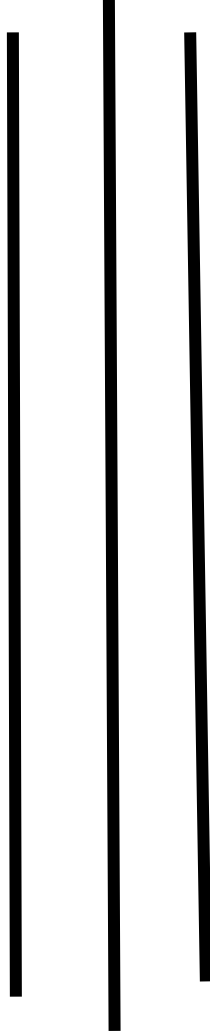

संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतबाट
भएका आदेशहरू

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग
पुल्चोक, ललितपुर

अध्ययन समिति

संयोजक	श्री श्यामकुमार भट्टराई	सचिव	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग
सदस्य	श्री कृष्णप्रसाद पुडासैनी	सहसचिव	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग
सदस्य	श्री राजन नेपाल	उपसचिव	नेपाल कानून आयोग
सदस्य	श्री नवराज आचार्य	उपसचिव	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग
सदस्य सचिव	श्री हरेराम के.सी.	शाखा अधिकृत	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

सर्वाधिकार

प्रस्तुत पुस्तक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले आन्तरिक प्रयोजनका लागि प्रकाशित गरेको हो। यसलाई विक्री वितरण गर्न पाइने छैन।

प्रकाशन मिति र प्रति

मिति: २०७९ पौष

प्रति: ५००

प्रकाशक

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल

पुल्चोक, ललितपुर

फोन: ०१-५०१०१७९/४८१

टोल फ्री नं.१६६०-०१-२२१११

Email: ciedpnepal@gmail.com

Website: www.ciedp.gov.np

©बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

कम्प्युटर डिजाइन

कम्प्युटर अपरेटर श्री सुन्दर बलम्पाकी

मुद्रण

संक्षेपीकृत शब्द/शब्दावली

नि.नं. : निर्णय नम्बर

नेकाप: नेपाल कानून पत्रिका

प्रम तथा मपका: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

वि. : विरुद्ध

भूमिका

संक्रमणकालीन न्याय नेपालको कानून प्रणालीका लागि नयाँ अवधारणा हो। संक्रमणकालीन न्यायका बारेमा नेपालको कानून प्रणालीलाई मार्गदर्शन गर्ने काम सर्वोच्च अदालतका आदेशहरूबाट नै भएको छ। वि.सं. २०६३ सालमा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता र सो सम्झौताको कार्यान्वयनका लागि बनेको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले मार्गदर्शन गरेका विषयलाई कार्यान्वयनमा ल्याउनका लागि सर्वोच्च अदालतले धेरैवटा रिटमा संक्रमणकालीन न्यायको व्याख्या गरेको छ। संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विधिशास्त्रीय आधार खडा गर्न सर्वोच्च अदालतका ती आदेशहरूले महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन्। नेपालमा भएको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको उल्लंघनका घटनाहरूको छानविन गरी सत्य तथ्य सार्वजनिक गर्न एवम् पीडितलाई उपचार प्रदान गर्न र पीडकलाई कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याउनका लागि व्यक्त भएको संवैधानिक प्रतिबद्धता कार्यान्वयन गर्न बनेका कानूनको संवैधानिकता परीक्षण गर्ने क्रममा अदालतले संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा, यसका अन्तर्बस्तु र राज्यको दायित्व लगायतका विभिन्न विषयमा व्याख्या गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र तुलनात्मक विधिशास्त्रका असल अभ्यासहरूलाई सन्दर्भको रूपमा उल्लेख गर्दै संक्रमणकालीन न्यायका लागि संसारले मानेका मूल्य मान्यतालाई नेपालको कानून प्रणालीले पनि आत्मसात गर्नु पर्ने अदालतको दृष्टिकोण रहेको छ।

अदालतका आदेशहरूको अध्ययनबाट संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणागत पक्ष र नेपालको प्रयासको यथार्थ चित्रण हुने भएकोले यो संग्रह तयार पारिएको हो। संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनलाई मार्गदर्शन गर्न अदालतले जारी गरेका आदेशको रचनात्मक योगदान रहेको छ भन्ने जानकारी प्रवाह गर्न पनि यो संग्रह तयार गरिएको हो। यो संग्रहमा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विभिन्न १७ वटा आदेशको पूर्ण पाठ समावेश गरिएको छ। अध्ययनको सहजताका लागि ती आदेशको सारसंक्षेपसमेत तयार गरिएको छ। मुख्यतः यिनै आदेशमा आधारित भई संक्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतका दृष्टिकोणको संक्षिप्त विश्लेषण गरिएको छ। विश्लेषणको क्रममा सन्दर्भवश यो संग्रहमा समावेश नभएका केही आदेशलाई समेत उल्लेख गरिएको छ। खास गरी नेपालको संक्रमणकालीन न्यायको अभ्यास कुन रूपमा विकास भयो भन्ने समीक्षा गर्न र संक्रमणकालीन न्यायका बारेमा सचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न यो संग्रह उपयोगी हुने विश्वास लिइएको छ। यो संग्रह तयार गर्ने कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने सहसचिव श्री कृष्णप्रसाद पुडासैनी, उपसचिवहरू श्री राजन नेपाल, श्री नवराज आचार्य र शाखा अधिकृत श्री हरेराम के.सी. एवम् कम्प्युटरमा सहयोग गर्ने श्री सुन्दर बलम्पाकीप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु।

श्यामकुमार भट्टराई

सचिव

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

विषय-सूची

विषय	पृष्ठ
१. संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेशहरूको विश्लेषण.....	१
२. संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतबाट भएका आदेशहरूको सारसंक्षेप	१९
३. संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतबाट भएका प्रतिनिधि आदेशहरू (पूर्ण पाठ).....	४२
१. राजेन्द्र प्रसाद ढकालको हकमा रवीन्द्र प्रसाद ढकालसमेत वि. गृह मन्त्रालय, सिंहदरवारसमेत,.....	४२
२. बाबुराम गिरी वि. मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, काठमाडौंसमेत,	९२
३. माधव कुमार बस्नेतसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,.....	९८
४. सुमन अधिकारीसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,.....	१३९
५. भीमप्रकाश ओलीसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,.....	१८१
६. भोजराज तिमिल्सेनासमेत वि. नेपाली कांग्रेस पार्टीसमेत,	१८४
७. बुद्धिबहादुर प्रजासमेत वि. नेपाल सरकारसमेत,.....	१९१
८. लिलाधर भण्डारीसमेत वि. नेपाल सरकारसमेत,	१९६
९. राजाराम ढकालसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,	२१०
१०. सुनिल रञ्जन सिंहसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,.....	२१५
११. मिरा ढुङ्गानासमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,	२२८
१२. अनिता न्यौपाने थपलियासमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,.....	२४६
१३. सावित्री श्रेष्ठ वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री डा. बाबुराम भट्टराईसमेत,.....	२५०
१४. सुमन अधिकारीसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,	२६४
१५. विदुरप्रसाद अधिकारीसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,	२७१
१६. गोविन्द प्रसाद शर्मा बन्दी वि. महान्यायाधिवक्ता मुक्तिनारायण प्रधानसमेत,.....	२८७
१७. ओमप्रकाश अर्याल वि. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसमेत,.....	३०६

१. संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेशहरूको विश्लेषण

१. परिचय

संक्रमणकालीन न्यायले द्वन्द्वको समयमा भएका मानव अधिकारको उल्लङ्घनका विषयमा सत्य तथ्यको खोजी गर्ने, छानविनबाट दोषी ठहरिएका व्यक्तिहरूलाई कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याउने, पीडितलाई परिपूरण उपलब्ध गराउने र संस्थागत सुधार मार्फत भविष्यमा यस प्रकारका घटना दोहोरिन नदिन अपनाउनु पर्ने उपायहरू सिफारिस गर्ने गर्दछ।^१ सर्वोच्च अदालतले भनेको छ: द्वन्द्वकालमा भइरहेका मानवीय कानून विरुद्ध वा मानव अधिकार उल्लङ्घनका गम्भीर कसूरहरू रोक्ने, ती कसूरहरू दोहोरिन नदिने, पीडितमा आत्मसम्मानको भाव उद्वोधन गराउने, राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानूनी राज्यको पुनस्थापित गरी शान्ति बहालीको मार्गमा योगदान पुऱ्याउने नै संक्रमणकालीन न्यायको मुख्य अभिष्ट हो।^२ मानवीय कानून वा मानव अधिकार उल्लङ्घनका सम्बन्धमा द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर कसूरहरू रोक्ने, ती कसूरहरू दोहोरिन नदिने, पीडितहरूको सुरक्षा र आत्मविश्वासको भावना जागृत गराउने, घटनावलीहरूको यथार्थ अभिलेख राख्ने, राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानूनी राज्यको पुनर्स्थापना गरी शान्ति बहालीमा योगदान पुऱ्याउनु नै संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाको उद्देश्य रहेको हुन्छ। संक्रमणकालीन न्याय प्रणालीमा सत्यमाथि प्रकाश पारिसकेपछि क्षमादानमा जोड दिइन्छ। विगतको आहत भविष्यमा नदोहोरियोस् र भावी सन्तति यसप्रकारका त्रिभूषिकाबाट गुज्रन नपरोस् भन्ने मान्यतामा कसैको दबाव र प्रभावबाट मुक्त भई पीडितले स्वतन्त्र रूपमा पीडकहरूलाई क्षमादान दिन सक्दछन्।^३ सुमन अधिकारीको रिटमा भएको आदेशमा संक्रमणकालीन न्यायका बारेमा सर्वोच्च अदालतले भनेको छ:

संक्रमणकालीन न्याय समाजसँग अन्योन्याश्रित प्रक्रिया वा संयन्त्र हो। यसमा मूलतः पीडित र पीडक सम्मुख हुन्छन्। त्यस्तै यसका मुख्यतः दुइवटा आयाम हुन्छन्। पहिलो विगतमा घटाइएका गम्भीर प्रकृतिका आपराधिक घटनाका दोषीहरूलाई दण्डित गर्ने र दोस्रो मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्ने। यी दुवै प्रक्रियाबाट पीडकलाई कानून र समाजप्रति निरन्तर उत्तरदायी वा जवाफदेही बनाइन्छ। के कस्ता विषयहरू न्यायको दायरामा आउने हुन् के कस्ता विषयहरू मेलमिलापमा जाने हुन् भन्ने कुराको वास्तविकता पत्ता लगाई सही ढंगबाट कार्यान्वयन गर्नु नै संक्रमणकालीन न्यायको अभिष्ट हो।^४ गम्भीर कसूर गर्ने व्यक्तिलाई मेलमिलापको वहानामा सजायबाट उम्काउने र मनसायसहित नगरिएका सामान्य प्रकृतिका घटनाहरूमा पनि अभियोजन नै गर्नुपर्छ भन्ने सौचले संक्रमणकालीन न्याय सफल हुन सक्दैन। संक्रमणकालीन न्यायका देहायका चार चरण रहेका छन्:^५

- विगतमा भएका घटनाहरूको सत्यतथ्य अन्वेषण (Truth Seeking) गरी सार्वजनिक गर्ने।
- गम्भीर प्रकृतिका घटनामा संलग्नहरूलाई अभियोजन गरी न्याय (Justice) कायम गर्ने।
- पीडितलाई संबोधन गरी परिपूरणको (Reparation) व्यवस्था गर्ने।
- भविष्यमा त्यस्ता घटना नदोहोरिने सुनिश्चितता (Non-recurrence) गराउने।

नेपालको सन्दर्भमा राजनीतिक रुपान्तरणका लागि विभिन्न कालखण्डमा फरक फरक आन्दोलनहरू भए। राणा शासनको अन्त्यका लागि २००७ सालमा सशस्त्र आन्दोलन भयो। पञ्चायती व्यवस्थाको विरुद्धमा पनि पटक पटक आन्दोलन भए। वि.सं. २०४६ सालमा जनआन्दोलन भयो। वि.सं. २०६२/०६३ सालमा दोस्रो जनआन्दोलन भयो। दोस्रो जनआन्दोलनको

^१ संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणागत पक्षको जानकारीका लागि हेर्न सकिन्छ: गोविन्द प्रसाद शर्मा बन्दी (सं.), नेपालमा संक्रमणकालीन न्याय, नेपाल बार एसोसिएन, संक्रमणकालीन न्याय समिति, सन् २०१३, श्यामकुमार भट्टराई, संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा र अभ्यास, मिमांशा, न्याय सेवा तालिम केन्द्र, २०७९

^२ मीरा ढुंगाना वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७३ अंक ३ नि.नं. ९५५१

^३ गोविन्द बन्दीसमेत वि. महान्यायाधिवक्ता मुक्तिनारायण प्रधानसमेत, नेकाप २०७० अंक १२ नि.नं. ९०९१

^४ सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ नि.नं. ९३०३

^५ सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ नि.नं. ९३०३

पृष्ठभूमिमा माओवादी आन्दोलन थियो। वि.सं. २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि २०६३ साल मंसिर ४ गतेसम्म भएको माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा घटेका मानव अधिकारको उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनाको छानविनका लागि आयोग गठन गर्ने समेतको सहमति विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गरिएको थियो।^६ सो सम्झौतालाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले अनुसूचीमा समावेश गरेको थियो। सो सम्झौताले आत्मसात गरेको व्यवस्थाप्रति नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि प्रतिबद्धता गरेको थियो।^७ सो प्रतिबद्धता कार्यान्वयन गर्न समयमा कानून नबनेको विषयमा पनि अदालतमा रिट परे। अदालतले संक्रमणकालीन न्यायलाई व्यवस्थित गर्नका लागि विभिन्न मार्गदर्शन पनि जारी गर्यो। वि.सं. २०७१ सालमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन जारी गरी यो विषयलाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गरियो। सो ऐन जारी हुनु पूर्व सो विषयमा अध्यादेश पनि जारी भएको थियो। आयोग सम्बन्धी ती अध्यादेश र ऐनका व्यवस्थालाई चुनौती दिई सर्वोच्च अदालतमा विभिन्न रिट दायर भए। ती रिटहरू किनारा गर्ने क्रममा सर्वोच्च अदालतले संक्रमणकालीन न्यायका सिद्धान्त र मूल्य मान्यतालाई राष्ट्रिय कानून एवं व्यवहारमा अवलम्बन र अनुकरण गर्न मार्गदर्शन गरेको छ। यो विषयमा पूर्व प्रधान न्यायाधीश कल्याण श्रेष्ठको दृष्टिकोण यसप्रकार रहेको छ:

सर्वोच्च अदालतले संक्रमणकालीन न्यायका सम्बन्धमा गरेका कतिपय निर्णयले राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय चर्चासमेत पाएका छन् भने केही निर्णय अन्य मुलुकका न्यायालयहरूले आफूसमक्ष प्रस्तुत त्यस्तै प्रकृतिका मुद्दामा उदाहरणीय निर्णयको रूपमा अनुशरण र उद्धरण समेत गरेको पाइन्छ। यसबाट हाम्रो सर्वोच्च अदालतले मानव अधिकार संक्रमणकालीन न्याय एवम् द्वन्द्वोत्तर समाजको रूपान्तरणसँग सम्बन्धित मुद्दामा एक सुस्पष्ट विधिशास्त्र निर्माणमा सघाउ पुऱ्याएको छ।^८

सिद्धान्त: संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणालाई न्याय र कानूनको क्षेत्रमा विकसित पछिल्लो अवधारणा भन्ने गरिन्छ। तर युद्धका नियमलाई व्यवस्थित गर्न बनेका अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनलाई परम्परागत कानून (कस्टमरी ल) को रूपमा मान्दै आएको अवस्था छ। पूर्वीय दर्शन र पश्चिमा दृष्टिकोणमा पनि मानवीय कानून निःशर्त रूपमा पालना गर्नु पर्ने वकालत गरिन्छ। यसै सन्दर्भमा नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायलाई मार्गदर्शन गर्ने सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएका आदेश र फैसलाहरू मध्ये छानिएका १७ वटा प्रतिनिधिमुलक आदेशहरूलाई मूल आधार मानी यो विश्लेषण गरिएको छ। विश्लेषणको क्रममा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सान्दर्भिक अन्य आदेश र फैसलालाई समेत आधार लिइएको छ।

२. सर्वोच्च अदालतको आदेशले उल्लेख गरेका मूलभूत विषयहरू

क. आपराधिक कार्यको अनुसन्धान, अभियोजन एवं न्यायिक कारवाही रोकिदैन:

विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि सशस्त्र द्वन्द्वको कालमा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी आपराधिक कार्यहरूको अनुसन्धान प्रभावकारी हुन सकेन। यो विषयमा पीडितहरूले न्यायालयमा दिएको रिटमा सर्वोच्च अदालतले फौजदारी कसूरको अनुसन्धानको विकल्प संक्रमणकालीन न्याय हुन नसक्ने आदेश गरेको छ। सशस्त्र द्वन्द्वको समयका घटनाको छानविन गर्न आयोगहरू गठन गर्ने संविधानले व्यक्त गरेको प्रतिबद्धता कार्यान्वयन हुन बाँकी नै

^६ सो सम्झौतामा भनिएका प्रमुख विषयहरू यसप्रकार रहेका थिए:

५.२.३. दुवै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको तथा युद्धको समयमा मारिएकाहरूको वास्तविक नाम, थर र घरको ठेगाना सम्झौता भएको मितिले साठी दिनभित्र सूचनाहरू सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई समेत जानकारी गराउन मञ्जुर गर्दछन्।

५.२.४. दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वबाट उत्पन्न विषम परिस्थितिलाई सामान्यीकरण गर्दै समाजमा शान्ति कायम गराउन तथा युद्धबाट पीडित र विस्थापित व्यक्तिहरूका लागि राहत र पुनर्स्थापना गराउन राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनर्स्थापना आयोग गठन गर्न र त्यसमार्फत यससम्बन्धी काम अगाडि बढाउन सहमत छन्।

५.२.५. दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्न सहमत छन्।

^७ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गठित छानविन आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा पीडित परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउने तथा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मान अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने कुरा उल्लेख भएको थियो।

^८ इन्टरनेशनल कमिसन अफ जुरिस्ट्सद्वारा प्रकाशित संक्रमणकालीन न्याय र उपचारको अधिकार विषयक पुस्तकको भूमिकामा सो कुरा उल्लेख गरिएको छ।

रहेको अवस्थामा न्यायिक प्रक्रिया अवरोध हुन सक्दैन भन्ने अदालतको दृष्टिकोण रहेको देखिन्छ। सारमा संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्र नियमित फौजदारी न्याय प्रशासनको विकल्प नहुने अदालतको दृष्टिकोण रहेको छ। गोविन्द बन्दीको रिटमा आदेश गर्दै सर्वोच्च अदालतले भनेको छ:

द्वन्द्वकालमा भएका हत्या हिंसा लगायतका मानव अधिकार उल्लङ्घनका सबै प्रकारका घटनाहरू संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनका माध्यमबाट अन्त्य हुन्छन् भन्ने होइन। द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटना र फौजदारी अपराध कसूरहरूको अनुसन्धान र अभियोजन गर्न संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाको प्रबन्ध भइनसकेको अवस्थामा नियमित फौजदारी न्याय प्रणाली स्थगन वा निष्क्रिय भएको सम्झन मिल्दैन। उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठनसम्बन्धी कानूनको अभावमा उक्त आयोगको कार्यक्षेत्रभित्र के कस्ता प्रकृतिका घटना वारदात पर्ने भन्ने कुराको कितान हुन सकेको छैन। यस्तो अवस्थामा द्वन्द्वकालीन घटना र वारदातको सम्बन्धमा कानूनबमोजिम अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्नेलगायतका कार्य सम्पादन गर्न नियमित फौजदारी न्याय प्रणाली निष्क्रिय भई रहन सक्दैन। लोकतान्त्रिक मुलुकमा कानून र न्याय प्रणाली कहिल्यै सुषुप्त हुँदैनन्। कानून कहिल्यै शून्य हुँदैन। फौजदारी अपराधको सूचना प्राप्त गर्ने, कानूनबमोजिम अनुसन्धान र अभियोजन गर्नेलगायतका कार्य सम्पन्न गरी न्यायिक प्रक्रिया अगाडि बढ्दछ। नियमित फौजदारी न्याय प्रणाली स्थगन नभई गतिशील भइरहन्छ। आफूविरूद्ध भएको अन्यायको उपचार खोज्न पीडित पक्ष पूर्णरूपमा सार्वभौम र स्वतन्त्र रहन्छन्। नागरिकको त्यस्तो नैसर्गिक अधिकारलाई संक्रमणकालीन न्याय प्रणालीले संकुचन वा नियन्त्रण गर्न सक्दैन। न्यायिक अधिकारको सुनिश्चितताका लागि पनि द्वन्द्वकालमा भएका फौजदारी कसूर अपराध तथा गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई सामान्य फौजदारी न्याय प्रणालीको दायराभित्र ल्याउनुलाई अन्यथा भन्न मिल्दैन।^९

ख. कानून निर्माण गर्न मार्गदर्शन:

सशस्त्र द्वन्द्वको सन्दर्भलाई दृष्टिगत गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानविन एवं सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगका लागि आयोग गठन गर्न आवश्यक कानून निर्माण गर्न र त्यस्ता कानूनहरू स्वीकृत अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र अभ्यास अनुकूल हुने व्यवस्था गर्न अदालतले आदेश जारी गरेको छ। खास गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन र सत्य निरूपण तथा मेलमिलापका लागि दुई वटा छुट्टाछुट्टै आयोग बनाउने गरी कानून बनाउन मार्गदर्शन गरेको छ।^{१०} त्यसैगरी परीक्षण (भेटिङ्ग) सम्बन्धी कानून बनाउन पनि सर्वोच्च अदालतले आदेश जारी गरेको छ।^{११} ती आदेश जारी हुनुभन्दा धेरै अगाडि नेपाल पक्ष भएको मानवीय कानून सम्बन्धी जेनेभा महासन्धि कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रिय कानून बनाउन सर्वोच्च अदालतले निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको थियो।^{१२} सो आदेशमा भनिएको थियो:

जेनेभा महासन्धिको प्रावधानको उल्लंघन र कसूर हुन गएमा मुद्दा हेर्ने निकाय, कार्यविधि तथा दण्ड सजाय जस्ता महासन्धिको प्रावधान बमोजिम सो महासन्धिको कार्यान्वयनको विविध विषय समावेश गरी राष्ट्रियस्तरमा प्रभावकारी कानूनी व्यवस्थाको निर्माण गर्नु आवश्यक र उपयुक्त देखिँदा तत्सम्बन्धमा आवश्यक अध्ययन अनुसन्धान गरी गराई उपयुक्त कानून निर्माणको लागि कारवाही चलाउनु भनी विपक्षी श्री ५ को सरकारको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी हुने।^{१३}

^९ गोविन्द प्रसाद शर्मा बन्दी वि. महान्यायाधिवक्ता मुक्तिनारायण प्रधानसमेत, नेकाप २०७० अंक १२ निर्णय नं ९०९१

^{१०} राजेन्द्र प्रसाद ढकाल वि. गृह मन्त्रालयसमेत, नेकाप २०६४ अंक २ नि.नं. ७८१७

^{११} सुनिलरञ्जन सिंह वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७२ अंक ४ नि.नं. ९३८३

^{१२} राजाराम ढकाल वि. प्रधानमन्त्रीको कार्यालयसमेत, नेकाप २०६० अंक १२ नि.नं. ७२७४

^{१३} राजाराम ढकाल वि. प्रधानमन्त्रीको कार्यालयसमेत, नेकाप २०६० अंक १२ निर्णय नं. ७२७४

त्यसैगरी बेपत्ता पार्ने कार्यहरूलाई कसूरको रूपमा परिभाषित गर्ने कानून बनाउन अदालतले मार्गदर्शन गरेको छ।^{१४} व्यक्ति बेपत्ता पार्ने विषयलाई कसूर कायम गरी सजाय गर्ने कानून निर्माण हुन नसकेबाट त्यससम्बन्धी आयोगको सिफारिस कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने अन्यौलता कायम रहेको विषयमा सर्वोच्च अदालतले चासो प्रकट गरेको छ।^{१५} त्यसैगरी अनिता थपलियाको रिटमा भएको आदेशले बेपत्ता भएको व्यक्तिको नाममा रहेको सम्पत्ति बण्डा बेचबिखन गर्ने सम्बन्धमा भएको समस्या समाधान गर्नका लागि यथाशीघ्र कानून तर्जुमा गर्नु भनी निर्देशन गरेको थियो।^{१६} मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ ले यो विषयलाई केही हदसम्म सम्बोधन गरेको छ।^{१७} बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐनको तेस्रो संशोधन विधेयकको दफा ४० क ले यो विषयलाई प्रस्टरूपमा सम्बोधन गर्न खोजेको थियो। प्रतिनिधि सभाको कार्यकाल समाप्त भएकोले सो विधेयक हाल निस्कृय भएको छ। नयाँ कानून निर्माणका सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनका दोषीलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउनका लागि पश्चातदर्शी कानून समेत बनाउन सकिने टिप्पणी गरेको छ। माधवकुमार बस्नेतको रिटमा जारी गरेको आदेशमा भनिएको छ:-

“मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन र मानवता विरुद्धको कसूर जस्ता गम्भीर अपराधमा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार (Universal Jurisdiction) लागू हुने र त्यस्तो कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई पश्चातदर्शी कानून बनाएर भएपनि कारवाहीको दायरमा ल्याउन सकिने भन्ने सम्बन्धमा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा सिद्धान्त विकास भैसकेको छ। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन र मानवता विरुद्धका अपराधहरू गम्भीर अपराध हुने हुँदा त्यस्ता अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनको दायराभित्र ल्याउन विद्यमान प्रचलित कानून अपर्याप्त भएको अवस्थामा नयाँ कानूनसमेत निर्माण गरी दण्डहीनताको अन्त्य गर्नु पर्ने हुन्छ।”^{१८}

काले तामाङ्गसमेत भएको रिटमा सर्वोच्च अदालतले राज्य पक्षबाट हुने गैरकानूनी तथा लापरवाहीपूर्ण काम कारवाहीबाट हुन सक्ने क्षति तथा असर वापत नागरिक तथा निजको आश्रित परिवारले क्षतिपूर्ति दावी गरी भराई लिन सक्ने गरी क्षतिपूर्तिसम्बन्धी कानून निर्माण गर्नु गराउनु भनी निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ।^{१९} त्यसैगरी मानवीय कानूनको उल्लंघनसम्बन्धी विवादमा निष्पक्ष अनुसन्धान, तहकिकात र प्रभावकारी उपचारका लागि आवश्यक सल्लाह सुझाव प्रदान गर्ने निकायको व्यवस्थासमेत गर्नको लागि छुट्टै विस्तृत कानून बनाउने विषयमा पहल गर्न समेत अदालतले निर्देशन दिएको छ।^{२०} तर सर्वोच्च अदालतको आदेशमा अभिव्यक्त भएबमोजिम कानून निर्माण हुन सकेको देखिदैन।

ग. न्याय सम्पादन र न्यायपालिकाको अवशिष्ट अधिकार:

विभिन्न अदालतमा विचाराधीन सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू छानविन आयोगमा सार्ने गरी गरिएको आयोग सम्बन्धी ऐनको व्यवस्थालाई न्यायिक व्याख्याले अस्वीकार गरेको छ। अदालतमा विचाराधीन मुद्दाहरू ऐन बमोजिम गठन भएको आयोगमा सार्न नसक्ने अदालतको आदेश छ। स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणा र न्याय सम्पादन गर्ने न्यायपालिकाको अवशिष्ट अधिकार रहेको धारणा सर्वोच्च अदालतले प्रकट गरेको छ। सर्वोच्च अदालतको आदेशमा भनिएको छ:

^{१४} राजेन्द्र प्रसाद ढकाल वि. गृह मन्त्रालयसमेत, नेकाप २०६४ अंक २ निर्णय नं. ७८१७

^{१५} समुन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ नि.नं. ९३०३

^{१६} अनिता थपलिया वि. प्रम तथा मपकासमेत, २०६७-WO-११०५, आदेश मिति २०७३।९।२०

^{१७} दफा ४०

^{१८} माधव कुमार बस्नेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७० अंक १० नि.नं. ९०५१

^{१९} काले तामाङ्गसमेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, २०६३ सालको रिट नं. ०२३८, आदेश मिति २०६६।०७।०९

^{२०} बुद्धिबहादुर प्रजा वि. नेपाल सरकारसमेत, आदेश मिति: २०६४।०१।३०

अदालतमा विचाराधीन मुद्दाहरूको क्षेत्राधिकार नै समाप्त गर्ने गरी मुद्दाहरू आयोगले प्राप्त गर्ने वा ग्रहण गर्ने र त्यसको निर्णय गर्ने कुरा सोचनै नसकिने कुराहरू हुन्। अदालतको क्षेत्राधिकारभित्रको मुद्दाहरू यसरी हस्तान्तरण हुन सक्ने र त्यसमा अदालतबाहेक अरुले निर्णय गर्न पनि सक्ने।^{२१}

अदालतको विकल्प अदालत मात्र हो भन्ने मान्यतालाई यो व्याख्याले आत्मसात गरेको छ। यो व्याख्याको प्रभाव स्वरूप बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐनको तेस्रो संशोधन विधेयकमा संक्रमणकालीन न्यायका विवाद हेर्न विशेष अदालत गठन गर्न प्रस्ताव गरिएको थियो।^{२२}

घ. मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका विषयमा क्षमादान हुन नसक्ने:

संक्रमणकालीन न्यायमा सबैभन्दा बढी चर्चा हुने विषय क्षमादानको विषय नै हो। न्यायिक व्याख्याको माध्यमबाट अदालतले सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको कोटीमा पर्ने कसूरमा क्षमादान दिन नहुने आदेश गरेको छ। सुमन अधिकारीको रिटमा सर्वोच्च अदालतले यो विषयलाई स्पष्ट गरेको छ :

गम्भीर प्रकृतिका अपराध स्वयम्मा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित अपराध हुन्। त्यस्ता गम्भीर अपराधका पीडकलाई न्यायको दायरामा ल्याई सजाय गर्ने आधार खोजी गर्नु आयोगको दायित्व हुने भई संविधान र कानूनसम्मत पनि हुन्छ। अभियोग नै नलागाई कसूर नै कायम नगरी आममाफी दिएसह क्षमादान गर्ने आधार र कारण आयोगले खोजी हिँडन आवश्यक हुँदैन र सो आयोगलाई सुहाउँदैन पनि।^{२३}

यो विषयमा सावित्री श्रेष्ठको रिटमा पनि सर्वोच्च अदालतले थप विवेचना गरेको छ र नेपाल सरकारका नाममा स्पष्ट मार्गदर्शन गरेको छ। सो आदेशमा भनिएको छ:

माफी दिने अधिकारको प्रयोग अनियन्त्रित, अपरिमित र स्वेच्छाचारी ढंगबाट हुनसक्ने कुराको परिकल्पना गर्न सकिन्न। संविधान बमोजिम सम्पादन गरिने जुनसुकै कार्यहरूमा संविधानवादका आधारभूत सिद्धान्त र मूल्य मान्यताहरूलाई अनुशरण गर्नु पर्ने हुन्छ। त्यसमा पनि अदालतको अन्तिम फैसलाबाट ठहरेको दण्ड सजायलाई माफी दिने जस्तो गम्भीर विषयमा विशेषाधिकार प्रयोग गर्दा ज्यादै सचेत र संवेदनशील बन्नु पर्दछ। अदालतको फैसला स्वीकार गरी आत्मसमर्पण नगर्ने व्यक्तिका सम्बन्धमा कानून बनाएरसमेत राज्यले सजाय माफीको कारवाही अगाडि बढाउन सक्दैन।^{२४}

उल्लिखित व्याख्यासमेतलाई दृष्टिगत गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐनमा तेस्रो संशोधनका लागि पेश गरिएको विधेयकले दफा २६ (२) मा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनलाई परिभाषित गर्दै ती कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई आयोगले क्षमादानका लागि सिफारिस गर्ने छैन भन्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको थियो।

ङ. पीडितको सहमति र सहभागिता:

संक्रमणकालीन न्यायको केन्द्रविन्दुमा पीडित रहने मान्यतालाई अदालतले पटक पटक उल्लेख गरेको छ। संक्रमणकालीन न्यायलाई व्यवस्थित गर्ने कानून बनाउँदा पीडितसँग अर्थपूर्ण रूपमा परामर्श गर्न निर्देशन गरेको छ। छानविनको प्रक्रियामा पीडितको संरक्षण गर्नु तथा पीडितको सहमति र सहभागितामा मात्र मेलमिलापको प्रक्रिया अगाडि बढाउन अदालतले निर्देशन गरेको छ। सुमन अधिकारीको रिटमा भनिएको छ:

मेलमिलापको लागि निवेदन दिने विषय आफैमा आपत्तिजनक हुँदैन। तर सहअस्तित्व र समभावमा आधारित सामाजिक बन्धन भएको हुँदा पीडितलाई उपेक्षा गरी एकतर्फी ढङ्गबाट मेलमिलाप हुनै सक्ने। यसको लागि

^{२१} सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ नि.नं.- ९३०३

^{२२} दफा २९ क

^{२३} सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ नि.नं.- ९३०३

^{२४} सावित्री श्रेष्ठ वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप संवैधानिक इजलास खण्ड, भाग १, २०७५ नि. नं. ०००२

दुवै पक्षहरूको स्वतन्त्र र जाग्रत सहमति आवश्यक हुन्छ। मेलमिलाप जबर्जस्ती लाद्न सकिन्न। पीडितको आत्मसम्मानमा ठेस लाग्ने वा चोट पुग्ने गरी मेलमिलाप हुनुहुँदैन। यथार्थमा मेलमिलापको प्रक्रियालाई पीडित स्वयम्ले उत्प्रेरित वा आमन्त्रित गरेको अवस्थामा मात्र यसको सार्थकता सिद्ध हुन सक्तछ। यसका अतिरिक्त मेलमिलाप गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका दोषीहरूलाई आममाफी दिने माध्यमका रूपमा प्रयोग हुन सक्तैन र हुनुहुँदैन भन्ने पनि स्पष्ट छ। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी अपराधमा संलग्न भएका व्यक्तिउपर आयोगले दफा २५ (१) बमोजिम कारवाहीको सिफारिस गर्नुपर्ने देखिन्छ।^{२५}

पीडितको अधिकारका बारेमा गोविन्द बन्दीको रिटमा भएको आदेशमा समेत व्याख्या भएको छ। सो आदेशमा भनिएको छ:

संक्रमणकालीन न्याय प्रणालीमा सत्यमाथि प्रकाश पारिसकेपछि क्षमादानमा जोड दिइन्छ। विगतको आहत भविष्यमा नदोहोरियोस् र भावी सन्तति यसप्रकारका विभीषिकाबाट गुञ्जन नपरोस् भन्ने मान्यतामा कसैको दबाब र प्रभावबाट मुक्त भई पीडितले स्वतन्त्ररूपमा पीडकहरूलाई क्षमादान दिन सक्दछन्। यसमा विचारणीय कुरा के छ भने पीडकलाई क्षमादान दिने वा नदिने भन्ने कुरा द्वन्द्वका पीडित पक्षको चाहनामा भर पर्ने विषय हो। आफू विरुद्ध भएको अन्यायको उपचार खोज्न पीडित पक्ष पूर्णरूपमा सार्वभौम र स्वतन्त्र रहन्छन्। नागरिकको त्यस्तो नैसर्गिक अधिकारलाई संक्रमणकालीन न्यायप्रणालीले संकुचन वा नियन्त्रण गर्न सक्दैन।^{२६}

बुद्धि बहादुर प्रजाको रिटमा पनि पीडितशास्त्रीय अवधारणाको बारेमा विश्लेषण गरिएको छ।^{२७}

उल्लिखित व्याख्यासमेतलाई दृष्टिगत गरी बेपता पारिएका व्यक्तिको छानविन सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐनमा तेस्रो संशोधनका लागि पेश गरिएको विधेयकले दफा २२ मा पीडक वा पीडितले आयोग समक्ष मेलमिलापका लागि निवेदन दिएमा आयोगले पीडितको स्वतन्त्र सहमतिमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन बाहेकका मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाका पीडक र पीडित बीच एक आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको थियो।

च. बन्दी अनुसन्धान कार्य टोली गठन:

सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको बारेमा परेको एउटा रिटमा सर्वोच्च अदालत आफैले बन्दी अनुसन्धान कार्य टोली गठन गरी^{२८} सो टोलीले दिएको प्रतिवेदनलाई समेत आधार लिई संक्रमणकालीन न्यायलाई व्यवस्थित गर्न निर्देशन जारी गरेको छ।^{२९} सोही प्रतिवेदनमा आधारित भई सर्वोच्च अदालतले पीडित परिवारलाई अन्तरिम राहत उपलब्ध गराउन सरकारलाई निर्देशन गरेको छ। संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणाको विकास गर्न र पीडितमुखी दृष्टिकोण लिन सरकारलाई मार्गदर्शन गर्न यो आदेशमा अदालतले विशेष न्यायिक सक्रियता प्रदर्शन गरेको थियो।

^{२५} सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ नि.नं. ९३०३

^{२६} गोविन्द बन्दीसमेत वि. महान्यायाधिवक्ता मुक्तिनारायण प्रधानसमेत, नेकाप २०७० अंक १२ नि.नं. ९०९१

^{२७} बुद्धिबहादुर प्रजा वि. नेपाल सरकार, २०६३ सालको रिट नं. ३४४८ आदेश मिति: २०६४।०१।३०

^{२८} राजेन्द्र ढकालको रिटमा सर्वोच्च अदालतले तत्कालीन पुनरावेदन अदालतका न्यायाधीस श्री लोकेन्द्र मल्लिकको नेतृत्वमा सहन्यायाधिवक्ता श्री सरोज गौतम र अधिवक्ता श्री गोविन्द बन्दी भएको कार्यटोली गठन भएको थियो। सो टोलीले छोटो अवधिमा नै केही व्यक्तिलाई बेपत्ता पारेको विषयमा छानविन गरी दोषी पहिचान गरी सुझावसहितको प्रतिवेदन पेश गरेको थियो।

^{२९} राजेन्द्र प्रसाद ढकाल वि. गृह मन्त्रालयसमेत, नेकाप २०६४ अंक २ नि.नं. ७८१७

छ. सन्धि सम्झौता पालना गर्नु पर्ने दायित्वका बारेमा स्मरण गराएको:

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका आधारभूत नियमहरूको पालना गर्न र मुलुक पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता इमान्दारीपूर्वक कार्यान्वयन गर्नु पर्ने राष्ट्रिय दायित्वलाई सर्वोच्च अदालतले विभिन्न आदेशमार्फत पटक पटक स्मरण गराएको छ। सुमन अधिकारीको रिटमा सर्वोच्च अदालतले भनेको छ:

अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको व्यवस्थाहरू नेपाल कानूनसरह लागू हुने व्यवस्था नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ (१) मा भएको हुँदा त्यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गतका अपराधहरूको अनुसन्धान गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाउने, पीडकलाई अभियोजन गरी न्यायको परिधिभित्र ल्याउने र पीडितलाई परिपूरण गर्ने दायित्व राज्यको रहेको हुन्छ।^{३०}

यसअघि नै राजाराम ढकालको रिटमा सन्धि कार्यान्वयनका बारेमा टिप्पणी गरिएको छ। सो आदेशमा भनिएको छ:

नेपाल पक्ष भएको सन्धि सम्झौता राष्ट्रिय कानून सरह लागू हुने र त्यस्ता सन्धि सम्झौतासँग राष्ट्रिय कानून बाझिएमा राष्ट्रिय कानून नै अमान्य हुने समेतको परिप्रेक्षमा सर्वसाधारणको जानकारी र महासन्धिको राष्ट्रियस्तरमा कार्यान्वयनको लागि सन्धि ऐनको उल्लेखित दफा ९ (२) समेतलाई विचार गर्दा जेनेभा महासन्धिको कार्यान्वयनको लागि त्यसको भावना अनुरूप राष्ट्रिय कानून बनाइनु पर्ने कुराको उपयुक्तता र आवश्यकता रहेको देखियो।^{३१}

सावित्री श्रेष्ठको रिटमा भएको आदेशमा पनि सर्वोच्च अदालतले नेपाल पक्ष भएका र नभएका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिले आत्मसात गरेका व्यवस्थाको विवेचना गरेको छ।^{३२} बाबुराम गिरीको रिटमा भएको आदेशमा सर्वोच्च अदालतले पक्ष नभएको महासन्धिको व्यवस्थाको पनि पालना गर्नु पर्ने टिप्पणी गरेको छ। सो आदेशमा भनिएको छ:

द्वन्द्वको समयमा मानिस बेपत्ता हुने गराइने कार्यलाई संयुक्त राष्ट्रसंघले मानवता विरुद्धको अपराध मानी १८ डिसेम्बर १९९२ मा घोषणापत्र र २० डिसेम्बर २००६ मा जवरजस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिलाई बचाउ गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिसमेत जारी गरेको छ। उक्त महासन्धि नेपालले अनुमोदन नगरेता पनि राज्यको आधारभूत दायित्वको रूपमा उक्त मापदण्ड निर्धारण भएको र यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले समेत स्वीकार गरेको अवस्थामा राज्यले त्यस अनुरूप व्यवहार गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ।^{३३}

राजेन्द्र प्रसाद ढकालको रिटमा सर्वोच्च अदालतको अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले स्वीकार गरेको मापदण्डको पालना गर्नु राज्यको दायित्व भएको व्याख्या गरेको छ। सो आदेशमा भनिएको छ:-

“...संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाको २० डिसेम्बर २००६ मा जवरजस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिलाई बचाउ गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि जारी गरेको छ। उक्त महासन्धि हालसम्म लागू भैनसकेको र नेपालले अनुमोदन समेत नगरेको भए तापनि बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको सुरक्षाका सम्बन्धमा यस महासन्धिले राज्यले पूरा गर्नु पर्ने दायित्वका सम्बन्धमा एउटा आधारभूत मापदण्ड निर्धारण गरेको र यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको मापदण्डको रूपमा स्वीकृत गरी राज्यले तदनुरूप आफ्नो व्यवहार गर्नु बाञ्छनीय हुन्छ।”

यो व्याख्यामा सर्वोच्च अदालतले सन्धि कार्यान्वयनका बारेमा राज्यको दायित्वका विषयमा रचनात्मक अग्रसरता देखाएको छ। मानवीय कानूनको पालना राज्यको दायित्व हुने विषयलाई यसले थप स्पष्ट गरेको छ।

^{३०} सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ नि.नं.- १३०३

^{३१} राजाराम ढकाल वि. प्रधानमन्त्रीको कार्यालयसमेत, २०६० अंक १२ वि.नं. ७२७४

^{३२} सावित्री श्रेष्ठ वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप संवैधानिक इजलास खण्ड, भाग १, २०७५ नि. नं. ०००२

^{३३} बाबुराम गिरी वि. मन्त्रपरिषद्को कार्यालयसमेत, आदेश मिति २०६५।१२।२०

ज. आदेश कार्यान्वयनका लागि ध्यानाकर्षण:

संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धमा राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भको विवेचना गरी पटक पटक अदालतबाट जारी भएका आदेशको कार्यान्वयन नभएको विषयमा अदालतले आदेशमार्फत नै टिप्पणी गरेको छ। सर्वोच्च अदालतले अमान्य र बदर घोषणा गरेको अध्यादेशकै व्यवस्थालाई त्यसपछि बनेको ऐनमा समावेश गरेको विषय पनि अदालतले औल्याएको छ।^{३४} सुमन अधिकारीको रिटमा भएको आदेशमा भनिएको छ: “यस अदालतबाट पटक-पटक गम्भीर मानव अधिकार उल्लंघनका दोषीलाई न्यायको दायरामा ल्याई पीडितलाई न्यायको महसुस गराउने र दण्डहीनता अन्त्य गर्न राज्यका नाममा आदेश जारी भैरहने तर राज्यका जिम्मेवार निकायबाट त्यसको उपेक्षा र उल्लंघन गरिरहने प्रवृत्ति र संस्कृतिले विधिको शासनको मात्र अवमुल्यन गरेको होइन। स्वयम् लोकतन्त्रकै खिल्ली उडाएको छ।^{३५} विदुर प्रसाद अधिकारीको रिटमा भएको आदेशलाई यसको अर्को उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ। सो आदेशमा भनिएको छ:

परीक्षण प्रक्रिया (Vetting process) सम्बन्धमा आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्नु भनी यसअघि जारी आदेशहरूको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा तदारूखताका साथ काम कारवाही बढाएको नदेखिँदा उक्त आदेशहरूको कार्यान्वयन गर्ने तर्फ आवश्यक पहल गर्नु।^{३६} साथै उक्त आदेशहरूको कार्यान्वयनमा हाल के कति प्रगति भएको छ भन्ने सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालत फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयले बुझी सोको प्रतिवेदन वा जवाफ ३/३ महिनामा सर्वोच्च अदालतका मुख्य रजिष्ट्रारलाई पठाउनु।^{३७}

तर यो आदेश बमोजिम परीक्षण प्रक्रिया (भेटिङ)का बारेमा कानून हालसम्म बन्न सकेको देखिँदैन। २०७९ सालमा पेश गरिएको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐनको तेस्रो संशोधन विधेयकको दफा ६ (१) (४क) मा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई परीक्षण (भेटिङ) का लागि सिफारिस गर्ने विषय आयोगको कार्यक्षेत्रमा समावेश गरिएको थियो। तर सो विधेयकले विधायिकी प्रक्रिया पूरा गर्न सकेन।

झ. परिपूरण लगायतका विषय अवलम्बन गर्नुपर्ने:

द्वन्द्वकालमा घटेका घटनाका बारेमा परेका विवादमा अदालतबाट जारी भएका प्रायः सबैजसो आदेशहरू अभियोनात्मक दृष्टिकोणबाट निर्देशित भएका थिए। तर पछिल्लो समयमा अदालतले अभियोजनको दृष्टिकोणको अतिरिक्त परिपूरणका कार्यहरू समेत ल्याएर पीडितको अपेक्षा र आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नु पर्ने तर्फ लक्षित रहेका छन्। खासगरी विदुर प्रसाद अधिकारीको रिट निवेदनमा जारी भएको आदेशले यो विषयलाई सम्बोधन गरेको छ। सो आदेशमा भनिएको छ:

संक्रमणकालीन न्यायमा मुद्दा अभियोजनको माध्यमबाट मात्र पीडितले न्याय प्राप्त गर्ने होइन। समान प्रकृतिका घटनाहरू पुनः दोहोरिन नदिन सत्य अन्वेषण गर्ने निकायको सुधार, प्रभावकारी तथा पीडित सन्तुष्ट हुने प्रकृतिको परिपूरणको व्यवस्था, गल्ती गर्ने व्यक्तिको औपचारिक जानकारी र जिम्मेवारी संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाका अनिवार्य र विचारणीय पक्षका रूपमा रहेका हुन्छन्। अभियोजन मात्रले मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाका पीडितको मागलाई पूरा गर्न सक्दछ भन्न सकिँदैन। त्यसैले निर्णय गर्दा पीडित र सम्बन्धित पक्षको चासोलाई केन्द्रमा राख्नु पर्दछ। सत्य उदघाटित नगरिकन र परिपूरणको प्रयास नगरिकन

^{३४} खास गरी सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ निर्णय नं.-९३०३ र विदुर प्रसाद अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७५ अंक ५ निर्णय नं.-१०००३ मा सर्वोच्च अदालतले आदेश कार्यान्वयन नभएकोमा ध्यानाकर्षण गरिएको छ। माधव कुमार बस्नेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७० अंक १० नि.नं. ९०५१ मा पनि पूर्व आदेशको उल्लेख गरिएको छ।

^{३५} सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ नि.नं. ९३०३

^{३६} सुनिल रञ्जन सिंह वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७२ अंक ४ नि.नं. ९३८३ मा परीक्षण प्रक्रियाका लागि आवश्यक कानून बनाउने आदेश भएको थियो।

^{३७} विदुर प्रसाद अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७५ अंक ५ निर्णय नं.-१०००२

पीडकको सानो हिस्सालाई मात्र दण्डित गर्ने कार्यले राजनीतिक प्रतिशोधलाई दर्शाउने। द्वन्द्वकालमा भएका विभिन्न कसूरजन्य कार्यलाई सम्बोधन गरी न्याय सम्पादन गर्दा संविधान, कानून, सेना परिचालनको अवस्था, विस्तृत शान्ति सम्झौता र यस अदालतबाट विगतको द्वन्द्वलाई सम्बोधन हुने गरी भएका सम्पूर्ण आदेश तथा फैसलाको समग्र विश्लेषण गरी न्यायको माध्यमबाट द्वन्द्वकालीन घटनाहरूको सुरक्षितरूपमा अन्त्य गर्नु उपयुक्त हुने।^{३८}

यो व्याख्यासमेतलाई दृष्टिगत गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐनको तेश्रो संशोधन विधेयकमा दफा २२ क थप गरी पीडितको परिपूरणको अधिकारलाई विस्तारित रूपमा उल्लेख गरिएको छ। सो दफाले गरेको प्रस्ताव यसप्रकार रहेको थियो:

- २२ क. परिपूरणको अधिकार: (१) पीडितलाई यस ऐन बमोजिम परिपूरण प्राप्त गर्ने अधिकार हुनेछ।
 (२) देहायको कुनै अवस्थाले परिपूरण प्राप्त गर्ने पीडितको अधिकारमा प्रतिकूल असर पारेको मानिने छैन:
- क) पीडकको पहिचान नभएको,
 - ख) पीडित र पीडकबीच मेलमिलाप भएको वा नभएको,
 - ग) पीडकलाई क्षमादान दिन वा मुद्दा चलाउन सिफारिस भएको वा नभएको।

ज. अन्य मुलुकले गरेका अभ्यासको उल्लेखन:

सर्वोच्च अदालतका कतिपय आदेशमा संक्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा अन्य मुलुकका अदालतले गरेको व्याख्यालाई समेत सन्दर्भको रूपमा उल्लेख गरिएको छ। राजेन्द्र ढकालको रिटमा भारतीय सर्वोच्च अदालतले Rudal Sah vs Union of India को मुद्दामा गरेको व्याख्यालाई सन्दर्भको रूपमा उल्लेख गरिएको छ।^{३९} त्यसै गरी Smt. Postasanghorn Nigol Thokchom and Others vs General Officer Commanding and others को मुद्दा, Nilabati Behara vs State of Orissa को मुद्दालाई पनि उल्लेख गरिएको छ। Inter-American Court of Human Rights ले Velasquez Rodriguez vs Honduras, Trujillo Oroja vs Bolivia भएको मुद्दा र European Court of Human Rights ले Kurt vs Turkey को मुद्दामा गरेको फैसलालाई समेत उल्लेख गरिएको छ। सावित्री श्रेष्ठको रिटमा भएको आदेशमा पनि माफीका विषयमा अमेरिकी र भारतीय अदालतले गरेका व्याख्यालाई सन्दर्भको रूपमा उल्लेख गरिएको छ।^{४०} माधव कुमार बस्नेतको रिटमा भएको आदेशमा अन्तर अमेरिकी मानव अधिकार अदालतले Barrios Altos Vs. Peru को मुद्दामा सन् २००१ मा दुई क्षमादान सम्बन्धी कानूनलाई अमेरिकी मानव अधिकार महासन्धि विपरित ठहर गरेको सन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ।^{४१} सुमन अधिकारीको रिटमा भएको आदेशमा समेत माथि उल्लेखित मुद्दामा भएको व्याख्यालाई उल्लेख गरिएको छ।^{४२}

ट. संक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रिया ढिलाइ भएकोमा ध्यानाकर्षण:

विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले व्यक्त गरेको प्रतिबद्धता अनुरूप संक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रिया समयमा टुंगोमा पुग्न नसकेकोमा अदालतले विशेष टिप्पणी गरेको छ। राजेन्द्र प्रसाद ढकालको रिटमा भएको आदेशमा भनिएको छ:

बेपत्ता पारिएका भनिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा सरकारीस्तरबाट खोजविन गर्ने, कानूनी प्रणालीलाई सुधार वा सुदृढ गर्ने, पीडितलाई राहत र उपचार दिने, अनुसन्धान प्रक्रियालाई व्यवस्थित एवं प्रभावकारी बनाउने आदि कुराहरूमा गम्भीर प्रयास भएको पाइएन। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार

^{३८} विदुर प्रसाद अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७५ अंक ५ नि.नं. १०००२

^{३९} राजेन्द्र प्रसाद ढकाल वि. गृह मन्त्रालयसमेत, नेकाप २०६४ अंक २ नि.नं. ७८१७

^{४०} सावित्री श्रेष्ठ वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप संवैधानिक इजलास खण्ड, भाग १, २०७५ नि.नं. ०००२

^{४१} माधव कुमार बस्नेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७० अंक १० नि.नं. ९०५१

^{४२} सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ नि.नं. ९३०३

उच्चायुक्तको कार्यालयले दिएको प्रतिवेदन र सुझाव गरिएको कुराहरूले पनि गम्भीर ध्यानाकर्षण पाएको देखिएन। यस अदालतबाट भिमप्रकाश ओलीको मुद्दामा दिएको निर्णय बमोजिम ट्रिब्यूनलको हैसियतमा समस्या समाधानको लागि गर्नुपर्ने विचार भएको पाइएन। गृह मन्त्रालयले आन्तरिक रूपमा सहसचिवस्तरीय छानविन प्रक्रिया सञ्चालन गरेको भए पनि त्यस प्रतिवेदनलाई स्वतन्त्र र यथार्थपरक बनाउन वाञ्छित प्रयास भएको पाइएन। उक्त प्रतिवेदन बमोजिम गर्नुपर्ने भनिएका कुराहरू पनि भए गरेको पाइएन। वर्तमान अन्तरिम संविधानको विभिन्न धारामा यस समस्यालाई सम्बोधन गर्न म्यादसमेत तोकिएको प्रतिबद्धता जनाइएकोमा सो पनि हालसम्म भएको पाइदैन। यसरी माथि वर्णन गरिए बमोजिम बेपत्ता भएको व्यक्तिको खोजी गर्ने, संरक्षण दिने, उपचार दिने बेपत्ता पार्ने कार्यलाई मानव अधिकार उल्लंघनको गम्भीर अपराध मानी दण्डहीनता अन्त्य गर्न जो चाहिने कार्य गर्ने लगायतको राज्यको अविभाज्य उत्तरदायित्व रहँदा रहँदै पनि ट्रिब्यूनल समाधानको क्रममा पहिलो प्राथमिकता साथ ध्यानाकर्षण हुने पर्ने यो जस्तो समस्याले उचित स्थान पाएको देखिएन।^{४३}

यो आदेश जारी भएपछि पनि संक्रमणकालीन न्यायलाई व्यवस्थित गर्ने कानून बन्न लामो समय लाग्यो। बनेका कानूनप्रति पीडित र सरोकारवालाले विश्वास गर्न सक्ने अवस्था बनेन। यो आदेश भएको पन्ध्र वर्ष नाँधी सक्दा पनि संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया टुंगोमा पुग्ने गरी काम हुन सकेको छैन।

ठ. मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णय गर्ने अधिकारका सम्बन्धमा:

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ ले आयोगबाट मुद्दा चलाउन सिफारिस भएका मिसिलमा मुद्दा चलाउने नचलाउने निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले प्रयोग गर्ने व्यवस्थालाई चुनौती दिई सर्वोच्च अदालतमा रिट दायर भएको थियो। सो रिटमा आदेश गर्दै सर्वोच्च अदालतले महान्यायाधिवक्तालाई भएको सो व्यवस्था स्वेच्छाचारी रूपमा प्रयोग गर्न सकिदैन भनी व्याख्या गरेको छ।^{४४} महान्यायाधिवक्ताको अधिकारका बारेमा गोविन्द बन्दीको रिटमा गरिएको विवेचना पनि यो सन्दर्भमा निकै नै महत्वपूर्ण रहेको देखिन्छ। सो आदेशमा भनिएको छ:

अदालतबाट अभियुक्तको म्याद थप भई न्यायिक प्रक्रियामा रहेको अवस्थामा अनुसन्धान कार्यलाई थप सशक्त र प्रभावकारी बनाउन निर्देशन दिन पर्नेमा अनुसन्धान र अभियोजन प्रक्रिया अगाडि बढाउन नमिल्ने भनी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट निर्णय गरी पत्राचार गर्नुलाई संविधान, कानून र फौजदारी न्यायका सिद्धान्तका साथै उक्त नियम १० (च) अनुकूल मान्न मिल्दैन। महान्यायाधिवक्ताको उक्त कार्यले फौजदारी अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन तथा अदालतबाट हुने न्यायिक कारवाहीलाई नै अवरुद्ध गर्ने उद्देश्य लिएको देखिन्छ। विपक्षी महान्यायाधिवक्ताले आफूलाई प्राप्त संवैधानिक तथा कानूनी अधिकारको अन्यथा व्याख्या गर्दै फौजदारी न्याय पद्धतिको उद्देश्यविपरीत अनुसन्धानकर्ताबाट भइरहेको अनुसन्धान तहकिकातलाई रोक्न निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था सरकारी वकीलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १० (च) मा भएको नदेखिदा महान्यायाधिवक्ताबाट मातहत सरकारी वकीललाई कानूनबमोजिमको जिम्मेवारी सम्पादन गर्नबाट रोक्ने गरी जारी गरेको निर्देशनात्मक पत्र संविधान र प्रचलित कानूनप्रतिकूल रहेको छ भने फौजदारी न्याय पद्धतिलाई निरर्थक, प्रभावहीन र विफल बनाउने रहेको मान्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैले अनुसन्धान अधिकृतबाट भएका कामहरूमा अनुचित हस्तक्षेप गर्नुलाई कानूनसम्मत मान्न सकिँदैन।^{४५}

त्यसैगरी ओमप्रकाश अर्यालको रिटमा भनिएको छ:-

^{४३} राजेन्द्र प्रसाद ढकाल वि. गृह मन्त्रालयसमेत, नेकाप २०६४ अंक २ नि.नं. ७८१७

^{४४} मीरा ढुंगाना वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७३ अंक ३ नि.नं. ९५५१

^{४५} गोविन्द प्रसाद शर्मा बन्दीसमेत वि. महान्यायाधिवक्ता मुक्तिनारायण प्रधानसमेत, नेकाप २०७० अंक १२ नि.नं. ९०९१

नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने विषयमा निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार महान्यायाधिवक्ताको हुने हो। तर मानव अधिकारको उल्लंघन वा दुरुत्साहन गर्ने व्यक्ति उपर मुद्दा चलाउन आवश्यक भएमा मुद्दा दायर गर्न मानव अधिकार आयोगले सिफारिस गरी पठाएपछि महान्यायाधिवक्ताले सो विषयमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्न पाउने भन्ने होइन।^{४६}

माथि उल्लेख गरिएको व्याख्याले मुद्दा चलाउने नचलाउने विषय संकलित प्रमाणका आधारमा निर्णय हुने हो, निर्णयकर्ताको व्यक्तिगत वा आत्मगत सन्तुष्टिका आधारमा होइन भन्ने निर्देश गरेको छ। यो दृष्टिकोणलाई नारायण सिं राजपुतको रिटमा भएको व्याख्यामा सर्वोच्च अदालतले अझ स्पष्ट गरेको छ। सो व्याख्यामा भनिएको छ:-

महान्यायाधिवक्तामा नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने बारेमा निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार रहेको भए पनि सो अधिकारको प्रयोग त्यस्तो अधिकार प्रयोगकर्ताको स्वेच्छा (pleasure) मा निर्भर नभई निष्पक्ष अनुसन्धानबाट देखिएको निष्कर्षमा आधारित हुनुपर्छ। यदि अनुसन्धानबाट कुनै व्यक्ति निर्दोष देखिएको अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको इच्छामा निजको विरुद्ध मुद्दा चल्ने र त्यस्तो शंकित व्यक्ति दोषी देखिएको अवस्थामा केवल महान्यायाधिवक्ताको चाहनाको कारणले मात्र मुद्दा नचल्ने भनी निर्णय हुन सक्छ भनी संवैधानिक व्यवस्थाको अर्थ गर्नु मनासिव हुँदैन।

यो व्याख्या बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले गर्ने सिफारिसको कार्यान्वयनको विषयका हकमा पनि लागू हुने देखिन्छ।

ड. न्यायपूर्ण समाज निर्माण गर्न राज्य अग्रसर हुनु पर्ने:

मीरा हुंगानाको रिटमा सर्वोच्च अदालतले द्वन्द्वले उजागर गरेका प्रश्न र परिमाणलाई व्यवस्थित गर्दै न्यायपूर्ण समाज स्थापना गर्ने तर्फ राज्य अग्रसर हुनुपर्दछ भन्ने दृष्टिकोण प्रकट गरेको छ। सो आदेशमा सर्वोच्च अदालतले भनेको छ:

मानव अधिकार उल्लङ्घन र त्यसका कसूरदारलाई फौजदारी कानूनका स्थापित मूल्य मान्यता अनुरूप फौजदारी दायित्व बहन गराउनु आवश्यक हुन्छ। कानून मात्रै संस्कृति जनसाधारणसँग मात्रै अपेक्षा गरिने होइन, राज्यसँग पनि उत्तिकै अपेक्षा गरिन्छ। राज्यले आफै कानूनको उचित सम्मान गर्न सक्दैन भन्ने राज्यले बनाएको कानून अन्य जनसाधारणबाट पालनाको अपेक्षा गर्न कठिन हुन्छ। यस सन्दर्भमा राज्यको चरित्र दण्डहीनतालाई प्रोत्साहन गर्ने होइन। द्वन्द्वले उजागर गरेको प्रश्न र परिमाणलाई व्यवस्थित गर्दै न्यायपूर्ण समाज स्थापना गर्ने तर्फ अग्रसर हुनु पर्दछ। गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउने राज्यको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानून सिर्जित दायित्व हो।^{४७}

यो व्याख्याले राज्यलाई दण्डहीनता रोकी कानूनको शासन स्थापित गर्न अभिभावकीय भूमिका निर्वाह गर्न उत्प्रेरित गरेको छ भन्ने मानव अधिकारको उल्लङ्घनको विषयमा राज्यको दायित्व स्मरण गराएको छ।

ढ. द्वन्द्वकालमा घटेका अपराधिक घटनालाई राजनीतिकरूप दिनु नहुने:

सर्वोच्च अदालतले आफ्ना आदेश र फैसलामार्फत संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणा र उद्देश्यलाई स्पष्ट गरेको छ। तर संक्रमणकालीन न्यायका नाममा द्वन्द्वको अवधिमा भएका अपराधिक घटनालाई पटक पटक राजनीतिक रूप दिन नहुनेमा अदालतले ध्यानाकर्षण गराएको छ। एउटा आदेशमा भनिएको छ:

द्वन्द्वकालमा राजनीतिक रूपले मात्र घटना घटित भएका छैनन्। अपराधिक रूपले पनि घटना भएका छन्। राजनीतिक रूपले घटित घटना र अपराधिक रूपले घटित घटनालाई एकै स्थानमा राखेर हेर्न मिल्दैन।^{४८}

^{४६} ओमप्रकाश अर्याल वि. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसमेत, नेकाप २०७० अंक ७ नि.नं. १०२९

^{४७} मीरा हुंगाना वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७३ अंक ३ नि.नं. १५५१

^{४८} सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप. २०७१ अंक १२ नि.नं.-१३०३, मीरा हुंगाना वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप. २०७३ अंक ३ नि.नं. १५५१

यो व्याख्याले अपराधको राजनीतिकरणलाई रोक्नु पर्ने विषय उजागर गरेको छ।

ण. विधायिकी कानूनको संवैधानिकता परीक्षण गर्ने दृष्टिकोणः

कानूनको न्यायिक पुनरावलोकनको क्रममा अदालतले अवलम्बन गर्ने संयक दृष्टिकोणका बारेमा पनि संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विवादको निरूपण गर्दा अदालतले टिप्पणी गरेको छ। आदेशमा भनिएको छः

कानून बदर माग गरेको सम्बन्धमा अदालतले आफू समक्ष आएका विवादको निरूपण गर्दा विधायिकी कानूनहरू प्रारम्भमा संविधानसम्मत नै भएको अनुमान गर्दछ। प्रारम्भिक रूपमा शंकाको सुविधा विधायिकी कानूनको पक्षमा नै जान्छ। विधायिकी कानून बदर गर्दा अदालतले आफूलाई संयमित र आत्मनियन्त्रणमा राखेको हुन्छ। कुनै विधायिकी कानून संविधानको प्रावधानसँग प्रत्यक्ष मेल नखाने देखिएको र संविधान प्रदत्त जनताको मौलिक हकमा प्रतिकूल असर परेको देखिएको अवस्थामा त्यसलाई अन्यथा गर्नु अघि यस अदालतले विधायिकी असल नियतको पक्षमा नै आफ्नो खोजीलाई जारी राख्दछ। तर त्यति हुदाहुँदै पनि विधायिकी कानून संविधान विपरीत भई जनताको मौलिक हकमा अनुचित बन्देज लगाउने गरी जारी भई विधायिकी दुर्भावना वा स्वच्छाचारिता जस्तो कमी कमजोरीको गन्ध आएमा यस अदालतले त्यस्तो कानूनलाई बदर वा संशोधन वा परिमार्जन गर्ने गरी आदेश गर्न सक्छ।^{४९}

यो व्याख्याले कानूनको न्यायिक पुनरावलोकनमा अदालत बाध्यात्मक अवस्थामा मात्र पत्र उठाएको कानून अमान्य र बदर गर्ने निर्णयमा पुग्दछ भनी स्पष्ट पारिएको छ। कानूनको न्यायिक पुनरावलोकनको सैद्धान्तिक मान्यतालाई यो आदेशले सही रूपमा अनुशरण गरेको मात्र सकिन्छ।

त. आदेशमा पूर्वीय दर्शनको प्रभावः

संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विवादमा भएका आदेशमा मानवीय कानूनको मान्यताका साथसाथै पूर्वीय दर्शनले आत्मसात गरेका मूल्यलाई पटक पटक उल्लेख गरेको देखिन्छ। ती मध्ये बाबुराम गिरीको रिटमा भएको आदेशका केही अंश यहाँ उल्लेख गरिएको छः

आरम्भमा पूर्वीय दर्शनको अनुयायी रहेको हाम्रो देशका लागि सरकारको आफ्ना नागरिकप्रति सुनिश्चित कर्तव्य रही आएका कुरा स्थापित तथ्य हो। राजा जयस्थिति मल्लले नेपाल संवत् ५०० विक्रम संवत् १४३६ इस्वी सन् १३८० मा तैयार गराई जारी गरेको न्यायविकासिनी (मानव न्यायशास्त्र) को प्रकीर्णक (विविध) अध्यायमा दुनियाँ (नागरिक) को रक्षा गर्नुलाई शासकको कर्तव्यको रूपमा चित्रित गरिएको छ। (न्यायविकासिनी, कानून सहप्रकाशन, युएनडीपी न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि परियोजनाको आर्थिक सहयोगमा कानून व्यवसायी क्लव, काठमाडौं, २०६५, पृष्ठ २६२) यसै पुस्तकमा शासकले दण्ड धारण गरेनन् भने बलिया व्यक्तिहरूले निर्धा व्यक्तिलाई माछालाई झीरमा झैं सेकाउने अभिव्यञ्जनाको पनि वर्णन छ। (पृष्ठ २५६) यति मात्र नभई स्मृतिहरूको समूहमा प्राचीनतम मानिने मनुस्मृतिको सातौँ अध्यायमा पनि शासकको अभावमा सर्वत्र हाहाकार मच्चिएको, त्यसैले भगवानले संसारको रक्षाको लागि राज्य, सरकार र शासक बनाएको वर्णन छ। अत्यन्त व्यवहारपरक र पछिल्लो मानिने कौटिल्यको अर्थशास्त्रले राज्य सरकार र नागरिकको अन्तर्सम्बन्धलाई अझ बढी उजागर गरेको छ। यस ग्रन्थको जनपदसम्बन्धी व्यवस्थाको प्रकरण ५४ र ५५ मा गाउँबाट बाहिर गएको, बाहिरबाट त्यहाँ आएका र बाहिर जाने कुन कामले कहाँ गएका हुन भन्ने समेत बुझ्ने दायित्व सरकारका अंगको भएको उल्लेख छ। (सं. सोमनाथ शर्मा, कौटिल्यको अर्थशास्त्र, नेपाली भाषानुवादसहित, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०२४, पृष्ठ २०-२१) यसै पुस्तकको यही पृष्ठमा आफ्नो-आफ्नो इलाकाबाट बाहिर गएका र अन्तबाट आएका पनि मानिसहरूको हिसाब लिने गर्नु। परदेश जानेहरू पनि यो यस कामले गएको भन्ने याद राख्नु भनी सरकारका प्रतिनिधि गोपलाई यो दायित्व दिइएको छ। यसै पुस्तकले प्रजा (नागरिक) लाई सुख हुनु नै राजा (शासक) को सुख हो नागरिकको हित हुनु नै शासकको

^{४९} मीरा हुंगाना वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७३ अंक ३ नि.नं. ९५५१

हित हो। शासकले आफ्नो प्रिय हित होइन, नागरिकको प्रिय हित नै मुख्य सम्झनु पर्दछ। त्यस कारण शासकले सर्वदा जाग्रत भएर स्वार्थ व्यवहार मिल्ने राज्य शासन गर्नु पर्दछ। उत्थान जागरूक हुनु नै अर्थ सिद्धिको मूल हो। (पृष्ठ ६८) भनेको छ। कौटिल्यले शासकलाई शासन गर्न प्रतिपादन गरेका दर्शनको संग्रहको रूपमा रहेको यो ग्रन्थ अर्थशास्त्रमा थप भनिएको छ, यो गाउँमा यति परिवार छन्, यति स्त्री, यति पुरुष तिनमा बालक बूढा यति, यो-यो काम गर्ने यस्तो चरित्र जीविका भएका आय व्यय यति यति भन्ने सबै कुरा गोपले याद विचार गर्नु। (पृ. २५१) यसरी त्यो युगमा समेत सरकारका उत्तरदायित्वको चित्रण गरिएको छ। कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा राज्यको सञ्चालक सरकारका दायित्वहरूलाई अझ प्रष्ट पाउँ भनिएको छ, नागरिकहरूलाई धर्मपूर्वक रक्षा गर्नु नै शासकको स्वधर्म हो। त्यसैबाट शासकलाई स्वर्गलाभ हुन्छ। यसको विपरीत नागरिकहरूको रक्षा नगर्ने अनुचित दण्ड प्रयोग गर्ने शासकलाई नरक मिल्दछ। शासकले छोरामा र शत्रुमा समान प्रयोग गरिएको दण्डले नै यो लोकलाई र परलोकलाई पनि रक्षा गर्दछ (पृष्ठ २६५) यिनै पूर्वीय दर्शनका महान् चिन्तकहरूको मार्गदर्शनले अनूपाणित नेपाली कानूनी प्रणालीले सरकारको उसका नागरिकप्रतिको कर्तव्यलाई सदैव स्वीकारी आएको छ। सरकार शासक मात्र होइन सेवक पनि हो, सरकार दण्डप्रदायक मात्र होइन जनताको रक्षक पनि हो भन्ने सिद्धान्त हाम्रो लागि नयाँ होइन।^{५०}

त्यसैगरी सुमन अधिकारीको रिटमा भएको आदेशमा पनि पूर्वीय दर्शन र धार्मिक ग्रन्थको सन्दर्भ उल्लेख गरिएको छ।^{५१}

थ. अदालतबाट जारी भएका आदेशमा पूर्व आदेशहरूको उल्लेखन:

सर्वोच्च अदालतले कतिपय रिटमा आदेश गर्दा यसअघि नै भएका आदेशले औल्याएका विषयहरू स्मरण गराएको छ। सर्वोच्च अदालतबाट संविधानसंगत नभएको वा न्यायका मान्य सिद्धान्तका आधारमा मेल खाने नदेखिएको भनी गरेको टिप्पणीलाई बेवास्ता गरी सोही प्रकृतिका व्यवहारहरू आदेशपछि बनेका कानूनमा पनि यथावत रूपमा उल्लेख भएको विषयलाई भाषामा शालीन तर सारमा निकै नै कठोर रूपमा टिप्पणी गरेको छ।^{५२} यसको उदाहरणको रूपमा गोविन्द बन्दीको रिटमा भएको आदेशलाई यहाँ उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ। सो आदेशमा भनिएको छ:

द्वन्द्व पश्चातको व्यवस्थापन विशेष प्रकृतिको हुन्छ। त्यसमा द्वन्द्वरोकथाम, पुनरूद्धार, पुनर्स्थापना, पीडितको संरक्षण, क्षतिपूर्ति तथा मेलमिलाप जस्ता विविध पक्षहरूमा विशेष जोड दिइन्छ। यसै तथ्यलाई मनन गरेर यस अदालतद्वारा राजेन्द्रप्रसाद ढकाल विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयसमेत (नेकाप २०६४, अङ्क २, नि.नं. ७८१७, पृष्ठ १६९) भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा बेपत्ता छानबिन सम्बन्धमा आयोग गठनका विषयमा आवश्यक निर्देशन दिइएको तथा लिलाधर भण्डारी विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयसमेत (नेकाप २०६५, अङ्क ९, नि.नं. ८०१२, पृष्ठ १०८६) भएको मुद्दामा संक्रमणकालीन न्यायका संयन्त्र निर्माणका विषयमा विपक्षी नेपाल सरकारका नाममा परमादेश जारी भएको पाइन्छ।^{५३}

सुमन अधिकारीको रिट भएको आदेशमा पनि सर्वोच्च अदालतले आफुले जारी गरेका पूर्व आदेशको उल्लेखन गरिएको छ। सो आदेशमा विगतमा जारी भएका आदेश कार्यान्वयन नभएकोमा विशेष टिप्पणी समेत गरिएको छ। सो आदेशमा भनिएको छ:

^{५०} बाबुराम गिरी वि. मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय काठमाडौंसमेत, २०६६ अंक ३ नि.नं. ८०९६

^{५१} सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ नि.नं. ९३०३

^{५२} सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ नि.नं. ९३०३ मीरा ढुंगाना वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०६३ अंक ३ नि.नं. ९५५१

^{५३} गोविन्द बन्दीसमेत वि. महान्यायाधिवक्ता मुक्तिनारायण प्रधानसमेत, नेकाप २०७० अङ्क १२ नि.नं. ९०९१

द. पीडकलाई पीडित सरह व्यवहार गर्न नसकिने:

सर्वोच्च अदालतको व्याख्यामा पीडित र पीडकको समान हैसियत नहुने भएकोले समान व्यवहार गर्नु उपयुक्त नहुने निष्कर्ष निकालिएको छ। सर्वोच्च अदालतले भनेको छ:

युद्धरत पक्ष विपक्षबाट अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको व्यापक उल्लङ्घनद्वारा निर्दोष पक्षका उपर पुऱ्याएको शारीरिक, मानसिक, आर्थिक क्षति, मौलिक अधिकारको उल्लङ्घन वा भावनात्मक पीडा पुऱ्याइएका व्यक्तिहरूलाई पीडित मात्र सकिन्छ। सोअन्तर्गत पीडकलाई समावेश गर्न सकिदैन।पीडक अर्थात मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनकर्तालाई न्यायको दायरामा ल्याइनु पर्ने विधिशास्त्रीय आधार विपरीत पीडितसरह नै समान व्यवहार गरिनु न्यायोचित हुँदैन। द्वन्द्वकाल पीडितको विशिष्ट पहिचान गर्ने आधारहरू सुचिहित नगर्ने हो र पीडित र पीडक सबैलाई द्वन्द्वको नाताले समान व्यवहार गर्ने हो भने पीडितप्रतिको राज्यको व्यवहार सम्मानजनक, यथार्थपरक र न्यायोचित हुन सक्दैन।^{५४}

ध. बेपत्ता नागरिकको स्थिति सार्वजनिक गर्नु राज्यको दायित्व:

सर्वोच्च अदालतको आदेशमा बेपत्ता भएका व्यक्तिको स्थिति सार्वजनिक गर्नु राज्यको दायित्व भएको विषय विभिन्न आदेशमा प्रतिविम्बित भएको छ। एउटा आदेशमा भनिएको छ:-

नागरिकप्रति सरकारको अभिभावकीय दायित्व रहन्छ। यो दायित्वभित्र नागरिकको अस्तित्व रक्षाको अधिकारको स्थान सर्वोपरि रहन्छ। नेपालमा प्राचीनतम् कानूनी प्रणालीमा त यो दायित्व स्वीकारिएको थियो भने आजको विकसित कानूनी मान्यतामा यस सिद्धान्तलाई इन्कार गर्ने ठाउँ छैन। राज्यद्वारा बेपत्ता बनाइएका हुन् वा अरु कसैद्वारा वा स्वयंम् नै बेपत्ता भएका नै किन नहुन् यी सबैको स्थिति सार्वजनिक गर्ने कानूनी दायित्व सरकारको हो।^{५५}

त्यसैगरी अर्को आदेशमा सर्वोच्च अदालतले भनेको छ:

आफ्नो नागरिकको खोज खबर गर्ने र संरक्षण गर्ने राज्यको सामान्य उत्तरदायित्व हो। राज्यकै अंगको संलग्नतामा पक्राउ गरिएको अवस्थामा तिनको सुरक्षा र अधिकारहरूको संरक्षण गर्ने राज्यको उत्तरदायित्व अझ व्यापक हुन्छ।^{५६}

त्यसैगरी गोबिन्द बन्दीको रिटमा भएको आदेशमा पनि राज्यको दायित्वका बारेमा उल्लेख गरिएको छ। सो आदेशमा भनिएको छ:

राज्यमा हुने अपराध र अपराधिक घटनाबाट आम नागरिकलाई संरक्षण गरी त्यस्ता कार्यबाट पीडितलाई न्याय सुनिश्चित गर्ने र अपराधीलाई दण्ड दिने प्रमुख दायित्व कार्यपालिकाको जवाफदेहिताअन्तर्गत पर्दछ। त्यस्तो अपराधिक कार्य भएमा नेपालको वर्तमान संविधान तथा प्रचलित कानूनबमोजिम फौजदारी कसूरको अनुसन्धान तथा अभियोजनको दायित्व र जिम्मेवारी विपक्षीहरूमा रहेको हुन्छ।^{५७}

न. सम्पत्ति भोगचलन र नामसारी सम्बन्धी:

सर्वोच्च अदालतले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको नाममा भएका सम्पत्तिको वण्डा र बेचबिखन, एवम् नामसारी सम्बन्धमा दखिएको समस्या सामधानका लागि कानून तर्जुमा गर्न आदेश गरेको छ।^{५८} सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा कब्जा गरिएको सम्पत्ति फिर्ता गर्न र पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउन समेत आदेश गरेको छ।^{५९} त्यसैगरी आफ्नो

^{५४} सुमन अधिकारी वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप. २०७३ अंक ६ नि.नं. ९६१२

^{५५} बाबुराम गिरी वि मन्त्रपरिषद्को कार्यालयसमेत, २०६६ अङ्क ३ नि.नं. ८०९६

^{५६} राजेन्द्र प्रसाद ढकाल वि गृह मन्त्रालयसमेत, नेकाप २०६४ अंक २ नि.नं. ७८१७

^{५७} गोबिन्द प्रसाद शर्मा बन्दीसमेत वि महान्यायाधिवक्ता मुक्तिनारायण प्रधानसमेत, नेकाप २०७० अङ्क १२ नि.नं. ९०९१

^{५८} अनिता न्यौपाने थपलिया वि. प्रम तथा मपकासमेत, आदेश मिति: २०७३/०९/२०

^{५९} लिलाधर भण्डारी वि. नेपाल सरकार, आदेश मिति: २०६५/०९/२३

सम्पत्ति आफूले चाहे अनुसारको भोगचलन गर्न पाउने संविधान तथा मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजले प्रत्याभूत गरेको अधिकारको संरक्षण गर्नु लोककल्याणकारी राज्यको दायित्व हो भनी स्मरण गराएको छ।^{६०}

प. अन्य सान्दर्भिक आदेशहरू:

यो संग्रहमा समावेश नभएका तर संक्रमणकालीन न्यायलाई व्यवस्थित गर्नका लागि अन्य विभिन्न आदेशहरू पनि जारी भएका छन्। ती मध्ये केही आदेशहरू यसप्रकार रहेका छन्:

१. सीता कैनी वि. जिल्ला प्रहरी कार्यालय, तनहुँसमेत, आदेश मिति: २०६९/०३/२८, नेकाप २०६९ अंक ६ नि.नं. ८८३७:- लामो समयसम्म जाहेरीको विषयमा प्रभावकारी अनुसन्धान नहुनुलाई सामान्य मात्र नसकिने।
२. राम दुलारी थारुसमेत वि. नेपाल सरकारसमेत, ०६९-wo-०६२३, आदेश मिति २०७१/१०/२९:- अदालतको आदेश बमोजिम पीडितलाई उपलब्ध गराएको अनुदान रकमलाई राहतमा गणना नगर्नु।
३. धनीराम चौधरी वि. प्रम तथा मपकासमेत, ०७०-wo-००६६, आदेश मिति: २०७५/०४/२९:- निवेदकले उपचारमा लगाएको खर्चको तुलनामा न्यून रकम मात्र राहत पाएको अवस्था विद्यमान देखिँदा निवेदकले यातना पश्चात उपचारमा गरेको खर्चको आवश्यक कागज प्रमाण माग गरी आवश्यक प्रक्रिया पूरा गराई यथोचित उपचार खर्च रकमसमेत उपलब्ध गराउनु।
४. नन्दकली बुढा मगरसमेत वि. जिल्ला प्रशासन कार्यालय, कञ्चनपुरसमेत, २०६६-CR-००५८ फैसला मिति: २०७४/०१/१०:- आफ्नो परिवारका मानिसहरू गुमाएर पीडित भएको अवस्थामा उजुर गर्दा पनि दोषी पत्ता लगाई कारवाही गर्न राज्यका तर्फबाट अनुसन्धान गरिएन वा कमजोर तथा फितलो अनुसन्धान गरियो वा लामो समयसम्म अनुसन्धानमा ढिलासुस्ती गरियो वा लापरवाही देखाइयो वा अनुसन्धान गर्ने नाममा अभियोजन नै नगर्ने अभिप्राय राखियो भने कानूनी शासनमा मानिसहरूको आस्था र विश्वास डगमगाउन सक्तछ।... दोषी पत्ता लगाएर कारवाही गर्ने कुरा राज्यको कर्तव्य र दायित्वभित्रका कुरा हुन्।
५. देवी सुनार वि. जिल्ला प्रहरी कार्यालय, काभ्रेपलाञ्चोकसमेत, (नेकाप २०६४ अंक ६ नि.नं. ७८५७):- सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ ले गरेको व्यवस्था बमोजिम अपराधका सम्बन्धमा प्रभावकारी रूपमा अनुसन्धान तहकिकात गरी अपराध गरेको कानून बमोजिम मुद्दा चलाउनु पर्ने र मुद्दा चलाउनु पर्ने अवस्था नभए सोही बमोजिमको कार्यविधि अपनाउनु पर्ने कर्तव्य प्रहरी कार्यालयको रहेकोमा त्यसमा पनि नेपाली सेनाका जिम्मेवार अधिकृतहरूले ज्यान मार्ने अपराध गरेको भन्ने विषय आफैमा ज्यादै संवेदनशील भई यस्तो विषयको अनुसन्धान ज्यादै शीघ्रताका साथ प्रभावकारी रूपमा हुनुपर्ने। आदेश प्राप्त भएको मितिले ३ महिनाभित्र अनुसन्धान पूरा गर्नु।
६. जय किशोर लाभ वि. जिल्ला प्रहरी कार्यालय, धनुषासमेत, (२०६३ सालको रिट नं. ०६८१, आदेश मिति २०६५/१०/२०) जाहेरी दर्खास्तलाई विधिसम्मत रूपमा दर्ता गरी आवश्यक अनुसन्धान तहकिकात गर्नु भनी परमादेशको आदेश जारी।

३. न्यायालयबाट भएका आलोचनात्मक आदेशहरू

संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी आदेशहरू सबै सकारात्मक प्रकृतिका मात्र छैनन्। कतिपय आदेशमा अदालतले आत्मसंयमताका नाममा न्यायिक अग्रसरता देखाउनु पर्ने विवादहरूमा पनि निष्कृत्यता देखाएको छ। त्यसको उदाहरणको रूपमा धनीराम चौधरीको रिटमा भएको आदेश^{६१} भागीराम चौधरीको रिटमा भएको आदेश^{६२} वीरेन्द्र थपलियाको रिटमा भएको

^{६०} भोजराज तिमिल्सेनासमेत वि. नेपाली कांग्रेस पार्टीसमेत, आदेश मिति: २०६४/०९/०२

^{६१} धनीराम चौधरी वि. प्रम तथा मपकासमेत, आदेश मिति: २०७५/०४/२९

^{६२} भागीराम चौधरी वि. प्रम तथा मपकासमेत, आदेश मिति: २०७३/०५/१५

आदेश^{६३} लाई लिन सकिन्छ। ती आदेशहरूमा अदालतले अधिक आत्मसंयम अपनाएको देखिन्छ। त्यसैगरी सार्वजनिक सरोकारको विवाद र हकद्वैताको विषयमा परस्पर विरोधाभाषपूर्ण अभिव्यक्ति कतिपय आदेशमा प्रकट भएको देखिन्छ।^{६४} यी आदेश भन्दा अगावै राजाराम ढकालको रिटमा जारी भएको आदेशमा नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (जेनेभा महासन्धि) लागू हुँदैन भनी गरिएको व्याख्या पनि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको मान्य सिद्धान्त विपरीत रहेको देखिन्छ।^{६५} यो व्याख्यालाई सुमन अधिकारीको रिटमा भएको आदेशमा सच्याइएको छ।^{६६}

४. न्यायाधीश समाजले गरेको अध्ययनले औल्याएका विषयहरू

न्यायाधीश समाजले २०६८ सालमा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी विभिन्न १५ वटा आदेशहरूका आधारमा एउटा अनुसन्धानमूलक अध्ययन गरेको थियो। सो अध्ययनले सशस्त्र द्वन्द्वको भएका मानव अधिकारको हनन लाई संबोधन गर्न न्यायपालिकाले सक्रिय भूमिका खेलेको निष्कर्ष निकालेको थियो। सो अध्ययनले सर्वोच्च अदालतका आदेश र फैसलामा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको उल्लेख गरिएको र ती दस्तावेजको मर्म आदेशमा प्रतिविम्बित भएको धारणा प्रकट गरेको थियो। विदेशी र अन्तर्राष्ट्रिय न्यायिक निकायबाट स्थापित विधिशास्त्रले स्थापित गरेका मान्यतालाई न्यायका मान्य सिद्धान्तका आधारमा सर्वोच्च अदालतको व्याख्यामा समावेश गरिएको निष्कर्षसमेत निकालिएको थियो। अदालतबाट जारी भएका आदेशहरूको कार्यान्वयनको अवस्था सकारात्मक नभए पनि राज्यका निकायहरू अदालतबाट जारी भएका आदेशहरू प्रति असमत नरहेको एवं अदालतको आदेशले औल्याएका विषयले अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानूनको राष्ट्रियकरण गर्न अदालतको सकारात्मक संकेत प्रकट भएको विश्लेषण सो अध्ययनले गरेको छ।^{६७}

५. आइसिजेले गरेको विश्लेषणमा उठाएका मूलभूत विषयहरू मूलभूत विषयहरू

इन्टरनेशनल कमिसन अफ जुरिस्ट(आइसिजे)ले संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरूको विवेचना गरी पुस्तक प्रकाशन गरेको छ।^{६८} सो विवेचनामा संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणागत विकासमा न्यायिक आदेशले सकारात्मक योगदान पुर्याएको निष्कर्ष निकालेको छ। मानव अधिकारको संरक्षणमा अदालतका आदेशहरू सकारात्मक रहेको, फौजदारी न्याय प्रणाली र संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणागत भिन्नतालाई स्पष्ट पारेको, राजनैतिक उद्देश्यले अभिप्रेरित भई आममाफी र मुद्दा फिर्ता लिने कार्यका विरुद्धमा न्यायिक संरक्षण प्रदान गरेको, पीडितलाई राहत र परिपूरण प्रदान गर्नकालागि मार्गदर्शन गरेको एवम् अन्तर्राष्ट्रिय कानून र मापदण्डलाई आधार लिई आदेश गरेको निष्कर्ष सो प्रकाशनमा उल्लेख गरिएको छ। कतिपय आदेशहरू सर्वोच्च अदालतबाट भएको व्याख्या र आफैले स्थापित गरेको नजीर सिद्धान्त, संविधान, संक्रमणकालीन न्यायका मूल्य मान्यता एवम् पीडितको न्याय तथा परिपूरणको अधिकार विपरीत भएको पनि सो प्रकाशनमा उल्लेख गरिएको छ। संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकार उल्लंघनका विषयमा जवाफदेहिताको खोजी गरी दायर भएका कतिपय विवादहरू सुनुवाइ नगरी लामो समयसम्म पन्छाएको टिप्पणी पनि गरिएको छ।

६. संकलित आदेश र फैसलाको सार

माथि गरिएको विश्लेषणका आधारमा संक्रमणकालीन न्यायका बारेमा नेपालको सर्वोच्च अदालतले गरेका आदेश र फैसलाको सार यसप्रकार रहेको देखिन्छ:

- क. संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणागत पक्षलाई आन्तरिकीकरण गरी अभ्यास गरिनु पर्दछ। यसभित्र सत्य, न्याय, परिपूरण र संस्थागत सुधार जस्ता विषय पर्दछन्।

^{६३} वीरेन्द्र थपलिया वि. प्र.म तथा मपकसमेत, आदेश मिति: २०७४/०८/२९

^{६४} यसको उदाहरणको रूपमा सुनिल रञ्जन सिंहको रिटमा भएको आदेश (नेकाप २०७२ अंक ४ नि.नं. ९३८३) र विदुर प्रसाद अधिकारीको रिटमा भएको आदेश (नेकाप २०७५ अंक ५ नि.नं. १०००२) लाई लिन सकिन्छ।

^{६५} राजाराम ढकाल वि. प्रधानमन्त्रीको कार्यालयसमेत, नेकाप २०६० अंक १२ नि.नं. ७२७४

^{६६} सुमन अधिकारी वि. प्र.म तथा मपकसमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ नि.नं. ९३०३

^{६७} संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाहरूको विश्लेषणात्मक अध्ययन, २०६८

^{६८} संक्रमणकालीन न्याय र उपचारको अधिकार, भाग १ र २, इन्टरनेशनल कमिसन अफ जुरिस्ट्स, २०७८ (२०२१)

- ख. संक्रमणकालीन न्यायले फौजदारी न्याय प्रणालीलाई विस्थापित गर्न वा निष्कृत्य तुल्याउन सक्दैन। न्याय सम्पादन अदालतको अवशिष्ट अधिकार हो। अदालतमा विचाराधीन विषयहरू आयोगमा सार्न मिल्दैन।
- ग. संक्रमणकालीन न्यायको केन्द्रविन्दुमा पीडितलाई राखिनुपर्दछ। पीडकलाई पीडितसह व्यवहार गरिनु हुँदैन।
- घ. मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनका विषयलाई मेलमिलाप वा माफी वा क्षमादानका विषय बनाउनु हुँदैन।
- ङ. अदालतको फैसला स्वीकार गरी आत्मा समर्पण नगर्ने व्यक्तिका सम्बन्धमा कानून बनाएर समेत राज्यले सजाय माफीको कारवाही अगाडी बढाउन मिल्दैन।
- च. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको खोजी र सत्य निरूपण तथा मेलमिलापका लागि अलग अलग आयोग बनाउनु पर्दछ।
- छ. सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका मानव अधिकारका उल्लंघनका विषयलाई कानूनको दायरामा ल्याउन राज्यले उपयुक्त कानून बनाउनु पर्दछ। गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा हदम्याद नलाग्ने सर्वमान्य सिद्धान्त हो।
- ज. बेपत्ता नागरिकको स्थिति सार्वजनिक गर्नु राज्यको दायित्व हो।
- झ. अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको पालना गर्नु राज्यको कर्तव्य हो। मानवीय कानूनसम्बन्धी महासन्धिलाई मुलुक पक्ष नभएपनि पालना गर्नु पर्दछ।
- ञ. अदालतबाट जारी भएका आदेशहरूको कार्यान्वयन गरी संक्रमणकालीन न्यायलाई समयमा टुंगोमा पुऱ्याउनु पर्दछ।
- ट. पीडितलाई राहत र परिपूरण उपलब्ध गराउने विषयलाई प्राथमिकता प्रदान गर्नु पर्दछ। द्वन्द्व पीडितलाई वितरण गर्ने सेवा सुविधा समनताको सिद्धात विपरीत हुनु हुँदैन।
- ठ. आयोगको सिफारिस भएका विषयमा मुद्दा चलाउने नचलाउने विषय महान्यायाधिकाको स्वेच्छाचारी अधिकार होइन।
- ड. अपराधिक घटनाको राजनीतीकरण गरिनु हुँदैन। विशुद्ध राजनीतिक रूपमा भएका घटना र अपराधिकरूपमा भएका घटनालाई एकैरूपमा राख्न मिल्दैन।
- ढ. न्यायपूर्ण समाज निर्माण गर्न राज्य अग्रसर हुनु पर्दछ।
- ण. संक्रमणकालीन न्यायको मान्यता र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास विपरीत बनेका कानून असंवैधानिक हुन्छन्।
- त. मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनकर्तालाई कानूनको दायरामा ल्याउन पश्चातदर्शी कानून बनाउन सकिन्छ। बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूर परिभाषित गरी कानून बनाउनु पर्दछ।
- थ. संक्रमणकालीन न्यायले अभियोजनका अलावा राहत र परिपूरण एवम् भविष्यमा यस प्रकारका घटना दोहोरिन नदिने उपायहरू समेत अवलम्बन गर्नु पर्ने मान्यता राख्दछ।
- द. महान्यायाधिकाको मुद्दा चलाउने वा नचलाउने अधिकारको स्वेच्छाचारी प्रयोग गर्न मिल्दैन। महान्यायाधिका वा सरकारी वकीलले आयोगको सिफारिसको औचित्यतामा प्रश्न उठाउन मिल्दैन।
- ध. अनाधिकृत रूपमा कब्जा गरिएका सम्पति वैद्य हकवालालाई फिर्ता दिनु, सम्पत्तिको गैर कानूनी कब्जालाई वैधता कायम गर्न नमिल्ने।
- न. कुनै अमुक दलको सदस्य हुनु वा कुनै हैसियत वा भूमिकामा रहनु न्यायिक प्रक्रियालाई विस्थापन गर्ने, दण्डलाई न्यूनीकरण गर्ने वा माफी दिने आधार बन्न सक्दैन।

अन्त्यमा, माधव कुमार बस्नेतको रिटमा भएको आदेशमा उल्लिखित देहायका पंक्तिहरू मननीय रहेका छन्:-

संक्रमणकालीन न्यायको सही र इमान्दार कार्यान्वयन गर्ने हो भने सम्बद्ध विषयहरूको कानून, संस्थागत, प्रक्रियागत, उपचारात्मक र राहतमूलक कतिपय व्यवस्थाहरूको एकमुष्ट तर्जुमा गर्नु र लागू गर्नु जरुरी हुन्छ। बदलाको भाव वा अपराधबोधले ग्रस्त भएर कुनै नीति वा कानूनको तर्जुमा गर्नु वा सो सही रूपमा बन्नु पर्ने नीति वा कानूनको निर्माण वा

कार्यान्वयनलाई अवरोध गर्नु विडम्बनापूर्ण कुरा हुन्छ। नितान्त न्याय र विवेकसंगत एवम् समाजमा मैत्री र सद्भावनाको उद्वोधन गर्ने हिसावले दीर्घकालीन लक्ष्य लिई कानून र न्याय प्रणालीको सञ्चालन गर्न सकिएन भने समाज निरन्तर द्वन्द्वमा फसी रहने हुँदा विकास र सभ्यताको मार्गमा अग्रस्तर हुन असम्भव हुन्छ।^{६९}

^{६९} माधव कुमार बस्नेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७० अंक १० नि.नं. १०५१

२. संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतबाट भएका आदेशहरूको सारसंक्षेप

१. राजेन्द्र प्रसाद ढकालको हकमा रवीन्द्र प्रसाद ढकालसमेत वि. गृह मन्त्रालयसमेत, आदेश मिति: २०७४।०२।१८

निवेदन दावी:

यो रिट निवेदनमा २९ वटा भिन्न भिन्न रिट दर्ता भएको देखिन्छ। प्रत्येक रिट निवेदनको तथ्य भिन्न भए पनि सारमा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी गैरकानूनी रूपमा हिरासतमा राखेको र लामो समयसम्म बन्दीको स्थिति सार्वजनिक नगरी बेपत्ता पारेकाले गैरकानूनी थुनामा राखेका बन्दीहरूलाई बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी थुना मुक्त गर्न, बन्दीको स्थिति सार्वजनिक गर्न र मानव अधिकारको गम्भीर र सुनियोजित उल्लंघन गर्ने कार्यमा संलग्न अधिकारीलाई कानून बमोजिम कारवाही गरी पाउँ भन्ने रिट निवेदकहरूको मुख्य मागदावी रहेको छ।

लिखित जवाफ:

प्रत्येक रिट निवेदनमा लिखित जवाफको व्यहोरा भिन्न भए पनि सारमा निवेदनमा उल्लेख भएका व्यक्तिहरूलाई प्रकाउ नगरिएको, हिरासतमा नराखिएको हुँदा रिट खारेज गरी पाउँ भन्ने नै विपक्षीको लिखित जवाफ रहेको देखिन्छ।

अदालतको आदेश:

पीडित परिवारलाई तत्काल अन्तरिम प्रकृतिको राहत दिन आदेश भएको छ। हिरासतमा मृत्यु भएका व्यक्तिको हकमा अपराध अनुसन्धान गरी मुद्दा चलाउन र संलग्न अधिकारीलाई विभागीय कारवाही गर्न परमादेश जारी भएको छ। बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई मुद्दा चलाउने र सम्बन्धित व्यक्ति एवम् पीडित परिवारलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति दिन आदेश जारी भएको छ। बन्दी अनुसन्धान कार्यटोलीको प्रतिवेदनले पहिचान गरेका व्यक्तिलाई सजाय गर्नु भनी परमादेशको आदेश जारी भएको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको बारेमा छानविन गर्न अधिकार सम्पन्न आयोग गठन गरी सो आयोगबाट छानविन गरी आवश्यकता र उपयुक्तता अनुसार अभियोजन लगायतको निर्णय गर्न नेपाल सरकार समेतको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ। अनुसन्धानबाट मृत्यु पुष्टि भैसकेका चक्रबहादुर कटुवालको हकवाला र अन्य मृत घोषित भएका परिवारलाई जनही दुई लाख रुपैया क्षतिपूर्ति दिने, अनुसन्धान टोलीले बेपत्ता भएको निष्कर्ष निकालेका राजेन्द्रप्रसाद ढकालसमेतका व्यक्तिको हकमा एक लाख पचास हजार र बाँकी निवेदनमा उल्लेखित स्थिति प्रष्ट नभएका व्यक्तिहरूको हकमा जनही एक लाख तात्कालिक राहत अविलम्ब उपलब्ध गराउन आदेश भएको छ। त्यसै गरी पीडितहरूको अवस्था, निजहरूले भोग्नु परेको क्षति र असुविधालाई विचार गरी आर्थिक, शैक्षिक, रोजगारी लगायतको राहत कार्यक्रम तर्जुमा गरी लागू गर्न निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ।

सर्वोच्च अदालतको आदेशले लिएका आधारहरू:

- क. मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज, संयुक्त राष्ट्र संघ एवम् अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले जारी गरेका प्रस्ताव र घोषणापत्र समेतका दस्तावेजका आधारमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनाबाट पीडित पक्षहरूलाई तात्कालिक राहत तथा उचित क्षतिपूर्ति दिनु पर्ने राज्यको दायित्व हो।
- ख. पीडित पक्षलाई राज्यको न्याय प्रणालीप्रति विश्वस्त र आस्था कायम राख्ने वातावरण बनाउनु तथा दोषी देखिएका जिम्मेवार अधिकारीहरूलाई कानूनको उल्लंघन गर्ने कार्यबाट उत्पन्न हुने दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउन सकिदैन भन्ने बोध गराउनु पनि राज्यको दायित्व हो।
- ग. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट बेपत्ता भएका व्यक्तिका सम्बन्धमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन ठहर गरी सम्बन्धित जिम्मेवार अधिकृतलाई कारवाही गर्न र बाँकीको स्थिति सार्वजनिक गर्न सरकारलाई गरेको सिफारिस कार्यान्वयन भएको देखिएन।
- घ. संयुक्त राष्ट्र संघले बेपत्ता बनाउने कार्यलाई मानवता विरुद्धको अपराध मानी १८ डिसेम्बर १९९२ मा जवरजस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिलाई बचाउ गर्ने सम्बन्धी घोषणापत्र जारी गर्‍यो। सो घोषणापत्रले राज्य पक्षलाई निर्धारण गरेको दायित्व अनुकूल नै संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाले २० डिसेम्बर २००६ मा

जवरजस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिलाई बचाउ गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि जारी गरेको छ। उक्त महासन्धि हालसम्म लागू भैनसकेको र नेपालले अनुमोदन समेत नगरेको भए तापनि बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको सुरक्षाका सम्बन्धमा यस महासन्धिले राज्यले पूरा गर्नु पर्ने दायित्वका सम्बन्धमा एउटा आधारभूत मापदण्ड निर्धारण गरेको र यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले स्वीकारसमेत गरिसकेको अवस्थामा उक्त महासन्धिले निर्धारण गरेको मापदण्डलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको मापदण्डको रूपमा स्वीकृत गरी राज्यले तदनुरूप आफ्नो व्यवहार गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ।

- ड. बेपत्ता बनाइएका भनिएका व्यक्तिहरूको हकमा राज्यको तर्फबाट भएका प्रयास पर्याप्त र प्रभावकारी देखिएन। द्वन्द्वको समयमा बेपत्ता भएका सम्पूर्ण नागरिकहरूका सम्बन्धमा स्थिति एकीन गर्न राज्यकै तर्फबाट प्रभावकारी छानविन गर्नु अपरिहार्य देखिन आयो।
- च. आफ्नो नागरिकको खोज खबर गर्ने र संरक्षण गर्ने राज्यको सामान्य उत्तरदायित्व हो। राज्यकै अंगको संलग्नतामा पक्राउ गरिएको अवस्थामा तिनको सुरक्षा र अधिकारहरूको संरक्षण गर्ने राज्यको उत्तरदायित्व अझ व्यापक हुन्छ।
- छ. जुनस्तरमा राज्यले बेपत्ता भएका व्यक्ति, निजको परिवार तथा निजहरूको धनजनको सुरक्षाको प्रत्याभूतिमार्फत समस्त समाजलाई सुरक्षाको भावना उद्बोध गराउन सक्नु पर्थ्यो सो गर्न नसकेको देखियो।
- ज. बेपत्ता पहिचानका लागि नेपाल सरकारले गठन गरेको बामन प्रसाद न्यौपाने समितिले दिएको सिफारिस कार्यन्वयन भएको देखिएन।

२. बाबुराम गिरी वि. मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, काठमाडौंसमेत, आदेश मिति: २०६५।१२।२०

निवेदन दावी:

नेपाल सरकारले मिति २०६१।०३।१७ मा गठन गरेको छानविन समिति समक्ष ४३३ जना व्यक्तिहरू बेपत्ता पारिएको भनी नामावली पेश गरेकोमा सो समितिले मिति २०६१।०४।२७ मा २४ जनाको मात्र स्थिति सार्वजनिक गरेको छ। उल्लिखित बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरू लगायत अन्य मानव अधिकार संघ, संस्था र निकाय समेतबाट सरकारलाई उपलब्ध गराइएका विवरण समेत बमोजिमका बेपत्ता पारिएका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूको स्थिति र गैरकानूनी थुनामा रहे भएका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूलाई थुना मुक्त गर्न भनी परमादेशको आदेश जारी गरी पाउँ। अब उपरान्त कुनै पनि नेपाली नागरिकलाई गैरकानूनी तवरबाट पक्राउ गरी थुनामा राख्ने र बेपत्ता पार्ने समेतका कुनै पनि गैर कानूनी एवम् असंवैधानिक काम कारवाही नगर्नु नगराउनु भनी प्रतिषेधको रिट जारी गरी पाउँ।

लिखित जवाफ:

रिट निवेदनमा उल्लेख गरेको कसैलाई पनि पक्राउ गर्ने, थुनामा राख्ने, बेपत्ता बनाउने जस्ता कार्यका लागि आदेश निर्देशन नगरिएको र आफ्नो निकायको संलग्नता नभएकोले रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय एवम् विपक्षी बनाइएका सुरक्षा निकायहरूको लिखित जवाफ।

अदालतको आदेश:

रिट निवेदनसाथ संलग्न अनुसूची १ मा उल्लिखित बेपत्ता नागरिकहरूको खोजी गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी।

आदेशमा लिइएका आधार:

- क. राज्यको विधिवत सञ्चालनको अभिभारा बहन गर्ने निकाय सरकारमा स्वभावतः आफ्ना नागरिकको सुरक्षाको उत्तरदायित्व पनि स्वतः अन्तरनिहित हुन्छ।
- ख. सन् १३८० मा जारी भएको न्यायविकासिनी (मानव न्यायशास्त्र) मा नागरिकको रक्षा गर्नुलाई शासकको कर्तव्यको रूपमा चित्रित गरिएको।

- ग. कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा नागरिकको धर्मपूर्वक रक्षा गर्नु नै शासकको स्वधर्म हो, त्यसैबाट शासकलाई स्वर्गलाभ हुन्छ। यसको विपरीत नागरिकको रक्षा नगर्ने, अनुचित दण्ड प्रयोग गर्ने शासकलाई नरक मिल्दछ भनी उल्लेख गरिएको छ।
- घ. सर्वोच्च अदालतले राजेन्द्र ढकालको हकमा रवीन्द्रप्रसाद ढकाल समेत, (ने.का.प. २०६४ नि.न. ७८१७), देवी सुनुवार विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय, काभ्रेपलाञ्चोक समेत, (ने.का.प. २०६४ नि.न. ७८५७) र जयकिशोर लाभ विरुद्ध जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषा (२०६३ सालको रिट नं. ०६३-wo-०६८१, आदेश मिति २०६५।१०।२० मा यो विषयसँग सान्दर्भिक आदेश जारी गरेको छ।
- ङ. द्वन्द्वको समयमा मानिस बेपत्ता हुने गराइने कार्यलाई संयुक्त राष्ट्रसंघले मानवता विरुद्धको अपराध मानी १८ डिसेम्बर १९९२ मा घोषणापत्र र २० डिसेम्बर २००६ मा जवरजस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिलाई बचाउ गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि समेत जारी गरेको छ। उक्त महासन्धि नेपालले अनुमोदन नगरेता पनि राज्यको आधारभूत दायित्वको रूपमा उक्त मापदण्ड निर्धारण भएको र यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले समेत स्वीकार गरेको अवस्थामा राज्यले त्यस अनुरूप व्यवहार गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ।
- च. नेपाल पक्ष भएको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ ले प्रत्येक व्यक्तिको जीवनको अधिकार संरक्षण गरेको हुँदा नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ ले गरेको व्यवस्था बमोजिम अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजले निर्धारण गरेको दायित्वबाट राज्यले उन्मुक्ति पाउने अवस्था हुदैन।
- छ. नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा मानव अधिकार, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानव अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरू प्रति दुवै पक्षले प्रतिबद्धता प्रकट गरी दफा ५.२.३ मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको वास्तविक नाम, थर र घरको ठेगाना सम्झौता भएको मितिले ६० दिनभित्र सूचनाहरू सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई जानकारी उपलब्ध गराउन मञ्जुर गरी प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको पाइन्छ।
- ज. निवेदकले उल्लेख गरेका व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउन यो यस्तो कारवाही गरेको छ भनी कुनै ठोस र आधारयुक्त तथ्यगत अवस्था एवम् विवरण विपक्षीहरूले देखाउन सकेको पाइएन।
- झ. बेपत्ता व्यक्तिहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्ने दायित्व सरकारको हो।

३. माधव कुमार बस्नेतसमेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, आदेश मिति: २०७०।०९।१८

निवेदन दावी:

मिति २०६९।१२।०१ मा जारी भएको बेपत्ता भएको व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ को दफा २३ को उपदफा (२) “उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि बलात्कार लगायत आयोगको छानविनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार कारण नदेखिएको गम्भीर प्रकृतिको अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानका लागि सिफारिस गर्ने छैन” भनी गरिएको प्रावधानको “आयोगको छानविनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका” भन्ने वाक्यांशलाई मात्रै पृथक्कीकरणको सिद्धान्त बमोजिम छुट्याई असंवैधानिक र अमान्य घोषणा गरी पाउँ। सो अध्यादेशको दफा २५ (१) मा रहेको “आयोगले यस अध्यादेश बमोजिम छानविन गर्दा दफा २३ बमोजिम क्षमादानमा नपरेका पीडकलाई प्रचलित कानून बमोजिम कारवाही गर्न सिफारिस गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था मध्ये “प्रचलित कानून बमोजिम” भन्ने वाक्यांशलाई प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर घोषित गरी पाउँ भन्ने निवेदन दावी रहेको थियो। निवेदनमा बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराध घोषित गरी दण्ड सजायको व्यवस्था गर्ने र बेपत्ता व्यक्तिहरूको बारेमा छानविनका लागि छुट्टै आयोग गठन गर्न सर्वोच्च अदालतले राजेन्द्र ढकालको मुद्दामा दिएको आदेशको पालना नगरी एउटै आयोग गठन गर्ने अध्यादेशको व्यवस्थालाई समेत चुनौती दिइएको थियो। रिट निवेदनमा अन्तरिम आदेशसमेत माग गरिएको सन्दर्भमा निवेदनमा उठाइएको विषयवस्तुको गम्भीरतालाई विचार गर्दा बेपत्ता

भएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप अध्यादेश, २०६९ को दफा ३, २३, २५, २९ कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी मिति २०६९।१२।१९ मा अन्तरिम आदेश जारी भएको थियो।

लिखित जवाफ:

निवेदकले चुनौती दिएका अध्यादेशका व्यवस्था संविधानसँग बाझिएका छैनन्। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन र मानवता विरुद्धको अपराधको कसूरमा निरपेक्षरूपमा आममाफी वा क्षमादान दिने विषय अध्यादेशमा समावेश भएको छैन। पीडकलाई क्षमादान सिफारिस गर्नु अघि पीडकले पीडितलाई चित्तबुझ्दो ढंगले पश्चाताप गरी माफी माग्न पर्ने व्यवस्था गरिएको छ। छुट्टा छुट्टै आयोग गठन गर्ने वा एकल आयोग गठन गरी छानविन गर्ने भन्ने विषय संवैधानिक वा कानूनी प्रश्न नभई नीतिगत वा व्यवस्थापिकीय विषय हो। अध्यादेशले परिकल्पना नै नगरेको विषयमा दायर भएको रिट खारेज गरी पाऊँ भन्ने विपक्षीहरूको लिखित जवाफ।

अदालतको आदेश:

व्यक्ति बेपत्तासम्बन्धी अध्यादेशमा समावेश भएका जति व्यवस्थाहरू संविधान, कानून र अदालतबाट प्रतिपादित कानून सिद्धान्त प्रतिकूल देखिएकोले उक्त व्यवस्थाहरू अमान्य भई अध्यादेशबाट हटाउनु पर्ने ठहर्छ। यथावस्थामा अध्यादेश कार्यान्वयन गर्न गराउनु नमिल्ने ठहर्छ। राजेन्द्र ढकालले मुद्दामा भएको निर्णय एवम् प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्त बमोजिमसमेत छुट्टै छानविन आयोग गठन गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्था सहित अविलम्ब अर्को अध्यादेश जारी गर्ने वा जो चाहिने कानूनी प्रबन्ध गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ।

आदेशमा लिइएका आधार:

- क. बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनालाई मानव अधिकारसम्बन्धी गम्भीर अपराधको रूपमा लिई अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको दृष्टिकोण अनुरूप अध्यादेश नभएको, सर्वोच्च अदालतले राजेन्द्र ढकालको मुद्दामा गरेको निर्णय र निर्देशन पालना नभएको,
- ख. अध्यादेशको व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३, एवम् पूर्ववर्ती संविधानले अंगिकार गरेका व्यक्तिको जीवन र स्वतन्त्रताको अधिकार समेतको प्रतिकूल भएको,
- ग. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविनका लागि छुट्टै आयोग गठन गरी राजेन्द्र ढकालको मुद्दाको निर्णय कार्यान्वयन गर्नु पर्नेमा सो नगरेको,
- घ. अध्यादेशमा माफीको प्रक्रियामा पीडितको सहभागिता र सहमतिलाई अनिवार्य नबनाई गौण बनाएको देखिएकोले पीडितको न्यायसम्बन्धी मौलिक हक अन्तरगत जीवन, स्वतन्त्रता, सूचनाको हक, यातना विरुद्धको हक लगायत न्यायका मान्य सिद्धान्त विपरीत देखिएको,
- ङ. मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन आरोपका दोषी देखिएका व्यक्ति उपरको फौजदारी अभियोजन निश्चित, सहज र निर्बाध नबनाई कार्यपालिकाको विवेकाधीन एवम् अनिश्चित रूपमा राखिएकोले अध्यादेशको व्यवस्थाबाट न्यायमा अवरोध पुग्ने प्रकृतिको देखिएको,
- च. महान्यायधिवक्ताले ३५ दिनभित्र मुद्दा चलउने सम्बन्धी निर्णय गर्नु पर्ने व्यवस्थाले सो हदम्यादभित्र मुद्दा नचलाएमा न्यायमा पर्ने प्रभाव एवम् सो सम्बन्धी उत्तरदायित्व किटान गरेको नेदिखिएको। त्यस्तो गम्भीर कसूरमा अल्प हदम्याद तोक्दा दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना हुन सक्ने। सो हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्था मौलिक हक, न्यायसम्बन्धी व्यवस्था र संविधानले अंगिकार गरेको न्यायको मुख्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएको।

४. सुमन अधिकारीसमेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, आदेश मिति: २०७१।११।१४

निवेदन दावी:

कानून निर्माणको स्थापित मान्यता र परम्परा विपरीत पारित भएको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा १३ को उपदफा (२) (३) (४), दफा १०, ११, १२, २२ (१), २४ (१), २५ (३) र (४), २६ (१) (२) (५), २९ (१) र दफा ४४ का व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार एवम् मानवीय कानून तथा सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित गरेका कानूनी सिद्धान्तसमेत प्रतिकूल रहेका छन्। ती व्यवस्थाहरू अमान्य र बदर घोषित गरी पाउँ। यातना, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य, गैर न्यायिक हत्या, मानवता विरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध तथा जातिहत्या लगायतका अक्षम्य अपराधहरूमा क्षमादान हुन नसक्ने कुरा सुनिश्चित गरी पाउँ। न्यायिक स्वतन्त्रता र पीडितको प्रभावकारी कानूनी उपचारको हकको परिधिभित्र रहेर आयोग र न्यायपालिका बीचको सम्बन्धलाई पुनः परिभाषित तथा व्यवस्थित गर्न ऐन संशोधन गर्न आदेश जारी गरी पाउँ। पीडितको सुनिश्चित सहमति विना मेलमिलाप हुन नसक्ने कुराको कानूनी प्रत्याभूति दिन तथा क्षमादानका लागि सिफारिस गर्न पीडितको सहमति अनिवार्य शर्तको रूपमा कानूनी मान्यता दिन, अभियोजनको लागि आयोगले सिधै महान्यायधिवक्तालाई सिफारिस गर्ने व्यवस्था गर्न, अभियुक्तले विभागीय कारवाहीका आधारमा फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति नपाउने व्यवस्था गर्न तथा कब्जा सम्पत्ति सम्बन्धित हकदारलाई फिर्ता गर्ने व्यवस्था गर्न र सम्मानीय अदालतका पूर्वआदेश अनुसार स्थापित विधिशास्त्र समेतका आधारमा ऐनमा आवश्यक संशोधन गर्न परमादेश जारी गरी पाउँ।

लिखित जवाफ:

सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेश अनुसार बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविनका लागि र सत्य निरूपण तथा मेलमिलापको लागि अधिकार सम्पन्न अलग अलग निष्पक्ष र स्वतन्त्र आयोगको गठन गर्ने व्यवस्था ऐनमा गरिएको छ। आयोगले त्यस्ता घटनाहरूको सम्बन्धमा छानविन गर्ने र उक्त छानविनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर अपराधमा संलग्न पीडकलाई क्षमादानको सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा सम्बन्धित अदालत तथा निकायको परामर्शमा छानविन गरी सिफारिससम्म गर्ने भएकोले सोबाट सम्बन्धित अदालत वा निकायको न्यायिक स्वतन्त्रतामा आँच आउने देखिदैन। ऐनको दफा २२ मा रहेको व्यवस्था अनुसार पीडितको सहमतिबेगर मेलमिलाप हुन सक्ने अवस्था नरहेको, दफा २६ (५) मा रहेको आयोगले पीडितको सहमति असहमति समेतलाई विचार गरी क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने व्यवस्थाले त्यस्ता घटनाका पीडितको भूमिकालाई महत्त्व दिएको, दफा २५ (३) र २५ (४) मा भएको व्यवस्थाले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने पीडकलाई कारवाहीको दायारमा ल्याउन सकिने अवस्था रहेको, दफा २९ (१) मा रहेको व्यवस्थाले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनको आरोपमा दोषी देखिएको पीडकउपर मुद्दा चलाउन आयोगबाट नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गरिने र त्यस्तो सिफारिस आधारमा मुद्दा चलाउन महान्यायधिवक्ताको कार्यालयमा लेखी पठाउने कुरालाई सुनिश्चित गरेको सन्दर्भमा पीडकहरूले उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्था देखिदैन। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र विस्तृत शान्ति सम्झौताको मर्म र भावना अनुरूप दिगो शान्ति कायम गर्ने उद्देश्यले जारी भएको उक्त ऐनका व्यवस्थाहरू विना आधार आशंका व्यक्त गरी बदरको दावी गरिएका रिट खारेज गरी पाउँ भन्ने कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको लिखित जवाफ रहेको छ। अरु विपक्षीहरूले पनि विभिन्न आधारमा रिट खारेज हुनु पर्छ भनी जवाफ दिएको देखिन्छ।

अदालतको आदेश:

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २६ (२) मा प्रयुक्त "आयोगको छानविनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका" भन्ने शब्दावली र दफा २९ (१) मा

प्रयुक्त “नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्ता पीडक उपर मुद्दा चलाउन” भन्ने व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १२, १३, २४ र १३५ समेतको विपरीत बदरभागी देखिएकाले आजैका मितिदेखि बदर घोषित हुने ठहर्छ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा नपरेका वा परेर पनि अस्पष्ट भएका तथा संविधान, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून समेतसँग असंगत भएको कारणले कार्यान्वयन गर्न नमिल्ने व्यवस्थाहरूका सम्बन्धमा प्रस्तुत रिट निवेदन र राजेन्द्र ढकाल, लिलाधर भण्डारी र माधव कुमार बस्नेत समेत निवेदन भएका मुद्दाहरूमा यस अघि जारी भएका आदेश, दिइएका निर्देशन र व्याख्याहरू प्रतिकूल नहुने गरी कार्य गर्नु गराउन भनी सम्बन्धित आयोग तथा नेपाल सरकार समेतका नाममा आदेश जारी गरिदिएको छ।

आदेशमा लिएका आधारहरू:

- क. मानिससँग अन्योन्याश्रित भएका र अपहरण गर्न नसकिने अधिकारको दायराभित्र गैरकानूनी तवरले प्रवेश गर्ने वा अतिक्रमण गर्ने वा उल्लंघन गर्ने छुट राज्य वा अमुक संगठन वा कुनै व्यक्ति कसैलाई पनि छैन। मानवीय संवेदनाका कतिपय विषयहरू संकटकालीन अवस्था र युद्धको बेलासमेत अनतिक्रम्य र संरक्षित रहनु पर्दछ।
- ख. पूर्वीय दर्शनमा सत्य, त्रेता र द्वापर युगमा समेत डरलाग्दा सशस्त्र द्वन्द्वहरू भएको दृष्टान्त पाइन्छ। त्यस बखत पनि युद्ध स्वच्छन्द नभई युद्धका नियममा आधारित भएको पाइन्छ।
- ग. जुनसुकै उद्देश्य वा प्रयोजनबाट गरिने द्वन्द्व हुन तिनको आडमा मानव अधिकार र मानवीय संवेदनालाई उल्लंघन गर्ने छुट कसैलाई छैन।
- घ. अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानूनले मुख्यतः मानवता विरुद्धको अपराध, आम नरसंहार, जाति हत्या, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने, मानव बेचबिखन र बलात्कार, क्रुर अमानवीय व्यवहार, यातना र गैरकानूनी हत्या जस्ता अपराधहरूलाई मानव अधिकार उल्लंघनका गम्भीर घटनाको रूपमा लिएको पाइन्छ।
- ङ. जेनेभा महासन्धि, १९४९, र यससँग सम्बद्ध साझा महासन्धिहरू अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका लिखित श्रोत हुन्। यी मध्येका चार वटा महासन्धिलाई नेपालले अनुमोदन गरिसकेको हुँदा विगतको द्वन्द्वको क्रममा यिनका प्रावधानहरू स्वतः आकर्षित हुन्छन्। त्यस्तै प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनहरू पनि अन्योन्याश्रित रूपमा सँगसँगै लागू हुन्छन्।
- च. संक्रमणकालीन न्यायमा सत्यतथ्य अन्वेषण गर्ने, घटनामा संलग्नहरूलाई अभियोजन गरी न्याय प्रदान गर्ने, पीडितलाई परिपूरणको व्यवस्था गर्ने र भविष्यमा त्यस्ता घटना नदोहोरिने सुनिश्चितता गराउने समेतका चार चरण हुन्छन्।
- छ. राजेन्द्र ढकाल, बाबुराम गिरी र माधव कुमार बस्नेतको रिटमा सर्वोच्च अदालतबाट जारी भएका आदेशहरूले औल्याएका मुख्य विषयहरू नै नेपालको संक्रमणकालीन न्यायका मार्गदर्शक सिद्धान्त र विधिशास्त्रीय आधारस्तम्भ हुन्। अदालतको आदेशलाई अपेक्षा गरी गरिएका कानूनी व्यवस्था बदर हुनु पर्दछ।
- ज. व्यक्ति बेपत्ता पार्ने विषयलाई कसूर कायम गरी सजाय गर्ने कानून निर्माण हुन नसकेबाट त्यससम्बन्धी आयोगको सिफारिस कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने अन्यायलता कायमै देखिन्छ।
- झ. छुट्टै आयोग बनाउन अदालतबाट भएको आदेश एवम् नेपाल सरकारले गठन गरेको विशेषज्ञ कार्यदलको कार्यदिश तथा प्रतिवेदनमा सुझाइए प्रतिकूल बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगका सम्बन्धमा दुई अलग अलग कानून बनाउने तर्फ कुनै प्रयत्न नै नगरी अदालतबाट कुनै आदेश नै नभएसरह सम्झी एकीकृत कानून बनाएको देखियो।

- ज. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को यस अदालतले यसअघि यस्तै प्रकृतिको अध्यादेशका सम्बन्धमा मूलरूपमा औल्याएका अदालत र आयोगबीचको अन्तरसम्बन्ध, मेलमिलापको दायरा, क्षमादान र माफी तथा मुद्दा चलाउन तात्त्विक भिन्नता नआउने प्रायः उही रूपमा स्थापित गरेको देखियो।
- ट. अदालतबाट पटकपटक गम्भीर मानव अधिकार उल्लंघनका दोषीहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याई पीडितलाई न्यायको महशुस गराउन र दण्डहीनता अन्त्य गर्न राज्यका नाममा आदेश जारी भैरहने तर राज्यका जिम्मेवारी निकायबाट त्यसको अपेक्षा र उल्लंघन गरिरहने प्रवृत्ति र संस्कृतिले विधिको शासनको मात्र अवमूल्यन गरेको होइन स्वयम् लोकतन्त्रको नै खिल्ली उडाएको छ।
- ठ. अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय समक्ष राज्यले व्यक्त गरेका प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयनबाटै राज्यले आफूलाई विश्व मञ्चमा स्थापित गराउन सक्तछ। प्रतिबद्धता भने गरिरहने तर पछि हटिरहने सोचले विश्वसनीयताको क्षयीकरण मात्र हुन्छ।
- ड. विवादित ऐनका प्रावधानहरूले संक्रमणकालीन न्यायको विधिशास्त्रीय मान्यतालाई सहजरूपमा स्वीकार गर्न सकेको पाइएन।
- ढ. न्यायसम्बन्धी अवशिष्ट अधिकार संविधानतः नेपालको न्यायपालिकामा अन्तर्निहित छ। यसलाई राज्यका अन्य निकायले प्रतिस्थापन गर्न सक्तैनन् र त्यस्तो सोच राख्नु पनि हुदैन।
- ण. ऐन अन्तर्गत गठन भएको आयोगले न्यायिक संस्थालाई विस्थापन, न्यायिक कार्यको प्रतिस्थापन र न्यायिक कार्यको विकल्प दिन सक्तैन।
- त. सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा विशुद्ध राजनीतिकरूपमा भएको घटना र आपराधिकरूपमा आएका घटनाहरू एकै वर्गमा राख्न पनि सकिदैन।
- थ. अदालतमा विचाराधीन मुद्दाहरूको क्षेत्राधिकार नै समाप्त गर्ने गरी मुद्दाहरू आयोगले प्राप्त गर्ने वा ग्रहण गर्ने र त्यसको निर्णय गर्ने कुरा सोचनै नसकिने कुरा हुन्।
- द. गम्भीर प्रकृतिका अपराध स्वयंमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनसँग सम्बन्धित अपराध हुन्। त्यस्ता गम्भीर अपराधका पीडकलाई न्यायको दायरामा ल्याई सजाय गर्ने आधार खोजी गर्नु आयोगको दायित्व हुने भई संविधान र कानूनसम्मत पनि हुन्छ। अभियोग नै नलगाई कसूरनै कायम नगरी आममाफी दिए सरह क्षमादान गर्ने आधार र कारण आयोगले खोजी हिंड्न आवश्यक हुँदैन र सो आयोगलाई सुहाउदैन।
- ध. नेपाल पक्ष बनेका अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले संविधान वा कानूनद्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारको उल्लंघन गर्ने कार्य विरुद्ध सक्षम राष्ट्रिय न्यायाधिकरणहरूबाट प्रभावकारी उपचार पाउने हक हुने प्रत्याभूत गरेका छन्।
- न. महान्यायाधिवक्ताको अभियोजनसम्बन्धी अधिकारलाई संकुचन गर्न मिल्दैन। छानविनबाट दोषी देखिएका व्यक्तिलाई मुद्दा चलाउन आयोगले गर्ने सिफारिस घुमाउरो बाटो महान्यायाधिवक्ता समक्ष पठाउने व्यवस्थाले अनावश्यक जटिलता र संशयमात्र पैदा गरेको देखिन्छ।

५. भीमप्रकाश ओलीसमेत वि. प्रम तथा मपका समेत आदेश मिति २०६२।१०।२८

निवेदन दावी

हामी निवेदकहरू देशमा विद्यमान सशस्त्र द्वन्द्वको कारण विस्थापित भई हाल काठमाडौंमा आई आफन्तहरूको सहयोग लिई भौतिक अस्तित्व कायम राख्न सफल भएका छौं। स्थानीयदेखि केन्द्रीय स्तरसम्म राहतको लागि माग गर्दा समेत सुनुवाइ नभएकोले नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ११ (१) (३), १२ (१) (१७) २०, २१, २२, २५ (१) २६ (१) (६) (७) (८) (९) एवं मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ तथा नागरिक तथा

राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६ समेतद्वारा प्रदत्त पीडित नागरिकहरूका न्यूनतम आधारभूत मानव अधिकारको प्रभावकारी संरक्षणको लागि केन्द्रदेखि स्थानीय स्तरसम्म सक्षम एवं सशक्त संस्थागत संरचना व्यवस्थासमेत गर्न कानूनी व्यवस्था गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेश जारी गरी पाउँ।

लिखित जवाफ

द्वन्द्वपीडित व्यक्तिहरूलाई श्री ५ को सरकारले निर्धारण गरेको मापदण्डको आधारमा आर्थिक तथा मानवीय सहयोग उपलब्ध गराउने गरेको छ। सीमित स्रोत र साधनको बाबजुद त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई अधिकतम सहयोग गर्ने तर्फ श्री ५ को सरकार सधैं प्रयत्नशील रहेको हुँदा औचित्यहीन रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

द्वन्द्व र हिंसापीडित महिलाहरूलाई सीप विकास तालिमको साथै आयआर्जन कार्यमा संलग्न गराइएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

अदालतको आदेश

द्वन्द्व पीडित व्यक्तिहरूलाई राज्यबाट प्रदान गरिने सेवा वा सहूलियतका सम्बन्धमा समानता विपरीत नहुने गरी कानूनी व्यवस्था गरी उचित र आवश्यक व्यवस्थापन गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ठहर्छ।

आदेशमा लिइएका आधार

- क. नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को भाग ३ मा उल्लेखित मौलिक हकमा समानताको हक प्रदान गरेकोमा राहत वितरणमा राज्यले न्यायोचित मापदण्ड अपनाएको पाइँदैन।
- ख. विना भेदभाव समानताको आधारमा पारदर्शी ढंगले राहत वितरण गर्नु राज्यको कर्तव्य हुन आउने।
- ग. मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र र नेपाल पक्ष भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ तथा आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ समेत अनुसार राज्यले विना भेदभाव समानताको आधारमा नागरिकलाई व्यवहार गर्नुपर्ने।
- घ. द्वन्द्वपीडितहरूलाई विना भेदभाव राहत उपलब्ध गराउने लगायतका आवश्यक व्यवस्थाका लागि कुनै स्पष्ट नीति तथा मापदण्ड अपनाइएको देखिन आएन।
- ङ. तजविजी व्यवस्था कानूनको शासन विपरीतको अवधारणा भएबाट यस्तो व्यवस्थाले कानूनी राज्यमा टेवा पुऱ्याउन सक्दैन।
- च. द्वन्द्वको क्रममा द्वन्द्वपीडित व्यक्तिहरूलाई राज्यबाट प्रदान गरिने सेवा वा सहूलियतका सम्बन्धमा समानता विपरीत नहुने गरी स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गरी उचित र आवश्यक व्यवस्थापन गर्नु।

६. भोजराज तिमल्सेनासमेत वि. नेपाली कांग्रेस पार्टीसमेत, आदेश मिति: २०६४।०९।०२

निवेदन दावी

मिति २०५२।११।०१ देखि ने.क.पा. माओवादीले गरेको शसस्त्र जनयुद्धको कारण विस्थापित भई आन्तरिक शरणार्थीको रूपमा कष्टकर जीवन जिउन बाध्य भएका र २०६३ सालमा शान्ति सम्झौता भएपछि हामी पीडितको राहत, क्षतिपूर्ति, पुनर्स्थापनाको साथै पीडितसमेतको सहभागिता रहने गरी उच्चस्तरीय छानविन आयोग गठन गरी दोषी पत्ता लगाई कानूनी कारबाही गरी पाउँ भनी निवेदन दिएकोमा कुनै सुनुवाइ नभएकोले विपक्षीको नाउमा निर्देशनात्मक तथा आदेशात्मक प्रकृतिको परमादेश जारी गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदन।

लिखित जवाफ

बृहत् शान्ति सम्झौता पश्चात द्वन्द्वबाट पीडितलाई न्याय दिलाउन राज्यको पुनर्संरचना सम्बन्धी आयोग लगायतका संयन्त्रको विकास गरी कार्यान्वयनको चरणमा रहेकोले प्रस्तुत रिट खारेज गरीपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रधानमन्त्री तथा नेपाल सरकारको लिखित जवाफ।

नेपाल सरकारबाट मिति २०६३।११।१४ मा द्वन्द्वका कारण विस्थापित व्यक्ति तथा परिवारलाई राहत तथा औषधि उपचार सुविधा दिने निर्णय हुनुका साथै सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग विधेयकको मस्यौदा तयार पार्ने कार्य भइरहेको हुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छु भन्ने समेत व्यहोराको शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय समेतको लिखित जवाफ।

निवेदनमा उठाइएका बिभिन्न विषयहरू लगायत कानूनको उचित प्रयोग गराउने मुख्य दायित्व सरकारको हो। हाम्रो पार्टीलाई विपक्षी बनाउनुको कुनै औचित्य छैन। सबै कार्य राज्यको दायित्व अन्तर्गत पर्ने भएकोले रिट निवेदन खारेज हुनु पर्दछ भन्नेसमेत व्यहोराको नेपाली कांग्रेस, नेपाली कांग्रेस प्रजातान्त्रिक, नेपाल मजदुर किसान पार्टी र संयुक्त बाम मोर्चा, नेपाल समेतको करिब एकै मिलानको लिखित जवाफ।

अदालतको आदेश

एउटा समिति गठन गरी सो समितिको सिफारिस बमोजिम निवेदक लगायतका द्वन्द्वपीडितहरूलाई राहत प्रदान गर्ने लगायतको काम कारबाही गर्नु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिदिएको छ।

आदेशमा लिइएका आधार

१. प्रत्येक नागरिकको जीउधनको सुरक्षा गर्नु, समाजमा शान्ति कायम राख्नु, सोको उल्लंघनकर्तालाई दण्ड दिनु राज्यको प्राथमिक संवैधानिक कर्तव्य हो।
 २. द्वन्द्व पीडितहरूको Right to Life सँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने विषयहरूमा के कस्ता काम कारबाहीहरू भइरहेका छन् भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट खुल्न नआएको।
 ३. आफ्ना नागरिकहरूलाई खाने, बस्ने, लाउने जस्ता आधारभूत आवश्यकताको कुराहरू लगायत शान्तिपूर्वक बाँच्न पाउने हक, बालबालिकाहरूलाई शिक्षादीक्षाको अवसर प्रदान गर्ने, आफ्नो सम्पत्ति आफूले चाहे अनुसारको भोगचलन गर्न पाउने जस्ता देशको मूल कानून लगायत कतिपय अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूले प्रत्याभूत गरेको आधारभूत मानव अधिकारको संरक्षण गर्नु लोक कल्याणकारी राज्यको कर्तव्य हुने।
 ४. नागरिकको आधारभूत अधिकार संरक्षण गर्ने सबालमा राज्य पन्छिन मिल्दैन।
७. बुद्धि बहादुर प्रजासमेत वि. नेपाल सरकारसमेत, आदेश मिति: २०६४।०१।३०

निवेदन दावी

मिति २०५८।११।१२ मा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाद्वारा आतंककारीको मुठभेडको हवाला दिई कालिकोट कोटवाडा विमानस्थल निर्माणमा कार्यरत हामी निवेदकका आफन्त निर्दोष व्यक्तिहरूको गैरकानूनी ढंगले गोली हानी सामूहिक हत्या गरियो। उक्त विमानस्थल निर्माण कार्यमा संलग्न १७ जनालाई सेनाद्वारा मारिएकोमा मजदुरको परिवारले हालसम्म सरकारबाट कुनै राहत प्राप्त नगरेको र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार तथा मानवीय कानून विपरीत कार्य भएकोले आश्रित परिवारलाई क्षतिपूर्ति स्वेच्छाचारी ढंगले बलप्रयोग गरी निर्दोष व्यक्तिमाथि जथाभावी गोली चलाउने र त्यस्तो आदेश दिने सुरक्षा अधिकारीलाई हदैसम्मको सजाय गरी पीडितलाई भएको क्षति भराई लिन सक्ने सम्बन्धी छुट्टै कानून निर्माण गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेश जारी गरीपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदन।

लिखित जवाफ

निवेदकका आफन्तहरू श्री शुभ कार्की समूह निर्माण सेवा प्रा.लि. को मातहतमा कालिकोट जिल्ला स्थित कोटवाडा विमानस्थलमा कार्यरत थिए। यसैबीच २०५८।११।१२ मा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाद्वारा आतंककारीको

मुठभेडमा निजहरूको मृत्यु भएको हुँदा प्रस्तुत निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको रक्षा मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

मिति २०५८।११।१२ निर्माणाधीन विमानस्थल नजिक शाही सेना पुगदा उक्त स्थानबाट माओवादीहरूले सुरक्षा फौजलाई लक्षित गरी फायर गरेपछि सुरक्षा फौजले पनि प्रतिरक्षाको लागि फायर आएको तर्फ फायर गरेको र माओवादीहरूले मजदुरहरूको आड लिई बीच बीचमा घुसेर सुरक्षा फौजतर्फ फायर गरेबाट सुरक्षा फौजले त्यसको प्रतिकार गर्दै फायर गर्दा दोहोरो फायर हुँदा मजदुरहरू क्रस फायरमा परी विमानस्थल निर्माण कार्यमा संलग्न मजदुरहरूको मृत्यु हुन गएकोमा नेपाली सेनाको कुनै गल्ती नभएको व्यहोराको जंगीअड्डा भद्रकाली, काठमाडौंको लिखित जवाफ।

अदालतको आदेश

सरकारको जिम्मेवार निकायहरूबाट मानवीय कानूनको उल्लंघन गरी निर्दोष नागरिकहरूको हत्या सम्बन्धमा पीडितशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट पीडितको लागि उचित क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरी दण्डहीनताको अन्त्य गर्नुको साथै यस प्रकृतिका विवादहरूमा निष्पक्ष अनुसन्धान, तहकिकात र प्रभावकारी उपचारको लागि आवश्यक सल्लाह सुझाव प्रदान गर्ने निकायको व्यवस्थासमेत गर्नको लागि छुट्टै विस्तृत कानून बनाउने तर्फ यथाशीघ्र पहल गर्नु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयको नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ।

आदेशमा लिइएका आधार

१. शसस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवताविरुद्ध संलग्न व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा संविधानद्वारा गठन गर्ने भनिएको उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्नु राज्यको दायित्व हो।
 २. तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२ (२) (ड) ले नागरिकलाई पेशा रोजगार गर्ने स्वतन्त्रता प्रदान गरेको र रोजगारको लागि कालिकोट जिल्ला स्थित कोटवाडा एयरपोर्ट निर्माणकार्यका लागि मजदुरी गर्न गएका निर्दोष नागरिकहरूलाई सुरक्षा फौजले जथाभावी चलाएको गोली लागि सामूहिक हत्या गरी नागरिकको सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने हकसमेतबाट बन्चित गरेको।
 ३. मृतकका आश्रित परिवारलाई प्रदान गरिने क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा यातना र क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ मा भएको व्यवस्थाले समेट्न नसकेको अवस्थामा विद्यमान कानूनी व्यवस्था पर्याप्त नभएको।
 ४. घटनाको वास्तविक छानविन गरी पीडित परिवारलाई उचित क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न उच्च स्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गरी मृतकको आश्रित परिवारलाई उचित क्षतिपूर्ति प्रदान राज्यले गर्नु पर्ने।
८. लिलाधर भण्डारीसमेत वि. नेपाल सरकारसमेत, आदेश मिति: २०६५।०९।२३

निवेदन दावी

संवत् २०५२ सालमा शुरु भएको माओवादी शसस्त्र द्वन्द्वको समयमा निवेदकहरूको परिवारको नाउँमा रहेको विभिन्न चल अचल सम्पत्ति, उद्योगधन्दा, कलकारखाना, पेशा व्यवसाय जस्ता निजी सम्पत्ति विपक्षी पार्टी एवं पार्टीका भातृसंगठनहरूले कब्जा गरी निवेदकहरूलाई घरबारविहीन, पेशाविहीन बनाई कब्जा गरी बिस्थापित जीवन बिताउन परेको र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा समेत त्यस्तो सम्पत्ति फिर्ता गर्ने सम्बन्धमा शान्ति सम्झौता गर्ने दलहरूद्वारा गरिएको प्रतिबद्धतालाई संविधानमा उल्लेख भएकोले विपक्षीहरूबाट माथि उल्लेखित कब्जा भएको सम्पत्ति अबिलम्ब फिर्ता गरी न्यायोचित क्षतिपूर्तिसमेत दिनु दिलाउनु भनी परमादेशको आदेश जारी गरी पाउँ।

लिखित जवाफ

निवेदन मागदावी बमोजिमको सम्पत्ति राज्यले कब्जा गरेको छैन। द्वन्द्वपीडितका सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारले द्वन्द्वपीडितहरूका लागि आर्थिक सहायता एवं राहतसम्बन्धी मापदण्ड, २०६४ स्वीकृत गरेको छ।

राज्यको दायित्वलाई संवैधानिक र कानूनी विषय बनाई अदालतबाट लागू गर्न बाध्य बनाउन नसकिने हुँदा निवेदन खारेज गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको लिखित जवाफ।

द्वन्द्वको क्रममा मारिएका व्यक्तिका परिवार र विस्थापितहरूलाई राहत उपलब्ध गराउन निरन्तर रूपमा राज्यले पहल गरिरहेको छ। निरन्तर रूपमा समिति काममा लागेको अवस्थामा दाबी बमोजिम निवेदकहरूको हक हनन् हुने काम भएको छैन। निवेदन खारेज गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको व्यवस्थापिका संसदको द्वन्द्वपीडित पुनःस्थापना तथा राहत परिचालन अनुगमन विशेष समितिको लिखित जवाफ।

निवेदकहरूको दाबीलाई उच्च सम्मान गर्दै सो समस्यालाई सबै मिलेर समाधान गर्नुपर्दछ। अनाधिकृत रूपमा कब्जा गरिएका जग्गा जमिनका श्रेष्ठा मालपोत कार्यालयमा बास्तबिक जग्गाधनीकै नाउँमा कायम रहने हुँदा अनाधिकृत कब्जालाई मालपोतले मान्यता दिँदैन। उल्लेखित विषय न्यायिक निरूपण भन्दापनि आपसी सहमति, कटिबद्धता र सामूहिक प्रयासबाट साकार बनाउनु पर्ने प्रकृतिका हुन्। यसर्थ प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको भूमिसुधार व्यवस्था मन्त्रालयका लिखित जवाफ।

द्वन्द्वका समयमा ने.क.पा. माओवादीद्वारा कब्जा गरिएका सम्पत्ति फिर्ता गर्ने सम्बन्धमा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा प्रतिबद्धता जाहेर भैसकेको छ। सम्पत्तिको बास्तबिक स्वामित्व भएकालाई उपभोग गर्नबाट बाधा पुऱ्याउनेलाई प्रशासनबाट कारबाही गरिने छ। विस्थापित तथा द्वन्द्वपीडितलाई आर्थिक सहायता एवं राहतसम्बन्धी मापदण्ड, २०६४ समेत पारित भएको समेत परिप्रेक्षमा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउनुको औचित्य छैन भन्ने समेत व्यहोराको शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

अदालत आदेश

निवेदकहरूको जस्तो सम्पत्ति कब्जाको समस्या भएको जिल्लाहरूको पीडित समुदायहरूको प्रतिनिधि र कानून कार्यान्वयन निकायको प्रतिनिधि एवं राजनैतिक व्यक्तिहरू समेत समावेश भएको बढीमा ५ सदस्यीय जिल्लास्तरीय सम्पत्ति फिर्ता सम्बन्धी समिति गठन गरी सो समितिमार्फत माथि उल्लेखित प्रकृत्या पूरा गरी कब्जा भएको सम्पत्ति फिर्ता गर्नु गराउनु तथा कब्जा भएदेखि हालसम्म कब्जा भएको सम्पत्तिमा भएको हानिनोक्सानी वा हास तथा कब्जा भएको सम्पत्तिबाट आय हुनेमा सो आयमा भएको हालसम्मको नोक्सानीको मूल्याङ्कन गरी सो नोक्सानीको क्षतिपूर्तिसमेत यो आदेश भएको ३ महिनाभित्र निवेदकको माग बमोजिम सम्पत्तिको बास्तबिक धनीलाई फिर्ता दिनु, दिलाउनु र सम्पत्ति कब्जाको कारण भएको क्षतिबाट पीडित हुन पुगेकालाई राहत पुऱ्याउन क्षतिपूर्तिका लागि यौटा कोष खडा गर्नु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयसमेतको नाउँमा परमादेश आदेश जारी गरिदिएको छ।

आदेशमा लिइएका आधार

१. कब्जा गरिएको सम्पत्ति बास्तबिक धनिलाइ फिर्ता दिनु र दिलाउनु।
२. सम्पत्ति कब्जाको कारणबाट भएको क्षतिबाट पीडितलाई राहत पुऱ्याउन क्षतिपूर्तिको लागि एउटा कोष खडा गर्नु।
३. अनाधिकृत कब्जा गरेको सम्पत्ति वैध हकवालालाई फिर्ता दिने।
४. द्वन्द्वकालमा भएको सम्पत्ति कब्जा लगायतका मौलिक हक एवं मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू लगायतका संक्रमणकालीन न्यायका समस्याहरूबारे खास संयन्त्र एवं कार्यक्रम मार्फत सम्बोधन गर्नु पर्ने।
५. अनाधिकृत रूपमा निवेदकहरूको सम्पत्ति कब्जाबाट छुट्याई निजहरूलाई उचित क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने।
६. व्यक्तिको स्वतन्त्रता र सम्पत्तिको रक्षा गर्नु राज्यको दायित्व हो।
७. संविधानले सम्पत्तिलाई मौलिक हकको रूपमा सम्मानजनकरूपमा र प्रभावकारी स्थान दिएकोले कानून बमोजिम अधिग्रहण गरेको अवस्थामा बाहेक सम्पत्तिको गैरकानूनी कब्जालाई वैधता कायम गर्न नसकिने।

९. राजाराम ढकालसमेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, आदेश मिति: २०६०।०९।२५

निवेदन दावी

२०५२ सालदेखि माओवादी जनयुद्ध घोषणा भएपछि युद्धमा भाग नलिएका हजारौं नागरिकहरूको हत्या भएको सन्दर्भमा जेनेभा महासन्धिलाई नेपाल सरकारले ७ फेब्रुअरी १९६४ मा सम्मिलन (Accession) प्रक्रियाबाट अनुमोदन गरी पक्ष राष्ट्र भइसकेको हुँदा उक्त जेनेभा महासन्धि पहिलो सन्धिपत्रको धारा ४९, दोश्रो महासन्धिको धारा ५०, तेस्रो महासन्धिको धारा १२९, चौथो महासन्धिको धारा १४६ र पहिलो सन्धि पत्रको धारा ८० र ८० (१) मा भएको व्यवस्था विपरीत कार्य भएको हुँदा श्री ५ को सरकारको नाममा तत्काल जेनेभा महासन्धिलाई लागू गर्ने राष्ट्रिय कानून तर्जुमा गर्न गराउन तथा उल्लेखित मानवीय कानून (Geneva Convention) कार्यान्वयनका अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्नको लागि निर्देशात्मक आदेश जारी गरी पाउँ।

लिखित जवाफ

नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ अनुसार जेनेभा महासन्धिमा नेपालले हस्ताक्षर गरेको नाताले नेपाल सो सन्धिको पक्ष भै सकेको हुँदा र जेनेभा महासन्धिहरूको भावना अनुरूप राष्ट्रिय कानूनहरूको तर्जुमा गर्ने क्रममा मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ लागू भैसकेको र सो अनुरूप राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग गठन भई आफ्नो कार्य गरिरहेको अवस्थामा निवेदकले जेनेभा महासन्धि अनुसारको भावनाको कार्यान्वयन गर्न कुनै काम नभएको भनी लगाएको आरोप झुठ्ठा भएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ।

अदालतको आदेश

जेनेभा महासन्धि विशुद्ध रूपले दुई वा सो भन्दा बढी युद्धरत उच्च संविदाकारी पक्ष (High contracting Parties) बीच लागू हुने मानवीय कानून भएको र नेपालको हालको अवस्था कुनै घोषित युद्धको अवस्था नभएको हुँदा यस सम्बन्धमा अरु विचार गरी रहन परेन।

सन्धिको पक्ष राष्ट्र भएको नाताले निवेदन माग बमोजिम राष्ट्रियस्तरमा सो सम्बन्धी कानून बन्न पर्ने हो होइन भन्ने तर्फ विचार गर्दा जेनेभा महासन्धिको साझा धारा १ मा उच्च संविदाकारी पक्षहरूले वर्तमान महासन्धिलाई हरेक अवस्थामा सम्मान गर्ने गराउने भन्ने कुरा र सोही पहिलो महासन्धिको धारा ४९, दोश्रो महासन्धिको धारा ५०, तेस्रो महासन्धिको धारा १२९ तथा चौथो महासन्धिको धारा १४६ ले उच्च संविदाकारी पक्षहरूले सो धारामा उल्लेख भए बमोजिम महासन्धिको गम्भीर उल्लंघन गर्ने वा गर्न आदेश दिने व्यक्तिहरू उपर प्रभावकारी दण्ड व्यवस्था गर्नको लागि कुनै कानून बनाउन आवश्यक भए सो बनाउन पर्ने भनी पक्ष राष्ट्रलाई सन्धिको दायित्व अनुसारको कानून बनाउन पर्ने अवस्था तोकेको छ। यसका अतिरिक्त नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ (१) लाई हेर्दा नेपाल पक्ष भएका कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानूनसँग बाझिएमा सो सन्धिको प्रयोजनको लागि बाझिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुनेछ र तत् सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नै कानून सरह लागू हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ।

त्यसैले जेनेभा महासन्धिको प्रावधानको उल्लंघन र कसूर हुन गएमा मुद्दा हेर्ने निकाय, कार्यविधि तथा दण्ड सजाय जस्ता महासन्धिको प्रावधान बमोजिम सो महासन्धिको विविध विषय समावेश गरी राष्ट्रियस्तरमा प्रभावकारी कानूनी व्यवस्थाको निर्माण गर्नु आवश्यक र उपयुक्त देखिँदा तत्सम्बन्धमा आवश्यक अध्ययन अनुसन्धान गरी गराई उपयुक्त कानून निर्माणको लागि कारवाही चलाउनु भनी विपक्षी श्री ५ को सरकारको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिएको छ।

आदेशमा लिइएका आधार

- सन्धिको पक्ष राष्ट्र भएको नाताले नेपालले जेनेभा महासन्धिको साझा धारा १ मा उच्च संविदाकारी पक्षहरूले वर्तमान महासन्धिलाई हरेक अवस्थामा सम्मान गर्ने गराउने भन्ने कुरा र चौथो महासन्धिको धारा १४६ ले उच्च संविदाकारी पक्षहरूले सो धारामा उल्लेख भए बमोजिम महासन्धिको गम्भीर उल्लंघन गर्ने वा गर्न

आदेश दिने व्यक्तिहरू उपर प्रभावकारी दण्ड व्यवस्था गर्नको लागि कुनै कानून बनाउन आवश्यक भए सो बनाउन पर्ने भनी पक्षराष्ट्रलाई सन्धिको दायित्व अनुसारको कानून बनाउन पर्ने अवस्था तोकेको।

- नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ (१) लाई हेर्दा नेपाल पक्ष भएका कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानूनसँग बाझिएमा सो सन्धिको प्रयोजनको लागि बाझिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुनेछ र तत् सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नै कानून सरह लागू हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ। सो बमोजिम राष्ट्रिय कानून निर्माण गरिनु पर्दछ।

१०. सुनिल रञ्जन सिंहसमेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, आदेश मिति: २०६९।०४।२८

निवेदन दावी

मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनको आरोप लागेका व्यक्तिहरूलाई सार्वजनिक पदमा बढुवा गरी कार्यभार गर्न दिन नहुने वा पदमा भएकालाई समेत पदबाट निलम्बित गरेर मात्र अनुसन्धान अघि बढाउनु पर्ने सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा थुप्रै मापदण्ड र सिद्धान्तहरू विकसित भएका छन्। गैर न्यायिक र स्वेच्छाचारी हत्याको प्रभावकारी रोकथाम र अनुसन्धानसम्बन्धी राष्ट्रसंघीय सिद्धान्तहरू तथा यातना र अन्य क्रूर,अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायको प्रभावकारी अनुसन्धान र अभिलेखका राष्ट्रसंघीय सिद्धान्तहरूले यस किसिमका घटनामा संलग्न रही आरोप लागेका व्यक्तिहरूलाई प्रत्यक्ष परोक्ष रूपमा सार्वजनिक पद वा शक्तिमा रहनबाट हटाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। नेपाल प्रहरीको शक्तिशाली पदमा गरिएको गैरकानूनी बढुवा र नियुक्तिले विपक्षीले चालु अनुसन्धानलाई प्रभाव पार्ने असर र पीडित तथा साक्षीलाई आफ्ना कुरा भन्नमा कठिनाई सिर्जना गर्ने अवस्था रहन्छ। उक्त बढुवा र पदबहालीले पीडितको न्याय पाउने हकमा चुनौती खडा गर्दछ। नेपाल प्रहरीका तत्कालीन प्रहरी उपरीक्षक (एसपी) कुवेर सिंह राना मिति २०६० साल असोज २१ गते जनकपुरको कटैयाचौरीबाट शैलेन्द्र यादव समेतका पाँचजना व्यक्तिलाई पक्राउ गरी बेपत्ता पारी हत्यामा संलग्न रही मानव अधिकारको उल्लंघनमा प्रत्यक्ष भूमिका निर्वाह गर्ने व्यक्ति हुन्। निज विपक्षी कुवेर सिंह रानालाई नेपाल प्रहरीको एआइजी पदमा बढुवा गर्ने र पदभार ग्रहण गराउने मिति २०६८।३।८ को नेपाल सरकारको निर्णय नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ र २४ समेतको विपरीत भएकोले सो निर्णय तथा निजले पदभार ग्रहण गरे पश्चात निजबाट भए गरेका काम कारवाहीहरू उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी परमादेश लगायत उपयुक्त आदेशसमेत जारी गरी पाउँ। साथै निज कुवेर सिंह राना पदमा निरन्तर रहिरहने हो भने प्रमाणको लोप गर्ने, पदीय दुरुपयोग गरी प्रहरी उपर अनुचित प्रभाव पार्ने र आफू अनुकूल निर्णय गराउन सक्ने र पीडितले न्याय पाउने हकबाट समेत बञ्चित हुनुपर्ने भएकोले यो विवादको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्मको लागि एआइजीको हैसियतले कुनै पनि काम नगर्नु नगराउनु भनी अन्तरिम आदेश समेत जारी गरी पाउँ।

लिखित जवाफ

गैरन्यायिक हत्यामा संलग्न रहेको भन्ने सम्बन्धमा निवेदकले सो कुरालाई पुष्टि गर्ने कुनै प्रमाण समेत पेश गर्न सकेको पाइँदैन। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ (५) को व्यवस्थाका आधारमा हेर्दा अदालतबाट कसूर ठहर नभएसम्म केवल कुनै कसूरमा उजुरी परेको कारणले मात्र कुनै पनि व्यक्तिलाई संविधान तथा कानून प्रदत्त हक अधिकारबाट बञ्चित गर्न सकिने अवस्था पनि हुँदैन। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ (२) बमोजिम कसैका विरुद्ध कुनै उजुरी परी अनुसन्धान भई मुद्दा चलाउने नचलाउने अधिकारक्षेत्र महान्यायाधिवक्तालाई तोकिएको छ। निज कुवेरसिंह राना विरुद्ध कुनै पनि फौजदारी अभियोग लागी अदालतमा मुद्दा दायर भइसकेको अवस्था नदेखिएको र कानून बमोजिम आफूलाई ठेकिएको काम काज गरिरहेको अवस्थामा कानून बमोजिम गरिएको बढुवालाई अन्यथा भन्न सकिने अवस्था रहँदैन। कार्य सम्पादन गर्ने क्षमता, उत्तरदायित्व बहन गर्न सक्ने खुबी र बरिष्ठतम् उम्मेदवारका आधारमा प्रहरी नायब महानिरीक्षकहरू मध्येबाट विद्यमान नेपाल प्रहरी ऐन, नियमावली तथा

अन्य प्रहरी उच्च अधिकृतहरूलाई बढुवा गर्दा अपनाइएका प्रक्रिया अनुसार नै नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद) को मिति २०६८।३।८ को निर्णय अनुसार प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक पदमा बढुवा गरी पदस्थापन गरिएको हो भन्ने समेत व्यहोराको प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफ।

अदालतको आदेश

विपक्षी कुवेर सिंह राना प्रचलित कानून बमोजिम बढुवा हुन अयोग्य नदेखिएको र निजको भैसकेको बढुवा बदर गर्न नमिल्ने हुँदा निजको बढुवा बदर हुने ठहर्दैन। बढुवा बदरको हदसम्म निवेदकहरूको निवेदन दावी पुग्न सक्दैन। यस अदालतबाट लीलाधर भण्डारीको निवेदनमा समेत सो सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारका नाममा आदेश समेत जारी भै सकेको अवस्थामा पनि परीक्षण प्रक्रियासम्बन्धी आवश्यक गृहकार्य भइरहेको भन्ने समेत अवस्था नदेखिँदा परीक्षण प्रक्रिया प्रशस्त गर्ने हिसावले आवश्यक कानून एवं मापदण्ड तोक्री सो को कार्यान्वयनको व्यवस्था मिलाउन नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषदको कार्यालयका नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी हुने ठहर्छ।

आदेशमा लिइएका आधार

- क. बढुवा जस्तो नितान्त प्रशासनिक प्रकृतिको कार्यबाट मर्का पर्ने वा सो कार्यबाट हक हनन् भएको व्यक्ति नै उक्त बढुवालाई चुनौती दिई अदालत समक्ष उपस्थित हुनु बाञ्छनीय हुन आउँछ। त्यसैले यस्ता विषयमा हकद्वैयाको स्पष्टता देखाउन अनिवार्य हुन्छ।
- ख. प्रचलित कानूनले सिर्जना गरी सञ्चालन गरेको सेवासँग सम्बन्धित संगठनमा कार्यरत कर्मचारीको पदोन्नतिको विषयलाई मर्का पर्ने पक्षले बाहेक चुनौती दिने हकद्वैया अन्य जो कोही व्यक्तिलाई नरहने सिद्धान्त सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादन भएको छ।
- ग. प्रस्तुत मुद्दाका विपक्षी तत्कालीन प्रहरी उपरीक्षक (एसपी) कुवेरसिंह राना उपर व्यक्ति बेपत्ता पारेको भन्ने उजुरीको रोहमा निवेदकहरूले उपरोक्त माग गर्न आएको देखिए पनि व्यक्ति बेपत्ता पारिएको भनेको पीडित वा निजको परिवारको तर्फबाट निजहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने हिसावले समेत प्रस्तुत रिट निवेदन पर्न आएको देखिँदैन।
- घ. मानव अधिकारको उल्लंघनको घटनाका सम्बन्धमा समाजमा दिगो शान्ति र न्यायको वातावरण बनाउन सार्वजनिक उत्तरदायित्वको जिम्मेवारी सुम्पदा त्यस्तो कार्यको लागि अनुकूल देखिने व्यक्तिहरूको पहिचान गरी जिम्मेवारी सुम्पन मनासिव हुन्छ।
- ङ. विगतको मानव अधिकार उल्लंघनको घटनामा संलग्न भए नभएको र मानव अधिकार एवं कानूनी राज्यमा आस्था भए नभएको नहेरी कुनै सार्वजनिक उत्तरदायित्व बहन गर्ने व्यक्तिलाई राज्यसत्ताको उपयोग गर्ने किसिमको खास जिम्मेवारी दिँदा राज्य र सर्वसाधारण थप संकटमा पर्न सक्ने हुनाले संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्था गर्न र खास गरी सार्वजनिक पदमा नियुक्ति तथा बढुवा लगायतका अन्य कारवाही गर्दा उपरोक्त बमोजिम जिम्मेवारी दिन सार्वजनिक उत्तरदायित्व बहन गर्ने त्यस्तो पदाधिकारीले मानव अधिकार उल्लंघन गरे नगरेको कुराको परीक्षण गरी जिम्मेवारी सुम्पने सम्बन्धमा परीक्षण प्रक्रिया (Vetting Process) सम्बन्धी कानून निर्माण गर्नु पर्दछ।

११. मीरा दुङ्गानासमेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, आदेश मिति: २०७२।०१।०३

निवेदन दावी

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २६ र २९ को व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३, १९, २०, २२, २४ को उपधारा (९) विपरीत भई नेपाल पक्ष भएको नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २, यातना तथा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड सजाय विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा १४, बाल

अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको धारा ३९ समेतसंग बाझिएको हुँदा सो बाझिएको हदसम्म नेपालको अन्तरिम संविधानकोको धारा १०७ (१) को आधारमा अमान्य र बदर घोषित गरी पाउँ। ऐनको दफा ३ मा आयोगको गठन सम्बन्धी व्यवस्था छ। गठनमा पाँच सदस्यीय आयोग हुने, ती मध्ये एकजना महिला रहने व्यवस्था छ। तर सशस्त्र द्वन्द्वबाट महिला बढी पीडित हुने भएकाले उनीहरूको पीडा अन्वेषण गर्न, उनीहरूको फरक आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१ ले समेत समानुपातिक सहभागिताको व्यवस्था गरेको हुनाले आयोगमा महिला आयुक्तको समानुपातिक सहभागिता हुनेछ भन्ने व्यवस्था र दफा ११ को उपदफा (१) मा रहेको आयोगको कर्मचारी शीर्षकमा आयोगको कर्मचारीको सम्बन्धमा उपदफा (९४) पछि प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश थप गरी समानुपातिक संख्यामा महिला कर्मचारीको नियुक्तिको व्यवस्था गरिने छ, दफा २९ बमोजिम दायर गर्ने मुद्दाहरूमा हदम्याद लागू हुने छैन र पीडितको परिभाषाभित्र विवाहित छोरीलाई पनि समावेश गर्नु भन्ने समेतका व्यवस्थाहरू थप गर्नु भनी धारा १०७ (२) को आधारमा विपक्षीहरूको नाममा परमादेश लगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरी पाउँ।

लिखित जवाफ

दफा २६ मा भएको व्यवस्थाको सम्बन्धमा जस्तोसुकै अपराधको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई पनि आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने भन्ने होइन। सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनालाई जतिसक्दो चाँडो सम्बोधन गरी मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन तथा मानवता विरुद्धको अपराध सम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, पीडक र पीडित बीच मेलमिलाप गराई पारस्परिक सद्भाव तथा सहिष्णुताको भावना अभिवृद्धि गर्दै समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आवश्यक रहेको अवस्थामा हदम्यादको व्यवस्थाको कारणबाट प्रक्रियालाई लम्ब्याउन आवश्यक छैन। आयोगको आयुक्तमा समानुपातिक महिला होस् भन्ने र महिला कर्मचारी आवश्यक छ भन्ने भन्ने निवेदन दावी तथ्यपरक छैन। अनुसन्धानबाट शंकित व्यक्ति दोषी नदेखिएको अवस्थामा माहान्यायाधिवक्ताको चाहनाको कारणले मात्र मुद्दा नचल्ने गरी निर्णय हुन सक्छ भनी अर्थ गर्नु मनासिब हुँदैन। तसर्थ रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ।

अदालतको आदेश

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा नपरेका वा परेर पनि अस्पष्ट भएका तथा संविधान, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून समेतसँग असङ्गत भएको कारणले कार्यान्वयन गर्न नमिल्ने व्यवस्थाहरूका सम्बन्धमा राजेन्द्र ढकाल, लिलाधर भण्डारी, सुमन अधिकारी र माधव कुमार बस्नेत समेत रिट निवेदक भएका मुद्दाहरूमा यस अधि जारी गरिएका तथा प्रस्तुत प्रस्तुत रिट निवेदनमा भएको आदेश, दिइएका निर्देशन र व्याख्याहरू प्रतिकूल नहुने गरी कार्य गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (२) बमोजिम ध्यानाकर्षण सहितको निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिदिएको छ।

आदेशमा लिइएका आधार

- क. संक्रमणकालीन अवधिमा भएका घटनाहरूका दोषीलाई मनपरी क्षमादान गर्दा विधिको शासन कायम रहन सक्दैन।
- ख. गम्भीर अपराधका पीडकहरूलाई क्षमादान दिने व्यवस्था गर्नु हुँदैन।
- ग. राजनीतिक रूपले घटित घटना र अपराधिक रूपले घटित घटनालाई एकै स्थानमा राखेर हेर्ने मिल्दैन।
- घ. मानव अधिकारको उल्लंघन र त्यसका कसूरदारलाई फौजदारी कानूनका स्थापित मूल्य र मान्यता अनुरूप फौजदारी दायित्व बहन गराउन आवश्यक हुन्छ।
- ङ. कानूनको न्यायिक पुनरावलोकन गर्दा बन्दै नबनेको कानूनलाई अब अमुक दफा थप गरी यस्तो कानूनी व्यवस्था थप गर्नु वा राख्नु भनी विधायिकी क्षेत्राधिकारमा हस्तक्षेप गर्न मिल्दैन।

च. राजेन्द्र ढकालको रिट, माधव कुमार बस्नेतको रिट (०६९-WS-००५७), रामकुमार भण्डारीको रिट (०६९-WS-००५८), लिलाधर भण्डारीको रिट (नेकाप. २०६५ अंक ९ नि.नं. ८०१२) मा भएका आदेश प्रतिकूल नहुने गरी कार्य गर्नु भनी ध्यानाकर्षण गराइएको छ।

१२. अनिता न्यौपाने थपलियासमेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, आदेश मिति: २०७३।०९।२०

निवेदन दावी

विभिन्न कारणबाट बेपत्ता हुने व्यक्ति मध्ये अधिकांश व्यक्ति घरको मुख्य संरक्षक रहेको र निजको नाममा रहेको सम्पत्तिको बेचबिखन तथा अन्य कारोवार गर्न सक्ने अधिकार कानूनले प्रत्याभूत नगरेका कारण विभिन्न समस्या उत्पन्न भएका छन्। प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३२ मा कुनै व्यक्तिको १२ वर्षदेखि कुनै जानकारी नभए मृत मानिने। निज बेपत्ता व्यक्तिको नाममा भएको अचल सम्पत्तिको बेचबिखन वा अन्य कारोवार गर्न १२ वर्ष कुर्नु पर्ने व्यवस्थाले आश्रित परिवार पीडित हुन पुगेका छन्। बेपत्ता भएका व्यक्तिको १ भाग अंश छुट्याई अन्य अंशियार, श्रीमती तथा छोराछोरीको हकमा कानून बमोजिम सम्बन्धित मालपोत कार्यालयमा निवेदन दिई आफ्नो भागको सम्पत्ति अंश नामसारी गरी चलन समेतचलाउने गरी नयाँ कानून बनाउन तथा १२ वर्ष पश्चात निज बेपत्ता व्यक्तिको हकवालाले बाँडी खान पाउने गरी कानून बनाउन विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेश समेत जारी गरी पाउँ।

लिखित जवाफ

सगोलको सम्पत्ति भएका कुनै व्यक्ति बेपत्ता भएमा निजको भाग छुट्याई अन्य अंशियार बीच सम्पत्ति बाँडफाँट हुन सक्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ। कुनै व्यक्ति बेपत्ता भएको हो होइन भन्ने विषय सक्षम अदालतको निर्णयको आधारमा मात्र निर्धारण गरिने विषय हो। हालै नेपाल सरकारले व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्तुत गरेको देवानी संहिता २०६७ को दफा ४० को उपदफा (४) मा बिना सूचना बेपत्ता भएका व्यक्तिको सम्बन्धमा न्यायिक घोषणा गरी पाउन सरोकारवालाले अदालतमा निवेदन दिन सक्ने र सो विषयमा अदालतले आवश्यक सबुत प्रमाण बुझी सो व्यक्तिको सम्बन्धमा मृत्युको न्यायिक घोषणा गरी पाउन गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको हुँदा सो विधेयक व्यवस्थापिका संसदबाट पारित भएपछि बेपत्ता भएका व्यक्तिको मृत्युको सम्बन्धमा चाँडै न्यायिक घोषणा हुन सक्ने भई अंशियार बीच अंशबण्डा गर्न बाधा नपर्ने भएकोले सो विषयमा छुट्टै कानूनी व्यवस्था गर्न नपर्ने भएकोले रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ।

अदालतको आदेश

बेपत्ता व्यक्तिको नाममा रहेको सम्पत्ति वण्डा बेचबिखन गर्ने सम्बन्धमा हाल भैरहेको समस्याको समाधान यथाशिघ्र हुन आवश्यक भएको हुँदा यस सम्बन्धमा यथाशिघ्र कानून तर्जुमा गर्ने तर्फ आवश्यक पहल अविलम्ब गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ भन्ने व्यहोराको सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०७३।०९।२० मा भएको आदेश।

आदेशमा लिइएका आधार

क. सम्पत्ति सम्बन्धी अधिकारको सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १९ (१) मा प्रत्येक नागरिकलाई प्रचलित कानूनको अधिनमा रही सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोवार गर्ने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। संविधानको उपरोक्त व्यवस्थाले व्यक्तिको सम्पत्तिसम्बन्धी अधिकारको सुनिश्चितता गरेकोले सो अधिकारको उपभोग नागरिकले निर्बाध रूपमा गर्न पाउने हुन्छ।

ख. वर्तमान नेपालको संविधानको धारा २५ (१) मा प्रत्येक नागरिकलाई प्रचलित कानूनको अधीनमा रही सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने, व्यवसायिक लाभ प्राप्त गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोवार गर्ने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेवाट नेपालको अन्तरिम संविधानको उपरोक्त व्यवस्थालाई वर्तमान संविधानले समेत आत्मसात गरेको देखिँदा सम्पत्तिसम्बन्धी हकको उपभोग गर्ने सन्दर्भमा बाधाको रूपमा रहेको अड्चनहरू हटाई सम्पत्ति

सम्बन्धी अधिकारको उपभोग निर्वाध रूपमा गर्न पाउने सम्बन्धमा समुचित व्यवस्था गर्ने दायित्वबाट सम्बन्धित निकाय पन्छिन मिल्दैन।

- ग. लामो समयसम्म बेपत्ता व्यक्तिका नाममा रहेका सम्पत्ति निजका हकवालाले उपयोग गर्न निज जीवित छैन भन्ने कुरा यकिन गर्न लाग्ने समय अर्थात् १२ वर्ष पर्खनु पर्ने भएकोले हकवालाले बेपत्ताको नाममा रहेको सम्पत्तिको उपभोग गर्न बाधा पुग्न जाने कुरामा बिबाद छैन। त्यस्ता सम्पत्तिमा हकवालाले अंशबण्डा तथा नामसारी लगायतका काम कारवाही गरी लिन समेत कानून अड्चन रहेकै देखिन्छ।
- घ. प्रस्तावित देवानी संहितामा बेपत्ता भएको व्यक्तिको हकमा व्यवस्था भएको भन्ने जिकिर कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयले आफ्नो लिखित जवाफमा उल्लेख गरेपनि सो संहितामा निवेदकले उठाएको जिकिर बमोजिमका समस्याका समाधान हुने उपाय भए नभएको र नभएको भए उपचार प्रदान गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्ने तर्फ सम्बन्धित निकायबाट विचार हुन सक्ने नै हुन्छ।

१३. सावित्री श्रेष्ठ विरुद्ध सम्माननीय प्रधानमन्त्री डा. बाबुराम भट्टराईसमेत, आदेश मिति: २०७२।०९।२३

निवेदन दावी

भुवन कुमार भन्ने उज्जनकुमार श्रेष्ठलाई मिति २०५५/०३/१० गते बालकृष्ण ढुंगेल समेतका व्यक्तिले गोली हानी हत्या गरे उपर किटानी जाहेरी दिने मृतकका दाजु गणेश कुमार श्रेष्ठ समेतलाई सोही कारणले क्रुरतापूर्वक हत्या गरेको र सो हत्याको कारणले मानसिक सन्तुलन गुमाएर निज गणेश कुमारकी छोरी संजना समेतले आत्महत्या गरे पश्चात निज बालकृष्ण ढुंगेललाई सर्वोच्च अदालतबाट सुरु जिल्ला अदालतको फैसला सदर भई सर्वस्वसहित जन्म कैदको सजाय हुने ठहरी फैसला अन्तिम भएको र फैसला कार्यान्वयन तर्फ कुनै चासो नदेखाई निज व्यवस्थापिका संसदको सदस्यको रूपमा काम गरी आउनु भएको हुँदा निजलाई पक्राउ गरी कैद गर्न माग गर्दै २०६८/०२/३१ मा रिट निवेदन दायर गरी २०६८/०७/२३ गते पेशी तोकिएकोमा २०६८/०७/२२ गते निजलाई माफी मिनाहा दिने निर्णय भएको भनी सार्वजनिक संचार माध्यमबाट प्रशारण भएपछि उक्त निर्णयको यथार्थ जानकारी माग्न मन्त्रपरिषदमा निवेदन दर्ता गराउन खोज्दा निवेदन लिन अस्वीकार गरेको बालकृष्ण ढुंगेललाई माफीको लागि सम्माननीय राष्ट्रपति समक्ष सिफारिस गर्ने नेपाल सरकारको २०६८/०७/२२ को निर्णय अन्तरिम संविधानको प्रस्तावना, धारा १२, १३, ३२ ३३ (ग) १००, ११५, ११६, १५१ विस्तृत शान्ति सम्झौता, ICCPR, धारा २(३) समेतको विपरित रहेको हुँदा बदर गराउन परमादेश लगायत उपयुक्त आदेश जारी गरी पाऊँ।

प्रस्तुत रिट निवेदनको टुँगो नलागेसम्म मिति २०६८/०७/२२ को निर्णय र सिफारिस हाल जे जस्तो अवस्थामा छ सोही अवस्थामा राख्नु भन्ने समेत व्यहोराको २०६८/०८/०७ को अन्तरिम आदेश।

लिखित जवाफ

बालकृष्ण ढुंगेलमाथि राजनीतिक प्रतिशोध आधारमा उक्त मुद्दा लगाइएकोले सर्वस्वसहित जन्म कैद हुने ठहरी भएको सजाय पूरै माफी दिन नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदबाट भएको मिति २०६८/०७/२२ को निर्णय संविधान कानून एवं प्रतिपादित सिद्धान्त समेतको अनुकूल रहेकोले बदर हुनु पर्ने होइन। संविधानको धारा १५१ मा माफी दिने सम्बन्धमा कुनै शर्त बन्देज नरहेको अवस्थामा राष्ट्रपतिबाट जुनसुकै मुद्दामा सजाय पाएका व्यक्तिको सजाय माफी दिन सकिने हुन्छ। सजाय माफी दिने अधिकार कार्यकारीको एकलौटी (Absolute) अधिकार हो। साथै प्रस्तुत विषय कार्यकारिणीको नीतिगत विषय पनि हो। यसमा न्यायिक परिक्षण हुन नसक्ने हुँदा मिति २०६८/०७/२२ को निर्णय बदर हुन पर्ने होइन। रिट खारेज गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको प्रधानमन्त्री डा.बाबुराम भट्टराईको लिखित जवाफ।

अदालतको आदेश

माफी दिने अधिकारको प्रयोग अनियन्त्रित, अपरिमित र स्वच्छाचारी ढंगबाट हुनसक्ने कुराको परिकल्पना गर्न सकिन्न। संविधान बमोजिम सम्पादन गर्न सकिने जुनसुकै कार्यहरूमा संविधानवादका आधारभूत सिद्धान्त र मूल्य

मान्यताहरूलाई अनुशरण गर्नेपर्ने हुन्छ। त्यसमा पनि अदालतको अन्तिम फैसलाबाट ठहरेको दण्डसजायलाई माफी दिने जस्तो गम्भीर बिषयमा विशेषाधिकार प्रयोग गर्दा ज्यादै सचेत र संवेदनशील बन्नु पर्दछ। अदालतको फैसला स्वीकार गरी आत्मसमर्पण नगर्ने व्यक्तिका सम्बन्धमा कानून बनाएर समेत राज्यले सजाय माफीको कारवाही अघि बढाउन मिल्दैन।

आदेशमा लिइएका आधार:

१. मध्य युगमा बेलायती राजतन्त्रबाट माफीको अभ्यास गरिएका दृष्टान्तहरू पाइन्छ। राजाले दया र सहानुभूति स्वरूप अदालतबाट दोषी ठहर भएका कसूरदारलाई क्षमा दिने प्रचलनको विकाश भएको देखिन्छ।
 २. अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानव अधिकार कानून र तिनको व्यावहारिक अभ्यासबाट मुख्यतः गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न रहेकालाई दण्डित नगरी पक्ष राष्ट्रले माफी वा क्षमा दिन नहुने विधिशास्त्रीय मान्यता रहेको छ।
 ३. ICC को रोम विधान, १९९८ को प्रस्तावनाले पनि गम्भीर प्रकृतिका अपराधहरूमा दण्डित नगरी त्यतिकै उन्मुक्ति दिन नहुने विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको ध्यानाकर्षण गराएको छ।
 ४. सामान्य नागरिकलाई अदालतबाट ठहर भएको सजाय भुक्तान गर्न पर्ने तर उच्च प्रशासक, राजनीतिक दलको नेता, सभासद, मन्त्रीलाई भुक्तान गर्न नपर्ने हो भने ठूलालाई चैन सानालाई ऐन भन्ने लोकोक्ति चरितार्थ भई समाज पुनः द्वन्द्व तर्फ धकेलिन्छ।
 ५. गतिशील लोकतन्त्र भएको मुलुकमा तह तह हुँदै अन्तिम भएको फैसला कार्यान्वयनमा राज्यकै तर्फबाट व्यवधान खडा गर्न मिल्दैन।
 ६. राष्ट्रिय एकताको प्रतिक राष्ट्रपतिलाई संविधानको पालना र संरक्षण गर्ने दायित्वसमेत संविधानले सुम्पेको हुँदा त्यस्तो सम्मानीत संस्थाबाट संविधान विपरीतको कुनै कार्य हुने कल्पनासम्म पनि गर्न मिल्दैन।
 ७. संविधानको रक्षक र पालनकर्ताको रूपमा रहेको राष्ट्र प्रमुखबाट संविधान र कानून बमोजिम अदालतबाट भएको फैसलाले ठहर भएको सजाय कानूनी आधार बेगर माफी हुन सक्दैन।
 ८. हालको परिवर्तित संवैधानिक स्थितिमा माफी सम्बन्धी कानून नबनाई उक्त सिफारिस कार्यान्वयन हुन सक्ने अवस्था हुँदैन।
 ९. कुनै अमुक दलको सदस्य हुन वा कुनै हैसियत वा भूमिकामा रहनु न्यायिक प्रकृतिलाई विस्थापन गर्ने, दण्डलाई न्यूनीकरण गर्ने वा माफी दिने आधार बन्न सक्दैन।
 १०. अदालतको फैसला स्वीकार गरी आत्मसमर्पण नगर्ने व्यक्तिका सम्बन्धमा कानून बनाएर समेत राज्यले सजाय माफीको कारवाही अगाडि बढाउन मिल्दैन।
 ११. कसूरदार र सजाय ठहर भइसकेपश्चात फैसला अन्यथा हुने कुनै नयाँ प्रमाण भेटिए उक्त फैसला उपर पुनरावलोकन गराउन सक्नु कानूनसम्मत हुन जान्छ।
१४. सुमन अधिकारीसमेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, आदेश मिति: २०७२।०५।०९

निवेदन दावी

नेपाल सरकार, शान्ति तथा पुर्ननिर्माण मन्त्रालयबाट जारी भएको राजनीतिक द्वन्द्वको क्रममा मृत्युवरण गरेका वा बेपत्ता पारिएका परिवारलाई प्रदान गरिने परिचयपत्र निर्देशिका, २०६९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रस्तावना, धारा ३३ (त) (थ) र (घ) सँग बाँझिएको साथै विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ र संविधानको भावना र त्यसले स्वीकार गरेको सशस्त्र द्वन्द्वलाई राजनीतिक द्वन्द्वको नाम दिई त्यसको परिभाषा गर्ने क्रममा राजनीतिक द्वन्द्व भन्नाले माओवादी जनयुद्धलाई जनाउँछ भनी उल्लेख गरिएकोले त्यस्तो निर्देशिकाका शब्दहरूलाई उत्प्रेषणको आदेशले

बदर गरी अन्तरिम संविधान र विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लिखित सशस्त्र द्वन्द्वको नामबाट पीडित परिवारका सदस्यहरूलाई परिचयपत्र बाड्नु भनी परमादेश जारी गरी पाउँ।

लिखित जवाफ

राजनीतिक द्वन्द्वको क्रममा मृत्युवरण गरेका वा बेपत्ता पारिएका परिवारलाई प्रदान गरिने परिचयपत्र निर्देशिका, २०६९ स्वीकृत गर्ने विषयको शान्ति तथा पुर्ननिर्माण मन्त्रालयको प्रस्ताव मन्त्रपरिषद्मा पेश हुँदा मन्त्रपरिषद्ले उक्त प्रस्ताव स्वीकृत गर्ने निर्णय गरेको हो। सो निर्देशिका ऐन वा नियम अन्तर्गत बनेको नभई कार्यकारिणीको नीतिगत तहबाट बनेको नीतिगत दस्तावेज भएको हुँदा संवैधानिक वा कानूनी परीक्षण गर्नु पर्ने आवश्यकता नरहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद् कार्यालयको लिखित जवाफ। अन्तिम निर्णय नभएसम्म विवादित निर्देशिकाको कार्यान्वयन जहाँ जे अवस्थामा छ सोही अवस्थामा रोक्नु, अघि नबढाउनु भनी अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ भन्ने समेत व्यहोराको २०७०/०४/२८ को आदेश।

अदालतको आदेश

द्वन्द्वकालका पीडितको विशिष्ट पहिचान गर्ने आधारहरू सुनिश्चित नगर्ने हो र पीडित र पीडक सबैलाई द्वन्द्वको नाताले समान व्यवहार गर्ने हो भने पीडितप्रतिको राज्यको व्यवहार समानजनक, यर्थाथपरक र न्यायोचित हुन नसक्ने। संविधानको भावना र मर्म अनुरूप नभएको निर्देशिका मान्य नहुने।

राजनैतिक द्वन्द्वको क्रममा मृत्यु वरण गरेका वा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति तथा परिवारलाई प्रदान गरिने परिचयपत्र सम्बन्धि निर्देशिका, २०६९ संविधानको भावना तथा मर्म अनुरूपको र मान्य नदेखिने।

आदेशमा लिइएका आधारहरू

१. मन्त्रपरिषद्ले घोषणा गरेको नीति तथा स्वीकृत गरेको निर्देशिका आफैमा नीति हुने र त्यसको आधारमा क्षतिपूर्ति सेवा सुविधा आदिलाई प्रभावित गर्ने खालको छ भने त्यसको परिणाम छैन भन्न मिल्दैन।
२. पीडक आर्थात मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्तालाई न्यायको दायरामा ल्याइनुपर्ने विधिशास्त्रीय अवधारणा विपरीत पीडित सरहने समान व्यवहार गरिनु न्यायोचित हुँदैन।
३. सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित व्यक्तिलाई निजको इच्छा विरुद्ध माओवादी जनयुद्धबाट पीडित भन्नु न्यायोचित हुँदैन।
४. छुट्टाछुट्टै आन्दोलनका पीडितलाई समेट्ने गरी छुट्टाछुट्टै विषयको छुट्टै परिचय खुल्ने निर्देशिका जारी गर्नु व्यावहारिक एवं न्यायोचित हुने देखिन्छ।
५. नेपाल सरकारले जारी गरेको प्रस्तुत निर्देशिकामा प्रयुक्त भाषा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भावना अनुसार भएको देखिएन।

१५. विदुर प्रसाद अधिकारी समेत वि. प्रम तथा मपकासमेत, आदेश मिति: २०७३।१२।१७

निवेदन दावी

भैरवनाथ गण, महाराजगञ्जमा कार्यरत कर्णेल राजु बस्नेत समेतले थानापती गाविस वडा नं. ९ बस्ने अर्जुन पोखेल समेत ४३ जनालाई बलपूर्वक बेपत्ता पारेको भन्ने समेतका आधारमा मानव अधिकार आयोगले अनुसन्धान गरी उच्च तहका सैनिक अधिकारी तथा प्रधान सेनापतिसमेत जिम्मेवार हुनु पर्ने देखिन्छ भन्ने व्यहोराको अनुसन्धान प्रतिवेदनका आधारमा कारवाहीको लागि नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस भएकोमा भैरवनाथ गणमा कार्यरत सेनानी राजु बस्नेतलाई सेनाको सहायक रथी पदमा बढुवा गर्ने गरी गरिएको मिति २०७९।०६।१८ को निर्णय र सोको आधारमा गरिएको पत्राचार बदर गरी पाउँ।

राजु बस्नेतलाई बढुवा गर्ने मिति २०६९।०६।१८ निर्णय जे जो अवस्थामा छ सोही रूपमा यथास्थितिमा राख्नु भन्ने समेत व्यहोराको अदालतबाट मिति २०६९।०६।२९ मा भएको आदेश।

लिखित जवाफ

म सैनिक ऐन लागू हुने सैनिक व्यक्ति हुँ। सेवा सम्बन्धी कानून अनुसार बढुवाको लागि योग्य भएको कुरामा कुनै विवाद देखिदैन। नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को मिति २०६९।०६।१८ को निर्णयले सहायक रथी दर्जामा पदोन्नति भई मिति २०६९।०६।२१ मा दर्जानी चिन्ह ग्रहण गरेको छु। मेरो बढुवाको विषय कसरी सार्वजनिक सरकोकारको विषय भयो? मेरो बढुवाले विपक्षीहरूलाई के कस्तो क्षति पुगेको हो? के कस्तो संवैधानिक तथा कानूनी हकमा आघात पुगेको हो? मेरो बढुवामा निवेदकहरूको के सार्थक सम्बन्ध छ भन्ने कुरा रिट निवेदनमा उल्लेख नभएबाट मप्रति पूर्वाग्रह राखी दायर भएको रिट खारेज भागी छु। मानव अधिकार आयोगले कारवाहीको लागि सिफारिस गरेकै आधारमा दोषी ठहर गर्न मिल्दैन। मेरो बढुवाको निर्णय विपक्षीहरूको निवेदनको आधारमा बदर हुनु पर्ने अवस्था नभएकोले रिट खारेज गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको राजु बस्नेतको लिखित जवाफ।

अदालतको आदेश

परीक्षण प्रकृया (Vetting Process) सम्बन्धमा आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्नु भनी यस अघि जारी आदेशहरूको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा तदारुखताका साथ कामकारवाही बढाएको नदेखिदा उक्त आदेशहरूको कार्यान्वयन गर्ने तर्फ आवश्यक पहल गर्नु। साथै उक्त आदेशहरूको कार्यान्वयनमा हाल के कति प्रगति भएको छ भन्ने सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतका फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयले बुझी सोको प्रतिवेदन वा जवाफ ३/३ महिनामा सर्वोच्च अदालतका मुख्य रजिष्ट्रारलाई पठाउनु।

आदेशमा लिइएका

१. बढुवाको विषयमा विवाद सिर्जना गरेको भएपनि बढुवाबाट निवेदकलाई मर्का परेको भन्ने देखाउन नसकेको हुँदा रिट निवेदकहरूले उक्त बढुवाको विषयमा कुनै सार्थक सम्बन्ध (Meaningful Relation and Substantial Interest) स्थापित गर्न सकेको देखिएन।
२. सार्वजनिक सरोकारको विवादहरूमा हकद्वैयाको सिमालाई बढाएको हुन्छ भन्दैमा सबैलाई सबै विषयमा स्वतः निवेदन गर्ने हकद्वैया हुन्छ भनी अर्थ गर्न मिल्दैन।
३. बढुवाको विषयमा मर्का पर्ने पक्षले बाहेक चुनौती दिने हकद्वैया अन्य व्यक्तिमा रहन सक्ने देखिदैन।
४. कसूर प्रमाणित भई अदालतबाट दोषी ठहर नभएसम्म निर्दोष मान्नु पर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको र मानव अधिकार आयोगले कारवाहीको लागि सिफारिस गरेको विषय अभियोजन वा न्यायिक निर्णय हुन सक्दैन। सिफारिस आफैमा आदेश हुन सक्दैन सिफारिस गरेको आधारमा दोषी ठहर गर्न पनि मिल्दैन।

१६. गोविन्द प्रसाद शर्मा बन्दी वि. महान्यायाधिवक्ता मुक्तिनारायण प्रधान, आदेश मिति: २०७०।१२।१९

निवेदन दावी

मिति २०६९।०४।२७ गते दैलेख जिल्लामा हत्या गरिएका पत्रकार डेकेन्द्र थापाकी पत्नी लक्ष्मी थापाको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा प्रहरी अनुसन्धान स्थगन गर्न विपक्षी महान्यायाधिवक्ता तथा प्रधानमन्त्री डा.बाबुराम भट्टराईले गरेको निर्देशनले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को मूल्य मान्यता र प्रावधानको उल्लंघन भएको हुँदा सो निर्देशन बदर गराई पाऊँ।

प्रहरी प्रधान कार्यालयलाई संबोधित पत्र कार्यान्वायन नगर्नु नगराउनु जिल्ला प्रहरी कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, दैलेखले संविधान वा कानून बमोजिम गर्नु पर्ने कार्य कुनै कारणले पनि नरोक्नु रोक्न नदिनु भनी विपक्षीहरूका नाममा अन्तरिम आदेश जारी भएको।

अन्तरिम आदेश बदरको लागि महान्यायाधिवक्ता र प्रधानमन्त्री डा.बाबुराम भट्टराईबाट निवेदन परेको। तर अन्तरिम आदेश निरन्तर कायम रहेको।

लिखित जवाफ

यस्तो पत्र लेखी निर्देशन दिन सक्ने अधिकार सरकारी वकिल सम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १० (च) ले महान्यायाधिवक्तालाई सुम्पेको हुँदा त्यसरी पत्रबाट निर्देशन दिदाँ प्रत्यायोजित अधिकारको प्रतिसम्भार गरेको भन्न मिल्दैन भन्ने समेत व्यहोराको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय र महान्यायाधिवक्ता मुक्तिनारायण प्रधानको संयुक्त लिखित जवाफ।

निर्देशन पत्रको विषय विशुद्ध संवैधानिक र विस्तृत शान्ति सम्झौताले निर्दिष्ट गरेको संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थासँग जोडिएको र सरोकार राख्ने विषय हो। अतः अस्वभाविक र अप्रासंगिक रूपमा द्वन्द्व अवधिका घटना सम्बन्धमा पूर्वाग्रहप्रेरित भई दिएको निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोरा प्रधानमन्त्री डा.बाबुराम भट्टराईको लिखित जवाफ।

अदालतको आदेश

उक्त मुद्दामा अनुसन्धान प्रक्रियाका सबै चरण पूरा भई अदालतमा अभियोगपत्र दायर भइसकेकोले मुद्दाको तथ्य र प्रमाणबाट ठहरिए बमोजिम न्याय प्रदान कार्यले पूर्णता पाउने नै हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदनको प्रयोजन नरहेको हुँदा निवेदन माग दावी बमोजिमको आदेश जारी गरिरहनु पर्ने अवस्था विध्यमान देखिएन।

आदेशमा लिइएका आधार

१. संविधानको धारा १३५ (६) बमोजिम २०६३।१०।०१ को राजपत्रमा प्रकाशित सूचना अनुसार प्रत्यायोजन गरेको अधिकार निजले प्रतिधारण नगरेको वा फिर्ता नलिएको अवस्थामा सरकारी वकिलले प्रचलित कानून र स्थापित न्यायिक मान्यताको आधारमा प्रत्यायोजित अधिकार बमोजिम गर्ने अभियोजन सम्बन्धित कार्यमा महान्यायाधिवक्ताले हस्तक्षेप गर्न मिल्ने हुँदैन।
२. निवेदक बट्टी बहादुर कार्की विरुद्ध अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोग समेत, (ने.का.प. २०५८ अंक ५/६ नि.नं. ७००१) मा भएको आदेश।
३. अनुसन्धान तथा अभियोजनलाई स्थगित गर्नु भनी हस्तक्षेप गर्न पाउने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई प्रचलित संविधान तथा कानूनले प्रदान गरेकोसमेत नदेखिएको अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताद्वारा भएको निर्णय र निर्देशन विधिसम्मत मात्र सकिदैन।
४. अनुसन्धान तहकिकात रोक्न निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था सरकारी वकीलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १० (च) मा भएको देखिदैन।
५. द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटना र फौजदारी अपराध कसूरहरूको अनुसन्धान र अभियोजन गर्न संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाको प्रवन्ध भई नसकेको अवस्थामा नियमित फौजदारी न्याय प्रणाली स्थगन वा निष्क्रिय भएको सम्झन सकिदैन।
६. लोकतान्त्रिक मुलुकमा कानून र न्याय प्रणाली कहिल्यै सुसुप्त हुँदैन। कानून कहिल्यै शून्य हुँदैन। आयोग गठन भई नसकेको अवस्थामा द्वन्द्वकालीन घटना र वारदात सम्बन्धमा कानून बमोजिम अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्ने लगायतका कार्य सम्पादन गर्न नियमित न्याय प्रणाली निष्क्रिय भई रहन सक्दैन।

१७. ओमप्रकाश आर्याल वि. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसमेत, आदेश मिति: २०६९/११/२३

निवेदन दावी

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ मा भएका कतिपय प्रावधानहरू मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ मा भएका व्यवस्था भन्दा ठीक विपरीत रहेको हुनाले सो ऐन आयोगको अधिकार क्षेत्रलाई कटौती गरी आयोगलाई अरु संकुचित बनाउने गरी जारी भएकोले मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को उल्लेखित व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रावधान, मानव अधिकार आयोगको स्वतन्त्रता र स्वयत्तता सम्बन्धी पेरिस सिद्धान्त,

१९९३ तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून एवं मूल्य मान्यताको विपरीत हुँदा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १० को उपदफा (५), दफा १६ को उपदफा (४), दफा १७ को उपदफा (१०), दफा २० को उपदफा (२) र (३), दफा २५, दफा २६ को उपदफा (२), दफा २७, दफा २८ को उपदफा (२) र दफा २९ को व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१), १३ (१), २४, २५, २६, २८, १३१, १३२ र १३३ सँग बाँझिएको हुँदा बदर गरी पाउँ।

लिखित जवाफ

मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ का उल्लेखित व्यवस्थाहरू संविधानको प्रावधान र भावना, पेरिस सिद्धान्त, १९९३ तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको मान्यतासँग प्रतिकूल नभएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको लिखित जवाफ।

अदालतको आदेश

प्रस्तुत रिट निवेदनमा संविधान विपरीत भएको भनी निवेदकहरूले दावी गरेको मध्ये राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १० को उपदफा (५) र दफा १७ को उपदफा (१०) को कानूनी व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३१ र १३२ समेतको विपरीत देखिन आएकोले आजैका मितिबाट अमान्य र बदर घोषित गरिएको छ।

आदेशमा लिइएका आधार

- क. संवैधानिक प्रावधानको सिमाभन्दा बाहिर गई संविधानको मनसाय प्रतिकूल हुने गरी मानव अधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहनको विषयमा उजुरी गर्ने हदम्यादको शर्त तोक्ने गरी गरिएको कानूनी व्यवस्था संविधानको धारा १३२ (२) (क) प्रतिकूल देखिन आयो।
- ख. मानव अधिकार उल्लङ्घनबाट पीडित व्यक्तिलाई दिइने क्षतिपूर्ति मानव अधिकार आयोग वा अन्य जुनसुकै निकायबाट उपलब्ध गराएपनि क्षतिपूर्तिको मूल उद्देश्य पीडितलाई राहत दिनु नै हो।
- ग. मानव अधिकार उल्लङ्घन वा दुरुत्साहनको कसूरमा मुद्दा चलाउन आवश्यक भएमा मुद्दा दायर गर्न मानव अधिकार आयोगले सिफारिस गरी पठाएपछि महान्यायाधिवक्ताले सो विषयमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्न पाउने भन्ने होइन।
- घ. आयोगले राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थासँग आर्थिक स्रोतसाधनको निमित्त सम्झौता गर्दा नेपाल सरकारको संबद्ध निकाय अर्थ मन्त्रालयको सहमति लिईमा आयोगले आफ्नो स्वायत्तता गुमाउने वा आयोगको प्रभावकारितामा प्रतिकूल असर पर्ने भन्ने हुँदैन।
- ङ. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका पदाधिकारीहरूको सेवा सुविधा सर्वोच्च अदालतको न्यायधीशको सरह हुनुपर्छ भनी यस अदालतले निरूपण गर्न मिल्ने पनि देखिँदैन।
- च. आर्थिक व्यय भारको विषयमा सम्बद्ध मन्त्रालयको परामर्श लिनुपर्ने भन्ने कानूनी व्यवस्थाबाट आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्ततामा प्रतिकूल असर पर्दछ भन्ने देखिँदैन।
- छ. आयोगले गरेको सिफारिसलाई अन्यथा गरी सो सिफारिस बाहेकको व्यक्तिलाई सचिव नियुक्ति गर्न सक्ने गरी नेपाल सरकारलाई अधिकार यो कानूनी व्यवस्थाले दिएको भनी अर्थ गर्न मिल्दैन।
- ज. नेपाल राज्यको निशाना छापलाई कुनै अंग विशेषको वा नेपाल सरकारको मात्र प्रतिक चिन्हको रूपमा मात्र अर्थ गर्न मिल्दैन।
- झ. मानव अधिकार उल्लङ्घन वा दुरुत्साहनको घटनामा दोषी उपर आयोगले प्रचलित कानून बमोजिम मुद्दा चलाउन आवश्यक देखी मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गरेपछि सो विषयमा महान्यायाधिवक्ता वा निज मातहतको

कुनै सरकारी वकील कार्यालयले अन्य अपराधमा जस्तो मुद्दा चलाउन आवश्यक छ वा छैन भनी आयोगको सिफारिसको औचित्यतामाथि प्रश्न गर्न मिल्ने अवस्था संविधानतः नदेखिने।

३. संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतबाट भएका प्रतिनिधि आदेशहरू (पूर्ण पाठ)

१. राजेन्द्र प्रसाद ढकालको हकमा रवीन्द्र प्रसाद ढकालसमेत वि. गृह मन्त्रालय, सिंहदरवारसमेत,

नेकाप, २०६४ निर्णय नं. ७८१७ अङ्क २

सर्वोच्च अदालत

संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी

माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ

रिट नं. ३५७५, १००, १०४, ३२३, ५००, ४५, ४१, १५५, १६२, १६४, १६७, ९७, ११०, १११, १४२, २११, २५०, २२३, २६२, ३७८, ४१८, ४८५, ६१७, ६३२, ६३५, ५४ (०००२), ०००४, २५८८/००३८

आदेश मिति: २०६४।२।१८।६

विषय: बन्दीप्रत्यक्षीकरण।

निवेदक: अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा निजको सहोदर भाई रवीन्द्रप्रसाद ढकाल।

विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार, गृहमन्त्रालय सिंहदरवार समेत।

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: राज्यका सुरक्षाकर्मीले विभिन्न मितिमा पक्राउ गरी गैर कानूनी रूपमा हिरासतमा राखेको र लामो समयसम्म बन्दीको स्थिति सार्वजनिक नगरी बेपत्ता पारेकोले गैरकानूनी थुनामा राखेको बन्दीहरूलाई बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी थुनामुक्त गर्न, बन्दीको स्थिति सार्वजनिक गर्न र मानवअधिकारको गम्भिर र सुनियोजित (Gross and systematic violation of human rights) उल्लंघन गर्ने कार्य दण्डहिन्ताको अवस्था (State of Impunity) मा रहन नदिन त्यस्तो कार्यमा संलग्न जिम्मेवार अधिकारीलाई कानून बमोजिम कारबाही गर्ने समेत माग दाबी लिई नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा २३,८८ अनुसार विभिन्न मितिमा विभिन्न रिट निवेदनहरू दर्ता हुन आएका छन्।

- नागरिकको आधारभूत मौलिक अधिकारको संरक्षणको संवेदनशिलतालाई यस अदालतले प्राथमिकता दिनुको साथै सँधै चासोको बिषयको रूपमा लिएको छ। विगत समयमा देशमा फैलिएको द्वन्द्व र त्यसको समाधानको सिलसिलामा कानून सँगको द्वन्द्वको अनेकौं अवस्थाहरू खडा भएको र द्वन्द्वको यो अवस्थामा कानून उल्लंघनको घटनाको धेरै उजुरी र गुनासाहरू सार्वजनिक भएका छन् जुन कुरा अदालतमा पर्न आएका हजारौं निवेदनहरू समेतबाट पुष्टि हुन्छ। यस अदालतमा परेका कतिपय निवेदनहरू मौकैमा टुङ्गिसकेको भएतापनि समकालीन समयमा नै परेका कतिपय निवेदनहरू हालसम्म पनि यस अदालतमा विचाराधीन रहेका छन्। विभिन्न निवेदकहरूले विभिन्न मितिमा फरक फरक निवेदनहरू लिई आफन्तको रिहाई वा स्थिति सार्वजनिक गरिपाउन यस अदालतमा प्रवेश गरेको भएपनि निवेदनमा उल्लेखित व्यक्तिहरूको हकमा प्रष्ट स्थितिको जानकारी नदिएको कारणले तिनको सत्य तथ्य उद्घाटित गर्ने सिलसिलामा अदालतले लामो र महत्वपूर्ण समय लगाएको छ।
- निवेदकहरूले निवेदनमा उल्लेख गरेको विवरण, छलफलको क्रममा सम्बन्धित कानून व्यवसायीहरूले देखाउनु भएको सरकारी प्रतिवेदन तथा मानवअधिकार सम्बन्धी नियोगहरूको प्रतिवेदन लगायतबाट द्वन्द्वको क्रममा भएका कानून उल्लंघन सम्बन्धी घटनाहरूको विस्तार र तिनको परिणामको डरलाग्दो झलक दृष्टिगोचर हुन्छ। प्रस्तुत निवेदनहरूलाई तात्कालिक द्वन्द्वग्रस्त अवस्थामा भएका कानूनसँगको द्वन्द्वको एउटा महत्वपूर्ण अंशको रूपमा लिन सकिन्छ। यस कुरालाई हृदयंगम गरी अदालतमा हाल विचाराधीन रहेका समान समस्याहरू विद्यमान रहेका निवेदनहरूको हकमा एकमुष्ट विचार गरी संभावित उपचारको सम्बन्धमा समग्रमा निर्णय गर्न भएको यस अदालतको पूर्व आदेश अनुरूप

विभिन्न मितिमा सम्पन्न बहस एवं छलफल समेतको आधारमा यी निवेदनहरू आज निर्णयार्थ यस इजलास समक्ष पेश हुन आएका छन्।

३. निवेदनहरूको अध्ययनबाट प्रायसः सबै निवेदनहरूमा एकै प्रकृतिको विवाद समावेश भएको, कतिपय निवेदनहरूमा निवेदकहरूको नाम दोहोरिएको, बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदनमा माग गरिएको आदेशको प्रकृतिकै आदेशको माग गरी छुट्टै परमादेशको निवेदन दायर भएको, एकै प्रकृतिका सुरक्षा निकायहरूलाई विपक्षी बनाई रिट निवेदन दायर भएको समेतको कारणले सबै निवेदनहरूको समग्रतामा विवेचना गरी एक साथ आदेश हुन उपयुक्त देखिएकाले नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १०७ (२) बमोजिम जारी गरिएको प्रस्तुत आदेशको तथ्य र निष्कर्ष निम्न बमोजिम छः

रिट निवेदनहरूको संक्षिप्त ब्यहोरा :

रिट नं. ६३५

बाबुराजा मालीलाई सुरक्षाकर्मीले मिति २०६१।१।३ मा राती १२ बजे घरबाट पक्राउ गरी लगेको हुन्। पक्राउ गर्दा २ जनाले देखेको र १ जनाले प्रतिआतङ्कवाद इकाइ सामाखुसीमा देखेको भनेका छन्। निजको सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा उजूरी समेत दिइएको छ। निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेकोले खानतलासी गरी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन रहेको छ।

रिट नं. ३७८

पूर्ण पौडेललाई सुरक्षाकर्मीले मिति २०५९।१।१३ मा कालीमाटी कुलेश्वरबाट पक्राउ गरी लगेको हो। कृष्ण के.सी.ले पुनरावेदन अदालत पाटनमा बयान गर्दा र निजले कारागारबाट लेखेको मिति २०६२।७।२५ को पत्रमा समेत निज भैरवनाथ गणमा रहेको भनी उल्लेख भएकोमा हालसम्म निजको स्थिति अज्ञात रहेको छ।

ज्ञानेन्द्र त्रिपाठीलाई सुरक्षाकर्मीले मिति २०६०।६।१९ मा दिनको १० देखि ११ बजेको समयमा बानेश्वरस्थित शान्तिनगर गेटबाट पक्राउ गरी लगेका हुन्। कृष्ण के.सी.ले पुनरावेदन अदालत पाटनमा बयान गर्दा र निजले कारागारबाटबाट लेखेको मिति २०६२।७।२५ को पत्रमा समेत निज भैरवनाथ गणमा रहेको भनी उल्लेख भएकोमा हालसम्म निजको स्थिति अज्ञात रहेको छ।

ईश्वरकुमार लामालाई सादा पोशाकका सुरक्षाकर्मीले मिति २०५९।१।१३ मा कालीमाटी कुलेश्वरबाट पक्राउ गरेका हुन्। हालसम्म निजको स्थिति अज्ञात रहेको छ।

रूपक अधिकारीलाई सुरक्षाकर्मीले मिति २०६०।७।४ मा महाराजगञ्जबाट पक्राउ गरी लगेको हुन्। कृष्ण के.सी.ले कारागारबाट लेखेको मिति २०६२।७।२५ को पत्रमा निजलाई बन्दी बनाइएको भनी उल्लेख भएकोमा हालसम्म निजको स्थिति अज्ञात रहेको छ।

राजेन्द्र थापालाई नेपाली सेनाका सुरक्षाकर्मीले मिति २०६०।९।३ मा आफ्नै घर डेरामा बसिरहेको अवस्थामा पक्राउ गरी लगेको हुन्। कृष्ण के.सी.ले पुनरावेदन अदालत पाटनमा बयान गर्दा निज भैरवनाथ गणमा रहेको भनी उल्लेख गरेकोमा हालसम्म निजको स्थिति अज्ञात रहेको छ।

रामचन्द्र काफ्लेलाई नेपाली सेनाका सुरक्षाकर्मीले मिति २०६०।७।१२ मा आफ्नै घर डेरामा बसिरहेको अवस्थामा पक्राउ गरी लगेको हुन्। कृष्ण के.सी.ले पुनरावेदन अदालत पाटनमा बयान गर्दा निज भैरवनाथ गणमा रहेको भनी उल्लेख गरेकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ।

बुद्धि लामालाई नेपाली सेनाका सुरक्षाकर्मीले मिति २०६०।८।१३ मा क्याम्पसबाट घर फर्कने क्रममा घर नजिकैबाट पक्राउ गरी लगेको हुन्। कृष्ण के.सी.ले कारागारबाट लेखेको मिति २०६२।७।२५ को पत्रमा भैरवनाथ गणमा रहेको भनी उल्लेख भएकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ।

सुचेन्द्र महर्जनलाई नेपाली सेनाका सुरक्षाकर्मीले मिति २०६०।८।१४ मा क्याम्पसबाट घर फर्कने क्रममा घर नजिकैबाट पक्राउ गरी लगेका हुन्। कृष्ण के.सी.ले कारागारबाट लेखेको मिति २०६२।७।२५ को पत्रमा निज भैरवनाथ गणमा रहेको भनी उल्लेख भएकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ।

भिम गिरीलाई सादा पोशाकमा आएका सुरक्षाकर्मीले मिति २०६०।८।१८ मा नयाँ बानेश्वरबाट पक्राउ गरी लगेका हुन्। कृष्ण के.सी.ले पुनरावेदन अदालत पाटनमा बयान गर्दा र निजले कारागारबाट लेखेको मिति २०६२।७।२५ को पत्रमा समेत भैरवनाथ गणमा रहेको भनी उल्लेख भएकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ।

रेबकला तिवारीलाई सेनाका सुरक्षाकर्मीले मिति २०६०।७।३ मा क्याम्पसबाट डेरा फर्कने क्रममा चावहिलबाट पक्राउ गरी लगेको हो। निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ।

भवनाथ धमलालाई नेपालीसेनाका सुरक्षाकर्मीले मिति २०६०।७।३ मा आफ्नो पसलमा बसिरहेको अवस्थामा चावहिलबाट पक्राउ गरी लगेको हो। कृष्ण के.सी.ले पुनरावेदन अदालत पाटनमा बयान गर्दा र निजले कारागारबाट लेखेको मिति २०६२।७।२५ को पत्रमा समेत निज भैरवनाथ गणमा रहेको भनी उल्लेख भएकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ।

अर्जुन श्रेष्ठ (महर्जन)लाई सादा पोशाकमा आएका सेनाका सुरक्षाकर्मीले मिति २०६०।७।२ मा किर्तिपुरबाट पक्राउ गरी लगेको हो। कृष्ण के.सी.ले पुनरावेदन अदालत पाटनमा बयान गर्दा र निजले कारागारबाट लेखेको मिति २०६२।७।२५ को पत्रमा समेत भैरवनाथ गणमा रहेको भनी उल्लेख भएकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ।

कौशल्या पोखरेललाई सादा पोशाकमा आएका सेनाका सुरक्षाकर्मीले मिति २०६०।८।१३ मा क्याम्पसबाट डेरातर्फ फर्कने क्रममा पुलचोकबाट पक्राउ गरी लगेकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ।

दिपेन्द्र पन्त अस्कल क्याम्पसका विद्यार्थी हुन्। निजलाई सादा पोशाकमा आएका नेपाली सेनाका सुरक्षाकर्मीले मिति २०६०।७।३ मा क्याम्पसबाट डेराफर्कने क्रममा नयाँ बजारबाट पक्राउ गरी लगेको हो। कृष्ण के.सी.ले कारागारबाट लेखेको मिति २०६२।७।२५ को पत्रमा भैरवनाथ गणमा रहेको भनी उल्लेख भएकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ।

बि.के. श्रेष्ठलाई सेनाले मिति २०६०।७।२२ मा ललितपुर उपमहानगर पालिका वडा नं. ७ स्थित आफ्नै घर पसलबाट पक्राउ गरी लगेको हो। कृष्ण के.सी.ले पुनरावेदन अदालत पाटनमा बयान गर्दा र निजले कारागारबाट लेखेको मिति २०६२।७।२५ को पत्रमा समेत भैरवनाथ गणमा रहेको भनी उल्लेख भएकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ। लिला पाण्डेलाई सेनाका सुरक्षाकर्मीले मिति २०६०।७।२ मा क्याम्पसबाट डेरा फर्कने क्रममा पक्राउ गरी लगेको हो। कृष्ण के.सी.ले कारागारबाट लेखेको मिति २०६२।७।२५ को पत्रमा भैरवनाथ गणमा रहेको भनी उल्लेख भएकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ।

हेम नारायण श्रेष्ठलाई सुरक्षाकर्मीले मिति २०६०।७।२ मा बसुन्धाराबाट पक्राउ गरी लगेको हो। कृष्ण के.सी.ले पुनरावेदन अदालत पाटनमा बयान गर्दा र निजले कारागारबाट लेखेको मिति २०६२।७।२५ को पत्रमा समेत भैरवनाथ गणमा रहेको भनी उल्लेख भएकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ।

प्रकाश लामालाई सुरक्षाकर्मीले मिति २०६०।७।१७ मा दिनको १० देखि ११ बजेको बीचमा पुरानो बानेश्वरबाट पक्राउ गरी लगेको हो। कृष्ण के.सी.ले पुनरावेदन अदालत पाटनमा बयान गर्दा र निजले कारागारबाट लेखेको मिति २०६२।७।२५ को पत्रमा समेत भैरवनाथ गणमा रहेको भनी उल्लेख भएकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ। हिराबहादुर रोक्पालाई सादा पोशाकका सुरक्षाकर्मीले मिति २०६०।६।२४ मा बिहान १० देखि ११ बजेको समयमा ललितपुर जिल्लाको ढोकाटोलबाट पक्राउ गरी लगेको हो। कृष्ण के.सी.ले पुनरावेदन अदालत पाटनमा बयान गर्दा र निजले कारागारबाट लेखेको मिति २०६२।७।२५ को पत्रमा समेत भैरवनाथ गणमा रहेको भनी उल्लेख भएकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ।

बाबुकाजी श्रेष्ठलाई का.म.न.पा. वडा नं. ३५ स्थित आफ्नो किराना पसलमा बसिरहेको अवस्थामा सेनाका सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी लगेको हो। कृष्ण के.सी.ले पुनरावेदन अदालत पाटनमा बयान गर्दा र निजले कारागारबाट लेखेको मिति २०६२।७।२५ को पत्रमा समेत भैरवनाथ गणमा रहेको भनी उल्लेख भएकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ। सत्यनारायण प्रजापतिलाई मिति २०५९।१।३ मा सामा भन्ज्याङ्गस्थित आफ्नै घरमा बसिरहेको अवस्थामा साँझपख सेनाका सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी लगेकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ।

गंगाराम श्रेष्ठलाई मिति २०५८।११।११ मा भक्तपुर सल्लाघारीस्थित आफ्नै घरमा बसिरहेको अवस्थामा सेनाका सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी लगेकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको छ।

यसप्रकार उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई विभिन्न सुरक्षाकर्मीले विभिन्न ठाउँबाट पक्राउ गरी लगेकोमा परिवारका व्यक्तिहरूलाई भेट्न नदिएको, जीवन रक्षाका लागि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा हारगुहार गर्दा समेत हालसम्म निजहरूको स्थिति थाहा नभएकाले बन्दीहरूको मरे बाँचेको अवस्थाका बारेमा जानकारी पाऊ भन्ने र जीवितहरूका हकमा अदालतमा उपस्थित गराई गैरकानूनी थुनामुक्त गर्नु भनी बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने समेतको निवेदकहरूको माग देखिन्छ।

साथै उपरोक्त व्यक्तिहरू बाहेक दिलबहादुर राई, बिपिन भण्डारी, नवीन राई, ईश्वर लामा, पुष्पराज बस्नेत, धिरेन्द्र बस्नेत, निश्रल नकर्मि, रेणुका दुलाल, हरिशरण महर्जन, दुर्गा विशंखे, अशोक सुनुवार, डोलेश्वर लिम्बू, शुदर्शन शर्मा, कुमार ढकाल, बिपल श्रेष्ठ, माधव अधिकारी, गोकुल निरौला, निभा लामा, अर्जुन न्यौपाने, शान्तिराम भट्टराई, पदम नारायण श्रेष्ठ र सुरेन्द्र थापा समेतका व्यक्तिहरू हाल बेपत्ता पारिएको सूचीमा नाम उल्लेख भएकोले के-कसरी-कहिले पक्राउ भएको हो थाहा नभएकाले अदालतबाटै आवश्यक छानबीन गरीपाउँ भन्ने समेतका माग निवेदकले लिएका पाईन्छ।

रिट नं. ११०

प्रस्तुत रिट निवेदनमा धीरेन्द्र बस्नेतलाई मिति २०६०।८।२८ मा कलंकीबाट चियापसलमा चिया खाईरहेको अवस्थामा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको हो। बन्दीको खोजीको लागि विभिन्न मानवअधिकारवादी संघ-संस्थामा निवेदन दिइएको थियो। भैरवनाथ गणमा थुनामा परी छुट्टिआएका एकजना ब्यक्तिले त्यहाँ भेट भएको भनी बताएका थिए। निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेकोले बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी गैरकानूनी थुनाबाट मुक्त गरिपाउँ भन्ने मुख्य निवेदन माग दाबी रहेको देखिन्छ।

रिट नं. १११

प्रस्तुत रिट निवेदनमा पुष्पराज बस्नेतलाई मिति २०६०।८।१९ मा कालिमाटीमा हिँडिरहेको अवस्थामा सादा पोसाकका सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको हो। बन्दीको अवस्थाको जानकारी र जीवनरक्षाको लागि विभिन्न मानवअधिकारवादी संघ संस्थामा निवेदन दिएका छौं। भैरवनाथ गणमा रहेको भनी त्यहाँबाट थुनामुक्त भएको ब्यक्तिले बताएकोमा निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेकोले बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी गैरकानूनी थुनाबाट मुक्त गरिपाउँ भन्ने निवेदन दाबी रहेको छ।

रिट नं. ३२३

प्रस्तुत रिट निवेदनमा नवीन कुमार राई अनेरास्ववियु (क्रान्तिकारी)का केन्द्रीय सदस्य र ईश्वर कुमार लामा आर.आर. क्याम्पसको सो सङ्गठनको इकाई कोषाध्यक्ष हुन्। निजहरूलाई मिति २०५९।१।१३ मा कालिमाटी डेराबाट मध्यरातीमा प्रहरी निरिक्षक रामचन्द्र राई समेतका सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको हो। शुरुमा छाउनी र पछि हनुमानढोकामा राखिएको सूचना पाएको थियो। नजिकै डेरागरी बस्ने पुष्कर लामाले पक्राउ गरेको र लिला लामाले प्रहरी कार्यालयमा देखेको भनेका छन्। निजहरूको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेकोले खानतलासी पूर्जा जारी गरी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन देखिन्छ।

रिट नं. ५४ (०००२)

प्रस्तुत रिट निवेदनमा हरिप्रसाद लुइटेललाई मिति २०६०।११।१६ मा घरमा सुतिरहेको अवस्थामा राती १:३० बजे बैरनी ब्यारेक धादिङ्गबाट आएका सेनाले पक्राउ गरेको हो। बैरनी ब्यारेकमा बुझ्दा अनुसन्धान पछि छाडिछु भनेका थिए। केही दिनपछि जगदल गणमा लगेको जानकारी ब्यारेकले दिएको थियो। बन्दीको अवस्थाको जानकारी र जीवनरक्षाको लागि विभिन्न मानवअधिकारवादी संघ संस्थामा निवेदन दिइएको छ। निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेकोले गैरकानूनी थुनामा राखे कार्यमा संलग्न विपक्षी निकायका अधिकारीहरूलाई संजाय गर्नुका साथै बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी गैरकानूनी थुनाबाट मुक्त गरिपाऊँ भन्ने निवेदन रहेको छ।

रिट नं. २६२

प्रस्तुत रिट निवेदनमा चतुर्मान राजवंशीलाई मिति २०५९।१।१३ मा भारत पश्चिम बंगालको तेन्जिङ्ग नोर्के बसपार्कबाट भारतीय प्रहरीको सहयोगमा गिरफ्तार गरी सोही रात नै नेपालीसेनालाई बुझाएको भन्ने कुरासँगै पक्राउ परी रिहा भै आउने व्यक्तिहरूले भनेका हुन्। निज बटुक दल गुल्म चारआली झापामा थुनामा रहेको कुरा मलाई पूर्ण विश्वास छ। खानतलासी पूर्वी जारी गरी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी गैरकानूनी थुनाबाट मुक्त गरिपाऊँ भन्ने निवेदन देखिन्छ।

रिट नं. ००१५

चेतनाथ घिमिरेलाई गरुड दल गुल्म भोर्लोटार लम्जुङ्गमा मिति २०५८।१०।१३ देखि पटक पटक तारीखमा बोलाईएकोमा मिति २०५८।१०।२० देखि गुल्ममै राखी घर फर्कन दिइएन। निजलाई ५४ दिनसम्म खाल्डोमा राखेको भनी सोही खाडलमा सँगै थुनामा बसी थुनामुक्त भएर आएका श्रीकान्त अधिकारी समेतका अन्य व्यक्तिहरूले जानकारी दिएका छन्। त्यसपछि निजलाई कहाँ र कुन अवस्थामा राखेका छन् परिवारलाई भेट्न नदिएकोले केही जानकारी छैन। बन्दीको अवस्थाको जानकारी र जीवन रक्षाको लागि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा उजूरी निवेदन दर्ता गराएको छौं। बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न गठित बामनप्रसाद न्यौपाने समितिको प्रतिवेदनमा निज भोर्लोटारस्थित नेपाली सेनाको ब्यारेकमा हालसम्म पनि सम्पर्कमा रहेको भनी नेपाली सेना कार्यरथी विभागको पत्रमा उल्लेख भै आएको भन्ने ब्यहोरा उल्लेख भएको छ। निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेकोले बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरि गैरकानूनी थुना मुक्त गरिपाऊँ भन्ने मुख्य निवेदन जिकिर रहेको पाइन्छ।

रिट नं. ४८५

प्रस्तुत रिट निवेदनमा अरुण नेपालीलाई मिति २०६१।३।९ गते दिउँसो ३ बजे काठमाडौं पुतलीसडकबाट सादा पोशाकका सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी १ नं. बाहिनी बालाजु लिएर गै सोही स्थानमा राखिएको भन्ने जानकारी प्राप्त भएकोमा भेटघाट गर्न जाँदा भेटघाट गर्न दिइएन। बन्दीको खोजतलास गरिपाऊँ भनी राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग लगायतका संघ संस्थामा निवेदन दिइएको छ। निजलाई कहिले जगदल गण छाडनी कहिले भैरवनाथ गण महाराजगञ्ज तथा अन्य सैनिक ब्यारेकहरूमा समेत स्थानान्तरण गर्दै गैरकानूनी रूपमा थुनामा राखिएको भन्ने अनौपचारिक जानकारी प्राप्त भएपनि निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेकोले गैरकानूनी थुनाबाट अविलम्ब मुक्त गरिदिनु भनी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाऊँ भन्ने निवेदन मागदावी रहेको छ।

रिट नं. ५००

प्रस्तुत रिट निवेदनमा श्रीराम थारुलाई मिति २०५९।२।९ गते राती अन्दाजी १ बजेको समयमा रम्भापुर चेकपोष्टबाट आएका सैनिकहरूले बर्दिया देउडाकलास्थित आफ्नै घरबाट पक्राउ गरी लगेको हो। पक्राउ गर्दाका प्रत्यक्षदर्शी श्रीमती तथा भतिजा पटक पटक भीमकाली दल गुल्ममा गै बन्दीको बारेमा बुझ्दा हाल केही भन्न मिल्दैन, आवश्यक सोधपुछ गरी छोडिदिन्छौं भनी भेट्न दिइएन। निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेकोले गैरकानूनी थुनाबाट अविलम्ब मुक्त गरिदिनु भनी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाऊँ भन्ने निवेदन जिकिर रहेको पाइन्छ।

रिट नं. ०००४

प्रस्तुत रिट निवेदनमा अर्जुनलाल श्रेष्ठलाई मनमैजू गा.वि.स. वडा नं. २ स्थित निजको मामाको छोरा प्रेमलाल श्रेष्ठको घरबाट मिति २०६१।९।३ गते बेलुका ८ बजेको समयमा १ नं. बाहिनी बालाजुबाट सादा पोशाकमा आएका सेनाहरूले पक्राउ गरी सोही बाहिनीमा लगेका थिए। उक्त बाहिनीमा पुष ६ गतेसम्म राखी जगदल गण छाउनीमा ७ गते लगेछन्। सो स्थानमा २०६२।२।३ गतेसम्म राखी ऐ ४ गतेका दिन निज लगायत १८ जनालाई हेलिकोप्टरमा राखी अन्यत्रै लगिएको भनी सोही गणमासँगै थुनामा रही थुनामुक्त भएका व्यक्तिहरूले जानकारी गराएका छन्। त्यसपछि निजलाई कहाँ कुन अवस्थामा राखिएको छ निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात छ। बन्दीको खोजतलास गरिपाउँ भनी राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा निवेदन दिएको हो। हालसम्म स्थिति पत्ता नलागेकोले निवेदकलाई गैरकानूनी थुनाबाट अविलम्ब मुक्त गरिदिनु भनी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन जिकिर रहेछ।

रिट नं. २२३

प्रस्तुत रिट निवेदनमा रेनुका दुलाललाई मिति २०६०।८।१४ गते साँझ चावहिलबाट सादा पोशाकमा आएका सुरक्षाकर्मीहरूले पक्राउ गरी लगेका हुन्। निजको गिरफ्तारीका सम्बन्धमा तत्कालै प्रहरी प्रधान कार्यालय, जिल्ला प्रहरी कार्यालय काठमाडौं लगायतमा गै बुझ्दा कुनै कुरा पत्ता नलागेपछि निज बन्दीको खोजतलास र जीवनरक्षाको लागि विभिन्न मानवअधिकारवादी संघ संस्थामा निवेदन दिएको हो। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका पदाधिकारीहरूले निजलाई भैरवनाथ गणमा भेट गरेको कुरा मौखिक जानकारी प्राप्त भएको छ। हालसम्म निजको स्थिति अज्ञात रहेकाले निवेदकलाई गैरकानूनी थुनाबाट अविलम्ब मुक्त गरिदिनु भनी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन दावी रहेको पाइयो।

रिट नं. ४१८

प्रस्तुत रिट निवेदनमा चेतनाथ दुङ्गनालाई मिति २०६०।५।४ मा डिल्लीबजारको कालिकास्थानबाट सादा पोशाकमा आएका सुरक्षाकर्मीहरूले पक्राउ गरेको कुरा स्थानीय व्यक्तिहरूले भनेकाले निजको खोजतलास गर्न तत्कालै वडा प्रहरी कार्यालय सिंहदरबार गै बुझ्दा कुनै जानकारी पाइएन। निजको खोजी जानकारीका लागि जिल्ला प्रहरी कार्यालय काठमाडौं तथा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग समेतमा निवेदन गरेको हो। निज बन्दीलाई रिहाई तथा सार्वजनिक गर्न माग भन्ने शीर्षकमा मिति २०६०।५।९ र १० को राजधानी दैनिकमा समाचार प्रकाशित भएको थियो। निजलाई भैरवनाथ गणमा राखिएको थियो भनी नख्खु कारागारमा बन्दी अवस्थामा रहेका कृष्ण के.सी. र हिमाल शर्माले मौखिक जानकारी गराएका थिए। हालसम्म निजको स्थिति अज्ञात रहेकाले यस अदालतबाटै बन्दीको स्थितिका सम्बन्धमा अनुसन्धान गरी प्रतिवेदन पेश गर्नु भन्ने सरकारका नाममा उपयुक्त आदेश जारी गर्नुका साथै गैरकानूनी थुनाबाट मुक्त गरिदिनु भनी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन जिकिर रहेको पाइन्छ।

रिट नं. १५५

प्रस्तुत रिट निवेदनमा टाटेराम थारूलाई मिति २०५९।४।२४ गते बर्दिया जिल्ला मगरागढी गा.वि.स. वडा नं. ५ स्थित आफ्नै घरमा सुतिरहेको अवस्थामा राती अन्दाजी तीन बजे रम्भापुर चेकपोष्टका सुरक्षाकर्मी आई केही कुरा बुझ्नु छ भनी पत्नीहरूका सामु नै गैरकानूनी ढङ्गले पक्राउ गरी लगियो। बन्दीका सम्बन्धमा बुझ्नका लागि रम्भापुर चेकपोष्ट तथा भीमकाली गुल्म गै बुझ्दा हाल केही भन्न मिल्दैन भनी कुनै जानकारी दिएनन्। हालसम्म निजको स्थिति अज्ञात रहेकाले निज बन्दीलाई गैरकानूनी थुनाबाट अविलम्ब मुक्त गरिदिनु भनी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन दावी रहेको देखिन्छ।

रिट नं. ४५

प्रस्तुत रिट निवेदनमा जगना थारूलाई मिति २०५९।४।२६ गते राती ९ बजे बर्दिया जिल्ला मगरागढी गा.वि.स. वडा नं. ५ स्थित आफ्नै घरबाट बुबा चिन्का थारू र आमा डसनी थारू समेतको सामन्नेमा रम्भापुर चेकपोष्टबाट आएका चेकपोष्ट प्रमुख महेन्द्र थापा समेतका सुरक्षाकर्मी आई केही कुरा बुझ्नु छ पक्राउ गरी लगियो। बन्दीका सम्बन्धमा बुझ्नका

लागि जिल्ला प्रशासन कार्यालय बर्दियामा निवेदन दिएकोमा कुनै थाहा जानकारी दिएनन्। हालसम्म निजको स्थिति अज्ञात रहेकाले निज बन्दीलाई गैरकानूनी थुनाबाट अविलम्ब मुक्त गरिदिनु भनी बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन ब्यहोरा रहेछ।

रिट नं. ४१

प्रस्तुत रिट निवेदनमा हरिराम चौधरीलाई रम्भापुर चेकपोष्टबाट आएका चेकपोष्ट प्रमुख महेन्द्र थापा समेतका सुरक्षाकर्मीले मिति २०५९।४।२४ गते राती करिव ३ बजे बर्दिया जिल्ला मगरागढी गा.बि.स. वडा नं. ५ स्थित घर घेरा हाली निजका बाबु बहिनी समेतको सामन्नेबाट पक्राउ गरी रम्भापुर चेकपोष्टमा लगिएको हो। निजलाई हालसम्म कहाँ किन कुन अवस्थामा राखिएको छ केही जानकारी नभएकाले बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी निजलाई गैरकानूनी थुनाबाट अविलम्ब मुक्त गरिपाउँ भन्ने निवेदन दावी लिइएको पाइन्छ।

रिट नं. १६७

प्रस्तुत रिट निवेदनमा ढकबहादुर बस्नेतलाई मिति २०५८।१२।२ गते बागलुङ्ग जिल्ला नरेठाँटी गा.वि.स. स्थित आफ्नै घरमा बसिरहेको अवस्थामा संयुक्त सुरक्षा फौजको सुरक्षा चेकपोष्ट हरिचौरबाट क्याप्टेन अन्नन के.सी.को कमाण्डमा खटी आएको सुरक्षाकर्मीको टोलीले सम्पूर्ण परिवारको सामन्नेबाट पक्राउ गरी लगेको हो। बन्दीको स्थितिबारे संयुक्त सुरक्षाफौजको चेकपोष्टमा पटक-पटक बुझ्न जाँदा पनि कुनै जानकारी नदिई उल्टै अब आइन्दा बुझ्न आएमा गोलीले उडाइदिन्छु भनी डर धाक दिई फर्काइयो। बन्दीको श्रीमती १३ बर्षको छोरासहित बन्दीको बारेमा बुझ्न जाँदा कहिले बागलुङ्ग त कहिले कुस्मा ब्यारेकमा पठाइयो भनेतापनि ती ब्यारेकमा गै बुझ्दा त्यहाँ नल्याएको भनी जवाफ दिइयो। विपक्षीहरूले निज बन्दीलाई हालसम्म कहाँ किन कुन अवस्थामा राखेका छन् केही जानकारी नदिई बेपत्ता पारेकाले बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी निजलाई गैरकानूनी थुनाबाट अविलम्ब मुक्त गरिपाउँ भन्ने निवेदन जिकिर रहेको पाइन्छ।

रिट नं. १६२

प्रस्तुत रिट निवेदनमा बिहारीलाल गोडियालाई मिति २०६०।७।१४ मा बिहानको समयमा संयुक्त सुरक्षा फौज बेस क्याम्प बाँकेका ७ जना सुरक्षाकर्मीले बन्दीको श्रीमती सावित्रीदेवी गोडियाको अगाडि नै घरबाट पक्राउ गरी आँखामा पट्टी बाँधी लगेको हो। सुरक्षा बेस क्याम्पमा सोध्न जाँदा सेनालाई बुझाएको भनी जवाफ दिएको थियो। निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेकोले बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन माग दावी देखिन्छ।

रिट नं. १६४

प्रस्तुत रिट निवेदनमा अयोध्याप्रसाद गोडिया कक्षा १० मा अध्ययनरत विद्यार्थी हुन्। मिति २०६०।७।१४ मा बिहानको समयमा संयुक्त सुरक्षा फौज बेस क्याम्प बाँकेका ७ जना सुरक्षाकर्मी बन्दीको घरमा आई निजको आमाको सामन्ने बन्दी र निजको बाबु बिहारीलाल गोडियालाई केही सोध्नु छ भनी आँखामा पट्टी बाँधी पक्राउ गरी लगेका हुन्। बन्दीको स्थिति बारेमा सुरक्षा बेस क्याम्पमा पटक पटक सोध्न जाँदा कहिले सेनालाई बुझाएको कहिले नेपालगञ्ज पठाइएको भनी जवाफ दिए। निजको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेकोले बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरि थुनामुक्त गरिपाउँ भन्ने निवेदन रहेको पाइन्छ।

रिट नं. ६१७

प्रस्तुत रिट निवेदनमा विशाल लामा गलैँचा कारखानाका मजदुर हुन्। मिति २०५९।२।१९ गते बिहान कारखानामा काम गरिरहेको अवस्थामा सादा पोशाकका सुरक्षाकर्मीहरूले पक्राउ गरी लगी एक हप्तासम्म बेपत्ता पारे। मिति २०५९।२।२६ मा आइ.सि.आर.सि को सहयोगमा वडा प्रहरी कार्यालय तीनकुनेमा परिवारजनले भेटघाट गरेका हुन्। सो को एकहप्ता पश्चात निजको श्रीमती मेनुका लामाको अगाडि नै भक्तपुर डि.एस.पी. कार्यालय लाने भनी गाडीमा राखी लिएर गएकोमा बेलुका जिल्ला प्रहरी कार्यालय गै सोधपुछ गर्दा केही थाहा छैन भन्ने जवाफ दिइयो। त्यसपछि निजसँग हालसम्म भेटघाट हुन सकेको छैन। निजको खोजतलास गर्न मानवअधिकार आयोग लगायतका संघ संस्थामा निवेदन समेत दिइएको भएतापनि निजको सम्बन्धमा

हालसम्म कुनै कुरा पत्ता लाग्न सकेको छैन। बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी थुनामुक्त गरिपाउँ भन्ने निवेदन जिकिर रहेछ।

रिट नं. १७

प्रस्तुत रिट निवेदनमा रन्जित दर्नाल, अमृत दर्नाल, राजेन्द्र चौरैल शिलाई पेशामा संलग्न व्यक्ति हुन्। निजहरू मध्ये रन्जित दर्नाल राजेन्द्र चौरैललाई २०६०।९।२५ गते कपन स्थित निजहरूको डेराबाट र अमृत दर्नाललाई ऐ २८ गते जमल स्थित संगम रेष्टुरेण्टबाट पक्राउ गरि लिएको हो। निजहरूलाई केही समय जगदलगण छाउनीमा राखिएको जानकारी प्राप्त भएकोमा भेटघाट गर्न जाँदा भेटघाट गर्न दिईएन। निजहरूको गैहकानूनी गिरफ्तारीको सम्बन्धमा तत्कालै प्रहरी प्रधान कार्यालय, नेपालीजंगी अड्डा समेतमा बुझदा कुनै कुरा पत्ता लगाउन नसके पछि विभिन्न मानवअधिकार वादी संघसंस्थामा निवेदन दिईएको छ। निजहरूको सम्बन्धमा हाल सम्म कुनै कुरा पत्ता लगाउन नसकेको हुँदा सम्मानित अदालतबाटै बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी थुनामुक्त गरिपाउँ भन्ने निवेदन रहेको छ।

रिट नं. २५०

प्रस्तुत रिट निवेदनमा अमर वि.क. काठमाडौंको टेकुमा डेरा गरी बसन्तपुरमा भाडा पसलमा काम गर्दै आउनु भएको थियो। मिति २०६१।८।५ मा अन्दाजी १/२ वजे सम्म खाना खान नआउनु भएपछि किन आउनु भएन भनी बुझदा ५/६ जना सुरक्षाकर्मीहरूले १ जनालाई पक्राउ गरेको खबर पाई त्यही दिन जिल्ला प्रहरी कार्यालय हनुमानढोकामा गई बुझदा केही पत्ता लागेन। त्यसको ४ दिन पछि मंसिर ९ गतेको दैनिक समाचार पत्रमा सुरक्षाकर्मीहरूले निज पति लगायतका व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गरिएको भन्ने समाचार प्रकाशित भएपछि पतिको जीवन रक्षाको लागि विभिन्न मानवअधिकारवादी संघसंस्थामा निवेदन दिएको छु। १ जना व्यक्तिले आफ्नो नाम नबताउने शर्तमा तपाईंको पतिसँग म ३ महिना अगाडि श्रीजंग गणमासँगै बसेको कुरा बताएका थिए। सो आधारमा निज पतिसँग भेट्न जाँदा भेटघाट गर्न नदिई निजको अवस्थाका सम्बन्धमा कुनै जानकारी नदिइएकोले बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी गैहकानूनी थुनाबाट मुक्त गरिपाउँ भन्ने निवेदन दावी रहेको पाइन्छ।

रिट नं. १४२

प्रस्तुत रिट निवेदनमा मुकुन्द सेढाईलाई मिति २०६०।९।४ गते अन्दाजी दिउँसो ४ बजेको समयमा काठमाडौं भिमसेन स्थानमा आफ्नै गाउँले राजु खौरालको चिया पसलमा सादा पोशाकमा आएका ३/४ जना सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी लगेका थिए। बन्दीसँगै थुनामा रही छुटी आएका अच्युत के.सीले यस अदालतमा बयान गर्दा बन्दी मुकुन्द सेढाईलाई २०६० साल पुष महिना तिर विपक्षी जगदल गण छाउनीमा भेटेको भनेका छन्। निज श्रीमानले विपक्षी जगदल गणमा रहँदाको अवस्थामा मलाई पत्र समेत लेख्नु भएको थियो। मिति २०६१ साल पौष ११ गते प्रकाशित नेपाल पाक्षिक पत्रिकाको पृष्ठ २७ मा मुकुन्द सेढाईलाई अन्यत्र सारिएको छ भनी समाचार प्रकाशित भएको छ। यी सम्पूर्ण कुराहरूले मुकुन्द सेढाईलाई विपक्षीहरूले पक्राउ गरी गैहकानूनी तरिकाले थुनामा राखी हालसम्म पनि कसैलाई भेटघाट गर्न नदिइएकोले बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी गैहकानूनी थुनाबाट मुक्त गरिपाउँ भन्ने निवेदकले निवेदनमा जिकिर लिनु भएको पाइन्छ।

रिट नं. २११

प्रस्तुत रिट निवेदनमा निश्चल नकर्मि सिद्धार्थ वनस्थलीमा अध्ययनरत विज्ञान विषयका विद्यार्थी हुन्। निजलाई मिति २०६०।८।१७ गते साँझ ५:१५ मा डिल्ली बजारबाट ४ जना साथी सहित बसिरहेको अवस्थामा कर्णेल राजु बस्नेतको कमाण्डमा काठमाडौंमा खटिएको सुरक्षाकर्मीहरूले पक्राउ गरी भैरवनाथ गणमा लगेको हो। सो कुरा निश्चल नकर्मि सँगै पक्राउ परी छुटेका व्यक्तिहरूले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग समेतका संघसंस्थामा बयान दिएको बुझिएको र हालसम्म पनि निज निश्चल नकर्मिलाई सोही स्थानमा राखिएको भन्ने बुझ्न आएको छ। निश्चल नकर्मिले मिति २०६१ साल मंसिर २२ गते आफू सुरक्षाकर्मीबाट पक्राउ परेको कुरा फोन गरी बताएका थिए। २०६१ साल असार ५ गते निश्चलका पिता सुर्यबहादुर नकर्मिलाई कालीमाटी चोकबाट पक्राउ गरेर कालीमाटी प्रहरी चौकामा लगी तेरो छोरा निश्चल नकर्मि हाम्रो नियन्त्रणमा छ भनी बताएका

थिए तर भेटघाट गर्न भने दिइएन। हाल सम्म बन्दीको अवस्था थाहा नलागेकोले पत्ता लगाई बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरि गैहकानूनी थुनाबाट मुक्त गरिपाउँ भन्ने निवेदन दावी रहेको पाइन्छ।

रिट नं. २५०

प्रस्तुत रिट निवेदनमा चक्रबहादुर कटुवाल नेपाल शिक्षक संठगन ओखलढुंगाको अध्यक्ष हुनुहुन्थ्यो। वहाँलाई २०५८।८।२८ गते जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट नेपाली सेनाका सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी रणभीम गुल्ममा लगेको स्थानिय प्रत्यक्षदर्सीले बताएका थिए। वहाँलाई केही समय पछि रणभीम गुल्मबाट जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुंगामा लगियो। सो समयमा परिवारलाई भेटघाट गर्न पनि दिएको थियो। केही समय पछि वहाँलाई जिल्ला प्रहरी कार्यालय सप्तरी लगियो। त्यहाँ परिवारलाई भेटघाट गर्न दिएन। पछि केन्द्रीय कारागारबाट काठमाडौंमा ल्याएको जानकारी दिइयो। परिवारलाई भेटघाट गर्न बोलाइएतापनि भेटघाट गर्न दिइएन। हालसम्म वहाँलाई छाडिएको छैन। वहाँलाई कसैले भैरवनाथ गणमा र कसैले केन्द्रीय कारागारमा राखेको भनी बताउने गरेतापनि वहाँलाई के कति कारणले पक्राउ गरीयो, हाल के कुन अवस्थामा राखिएको छ। कुनै जानकारी नभएकोले यस अदालतबाट खानतलासी पूर्जि समेत जारी गर्नुका साथै बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी अदालतकै रोहवरमा गैहकानूनी थुनाबाट मुक्त गरिपाउँ भन्ने निवेदन जिकिर रहेको पाइन्छ।

रिट .नं.१०४

प्रस्तुत रिट निवेदनमा दिलबहादुर राई विद्यार्थी हुन्। निजलाई २०५९।३।३ गते ज्ञानेश्वरबाट सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको खबर पाएपछि जिल्ला प्रहरी कार्यालय काठमाडौंमा जाँदा केही जानकारी दिइएन, भेटघाट गर्न समेत पाइएन। निज हालसम्म सोही कार्यालयमा छन्। निजलाई के कति कारणले पक्राउ गरीयो? कुन अवस्थामा राखिएको छ? केही जानकारी समेत नभएकोले सम्मानित अदालतबाट खानतलासी पूर्जि जारी गरी यस अदालतमा उपस्थित गराई गैहकानूनी थुनाबाट मुक्त गर्नु भनी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन जिकिर देखियो।

रिट .नं.१००

प्रस्तुत रिट निवेदनमा बिपिन भण्डारी विद्यार्थी हुन्। निजलाई पक्राउ गर्न मिति २०५९।१।२४ गते लगायत पटक पटक डि.एस.पी. विक्रमसिंह थापाको नेतृत्वमा सुरक्षाकर्मी घरमा आएका थिए। मिति २०५९।३।३ गते बिहान करिब १० बजे तिर बिपिनलाई काठमाडौं बानेश्वरबाट प्रत्यर्थीहरूले पक्राउ गरी कब्जामा राखेका छन्। सो बारे जानकारी लिन तत्काल जिल्ला प्रहरी कार्यालय हनुमानढोका जाँदा माथिको आदेशले केही बताउन मिल्दैन, भेट्न पनि पाइदैन भनी जवाफ दिए। हालसम्म निज बिपिनलाई सोही कार्यालयमा राखेको छ। निजलाई के कति कारणले पक्राउ गरियो? कुन अवस्थामा राखिएको छ? केही जानकारी समेत नदिइएकोले सम्मानित अदालतबाट खानतलासी पूर्जि जारी गरी यस अदालतमा उपस्थित गराई गैहकानूनी थुनाबाट मुक्त गर्नु भनी बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन दावी लिइएको पाइन्छ।

रिट .नं.३५७५

प्रस्तुत रिट निवेदनमा अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकाल नेपाल बार एसोसिएसन गोरखा जिल्ला अदालत बार इकाइका पूर्व अध्यक्ष हुनुहुन्छ। मिति २०५५।९।२४ मा निज आफन्तलाई भेट्न गैरहेको अवस्थामा तनहुँ खैरेनीटारमा प्रहरीले पक्राउ गरेको भन्ने खबर पाएकोले सो ठाउँमा गै बुझ्दा निजलाई प्रहरी निरीक्षक कुश विक्रम राणाको डफफाले पक्राउ गरेको भनी निजसँग पक्राउ परी छुटी आएका प्रेमबहादुर थापा र नयनदत्त अधिकारीले भने। निजलाई जिल्ला प्रहरी कार्यालय तनहुँमा लगेको जानकारी पाई सो कार्यालयमा गै बुझ्दा जिल्ला प्रहरी कार्यालय नवलपरासी चलान गरियो भन्ने जानकारी दिइयो। तत्पश्चात सो कार्यालयमा गै बुझ्दा पोखरामा चलान गरेको भनेको र जिल्ला प्रहरी कार्यालय कास्कीमा गै सोधपुछ गर्दा सशस्त्र प्रहरी गण पोखरामा होलान भनी जानकारी दिइयो। त्यहाँ गै बुझ्दा गोरखा चलान गरिसकिएको छ भनी जानकारी दिइएकोले सो जिल्ला प्रहरी कार्यालय गोरखामा गई बुझ्दा पक्राउ गरी थुनामा राखिएको छ तर माथिको आदेशले भेटघाट गर्न दिन मिल्दैन भन्ने जवाफ दिइयो। निजलाई के कति कारणले पक्राउ गरीयो? कुन अवस्थामा राखिएको छ? केही जानकारी समेत

नदिइएकोले सम्मानित अदालतबाटै खानतलासी पूर्जा जारी गरी गैहकानूनी थुनाबाट मुक्त गर्नु भनी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन रहेको छ।

रिट .नं.२५८८/००३८ परमादेश

प्रस्तुत रिट निवेदनमा मिति २०५८।८।११ मा संकटकाल घोषणा भएपश्चात हामी निवेदकहरूलाई राजनैतिक आस्थाका आधारमा पक्राउ गरी भैरवनाथ गण महाराजगञ्जमा राखिएको थियो। उक्त गणमा रहँदा हामी निवेदकहरूलाई सेनापति प्यारजङ्ग थापाको आदेशले उक्त गणका लेफ्टिनेन्ट कर्णेल राजु बस्नेत, मेजर विवेक बिष्ट, क्याप्टेन इन्दिबर राणा र सैनिक गुप्तचर विभाग प्रमुख दिलिप रायमाझीले आँखामा कालोपट्टी र हात पछाडि पट्टी लगी बाँधी पानीमा डुबाउने, हिटरमा पिसाब फेर्न लगाउने, आँलामा पिन घोच्ने, तातो पानीमा डुबाउने लगायत चरम यातना दिई राखेका थिए। हामी उक्त गणमा रहेकै समयमा हाम्रा साथी पदम नारायण नकर्मि, खड्गबहादुर घर्तीमगर र किरण रायमाझीलाई निजहरूले नै चरम यातना दिई हत्या गरेको हुन। सोही समयमा हाम्रा साथीहरू ज्ञानेन्द्र त्रिपाठी, माधव अधिकारी, धीरेन्द्र बस्नेत, जालन्धर बाँस्तोला, लिला आचार्य, रूपक अधिकारी, पुष्प बस्नेत, शान्तिराम भट्टराई, दुर्गा विशंखे, तेजमान विश्वकर्मा, देशभक्त चापागाई, जनक के.सी., चन्द्र कुमार ढकाल, भवनाथ धमला, चेतनाथ ढुङ्गाना, रेनुका दुलाल, भिम गिरी, रामचन्द्र काफ्ले, अमृत कँडेल, बुद्धी लामा, निमा दोर्जे लामा, डोलेश्वर लिम्बू, अर्जुन महर्जन, भिमराज महर्जन, राजेन्द्र माली, निश्चल नकर्मि, गोकुल निरौला, लिला पाण्डे, दीपेन्द्र पन्त, अर्जुन पोखरेल, कौशल्या पोखरेल, हिराबहादुर रोक्का, हिराबहादुर थारू, बाबुकाजी श्रेष्ठ, सुचिन्द्र श्रेष्ठ, अशोक सुनवार, राजेन्द्र थापा, रेबकला तिवारी, पूर्ण पौडेल, बिपिन भण्डारी, दिलबहादुर राई, नबिन राई र अष्टराज बज्राचार्यलाई विभिन्न मितिमा पक्राउ गरी गणमा ल्याई सेनापतिले नै यिनीहरूलाई मारु भन्ने आदेश दिएको छ भन्दै चरम यातना दिएका थिए। तिमीहरूलाई यातना दिएर नै मारिदिन्छौं भनी पटक पटक भनेका पनि थिए। यस्तैमा २०६० पौष ५ गतेका दिन उल्लिखित साथीहरूलाई ट्रकमा हाली लगेपश्चात निजहरूलाई फेरि देख्न र भेट्न पाएका छैनौं। निजहरूलाई हालसम्म बेपत्ता पारी राज्यले हस्ताक्षर गरेका अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू र संविधानले प्रत्याभूत गरेको जीवनको अधिकारको उल्लंघन गरेका छन्।

अतः बेपत्ता बनाइएका उपरोक्त व्यक्तिहरू बाँचे मरेको के कुन अवस्थामा छन् सो सम्बन्धी यथार्थ विवरण अविलम्ब प्रकाशित गर्न तथा यथार्थ विवरण आउन नसकेमा छानविन गर्नका लागि एक उच्चस्तरीय छानविन आयोग गठन गर्नु तथा मानवअधिकारको उल्लंघन गर्ने सेनाका प्यारजङ्ग थापा, राजु बस्नेत, विवेक बिष्ट, इन्दिबर राणा र दिलिप रायमाझीलाई कानून बमोजिम कारवाही गर्नु गराउनु भनी परमादेश जारी गरिपाउँ भन्ने उक्त भैरवनाथ गणमा थुनामा रही रिहा भएका लेखनाथ न्यौपाने समेतले निवेदनमा जिकिर लिएको पाइयो।

यस अदालतबाट जारी भएको कारण देखाउ आदेशः

उपरोक्त रिट निवेदनहरू विभिन्न मितिमा यस अदालतको एक न्यायाधीशको इजलास समक्ष पेश हुँदा विपक्षीहरूबाट लिखित जवाफ मगाउने आदेश भएको पाइन्छ भने रिट नं. १०० र ४८५ मा बन्दीसहित अदालतमा उपस्थित हुनु भनी विपक्षीहरूका नाममा आदेश जारी भएको देखिन्छ।

विपक्षीहरूबाट पर्न आएको लिखित जवाफको संक्षिप्त व्यहोराः

निवेदनमा विपक्षी बनाइएका निकायहरू मध्ये मन्त्रीपरिषद सचिवालय प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय, गृह मन्त्रालय, रक्षा मन्त्रालय र प्रहरी प्रधान कार्यालयले निवेदनमा उल्लेख गरेका व्यक्तिहरूलाई ती निकायले पक्राउ गर्ने एवं थुनामा राख्ने आदेश नगरेको तथा निवेदकहरूको कुनै हक अधिकार समेत हनन नगरेकोले रिट निवेदन खारेज हुनुपर्छ भन्ने व्यहोराको लिखित जवाफ पेश गरेका छन्। नेपाली सेनाको जङ्गी अड्डाले सबै रिट निवेदनमा उल्लेख भएका व्यक्तिहरूलाई पक्राउ नगरिएको तथा सैनिक हिरासतमा नराखिएको भनी लिखित जवाफ पेश गरेको पाइन्छ।

विपक्षी मध्येका जिल्ला प्रशासन तथा जिल्ला प्रहरी कार्यालयहरूले माथि उल्लिखित रिट निवेदनमा उल्लेख गरिएका व्यक्तिहरूलाई ती कार्यालयहरूले पक्राउ गर्ने तथा थुनामा राख्ने आदेश नगरेको, पक्राउ गरी नल्याइएको तथा थुनामा नराखिएको भनी लिखित जवाफ पेश गरेका छन्।

रिट नं. ६३२ मा चक्रबहादुर कटुवालको हकमा जिल्ला शिक्षा कार्यालय ओखलढुङ्गाले निज समेतका शिक्षकहरूलाई च.नं. ५०५ को पत्र मार्फत जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा हाजिर हुन पठाएको र निज उक्त कार्यालयमा गएपछि फर्की विद्यालयमा हाजिर हुन नआएको भनी जिल्ला शिक्षा कार्यालयको लिखित जवाफमा उल्लेख भएको छ। जिल्ला प्रशासन कार्यालयको लिखित जवाफमा निज कटुवाल उक्त कार्यालयमा हाजिर भएपछि रणसिंह दल गुल्ममा पठाएको, उक्त गुल्मबाट प्रहरी कार्यालय ओखलढुङ्गामा बुझाएको तथा प्रहरी हिरासतमा राखिएको अवस्थामा २०५८।९।२ गते राती शौचालयको झ्याल तोडी फरार भएको भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ।

जिल्ला प्रहरी कार्यालय ओखलढुङ्गाको लिखित जवाफमा निजलाई जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट पक्राउ गरी ल्याएको नभई २०५८।९।१ गते आफै हाजिर हुन आएको, सोधपुछको लागि हिरासतमा राखेकोमा राती शौचालयको झ्याल तोडी फरार भएकोले तत्काल हिरासतमा रहेका व्यक्तिहरूको सोही ब्यहोराको कागज गराई राखिएको भन्ने उल्लेख भएको पाइयो। रिट निवेदनमा विपक्षी बनाइएका नेपाली सेनाका विभिन्न पृतना, बाहिनी गण तथा गुल्महरूले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई पक्राउ नै नगरिएको, सैनिक हिरासतमा नराखिएको भनी लिखित जवाफ पेश गरेका छन्।

रिट नं. ३७८ को लिखित जवाफका क्रममा जगदल गण छाउनीले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू मध्ये सुचेन्द्र महर्जन छानविन तथा अनुसन्धान केन्द्र सुन्दरीजलमा थुनामा रहेकोमा सर्वोच्च अदालतको २०६१।८।१६ को आदेशानुसार ऐ १७ मा थुनामुक्त गरिएको भन्ने उल्लेख छ। भैरवनाथ गणले रिट निवेदनमा उल्लेख गरेका व्यक्तिहरूमध्ये अनुमान श्रेष्ठ र सुरेन्द्र खड्गीलाई पक्राउ गरी सोधपुछ गरेपछि राजदल गण लगनखेलमा बुझाएको भन्ने उल्लेख गरेको छ। नेपालीजङ्गी अड्डाले अनुमान श्रेष्ठ र सुरेन्द्र खड्गीलाई राजदल गण लगनखेलले मिति २०६०।१२।३० गते ललितपुर जिल्ला अदालतको रोहबरमा जित गोविन्द महर्जनलाई बुझाइसकिएको अन्य व्यक्तिहरूलाई पक्राउ नगरिएको भन्ने उल्लेख गरेको भनी लिखित जवाफ पेश गरेको देखिन्छ।

रिट नं. ५४ मा नेपालीजङ्गी अड्डाको लिखित जवाफमा निवेदनमा उल्लेख गरिएका हरिप्रसाद लुइटेललाई ६ नं. बाहिनीले २०५९।४।२९ मा पक्राउ गरी जिल्ला प्रहरी कार्यालय धादिङ्गमा बुझाएको हो। जिल्ला प्रशासन कार्यालयको आदेशले २०५९।५।४ मा ९० दिन नजरबन्दमा राख्ने आदेश भएको र २०५९।८।१ मा पुनः ९० दिनका लागि म्याद थप भएको हो। २०५९।११।७ मा निजको दाजु रामप्रसाद लुइटेलको जिम्मा लगाई नजरबन्दमुक्त गरेको र तत्पश्चात निजलाई पक्राउ नगरिएको, हिरासतमा नराखिएको भन्ने उल्लेख छ।

नेपाली सेना जङ्गी अड्डाले रिट नं. ००१५ को निवेदनको लिखित जवाफमा निवेदनमा उल्लिखित व्यक्ति चेतनाथ घिमिरेलाई तारीखमा नबोलाएको, पक्राउ नगरिएको भनि पत्राचार भएकोमा टाइपको भूलबस फरक अर्थ लाग्न गएको हो। उक्त पत्र संशोधन समेत भैसकेको अवस्थामा सोही पत्रलाई आधार मानी हालसम्म हिरासतमा रहेको भनी अर्थ गर्न मिल्दैन। मानवअधिकार हनन भएको भन्ने सम्बन्धमा पश्चिम पृतना हेडक्वाटरबाट कोर्ट अफ इन्क्वायरी गठन भै छानविन तथा अनुसन्धान भैरहेकोले यथार्थ विवरण छानविन पछि आउने नै हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने लिखित जवाफ पेश गरेको पाइन्छ।

रिट नं. ४१८ मा विपक्षी बनाइएको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्ति चेतनाथ ढुङ्गाना (सि.एन.ढुङ्गाना) लाई आयोगले जाँचबुझको क्रममा दि फेमस महिन्द्र दल गण गोरखाको निरीक्षण भ्रमण गर्दा त्यहाँ बन्दी बनाइएका कृष्ण के.सी. समेतसँग लिइएको बयानमा निज सि.एन. ढुङ्गाना २०६० साल पुषको पहिलो हप्तातिर युद्ध भैरव गणमा सैनिक हिरासतमा रहेको बताएका छन्। भैरवनाथ गणमा नै थुनामा राखिएका गणेश ढकालसँग लिइएको बयानमा पनि निज ढुङ्गानालाई भैरवनाथ गणको सैनिक हिरासतमा देखेको भनी उल्लेख गरेका छन्। निज बन्दीलाई २०६० साल पुष ५ गते ट्रकमा राखेर अज्ञातस्थलतर्फ लगेको त्यसपछि फर्काएर ल्याएको थाहा भएन भनी बयानमा उल्लेख गरेबाट निज ढुङ्गाना त्यसबखत सैनिक हिरासतमा रहेका थिएनन् भनी भन्न सकिने मनासिब आधार नभएको भनी यस अदालतमा लिखित जवाफ पेश गरेको देखियो।

रिट नं. २५८८ परमादेश

प्रस्तुत रिट निवेदनमा विपक्षी बनाइएका निकायहरूमध्ये प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय, गृह मन्त्रालय, रक्षा मन्त्रालय, प्रहरी महानिरीक्षक, प्रधान सेनापति, जिल्ला प्रहरी कार्यालय काठमाडौं, जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौं र नेपाली सेना मानवअधिकार सेलले निवेदनमा उल्लेख गरेका व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गर्ने, थुनामा राख्ने, यातना दिने तथा बेपत्ता पार्ने लगायतका कुनै कार्य नगरेको भन्ने लिखित जवाफ पेश गरेका छन्।

भैरवनाथ गणले निवेदनमा उल्लेख भएका व्यक्तिहरूमध्ये बन्दी खड्कबहादुर घर्ती मगरको यातनाको कारण नभई रोगको कारण मृत्यु भएको हो। अन्य व्यक्तिहरूलाई यस गणबाट पक्राउ नगरिएको तथा गणको हिरासतमा मृत्यु समेत नभएको भनी लिखित जवाफ पेश गरेको पाइन्छ।

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले आफ्नो लिखित जवाफमा आयोगले मानवअधिकार आयोग ऐन २०५३ अनुसार मानिस बेपत्ता पारिएको, हत्या गरिएको, यातना दिइएको लगायत विभिन्न विषयमा दोषीहरूलाई कारवाही गर्ने, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्ने र पीडित पक्षलाई आवश्यक क्षतिपूर्ति दिन नेपाल सरकार र सम्बन्धित निकाय वा अधिकारीहरूको जिम्मेवारी पूरा गराउन ध्यानाकर्षण गराउने लगायतका कानून बमोजिमको आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गरिआएको छ। निवेदनमा उल्लिखित कतिपय व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा आयोगले आवश्यक अनुसन्धान पश्चात निर्णय गरी कारवाहीका लागि सरकार समक्ष लेखी पठाइसकेको र कतिपय व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा अनुसन्धान र छानविन गरिरहेको छ। निवेदनमा माग गरिए बमोजिम दोषीलाई कानून बमोजिम कारवाही गर्ने, गराउने र पीडित पक्षलाई न्याय दिने दिलाउने सम्बन्धमा सम्मानित अदालतको आदेश बमोजिम थप सहयोग गर्नुपर्ने भएमा आयोग तयार रहेको व्यहोरा उल्लेख गरेको देखिन्छ।

निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउने कारवाहीका सम्बन्धमा यस अदालतबाट विभिन्न मितिमा भएका आदेश र सो बमोजिम भएका काम कारवाहीहरू:

- निवेदकहरूले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको, हिरासतमा राखेको र निजहरूको अवस्थाको बारेमा हालसम्म कुनै जानकारी सुचना नदिएको भन्ने दाबी लिएको तर निवेदनमा विपक्षी बनाइएका निकायहरूले मूलरूपमा निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई पक्राउ नगरिएको, पक्राउ गर्ने आदेश नदिएको र हिरासतमा नराखेको भन्ने लिखित जवाफ पेश गरेका छन्। निवेदनमा उल्लेख भएका केही व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गरेको स्वीकार गरेतापनि आवश्यक अनुसन्धान सोधपुछ पछि थुनामुक्त गरिएको भन्ने लिखित जवाफ भएतापनि रिट निवेदनको कारवाहीको क्रममा निज बन्दीहरूको अवस्था मूल रूपमा हालसम्म पनि अज्ञात नै रहेको देखिएकाले यस अदालतबाट बन्दीहरूको अवस्था पत्ता लगाउने क्रममा विभिन्न मितिमा पटक पटक आदेश भएको छ।
- यस अदालतबाट भएका आदेशहरूको समग्रतामा अध्ययन गर्दा निम्न प्रकृतिका आदेशहरू भएको देखिन्छ र जवाफ एवं जानकारी समेत निम्न बमोजिम रहेको पाइन्छ :
 - ✓ निवेदनमा उल्लेख गरिएका व्यक्तिहरूको अवस्था पत्ता लगाउन र जीवनरक्षाको लागि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा निवेदन समेत दिएको भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको निवेदनहरूमा र बहसको क्रममा कतिपय बन्दीहरूको अवस्थाका बारेमा आयोगले अनुसन्धान गरिरहेको भन्ने जानकारी इजलासलाई उपलब्ध गराइएकोमा बन्दीको अवस्था पत्ता लगाउने सन्दर्भमा के कस्ता कारवाही भएको छ र के अवस्था पत्ता लागेको छ, बुझिएसम्मका तथ्य र विवरण उपलब्ध गराउन राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा लेखी पठाउने आदेश भएकोमा आयोगले आफूले गरेको कारवाही अनुसन्धानको जानकारी यस अदालतलाई उपलब्ध गराएको देखिन्छ।
 - ✓ आयोगले उपलब्ध गराएको सूचना र जवाफमा निवेदनमा उल्लेख गरेका अधिकांश व्यक्तिहरूलाई सुरक्षाकर्मीको हिरासतमा देखेको भनी हिरासतबाट छुटेका व्यक्तिहरूले आयोग समक्ष गरेको बयान एवं

आयोगले गरेको स्थलगत निरीक्षण समेतको आधारमा बन्दीहरूलाई कुनै न कुनै समयमा सुरक्षाकर्मीको हिरासतमा राखिएको भन्ने निष्कर्ष निकालेको पाइन्छ।

- ✓ राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले यस अदालतमा उपलब्ध गराएको जवाफमा निवेदनमा उल्लेख गरिएका अधिकांश बन्दीहरू सुरक्षाकर्मीको हिरासतमा रहेको भन्ने उल्लेख भएको देखिएको तर भैरवनाथ गण लगायतका कतिपय सुरक्षा निकायहरूले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई पक्राउ नै नगरिएको तथा हिरासतमा समेत नराखिएको भन्ने लिखित जवाफ पेश गरेकाले रिट नं. ९७ र १११ समेतका रिट निवेदनमा उल्लिखित पुष्पराज बस्नेत, रञ्जित दर्नाल, अमृत दर्नाल, राजेन्द्र चौरेल समेतका व्यक्तिहरूका हकमा निवेदकहरूलाई गैरकानूनी थुनामा राखिएको छैन भनी किन गलत लिखित जवाफ पेश गरेको हो ? आयोगको पत्रको नक्कल समेत पठाई सो सम्बन्धमा रक्षा मन्त्रालय, नेपालीजङ्गी अड्डा र भैरवनाथ गणबाट स्पष्टिकरण लिनु भनी यस अदालतबाट आदेश भएको देखिन्छ। यसरी भएको आदेश बमोजिम पेश गरिएको स्पष्टिकरणमा समेत तीनै निकायले पूर्ववत् लिखित जवाफ बमोजिम नै निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई कहिल्यै पक्राउ नगरिएको र गैरकानूनी रूपमा हिरासतमा समेत नराखिएको भनी जवाफ दिएको पाइन्छ।
- ✓ रिट नं. २४८ मा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले निवेदक चेतनाथ ढुङ्गानाको सम्बन्धमा गरेको अनुसन्धानबाट निज ढुङ्गाना २०६० साल पौषको पहिलो हप्तातिर भैरवनाथ गणमा रहेको भन्ने खुल्न आएको भनी आयोगले आफ्नो लिखित जवाफमा उल्लेख गरेको तर भैरवनाथ गणले निवेदकलाई पक्राउ नै नगरेको भनी जवाफ दिएकोमा यस अदालतबाट मिति २०६३।१।१७ मा मानवअधिकार आयोगको लिखित जवाफको प्रतिलिपि समेत भैरवनाथ गणलाई पठाई गणप्रमुख स्वयंले हेरी यथार्थ विवरण सहितको पुरक जवाफ पठाउनु भन्ने आदेश भएकोमा सो गणबाट प्राप्त पुरक लिखित जवाफमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको लिखित जवाफ सत्यतथ्यमा आधारित नभएको र सो गणबाट निवेदकलाई पक्राउ गरी हिरासतमा नराखिएको भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ।
- ✓ रिट नं. २११ को निवेदनमा उल्लिखित निश्चल नकर्मीका हकमा पनि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको छानविन समेतबाट निवेदक बन्दी भैरवनाथ गणमा नै रहेको भन्ने देखिएको तर उक्त गण समेतको लिखित जवाफबाट निवेदकलाई पक्राउ नै नगरिएको तथा हिरासतमा नराखिएको भन्ने देखिएका कारण सो सम्बन्धमा प्रधानसेनापति स्वयंले जानकारी लिई जवाफ दिनु भनी यस अदालतबाट २०६३।८।२० मा भएको आदेशानुसार निवेदक बन्दी भैरवनाथ गणको सैनिक हिरासतमा रहेको नदेखिएको र सो सम्बन्धमा तथ्य जानकारी प्राप्त गर्नका निमित्त प्रयासरत रहेको भन्ने प्रधान सेनापतिको जवाफपत्र प्राप्त भएको देखियो।
- ✓ सुरक्षा निकायहरूको उक्त स्पष्टिकरण जवाफ पश्चात पुनः राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगबाट निवेदनमा उल्लिखित बन्दीहरूलाई हिरासतमा देखेको भनी उक्त हिरासतबाट छुटी आयोगमा आई बयान गर्ने १५ जना व्यक्तिहरूको बयान सहितको सक्कल फायल अदालतमा झिकाई अध्ययन भएको देखिन्छ। उक्त फायलबाट रिट नं. १११ को निवेदनमा उल्लिखित पुष्पराज बस्नेतलाई गैरकानूनी रूपमा थुनामा राखे जिम्मेवार सुरक्षाकर्मीलाई कारवाही गर्न र पीडित व्यक्तिलाई कानूनी प्रक्रियामा लैजाने व्यवस्था गर्न आयोगको मिति २०६२।८।१४ को निर्णयले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालयमा लेखी पठाएको भन्ने देखिँदा उक्त निर्णय सिफारिश कार्यान्वयन भयो भएन भनी यस अदालतबाट पुनः प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय, मानवअधिकार प्रवर्धन शाखा तथा मानवअधिकार आयोगमा बुझ्ने आदेश भएकोमा सो निर्णयको कार्यान्वयन सम्बन्धमा रक्षा मन्त्रालयबाट कुनै जानकारी नआएको भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको पत्र यस अदालतमा प्राप्त हुन आएको देखियो।

- ✓ रिट नं. १४२ मा यस अदालतको २०६२।६।१४ र २०६३।३।९ को आदेशानुसार निवेदनमा उल्लिखित मुकुन्द सेंडाइका हकमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले गरेको अनुसन्धान छानविनबाट प्राप्त विवरण अनुसार निवेदकलाई पक्राउ गरी लामो समयसम्म जगदल गण छाउनीमा सेनाको हिरासतमा राखिएको, निजको स्थिति सार्वजनिक नगरी बेपत्ता पारिएकोले त्यसरी थुनामा राखे जिम्मेवार सैनिक अधिकारीको पहिचान गरी निजहरूलाई बैयक्तिक जवाफदेहिताको आधारमा सजाय गरी सो को जानकारी आयोगलाई उपलब्ध गराउनु भनी नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरी पठाउने भनी आयोगबाट २०६३।२।२३ मा निर्णय भएको देखिन्छ। सो निर्णय कार्यान्वयनका सम्बन्धमा आयोगमा बुझ्ने आदेश भएअनुरूप आयोगबाट प्राप्त विवरण अनुसार आयोगको निर्णय कार्यान्वयनका लागि रक्षा मन्त्रालयमा लेखि पठाइएकोमा सो निर्णय कार्यान्वयन भएको जानकारी हालसम्म प्राप्त नभएको भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको पत्र यस अदालतमा प्राप्त हुन आएको रहेछ।
- ✓ रिट नं. ००१५ को निवेदनमा उल्लिखित चेतनाथ घिमिरे भोर्लोटार लमजुङ्गस्थित नेपाली सेनाको व्यारेकमा हालसम्म सम्पर्कमा रहेको भनी नेपाली सेना कार्यरथी विभागको २०६३।१०।२० को पत्रबाट उल्लेख भै आएकोमा निजलाई २०६३।१२।६ गते यस अदालतमा उपस्थित गराउनु भनी यस अदालतबाट मिति २०६३।११।३० मा आदेश भएकोमा टाइपको गलतीले सो कुरा उल्लेख हुन गएको भनी गृह मन्त्रालयको २०६३।१२।१८ को पत्र प्राप्त हुन आएको देखिन्छ।
- ✓ रिट नं. १६२ समेतको रिट निवेदनमा विपक्षी बनाइएका रणशुर गुल्म, संयुक्त सुरक्षा फौजको आधार शिविर सोनबर्षा बाँके, रम्भापुर चेकपोष्ट बर्दिया समेतका नाममा यस अदालतबाट कारण देखाउ आदेश जारी भएकोमा सम्बन्धित जिल्ला अदालत मार्फत पटक पटक म्याद तामेल गर्न जाँदा पनि म्याद बुझ्न इन्कार गरेको देखिन्छ। हुलाक मार्फत तामेल गर्दा समेत तामेल हुन नसकेकाले मुद्दाको कारवाही र किनारा गर्नमा अनावश्यक ढिलाई र कठिनाई भएकोले यस अदालतबाट मिति २०६१।९।१ मा समेत पटक पटक नेपालीजङ्गी अड्डालाई सूचना म्याद तामेल गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक सहयोग पुर्याउन पत्राचार भएको र त्यस कार्यालयले मातहत निकायमा निर्देशन जारी गरेपछि मात्र यस अदालतको म्याद तामेल हुन सकेको अवस्था देखिन आयो।
- ✓ रिट नं. १०० को रिट निवेदनमा उल्लेख गरिएका निवेदक बन्दी बिपिन भण्डारीलाई विपक्षीहरूले पक्राउ नगरिएको, हिरासतमा नराखिएको भन्ने लिखित जवाफ पेश गरेकोमा यस अदालतको आदेशले निजका सम्बन्धमा भएको छानविनबारे राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा बुझिएकोमा आयोगमा उपस्थित भै बयान गर्ने कवि गौतमले मिति २०५९ आषाढ ३ गते स.ई. विजयप्रसाद शाह, अ.स.ई. रुद्रबहादुर शाही, तीर्थ रिमाल, हवलदार अम्बर कुर्वर र रामबहादुर नगरकोटीले आफूसँगै एउटै कोठाबाट पक्राउ गरेको हुन भनी बयान गरेको देखिएको हुँदा यसरी बयानमा पक्राउ गर्ने भनी उल्लेख गरेको प्रहरी कर्मचारीलाई यस अदालतमा उपस्थित गराई बयान गराउँदा निज बिपिन भण्डारीलाई आफूहरूले नचिनेको र पक्राउ समेत नगरेको भनी बयान गरेका छन्। सोही निवेदन उपरको कारवाहीको क्रममा निवेदककी आमा शान्ता भण्डारीलाई बन्दीको अवस्थाका सम्बन्धमा थप जानकारी पाएको भनी निजका कानून व्यवसायी मार्फत अदालतलाई जानकारी गराइएकोले यस अदालतबाट सो सम्बन्धमा निज शान्ता भण्डारीलाई बुझ्ने आदेश भएकोमा निज शान्ता भण्डारीले यस अदालत समक्ष उपस्थित भै गरेको कागजमा बन्दीलाई महाराजगञ्जस्थित भैरवनाथ गणमा बन्दी बनाईराखेको छ भनी उल्लेख गरेअनुरूप पुनः उक्त गणमा बन्दी राखिए नराखिएबारे सोधनी हुँदा उक्त गणले निवेदकलाई पक्राउ नगरिएको र हिरासतमा नराखिएको भनी जवाफ पेश गरेको देखिन आएको छ।

✓ रिट नं. ३५७५ को रिट निवेदनमा उल्लिखित अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकाललाई पक्राउ गरिएको भनिएको बेलचौतारा इलाका प्रहरी कार्यालय समेतका विपक्षीहरूले निजलाई पक्राउ नै नगरिएको भनी लिखित जवाफ दिएको हुँदा यस अदालतबाट निजको अवस्था पत्ता लगाउने सन्दर्भमा पटक पटक भएका आदेश र कारबाही निम्नानुसार छन् :

- ❖ मिति २०५५।१२।९ मा निवेदक बन्दी राजेन्द्रप्रसाद ढकाल नेपाल अधिराज्यभित्र जहाँ छन खोजतलास गर्न लगाई यस अदालतमा उपस्थित गराउनु भनी प्रहरी प्रधान कार्यालयको नाउँमा आदेश भएकोमा निज उपर प्र.ना.नि. बलबहादुर गौलीलाई गोली हानी कर्तव्य गरी मारेको मुद्दा चलाइएकोमा निज हालसम्म फरार रहेको भनी जवाफ प्राप्त भएको देखियो।
- ❖ बन्दीको अवस्थाका सम्बन्धमा निवेदक राजेन्द्रप्रसाद ढकालसँगै पक्राउ परेका प्रेमबहादुर थापा र नयनदत्त अधिकारीलाई बुझी कागज गराउने भनी यस अदालतबाट मिति २०५६।७।३० मा भएको आदेशानुसार निजहरूलाई बुझी गराइएको कागजमा मिति २०५५।९।२४ गते प्रहरी निरीक्षक कुश बिक्रम राणाको कमाण्डमा गएको टोलीले निजहरूसँगै निवेदक राजेन्द्रप्रसाद ढकाललाई पनि पक्राउ गरेको हो, निजहरूलाई दुई दिन पछि जिल्ला प्रहरी कार्यालय तनहुँबाट छोडिदिएको तर राजेन्द्रप्रसाद ढकाललाई थुनामुक्त नगरेको भनी यस अदालतमा कागज गरी दिएको पाइन्छ।
- ❖ निवेदक राजेन्द्रप्रसाद ढकाललाई थुनामा राखिएको छ, छैन ? राखिएको छ भने कहाँ कसरी राखिएको छ? राखिएको छैन भने निज कहाँ छन् ? सो समेत यथार्थ कुरामा गृह मन्त्रालयको सहसचिव स्तरको अधिकृतबाट आवश्यक जाँचबुझ र छानविन गरी १० दिन भित्र सत्यतथ्यमा आधारित जवाफ सहितको प्रतिवेदन पेश गर्नु भनी यस अदालतबाट मिति २०५६।८।२१ मा गृह मन्त्रालयको नाममा भएको आदेशानुसार प्राप्त प्रतिवेदनमा राजेन्द्रप्रसाद ढकाललाई प्रहरीद्वारा पक्राउ गरेको नबुझिएको, राजेन्द्रप्रसाद ढकाल उपर जिल्ला प्रशासन कार्यालय गोरखामा चलेको सार्वजनिक अपराध मुद्दामा कार्यालयले खोजेका बखत हाजिर गराउने भनी जिम्मा लिएका रुद्रनाथ पोखरेलले समेत निजलाई पुनः प्रहरीमा हाजिर नगराएको र निजसँग हाल कुनै सम्पर्क नरहेको भनी गरेको बयान कागज सहितको प्रतिवेदन यस अदालतमा प्राप्त भएको देखिन्छ।
- ❖ निवेदकलाई इलाका प्रहरी कार्यालय बेलचौतारा वा जिल्ला प्रहरी कार्यालय दमौलीले पक्राउ गरी राखेको हो, होइन? पक्राउ भएको भए अन्यत्र लगे नलगेको सम्बन्धमा सम्बन्धित कार्यालयको श्रेस्ता हेरी बुझी १५ दिनभित्र प्रतिवेदन गर्नु भनी पुनरावेदन अदालत पोखराका रजिष्ट्रारका नाममा आदेश भएकोमा निजहरूलाई पक्राउ गरेको तथा अन्यत्र कार्यालयमा चलानी गरेको भन्ने समेत उपलब्ध गराइएको श्रेस्ताबाट नदेखिएको, सामान्य सोधपुछको लागि पक्राउ गरि ल्याइएको मान्छेको हकमा ल्याउँदा र छोड्दा श्रेस्ता नराखे गरेको भन्ने मौखिक जानकारी दिएको भन्ने समेत व्यहोराको पुनरावेदन अदालत पोखराका रजिष्ट्रारको प्रतिवेदन मिसिल संलग्न रहेको देखियो।
- ❖ निवेदकलाई पक्राउ गरेको स्थानको सर्जिमिन समेत गरी प्रतिवेदन दाखल गर्न लगाउने भनी यस अदालतबाट पुनरावेदन अदालत पोखराको रजिष्ट्रारको नाममा पुनः भएको आदेश बमोजिम २०५८।४।५ मा भएको सर्जिमिन मुचुल्कामा मिति २०५९।९।२४ गते इलाका प्रहरी कार्यालय बेलचौताराका प्रहरी निरीक्षक कुश बिक्रम राणाको कमाण्डमा गएको टोलीले राजेन्द्रप्रसाद ढकाल, प्रेमबहादुर थापा तथा नयनदत्त अधिकारीलाई सँगै पक्राउ गरी लगेकोमा प्रेमबहादुर थापा तथा नयनदत्त अधिकारीलाई जिल्ला प्रहरी कार्यालय तनहुँबाट छोडिदिएको तर राजेन्द्रप्रसाद ढकाललाई

अबदेखि खोजखबर नगर्नु भनी इलाका प्रहरी कार्यालय बेलचौतारामा राखिएको भनी अधिकांशले उल्लेख गरेको भन्ने समेत ब्यहोराको सर्जिमिन मुचुल्का सहितको प्रतिवेदन प्राप्त हुन आएको देखिन्छ।

- ❖ उपरोक्त सर्जिमिन समेतको सन्दर्भमा निवेदकलाई इलाका प्रहरी कार्यालय बेलचौताराले पक्राउ गरेको भन्ने देखिएकाले निवेदक हाल मरे बाँचेको के कस्तो अवस्थामा रहेका छन् सो सम्बन्धमा छानविन गरी जिवित रहेको भए निजलाई यस अदालतमा उपस्थित गराउने र मृत्यु भैसकेको भए के कसरी मृत्यु भएको हो सम्पूर्ण विवरण खोली यथार्थ कुराको प्रतिवेदन पेश गर्नु भनी मिति २०५९।९।५ मा गृह मन्त्रालयलाई आदेश भएकोमा पुनः निवेदकलाई पक्राउ गरिएको भन्ने अभिलेखबाट नदेखिएको भन्ने समेत ब्यहोराको गृह मन्त्रालयको प्रतिवेदन प्राप्त भएको देखिन्छ।
- ❖ निवेदकलाई पक्राउ गर्ने टोलीको नेतृत्व गर्ने प्रहरी निरिक्षक कुश विक्रम राणासँग निवेदकलाई पक्राउ गरिएको घटनाका सम्बन्धमा यथार्थ विवरण खुलाई प्रतिवेदन लिनु भन्ने यस अदालतको आदेश भएकोमा निज २०५६।११।२६ मा राजिनामा दिई अवकाश लिइसकेको भन्ने जवाफ प्राप्त भएको देखियो। तत्पश्चात निजलाई पुनरावेदन अदालत पोखराका रजिष्ट्रार मार्फत कागज गराउने भनी आदेश भए बमोजिम निजले मिति २०६०।३।३१ मा गरेको कागजमा उक्त दिन आफू कार्यालयमा नै हाजिर रही कार्यरत रहेको, आफ्नो नेतृत्वमा निवेदकलाई पक्राउ गर्न टोली खटी नगएको र निवेदकलाई पक्राउ समेत नगरेको भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ।
- ❖ निवेदकलाई पक्राउ गर्न कुश विक्रम राणाको नेतृत्वमा गएको टोलीमा संलग्न प्रहरी कर्मचारीहरूलाई सम्बन्धित जिल्ला न्यायाधीशको रोहबरमा कागज गराई पेश गर्न लगाउने भनी मिति २०६१।९।१२ मा भएको आदेश बमोजिम विभिन्न प्रहरी कर्मचारीहरूको कागज गराइएकोमा निजहरूले निवेदक राजेन्द्रप्रसाद ढकाललाई पक्राउ नगरेको भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ।
- ❖ निवेदनमा विपक्षी बनाइएका निकायहरूले यस अदालतबाट पटक पटक भएका आदेशहरूमा समेत निवेदक समेतलाई पक्राउ नै नगरिएको भनी सँधै एकै ब्यहोराको जवाफ दिएको तर निवेदनको कारबाहीको क्रममा प्राप्त भएका तथ्यहरूको आधारमा उक्त भनाईलाई भरपर्दो मात्र सकिने अवस्था यस अदालतले नदेखेकोले अदालतकै संयन्त्रभिन्नबाट निवेदनमा उल्लिखित विषयमा विशेष अनुसन्धान गर्नका लागि पुनरावेदन अदालतका माननीयन्यायाधीशको संयोजकत्वमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका सहन्यायाधिवक्ता र नेपाल बार एसोसिएसनका प्रतिनिधि सदस्य रहने गरी एक कार्यटोली गठन गर्नका लागि यस अदालतबाट मिति २०६३।५।१२ मा आदेश भई उक्त कार्यटोलीलाई निम्नानुसारको कायदिश तोकिएको थियोः
 - निवेदनमा उल्लेखित बन्दीको हकमा निवेदनमा उल्लेख भएको मितिदेखि हालसम्मको स्थिति एकिन गर्न जो जो सँग वुझनु पर्ने वुझी अनुसन्धान तहकिकात गर्ने,
 - पक्राउ गर्ने, पक्राउ गर्न आदेश दिने, पक्राउको प्रयोजन, सम्बन्धित अधिकारीको दर्जा र हाल पदस्थापन भएको कार्यालय समेत स्पष्ट गर्ने,
 - बन्दीको विरुद्ध मुद्दा चलाईएको छ वा छैन स्पष्ट गर्ने,
 - बन्दीको स्थिति कहिलेसम्म ज्ञात र कहिले देखि अज्ञात रहेको हो, त्यसमा कुन कुन निकाय वा पदाधिकारी संलग्न भएको देखिन्छ स्पष्ट गर्ने र

- बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदनको रोहमा सान्दर्भिक देखिने अन्य तथ्यहरूको समेत अनुसन्धान गर्ने।

उपरोक्त आदेश बमोजिम गठित बन्दी अनुसन्धान कार्यटोली रिट नं ३७७५, १००, १०४ र ६६२ मा दावी गरिएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा अनुसन्धान गरेको थियो उक्त कार्य टोली यस अदालतको अंगको रूपमा रहेको र टोलीले गरेको अनुसन्धानको प्रगति विवरण प्रत्येक १५ दिनमा इजलास समक्ष प्रस्तुत भएको थियो। मिति २०६३।१२।२५ कार्यटोलीले आफ्नो राय सुझाव सहितको पूर्ण प्रतिवेदन इजलास समक्ष पेश गरेको छ।

रिट नं.००३८/२५८८ परमादेश

निवेदन दावीमा बेपत्ता पारिएको भनिएका विभिन्न व्यक्तिहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न र मानवअधिकार उल्लंघन गर्ने दोषीहरूलाई कानून बमोजिम कारवाही गर्न गराउन माग गरिएको भएतापनि बन्दीहरूको वास्तविक स्थिति सार्वजनिक नभैसकेका कारण त्यस्तो आदेश जारी गर्नुको कुनै सार्थकता रहँदैन। यस्तो स्थितिमा यस अदालतबाट २०५५ सालको रिट नं ३५७५ को रिट निवेदनमा भएको आदेश बमोजिम बन्दी अनुसन्धान कार्यटोली गठन भई कार्यरत रहिरहेको हुँदा प्रस्तुत निवेदनमा लिइएका जिकिरमध्ये बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको यथार्थ स्थिति सार्वजनिक गर्ने भन्ने जिकिरको लागि समेत सोही गठित कार्यटोलीबाट पूर्वनिर्धारित कायदिश बमोजिम नै छानविन प्रतिवेदन लिनु भन्ने मिति २०६३।१।२५ मा यस अदालतबाट आदेश भएको थियो।

सो आदेश बमोजिमका कारवाहीको लागि मिसिल कार्यटोली समक्ष पठाइएकोमा उक्त कार्यटोलीले पूर्व निर्धारित कायदिश बमोजिमको कार्यसम्पन्न भै प्रतिवेदन प्रस्तुत भैसकेपछि आवश्यकता अनुसार कार्यटोलीको अवधि थप भएमा मात्र आदेश बमोजिम कार्यसम्पन्न गर्न सकिने भनी प्रतिवेदन पेश गरेको देखिएकोमा यस अदालतबाट रिट नं. ३५७५ मा कार्यटोलीले पेश गरेको प्रतिवेदनसाथ प्रस्तुत मुद्दा समेत साथै पेश गर्ने भनी भएको आदेश बमोजिम प्रस्तुत मुद्दा समेत साथै पेश हुन आएको देखिन्छ।

पुरक निवेदन (बन्दीप्रत्यक्षीकरण)

निवेदनमा बेपत्ता बनाइएको भनी उल्लेख गरिएका विभिन्न व्यक्तिहरूका परिवार निजहरूकै आय आर्जनमा आश्रित रहेका, निजहरूको खोजविन र मुद्दा मामिलाका क्रममा थप खर्च व्यहोर्नुपरेको र निजहरूलाई त्यसरी बेपत्ता पारेपछि, परिवारका सदस्यहरूले मानसिक रूपमा समेत यातना भोगिरहनु परेकाले परिवारका सदस्य तथा नाबालक छोराछोरी समेतलाई उचित क्षतिपूर्ति दिनु साथै गैरकानूनी रूपमा पक्राउ गरी चरम यातना दिई बेपत्ता समेत गराउने कार्यमा संलग्न सुरक्षा निकायका व्यक्तिहरूलाई सजाय गर्न निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने समेत व्यहोराका मिति २०६३।१०।२९ मा निवेदक बिहारीलाल गोडिया समेतको तर्फबाट यस अदालतमा पुरक निवेदन दायर हुन आएको छ।

हालसम्म बन्दीको स्थितिका सम्बन्धमा गरिएको छानविनबाट देखिएको तथ्य :

माथि उल्लेख गरिएका निवेदक बन्दीहरूको स्थिति र अवस्था पत्ता लगाउने क्रममा यस अदालतबाट विभिन्न मितिमा विभिन्न निकायहरूका नाममा आदेशहरू भएको थियो। सोही क्रममा बन्दीहरूको अवस्था पत्ता लगाउन विभिन्न सरकारी तथा मानवअधिकारवादी, संघ संस्थाबाट बन्दीका सम्बन्धमा भएका छानविन प्रतिवेदन समेत यस अदालतमा पेश गर्न लगाई अध्ययन गरिएको थियो। ती प्रतिवेदनहरूको संक्षिप्त निष्कर्ष निम्नअनुसार रहेको पाइन्छ:

१. बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न गृहमन्त्रालयका सहसचिव बामनप्रसाद न्यौपानेको समितिले पेश गरेको प्रतिवेदन:

बेपत्ता नागरिकहरूको सम्बन्धमा छानविन गरी यथार्थ स्थिति सहितको प्रतिवेदन तयार गर्न र स्थिति सार्वजनिक हुन नसकेका नागरिकहरूको हकमा के गर्नुपर्ने हुन्छ सुझाव दिनका लागि नेपाल सरकारको मिति २०६३।२।११ को निर्णय अनुसार गठित यस समितिले विभिन्न स्रोतको आधारमा बेपत्ता रहेको भनिएको व्यक्तिहरूको संख्या ७७६ जना देखाएको छ। जसमध्ये १७४ जनाको अवस्था एकिन गरी ६०२ जनाको स्थिति अज्ञात रहेको भनिएको छ। उक्त

प्रतिवेदनमा स्थिति एकिन भएका भनी देखाइएका व्यक्तिहरूको सूचीमा यस अदालतमा दायर भएका निवेदनहरूमा उल्लेखित व्यक्तिहरूमध्ये चेतनाथ घिमिरे, भोर्लोटार स्थित नेपाली सेनाको व्यारेकमा सम्पर्कमा रहेको भनी नेपाली सेनाको कार्यरथी विभागको पत्रबाट उल्लेख भएको, चन्द्र कुमार ढकाल २०५९।११।१ मा कारागार शाखा जगन्नाथ देवलबाट रिहा भएको र अर्जुनप्रसाद न्यौपाने २०६३।२।३० मा कारागार शाखा नखुवाट थुनामुक्त गरिएको भन्ने र विशाल लामा, जालन्धर वास्तोला, माधव अधिकारी र खड्गबहादुर घर्तीमगरको मृत्यु भै सकेको भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ। सो बाहेक रिट निवेदनमा उल्लेखित अधिकांश व्यक्तिहरूको नाम प्रतिवेदनमा स्थिति अज्ञात रहेको व्यक्तिहरूको विवरणमा उल्लेख गरेको देखिन्छ।

उक्त समितिले सुरक्षाकर्मी तथा अन्य समूहद्वारा गिरफ्तार वा अपहरण गरी बेपत्ता गराइएका भनी मानवअधिकारवादी संस्थाहरूले सार्वजनिक गरेको व्यक्तिहरू वास्तव मै बेपत्ता भएका हुन वा होइनन् भन्ने एकिन गरी यथार्थ स्थिति सार्वजनिक गर्न स्थानीय प्रशासन, स्थानीय निकाय राजनीतिक दल तथा नागरिक समाज संलग्न कार्यजालो जिल्ला स्तरमा नै स्थापना गरी थप छानविन र अनुसन्धान गर्न उपयुक्त हुने भनी आफ्नो प्रतिवेदन दिएको देखियो।

२. **नेपाल स्थित संयुक्त राष्ट्र संघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले काठमाडौं महाराजगन्ज स्थित नेपालीसेनाको व्यारेकमा २००३-२००४ मा भएको स्वेच्छाचारी थुना यातना र बेपत्ता सम्बन्धमा गरेको छानविन प्रतिवेदन:**

संयुक्त राष्ट्र संघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले सन् २००३ मा पक्राउ गरी विभिन्न समयमा महाराजगन्ज स्थित सैनीक व्यारेकमा लामो समय सम्म राखेको भन्ने आरोपका सम्बन्धमा छानविन गरेको देखिन्छ। छानविनको क्रममा कार्यालयले बेपत्ता पारिएका परिवार, पूर्व थुनुवा, प्रत्यक्षदर्शी समेतका ५० भन्दा बढीको अत्रवार्ता र भैरवनाथ र युद्धभैरव गणको स्थलगत निरीक्षण गरी सन् २००३ मा सेनाको व्यारेकमा गोप्य थुनामा राखिएको, अन्यत्र स्थान्तरण गरिएको तथा रिहा गरिएको भनी स्वीकार गरीएका व्यक्तिहरूको विवरण सूचीकृत गरिएको छ। उक्त प्रतिवेदनले ने.क.पा. (माओवादी) को आशंका गरिएकाहरूलाई पक्राउ गर्ने थुनामा राख्ने र केरकार गर्ने लगायतको काम कारवाहीमा सेनाको दशौं बाहिनीको भैरवनाथ गणले केन्द्रीय भूमिका खेलेको निष्कर्ष निकालेको पाईन्छ। प्रतिवेदनमा व्यारेकबाट बेपत्ता पारिएका भनि ४९ जनाको नामावली उल्लेख गरिएकोमा अधिकांश व्यक्तिहरूको हकमा यस अदालतमा रिट दायर भएको देखिन आयो।

उच्चायुक्तको कार्यालयले बेपत्ता पारिएको भनिएका अन्य व्यक्तिहरूका हकमा अनुसन्धान जारी राखेको तथा त्यस्ता व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउन भरपर्दो दक्ष र स्वतन्त्र छानविन गर्ने र मानवअधिकारको उल्लंघनमा संलग्न सेनाको इकाहरूको जिम्मेवारी एकिन गरी फौजदारी दायित्वमा दोषी पाइएको व्यक्तिहरूलाई नागरिक अदालतमा पेश गर्नुपर्ने भनी सुझाव दिइएको छ। साथै त्यसरी छानविन नभइन्जेल उनीहरूलाई निलम्बन गर्ने र संयुक्त राष्ट्रसंघको शान्ति स्थापना कार्यमा भाग लिन प्रस्तावित गरिन नहुने, प्रत्यक्षदर्शी तथा पूर्व थुनुवाहरू डर धम्कीबाट मुक्त भएका कुराको सुनिश्चतता हुनुपर्ने र छानविनका निष्कर्षहरू सार्वजनिक रूपमा प्रचार र प्रसार गरिनु पर्ने भनी प्रतिवेदनले निष्कर्ष सहित सिफारिस गरेको देखिन्छ।

३. **राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले गरेको छानविन:**

यस अदालतमा दायर भएका अधिकांश रिट निवेदनमा निवेदकहरूलाई पक्राउ गरे पछि निवेदकहरूको खोजविन र जीवन रक्षाको लागि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा समेत निवेदन दिएको भनी उल्लेख भएको समेत सन्दर्भमा यस अदालतबाट पटक पटक आदेश भई सो सम्बन्धमा भएको छानविन को विवरण आयोगसँग माग गरेको पाइन्छ। आयोगबाट प्राप्त विवरणमा त्यस्ता निवेदनहरूका सम्बन्धमा परिवारका सदस्य, प्रत्यक्षदर्शी, थुनामा सँगै बसी हाल थुना मुक्त भएका व्यक्तिहरूसँग समेत बयान गराई आवश्यक सूचना संकलन गरेको देखियो। आयोगले छानविन को क्रममा कतिपय बन्दीहरूलाई थुनामा राखेको स्थानको स्थलगत निरीक्षण गरेको र सुरक्षा निकायसँग सो वारे जानकारी माग गरेको समेत देखिन आयो। कतिपय निवेदन उपरको कारवाहीमा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन भएको

ठहर गरी सम्बन्धीत जिम्मेवार अधिकृतलाई आवश्यक कारवाही गर्न र बन्दीको स्थिति सार्वजनिक गर्न सरकारलाई सिफारिस गरी आयोगको निर्णय कार्यान्वयन गर्न लेखी पठाएको समेत देखियो।

४. **सर्वोच्च अदालत, बन्दी अनुसन्धान कार्यटोली, २०६३ को प्रतिवेदन:**

रिट नं. ३५७५, १०० र १०४ का निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूको हकमा निवेदनमा उल्लिखित ब्यहोरा अनुसार निवेदकहरूलाई हिरासतमा लिइएको हो होइन यथार्थ स्थिति पत्ता लगाई यस्ता बिषयमा के गर्न मनासिव हुन्छ सो सम्बन्धमा समेत राय पेश गर्न यस अदालतबाट मिति २०६३।५।१२ मा भएको आदेश बमोजिम बन्दी अनुसन्धान कार्यटोली गठन भएको हो। सोही कार्यटोलीलाई रिट नं. ६३२ मा समेत पुर्वोक्त कायदेशि बमोजिम नै छानविन गरी प्रतिवेदन पेश गर्न मिति २०६३।७।२१ मा आदेश भए बमोजिम उक्त कार्यटोलीले छानविन गरी प्रतिवेदन पेश गरेको हो।

कार्यटोलीको प्रतिवेदनमा आयोगले छानविन गरेको व्यक्तिहरूमध्ये चक्रबहादुर कटुवाललाई सेनाका अधिकारीले हिरासतमा लिई निर्मम यातना दिएका कारण मृत्यु भएको निष्कर्षमा पुगेको देखिन्छ। निवेदक मध्येका राजेन्द्रप्रसाद ढकाल, बिपिन भण्डारी र दिलबहादुर राईलाई सुरक्षकर्मिले पक्राउ गरी योजनाबद्ध ढङ्गले बेपत्ता पारेको देखिएकाले जिवितै हुनसक्ने सम्भावना क्षीण रहेको भनी निष्कर्ष निकालेको देखियो।

कार्यटोलीले आफ्नो प्रतिवेदनमा अदालतमा दायर भएका यस किसिमको बन्दी प्रत्यक्षीकरणका मुद्दामा शसस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको स्वतन्त्र र निष्पक्ष अनुसन्धान गरी दोषी उपर कानूनी कारवाही गर्न र पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड बमोजिमको एक उच्चस्तरीय छानविन आयोग गठन गर्न, मानवता विरुद्धका अपराध जस्ता बिषयमा आवश्यकता अनुसार पश्चातदर्शी कानून समेत बनाउन, स्वेच्छाचारी पक्राउ र गैरकानूनी थुना जस्ता कार्यको पुनरावृति हुन नदिन आवश्यक न्यायिक निर्देशन जारी हुन समेत राय ठहर पेश गरेको छ। प्रतिवेदनमा मानवअधिकारको उल्लंघन गर्ने सुरक्षा निकायका जिम्मेवार अधिकारीलाई प्रचलित कानून बमोजिम आवश्यक कारवाही गर्न तथा पिडित परिवारलाई उचित क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउने समेतको आदेश जारी गर्न सुझाव पेश गरिएको छ।

५. **यस अदालतबाट निर्णय गरिनुपर्ने विषयहरू:**

निवेदकहरूले रिट निवेदनमा लिएको जिकीर, विपक्षीहरूले लिखित जवाफमा उल्लेख गरेको ब्यहोरा, यस अदालतबाट मुद्दाको कारवाहीको क्रममा भएको आदेश र सोबाट खुल्न आएका थप तथ्यहरू तथा निवेदक एवं विपक्षीहरू तर्फका कानून व्यवसायीहरूले बहसका क्रममा उठाउनु भएका प्रश्नहरू समेतको समग्र विवेचनाबाट यस अदालतले निम्न लिखित प्रश्नहरूको निरूपण गर्नुपर्ने देखिन आएको छ:

१. हालसम्म खुल्न आएको तथ्यका आधारमा निवेदनमा सुरक्षाकर्मिले पक्राउ गरी बेपत्ता पारेका भनिएका व्यक्तिहरूको स्थिति के कस्तो देखिन्छ?
२. बेपत्ता पारिएका वा पत्ता नलागेका नागरिकहरूको हकमा खासगरी द्वन्द्वरत अवस्थामा राज्यको के कस्तो दायित्व रहन्छ? यस्तो दायित्व निर्वाह गर्ने गराउने कुरामा न्यायीक उपचारको के कस्तो सम्भावना रहन्छ र सो सिलसिलामा अदालतको भूमिका के कस्तो हुन सक्छ?
३. बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति जाँचबुझ गर्न तथा सार्वजनिक गर्न हालसम्म के कस्तो संयन्त्र मार्फत प्रयास भयो? सो प्रयास पर्याप्त र प्रभावकारी भयो भएन? त्यस सम्बन्धमा के गर्न उपयुक्त हुन्छ?
४. अनुसन्धान एवं छानविन गरी बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति पत्ता लगाउन, दोषीलाई दण्ड दिन र पीडितलाई क्षतिपूर्ति लगायतका उपचार दिने सम्बन्धमा के कस्तो कानूनी व्यवस्था बिद्यमान छ? त्यस्तो कानूनी व्यवस्था पर्याप्त र प्रभावकारी छ, छैन? छैन भने के कस्तो कानूनी संरचना र पहल आवश्यक छ?

५. बेपत्ता पारिएको भनिएका नागरिकहरूको सम्बन्धमा खोजबिन गर्नेलगायतको उपचार प्राप्त गर्न तथा बेपत्ता पारिएको कारणले सम्बन्धित परिवारमा पर्न गएको क्षति तथा असरलाई मध्येनजर राखी तत्काल भोग्न परेको पिडा र क्षति कम गर्न तात्कालिक राहत स्वरूप कुनै अन्तरिम व्यवस्था गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ, हुँदैन? यदि हुन्छ भने हाल परिरहेकै निवेदनहरूबाट नै यस्तो आदेश गर्न मिल्छ, मिल्दैन?
६. निवेदन जिकीर बमोजिम विपक्षीहरूले आफ्नो कानूनी दायित्व पूरा गरेको छ वा छैन? मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन? उचित उपचारको लागि के कस्तो आदेश जारी गर्नुपर्ने हो?

प्रश्न नं. १ को सम्बन्धमा

यस अदालतमा दायर भएका सबै रिट निवेदनहरूमा उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई सुरक्षाकर्मीले विभिन्न मिति र स्थानमा पक्राउ गरेका हुन, निजहरू हालसम्म पनि परिवार वा आफन्तको सम्पर्कमा आउन नसकेका र निजहरूको अवस्था समेत अज्ञात रहेको भन्ने निवेदन दावी छ।

विपक्षीहरूले मूल रूपमा निवेदकहरूलाई पक्राउ नै नगरिएको भन्ने लिखित जवाफ दिएकोले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई सुरक्षाकर्मीद्वारा पक्राउ गरिएको हो होइन भन्ने सम्बन्धमा यस अदालतबाट विभिन्न निकाय बुझ्ने लगायत पटक-पटक आदेश भएको देखिन्छ। आदेशका क्रममा ती व्यक्तिहरूको खोजबिनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले गरेको छानबिन प्रतिवेदन माग गरेको, तत्कालीन श्री ५ को सरकार गृह मन्त्रालयलाई जाँचबुझ गरी यथार्थ बुझी प्रतिवेदन पेस गर्न लगाएको तथा यस सम्बन्धमा नेपाल सरकारबाट भएको छानबिन प्रतिवेदन (बामन प्रसाद न्यौपाने समिति) समेत माग गरी मिसिल सामेल भएको देखिन्छ।

यसै प्रश्नमा निवेदक तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका विद्वान अधिवक्ताहरू श्री सतिशकृष्ण खरेल, हरिकृष्ण कार्की, केदार दाहाल, मिलन कुमार राई, हरि फुयाँल समेतले निवेदनमा उल्लिखित सबै व्यक्तिहरूलाई विभिन्न मिति र स्थानमा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेका छन्। निजहरूलाई सेना र प्रहरीका विभिन्न हिरासतमा राखिएको तथ्य मानवअधिकार सम्बन्धी विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय संघ संस्थाहरूको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। विभिन्न हिरासतमा सँगै थुनामा रही थुनामुक्त भएका कृष्ण के.सी. र हिमाल शर्माले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू थुनामा रहेको भनी पुनरावेदन अदालत पाटनमा बयान गरेका छन्। कृष्ण के.सी.ले कारागारबाट लेखेको पत्रबाट समेत उक्त तथ्य खुल्न आएको छ। निवेदकहरूलाई पक्राउ गरेको देखे प्रत्यक्षदर्शी एवं हिरासतमासँगै बसेका व्यक्तिहरूले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा गरेको बयानबाट समेत निवेदकहरूलाई सुरक्षाकर्मीले गैरकानूनी रूपमा पक्राउ गरेको पुष्टि भएको र निजहरूको अवस्था हालसम्म अज्ञात रहेकाले त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई राज्यले गैरकानूनी रूपमा बलात् बेपत्ता पारेका पुष्टि हुन्छ भनी बहस गर्नुभयो।

विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित विद्वान उपन्यायाधिवक्ता श्री भरतमणी खनालले सम्बन्धित सुरक्षा निकायहरूले निवेदकहरूलाई पक्राउ नै नगरिएको भनी लिखित जवाफ पेस गरेका छन्। त्यस्तो लिखित जवाफलाई विश्वास नगर्नुपर्ने कुनै कारण छैन। यस अदालतबाट पटक पटक भएका आदेश र आदेश बमोजिम गरिएको छानबिनबाट समेत निवेदकहरूलाई पक्राउ गरिएको तथ्य भेटिन सकेको छैन। विगतको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा कैयौं व्यक्तिहरू विदेश गएको तथा कैयौं व्यक्तिहरू सकुशल रहेको समेत पाइएको सन्दर्भमा निवेदकहरूलाई बिना आधार पक्राउ गरिएको भनी निष्कर्षमा पुग्न उपयुक्त हुँदैन भन्ने बहस गर्नुभयो।

यस अदालतको आदेशले अदालतको सहयोगी (एमिकस क्युरी) को रूपमा उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री खेम नारायण ढुङ्गानाले हालसम्म खुल्न आएका तथ्यबाट नै निवेदनमा उल्लेख गरिएका व्यक्तिहरूलाई सुरक्षाकर्मीहरूले पक्राउ गरेको स्थापित भएको छ। निजहरूको अवस्था हालसम्म अज्ञात रहेकाले निजहरू बेपत्ता भएको कुरा पुष्टि हुन्छ तर सो सम्बन्धमा प्रहरी र सेनाका जिम्मेवार व्यक्तिहरूले उनीहरूलाई थाहा भएको सूचना पनि साङ्गठनिक अनुशासन र गोपनियताको शपथ लिएका कारण व्यक्त गर्न नसकेका हुन् भनी बहस गर्नुभयो।

यस अदालतको आदेशले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको तर्फबाट अदालतको सहयोगी (एमिकस क्युरी) को रूपमा उपस्थित विद्वान अधिवक्ताद्वय श्री वासुदेव बजगाई र ओम प्रकाश अर्यालले २०३२ जना राज्यबाट बेपत्ता पारेको भनी आयोगमा उजूरी परेकोमा ६४६ जनाको अवस्था अद्यापि बेपत्ता छ। आयोगमा परेको उजूरीका सम्बन्धमा आयोगले आवश्यक जाँचबुझ गरी पत्ता लगाएको तथ्यको आधारमा निवेदनमा उल्लिखित कतिपय व्यक्तिहरूलाई बेपत्ता बनाएको छैन भनी आयोग निष्कर्षमा पुग्न नसकेको र मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने दोषीलाई आयोगले कानूनी कारवाही गर्न सिफारिस गर्ने निर्णय गरेको छ भन्ने ब्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

निवेदनमा उल्लिखित तथ्य, लिखित जवाफ ब्यहोरा तथा उपरोक्त बहस जिकीर समेतलाई विचार गर्दा निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू परिवारजन तथा आफन्तको सम्पर्कमा नरहेको तथ्यमा विवाद छैन। रिट नं. ३७८ को पेटबोलीमा उल्लिखित हरिशरण महर्जन समेतका केही व्यक्तिहरूका हकमा निवेदनमा के कसरी कहिले कुन स्थानबाट पक्राउ गरिएको भन्ने तथ्य उल्लेख नगरेको भए तापनि अधिकांश निवेदनमा निवेदकहरूलाई पक्राउ गरेको मिति, समय र स्थान समेत किटानी उल्लेख गरेको देखिन्छ। लिखित जवाफमा निवेदकहरूलाई पक्राउ नै गरिएको छैन भन्ने जिकीर लिएको भए तापनि रिट नं. ३५७५ लगायतका कतिपय रिटमा निवेदकलाई पक्राउ नगरिएको भए के कहाँ छन अदालतमा हाजिर गराउनु भनी यस अदालतबाट पटक पटक भएको आदेशमा विपक्षी निकायले ती व्यक्तिहरूलाई यस अदालतमा हाजिर गराउन वा यो यस ठाउँमा छन् भनी अदालतलाई भन्न नसकी पक्राउ नै नगरिएको भनी एकोहोरो जवाफ दिएको पाइन्छ। रिट नं. ६१७ को निवेदनमा उल्लिखित विशाल लामालाई २०५९।२।२६ मा आई.सि.आर.सि.को सहयोगमा वडा प्रहरी कार्यालय तीनकुनेमा परिवारजनले भेटघाट गरेको र सो को एक हप्ता पश्चात निजको श्रीमती मेनुका लामाको अगाडि नै भक्तपुर डि.एस.पी. कार्यालयमा लाने भनी गाडीमा राखी लगेकोमा बेलुका जिल्ला प्रहरी कार्यालय भक्तपुरमा बुझ्दा उक्त कार्यालयले सो बारेमा कुनै थाहा छैन भनी जवाफ दिएको भन्ने उल्लेख भैरहेको देखिँदा विपक्षीहरूले पक्राउ नै गरिएको छैन भनी दिएको लिखित जवाफलाई यत्तिकैमा भरपर्दो र विश्वसनीय मानी निष्कर्षमा पुग्न सकिने अवस्था रहेन।

रिट नं. १४२ मा उल्लिखित मुकुन्द सेढाईलाई विपक्षीहरूले पक्राउ नगरेको भनी लिखित जवाफ पेस गरेको देखिन्छ तर निजकै हकमा यस अदालतमा मिति २०६०।८।२९ मा दायर भै २०६२।२।११ मा यस अदालतको आदेशले तामेलीमा राखिएको रिट नं. १९३ को बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिट निवेदनमा यस अदालतको आदेशले मिति २०६१।९।२६ मा अच्युत के.सी. ले बयान गर्दा बन्दी मुकुन्द सेढाईलाई आफूले २०६० पुषमा जगदल गण छाउनीमासँगै थुनामा रहेको अवस्थामा भेटेको भनी बयान गरेको देखिन्छ। बन्दी मुकुन्दप्रसाद सेढाईले २०६०।१०।२ मा निवेदक शान्ता सेढाईलाई लेखेको पत्रले निज छाउनीमा नै रहेको भन्ने देखाउँछ। मिसिल संलग्न राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको मिति २०६३।२।२३ को ठहर निर्णयमा पनि निवेदनमा उल्लेख गरिएका मुकुन्द सेढाईलाई सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी स्थिति सार्वजनिक नगरी लामो समयसम्म जगदल गण छाउनीको सेनाको हिरासतमा गैरकानूनी रूपमा थुनामा राखेको भन्ने निष्कर्ष निकालेको देखिन्छ।

रिट नं. २६२ मा बन्दी चतुर्मान राजवंशीले बटुकदल ब्यारेकबाट आफ्नो घर परिवारलाई पठाएको मिति २०५९।१२।२४, २०६०।३।३१ र २०६०।८।१९ को मिसिल संलग्न पत्रको प्रतिलिपिमा आफू सैनिक ब्यारेकको हिरासतमा नै रहेको तथ्य उल्लेख गरेको देखिन्छ तर विपक्षी बटुक दल गण समेतले निजलाई पक्राउ नै नगरिएको भन्ने लिखित जवाफ पेस गरेको, निजका परिवारजनले हालसम्म पनि निजसँग सम्पर्क स्थापित गर्न नसकेको र यस अदालतबाट भएको आदेशको कार्बाहीबाट समेत निजको यथार्थ स्थिति खुल्न सकेको नदेखिँदा बन्दी चतुर्मान राजवंशीको अवस्था अज्ञात रहेको देखिन आयो।

रिट नं. १११ को निवेदनमा बन्दी पुष्पराज बस्नेतलाई पक्राउ गरी भैरवनाथ गण महाराजगन्जमा थुनामा राखेको भन्ने निवेदन भएकोमा भैरवनाथ गण समेतले लिखित जवाफमा निजलाई पक्राउनै नगरेको भनी उल्लेख गरेको

देखिन्छ। मानवअधिकार आयोगले निज बन्दीका सम्बन्धमा अनुसन्धान पश्चात गरेको ठहरमा पुष्पराज बस्नेतलाई सुरक्षाकर्मीद्वारा पक्राउ गरी नेपाली सेना अन्तरगतको भैरवनाथ गणको थुनामा राखेको भनी निष्कर्ष निकालेको भन्नेसमेतको राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको मिसिल संलग्न निर्णयको प्रतिलिपिबाट देखिन्छ।

माथि उल्लिखित विभिन्न निवेदनहरूमा भएको तथ्यको विश्लेषण समग्र निवेदनहरूमा भएका तथ्यहरूको प्रवृत्तिको उदाहरण मात्र हो। यी उदाहरणहरूले अन्य निवेदनहरूमा भएका यस्तै प्रकृतिका तथ्यहरूको उजागर र प्रतिनिधित्व समेत गर्ने भएकाले सबै निवेदनहरूमा भएको तथ्य र बन्दीहरूको स्थिति पत्ता लगाउन गरिएको थप कारबाहीको विवरण विस्तृत रूपमा विवेचना गरिरहनु पर्ने आवश्यकता देखिएन।

बेपत्ता भएका नागरिकहरूको सम्बन्धमा छानबिन गरी यथार्थ स्थिति सहितको प्रतिवेदन तयार गर्न र स्थिति सार्वजनिक हुन नसकेका नागरिकहरूको हकमा के गर्नुपर्ने हुन्छ सुझाव दिनका लागि नेपाल सरकारद्वारा गठित वामनप्रसाद न्यौपानेको प्रतिवेदनमा हालसम्म स्थिति अज्ञात रहेका व्यक्तिहरूको विवरणमा ६०२ जनाको नामावली समावेश भएको देखिन्छ।^{९०} यस अदालतमा रिट निवेदन पर्न आएका अमृत कडेल, अर्जुन महर्जन, बाबुराजा माली समेतका अधिकांश व्यक्तिहरूको नाम उक्त प्रतिवेदनको स्थिति अज्ञात रहेको व्यक्तिहरूको विवरणमा उल्लेख भएको देखिएबाट पनि निवेदनमा उल्लेख भएका व्यक्तिहरूको स्थिति हालसम्म एकिन हुन सकेको भन्ने देखिन आएन।

सोही प्रतिवेदनमा स्थिति एकिन भएका भनि देखाइएका व्यक्तिहरूको सूचीमा^{९१} यस अदालतमा दायर भएका निवेदनहरूमा उल्लिखित व्यक्तिहरूमध्ये चेतनाथ घिमिरे, भोर्लेटार स्थित नेपाली सेनाको व्यापकमा सम्पर्कमा रहेको भनी नेपाली सेनाको कार्यरथी विभागको पत्रबाट उल्लेख भएको देखाइएको छ। प्रतिवेदनमा उल्लिखित सोही विवरणलाई आधारमानी यस अदालतबाट निज हुज्जानालाई यस अदालतमा हाजिर गराउन आदेश भएकोमा टाइपको गल्तीबाट मात्र त्यस्तो तथ्य उल्लेख हुन पुगेको भन्ने जवाफ यस अदालतलाई प्राप्त हुन आएको देखिँदा निवेदनमा उल्लेख गरिएका व्यक्तिहरूको स्थिति थप जटिल बन्दै गएको आभास हुन्छ। सोही प्रतिवेदनमा निवेदक चन्द्र कुमार ढकाल र अर्जुनप्रसाद न्यौपाने क्रमशः मिति २०५९।११।१ मा कारागारबाट शाखा जगन्नाथ देवलबाट र २०६३।२।३० मा कारागार शाखा नखुवाबाट थुनामुक्त गरिएको भन्ने उल्लेख गरिएको देखिएपनि निजहरूको सम्बन्धमा यस अदालतमा परेका निवेदनहरूको कारबाहीको क्रममा निजहरूको हालको स्थिति र अवस्था बारे कुनै एकिन सुचना र जानकारी खुल्न आएको देखिँदैन। कारागारबाट शाखाबाट रिहाई गरिएको भन्ने पत्राचारको उल्लेखन गर्नुले मात्र निजहरूको स्थिति अवगत भएको भनी निष्कर्षमा पुग्न मिल्दैन। सोही प्रतिवेदनमा विशाल लामा, जालन्धर वास्तोला र माधव अधिकारीको दोहोरो मुठभेडमा मृत्यु भएको भनी उल्लेख भएको भए तापनि उक्त कुराको पुष्टि हुने गरी पोष्टमार्टम भएको वा परिवारले लाश बुझेको वा लाश दबाएको ठाउँ देखिएको तथ्य मिसिलबाट खुल्न नआएकाले सोही प्रतिवेदनलाई मात्र आधार मानी निजहरूको मृत्यु भैसकेको मान्न वा मृत्यु भएको भए कसरी भएको हो त्यस क्रममा कानूनको उल्लङ्घन भएको छ वा छैन भन्ने बारे थप छानबिन नै गर्नु नपर्ने भनी यस अदालत निष्कर्षमा पुग्न मिल्ने देखिएन।

नेपाल स्थित संयुक्त राष्ट्र संघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले पनि द्वन्द्वको समयमा सुरक्षाकर्मीको हिरासतबाट बेपत्ता भएका भनिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा छानबिन र अनुसन्धान गरेको प्रतिवेदन रिट नं. २५८८ को निवेदनसाथ पेस गरेको देखिन आउँछ। सो प्रतिवेदनले नेपाली सेनाको भैरवनाथ गणबाट बेपत्ता पारेको भनी ४९ जनाको नाम उल्लेख गरेको र सो मध्ये माधव अधिकारी, धीरेन्द्र बस्नेत, देशभक्त चापागाई समेतका अधिकांश व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा यस अदालतमा रिट निवेदन पर्न आएको देखिन्छ। उक्त प्रतिवेदन छानबिनको क्रममा

^{९०} बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न गठित छानबिन समितिको प्रतिवेदन, २०६३

^{९१} ऐ.अनुसूची ३

कार्यालयले बेपत्ता पारिएका परिवार, पूर्व थुनुवा, प्रत्यक्षदर्शी समेतका ५० भन्दा बढीको अन्तरवार्ता र भैरवनाथ र युद्धभैरव गणको स्थलगत निरीक्षण गरी तयार पारेको भनी प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको छ।

राष्ट्रसंघीय मानवअधिकारको उच्चायुक्तको कार्यालय नेपालमा स्थापना गर्ने सम्बन्धमा राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्त र तत्कालीन श्री ५ को सरकारका परराष्ट्रमन्त्रीबीच १० अप्रिल २००५ मा सम्झौता भएको देखिन्छ। उक्त सम्झौताले सो कार्यालयलाई निर्धारित मापदण्डको अबलम्बन गरी नेपालमा भएको मानवअधिकारको स्थिति अनुगमन गरी प्रतिवेदन गर्न सक्ने अख्तियारी दिएको देखिन्छ।^{९२} सोही सम्झौता बमोजिम स्थापित संस्थाले आफ्नो छानबिन पद्धति (Methodology) समेत उल्लेख गरी सार्वजनिक गरेको प्रतिवेदनलाई यस इजलासले प्रस्तुत मुद्दाको सुनवाईको क्रममा तथ्यको विश्लेषण गर्ने प्रयोजनका लागि सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा लिन उपयुक्त ठानेको छ। उक्त प्रतिवेदनले पनि छानबिनको क्रममा ४९ जना बेपत्ता पारिएको र बेपत्ता पारिएको भनी प्राप्त सूचीका अन्य व्यक्तिहरू समेतका सम्बन्धमा थप छानबिन भैरहेको भन्ने उल्लेख गरेको देखिँदा निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई पक्राउ नगरिएको भन्ने लिखित जवाफ ब्यहोरा तथा विद्वान उपन्यायाधिवक्ताको बहस उक्त प्रतिवेदन समेतबाट विश्वसनीय र भरपर्दो हुन नसकी निजहरूको अवस्था अज्ञात नै देखिन आयो।

प्रस्तुत मुद्दामा प्राप्त प्रतिवेदनहरूबाट बन्दी बनाइएका व्यक्तिहरूलाई थुनामा राख्न सैनिक ब्यारेकलाई समेत प्रयोग गरेकोबाट पनि बन्दीको स्थिति एकिन गर्न समस्या परेको देखिन आएको छ। संविधान एवं कानूनले अधिकार प्राप्त अधिकारीहरूले रीतपूर्वक थुनामा राख्ने गरेको भए भैरवनाथ गण जस्तो विशुद्ध सैनिक ब्यारेक भित्र थुनामा राख्न पठाउन पर्ने अवस्था नै रहँदैन। द्वन्द्वको क्रममा आतंकको स्थितिलाई विशेषरूपमा निपटन सुरक्षित थुनाको व्यवस्थाको लागि सैनिक ब्यारेकको प्रयोग गरेको भन्ने तर्क आउन नसक्ने होईन तर सो अघि त्यस्तो प्रयोजनको लागि सैनिक स्थलहरूलाई गैरसैनिक फौजदारी कारवाहीको लागि प्रयोग गर्ने कानूनमा आधारित निश्चित नीति बन्नु पर्ने हुन्छ।

फौजदारी कानूनको प्रयोजनका लागि हिरासतमा लिइएको अवस्थामा थुनामा राखिएका व्यक्तिका कतिपय हकहरूमा असर पर्न जान्छ र हिरासतमा लिइएकै बेलामा तिनको प्रचलन गराई दिनुपर्ने हुन्छ। बन्दी बनाइएका हरेक व्यक्तिको परिवारजनसँगको भेट, कानून व्यवसायीसँगको परामर्श, शारीरिक एवं मानसिक यातना नहुने अवस्थाको प्रत्याभूति, उचित खानपिन, सूचनाको अधिकार, कानूनी उपचारका लागि न्यायमा पहुँचको अवस्था आदि अधिकारको सम्मान गर्नुपर्ने हुन्छ।

थुनुवाको लागि मानवअधिकारको विचार गरी पूर्वाधार विकास गर्दै नगरेको सैनिक ब्यारेक जस्तो ठाउँमा थुनामा राख्नाले बन्दीको मानवअधिकारको व्यापक उल्लङ्घन हुने अवस्था सिर्जना हुन्छ। सैनिक ब्यारेक भित्र गैरसैनिक व्यक्तिलाई थुनामा राख्ने गरेकोबाटै प्रस्तुत मुद्दामा यस्तो धेरै समस्याका स्वभाविक कारण सिर्जना भएको देखिन्छ। संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार सम्बन्धी उच्चायुक्तको कार्यालय, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग जस्तो संस्थालाई त भैरवनाथगण जस्तो सैनिक स्थलको थुनुवा कोठा निरीक्षणको लागि विशेष पहल पछि मात्र ढोका खुलेको छ, भने बन्दीका आफन्तजनको लागि त्यस्तो थुनुवा स्थलमा प्रवेश वा पहुँच हुने कुरा भएन। प्राप्त प्रतिवेदनहरू र ती स्थलहरूमा थुनामा परी सकेका व्यक्तिहरूको भनाइबाट थुनाको अवस्था, त्यहाँको भौतिक सुविधा, खानपिन, थुनुवालाई गरिएको व्यवहार एउटा मानिसलाई गरिन सक्ने न्यूनतम व्यवस्था भन्दा धेरै तल झरेर सर्वथा आपत्तिजनक, यातनापूर्ण र त्रासदीपूर्ण देखिन आउँछ। हिरासतमा लिइएकै कारणले यस्तो निम्न स्तरको मानव व्यवहार हुने स्थिति आउनु भनेको सरकार र राज्य दुवैका लागि लज्जास्पद स्थिति हो।

जतिसुकै गम्भीर कसूरको आरोप भएपनि मानिसलाई गरिने व्यवहार मानवोचित र स्वीकृत मापदण्ड भित्र हुने पर्दछ। बन्दीलाई थुनामा राख्ने गरिएको ठाउँको भौतिक स्थिति र त्यहाँ गरिएको व्यवहारहरूले बन्दीहरूप्रतिको

^{९२} See in detail: Agreement Between the United Nations High Commissioner for Human Rights and the Government of the Kingdom of Nepal Concerning the Establishment of an Office in Nepal held on 10/04/05.

त्यस निकायको समग्र दृष्टिकोण अभिव्यक्त हुने गर्दछ र बन्दीहरूले त्यहाँ भोगेको कठिनाई र व्यवहारले उनीहरू बेपत्ता हुने आधारहरूलाई अझ प्रष्ट गर्दछ। यस्तो कठोर र अनुपयुक्त थुनुवा स्थलमा थुनामा राख्दा शारीरिक वा मानसिक स्वास्थ्यको कारणबाट पनि धनजनको क्षतिको स्थिति सिर्जना हुन सक्छ। त्यसमा पनि औपचारिक अभिलेख समेत पनि नराख्ने, सूचना प्रवाह पनि नगर्ने आदि कुराहरूले बन्दी बेपत्ता हुन सक्ने स्थितिको पनि संकेत गर्दछ। वस्तुतः गैरसैनिक व्यक्तिहरूलाई सैनिक व्यारेकमा थुना प्रयोजनको लागि लैजाने नीति वा कार्य स्वयंमा दुर्भाग्यपूर्ण बन्न गएको छ। सैनिक व्यारेकमा लगी थुनामा राख्ने सोच नीति र सो अनुसार गरिएका क्रियाकलापको पछाडि के दृष्टिकोण थियो भन्ने कुराको छुट्टै अनुसन्धान सरकारले गर्नुपर्ने देखिन आउँछ।

यथार्थमा माथि उल्लेख गरिएझै विभिन्न प्रतिवेदनहरू र भैरवनाथ गण जस्तो सैनिक व्यारेकमा थुनामा परीसकेका व्यक्तिहरूले दिएको जानकारी समेतबाट ठूलो संख्यामा बन्दीहरू लगी त्यहाँ थुनामा राख्ने गरेको भन्ने कुरामा विवाद भएन। सैनिक संठगनलाई नभएको नगरेको अनर्गल कुराको लागि यी सबै प्रतिवेदन एवं व्यक्तिहरूले आरोपित गर्नुको कारण पनि देखिएको छैन। विशुद्ध सैनिक संठगनको रूपमा प्रस्तुत हुनु पर्ने निकायहरूलाई अन्य प्रयोजनको लागि प्रयोग गरिन्छ भने त्यसको सिलसिलामा उपस्थित हुने चुनौती र जिम्मेवारीहरू पनि सम्बन्धित निकाय वा पदाधिकारीहरूले जुन हद सम्म जिम्मेवारी लिनु पर्ने हो, सो लिनु पर्ने नै हुन्छ। यस्तो स्वभाविक उत्तरदायित्व बहन गर्नु पर्नेमा सोलाई उपेक्षा गरी निवेदनमा उल्लेख भएका सबै कुराहरूलाई आधारभूत रूपले इन्कार गर्ने एकोहोरो जवाफ पठाई रहेर मात्रै बचाउको स्थिति खडा हुन सक्ने देखिएन। निवेदनमा उल्लेख भै प्रतिवेदनहरूबाट समेत समर्थित भएका सैनिक हिरासतमा लिएका देखिएका व्यक्तिहरूको हकमा सैनिक जिम्मेवारी र अन्ततः सरकारी जिम्मेवारी रहने कुरा स्पष्ट देखिएको छ।

रिट निवेदनमा उठाइएका विभिन्न व्यक्तिहरूको हकमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा समेत निवेदन परेको र सो आयोगले समेत यस सम्बन्धमा छानबिन गरेको भन्ने उक्त आयोगबाट प्राप्त छानबिन सम्बन्धी विवरणबाट खुल्न आउँछ। आयोगबाट उपलब्ध गराइएको जानकारी अनुसार निवेदनमा उल्लेख गरिएका पुष्पराज बस्नेत, मुकुन्द सेँडाई समेतका व्यक्तिलाई लामो समयसम्म गैरकानूनी थुनामा राखी बेपत्ता पारेकोले जिम्मेवार अधिकारीको पहिचान गरी कानूनबमोजिम कार्बाही गर्न सरकारलाई सिफारिस गरी पठाएको देखिन्छ। सुरक्षाकर्मीको हिरासतमा बसी थुनामुक्त भएका व्यक्तिहरूले मानवअधिकार आयोगमा उपस्थित भै गरेको बयानमा समेत निवेदनमा उल्लेख गरिएका विभिन्न व्यक्तिहरूलाई आफूले हिरासतमा भेटेको भनी बयान गरेको देखिन्छ। सो बयान, बेपत्ता भएका व्यक्तिका परिवारजनहरूले आयोगमा दिएको निवेदन तथा जानकारी र आयोगले बन्दीहरू रहेको सम्भावित स्थलको स्थलगत निरीक्षण समेत गरी सो को आधारमा आफ्नो छानबिन र ठहर निर्णय गरेको देखिन आएकोले आयोगबाट उपलब्ध तथ्यबाट पनि यी निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू समेतको स्थिति अज्ञात नै रहेको चित्रण हुन्छ।

यस अदालतमा परेका विभिन्न रिट निवेदनहरूमध्ये रिट नं. ३५७५, १००, १०४ र ६३२ मा यस अदालत स्वयंले बन्दीहरूको स्थिति एकिन गर्न अदालतकै संयन्त्र भित्रबाट अनुसन्धान कार्यटोली गठन गरिएको हो। उक्त बन्दी अनुसन्धान कार्यटोलीले गरेको छानबिन अनुसन्धानबाट रिट नं. ६३२ का चक्रबहादुर कटुवाल मिति २०५८।८।२८ गते जिल्ला प्रशासन कार्यालय ओखलढुङ्गामा स्वयं उपस्थित हुन गएकोमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको आदेशले जिल्ला प्रहरी कार्यालय र त्यसपछि सेनाको व्यारेकमा गैरकानूनी थुनामा राखिएको तथा सेनाका अधिकारीहरू समेतले दिएको निर्मम यातनाको कारण मिति २०५८।९।१ गते प्रहरी हिरासतमा मृत्यु भएको तथ्य खुल्न आउँछ। सो बाहेक अन्य रिट निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा मिति २०५५ साल पौष २४ गते तनहुँ जिल्ला खैरेनीटार गा.वि.स. जाम्दी खोलामा नुहाइरहेको अवस्थामा इलाका प्रहरी कार्यालय बेलचौतारा तनहुँका तत्कालीन प्रहरी निरीक्षक कुश विक्रम राणाको नेतृत्वमा खटिएको १०, १२ जनाको प्रहरी टोलीले पक्राउ गरी जाम्दी खोलाको किनारै किनार भन्ज्याङ्गको घुमाउरो र कम चल्तीको बाटो हुँदै इलाका प्रहरी कार्यालय बेलचौतारा

ल्याई सोही मितिदेखि योजनाबद्धढंगले बेपत्ता बनाएको निष्कर्षमा पुगेको देखिन्छ। निवेदक बिपिन भण्डारी र दिलबहादुर राईलाई मिति २०५९।३।३ गते सुकेधारास्थित डेरा कोठाबाट इलाका प्रहरी कार्यालय बालाजुबाट प्र.ना.नि. विजय प्रताप शाहको नेतृत्वमा खटिएको प्रहरी टोलीले पक्राउ गरी इलाका प्रहरी कार्यालय बालाजुमा बुझाएकोमा र निजहरू दुवै जना ने.क.पा. माओवादीको भातृ संठगन अनेरास्ववियु (क्रान्तिकारी) सँग आवद्ध भएकाले राजनीतिक आस्थाको कारणबाट निजहरूलाई पक्राउ गरी बेपत्ता पारेको^{९३} भन्ने निष्कर्ष सहितको प्रतिवेदन कार्यटोलीले यस अदालतमा बुझाएको देखिन्छ।

यसप्रकार यस अदालत तथा अन्य विभिन्न निकायहरूको छानबिन अनुसन्धान समेतबाट अधिकांश बन्दीको हालको अवस्थाबारेमा एकिन स्थिति खुल्न आएको देखिएन। यस अदालतले बन्दी अनुसन्धान कार्यटोली गठन गरि गरेको छानबिनबाट रिट नं. ६३२ का चक्रबहादुर कटुवालको २०५८।९।१ मा मृत्यु भएको, रिट नं. ३५७५ का राजेन्द्रप्रसाद ढकाल, रिट नं. १०० का बिपिन भण्डारी र रिट नं. १०४ का दिलबहादुर राईलाई सुरक्षाकर्मीहरूले गैरकानूनी रूपमा बलपूर्वक बेपत्ता पारेको निष्कर्ष निकालेको देखिन्छ। उक्त अनुसन्धान यसै अदालतको आदेशबाट गठित बन्दी अनुसन्धान कार्यटोलीले गरेको न्यायिक अनुसन्धान भएकाले सो कार्यटोलीको प्रतिवेदनको निष्कर्षलाई यस इजलासले निवेदकहरूको अवस्थाको सन्दर्भमा अन्तिम निष्कर्षको रूपमा लिएको छ। सो प्रतिवेदन बमोजिम चक्रबहादुर कटुवाल, बिपिन भण्डारी, राजेन्द्रप्रसाद ढकाल र दिलबहादुर राईको हकमा प्रतिवेदनको निष्कर्ष बमोजिम नै स्थिति एकिन भएको र सो बाहेक रिट निवेदनहरूमा उल्लिखित अन्य सम्पूर्ण व्यक्तिहरूको स्थिति उपर्युक्त तथ्यगत अवस्थाबाट एकिन हुन नसकी अन्यौलपूर्ण एवं अज्ञात अवस्थाको नै देखिन आएको हुँदा तथ्य पत्ता लगाई एकिन गर्नुपर्ने अवस्था देखिन आउँछ।

प्रश्न नं. २ का सम्बन्धमा

माथि उल्लिखित प्रश्न नं. १ को विवेचनाबाट निवेदनमा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी बेपत्ता बनाएको भन्ने दाबी लिइएका व्यक्तिहरूलाई विपक्षी निकायहरूले मूल रूपमा पक्राउ नै नगरिएको भन्ने लिखित जवाफ पेस गरेबाट ती व्यक्तिहरूको अवस्था मूलतः अज्ञात नै रहेको देखिन आयो। हामीले हालसम्म अबलम्बन गरी आएको न्यायिक अभ्यासमा बन्दीको स्थिति एकिन भै थुना गैरकानूनी देखिएको अवस्थामा मात्र बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने गरिएको भए तापनि द्वन्द्वको अवस्थाले गर्दा ठूलो संख्यामा गैरकानूनी पक्राउ गरिएको भन्ने उजुरी आउने तर राज्यले पक्राउ नगरेको भनी जवाफ दिने गरेकोबाट थुनामा रहे नरहेको र जीवित वा मृतक अवस्थामा व्यक्ति रहेको छ भन्ने नै अज्ञात रहने गरेको हुँदा यस्तो अवस्थामा राज्यको नागरिक प्रतिको जिम्मेवारी के हुने र यस अवस्थामा अदालतको के कस्तो भूमिका रहने भन्ने प्रश्न टड्कारो रूपमा उब्जेकोले उपस्थित कानून व्यवसायीहरूबाट सो प्रश्नमा लिखित बहस नोट समेत माग गरिएको थियो।

निवेदकतर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री मिलन कुमार राई र केदार दाहालले जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य निरन्तर प्रकृतिको अपराध (continuous crime) हो। नेपालले अनुमोदन गरिसकेको संयुक्त राष्ट्र संघीय नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्धको धारा २ ले जबर्जस्त बेपत्ता लगायत प्रत्येक मानवअधिकार उल्लङ्घनको घटनामा राज्यले अनुसन्धान गर्नुपर्ने दायित्व तोकेको छ। राज्यले उक्त दायित्व पूरा नगरेमा अदालतले बेपत्ता सम्बन्धी घटनाको गाम्भीर्यता, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको चासो, पीडित परिवारहरूको चाहाना र सरोकार, दण्ड बिहीनताको अन्त्य गर्नुपर्ने आवश्यकता समेतको अवस्थालाई विचार गरी बेपत्ता व्यक्तिहरूको यथार्थ स्थिति पत्ता लगाई आवश्यक परेमा भूतलक्ष्यी कानून समेत बनाई दोषीहरूलाई कारबाही गर्नु भनी आदेश दिन सक्छ भनी बहस गर्नुभयो।

निवेदकतर्फकै अधिवक्ता हरिकृष्ण कार्की, शतिसकृष्ण खरेल, हरि फुयाँलले नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ तथा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले समेत प्रत्येक व्यक्तिको बाँचन पाउने हक र वैयक्तिक

^{९३} सर्वोच्च अदालत, बन्दी अनुसन्धान कार्यटोली, २०६३ को प्रतिवेदन पृष्ठ १२६/१२७

स्वतन्त्रताको हकको संरक्षण गरेको छ। यसैगरी नेपालले अनुमोदन गरेका मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धहरूले पनि सो कुराको निश्चितता प्रदान गरेको छ। विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूले सिर्जना गरेको यो दायित्वलाई राज्यले सम्मान गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। राज्यले यो दायित्व पूरा नगरेको अवस्थामा नागरिक स्वतन्त्रताको रक्षा गर्नको लागि अदालतले जस्तो सुकै प्रक्रिया अबलम्बन गर्न सक्ने अधिकार सम्बन्धित अदालतमा अन्तर्निहित रहेको हुन्छ भनी बहस गर्नुभयो।

एमिकस क्युरीको रूपमा उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरूले द्वन्द्वको क्रममा हराएको, बेपत्ता भएका वा स्थिति पत्ता नलागेका व्यक्तिहरूको अवस्था पत्ता लगाउने जिम्मेवारी सरकारको हो। सरकारले आफैले पक्राउ नगरेको भनेर मात्र आफ्नो दायित्वबाट उम्कन सक्ने। त्यस्ता व्यक्तिहरूको स्थिति प्रष्ट गराउनका लागि यस अदालतले उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्दछ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

त्यस्तै विपक्षीहरूका तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री युवराज सुवेदी तथा उपन्यायाधिवक्ता ब्रजेस प्याकुरेलले परिवर्तित सन्दर्भमा यस्ता प्रश्नहरूको राजनीतिक सहमतिका आधारमा समाधान खोजीनु पर्छ। अदालतको आफ्नै सक्रियतामा हुने न्यायिक अन्वेषण व्यवहारिक वा परिणाममुखी नहुन सक्छ। अदालतले जारी गरेका आदेशहरू कार्यान्वयन हुन नसकेमा यसले थप जटिलता सिर्जना गर्न सक्छ। द्वन्द्वको समयमा उत्पन्न समस्याको निराकरण गर्न सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने सहमती समेत भैसकेको हुनाले यस तर्फसमेत विचार गर्न जरुरी छ भनी बहस गर्नुभयो।

उपरोक्त तथ्य एवं बहस जिकीरको पृष्ठभूमिमा हेर्दा आज इजलासमा निर्णय सुनाउन प्रस्तुत भएका मुद्दाहरूमध्ये सबभन्दा पुरानो दर्ता २०५५।१०।७ को देखिएतापनि सो अघि देखि शुरू भएको सरकार र ने.क.पा. माओवादीबीचको सशस्त्र विद्रोहबाट सृजित परिस्थितिसँग अर्जतसम्बन्धित देखिएकाले यस्तो विषम परिस्थितिमा राज्यको के कस्तो दायित्व रहन्छ भनी विचार गर्नुपर्ने देखिन आएको छ।

राज्यका कर्तव्यहरूमध्ये सीमा सुरक्षा गरी आफ्ना नागरिकहरूको हकहितको संरक्षण गर्नु नै पहिलो कर्तव्य हो भन्ने कुरामा कुनै विवाद छैन। राज्यको कार्य सञ्चालनको जस्तोसुकै सहज वा जटिल परिस्थितिहरूबीच पनि आफ्नो नागरिकको जीउ धनको संरक्षण गर्ने र त्यससँग सम्बन्धित सरोकारहरूलाई जिम्मेवारीपूर्वक र प्राथमिकताकासाथ संबोधन गर्नुपर्ने दायित्वबाट राज्यमुक्त हुन सक्ने। जुन राज्य यस्तो प्राथमिक उत्तरदायित्व निर्वाह गर्न विफल रहन्छ त्यो राज्यमा आन्तरिक विद्रोह बढेर शान्तिमा खलल पुग्दछ र अन्ततः राज्यले आफ्नो अस्तित्वको संकटसम्म व्यहोर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्दछ। आधुनिक राजनीतिशास्त्रले राज्यलाई नागरिकको संरक्षकको रूपमा स्वीकार गरेको छ। सामान्य अवस्थामा पनि राज्यको नागरिकहरूप्रति विशेष दायित्व त हुन्छ नै जस्तोसुकै कठिन र विशेष परिस्थितिमा पनि राज्यले यो दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउन सक्ने। यो दार्शनिक आधारबाट पनि विगतको द्वन्द्वबाट सृजित परिस्थितिप्रति राज्यको दायित्व नरहेको भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सक्ने आधार र अवस्था देखिँदैन।

व्यक्तिका आधारभूत मानवअधिकारको संरक्षणको सुनिश्चितता दिलाउनका लागि अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा समेत विभिन्न प्रयासहरू भएका छन्। संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रले व्यक्तिको जीवन र स्वतन्त्रताको अधिकारलाई आधारभूत मानवअधिकारको रूपमा स्वीकार गरी अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले सो अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्नुपर्ने कुराको घोषणा गरेको छ।^{७४}

द्वन्द्वको समयमा मानिस बेपत्ता हुने-गराइने कार्यलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा परम्परागत ढङ्गले मानवअधिकारको उल्लङ्घनको प्रश्नको रूपमा लिने गरिएकोमा सोबाट मात्र बेपत्ता बनाइने क्रममा न्युनता आउन नसकेकोले संयुक्त राष्ट्र संघले बेपत्ता बनाउने कार्यलाई मानवता विरुद्धको अपराध मानी १८ डिसेम्बर १९९२ मा जबर्जस्ती बेपत्ताबाट सबै

^{७४} Article III, Universal Declaration of Human Rights, 1948, UN.

व्यक्तिलाई बचाउ गर्ने सम्बन्धी घोषणापत्र जारी गर्‍यो।^{५४} सो घोषणापत्रले राज्यपक्षलाई निर्धारण गरेको दायित्व अनुकूल नै संयुक्त राष्ट्र संघीय महासभाले २० डिसेम्बर २००६ मा जबर्जस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिलाई बचाउ गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि जारी गरेको छ।^{५५} उक्त महासन्धि हालसम्म लागू भैनसकेको र नेपालले अनुमोदन समेत नगरेको भए तापनि बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको सुरक्षाका सम्बन्धमा यस महासन्धिले राज्यले पूरा गर्नुपर्ने दायित्वका सम्बन्धमा एउटा आधारभूत मापदण्ड निर्धारण गरेको र यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले स्वीकार समेत गरिसकेको अवस्थामा उक्त महासन्धिले निर्धारण गरेको मापदण्डलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको मापदण्डको रूपमा स्वीकार गरी राज्यले तदनुरूप आफ्नो व्यवहार गर्नु बाञ्छनीय हुन्छ।

उक्त महासन्धिको प्रस्तावनामा उल्लेख भए झैं संयुक्त राष्ट्रसंघको वडापत्रमा उल्लिखित सिद्धान्तहरू, वडापत्रको धारा ५५ ले औल्याएको मानवअधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताप्रति आमरूपमा सम्मान, सम्बर्धन तथा पालना गर्ने (To promote universal respect for, and observance of, human right and fundamental freedoms) कुराहरूबाट अनुप्राणित देखिन्छ। संयुक्त राष्ट्रसंघको वडापत्रमा उल्लिखित सिद्धान्तहरू मध्ये विश्वव्यापी रूपमा मैत्री, न्याय र शान्तिको आधारको रूपमा मानव समाजको सबै सदस्यहरूको अन्तर्निहित प्रतिष्ठा, सम्मान र अहरणीय अधिकार रहेको हुन्छ भन्ने सिद्धान्तले सबै मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धि, प्रतिज्ञापत्र वा संयन्त्रहरू निर्देशित भएको देखिन आउँछ। त्यसमध्ये विश्वव्यापी मानवअधिकार सम्बन्धी घोषणापत्र, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, यातना तथा अन्य निर्मम अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि प्रस्तुत विषयसँग सम्बन्धित भै विशेषरूपले आकर्षित हुन आउने देखिन्छ।

उपरोक्त वडापत्र, महासन्धि, प्रतिज्ञापत्र लगायतको कार्यान्वयनको लागि कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरूको आचार संहिता, कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरूद्वारा हुने बलको प्रयोग तथा विस्फोटक पर्दाथ प्रयोग सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तहरू (Basic principles on the use of force and firearms by law enforcement officials), अपराध तथा अख्तियारको दुरुपयोगबाट पीडित व्यक्तिहरूको लागि जारी भएको न्यायको आधारभूत सिद्धान्तहरूको घोषणापत्र (Declaration of basic principle of justice for victims of crime and abuse of power) र बन्दीहरूसँग गरिने व्यवहार सम्बन्धी न्यूनतम मापदण्ड सम्बन्धी नियमहरू (the standard minimum rules for the treatment of prisoners) कडीको रूपमा आएको पाइन्छ।

उल्लिखित मानवअधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरू नेपालले सही गरेका मानवअधिकार सम्बन्धी महासन्धिहरूको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित देखिएकोले हाल सन् २००६ मा पारीत भएको जबर्जस्ती बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्ने सम्बन्धी महासन्धि पनि सोही कडीको रूपमा हेर्नु पर्ने भएको छ। यस महासन्धिले स्थापित भैरहेको मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको भन्दा भिन्न कुनै मूल्य स्थापना गरेको नभै मूलप्रवाहका कानूनको पृष्ठपोषण मात्रै गरेको देखिएकोले यस महासन्धि अनुमोदन नगरेको सम्म कारणले मात्र मूल प्रवाहका मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत सिर्जित राज्यको उत्तरदायित्वलाई कुनै हदसम्म न्यूनतम बनाएको सम्झन मिल्ने आधार देखिन्न। तसर्थ उक्त सन् २००६ को महासन्धिको अनुमोदन हुन बाँकीरहेको अवस्थामा नै पनि नेपालले अनुमोदन गरेको अन्य महासन्धिहरूबाट सिर्जित दायित्व र मानवअधिकारको संरक्षणको सम्बन्धमा प्रचलित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सिद्धान्तको रूपमा समेत उक्त महासन्धिका प्रावधानहरूलाई सैद्धान्तिक रूपमा मार्गनिर्देशक तत्वको रूपमा अंगिकार गर्न बाधा नपर्ने मात्र होईन, आवश्यक समेत देखिन आएको छ।

आफ्नो देशको नागरिकहरूको जीवन, प्रतिष्ठा र स्वतन्त्रताको लागि हाम्रो देशले पनि उक्त महासन्धिका सिद्धान्तहरू अपनाउन त्यस्ता अधिकारको सम्मान र सम्बर्धनका लागि सहज र उपयोगी हुने भएकाले हाम्रो कानून

^{५४} General Assembly Resolution 47/133, United Nations.

^{५५} General Assembly Resolution 61/177, United Nations.

प्रणालीमा तिनको समावेशीकरण गर्नमा आपत्ति रहँदैन। हाम्रो कानून र व्यवहार दुवैमा त्यो आपत्तिजनक होइन, बरु आवश्यक देखिन आएको छ। यस्तो महासन्धिलाई राज्यले आफ्नो संवैधानिक पद्धति भित्र रहेर यथाशीघ्र अनुमोदनको प्रक्रिया अघि बढाउनु अपेक्षित देखिन्छ।

यसबाट हामीले आफ्नो नागरिक सुरक्षाप्रतिको संवेदनशिलता र विश्व समुदायप्रति राज्यको मानवअधिकारको संरक्षण गर्ने प्रक्रियामा उत्तरदायित्व बोध गरेको देखिन आउनेछ। अब महासन्धिका मूलभूत प्रावधानहरू तर्फ विचार गरौं।

उक्त महासन्धिको धारा २ ले बेपत्ता बनाइने कार्यलाई राज्यका निकाय वा राज्यद्वारा अख्तियारी, समर्थन वा सहमति पाएका व्यक्ति वा समूहहरूले कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ गरी, थुनामा राखी, अपहरण गरी वा अन्य कुनै तरिकाले स्वतन्त्रता तथा कानूनको संरक्षणबाट वञ्चित गर्ने र त्यसरी वञ्चित गर्नुको कारण तथा ती व्यक्तिहरू कहाँ र कुन अवस्थामा छन् भन्ने जानकारी नदिने कार्यलाई लिएको छ।^{५९}

उक्त महासन्धिले राज्य पक्षहरूद्वारा व्यक्तिलाई जबर्जस्ती बेपत्ता नगराउने कुराको प्रत्याभूति गर्नका लागि राज्यलाई निम्न लिखित दायित्व तोकेको छ:

१. कसैलाई पनि जबर्जस्ती बेपत्ता नगराउने र गोप्य थुनामा नराखिने,
२. जबर्जस्ती बेपत्ताको कार्यलाई कानूनद्वारा फौजदारी कसूर कायम गरी दण्डनीय बनाउने, राजनीतिक कसूर नमान्ने र आरोपित व्यक्तिको उपस्थितिको सुनिश्चितता दिलाउन, सुपुर्दगी वा प्रत्यर्पणको व्यवस्था गर्ने,
३. जबर्जस्ती बेपत्ता सम्बन्धी कार्यको अनुसन्धान गर्ने र जिम्मेवार रहेको व्यक्तिलाई न्यायको कठघरामा उभ्याउने,
४. जबर्जस्ती बेपत्ताका पीडितहरूलाई प्रभावकारी उपचारको अधिकार, प्रत्याभूत गर्ने,
५. जबर्जस्ती बेपत्ताको आरोप लगाईएको घटनाको सम्बन्धमा निष्पक्ष छानबिनको सुनिश्चितता तुल्याउने,
६. उजुरकर्ता, साक्षी र पीडितका आफन्तहरूको संरक्षणको व्यवस्था गर्ने,

उपरोक्त महासन्धि जारी हुनुपूर्व नै जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यका सम्बन्धमा अमेरिकी महाद्वीपका राष्ट्रहरूले सन् १९९४ मा नै क्षेत्रीयस्तरमा Inter American Convention on Enforced Disappearance of Persons जारी गरेका र कोलम्बिया, ग्वाटेमाला, पारागुवे, पेरु र भेनेजुयलाले उक्त कन्भेन्सन अनुसार नै जबर्जस्ती बेपत्ता बनाइने कार्यसम्बन्धी छुट्टै कानून बनाई त्यस्तो कार्यलाई फौजदारी कसूरको रूपमा परिभाषित गरेको पाइन्छ।^{६०}

नेपालले अनुमोदन गरेका र पक्ष भएका आर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ ले राज्यले परिवारको स्थापना, बालबालिकाको हेरचाह तथा शिक्षाको लागि सम्भव भएसम्म व्यापक सुरक्षा तथा सहायता दिनुपर्ने दायित्वलाई पक्ष राष्ट्रले स्वीकार गरेका छन्।^{६१} त्यस्तै, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ६ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई नैसर्गिक अधिकारको रूपमा जीवनको अधिकार रहेको र सो अधिकार कानूनद्वारा संरक्षण भएको प्रत्याभूति दिइएको छ।^{६२} सो धारामा अभिव्यक्त जीवनको अधिकार भन्ने व्यवस्थालाई संयुक्त राष्ट्र संघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले जीवनको अधिकार जस्तोसुकै सङ्कटको

^{५९} For the purposes of this Convention, enforced disappearances is considered to be the arrest, detention, abduction or any other form of deprivation of liberty by agents of the state or a persons or groups of persons acting with authorization, support or acquiescence of the state followed by a refusal to acknowledge the deprivation of liberty or by concealment of the fate or whereabouts of the disappeared person, which place such a person outside the protection of the law.

^{६०} Report submitted by Mr. Manfred Nowak to 58th Session of Commission on Human Rights, Item 11 of the Provisional Agenda at January 2002.

^{६१} Article 10, International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966

^{६२} Every human beings have the inherent right to life. This right shall be protected by law. No one shall be arbitrarily deprived of his life.

अवस्थामा पनि निलम्बन हुन नसक्ने व्यक्तिको सर्वोच्च अधिकार हो भनी व्याख्या गरेको छ।^{५१} सोही प्रतिज्ञापत्रले पक्ष राष्ट्रहरूलाई नागरिकका निम्न अधिकारको संरक्षण गर्ने दायित्व समेत सुम्पेको छः^{५२}

१. प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार छ। कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी रूपले पक्राउ गर्न वा थुनामा राख्न पाइने छैन। कानूनबाट निर्धारित आधारमा वा कार्यविधि बमोजिम बाहेक कसैको बैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण गरिने छैन।
२. पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ गरिएको समयमा निजलाई पक्राउ गरिएको कारणको सूचना दिइने छ तथा निज विरुद्ध लगाइएको आरोपको तुरुन्त जानकारी दिइने छ।
३. कुनै फौजदारी अभियोगमा पक्राउ गरिएको वा थुनिएको कुनैपनि व्यक्तिलाई न्यायाधीश वा कानूनद्वारा न्यायिक शक्ति प्रयोग गर्न पाउने अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष तुरुन्त ल्याइने छ तथा त्यस्तो व्यक्तिलाई न्यायोचित समयावधिभित्र सुनुवाई गरिपाउने वा छुटकारा पाउने अधिकार हुनेछ।
४. पक्राउ वा थुनाबाट स्वतन्त्रता अपहरण गरिएको कुनै पनि व्यक्तिले कुनै अदालत समक्ष कारवाही थालनी गर्न पाउने छ ताकि सो अदालतले बिलम्ब नगरी निजको थुनाको वैधताको सम्बन्धमा निर्णय गर्न तथा थुना कानूनी नभएमा निजलाई रिहाई गर्न आदेश दिन सक्नेछ।
५. गैर कानूनी पक्राउ वा थुनाबाट पीडित भएको कुनैपनि व्यक्तिलाई क्षतिपूर्तिको कार्यान्वयन गर्न सकिने अधिकार हुनेछ।

प्रतिज्ञापत्रको धारा २ को व्याख्या गर्ने क्रममा मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय मानवअधिकार समितिले व्यक्तिलाई जबर्जस्ती बेपत्ता बनाउने कार्य प्रतिज्ञापत्रको धारा ६, ७ र ९ को उल्लङ्घन हुनाका साथै सो कार्य मानवता विरुद्धको अपराध हुने भनी उल्लेख गरेको छ।^{५३}

प्रतिज्ञापत्रमा पक्ष राष्ट्रहरूले स्वीकार गरेका व्यक्तिका यी अधिकारहरूको सम्मान र सुनिश्चितता प्रदान गर्न विद्यमान व्यवस्थापकीय उपायहरूबाट कार्यान्वयन हुन नसक्ने भएमा आवश्यक व्यवस्थापकीय उपायहरू अवलम्बन गर्ने तथा सरकारी हैसियतमा कार्य गर्ने व्यक्तिहरूबाटै यी अधिकारहरूको उल्लङ्घन भएको भए तापनि प्रभावकारी उपचारको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने दायित्व स्वीकार गरेका छन्।^{५४}

यसैगरी यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४ ले पनि हिरासत वा थुनामा रहेका व्यक्तिहरूलाई कुनै प्रकारको अमानवीय यातना दिन निषेध गरेको छ। नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ ले नेपालले अनुमोदन गरेका यस्ता सन्धि सम्झौताको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुने व्यवस्था गरेकाले नेपालले समेत स्वीकार गरिसकेको यी दस्तावेजहरूले निर्धारण गरेको दायित्वबाट राज्यले उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्था रहँदैन।

यस्ता विषयमा विदेशी अदालतहरूले के कस्तो अभ्यास गर्ने गरेका रहेछन् भन्ने तर्फ हेर्दा Rudal Sah V. union of India को मुद्दामा भारतीय सर्वोच्च अदालतले निवेदक Rudal Sah लाई गैरकानूनी थुनामा राखेको देखिएको स्थितिमा गैरकानूनी थुनामुक्त गर्नुका साथै बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदनबाटै मौद्रिक क्षतिपूर्ति समेत भराइदिने निर्णय गरेको छ। अदालतले उक्त क्षतिपूर्तिको निर्णयलाई साधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत दिइने क्षतिपूर्तिको रूपमा नलिई राज्यले प्रत्याभूत गरेका नागरिकको आधारभूत मौलिक अधिकारको उपभोग गर्नबाट बञ्चित गरेबापत दिइने क्षतिपूर्ति हो र यो क्षतिपूर्ति दिने आदेशको अभावमा अदालतबाट हुने आदेश राज्यका तर्फबाट भएका मानवअधिकारको गम्भीर

^{५१} CCPR General Comment No. 14, Office of the High Commissioner for Human Rights, Twenty-third Session, 1984

^{५२} Article 9 International Covenant on Civil and Political Rights, 1966

^{५३} CCPR General Comment No. 31, Office of the High Commissioner for Human Rights, Eightieth Session, 2004

^{५४} Article 2 ibid.

उल्लङ्घनका घटनामा व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताप्रति अदालतले देखाएको ओठेभक्ति मात्र साबित हुन्छ (...the refusal of the supreme court to pass an order of compensation in favour of the petitioner will be doing mere lip-service to his fundamental rights to liberty which the state government has so grossly violated) भनी व्याख्या गरेको छ।^{५४}

त्यस्तै Sebastian M. Hongray V. Union of India को मुद्दामा C. Daniel र C. Paul लाई भारतीय सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी बेपत्ता बनाएको भनी निवेदकले दावी लिएको र विपक्षीहरूले निजहरूलाई पक्राउ नै नगरिएको भनी लिखित जवाफ दिएको भए तापनि घटनाको तथ्यबाट निवेदकहरूको अस्वाभाविक मृत्यु भएको देखिएको र राज्यले उक्त घटनाप्रति आफ्नो दायित्व पूरा गरेको नदेखिएको भन्ने आधारमा मृतकका विधवाहरूलाई जनही एक लाख क्षतिपूर्ति र घटनाबारे आवश्यक अनुसन्धान गर्न प्रहरी समादेशक (Superintendent of Police) का नाममा परमादेश जारी गरेको देखिन्छ।^{५५}

मानिसहरूलाई जबरजस्ती बेपत्ता बनाएका घटनाहरूप्रति मानवअधिकार सम्बन्धी क्षेत्रीय अदालतहरूबाट समेत निर्णय भएको देखिन्छ। Inter-American Court of Human Rights ले Velasquez Rodriguez v. Honduras को मुद्दामा राज्यले जबरजस्ती बेपत्ता पारेको भन्ने पूर्ण र प्रत्यक्ष प्रमाणको अभावमा पनि राज्यको उत्तरदायित्व कायम रहने सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ। उक्त मुद्दामा Manfredo Velasquez Rodriguez भन्ने एक विद्यार्थीलाई होण्डुरसको सशस्त्र प्रहरीले पक्राउ गरेको भन्ने दावी लिइएको थियो। सो कुराको प्रत्यक्ष प्रमाणको अभावमा पनि राज्यको उत्तरदायित्व स्थापित गर्न अदालतले परिस्थितिजन्य र अनुमानित प्रमाण (circumstantive and presumptive)को आधार लिन सक्ने र नागरिकका मानवअधिकारको पूर्ण उपभोग हुन सक्ने संयन्त्रको सिर्जना गर्नु राज्यको उत्तरदायित्व हुने भनी सिद्धान्त कायम गरेको छ।^{५६}

सोही अदालतमा Trujillo Oroja v. Bolivia भएको मुद्दामा पीडित Jose Carlos Trujillo Oroja लाई बोलिभियाको सुरक्षाकर्मीले १९७१ को डिसेम्बरमा पक्राउ गरी फेब्रुअरी १९७२ मा बेपत्ता पारिएको दावी लिई १९९९ मा मुद्दा दायर भएको थियो। उक्त मुद्दामा बोलिभियन सरकारले न्यायिक अनुसन्धान गरी सो को प्रतिवेदनको आधारमा Jose Carlos Trujillo Oroja लाई जबरजस्ती बेपत्ता गराएको तथ्यलाई स्वीकार गरी परिवारजनसँग क्षमा याचना गरेको, जबरजस्ती बेपत्ता हुने घटना दोहोरिन नदिन र दोषीलाई संजाय गर्न कानूनमा आवश्यक संशोधनको तयारी गरेको तथा परिवारलाई ४००० अमेरिकी डलर क्षतिपूर्तिको प्रस्ताव गरेको थियो। उक्त मुद्दामा बोलिभियन सरकारले नागरिक प्रतिको आफ्नो दायित्वलाई स्वीकार गरिसकेकाले अदालतले सो मुद्दा तामेली राखेको भए तापनि बोलिभिया सरकारले Inter-American Convention on Human Rights द्वारा संरक्षित मानवअधिकार र नागरिकहरू प्रति रहेको राज्यको दायित्वको उल्लङ्घन गरेका घोषणा गरेको थियो।^{५७}

जबरजस्ती बेपत्ताकै सम्बन्धमा European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedom 1950 अन्तर्गत स्थापित European Court of Human Rights ले Kurt v. Turkey को मुद्दामा उक्त अदालतले दिएको निर्णयलाई उल्लेखनीय मान्ने गरिन्छ। टर्कीका सुरक्षा अधिकारीले नोभेम्बर १९९३ मा Uzeyir Kurt लाई पक्राउ गरी हिरासतबाटै बेपत्ता पारेको दावी लिई निजको आमाले १९९४ मा European Commission of Human Rights मा निवेदन दायर गरेपछि उक्त मुद्दाको सुरुवात भएका थियो। सो मुद्दामा उक्त अदालतले टर्की सरकारले Uzeyir Kurt को अवस्थाबारे निजको आमालाई लामो समयसम्म कुनै जानकारी नदिई पिडा र छुट्टीमा राखेको तथा निजको बेपत्ताका सम्बन्धमा राज्यका तर्फबाट खोजबिन गर्ने कुनै सार्थक प्रयास समेत

^{५४} AIR (1983) 4 SCC 141.

^{५५} AIR (1983) 4 SCC 141.

^{५६} Velasquez Rodriguez v. Honduras Petition No. 7920/1981, Judgement of 29 July 1988

^{५७} Trujillo Oroja v. Bolivia Judgement of 26 January 2000

नगरी European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedom 1950 अन्तर्गतको राज्यको दायित्वको गम्भीर उल्लङ्घन गरेको भन्ने निर्णय गरी निवेदिकाले सहनुपरेको पिडा बापत १०,००० स्टर्लिङ पाउण्ड र निजको छोरालाई बेपत्ता बनाइए बापत १५,००० स्टर्लिङ पाउण्ड क्षतिपूर्ति दिलाइदिने आदेश समेत गरेको पाइन्छ।^{५९}

माथिका निर्णयहरूबाट Inter-American Court of Human Rights तथा European Court of Human Rights मानवअधिकार सम्बन्धी क्षेत्रीय अभिसन्धिहरूले खडा गरेका र सोही अभिसन्धिहरूले निर्धारित गरे बमोजिमको राज्यको दायित्वको व्याख्या ती अदालतले गरेको देखिन्छ। नेपाल मानवअधिकार सम्बन्धी त्यस्तो कुनै छुट्टै क्षेत्रीय अभिसन्धिको पक्ष नरहेको भए तापनि संयुक्त राष्ट्रसंघको एक सक्रिय सदस्य रहेको, मानवअधिकारसँग सम्बन्धित विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धहरूलाई स्वीकार गरेको तथा संविधान तथा अन्य कानूनी प्रबन्ध मार्फत मानवअधिकार र नागरिक स्वतन्त्रताप्रति पटक पटक आफ्नो प्रतिबद्धता समेत व्यक्त गरिसकेको छ। सो सन्दर्भमा माथि उल्लिखित विदेशी तथा मानवअधिकार सम्बन्धी क्षेत्रीय अदालतहरूले गरेको निर्णय अनुरूप विकसित भएका मानवअधिकार सम्बन्धी मापदण्ड र सिद्धान्तहरू हाम्रो संविधानले अङ्गीकार गरेको न्यायका मान्य सिद्धान्तका रूपमा बेपत्ता भएका नागरिकहरूप्रति राज्यको के कस्तो दायित्व रहने भनी स्थापित सिद्धान्तलाई यस अदालतले उदाहरणको रूपमा लिन सक्ने नै देखिन्छ। त्यसलाई अन्यथा गर्नुपर्ने अवस्था पनि रहँदैन।

सामान्य अवस्थामा वा द्वन्द्वको अवस्थामा राज्यको नागरिकहरूप्रति के कस्तो दायित्व हुने रहेछ भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को प्रस्तावनामा नै नागरिकको आधारभूत मानवअधिकारको प्रत्याभूती गरी कानूनी राज्यको अवधारणालाई साकार पार्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको पाइन्छ। सोही संविधानको भाग ३ मा मौलिक हक शीर्षक अन्तर्गत धारा १२ को उपधारा (१) मा कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण नहुने प्रावधान छ। त्यस्तै, धारा १४ को फौजदारी न्यायसम्बन्धी हक अन्तर्गत उपधारा ४ मा अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानविय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ। सोही धाराको उपधारा ५ ले पक्राउ भएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारण सहितको सूचना यथाशीघ्र चाँडो नदिई थुनामा नराखिने र उपधारा ६ मा पक्राउ गरिएको र थुनामा राखिएको प्रत्येक व्यक्तिलाई पक्राउ भएको ठाउँबाट बाटाको म्याद बाहेक २४ (चौबिस) घण्टा भित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्छ र कुनै पनि व्यक्तिलाई त्यस्तो अधिकारीको आदेशले बाहेक सो अवधि भन्दा बढी थुनामा राखिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि उपर्युक्त २०४७ सालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको आधारभूत मौलिक अधिकारलाई थप सुरक्षित गरेको छ। संविधानको प्रस्तावनामा नै नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानवअधिकार तथा कानूनी राज्यको अवधारणा प्रति पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ।

संविधानको धारा १२ को उपधारा (१) ले स्पष्ट शब्दमा व्यक्तिको बाँच्न पाउने अधिकार (right to life) को संरक्षण गरी प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक प्रदान गरेको छ। न्यायसम्बन्धी हक अन्तर्गत धारा २४ (१) मा कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारण सहितको सूचना नदिई थुनामा राखिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। सोही धाराको उपधारा (२) मा पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समयबाट बाटोको म्याद बाहेक २४ घण्टा भित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्नेछ र यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएका व्यक्तिलाई थुनामा नराखिने कुराको प्रत्याभूति दिइएको छ। उपधारा ८ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई निज

^{५९} Kurt v. Turkey, Application No. 24276/94 Judgement of 25 May 1998

विरुद्ध गरिएको कारवाहीको जानकारी पाउने हक हुनेछ भन्ने र उपधारा ९ मा कुनै पनि व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाईको हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

यसैगरी संविधानको धारा २६ मा यातना विरुद्धको हक अन्तर्गत उपधारा १ मा अनुसन्धान, तहकिकात वा पुपत्रको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ। सोही धाराको उपधारा २ मा उपधारा (१) बमोजिमको कार्य कानूनद्वारा दण्डनिय हुनेछ र त्यस्तो व्यवहार गरिएको व्यक्तिलाई कानूनले निर्धारण गरे बमोजिमको क्षतिपूर्ति दिइने छ भन्ने व्यवस्था गर्नुका साथै संविधानको धारा १४३ को उपधारा (७) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले यस्ता अधिकारलाई मुलुकमा संकटकाल घोषणा गरेको अवस्थामा समेत निलम्बन गर्न नसकिने व्यवस्था गरी व्यक्तिको जीवनको अधिकार प्रति संवैधानिक व्यवस्था सम्बेदनशील रहेको तथ्य पुष्टि हुन्छ।

सामान्य अवस्थामा व्यक्तिको मौलिक हकको संरक्षण गरी सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने हकको संरक्षण गर्ने दायित्व राज्यको रहने कुरामा विवाद भएन। द्वन्द्वको अवस्थामा व्यक्तिका नागरिक अधिकारहरू अझ बढी जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहने हुँदा त्यस्तो बिषम परिस्थितिमा राज्यको दायित्व अझ बढि सम्बेदनशील र जिम्मेवारीपूर्ण हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पनि द्वन्द्वको समयमा मानवअधिकारको संरक्षण र अन्तर्राष्ट्रिय मानवता सम्बन्धी कानूनको परिपालनाको प्रश्न चुनौतीको रूपमा रहिआएको देखिन्छ। नेपालमा सन् २००३ र २००४ मा बन्दीहरूलाई गैरकानूनी रूपमा थुनामा राखे र जबर्जस्ती बेपत्ता बनाउने प्रवृत्ति संसारमै सबैभन्दा उच्च रहेको भन्ने एक अध्ययन प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको पाइन्छ।^{९०}

उपर्युक्त बमोजिमका घोषणापत्र, महासन्धि र अनुबन्ध समेतका दस्तावेजहरूले मानिसहरूलाई जबर्जस्त बेपत्ता गराइने कार्यबाट व्यक्तिको सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने अधिकार, यातना विरुद्धको अधिकार, व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको अधिकार, स्वच्छ सुनुवाई र न्यायमा सहज पहुँचको अधिकार तथा पारिवारिक जीवन सम्बन्धी अधिकारमा गम्भीर आघात पुग्ने पक्षलाई औल्याएको पाइन्छ।

नेपालमा जबर्जस्ती बेपत्ता बनाइने कार्यसम्बन्धी छुट्टै कानूनी व्यवस्था भैसकेको नभए तापनि अन्तरिम संविधान २०६३ का कतिपय प्रावधानहरूले द्वन्द्वरत अवस्थामा यस्ता घटनाहरूको विद्यमानतालाई स्वीकार गरेको पाइन्छ। यस संविधान निर्माणको पृष्ठभूमिमा रहेको र संविधानले आफ्नो अङ्गका रूपमा स्वीकार गरेका ने.क.पा. (माओवादी) र सात राजनीतिक दलकाबीच द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण रूपान्तरणको लागि विभिन्न चरणमा भएका राजनीतिक सहमति एवं नेपाल सरकार र ने.क.पा. (माओवादी) बीच २०६३।८।५ मा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताले पनि अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा मानवअधिकार सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरूप्रति प्रतिबद्धता जनाएको छ। संविधानको अनुसूची ४ मा रहेको उक्त शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.३ मा दुवै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको तथा युद्धको समयमा मारिएकाहरूको वास्तविक नाम, थर र घरको ठेगाना सम्झौता भएका मितिले ६० दिन भित्र सूचनाहरू सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई समेत जानकारी उपलब्ध गराउन मञ्जुर गर्दछन् भनी र दफा ५.२.५ मा दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानवअधिकारको उल्लंघन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नताहरूको वारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतीबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्न सहमती जनाइएको र दफा ७ मा आधारभूत मानवअधिकारको परिपालना अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको परिपालनामा दुवै पक्षले प्रतिबद्धता व्यक्त गरेबाट समेत राज्यले बेपत्ता भएका नागरिकहरू प्रति आफ्नो दायित्व रहेको तथ्यलाई स्वीकार गरिसकेको देखिन आउँछ।

राज्यले उपरोक्त शान्ति सम्झौता तथा अन्य विभिन्न राजनीतिक सहमति मार्फत व्यक्त गरेका प्रतिबद्धताहरूलाई अन्तरिम संविधान २०६३ ले समेत आत्मसात गरेको छ। संविधानको भाग ४ अन्तर्गत राज्यको दायित्व, निर्देशक

^{९०} Amnesty International Report, the State of the World's Human Rights, 2005, P. 23

सिद्धान्त तथा नीतिहरू शीर्षक अन्तर्गत धारा ३३ (थ) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गठित छानबिन आयोगको प्रतिवेदनको आधारमा त्यस्ता व्यक्तिहरूको पीडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने तथा ३३ (ध) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ।

उल्लिखित संविधानको भाग ४ अन्तर्गतको प्रावधानहरू कार्यान्वयन भए वा नभएको सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठाउन नसकिने भनि धारा ३६ ले व्यवस्था गरेको भए तापनि यी प्रावधानहरूमा भएका व्यवस्था राज्यका प्रतिवद्धता हुन् भन्ने कुरामा विवाद रहेको देखिँदैन। राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू अदालतबाट कार्यान्वयन गराउन नसकिने भए तापनि यी केवल देखाउनका लागि मात्र राखिएको होइन, राज्यले यी सिद्धान्त तथा नीतिहरूको उपेक्षा गर्न सक्ने भनी यस अदालतले योगी नरहरीनाथ वि.मन्त्री परिषद सचिवालय समेत भएको रिट निवेदन^{११}मा प्रतिपादन समेत गरेकाले राज्यले संविधानको निर्देशक सिद्धान्तमा उल्लिखित विषयलाई उपेक्षा गर्न मिल्दैन।

नागरिकहरूको मूलभूत जीवन, स्वतन्त्रता र न्यायको अधिकारको उल्लङ्घनको घटनाको रूपमा बेपत्ता पारिएको घटनालाई लिइने हुनाले वस्तुतः बेपत्ता पारिएकाहरूको सम्बन्धमा गरिने कानूनी अनुसन्धान वा कारवाहीहरू मौलिक हक अन्तर्गतकै उपचारको हकको अंगको रूपमा लिइने हुनाले सो को कार्यान्वयनको रूपमा पनि सत्यनिरूपणको प्रक्रिया प्रशस्त गर्न सकिन्छ। राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूको विषयमा राज्यले आफ्नो प्राथमिकता अनुसार कहिले आयोग गठन गर्ने भन्ने कुरा उसको सुविधाको विषय भन्न सक्ला र राज्यको निर्देशक सिद्धान्तको कार्यान्वयन आफ्नो तजविजको विषय भन्न सक्ला, तर मौलिक हककै अंगको रूपमा उपचारात्मक संयन्त्रको दृष्टिले गरिने कानूनी अनुसन्धान अभियोजन र उपचारको विषय दोस्रो प्राथमिकताको विषय हुन सक्ने र अदालतको क्षेत्राधिकार बाहिरको विषय पनि हुन सक्ने।

यथार्थमा भन्ने हो भने बेपत्ता पारिएको व्यक्तिहरूको हकमा सत्यतथ्य पत्ता लगाई निकास दिने कुरामा राज्यको अन्य अंग र अदालतको क्षेत्राधिकार भित्र आपसमा द्वन्द्वको अवस्था रहनु पर्ने कारण पनि देखिन्छ। बरु यससम्बन्धी राज्यको उत्तरदायित्व साझा रूपमा पूरा गर्नुपर्ने किसिमको दायित्व हो भनी मान्न सकिन्छ। देशमा लोकतान्त्रिकरणको दिशामा ठूलो आशा र विश्वास सहित फड्को मारिरहेको बखत द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता परेको मानिसहरूको सन्दर्भमा नै समकालीन राज्यसत्ताले गम्भीरता देखाउँदैन भने परिवर्तनको कारणको औचित्य र परिवर्तनले लक्ष्य गरेको दिशा हराउने सम्भावना रहन्छ। द्वन्द्वले व्यवस्थापनको र समाधानको बाटो पक्केको छ भन्ने अनुभूति दिलाउने पहिलो कार्य नै द्वन्द्वको क्रममा भएको धनजनको क्षतिको आंकलन र उपचार हो। त्यसैले पनि यो विषय सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक कारणहरूको अतिरिक्त कानूनी रूपले नै न्याय निरूपणयोग्य विषय देखिन आएको छ। त्यसैले राज्यले सो अनुसारको दायित्वको परिपालना गरेको छ वा छैन भनेर यस अदालतले न्यायिक मूल्याङ्कन गर्न सक्ने भै गर्न पर्ने समेत हुन्छ।

उपरोक्त संवैधानिक व्यवस्था समेतको आधारमा द्वन्द्वको अवस्थाबाट सृजित परिस्थितिप्रति राज्यको दायित्व रहने तथ्यमा विवाद देखिएन। सशस्त्र द्वन्द्वको बेला स्वाभाविक रूपमा अन्य सामान्य अवस्थामा भन्दा मानवअधिकार र मानवीय कानूनको बढी उल्लंघन हुन्छन्। द्वन्द्वको अवस्थामा खस्किएको मानवअधिकारको अवस्था र मानवीय कानूनको उल्लंघनको यथार्थतालाई घटनालाई द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण रूपान्तरण गर्न राज्यले जिम्मेवार र संवेदनशील रूपमा सम्बोधन गर्नुपर्ने दायित्व हुन्छ। द्वन्द्वको समयमा व्यक्तिका नागरिक स्वतन्त्रता र सम्मानजनक रूपमा बाँच्न पाउने अधिकारहरूको अपहरण भएको घटनाप्रति राज्य मौन भइ बस्न मिल्दैन। राज्यले द्वन्द्वको चपेटामा परेका र

^{११} नेकाप २०५३, अङ्क १, नि.नं. ६१२७ पृ.३३

विस्थापित भै पीडित हुन पुगेका नागरिकहरूलाई दिइने राहतका सम्बन्धमा स्पष्ट नीति निर्धारण गरी बिना भेदभाव समानताको आधारमा पारदर्शी ढङ्गले राहत वितरण गर्नु राज्यको कर्तव्य हुने भनी यस अदालतले निवेदक भीमप्रकाश ओली विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषदको कार्यालय समेत भएको २०६१ सालको रिट नं. ३३९४ मा आदेश गरेको समेत देखिएबाट द्वन्द्वको समयमा भएको मानवअधिकारको उल्लङ्घनप्रति राज्य सम्वेदनशिल हुनुपर्ने र राज्यले यस्तो सम्वेदनशिलता देखाउन नसकेमा अदालतले आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने मान्यता हाम्रो न्यायिक प्रणालीमा समेत अवलम्बन गरिसकिएको देखिन आयो।

प्रस्तुत सन्दर्भमा माथि प्रश्न नं.१ को विवेचनाबाट निवेदनमा उल्लेखन गरिएका अधिकांश व्यक्तिहरूको स्थिति अज्ञात नै रहेको अवस्था देखिएकाले माथि उल्लेख भए बमोजिमका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजहरू, विदेशी तथा मानवअधिकार सम्बन्धी क्षेत्रीय अदालतहरूको निर्णय, हाम्रो संवैधानिक प्रावधान समेतबाट बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको यथार्थ स्थिति पहिचान गरी अवस्था सार्वजनिक गर्ने, दोषी देखिएका जिम्मेवार अधिकारीहरूलाई कानूनी कारबाही गर्ने र पीडित पक्षलाई उचित राहतको व्यवस्था गर्ने दायित्वबाट राज्य पन्छिन सक्ने अवस्था देखिएन।

अब उपरोक्त बमोजिमको दायित्व राज्यले पूरा गरेको छ वा छैन अथवा पूरा गर्ने तर्फ के कस्ता कदम चालेको रहेछ भन्ने सन्दर्भमा हेर्दा विपक्षीहरूबाट प्राप्त लिखित जवाफ तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट उपस्थित सहन्यायाधिवक्ताले समेत राज्यले यसतर्फ यो यस्तो कारबाही गरेको छ भनी ठोस र आधारयुक्त तथ्यगत अवस्था एवं विवरण देखाउन सकेको पाइएन। राज्यले ने.क.पा. (माओवादी) र नेपाल सरकारबीच २०६३।८।५ मा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता तथा अन्तरिम संविधान २०६३ मा समेत यससम्बन्धी दायित्वलाई स्वीकार गरिसकेको भए तापनि सो दायित्व पूरा गर्न हालसम्म ठोस कदम चालेको देखिएन। जीवन र सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने वैयक्तिक स्वतन्त्रताको हकको संरक्षण हुन नसकेको अवस्थामा राज्यले संविधानमार्फत स्वीकार गरेका सम्पूर्ण दायित्व नै अर्थहिन हुन जान्छ (Life is significant precondition for enjoying all freedoms. Other preconditions, such as capacity for autonomy, and social and economic structure which allow people to choose between realistic options, are valuable only while we continue to enjoy life).^{९२} जबर्जस्ती बेपत्ताले व्यक्तिको अस्तित्व नै अज्ञात र शंकास्पद हुने भै त्यस्ता व्यक्तिको लागि अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानूनले प्रत्याभूत गरेका आधारभूत मौलिक तथा मानव अधिकारमा पहुँच हुनसक्ने अवस्था नै रहँदैन। लिखित संविधान भएका मुलुकमा संविधान तथा राज्यले प्रतिवद्धता व्यक्त गरेका मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले व्यक्त गरेका नागरिकका अधिकारहरूको सुनिश्चितता तुल्याउने प्राथमिक दायित्व राज्यको हुने कुरामा दुईमत हुन सक्तैन। तर, संविधानले यस अदालतलाई संविधानको संरक्षक र नागरिक स्वतन्त्रताको पहरेदारको रूपमा दायित्व सुम्पेको हुनाले संविधानले तोकेको दायित्व राज्यका अन्य संयन्त्रले पूरा गर्न नसकेको अवस्थामा त्यस्तो दायित्व पूरा गराउन यस अदालतले उचित र आवश्यक आदेश दिनसक्ने नै देखियो।

प्रश्न नं. ३ का सम्बन्धमा

बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्ने सम्बन्धमा हालसम्म भएका प्रयासको रूपरेखा र यसको पर्याप्तताको मूल्याङ्कन गर्दै यस सम्बन्धमा अब के कस्ता कदम चाल्न आवश्यक र उपयुक्त हुन्छ भन्ने प्रश्नमा निवेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता हरिकृष्ण कार्की र हरि फुयाँलले वामनप्रसाद न्यौपाने समितिले राम्रोसँग छानबिन गर्न नसकेको तथ्य स्वयं प्रतिवेदनमा उल्लिखित सीमाहरूले देखाएको छ। जाँचबुझ आयोग ऐन, २०२६ अन्तर्गत बन्ने आयोगको गठन, काम, कर्तव्य र अधिकार समेत सरकारको स्वविवेकमा रहने भएकाले सो ऐन अन्तर्गत गठन हुने आयोगले यस विषयमा प्रभावकारी छानबिन गर्न नसक्ने भएकाले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसारको छुट्टै ऐन बनी सोही ऐन अन्तर्गत उच्चस्तरीय आयोग गठन हुनुपर्छ भनी बहस गर्नुभयो।

^{९२} David Feldman, Civil Liberties and Human Rights in England and Wales, 2nd ed. Oxford University Press, 2002, p 179

निवेदकतर्फकै विद्वान अधिवक्ता मिलन कुमार राई र केदारप्रसाद दाहालले बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा हाल अदालतमा परिरहेका मुद्दाहरू प्रतिनिधिमुलक मुद्दा मात्र हुन। यससम्बन्धी घटनाको छानबिनका लागि उच्चस्तरीय न्यायिक आयोग गठन गर्नुपर्ने र सो आयोगले अदालतमा परेका मुद्दाहरूमा मात्र सीमित नरही बृहत रूपमा जबर्जस्ती बेपत्ता पारिएका घटनाहरूलाई समेट्ने गरी क्षेत्राधिकार दिइनु पर्छ भनी बहस गर्नुभयो। विद्वान अधिवक्ता सतिशकृष्ण खरेलले बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा परेका सम्पूर्ण निवेदनहरूको तथ्य एकिन गर्न संयुक्त राष्ट्र संघ मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले दिएको परामर्श, "Criteria for Commission of Inquiry on Enforced Disappearance" मा उल्लेख गरिएको कार्यविधि अपनाई छानबिन गर्न हाल गठन भैरहेकै बन्दी अनुसन्धान कार्यटोलीलाई जिम्मा दिन उपयुक्त हुन्छ भनी बहस गर्नुभयो।

एमिकस क्युरीका रूपमा उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता खेम नारायण ढुङ्गानाले प्रस्तुत मुद्दाको चरित्रबाट जाँचबुझ आयोग ऐन अन्तर्गत गठित आयोगले सत्य तथ्य पत्ता लगाउन सक्ने अवस्था छैन, अन्य उपयुक्त विकल्प खोजिनु पर्छ भन्ने र अधिवक्ता प्रकाश राउतले त्यस्तो विकल्पका रूपमा उच्चस्तरीय न्यायिक छानबिन समिति (High Level Judicial Inquiry Committee) गठन गर्न सकिन्छ भनी बहस गर्नुभयो।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट उपस्थित सहन्यायाधिवक्ता युवराज सुबेदी र उपन्यायाधिवक्ता भरतमणी खनालले सरकारले बेपत्ता रहेका व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउने कर्तव्य बोध गरी निजहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्ने कार्य गरिरहेको छ। राजनीतिक सहमतिका आधारमा उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने प्रक्रिया शुरु भैसकेको हुँदा यस अदालतबाट पुनः जाँच आयोग गठन गर्नु भनी थप आदेश भैरहनु पर्ने अवस्था छैन भनी बहस गर्नुभयो।

यस इजलासमा आज निर्णय सुनाउन पेश भएका मुद्दाहरूमध्ये सबैभन्दा पुरानो दर्ता २०५५।१०।७।५ को निवेदक राजेन्द्रप्रसाद ढकालका हकमा दायर भएको बन्दी प्रत्यक्षीकरणको निवेदन देखिन्छ। तत्पश्चात विभिन्न मितिमा विभिन्न व्यक्तिका हकमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको निवेदन दायर हुन आएको र मिति २०६३।४।११ मा बन्दीहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न तथा दोषीहरूमाथि कारबाही गर्ने आदेश माग गरी परमादेशको निवेदन पर्न आएको देखिन्छ। उपरोक्त सबै मुद्दाहरूमा विपक्षी निकायहरूले मूल रूपमा निवेदनमा उल्लेख गरिएका व्यक्तिहरूलाई पक्राउ नै नगरिएको तथा हिरासतमा नराखिएको भन्ने जवाफ दिएका छन्। निवेदन लेखबाट बन्दीहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न तथा निजहरूको जीवनरक्षाको लागि राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग लगायतका मानवअधिकार सम्बन्धी विभिन्न संघ संस्थाहरूमा समेत निवेदन दिएको भन्ने खुलन आउँछ। ती निकायहरूले बन्दीको स्थिति एकिन गर्ने सम्बन्धमा आ-आफ्नो संयन्त्र मार्फत प्रयास गरेको भन्ने यस अदालतमा प्राप्त हुन आएको ती निकायहरूको जवाफ तथा प्रतिवेदनहरूबाट देखिएको छ।

विपक्षी निकायहरूले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई पक्राउ नगरेको भनी जवाफ दिएको भए तापनि यस अदालतले उक्त जवाफमा चित्त नबुझाई सो जवाफको पुष्ट्याईको लागि पटक पटक स्पष्टिकरण र पुरक जवाफ समेत मागेको थियो। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले कतिपय निवेदनहरूमा बन्दीलाई गैरकानूनी रूपमा थुनामा राखेको ठहरसाथ बन्दीलाई कानूनी प्रक्रियामा लैजान र दोषी देखिएका जिम्मेवार अधिकारीलाई कारबाहीको सिफारिस गरेको भए तापनि आयोगको उक्त निर्णयको कार्यान्वयन भएको भन्ने देखिन आउँदैन।

बन्दीहरूको स्थिति पत्ता लगाउने सम्बन्धमा यस अदालतले विभिन्न उपायहरूको अवलम्बन गरेको देखिन्छ। बन्दीलाई पक्राउ गरेको देखे प्रत्यक्षदर्शी, थुनामा सँगै बसी रिहा भएका भनिएका व्यक्तिहरू तथा पक्राउ गर्ने भनी देखाइएका कतिपय सुरक्षाकर्मीलाई समेत यस अदालतमा झिकाई बयान गराएको देखिन्छ। रिट नं. ३५७५ को निवेदनमा यस अदालतले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिलाई पक्राउ गरिएको हो वा होइन भन्ने एकिन गर्नका लागि गृह मन्त्रालयको सहसचिवस्तरबाट छानबिन गराई प्रतिवेदन माग गरिएको देखिन्छ। साथै सोही निवेदनमा पुनरावेदन

अदालतका रजिष्टारबाट निवेदनमा पक्राउ गरिएको भनिएको कार्यालयको सेस्तासमेत हेरी बुझी पक्राउ गरिएको हो होइन? पक्राउ गरिएको भए अन्यत्र लगे नलगेको समेत बुझी प्रतिवेदन गर्ने तथा स्थलगत सर्जमिन गरी सो को प्रतिवेदन समेत लिएको मिसिलबाट देखिन आएको भए तापनि यी कुनै पनि प्रयासबाट बन्दीको एकिन स्थिति खुल्न सकेको देखिँदैन। उपरोक्त निवेदनहरू यस अदालतमा विचाराधीन रहेकै अवस्थामा नेपाल सरकारबाट बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न गृह मन्त्रालयका सहसचिव वामनप्रसाद न्यौपानेको एक सदस्यीय छानबिन समिति गठन गरेको देखिन आउँछ।

उक्त समितिले विभिन्न स्रोतको आधारमा बेपत्ता रहेको भनिएको व्यक्तिहरूको संख्या ७७६ जना देखाएको छ। जसमध्ये १७४ जनाको अवस्था एकिन गरी ६०२ जनाको स्थिति अज्ञात रहेको भनिएको छ। यस अदालतमा दायर भएका रिट निवेदनमा उल्लिखित अधिकांश व्यक्तिहरूको नाम प्रतिवेदनमा स्थिति अज्ञात रहेको व्यक्तिहरूको विवरणमा उल्लेख गरेको देखिन्छ।

उक्त प्रतिवेदनमा बेपत्ता भएका नागरिकहरूको नाम, थर, ठेगाना, पक्राउ परेको मिति, स्थान, पक्राउ गर्ने निकाय, आदि स्पष्ट नभएको र कतिपय व्यक्तिहरूको हकमा सुरक्षा निकायले पक्राउ गरेको भनिएकोमा पक्राउ गरेको अभिलेखबाट नदेखिएको भनी सुरक्षा निकायबाट जवाफ प्राप्त भएको भनी बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था एकिन गरी प्रतिवेदन तयार पार्ने कार्य चुनौतीपूर्ण रहेको स्वीकार गरिएको छ। समिति एक सदस्यीय भएको, छोटो कार्यवधि भएको तथा स्थलगत निरीक्षण, जाँचबुझ र अनुसन्धान समेत नगरी सुरक्षा निकायले दिएको विवरणको आधारमा प्रतिवेदन तयार भएको देखिन्छ। जुन निकायले नागरिकहरूलाई पक्राउ गरी बेपत्ता पारिएको भनिएको छ तिनै निकायहरूले दिएको विवरणको आधारमा प्रतिवेदन तयार पारिएको हुनाले प्रतिवेदनले बेपत्ता भएका नागरिकहरूको बारेमा विस्तृत तथ्य उजागर गर्न सकेको पाइएन। उक्त प्रतिवेदनले स्थिति एकिन भएका भनिएका व्यक्तिहरूको हकमा पनि सो कुराको पुष्टि हुन सक्ने आधार तथा स्थिति अज्ञात रहेका भनी उल्लेख गरेका व्यक्तिहरूको विस्तृत विवरण दिन सकेको देखिँदैन। प्रतिवेदनले समितिको सीमा र विषयवस्तुको गाम्भीर्यतालाई मनन गरी यस सम्बन्धमा सरकारको तर्फबाट कानूनी रूपमा सम्बन्धित व्यक्तिलाई बोलाउने, बयान गराउने, प्रमाण बुझ्ने, स्थलगत रूपमा निरीक्षण एवं अनुसन्धान गर्नेलगायतका कार्यहरू समेत गरी छानबिन तथा अनुसन्धान गर्न उपयुक्त हुने भनी सुझाव दिएको भए तापनि हालसम्म पनि सरकारका तर्फबाट उक्त सुझाबलाई कार्यान्वयनमा ल्याई थप छानबिन गर्ने तर्फ प्रयास गरेको देखिँदैन।

नेपाल स्थित संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले पनि विभिन्न व्यक्तिहरूलाई विभिन्न समयमा महाराजगन्ज स्थित भैरवनाथ र युद्धभैरव व्यारेकमा लामो समय सम्म राखी बेपत्ता पारेको भन्ने सम्बन्धमा छानबिन गरी प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको देखिन्छ। प्रतिवेदनमा उक्त व्यारेकबाट बेपत्ता पारिएका भनि ४९ जनाको नामावली उल्लेख गरेको बेपत्ता पारिएको भनिएका अन्य व्यक्तिहरूका हकमा अनुसन्धान जारी राखेको उल्लेख छ। प्रतिवेदनले त्यस्ता व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउन भरपर्दो दक्ष र स्वतन्त्र छानबिन गर्ने र मानवअधिकारको उल्लङ्घनमा संलग्न सेनाको इकाईहरूको जिम्मेवारी एकिन गरी फौजदारी दायित्वमा दोषी पाइएको व्यक्तिहरूलाई नागरिक अदालतमा पेस गर्नुपर्ने भनी सुझाव दिएको छ। साथै त्यसरी छानबिन नभइन्जेल उनीहरूलाई निलम्बन गर्ने र संयुक्त राष्ट्रसंघको शान्ति स्थापना कार्यमा भाग लिन प्रस्तावित गरिन नहुने, प्रत्यक्षदर्शी तथा पूर्व थुनुवाहरू डर धम्कीबाट मुक्त भएको कुराको सुनिश्चता हुनु पर्ने र छानबिनका निष्कर्षहरू सार्वजनिक रूपमा प्रचार प्रसार गरिनु पर्ने भनी प्रतिवेदनले निष्कर्ष सहित सिफारिस गरेको भए तापनि सो सम्बन्धमा नेपाल सरकारले थप अनुसन्धान तथा कारवाही गरेको देखिन आउँदैन।

यस बाहेक, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट पनि यस अदालतमा पेश हुन आएका निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू र यस्तै प्रकृतिबाट बेपत्ता भएका अन्य व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको

ठहर गरी सम्बन्धित जिम्मेवार अधिकृतलाई आवश्यक कारवाही गर्न र बन्दीको स्थिति सार्वजनिक गर्न सरकारलाई सिफारिस गरी आयोगको निर्णय कार्यान्वयन गर्न लेखी पठाएको समेत देखिएको भए तापनि बेपत्ता भएका भनिएका व्यक्तिहरूको स्थिति एकिन गरी सार्वजनिक गर्नेतर्फ थप अनुसन्धान तथा कारवाहीको प्रक्रिया अगाडि बढाएको भन्ने देखिन आएको।

बन्दीहरूको स्थिति एकिन गर्ने सन्दर्भमा नै यस अदालतमा परेका रिट निवेदनहरू मध्ये यस अदालतले रिट नं. ३५७५, १००, १०४ र ६३२ का निवेदनहरूमा उल्लिखित व्यक्तिहरूको हकमा निवेदनमा उल्लिखित व्यहोरा अनुसार निवेदकहरूलाई हिरासतमा लिइएको हो होइन यथार्थ स्थिति पत्ता लगाई यस्ता प्रकृतिका अन्य विषयमा समेत के गर्न मनासिव हुन्छ भनी राय पेस गर्न भएको आदेश बमोजिम बन्दी अनुसन्धान कार्यटोली गठन भै उक्त कार्यटोलीले छानबिन गरी प्रतिवेदन पेस गरेको छ। निवेदनमा उल्लिखित अधिकांश व्यक्तिहरूको स्थिति अज्ञात नै रहेको र सो सम्बन्धमा थप छानबिन गर्नुपर्ने भन्ने पुर्वोक्त समिति तथा मानवअधिकार सम्बन्धी संघ संस्थाहरूको सिफारिस भए तापनि यसरी छानबिन गर्ने जिम्मेवारी मूलतः कार्यपालिकाको नै हो। तर, कार्यकारिणी निकायबाट हालसम्म त्यस्तो छानबिनको प्रयास नगरेको अवस्थामा यस अदालतले सम्पूर्ण निवेदनहरूमध्ये प्रतिनिधिमूलक ढङ्गले केही निवेदनहरूमा अदालतकै तर्फबाट छानबिन गराईएको हो। अदालतको कार्यक्षेत्र तथा स्रोत साधनको सीमितता समेतका कारण सम्पूर्ण निवेदनहरूमा उल्लिखित व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा यस अदालतले छुट्टाछुट्टै छानबिन गराउन सम्भव नभए तापनि छानबिन गराइएका निवेदनहरूमा प्राप्त प्रतिवेदनको निष्कर्षको आधारमा बेपत्ता गराइएका भनिएका अन्य व्यक्तिहरूको हकमा समेत छुट्टै प्रभावकारी संयन्त्र बनाई समग्रतामा थप छानबिन गर्नुपर्ने देखिन आयो।

यसप्रकार बेपत्ता भएका नागरिकहरूको सम्बन्धमा नेपाल सरकारबाट वामनप्रसाद न्यौपाने समिति गठन गरी सीमित प्रयास भएको भए तापनि सो प्रतिवेदनले नै बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा थप अनुसन्धान गर्नुपर्ने भनी निष्कर्षमा पुगेको, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र संयुक्त राष्ट्र संघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले पनि यस सम्बन्धमा थप छानबिन गर्नुपर्ने भनी सिफारिस गरेकोमा सो सिफारिसको कार्यान्वयन भएको नदेखिएको र यस अदालतबाट पनि बेपत्ता बनाइएका भनिएका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूका हकमा अनुसन्धान छानबिन गर्न सम्भव नरहेकाले हालसम्म यस सम्बन्धमा राज्यका तर्फबाट भएका प्रयास पर्याप्त र प्रभावकारी देखिएन। यी निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू र यस्तै प्रकृतिबाट द्वन्द्वका समयमा बेपत्ता भएका सम्पूर्ण नागरिकहरूका सम्बन्धमा स्थिति एकिन गर्न राज्यकै तर्फबाट प्रभावकारी छानबिन गर्नु अपरिहार्य देखिन आयो।

प्रश्न नं. ४ का सम्बन्धमा

माथि उल्लिखित प्रश्नहरूको विवेचनाबाट द्वन्द्वका समयमा जबर्जस्ती बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति एकिन गरी सार्वजनिक गर्ने समेतको प्रयोजनका लागि राज्यका तर्फबाट पर्याप्त र प्रभावकारी प्रयासहरू हुन नसकेको स्थिति चित्रण भैसकेको छ। जबर्जस्ती बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको स्थिति एकिन गरी सार्वजनिक गर्न, दोषीलाई कारवाही गर्न तथा पीडितलाई राहत उपलब्ध गराउने समेतको प्रयोजनको लागि राजनितिक इच्छाशक्ति त अनिवार्य हुन्छ नै, साथै कानूनी संयन्त्रको पनि उत्तिकै आवश्यकता पर्दछ। विगतको द्वन्द्वलाई शान्तिपूर्ण रूपमा रूपान्तरण गर्ने क्रममा राजनितिक सहमतिको रूपमा आएको अन्तरिम संविधान २०६३ ले विगतको द्वन्द्वको समयमा बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा छानबिन आयोग गठन गर्ने तथा त्यस्ता व्यक्तिहरूका पीडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने दायित्वलाई राज्यले स्वीकार गरेको छ।

राज्यले राजनितिक सहमति तथा संविधान मार्फत व्यक्त गरेका प्रतिबद्धताहरूलाई कार्यरूप दिनका लागि प्रभावकारी कानूनी तथा संस्थागत संयन्त्र आवश्यक हुन्छ। बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति छानबिन गर्ने सम्बन्धमा विगतमा नेपाल सरकारको कार्यकारी निर्णयबाट वामनप्रसाद न्यौपानेको एक सदस्यीय समिति गठन भएको र यस अदालतको आदेशले बन्दी अनुसन्धान कार्यटोली गठन भएको भए तापनि सार्वजनिक महत्वको घटनाको

जाँचबुझ गर्ने आयोगको गठन जाँचबुझ आयोग ऐन २०२६ अन्तर्गत मात्र हुन सक्ने देखिन्छ। सो ऐन बमोजिमको जाँचबुझ आयोगको गठन तथा काम कर्तव्य अधिकार नेपाल सरकारले राजपत्रमा तोकिदिए बमोजिम हुने भन्ने कानूनी व्यवस्था देखिन्छ। उक्त ऐनले जाँचबुझ आयोगको गठन हुनसक्ने आधारसम्म दिएको भए तापनि आयोग गठनको स्पष्ट कार्यविधि निर्धारण नगरेको, आयोगको सक्षमता र निष्पक्षताका स्पष्ट आधारहरू खुलाउन नसकेको, आवश्यक क्षेत्राधिकारको व्यवस्था नगरेको, आयोगको गठनमा सम्बन्धित पक्षको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता नभएको, साथै पीडित, साक्षी, उजुरीकर्ता, कानून व्यवसायी र अनुसन्धानकर्ताको सुरक्षाको सुनिश्चितता दिने प्रावधानहरू भएको पाइएन। बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउने कार्यलाई अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नै निजको यथार्थ स्थिति पत्ता नलागेसम्म निरन्तर खोजी हुनुपर्ने मान्यतालाई स्वीकार गरिएको अवस्थामा जाँचबुझ आयोग ऐन अन्तर्गत गठित आयोगले त्यस्तो मान्यतालाई अबलम्बन गर्न सक्ने अवस्था देखिँदैन। बेपत्ता गराइने कार्यको प्रकृति अनुसार नै बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा भएको छानबिनको ठहर प्रतिवेदन निजहरूको परिवारजन तथा आफन्तहरूलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने तथा सो सार्वजनिक समेत गराउन अपरिहार्य हुनेमा सो कुराको निश्चितता जाँचबुझ आयोग ऐनले दिन सकेको पाइँदैन।

द्वन्द्वको समयमा बेपत्ता बनाइएका नागरिकहरूको यथार्थस्थिति पत्ता लगाउने कार्य निश्चित रूपमा जटिल र चुनौतीपूर्ण कार्य हो। स्पष्ट र प्रभावकारी कानूनी संयन्त्र नभएसम्म यस्तो कार्यमा अपेक्षित उपलब्धी हासिल हुने कम सम्भावना रहन्छ। हामी कहाँ भएको विद्यमान जाँचबुझ आयोग ऐन सामान्य अवस्थाको सार्वजनिक घटनाको जाँचबुझ गर्ने प्रयोजन सम्मको लागि जारी भएको देखिन्छ। द्वन्द्वको समयमा उत्पन्न हुनसक्ने यस किसिमको विशेष प्रकृतिको घटनालाई समेटने परिकल्पना ऐनले गरेको देखिँदैन। यस किसिमको घटनालाई समेटनका लागि यो ऐन निर्माण गरिएको पनि होइन। उक्त ऐनको समग्र अध्ययनबाट सो ऐन अन्तर्गत बेपत्ता बनाइएका नागरिकहरूको स्थिति पत्ता लगाउन आयोग गठन भएकै अवस्थामा पनि उक्त आयोगले यस सम्बन्धमा प्रभावकारी छानबिन गर्नसक्ने विश्वसनीय आधार देखिन आएन।

राज्यको संयन्त्रबाट पीडित व्यक्तिहरूले उपचार प्राप्त गर्ने सम्बन्धमा नागरिक अधिकार ऐन २०१२ र यातना सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन २०५३ अन्तर्गत सीमित मात्रामा राज्य विरुद्ध क्षतिपूर्तिको दाबी लिन सक्ने देखिएतापनि बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति नै एकिन नभै अज्ञात रहेको अवस्थामा उपरोक्त ऐनबमोजिम पनि पीडित पक्षहरूले पर्याप्त र प्रभावकारी उपचार पाउन सक्ने अवस्था नदेखिँदा बेपत्तासम्बन्धी विषयलाई सम्बोधन गर्ने छुट्टै कानूनी संयन्त्र देखिन आएन।

कुनै पनि व्यक्तिलाई बलजपती बेपत्ता बनाउने कार्यबाट उसलाई कानूनको समान संरक्षणबाट बञ्चित गरी व्यक्तिको बैयक्तिक स्वतन्त्रताको हरण र न्यूनतम मानवीय मूल्य र मान्यताको उल्लङ्घन गरेको हुन्छ। यस्तो कार्यले उसका सबै बैयक्तिक स्वतन्त्रताहरूलाई त्यही बिन्दुमा नै समाप्त पारिदिन्छ। त्यसैकारण मानवअधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको विश्वव्यापी सम्मान तथा पालना र प्रवर्धन गर्ने दायित्वलाई स्वीकार गरेका कुनै पनि राष्ट्रले यसरी हुने जबर्जस्ती बेपत्ताका घटनाहरूप्रति गम्भीर र सचेत रहनै पर्ने हुन्छ। विशेष गरी द्वन्द्वरत अवस्थामा दण्डहीनता मौलाउन सक्ने खतराका कारण राज्य यस विषयमा थप सजग हुन जरुरी मानिन्छ।

माथि विवेचना गरिए अनुरूप नेपालमा बेपत्ता सम्बन्धी विषयलाई विशेष रूपमा सम्बोधन गर्ने गरी छुट्टै कानून नरहेको परिप्रेक्षमा बलपूर्वक बेपत्ताका घटनाहरूलाई छानबिन गर्ने, बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको स्थिति एकिन गरी सार्वजनिक गर्ने, दोषी देखिएका व्यक्तिहरूलाई कारबाही गर्ने र पीडितलाई राहत उपलब्ध गराउने लगायतका आवश्यक व्यवस्थाहरू भएको विशेष कानूनको निर्माण हुनुपर्ने आवश्यकता देखिन आयो। पीडितपक्षलाई राज्यको न्याय प्रणाली प्रति विश्वास र आस्था कायम राख्ने वातावरण बनाउनु तथा दोषी देखिएका जिम्मेवार अधिकारीहरूलाई कानूनको उल्लङ्घन गर्ने कार्यबाट उत्पन्न हुने दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउन सकिँदैन भन्ने बोध गराउनु पनि राज्यको दायित्व हो।

यो दायित्व राज्यको छुट्टै र विशेष दायित्व नभई राज्यले नागरिकको आधारभूत मौलिक अधिकार र मानव अधिकारप्रति व्यक्त गरेका प्रतिबद्धता अनुरूपकै दायित्व हो। यो दायित्व पूरा गर्नका लागि पनि राज्यले यस्तो विशेष किसिमको कानूनको निर्माण गर्नुपर्छ भन्ने निष्कर्षमा यो इजलास पुगेको छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले कुनै पनि विषयमा कस्तो कानूनको निर्माण गर्ने वा नगर्ने अधिकार पूर्णतः व्यवस्थापिका संसदलाई दिएको छ। व्यवस्थापिका संसद सो बमोजिम कानून बनाउन सक्षम छ र यसरी कानून बनाउंदा संविधानले सुम्पेको दायित्वबमोजिम आफ्नो उच्चतम विवेक प्रयोग गर्ने कुराको अपेक्षा सधैं गरिएको हुन्छ। यस इजलासले यो विषयमा यो यस्तो कानून बनाउन उपयुक्त हुन्छ भन्नु व्यवस्थापिका संसदको अधिकारक्षेत्रमा हस्तक्षेप र अतिक्रमण गरेको नभई राज्यले प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका नागरिक स्वतन्त्रताको संरक्षणको लागि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा स्थापित मापदण्ड समेतलाई ख्याल गरी थप प्रभावकारी कानून बन्नुपर्छ भन्ने न्यायिक चासोको वैधानिक अभिव्यक्ति हो भन्ने रूपमा लिन जरुरी छ।

अतःराज्यले उपरोक्त बमोजिमको कानूनको निर्माण गर्दा बेपत्ता भएका नागरिकहरूप्रति संविधानमा व्यक्त गरिएका प्रतिबद्धताहरू, नागरिकका मौलिक हक तथा स्वतन्त्रताहरू, राज्यले अनुमोदन गरेका मानवअधिकार र मानवता सम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका दस्तावेजहरू, अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले स्वीकार गरेका संयुक्त राष्ट्र संघको बडापत्र, मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र लगायत व्यक्तिहरूलाई जर्बजस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यबाट संरक्षणसम्बन्धी घोषणापत्र, १९९२ र सो सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २००६ (International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, 2006) समेतलाई मापदण्डको रूपमा लिई तदनुकूल हुने गरी कानून बनाउन वाञ्छनीय देखिन्छ।

प्रश्न नं ५ का सम्बन्धमा

यस अदालतमा दायर भएको रिट नं. १६२ को बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदनमा उल्लिखित बिहारीलाल गोडिया समेतको तर्फबाट निवेदनमा बेपत्ता बनाइएको भनी उल्लेख गरिएका विभिन्न व्यक्तिहरूका परिवार निजहरूकै आय आर्जनमा आश्रित रहेका, निजहरूको खोजबिन र मुद्दा मामिलाका क्रममा थप खर्च व्यहोर्नुपरेको र निजहरूलाई त्यसरी बेपत्ता पारेपछि परिवारका सदस्यहरूले मानसिक रूपमा समेत यातना भोगिरहनु परेकाले सो बापत परिवारका सदस्य तथा नाबालक छोराछोरी समेतलाई यसै अदालतबाट उचित क्षतिपूर्ति समेत भराइदिने आदेश समेत गरीपाउँ भन्ने निवेदन परेको देखिन्छ। यसरी गैरकानूनी रूपमा थुनामा रहेका निवेदनमा उल्लिखित विभिन्न व्यक्तिहरूलाई बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी थुनामुक्त गरीपाउँ भनी मुख्य माग भएको रिट निवेदनबाटै क्षतिपूर्ति वा यस्तै अन्य कुनै अन्तरिम प्रकृतिको राहत समेत उपलब्ध गराउनु भनी आदेश गर्न मिल्छ वा मिल्दैन भनी यस इजलासले कानून व्यवसायीहरूसँग जिज्ञासा राखेको थियो।

निवेदकतर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता केदार दाहालले निवेदकहरूले परिवारका सदस्य पनि गुमाएका छन्, निजहरूको खोजबिनमा शारिरिक, मानसिक र आर्थिक व्यय सहनु परेको छ। मुद्दाको लामो कारवाहीले पीडितका परिवारको आर्थिक व्ययभार अझ बढाएको छ। तर, कारवाही हुनपर्ने दोषीहरूको तर्फबाट राज्यले आफ्नो कोष खर्च गरी मुद्दाको प्रतिरक्षा गरेको छ। न्यायमा सहज पहुँचको प्रत्याभूतिको लागि र परिवारजनको आर्थिक र मानसिक पिडा कम गर्न पनि क्षतिपूर्ति तथा राहत दिइनु पर्छ भनी बहस गर्नुभयो।

निवेदकतर्फकै विद्वान अधिवक्ता श्री हरिकृष्ण कार्कीले भारतीय संविधानको धारा ३२ अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतले आवश्यक निर्देशन दिनसक्ने व्यवस्थाको प्रयोग गरी भारतीय सर्वोच्च अदालतले कैयौं यस्तै प्रकृतिका मुद्दाहरूमा क्षतिपूर्तिको आदेश दिएको छ। नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ८८ (२) तथा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १०७ (२) ले सर्वोच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण लगायतका निवेदनमा निवेदकहरूलाई पूर्ण रूपमा न्याय गरी उचित उपचार दिन अदालतले उपयुक्त आदेश दिनसक्ने भएकाले सोही प्रावधान

बमोजिम क्षतिपूर्ति लगायत कुनै पनि उपयुक्त राहतको व्यवस्था गर्नु भनी आदेश गर्न सक्छ भनी बहस गर्नुभयो। अधिवक्ता हरि फुयाँलले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू बेपत्ता भएको तथ्य स्थापित भएको छ। राज्यद्वारा जबर्जस्ती बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूलाई मानवअधिकार सम्बन्धी विभिन्न क्षेत्रीय अदालतहरूले क्षतिपूर्ति दिने गरी फैसलाहरू भएका छन्। ती फैसलाहरूलाई यस अदालतले उदाहरणको रूपमा लिन सक्छ। जबर्जस्ती बेपत्ताबाट संरक्षणसम्बन्धी महासन्धिले क्षतिपूर्ति र अन्तर्कालीन उपायहरूको सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको हुनाले परिवारको भावनात्मक मूल्य, आर्थिक व्ययभार, खोजबिनमा लाग्दा गुमाइएको उत्पादकत्व, परिवार तथा समाजमा पर्न गएको क्षति समेतलाई मूल्याङ्कन गरी अदालतले उचित क्षतिपूर्तिको आदेश गर्न सक्छ भनी बहस गर्नुभयो।

विपक्षी निकायहरूको तर्फबाट महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट उपस्थित सहन्यायाधिवक्ता तथा उपन्यायाधिवक्ताहरूले बेपत्ता भएको भनिएका कतिपय व्यक्तिहरू सार्वजनिक समेत भएका छन्। अनुमानको आधारमा बेपत्ता पारिएको भनी निष्कर्षमा पुग्न र त्यस्तो निष्कर्षको आधारमा अदालतले क्षतिपूर्तिको आदेश गर्न सक्तैन। नागरिकहरू प्रतिको आफ्नो कर्तव्यबोध सरकारले गरेको छ। आफ्नै संयन्त्रमार्फत उपयुक्त उपचार प्रदान गर्ने तर्फ सरकार क्रियाशील भैरहेकाले क्षतिपूर्तिको आदेश दिइरहनु आवश्यक छैन भनी बहस जिकीर प्रस्तुत गर्नुभयो।

उपर्युक्त बमोजिम विद्वान कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकीरसमेत सुनी प्रस्तुत निवेदनहरूको कारबाहीबाटै यस अदालतले क्षतिपूर्तिको आदेश जारी गर्न सक्छ वा सक्तैन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा माथि पत्र नं. ४ मा विवेचित आधारबाट बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति छानबिन गर्ने एवं पीडित पक्षको लागि क्षतिपूर्ति एवं उपयुक्त राहतको व्यवस्था गर्ने छुट्टै कानूनको बिद्यमानता देखिन आएन तर यस्तो कार्यबाट पीडित पक्षलाई नागरिक अधिकारको उल्लङ्घनमा प्रदान गरिने अन्य उपयुक्त उपचारकै एक पाटोको रूपमा क्षतिपूर्ति तथा राहतलाई लिन नसकिने भन्न मिल्ने देखिएन।

माथि विवेचित विभिन्न पत्रहरूबाट व्यक्तिलाई बेपत्ता बनाइने कार्यबाट व्यक्तिको जीवन तथा वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अधिकार लगायत संविधान प्रदत्त अनेकौं मौलिक हकको उल्लङ्घन हुन जाने कुरा स्थापित भैसकेको छ। यसरी संविधान प्रदत्त मौलिक हकको उल्लङ्घनमा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा २३ अनुसार धारा ८८ (२) बमोजिम र नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३२ अनुसार धारा १०७ (२) बमोजिम उपचारको प्रत्याभूति गरेको देखिन्छ। साबिक संविधानको धारा ८८ (२) तथा वर्तमान संविधानको धारा १०७ (२) मा “यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भएपनि सो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहिन देखिएको अन्य कुनै कानूनी हकको प्रचलनको लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादको निरूपणको लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुङ्गो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुनेछ। सो प्रयोजनको लागि पूर्ण रूपमा न्याय गरी उचित उपचार प्रदान गर्न सर्वोच्च अदालतले बन्दीप्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत जुनसुकै उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। संविधानको उपर्युक्त प्रावधानबाट नागरिकका आधारभूत मौलिक अधिकारको प्रभावकारी संरक्षण गरी नागरिकहरूलाई पूर्ण न्यायको प्रत्याभूति दिनका लागि विद्यमान हकलाई प्रचलित गराउन उपयुक्त उपचारको व्यवस्था गर्न उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्ने यस अदालतको अन्तरनिहित अधिकार रहेको देखिन आयो। यसप्रकारको आदेश जारी गर्नु नागरिक अधिकार संरक्षणका लागि यस अदालतको संवैधानिक दायित्व पनि हो।

यसै गरी संविधानको धारा १०० ले यस अदालतलाई संविधान, अन्य कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त अनुसार न्यायिक अधिकारको प्रयोग गर्ने अख्तियारी प्रदान गरेको तथा यस अदालत स्वतन्त्र न्यायपालिकाको मूल्य मान्यतालाई अनुसरण गरी लोकतन्त्र र जनआन्दोलनको भावनालाई आत्मसात गर्दै यस संविधानप्रति प्रतिवद्ध रहने व्यवस्था गरेको छ। जनआन्दोलनको भावना राजनीतिक अर्थमा प्रयोग गरिएको शब्दावली भएकाले यसको कानूनी

अर्थ र परिणाम निकाल्न सजिलो छैन। जनआन्दोलनको आव्हानकर्ता र सहभागी महत्वपूर्ण राजनीतिक शक्तिहरूको निर्णयको अभिव्यक्तिको रूपमा नेपाली जनताको तर्फबाट जारी भएको वर्तमान संविधान नै समग्रमा जनआन्दोलनको भावनाको अभिव्यक्ति हो भनी मान्नु पर्ने हुन्छ। जनआन्दोलनको भावना भनेको यो संविधानको संरचना र भावना भन्दा भिन्न रूपमा बुझ्न खोजीएमा संविधानले आफूलाई सर्वोच्च कानूनको रूपमा घोषित गरेको तथ्य नै खण्डित हुने अवस्था आउँछ। जनआन्दोलनको मूल्य मान्यता र भावनाको मर्म बोध गर्न वर्तमान संविधानको संरचना र यस भित्र अन्तरनिहित सिद्धान्तहरूले प्रशस्त प्रकाश पार्न सक्दछन्। संविधान भन्दा बाहिर गएर जनआन्दोलनको भावना खोज्न संवैधानिक पद्धति भित्र बाँधिँएर बसेको सबैलाई सम्भव हुँदैन भने न्यायपालिकाको लागि झनै सम्भव हुँदैन। यदि कुनै निकायले संविधान र सो अन्तर्गत बनेको कानून बमोजिम कुनै कार्य गरेको छ भने त्यो जनआन्दोलनको भावना विपरीत गरेको भनी निष्कर्ष कुनै हालतमा पनि निकाल्न सकिँदैन। तसर्थ जनआन्दोलनको भावनालाई संवैधानिक पद्धतिको सापेक्षतामा कानूनी परिणामहरूको सन्दर्भमा बुझ्नु पर्ने हुन आउँछ।

मानव अधिकार, शान्ति र न्याय लोकतन्त्रको आधारशिला हुन्। द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण रुपान्तरण गरी न्यायपूर्ण समाज स्थापना गर्नका लागि नै विगतमा जनआन्दोलन भै तत्पश्चात जारी गरिएको संविधानमा पनि सोही मूल्य मान्यताप्रति प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ। द्वन्द्वमा भएको धनजनको क्षतिको उचित छानबिन गरी दोषी देखिएकालाई न्यायको कठघरामा उभ्याउनु र पीडित पक्षलाई क्षतिपूर्ति लगायत उचित राहत दिनु भनी संविधानमा गरिएका प्रावधानहरूको कार्यान्वयन गर्नु यथार्थमा जनआन्दोलनको भावनाको सम्मान नै हो। उपर्युक्त संवैधानिक प्रावधानबाट पनि विगतको द्वन्द्वको क्रममा स्थिति अज्ञात रहेको भनी यस अदालतमा निवेदन दायर गर्ने व्यक्तिहरूका लागि यस अदालतले उचित क्षतिपूर्ति तथा राहतको आदेश दिन नसक्ने भन्ने देखिन आएन।

हाम्रो जस्तै संवैधानिक प्रावधान भएको भारतीय संविधानको धारा ३२ (२) ले पनि भारतीय सर्वोच्च अदालतलाई संविधानप्रदत्त मौलिक हकको प्रभावकारी संरक्षणको लागि उपयुक्त उपचार प्रदान गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको देखिन्छ।^{९३} संविधानको यही प्रावधानको प्रयोग र व्याख्या गरी माथि प्रश्न नं. २ मा उल्लिखित *Rudal Sah VS. Union of India* को मुद्दामा भारतीय सर्वोच्च अदालतले निवेदक *Rudal Sah* लाई गैरकानूनी रूपमा थुनामा राखेकोमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको निवेदनबाटै क्षतिपूर्ति समेत दिलाइदिने निर्णय गरेको र यसरी सर्वोच्च अदालतले दिएको क्षतिपूर्तिको निर्णयबाट निवेदकको साधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत क्षतिपूर्तिमा दाबी गर्नसक्ने अधिकारलाई प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने भनी निर्णय गरेको पाइन्छ।

त्यस्तै *Smt. Postasangbom Ningol Thokchom and others V. General Officer Commanding and others*^{९४} को मुद्दामा निवेदिकाहरूका छोराहरू समेत तीनजनालाई प्रहरीले पक्राउ गरेकोमा एकजनालाई मात्र छाडेको र अन्य दुई जनालाई बेपत्ता बनाएकाले निजहरूको हकमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको निवेदन दायर भएको देखिन्छ। बन्दीलाई हिरासतबाट मुक्त गरिसकेको भन्ने विपक्षी निकायको लिखित जवाफ भएकाले भारतीय सर्वोच्च अदालतले बेपत्ता गराइएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा छानबिन गर्न सम्बन्धित जिल्ला अदालतको न्यायाधीशको जाँचबुझ समिति बनाएको थियो। उक्त समितिले सँगै हिरासतमा रही छुटेका पूर्वबन्दीको बयान समेतका अन्य प्रमाणका आधारमा बन्दीहरूलाई हिरासतबाट मुक्त गरेको प्रमाणको अभाव रहेको भन्ने प्रतिवेदन दिएको थियो। सो प्रतिवेदन समेतका आधारमा सर्वोच्च अदालतले मुद्दाको कारबाहीकै क्रममा जुन विषयमा *Private law* मा क्षतिपूर्तिको उपचारको व्यवस्था छैन त्यस्ता विषयमा संविधानको धारा ३२ अनुसार पूर्ण न्यायको प्रत्याभूतिका लागि क्षतिपूर्तिको आदेश दिनसक्ने भनी व्याख्या गरेको थियो। सो मुद्दामा अदालतले अन्तरिम उपचारलाई निश्चितता प्रदान गर्नुका साथै पीडितहरूलाई

^{९३} "The Supreme Court shall have power to issue directions or orders or writs, including writs in the nature of habeas corpus, mandamus, prohibition, quo-warranto and certiorari, whichever may be appropriate, for the enforcement of any of the rights conferred by this part"

^{९४} www.jodis.nic.in/supremecourt/ website visited on 2064/02/14

क्षतिपूर्तिबापत रकम दिलाईदिने आदेश समेत गरेको पाइन्छ। यस्तै प्रकृतिको तथ्य भएको Nilabati Behera V. State of Orissa^{९४} भएको मुद्दामा पनि भारतीय सर्वोच्च अदालतले संविधानको धारा ३२ कै ब्याख्या गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराइदिएको देखिन्छ।

राज्यले बलपूर्वक बेपत्ता बनाएको अवस्थामा Inter-American Court of Human Rights ले Velasquez Rodriguez v. Honduras, Trujillo Oroja v. Bolivia भएको मुद्दा तथा European Court of Human Rights ले Kurt v. Turkey को मुद्दामा क्षतिपूर्ति भराइदिने गरी भएको फैसलाको दृष्टान्त माथि प्रश्न नं. २ मा विवेचना गरिसकिएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले स्वीकार गरिसकेको जबर्जस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, २००६ को धारा २४ (४) ले हरेक राज्य पक्षलाई आफ्नो कानून प्रणालीमा जबर्जस्ती बेपत्ताका पीडितहरूलाई पुनर्लाभ (reparation) प्राप्त गर्ने तथा शिघ्र, स्वच्छ र पर्याप्त क्षतिपूर्ति पाउने अधिकारको सुनिश्चितता तुल्याउने दायित्व तोकेको छ।^{९५} यस्तै किसिमको व्यवस्था संयुक्त राष्ट्र संघीय महासभाको १८ डिसेम्बर १९९२ मा भएको प्रस्ताव नं. ४७ र १३३ बाट स्वीकार गरिएको जबर्जस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्ने सम्बन्धी घोषणापत्रको धारा १९ मा समेत देखिन्छ।^{९६} उक्त धाराको ब्याख्या गर्ने क्रममा UN Working Group on Enforced or Involuntary Disappearance^{९७} ले जबर्जस्ती बेपत्ताका पीडितहरूलाई मौद्रिक क्षतिपूर्ति भराइँदा शारीरिक तथा मानसिक क्षति, गुम्न पुगेका अवसरहरू, भौतिक क्षति र आय आर्जनमा हुन गएको नोक्सानी, ख्याती वा प्रतिष्ठामा लागेको आँच तथा कानूनी वा विशेषज्ञ सेवामा लागेको खर्च समेतका आधारहरू लिनुपर्ने भनी सिफारिस गरेको देखिन्छ।

संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाद्वारा महासभाको ६० औं सभामा पारित प्रस्ताव नं. ७१ (ए) को दफा ७ मा मानवअधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनबाट पीडित पक्षहरूलाई न्यायमा समान र प्रभावकारी रूपमा पहुँच हुनुपर्ने, पीडितले भोग्नु परेको क्षति बापत पर्याप्त, प्रभावकारी र शिघ्र पुनर्लाभ (reparation) पाउनुपर्ने तथा यससम्बन्धी सूचनामा पीडितको पहुँच हुनुपर्ने भनी प्रस्ताव पारित गरेको^{९८} र नेपाल पनि संयुक्त राष्ट्र संघको सदस्य भएको नाताले त्यस्ता प्रस्तावहरू मार्फत देखाइएको प्रतिबद्धताप्रति राज्य उदासिन रहन सक्ने अवस्था देखिन आउँदैन।

नेपाल पक्ष भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्धको धारा २ तथा ९ को ब्याख्या गर्ने क्रममा संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार समितिले उक्त धाराद्वारा प्रदान गरिएको व्यक्तिका अधिकारहरू उल्लङ्घन भएको अवस्थामा राज्यले अन्य उपचारका अतिरिक्त उपयुक्त मात्रामा क्षतिपूर्ति समेत दिनुपर्ने र तात्कालीक रूपमा अन्तरिम उपायहरू समेत अबलम्बन गर्नुपर्ने भनी ब्याख्या गरेको देखिन्छ।^{१००} द्वन्द्वको क्रममा जबर्जस्ती बेपत्ता हुने घटनाबाट बेपत्ता हुने व्यक्ति मात्र पीडित हुने नभई निजको परिवार र आफन्तजन समेत पीडित हुने हुँदा राज्यद्वारा प्रदान गरिने क्षतिपूर्ति तथा राहत त्यसरी बेपत्ता भएका नागरिक तथा निजहरूका आफन्तजनहरूले समेत प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था हुनुपर्ने भन्ने मान्यता रहेको देखिन आउँछ।^{१०१}

^{९४} AIR (1993) 2 SCC 746

^{९६} Each state Party shall ensure in its legal system that the victim of enforced disappearance have the right to obtain reparation and prompt, fair, and adequate compensation.

^{९७} The victims of acts of enforced disappearance and their family shall obtain redress and shall have the right to adequate compensation, including the means for as complete a rehabilitation as possible. In the event of death of the victim as a result of an act of enforced disappearance, theirs depends shall also be entitled top compensation.

^{९८} www.hri.ca/fortherecord1998/vo11/disappearances.htm website visited on 2064/02/13

^{९९} Resolution No 60/147: Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and a Reparation for Victims of Gross Violation of International Human Rights Law and Serious Violation of International Humanitarian Law

^{१००} General Comment No. 31(80) The Nature of the General Legal Obligation Imposed on State Parties to the Covenant adopted on 29 March 2004. cited from www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf visited on 2064/2/13

^{१०१} supra note 9, P. 36

यस प्रकार नेपालको संवैधानिक व्यवस्था, विदेशी अदालत तथा मानवअधिकार सम्बन्धी क्षेत्रीय अदालतहरूको फैसला, नेपालले अनुमोदन गरेका मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू तथा संयुक्त राष्ट्रसंघ एवं अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले जारी गरेका प्रस्ताव र घोषणापत्र समेतका दस्तावेजहरूका आधारमा नागरिक तथा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाबाट पीडित पक्षहरूलाई तात्कालिक राहत तथा उचित क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने राज्यको दायित्व रहेको कुरा स्थापित हुन आउँछ। माथि विवेचित आधारबाट निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता भएको देखिएका र त्यस्ता व्यक्तिहरू प्रति राज्यको विशेष दायित्व हुने कुरा स्थापित भैसकेको छ। अब निजहरूको खोजी गरी न्याय प्राप्ति गर्ने क्रममा पीडितको परिवारहरूले भोग्नुपरेको शारीरिक मानसिक यातना तथा आर्थिक क्षति समेतलाई ख्याल गरी प्रस्तुत निवेदनबाटै तत्काल अन्तरिम प्रकृतिको राहतको आदेश दिन उपयुक्त देखियो।

प्रश्न नं. ६ का सम्बन्धमा

माथि विभिन्न प्रश्नहरूको सिलसिलामा निवेदनहरूमा उल्लेख भएका बेपत्ता भएका भनिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा हालसम्म राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको नेपाल स्थित कार्यालयले गरेको अध्ययन प्रतिवेदन, यस अदालतले राजेन्द्र ढकाल लगायत चारजनाको हकमा विशेष गरी पुनरावेदन अदालतको न्यायाधीशको संयोजकत्वमा गठित अनुसन्धान टोलीको प्रतिवेदन एवं विपक्षीहरूको लिखित जवाफ समेतबाट अधिकांश व्यक्तिहरूको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको देखिन आयो। यस अदालतले गठन गरेको अनुसन्धान टोलीको प्रतिवेदनबाट चक्रबहादुर कटुवालको हकमा हिरासतमा नै मृत्यु भै सकेको भन्ने र अन्य राजेन्द्रप्रसाद ढकाल, बिपिन भण्डारी र दिलबहादुर राईका हकमा शुरुमा पक्राउ गर्दा सुरक्षा निकायले पक्राउ गरेको बिन्दुसम्म एकिन हुन आएको भनी निष्कर्ष दिएको देखिए पनि तत्पश्चातको अवस्था अद्यपि स्पष्ट हुन सकेको अवस्था छैन। आफ्नो नागरिकको खोज खबर गर्ने र संरक्षण गर्ने राज्यको सामान्य उत्तरदायित्व हो। राज्यकै अंगको संलग्नतामा पक्राउ गरिएको अवस्थामा तिनको सुरक्षा र अधिकारहरूको संरक्षण गर्ने राज्यको उत्तरदायित्व अझ व्यापक हुन्छ। प्रस्तुत निर्णय अन्तर्गत विचार गरिएका विभिन्न मितिका निवेदनहरू जसमध्ये पहिलो निवेदन २०५५ सालमा परेको देखिन्छ, मुद्दा परी लिखित जवाफ माग भए पश्चात पनि निवेदनमा उल्लिखित बेपत्ता पारिएका भनिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा सरकारी स्तरबाट खोजविन गर्ने, कानूनी प्रणालीलाई सुधार वा सुदृढ गर्ने, पीडितलाई राहत र उपचार दिने, अनुसन्धान प्रक्रियालाई व्यवस्थित एवं प्रभावकारी बनाउने आदि कुराहरूमा गम्भीर प्रयास भएको पाइएन। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले दिएको प्रतिवेदन र सुझाव गरिएको कुराहरूले पनि गम्भीर ध्यानाकर्षण पाएको देखिएन। यस अदालतबाट भिम प्रकाश ओलीको मुद्दामा दिएको निर्णय बमोजिम द्वन्द्व पीडितको हैसियतमा समस्या समाधानको लागि गर्नुपर्ने विचार भएको पाइएन। गृह मन्त्रालयले आन्तरिक रूपमा सहसचिव स्तरीय छानविन प्रक्रिया सञ्चालन गरेको भए पनि त्यस प्रतिवेदनलाई स्वतन्त्र र यथार्थपरक बनाउन वान्छित प्रयास भएको पाइएन। उक्त प्रतिवेदन बमोजिम गर्नुपर्ने भनिएका कुराहरू पनि भए गरेको पाइएन। वर्तमान अन्तरिम संविधानको विभिन्न धारामा यस समस्यालाई सम्बोधन गर्न म्याद समेत तोकी प्रतिबद्धता जनाइएकोमा सो पनि हालसम्म भएको पाइँदैन। यसरी माथि वर्णन गरिए बमोजिम बेपत्ता भएको व्यक्तिको खोजी गर्ने, संरक्षण दिने, उपचार दिने बेपत्ता पर्ने कार्यलाई मानवअधिकार उल्लङ्घनको गम्भीर अपराध मानी दण्डहीनता अन्त्य गर्न जो चाहिने कार्य गर्ने लगायतको राज्यको अविभाज्य उत्तरदायित्व रहँदा रहँदै पनि द्वन्द्व समाधानको क्रममा पहिलो प्राथमिकता साथ ध्यानाकर्षण हुनैपर्ने यो जस्तो समस्याले उचित स्थान पाएको देखिएन। यसबाट जुन स्तरमा राज्यले बेपत्ता भएका व्यक्ति, निजको परिवार तथा निजहरूको धनजनको सुरक्षाको प्रत्याभूति मार्फत समस्त समाजलाई सुरक्षाको भावना उदबोध गराउन सक्नुपर्ने सो गर्न नसकेको देखिन आयो।

निवेदनमा उल्लेख गरिएका व्यक्तिहरूमध्ये मृत भनी प्रमाणित गरिएको बाहेक अरुको अवस्था लिखित जवाफ र छानविन समेतबाट हालसम्म पनि निजहरू जीवित रहेका वा नरहेको, जीवित रहे कहाँ कस्तो अवस्थामा छन् भन्ने

लगायतको सम्पूर्ण प्रश्नहरू अज्ञात देखिन आयो। त्यस्तो अज्ञात स्थिति रहनु राज्यको लागि बचाउ योग्य विषय देखिन आएन। बेपत्ता हुनेहरूको संख्या ठूलो देखिएको र यो गम्भीर प्रश्नको रूपमा रहेको देखिएकोले उक्त समस्यालाई निवेदकले माग गरे जस्तो बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषयमा सिमित नभएर यी र यस्तै संभावित मुद्दाहरूलाई समेत समग्रमा संवोधन गर्ने गरी विभिन्न चरणमा कानूनी, संरचनात्मक र उपचारात्मक पक्षतर्फ विचार गर्नुपर्ने हुन आयो।

प्रस्तुत मुद्दाको छलफलको क्रममा मृत भनिएका खड्गबहादुर घर्ती मगरको हकमा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने सान्दर्भिकता रहेन भने अन्यको अवस्था अहिले पनि अज्ञात देखिएकोले निजहरूको हकमा पनि बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने अवस्था देखिदैन। निवेदक लेखनाथ न्यौपाने समेतले निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा स्थिति सार्वजनिक गर्न विभिन्न मागहरू सहित परमादेशको आदेश माग गर्नु भएको छ। साथै पुरक रूपमा निवेदन दिँदै अन्तरिम राहत तथा क्षतिपूर्ति समेत माग गरिएको छ। साथै त्यस्ता व्यक्तिको बारेमा खोजबिन गरी उपचार दिन कानूनी एवं व्यवस्थापकीय पक्षहरूमा सुधारहरू ल्याउन विपक्षी नेपाल सरकारको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी गरी पाउन माग गर्नु भएको छ। यस रोहमा समेत विचार गर्दा निवेदकहरू मध्ये यस अदालतले अनुसन्धान टोली गठन गरी छानबिन गरिएको व्यक्तिहरू चक्रबहादुर कटुवाल, राजेन्द्रप्रसाद ढकाल, दिलबहादुर राई र विपिन भण्डारीको हकमा तथा त्यस्तो छानबिन गर्न बाँकी रहेका अन्य व्यक्तिहरू समेतका सम्बन्धमा विशेष रूपले व्यवस्था गर्नु वाञ्छनीय भएकाले निवेदकहरूको मागको सम्बन्धमा निम्न बमोजिमको व्यवस्था गरी सम्बोधन गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकारको नाममा निम्न आदेश जारी हुने ठहर्छः

क) निवेदनमा बेपत्ता गरिएका भनिएका मध्ये चक्रबहादुर कटुवाल, राजेन्द्रप्रसाद ढकाल, दिलबहादुर राई र विपिन भण्डारीका सम्बन्धमा यस अदालतले गठन गरेको बन्दी अनुसन्धान टोलीको छानबिनबाट निजहरू मध्ये चक्रबहादुर कटुवालको हिरासतमा यातनाको कारणबाट मरेको भन्ने र अन्यको हकमा माथि उल्लेख भए झैं सुरक्षा निकायमा पक्राउ गरी लगिएको सम्म स्थिति बुझिन आएको र तदोपरान्तको स्थिति अद्यापि अस्पष्ट देखिन आएको छ। यसरी हिरासतमा मृत्यु हुन गएको चक्रबहादुर कटुवालको हकमा निजको मृत्यु सम्बन्धमा अब प्रचलित कानून बमोजिम अपराध अनुसन्धान गरी अभियोगको उचित प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिएकोले तत्काल त्यस प्रक्रियामा कुनै रूपमा संलग्न भएका निकाय, पदाधिकारी वा कर्मचारी र सो प्रक्रियामा साथ दिने अन्य सम्बन्धित व्यक्तिको हकमा अपराध अनुसन्धान गरी मुद्दा चलाउने, र सम्बन्धित कार्यालय प्रमुख तथा कर्मचारी लगायतलाई विभागीय कारवाही र सजायको प्रक्रिया चलाई टुङ्गो लगाई दिनु भनी विपक्षी गृहमन्त्रालय तथा नेपाल सरकारको नाममा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ। सो कार्यान्वयनको सिलसिलामा आवश्यक र सम्बन्धित देखिन आउने सम्बन्धित निकाय वा सो अन्तर्गत काम गर्ने कर्मचारीहरूलाई आवश्यक निर्देशन दिन समेत यो आदेश जारी गरी दिएको छ।

न्यायिक अनुसन्धान टोलीले सुरक्षा बलले पक्राउ गरी लगेको तर हालसम्म स्थिति अज्ञात रहेको भनी पहिचान गरिएका राजेन्द्र ढकाल, विपिन भण्डारी र दिलबहादुर राईको हकमा पनि सो प्रक्रियामा संलग्न पदाधिकारी वा व्यक्तिहरूको हकमा पुरा गर्नुपर्ने थप अनुसन्धान पुरा गरी कानूनबमोजिम मुद्दा चलाई पीडितलाई न्याय दिनु पर्ने स्थिति देखिन आएको छ। तर, सो बमोजिम तत्काल मुद्दा चलाउनलाई बेपत्ता पार्ने कार्य अपराधको रूपमा परिभाषित गर्ने, तथा सजाय तोक्ने र क्षतिपूर्ति लगायतको पर्याप्त व्यवस्था सुनिश्चित नगरीकन प्रचलित कानून अन्तर्गत नै समाधान खोज्ने हो भने पूर्ण रूपमा न्याय प्राप्त गर्न सक्ने सम्भावना नदेखिएको हुनाले निजहरूको हकमा प्रकरण ख बमोजिमको कानून निर्माण भएपछि यस अदालतबाट गठित बन्दी अनुसन्धान कार्यटोलीको प्रतिवेदनको आधारमा आवश्यकता अनुसार जो

चाहिने थप अनुसन्धान पुरा गरी बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न जिम्मेवार देखिएका तत्कालीन सम्बन्धित सुरक्षा निकायका प्रमुख तथा अन्य कर्मचारीहरू उपर समेत मुद्दा चलाउने र सम्बन्धी व्यक्ति तथा पीडित परिवारलाई कानूनबमोजिमको क्षतिपूर्ति दिने लगायतको व्यवस्था गर्नु भनी विपक्षीका नाममा आदेश जारी गरीएको छ।

साथै निजहरूलाई सुरक्षा वलले पक्राउ गरी एक बिन्दुसम्म पुऱ्याएको भन्ने बन्दी अनुसन्धान कार्यटोलीको निष्कर्ष रहेको र तदोपरान्त निजहरूको स्थिति अज्ञात देखिएकोले पक्राउ गरी पछि अज्ञात अवस्थामा पुऱ्याउने कार्यमा संलग्न सम्बन्धित निकायको प्रमुख तथा अन्य कर्मचारीहरूलाई यथास्थितिमा गैर जिम्मेवार रूपमा दण्डहीन रूपमा छाडी राख्न मनासिव नहुने हुनाले निजहरूको हकमा तत्कालै विभागीय कारवाही एवं सजाय गर्नुपर्ने देखिएको बन्दी अनुसन्धानको कार्यटोलीको प्रतिवेदनले पहिचान गरेका व्यक्ति तथा थप जाँचबुझबाट जिम्मेवार देखिन आएका अन्य कर्मचारी समेतलाई विभागीय कारवाही गरी सजाय समेत गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकार तथा गृह मन्त्रालय समेतका नाममा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ।

ख) यस अदालतबाट न्यायिक छानबिन गर्न बाँकी रहेको निवेदक लेखनाथ न्यौपाने समेत भएको परमादेशको आदेश जारी गरीपाउँ भन्ने मुद्दा र अन्य बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरीपाउँ, भन्ने मुद्दामा उल्लिखित थप अनुसन्धान हुनु पर्ने अवस्था बाँकी रहेको र त्यस्तै अवस्थाका बेपत्ता पारिएका भनी उजूरी पर्न सक्ने अन्य व्यक्तिहरूको हकमा समेत निवेदकहरूले विशेष व्यवस्थाहरूको माग गर्नु भएको सम्बन्धमा यस अदालतले विचार गरेको छ।

बेपत्ता पारिएको भनेको व्यक्तिहरूको हकमा प्राप्त लिखित जवाफले निजहरूको स्थिति एकिन गर्न मद्दत नगरेको र औपचारिक अनुसन्धान कतैबाट भए गरेको पनि नदेखिएकोले अनुसन्धान नै बाँकी रहेको स्थितिमा निश्चित राय बनाउन सहज भएन। त्यसमा पनि बेपत्ता पारिएको भनेको व्यक्तिहरू र तिनको परिवारजनलाई पर्न गएको असरलाई विशेष रूपले संबोधन गर्ने गरी कानूनी, संरचनात्मक तथा उपचारात्मक व्यवस्थाहरू नै पर्याप्त नरहेको अवस्थामा भई रहेको कानूनी व्यवस्थाले समस्याहरूलाई संबोधन गर्न सक्ने सम्भावना पनि देखिन आएन। तसर्थ निम्न बमोजिमको व्यवस्था गरी निजहरूको समस्यालाई संबोधन गर्न विपक्षी नेपाल सरकारलाई निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिएको छ।

१. द्वन्द्वको क्रममा भएको व्यापक प्रकृतिको बेपत्ता पारिएको घटनाहरू र अन्य अवस्थामा पनि बेपत्ता पारिएका अवस्थामा पक्रने, थुन्ने, बन्धक राख्ने, थुन्दाको बापतमा अपनाउनु पर्ने सतर्कता र व्यवस्था पीडित व्यक्ति तथा निजको परिवारजनको अधिकार, निजहरूले प्राप्त गर्न सक्ने उपचार, निजहरूको सम्बन्धमा गरिने प्रभावकारी अनुसन्धान जस्ता विषयहरूमा संबोधन गरिएको हामीकहाँ कानूनकै अभाव देखियो। सार्वजनिक महत्वको कुनै प्रश्नमा जाँचबुझ गर्ने ऐन सम्मको व्यवस्था भए पनि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सन्दर्भमा सो प्रयोजनका लागि जाँचबुझ गर्न बनेको ऐन नै नहुनाले त्यस्तो ऐन विना वास्तविक, व्यवहारिक र प्रभावकारी जाँचबुझ हुन नसक्ने देखियो। साथै विद्यमान फौजदारी कानून भित्र पनि यससँग सम्बन्धित प्रश्नहरूलाई संबोधन गर्ने कानूनी र संरचनात्मक व्यवस्था गरिएको पाइएन। तसर्थ यो समस्याको प्रभावकारी संबोधन गर्नको लागि बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूर कायम गर्ने, बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको कुरालाई बेपत्ता पारिएकाहरूको संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि २००६ मा समावेश गरिएको परिभाषा अनुरूप परिभाषित गर्न, थुनुवाको अधिकार, थुनामा राखेको दायित्व, थुनामा राख्ने ठाउँका किटान र थुनामा रहनेसँग निजको वकील र परिवारजनको सम्बन्ध र

पहुँचको व्यवस्था, थुनुवालाई थुनाको कारणको सूचनाको हक, थुनुवाका न्यायिक उपचारको हकको व्यवस्था, गैर कानूनी थुनामा राखेको अवस्थाको थुनुवा तथा निजलाई थुनामा राखिएबाट वा बेपत्ता पारिएबाट पीडित भएका सम्बन्धित व्यक्ति तथा परिवारको क्षतिपूर्ति लगायतको उपचारको हक, अनुसन्धान प्रक्रियालाई प्रभावहीन हुन नपाउने गरी लचिलो हदम्याद सम्बन्धी व्यवस्था, गैरकानूनी थुनामा राखेको वा बेपत्ता गर्यो भन्ने सम्बन्धी उजुरी सुन्ने निकाय र तिनको उत्तरदायित्व, थुनामा राख्दा थुनुवाको प्रयोजनको लागि औपचारिक बन्दीगृहको व्यवस्था गरी त्यस्तोमा मात्रै थुनामा राख्ने, थुनामा राख्दा मानवीय व्यवहार गर्ने, थुनुवाको लागि थुनामा राख्दाको समय, अवस्था, थुनामा राख्न आदेश दिने अधिकारीको नाम नामेसी र ठेगाना लगायतका प्रासङ्गिक विवरणहरू र थुना हस्तान्तरण गर्दा पनि तदनुरूपको व्यवस्था गर्नुपर्ने दायित्व, थुनुवाका सबै अवस्थाबारे परिवारजनले थाहा पाउने अधिकार र सो सहज साध्य गर्ने प्रक्रियाको विकास, थुनाबाट मुक्त गर्दा पनि वास्तवमा मुक्ति पाएको स्थिति झल्किने शर्तहरूको व्यवस्था र निजको शारीरिक एवं मानसिक अवस्थाको अभिलेख राख्ने जस्ता व्यवस्थाहरू समेटिएको कानूनको निर्माण प्राथमिकताको साथ गर्नुपर्ने आवश्यकता महशूस भएको छ। बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न भई मुद्दा चलाइएको अवस्थामा वा सजाय तोकिएका व्यक्तिहरूलाई माफी दिन नमिल्ने जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको सम्बन्धमा पनि ध्यानाकर्षण गरी उचित व्यवस्था गर्नु उत्तिकै महत्वपूर्ण छ। यस प्रयोजनको लागि बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (International Convention for the Protection of All Person from Enforced Disappearance) लाई मार्गनिर्देशकको रूपमा ग्रहण गर्न वाञ्छनीय हुन्छ।

- उपरोक्त बमोजिम बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धी ऐन कार्यान्वयनको लागि सोही ऐनमा वा छुट्टै रूपमा त्यस्ता बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा छुट्टै जाँचबुझ आयोग गठन गर्ने व्यवस्था समेत समावेश गर्न वाञ्छनीय हुन्छ। यस किसिमको समस्याको जाँचबुझ गर्न छुट्टै अधिकार, सिप र प्रक्रियाको आवश्यकता हुने हुनाले संयुक्त राष्ट्रसंघको मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको तत्वावधानमा विकसित बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा जाँचबुझ गर्ने आयोगको आधारहरू (Criteria for Commission on Enforced Disappearance) लाई मार्ग निर्देशकको रूपमा शर्तहरू किटान गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ।

यस अन्तर्गत अन्य कुराको अतिरिक्त प्रस्तुत विषयसँग सम्बन्धित सबै घटनाहरूको जाँचबुझ गर्ने, आयोगको कार्यक्षेत्र स्पष्ट गर्ने, त्यस्तो जाँचबुझ ले अदालतको प्रतिस्थापन नगर्ने, आयोगमा मनोनित व्यक्ति सो कामको लागि उपयुक्त र दक्ष हुनुपर्ने, निजहरू स्वतन्त्र र निष्पक्ष हुनु पर्ने, सो को लागि आवश्यक सेवाशर्त र सुविधाको व्यवस्था गर्नुपर्ने, त्यसमा महिला वा अन्य जाती वा समुदायको प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने, आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार ऐनमा नै तोकिनु पर्ने, समस्याका प्रकृति अनुसार कुनै पनि स्रोतबाट प्राप्त जानकारीको आधारमा जाँचबुझ गर्न सक्ने, स्थिति स्पष्ट नभए सम्म जाँचबुझ निरन्तर गर्नुपर्ने व्यवस्था, जाँचबुझको लागि महत्वपूर्ण पीडित, साक्षी, उजुरवाला, वकील र अनुसन्धानकर्ता सबैलाई अनुसन्धानमा सहयोगी बनिरहनको लागि निजहरूको सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने, पीडितहरूले आफ्नो सरोकार र भनाई राख्न पाउने अधिकार र अवसरको व्यवस्था, निजहरूको भनाई गोप्य राख्न सकिने

व्यवस्था गर्न जरूरी हुन्छ भने त्यस्ता आयोगलाई आवश्यक ठाउँ, कार्यालय आदिको निरीक्षण गर्ने, बुझ्न पर्ने देखिएका व्यक्तिहरू बुझ्ने लगायतको सबै अधिकार दिन आवश्यक हुन्छ। त्यस्ता आयोगलाई आफ्नो तोकिएको कार्यसम्पन्न गर्न आवश्यक स्रोत साधन उपलब्ध गराउने व्यवस्था पनि सुनिश्चित गर्न जरूरी हुन्छ। यी सबै कुराहरू विधि निर्माणको क्रममा विचार गरिन वाञ्छनीय हुन्छ।

कानून बनाउने कुरामा सार्वभौम नेपाली जनताले सुम्पेको विधायिकी अधिकार अन्तर्गत बुद्धिमानीपूर्वक विधि निर्माण गर्ने सिलसिलामा उपरोक्त कुराहरूलाई वाञ्छित स्थान दिएमा यस किसिमको समस्या भोगेका जनता कुनै न कुनै हद सम्म लाभान्वित हुन सक्ने आशा गर्न सकिन्छ।

- ग) यसरी बेपत्ता पारिएको व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धी ऐन, तिनीहरूलाई बेपत्ता पारिएको कारण र अवस्थावारे जाँचबुझ आयोगको व्यवस्था कानूनबाटै गरी व्यापक रूपमा छानबिन गर्न अधिकार सम्पन्न उपयुक्त आयोग गठन गरी निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूको हकमा छानबिन गरी प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाउने र सो आधारमा फौजदारी अनुसन्धान पुरा गरी आवश्यकता र उपयुक्तता अनुसार सम्बन्धित व्यक्तिको हकमा अभियोजन लगायतको निर्णय गर्नु गराउनु भनी विपक्षी नेपाल सरकार, तथा गृहमन्त्रालय तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी गरि दिएको छ।
- घ) उपर्युक्तानुसार सम्बन्धित कानून बनाउने, जाँचबुझ आयोग गठन गर्ने, त्यसबाट प्रतिवेदन लिने र सो आधारमा अभियोजन गर्ने सम्मका काम गर्दाको चरणहरू पार गर्दा लामो समय लाग्ने कुरा निश्चित छ। तर समस्याको जटिलता र छिटो समाधान गर्नु पर्ने अनिवार्यतालाई विचार गरी यसलाई कार्यपालिका एवं विधायिकाले अति प्राथमिकता दिएमा मात्रै यस समस्या समाधान गर्नमा सघाउ पुग्ने देखिन्छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्नु र न्याय दिलाई दिनु राज्यको सम्पूर्ण अंगको उत्तरदायित्व रहने हुनाले जिम्मेवार अंगसँग संविधानसम्मत कार्यमा सकारात्मक भूमिकाको आसा एवं विश्वास गर्नु प्रस्तुत मुद्दाको रोहमा स्वभाविक र वैध अपेक्षा हो भन्ने हामीलाई लागेको छ। यस क्रममा नेपाल सरकारले कानून निर्माणको प्रक्रियामा विशेष पहल गर्नु जरूरी देखिन आउँछ।

उपरोक्त चरणहरू पुरा गरेर मात्रै निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरू र तिनीहरूको परिवारले न्यायको अनुभूति लिन सक्ने हुनाले वाञ्छित प्राथमिकताको साथ यस सम्बन्धी कारवाही अघि बढाउन अनिवार्य देखिन आएको छ।

- ङ) माथि प्रकरण (घ) मा उल्लेख भए झैं यस मुद्दामा निवेदकहरूले लामो समय देखि (कतिपय ०५५ साल देखि) अदालतबाट विभिन्न किसिमको उपचार मागी प्रतिक्षारत अवस्थामा वसेको पाइन्छ भने माथि उल्लेख गरिएको प्रक्रिया पुरा गरी प्रभावकारी उपचारको लागि अझै केही समय लाग्ने देखिएको छ। बेपत्ता भएको कारणले सम्बन्धित व्यक्तिले भोगेको असरको अतिरिक्त परिवारजन बेपत्ता भएको कारणले परिवारले विभिन्न सामाजिक आर्थिक एवं मानसिक क्षति निरन्तर रूपमा भोग्न परिरहेको हुन्छ। बेपत्ता भएको मानिसको खोजबीन गर्नको लागि लाग्ने समय, श्रम र व्यय अनि सो सिलसिलामा आफूले गुमाएको शान्ति र व्यहोरेको भार साथै बेपत्ता पारिएको भनेको व्यक्तिको अनुपस्थितिले श्रम उत्पादकत्व तथा सुरक्षा लगायतमा परेको असरको मूल्याङ्कन गरियो भने यस्को दुरगामी सामाजिक तथा आर्थिक परिणामहरू देखिन आउछन्। राज्यले एकातिर बेपत्ता पारिएको भनिएका व्यक्तिहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न नसकेको र अर्को तिर परिवारजनले सो सिलसिलामा निरन्तर क्षति र दायित्व व्यहोर्नु परिरहेको हुँदा बेपत्ता पारिएको

भनेको व्यक्तिहरूको स्थिति निर्णायक रूपमा स्पष्ट नभए सम्म यसबाट सिर्जित पीडा निरन्तर हुने हुनाले यसको संवोधन पनि कुनै रूपमा गर्न अनिवार्य देखिन्छ।

उपरोक्त उल्लेख भए अनुसार ऐन बनाई कार्यान्वयन गराउने सिलसिलामा अन्तिम रूपमा नतिजा हासिल भै जो स्थिति स्पष्ट हुन्छ, सोबाट नै निवेदकहरूको मागको सम्बन्धमा यथोचित रूपमा संवोधन हुन सक्ने देखिन्छ। अर्को शब्दमा सम्बन्धित व्यक्तिको स्थिति प्रष्ट भई दोषी समेत किटान भएमा निजहरूले कानूनले निर्धारित दण्ड प्राप्त गर्ने तथा कानून बमोजिम क्षतिपूर्तिको व्यवस्था भएमा सोही बमोजिम पीडितले सो प्राप्त गर्ने अवस्था त्यहि प्रक्रियामा निर्धारित हुन सक्ने देखिन्छ। तथापि त्यतिन्जेल आफ्नो मानिस खोजी बसेका परिवारजनले न्यायको यो लामो बाटो तय गर्नको लागि आफ्नो मात्रै सीमित साधन र बेचैन अवस्थाले सम्भव देखिन आउँदैन। स्वजनको खोजी गर्ने यो प्रक्रियामा निराश भै न्यायको वाटोबाटै पलायन हुनबाट बचाउन, आफ्नो स्वजन खोजी गर्ने वैधानिक मार्ग अवलम्बन गर्न सहयोग र समर्थन दिन र आंशिक रूपमा भए पनि तात्कालिक राहतको रूपमा कुनै सहयोग दिनु पर्ने कुरामा यो इजलास विश्वस्त छ।

वन्दीको यथार्थ अवस्था स्पष्ट नभएको अवस्थामा दण्ड वा क्षतिपूर्ति जस्तो खास कानूनी उपचार दिन सम्भव नभए पनि पछि अनुसन्धानबाट पत्ता लाग्न आई कानून बमोजिम दिइने उपचारको मात्रा र किसिमको समेत कुनै गणना वा असर नहुने गरी हाललाई पीडित परिवारलाई न्यायमा पहुँच खोज्दा व्यहोर्नु परेको दायित्व वहन गर्न सघाउने सीमित उद्देश्यले यो मुद्दाको निर्णय गर्दाको अवस्था विचार गरी सांकेतिक रूपमा भएपनि अनुदान स्वरूप राहत दिनु वाञ्छनीय देखिन आएको छ।

जीवनको सुरक्षा र स्वतन्त्रताको अधिकार उल्लंघनको घटनालाई कुनै मौद्रिक वा आर्थिक रूपमा क्षतिपूर्ति हुन सक्ने अवस्था नै रहन्न। त्यसो भए पनि पीडितको परिवारलाई किञ्चित भए पनि सहयोग गर्न राज्यको उत्तरदायित्व भएको र अधिकारहरू उपचारको प्रभावकारी व्यवस्था बिना अर्थहिन हुने हुनाले उपचार खोज्ने पीडितको परिवारको हकलाई सम्मान गर्न पनि अन्तरिम प्रकृतिको तात्कालिक राहत स्वरूप सहायता दिनु पर्ने आवश्यकतालाई यो इजलासले हार्दिक रूपमा हृदयङ्गम गरेको छ।

सो सिलसिलामा माथि प्रकरण १ मा उल्लिखित यस अदालतको आदेशबाट गठीत कार्यटोलीको अनुसन्धानबाट समेत मृत्यु भैसकेको पुष्टि भएको भनिएका व्यक्ति चक्रबहादुर कटुवालको हकमा तात्कालिक राहतको रूपमा तिनको नजिकको हकवालालाई र अन्य मृत घोषित भएका परिवारलाई जनही २ लाख रुपैयाँ क्षतिपूर्ति दिने, यस अदालतको अनुसन्धान टोलीबाट छानबिन गरी सकिएको सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरि बेपत्ता पारिएको निष्कर्ष निकालिएको राजेन्द्रप्रसाद ढकाल, बिपिन भण्डारी र दिलबहादुर राईको हकमा जनही एक लाख पचास हजार र बाँकी निवेदनमा उल्लिखित स्थिति प्रष्ट नभएका व्यक्तिहरूको हकमा जनही १ लाख रुपैयाँ तात्कालिक राहत स्वरूप अविलम्ब उपलब्ध गराइ दिनु भनी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको नाममा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०० र १०७ (२) अनुसार यो आदेश जारी गरी दिएको छ।

साथै माथि विभिन्न प्रकरणमा उल्लिखित कुराहरूमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी हालसम्मको पीडितहरूको अवस्था र यस पछि पनि बेपत्ता भएका कारणले निरन्तर भोग्नु परेको क्षति र असुविधालाई विचार गरी आर्थिक शैक्षिक रोजगारी लगायतको विभिन्न पक्षहरू विचार गरी उपयुक्त राहत कार्यक्रम तर्जुमा गरी लागू गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरी दिएको छ।

आदेशको कार्यान्वयनको लागि यो आदेशको सूचना महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई दिनु।

आज निर्णय सुनाइएका निवेदनहरूको कारबाही तथा निष्कर्षमा पुग्ने क्रममा आफूले गरेको अनुसन्धान विवरण उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्र संघीय मानव अधिकारको उच्चायुक्तको कार्यालय, सर्वोच्च अदालत बन्दी अनुसन्धान कार्यटोली र संलग्न हुनु भएका माननीय लोकेन्द्र मल्लिक, सह न्यायाधिवक्ता सरोज गौतम र अधिवक्ता गोविन्द बन्दी तथा अदालतको सहयोगीको रूपमा कानून व्यवसायीहरू पठाई सहयोग गर्ने नेपाल बार एसोसिएसन र सर्वोच्च अदालत बार इकाइ, बहसमा उपस्थित हुनु भएका कानून व्यवसायीहरू, प्रस्तुत विषयमा अनुसन्धान गरी बिशेष रूपले सहयोग गर्ने यस अदालतका उपसचिवहरू प्रकाश खरेल र नहकुल सुबेदीलाई र निवेदनको कारबाहीका क्रममा सहयोग पुर्याउने निकाय तथा महानुभावहरूलाई यो इजलास विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु।

कल्याण श्रेष्ठ
न्यायाधीश

उक्त रायमा म सहमत छु।

खिलराज रेग्मी

न्यायाधीश

इजलास अधिकृत: प्रकाश खरेल

: नहकुल सुबेदी (रा.प. द्वितीय)

ईति संवत् २०६४ साल जेठ १८ गते रोज ६ शुभम्।

२. बाबुराम गिरी वि. मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, काठमाडौंसमेत,

नेकाप, असार २०६६ निर्णय नं. ८०९६

सर्वोच्च अदालत

संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री अनूपराज शर्मा

माननीय न्यायाधीश श्री प्रकाश वस्ती

संवत् २०६१ सालको रिट नं. ३०२२

आदेश मिति: २०६५।१२।२०।५

विषय:- परमादेश मिश्रित प्रतिषेध।

निवेदक: काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ३२ स्थित केन्द्रीय कार्यालय भएको मानव अधिकार संगठनको तर्फबाट ऐ. का महासचिव बाबुराम गिरी।

विरुद्ध

विपक्षी: मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, काठमाडौंसमेत।

आदेश

न्या. प्रकाश वस्ती: नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २३/८८ (२) बमोजिम यस अदालतमा पर्न आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार रहेको छ:

निवेदक नेपाल मानव अधिकार संगठन, संस्था दर्ता ऐन, २०३४ बमोजिम संस्थापक अध्यक्ष स्व. ऋषिकेश शाहको नेतृत्वमा संवत् २०४५ सालमा स्थापना भई २०५३ साल भाद्र २६ गते विधिवत् रूपमा काठमाडौं जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा द.नं. १४९ मा दर्ता भएको संस्था हो। नेपालमा संवत् २०५२ सालदेखि माओवादीहरूले प्रारम्भ गरेको सशस्त्र विद्रोह र त्यसलाई नियन्त्रण गर्ने नाउँमा राज्य पक्षबाट भएका कारवाहीहरूका कारण लाखौं नेपाली नागरिकहरूको संविधानप्रदत्त हकको व्यापक उल्लङ्घन हुँदै आएको छ। यसै सन्दर्भमा नागरिकहरूलाई गैरकानूनी रूपमा पक्राउ गर्ने, थुनामा राख्ने र बेपत्ता पार्ने जस्ता कार्यमा तीव्र वृद्धि भएको छ। मानव अधिकारसँग सम्बन्धित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लगायत अन्य विभिन्न संघ संस्थाहरूलाई प्राप्त भएका बाहेक निवेदक संगठनलाई मात्र आधिकारिक रूपमा प्राप्त सूचनाबमोजिम हालसम्म देशभरका यसै रिट निवेदनसाथ संलग्न अनुसूची १ मा उल्लिखित ४३३ जना नागरिकहरूलाई राज्यद्वारा गैरकानूनी रूपमा पक्राउ गरी बेपत्ता पारिएको तथ्याङ्क रहेको निर्बिबाद छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका आफन्तहरूले आफ्ना मानिसहरूको स्थितिको जानकारी माग गर्दा राज्यपक्षबाट अस्वीकार गरिँदै आएकोमा बेपत्ता पारिएका मानिसका आफन्तहरूले रत्नपार्कमा आमरण अनसन बसेपछि बाध्य भई प्रत्यर्थी श्री ५ को सरकारले मिति २०६१।३।१७ गते बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा प्रतिवेदन पेस गर्न गठित छानबिन समितिसमक्ष निवेदक संगठनले मिति २०६१।४।१८ को पत्रमार्फत यसै निवेदन साथ संलग्न अनुसूची १ मा उल्लिखित बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको नामावली पेस गरेकोमा उल्लिखित ४३३ जना व्यक्तिहरू मध्ये २४ जना व्यक्तिको मात्र मिति २०६१।४।२७ मा प्रत्यर्थी छानबिन समितिले स्थिति सार्वजनिक गरेको छ। तर निवेदक संगठनले बेपत्ता पारिएका नागरिकहरू ४३३ जनाको नामावली प्रत्यर्थी छानबिन समितिलाई उपलब्ध गराएकोमा २४ जनाको मात्र स्थिति सार्वजनिक गरी बाँकी ४०९ जना व्यक्तिको स्थितिलाई सार्वजनिक नगरी ठाडै ढाकछोप गर्ने दुराशयपूर्ण कार्य गरी उनीहरूको जीवनसँग खेलवाड गर्ने कार्य प्रत्यर्थीहरूबाट भएको प्रष्ट छ।

यस प्रकार संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्यको हैसियतले अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र १९४८, जेनेभा महासन्धि १९४९ समेतको पक्ष भएको नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ बमोजिम उक्त मानव अधिकारसम्बन्धी घोषणापत्र र महासन्धिको साझा धारा ३ मा उल्लिखित प्रावधानहरूलाई नेपाल कानूनसरह प्रत्यर्थी श्री ५ को सरकारले पालना गर्नुपर्ने

अपरिहार्य अवस्थाका अतिरिक्त राज्यपक्षबाट बेपत्ता पारी निजहरूलाई प्राप्त विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनद्वारा प्रदत्त आधारभूत मानव अधिकारको समेत नाङ्गो उल्लङ्घनका साथै आफ्नै २५ बुँदे सार्वजनिक प्रतिबद्धताको समेत खिल्ली उडाई बेपत्ता पारिएका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूको स्थिति हालसम्म सार्वजनिक नगरिएको हुँदा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११ को उपधारा (१), धारा १२ को उपधारा (१), धारा १४ को उपधारा (५) र (६), धारा १६ र २३ समेतका आधारमा ऐ.को धारा ८८ को उपधारा (२) बमोजिम सम्मानित अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र गुहार्न निवेदक संगठन बाध्य भएको व्यहोरा निवेदन गर्दछु।

अतः यसै रिट निवेदनसाथ संलग्न अनुसूची १ मा उल्लिखित बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरू लगायत अन्य मानव अधिकार संघ संस्था र निकाय समेतबाट प्रत्यर्थी श्री ५ को सरकारलाई उपलब्ध गराइएका विवरणसमेत बमोजिमका बेपत्ता पारिएका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूको स्थिति परमादेशको आदेश जारी गरी अविलम्ब सार्वजनिक गर्नु गराउनु र गैरकानूनी थुनामा रहे भएका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूलाई अविलम्ब मुक्त गर्नु, गराउनु तथा प्रतिषेधको रिट जारी गरी अब उप्रान्त कुनै पनि नेपाली नागरिकलाई गैरकानूनी तवरबाट पक्राउ गरी थुनामा राख्ने र बेपत्ता पार्ने समेतका कुनै पनि गैरकानूनी एवं असंवैधानिक काम कारवाही नगर्नु नगराउनु भन्नेसमेतको जो चाहिने उपयुक्त आज्ञा आदेश वा पूर्वी समेत प्रत्यर्थीहरूका नाउँमा जारी गरीपाऊँ भन्ने रिट निवेदन व्यहोरा।

यसमा के, कसो भएको हो? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो? लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाई लिखित जवाफ परेपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेस गर्नु, साथै रिट निवेदनको विषयवस्तु प्रकृतिबाट चाँडो निर्णय हुन आवश्यक देखिँदा अग्राधिकार दिई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको आदेश।

विपक्षी निवेदकले निवेदनमा उल्लेख गरेका व्यक्तिहरूलाई हिरासत वा थुनामा राख्ने गरी कोही कसैलाई आदेश वा निर्देशन नगरिएको र ती व्यक्तिहरू थुनामा रहेको भन्नेसमेतको कुनै जानकारी यस कार्यालयलाई नभएको हुँदा निवेदन माग दाबी खारेज गरीपाऊँ भन्ने प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ।

रिट निवेदनमा उल्लिखित कार्यमा यस कार्यालय संलग्न नरहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरीपाऊँ भन्ने सशस्त्र प्रहरी बल प्रधान कार्यालयको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ।

बेपत्ता पारिएका भनिएका व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउन आवश्यक कार्य भइरहेको र मन्त्रालयबाट पनि सम्बन्धित निकायहरूलाई आवश्यक निर्देशन भइसकेको हुँदा स्थिति सार्वजनिक नगरी ढाकछोप गरेको भनी विपक्षीले लगाएको आरोप निराधार हुँदा रिट निवेदन खारेज गरीपाऊँ भन्ने रक्षा मन्त्रालयको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ।

रिट निवेदकले उल्लेख गरेअनुसार कसैलाई पनि गैरकानूनी रूपमा पक्राउ गर्ने, थुनामा राख्ने, झुठ्ठा मुद्दा लगाउने र बेपत्ता पार्ने जस्ता कार्यको लागि यस मन्त्रालयबाट मातहतका कुनै पनि निकायलाई आदेश वा निर्देशन नगरिएको हुँदा निराधार रिट निवेदन खारेज गरीपाऊँ भन्ने गृह मन्त्रालयको तर्फबाट यस अदालतमा परेको लिखित जवाफ।

निवेदकको दाबी हेर्दा अब उप्रान्त कुनै पनि नेपाली नागरिकलाई गैरकानूनी तवरबाट नपक्रनु, थुनामा नराख्नु, बेपत्ता नपार्नु, कुनै गैरकानूनी एवं असंवैधानिक काम नगर्नु भन्ने आदेश जारी गरीपाऊँ भन्ने छ। यस प्रहरी प्रधान कार्यालयले प्रथमतः त्यस्तो कुनै कार्य नै गरेको छैन साथै कुनै व्यक्ति विशेषको वस्तुगत अधिकारमा आघात पुगेको अवस्था वा काल्पनिक कुरामा त्यस्तो खुल्ला आदेशको माग गर्नु भनेको संवैधानिक व्यवस्थाकै पुर्नघोषणाको माग गर्नु जस्तै हो। रिट निवेदन खारेज गरीपाऊँ भन्ने प्रहरी प्रधान कार्यालय, नक्सालको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ।

रिट निवेदकले मेरो के-कस्तो काम कारवाहीबाट निजको के-कस्तो हक अधिकारको हनन भएको हो त्यसको स्पष्ट जिकीर नलिई बिना आधार कारण मलाई विपक्षी बनाई दिएको रिट निवेदन खारेज गरीपाऊँ भन्ने प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को तर्फबाट परेको लिखित जवाफ।

नेपाल सरकारको २०६१।३।१७ को निर्णय अनुसार बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा छानबिन समिति गठन भई हालसम्म पनि कार्यरत छ। समितिले तोकिएको कायदेशिबमोजिम त्यस्ता व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा उपलब्ध भएसम्मको विवरण

नेपाल सरकारसमक्ष प्रस्तुत गर्दै आएको सन्दर्भमा प्रस्तुत रिट निवेदनको औचित्य नरहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरीपाउँ भन्ने सचिव नारायण मलेगुको यस अदालतमा परेको लिखित जवाफ।

रिट निवेदकले उल्लेख गरे जस्तो शाही नेपाली सेनाले कुनै पनि गैरसैनिक व्यक्तिहरूलाई स्वविवेकमा थुनामा नराखेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरीपाउँ भन्ने शाही नेपाली जंगी अड्डाको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ।

नियमबमोजिम पेशीसूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा रिट निवेदनसहितको मिसिल अध्ययन गरी विपक्षीका तर्फबाट उपस्थित सहन्यायाधिवक्ता युवराज सुबेदीले गर्नु भएको बहससमेत सुनी निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो, होइन सोको निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो।

१. निर्णयतर्फ विचार गर्दा माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा राज्यपक्षबाट गैरकानूनी तवरबाट पक्राउ गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा निवेदक संगठनमा आधिकारिक रूपमा निवेदन परेका बेपत्ता पारिएका नागरिकहरू ४३३ जनाको विवरण विपक्षी प्रधानमन्त्रीलगायत बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न गठित छानबिन समितिमा समेत उपलब्ध गराइएकोमा केवल २४ जनाको मात्र स्थिति सार्वजनिक गरी दुराशयपूर्ण तवरबाट विपक्षी छानबिन समितिले अरुको स्थिति सार्वजनिक नगर्ने कार्य नेपाल सरकारको २५ बुँदे मानव अधिकारसम्बन्धी सार्वजनिक प्रतिबद्धतालगायत नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११ (१) धारा १२ (१) लगायत धारा १६ प्रतिकूल भएकाले निवेदनसाथ संलग्न अनुसूची १ मा उल्लिखित बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरू लगायत मानव अधिकारसँग सम्बन्धित संघ, संस्था र निकायसमेतबाट उपलब्ध गराएको विवरण समेतका बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्नु, गैरकानूनी थुनामा रहेका व्यक्तिहरूलाई अबिलम्ब रिहाइ गर्नु गराउनु तथा अब उप्रान्त कुनै पनि व्यक्तिलाई गैरकानूनी रूपमा पक्राउ गर्ने, थुनामा राख्ने र बेपत्ता पार्नेलगायतको काम कारबाही नगर्नु नगराउनु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेशसहित प्रतिषेधसमेतको आदेश जारी गरीपाउँ भन्ने रिट निवेदन देखिन्छ। बेपत्ता पारिएका भनिएका व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउने लगायत आवश्यक कार्य भइरहेको र त्यस सम्बन्धमा सम्बन्धित निकायलाई आवश्यक निर्देशन भइसकेको हुँदा स्थिति सार्वजनिक नगरी ढाकछोप गरेको भन्ने निवेदकको आरोप निराधार हुँदा रिट निवेदन खारेज गरीपाउँ भन्ने विपक्षीहरूको लिखित जवाफ परेको देखिन्छ। निवेदक संगठनलाई प्राप्त सूचनाबमोजिम रिट निवेदन साथ संलग्न अनुसूची १ मा उल्लिखित ४३३ जना नागरिकलाई राज्यद्वारा गैरकानूनी रूपमा पक्राउ गरी बेपत्ता पारिएको तथ्याङ्क भई नेपाल सरकारले २०६१/३/१७ मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा प्रतिवेदन पेस गर्न गठित छानबिन समितिले उल्लिखित ४३३ जनामध्ये २४ जना व्यक्तिको २०६१/४/२७ मा स्थिति सार्वजनिक गरी बाँकी ४०९ जना व्यक्तिहरूको स्थितिलाई सार्वजनिक नगरी उनीहरूको जीवनसँग खेलबाड गरेको भन्नेसमेत निवेदन जिकीर रहेको छ।
२. प्रस्तुत विवाद द्वन्द्वकालमा राज्यपक्षद्वारा बेपत्ता बनाइएका भनिएका ४३३ जनाको सूची निवेदक मानव अधिकार संगठनले २०६१/४/१८ मा पेस गरी तिनको स्थिति सार्वजनिक गर्न नेपाल सरकारसमक्ष माग गरेको छ। सो क्रममा छानबिन समिति बनाई केवल २४ जनाको स्थिति सार्वजनिक गरिएको छ। अझै ४०९ जनाको स्थिति अज्ञात रहेको भन्दै यी र अन्य बेपत्ता नागरिकको स्थिति सार्वजनिक गर्ने मुख्य मागसहित नेपाल सरकारको नाममा परमादेश जारी गराउन यस अदालत समक्षनिवेदक आएको देखिन्छ।
३. यस विवादमा सरकारी निकायबाट प्राप्त लिखित जवाफबाट पनि निवेदकले पेस गरेका नामहरूमध्ये ४०९ जना नागरिकको स्थिति बारे कुनै जानकारी यस अदालतसमक्ष प्रस्तुत गर्न सकिएको छैन। ती अज्ञात नागरिकहरूको स्थिति सार्वजनिक हुनुपर्ने हो होइन र यदि सार्वजनिक हुनुपर्ने हो भने यसो गर्ने कानूनी जिम्मेवारी कसको हो भन्ने प्रश्न नै यस विवादको विवेचनायोग्य विषय रहेको छ।
४. विषय प्रवेश गरी आफ्नो निर्णय दिनु पूर्व यस अदालतले राज्य र नागरिकबीचको कानूनी अन्तर्सम्बन्धको प्रश्नमा आफ्नो ध्यान केन्द्रित गर्नु परेको छ। इतिहास केलाउने हो भने जनताले नै आफ्नो सुरक्षा, समाजमा शान्ति र आर्थिक

प्रत्याभूतियुक्त उन्नतिका लागि राज्यको स्थापना गरेको कुरामा कुनै द्विविधा छैन। राज्यको विधिवत सञ्चालनको अभिभारा बहन गर्ने निकाय सरकारमा स्वभावतः आफ्ना नागरिकको सुरक्षाको उत्तरदायित्व पनि स्वतः अन्तरनिहित हुन्छ।

५. आरम्भमा पूर्वीय दर्शनको अनुयायी रहेको हाम्रो देशका लागि सरकारको आफ्ना नागरिकप्रति सुनिश्चित कर्तव्य रही आएका कुरा स्थापित तथ्य हो। राजा जयस्थिति मल्लले नेपाल संवत् ५०० विक्रम संवत् १४३६ इस्वी सन् १३८० मा तयार गराई जारी गरेको न्यायविकासिनी (मानवन्यायशास्त्र) को प्रकीर्णक (विविध) अध्यायमा दुनियाँ (नागरिक) को रक्षा गर्नुलाई शासकको कर्तव्यको रूपमा चित्रित गरिएको छ। (न्यायविकासिनी, कानून सह प्रकाशन, युएनडीपी न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि परियोजनाको आर्थिक सहयोगमा कानून व्यवसायी क्लव काठमाडौं, २०६५, पृष्ठ २६२) यसै पुस्तकमा शासकले दण्ड धारण गरेनन् भने बलिया व्यक्तिहरूले निर्धा व्यक्तिलाई माछालाई झीरमा झैं सेकाउने अभिव्यञ्जनाको पनि वर्णन छ (पृष्ठ २५६)।
६. यति मात्र नभई स्मृतिहरूको समूहमा प्राचीनतम् मानिने मनुस्मृतिको सातौं अध्यायमा पनि शासकको अभावमा सर्वत्र हाहाकार मच्चिएको, त्यसैले भगवानले संसारको रक्षाको लागि राज्य, सरकार र शासक बनाएको वर्णन छ। अत्यन्त व्यवहारपरक र पछिल्लो मानिने कौटिल्यको अर्थशास्त्रले राज्य सरकार र नागरिकको अन्तरसम्बन्धलाई अझ बढी उजागर गरेको छ। यस ग्रन्थको जनपदसम्बन्धी व्यवस्थाको प्रकरण ५४ र ५५ मा गाउँबाट बाहिर गएको, बाहिरबाट त्यहाँ आएका र बाहिर जाने कुन कामले कहाँ गएका हुन भन्नेसमेत बुझ्ने दायित्व सरकारका अँगको भएको उल्लेख छ। (सं. सोमनाथ शर्मा, कौटिल्यको अर्थशास्त्र, नेपाली भाषानुवादसहित नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०२४, पृष्ठ २०-२१) यसै पुस्तकको यही पृष्ठमा आफ्नो-आफ्नो इलाकाबाट बाहिर गएका र अन्तबाट आएका पनि मानिसहरूको हिसाव लिने गर्नु। परदेश जानेहरू पनि यो यस कामले गएको भन्ने याद राख्नु भनी सरकारका प्रतिनिधि गोपलाई यो दायित्व दिइएको छ। यसै पुस्तकले प्रजा (नागरिक) लाई सुख हुनु नै राजा (शासक) को सुख हो नागरिकको हित हुनु नै शासकको हित हो। शासकले आफ्नो प्रिय हित होइन, नागरिकको प्रिय हित नै मुख्य सम्झनु पर्दछ। त्यस कारण शासकले सर्वदा जाग्रत भएर स्वार्थ व्यवहार मिल्ने राज्य शासन गर्नु पर्दछ। उत्थान जागरूक हुनु नै अर्थ सिद्धिको मूल हो। (पृष्ठ ६८) भनेको छ। कौटिल्यले शासकलाई शासन गर्न प्रतिपादन गरेका दर्शनको संग्रहको रूपमा रहेको यो ग्रन्थ अर्थशास्त्रमा थप भनिएको छ, यो गाउँमा यति परिवार छन्, यति स्त्री, यति पुरुष तिनमा बालक बूढा यति, यो काम गर्ने यस्तो चरित्र जीविका भएका आय व्यय यति यति भन्ने सबै कुरा गोपले याद विचार गर्नु। (पृ. २५१) यसरी त्यो युगमा समेत सरकारका उत्तरदायित्वको चित्रण गरिएको छ। कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा राज्यको सञ्चालक सरकारका दायित्वहरूलाई अझ प्रष्ट पाउँ भनिएको छ, नागरिकहरूलाई धर्मपूर्वक रक्षा गर्नु नै शासकको स्वधर्म हो। त्यसैबाट शासकलाई स्वर्गलाभ हुन्छ। यसको विपरीत नागरिकहरूको रक्षा नगर्ने अनुचित दण्ड प्रयोग गर्ने शासकलाई नरक मिल्दछ। शासकले छोरामा र शत्रुमा समान प्रयोग गरिएको दण्डले नै यो लोकलाई र परलोकलाई पनि रक्षा गर्दछ (पृष्ठ २६५)।
७. यिनै पूर्वीय दर्शनका महान चिन्तकहरूको मार्गदर्शनले अनुप्राणित नेपाली कानूनी प्रणालीले सरकारको उसका नागरिकप्रतिको कर्तव्यलाई सदैव स्वीकारी आएको छ। सरकार शासक मात्र होइन सेवक पनि हो, सरकार दण्डप्रदायक मात्र होइन जनताको रक्षक पनि हो भन्ने सिद्धान्त हाम्रो लागि नयाँ होइन।
८. आज हामी र हाम्रो कानूनी प्रणाली आफ्नोपनलाई अँगाल्दै विश्व कानूनी समाजमा प्रवेश गरिसकेका छौं। मानवअधिकारका विश्वव्यापी र सर्वस्वीकार्य मूल्य र मान्यता हाम्रो कानूनी प्रणालीका अंग हुन र विश्वकै कानूनी मानचित्रमा हामीले दरिलोसंग आफ्नो उपस्थिति जनाइसकेका छौं। संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्यको नाताले नेपाल मानव अधिकार रक्षाजस्ता संवेदनशील प्रश्नमा विश्व समूहबाट पृथक रहन सक्तैन। हाम्रो सरकार मानव अधिकारका मूल्य र मान्यताको परिपालन गर्ने प्रश्नबाट विमूख हुन सक्तैनन्। खासगरी द्वन्द्वकालमा मानव अधिकार हननको घटना व्यापक

भए र यस्तो अवस्थामा यो अदालत आफ्नो सर्वैधानिक कर्तव्य निर्वाह गर्न सदा अग्रसर रहि आएको छ। यस दिशामा यस अदालतले सदैव सक्रिय अनुगमनकर्ताको भूमिका निर्वाह गरिआएका कुरा खासगरी निम्न निर्णयहरूबाट पनि प्रष्ट छः

- क) अधिवक्ता राजेन्द्र ढकालको हकमा निजका भाई रवीन्द्रप्रसाद ढकाल समेत वि. नेपाल सरकार समेत (ने.का.प. २०६४, नि.नं. ७८१७ पृष्ठ. १६९)
- ख) देवी सुनार वि. जिल्ला प्रहरी कार्यालय, काभ्रेपलान्चोक समेत (ने.का.प. २०६४ नि.नं. ७८५७, पृष्ठ ७३८)
- ग) जयकिशोर लाभ वि. जिल्ला प्रहरी कार्यालय, धनुषासमेत (२०६३ सालको रि.नं. २०६३-WO-०६८१, नि.मि. २०६५।१०।२०)।

९. द्वन्द्वको समयमा मानिस बेपत्ता हुने गराइने कार्यलाई संयुक्त राष्ट्रसंघले मानवताविरुद्धको अपराध मानी १८ डिसेम्बर १९९२ मा जबर्जस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिलाई बचाउ गर्नेसम्बन्धी घोषणापत्र जारी गरेको पाइन्छ। सो घोषणापत्रले राज्यपक्षलाई निर्धारण गरेको दायित्व अनुरूप संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभाले २० डिसेम्बर २००६ मा जबर्जस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिलाई बचाउ गर्नेसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि समेत जारी गरेको पाइन्छ। उल्लिखित महासन्धि हालसम्म लागू नभै नेपालले अनुमोदन नगरेता पनि राज्यका आधारभूत दायित्वको रूपमा उक्त मापदण्ड निर्धारण भएको र यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले स्वीकार गरेको अवस्थामा उक्त महासन्धिले निर्धारण गरेको मापदण्डलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको मापदण्डको रूपमा स्वीकार गरी राज्यले त्यसअनुरूप व्यवहार गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ। त्यसैगरी नेपालले अनुमोदन गरेको र पक्ष भएको आर्थिक सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ ले राज्यको परिवारको स्थापना, बालबालिकाको हेरचाह र शिक्षाको लागि सम्भव भएसम्म व्यापक सुरक्षा तथा सहायता दिनुपर्ने दायित्वलाई पक्ष राष्ट्रले स्वीकार गरेका छन्। त्यस्तै नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ६ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई नैसर्गिक अधिकारको रूपमा जीवनको अधिकार रहेको र सो अधिकार कानूनद्वारा संरक्षण भएको प्रत्याभूति दिइएको छ। सो धारामा उल्लिखित जीवनको अधिकार भन्ने व्यवस्थालाई संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले जीवनको अधिकार जस्तोसुकै संकटको अवस्थामा पनि निलम्बन हुन नसक्ने सर्वोच्च अधिकार हो भनी व्याख्या गरेको छ। सोही प्रतिज्ञापत्रले पक्ष राष्ट्रलाई नागरिकको विभिन्न अधिकारको संरक्षण गर्ने दायित्व समेत सुम्पेको छ।
१०. नेपालले अनुमोदन गरेको त्यस्ता सन्धि सम्झौताको व्यवस्था नेपाल कानूनसरह लागू हुने व्यवस्था नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ ले गरेकोले नेपालले समेत स्वीकार गरेका यी दस्तावेजहरूले निर्धारण गरेको दायित्वबाट राज्यले उन्मुक्ति पाउने अवस्था हुँदैन।
११. द्वन्द्वको र सामान्य अवस्थामा राज्यको आफ्नो नागरिकप्रति के कस्ता दायित्व हुने भन्ने सम्बन्धमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को प्रस्तावनामा नागरिकको आधारभूत मानव अधिकारको प्रत्याभूति गरी कानूनी राज्यको अवधारणालाई साकार गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको पाइन्छ। नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ११ (१) ले बेपत्ता पारिएका नागरिकहरू समेत कानूनको दृष्टिमा समान हुने र धारा १२ (१) ले व्यक्तिको बाँचन पाउने अधिकारको संरक्षण गरी प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने हकलाई आत्मसात् गरेको पाइन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पनि २०४७ सालको संविधानले प्रत्याभूत गरेका मौलिक अधिकारलाई आफूमा समाहित गरी व्यक्तिको सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने हकलाई सर्वैधानिक रूपमा ग्यारेन्टी गरेको देखिन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को अनुसूची ४ नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा मानव अधिकार अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानवअधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरू प्रति दुवै पक्षले प्रतिबद्धता प्रकट गरी दफा ५.२.३ मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको वास्तविक नाम, थर र घरको

ठेगाना सम्झौता भएको मितिले ६० दिनभित्र सूचनाहरू सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई जानकारी उपलब्ध गराउन मन्जूर गर्ने गरी प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको पाइन्छ।

१२. विपक्षीहरूले लिखित जवाफ पेस गर्दा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको स्थिति पत्ता लगाउन आवश्यक कार्य भइरहेको भनी उल्लेख गरेता पनि निवेदनसाथ संलग्न अनुसूची (१) मा उल्लिखित बेपत्ता नागरिकहरूको स्थिति पत्ता लगाउन यो यस्तो कारवाही गरेको छ भनी कुनै ठोस र आधारयुक्त तथ्यगत अबस्था एवं विवरण देखाउन सकेको पाइदैन। ती ४०९ जना नागरिक प्रति समुचित जानकारी राख्नु सरकारको दायित्व हो। ती अज्ञात नागरिक यस धर्तीमा छन् वा छैनन्, छन् भने कहाँ कुन रूपमा छन् ती बेपत्ता बनाइएका हुन भने कसले, किन, कहिले र कसरी बेपत्ता बनायो वा स्वयंम् बेपत्ता भए बेपत्ता बनाउने कार्यमा को-को संलग्न छन् र यो आपराधिक कार्य हो, होइन र यदि हो भने तिनका लागि प्रचलित कानूनमा कस्तो सजायको व्यवस्था छ भन्ने प्रश्नहरूको निराकरण हुनुमा नै विधिको शासनको सार्थकता निर्भर रहन्छ।
१३. नागरिकप्रति सरकारको अभिभावकीय दायित्व रहन्छ। यो दायित्वभित्र नागरिकको अस्तित्व रक्षाको अधिकारको स्थान सर्वोपरि रहन्छ। नेपालमा प्राचीनतम् कानूनी प्रणालीमा त यो दायित्व स्वीकारिएको थियो भने आजको विकसित कानूनी मान्यतामा यस सिद्धान्तलाई इन्कार गर्ने ठाउँ छैन। राज्यद्वारा बेपत्ता बनाइएका हुन वा अरु कसैद्वारा वा स्वयं नै बेपत्ता भएका नै किन नहुन यी सबैको स्थिति सार्वजनिक गर्ने कानूनी दायित्व सरकारको हो। यस दायित्वबाट राज्यले उन्मुक्ति प्राप्त गर्नसक्ने अवस्था नहुँदा रिट निवेदन साथ संलग्न अनुसूची १ मा उल्लिखित बेपत्ता नागरिकहरूको खोजी गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिदिएको छ। यो आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई दिई दायरीको लगत काटी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या. अनूपराज शर्मा

इजलास अधिकृत: राजेन्द्र अधिकारी

इति संवत् २०६५ चैत २० गते रोज ५ शुभम्।

३. माधव कुमार बस्नेतसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,

नेकाप, २०७० माघ निर्णय नं.९०५१

सर्वोच्च अदालत

विशेष इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ

माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लाल

माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की

आदेश मिति: २०७०/०९/१८

०६९-WS-००५७

विषय: परमादेश समेत।

रिट निवेदक: न्याय तथा अधिकार संस्था (जुरी-नेपाल) को तर्फबाट अधिकार प्राप्त गरी आफ्नो हकमा समेत जुरी-नेपालका महासचिव भक्तपुर जिल्ला, मध्यपुर ठिमी नगरपालिका वडा नं. १६ बस्ने अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतसमेत।

विरुद्ध

विपक्षी: सम्माननीय अध्यक्ष, नेपाल सरकार, अन्तरिम चुनावी मन्त्रिपरिषद्, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत।

रिट निवेदन नं. ०६९-WS-००५८

विषय: उत्प्रेषण मिश्रित परमादेश।

निवेदक: सामाजिक न्याय समितिका अध्यक्ष लमजुङ जिल्ला, सिमपानी गा.वि.स., वडा नं. ३ बस्ने रामकुमार भण्डारी समेत।

विरुद्ध

विपक्षी: अन्तरिम चुनावी मन्त्रिपरिषद्का सम्माननीय अध्यक्ष, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को सचिवालय, सिंहदरबार काठमाडौंसमेत।

न्या. कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (१) र (२) बमोजिम यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनहरूको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार छ:-

निवेदकमध्येको जुरी-नेपाल (न्याय तथा अधिकार संस्था-पाल) सामाजिक न्याय, कानूनी राज्य र असल शासनमा आधारित नेपाली समाजको स्थापनार्थ सेवारत रहने मूल ध्येयका साथ संस्थापित सामाजिक संस्था हो। साथै, हामी निवेदक अधिवक्ताहरू पनि विगत लामो समयदेखि मानव अधिकार, कानूनी राज्य तथा असल शासनको प्रवर्द्धन र संरक्षणको कार्यमा निरन्तर क्रियाशील रहेका छौं। एक दशक लामो सशस्त्र विद्रोहको अन्त्य गरी देशमा दिगो शान्ति स्थापना गर्ने लक्ष्यका साथ वृहत शान्ति सम्झौता भएको थियो। शान्ति सम्झौताबमोजिम नै वर्तमान अन्तरिम संविधान जारी भएको हो। विद्यमान दण्डहीनताको अवस्थाको अन्त्य गरी कानूनी शासन र जवाफदेहिताको संस्कृति विकास गर्नका लागि उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने एवं द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको बारेमा सत्यतथ्य पत्ता लगाउने दायित्व अन्तरिम संविधानबाट सिर्जित छ। त्यसबाहेक, यस सम्मानित सर्वोच्च अदालतका फैसलाहरूबाट पनि संक्रमणकालीन न्यायको सुनिश्चितताको लागि राज्यलाई निर्देशन गरिएको छ। अन्तरिम संविधान एवं शान्ति सम्झौतामा व्यवस्था भएबमोजिम सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक तथा व्यक्ति बेपत्ता गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयकहरू सरोकारवालाहरूसँग परामर्श गरी प्राप्त सुझावहरूको आधारमा व्यवस्थापिका संसदमा पेस भएको थियो। संसदभित्र र बाहिरका छलफल तथा अगाडि सारिएका संशोधन प्रस्तावहरूलाई समेत ध्यानमा राखी विधेयकमा परिमार्जन गरेर कानूनी रूप दिनुको सट्टा कपटपूर्ण र अपारदर्शी तरिकाले अध्यादेशको मस्यौदा तयार गरेर मन्त्रिपरिषद्बाट स्वीकृतिका लागि राष्ट्रपतिसमक्ष पठाई राष्ट्रपतिले मिति २०६९।१२।१ मा प्रमाणीकरण गरेको राष्ट्रपति कार्यालयबाट जारी भएको प्रेस विज्ञप्तिमा उल्लेख छ।

उक्त अध्यादेशको प्रस्तावना दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने समेतका उद्देश्यले जारी गरिएको भन्ने उल्लेख भएपनि गम्भीर अपराधमा क्षमादान तथा फौजदारी जवाफदेहिताबाट उन्मुक्ति दिने कुरालाई अध्यादेशले जोड दिएको छ। अध्यादेशको दफा २३(१) मा “आयोगले यस अध्यादेश बमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। यस उपदफामा प्रयोग भएको पर्याप्त आधार र कारण के हुन् भन्ने कुनै पनि विषय उक्त अध्यादेशमा छैन। सोही दफाको उपदफा (६) मा “उपदफा (१) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड तोकिएबमोजिम हुनेछ” भन्ने व्यवस्था छ। अध्यादेशको दफा ४० ले नियम बनाउने अधिकार पनि स्वयं आयोगलाई नै दिएको हुनाले आयोगको तजवीजलाई नै पर्याप्त आधार र कारण मान्नुपर्ने भएको हुनाले यो व्यवस्था अति नै अनियन्त्रित रूपमा विस्तृत (Vague) भएको छ। त्यसैले यो दफा अनियन्त्रित व्यापकताको सिद्धान्त (Doctrine of Vagueness) को आधारमा पनि दफाको विवादित अंश खारेज हुनुपर्दछ।

दफा २३ को उपदफा (२) मा “उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बलात्कारलगायत आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने छैन” भन्ने व्यवस्था गरेको छ। तर यसमा केवल बलात्कारको मात्र नाम उल्लेख भएको र त्यसपछि “लगायत” भन्ने शब्द प्रयोग भएको कारणले गर्दा यहाँ पनि उही अनियन्त्रित व्यापकता रही तजवीजलाई नै प्राथमिकता दिइएको छ। कस्तो अवस्थामा पर्याप्त आधार र कारण भएको वा नभएको मात्र भन्ने बारेमा अध्यादेशले आयोगलाई मार्ग निर्देशित गरेको अवस्था नरही त्यस्ता आधार र कारण निर्धारण गर्ने अधिकार पनि आयोगकै स्वविवेकमा छाडेको कारणले क्षमादानयोग्य नभएका गम्भीर अपराधहरूमा क्षमादानको ढोका खुल्ला रहेको निवेदन गर्दछौं।

दफा २३ कै उपदफा (४) मा “उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानको निमित्त कुनै निवेदन पर्न आएमा आयोगले त्यस्तो व्यक्तिलाई क्षमादानको निमित्त सिफारिस गर्ने वा नगर्ने भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नु अघि सो विषयमा पीडितसँग सल्लाह गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था राखिएको छ। माफी दिने विषयमा पीडितको सन्तुष्टि एउटा प्रमुख सत्य हो। पीडकले क्षमा पीडितसँग माग्ने हो आयोगसँग होइन। यस अर्थमा आयोग केवल प्रक्रिया पुऱ्याउने र सहजीकरण गर्ने निकायमात्र हो। त्यसैले पीडकले पीडितसँग आयोगसमक्ष क्षमा मागेर त्यसको अभिलेख गर्ने किसिमको व्यवस्था हुनुपर्नेमा पीडकले आयोगसँग क्षमा माग्ने र आयोगले स्वविवेकमा पीडितलाई बुझ्न पनि सक्ने नबुझ्न पनि सक्ने जस्तो तजवीजी अधिकार आयोगलाई दिनु संक्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्तको विपरीत छ।

त्यस्तै अध्यादेशको दफा २५ (१) मा “आयोगले यस अध्यादेश बमोजिम छानबिन गर्दा दफा २३ बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकलाई प्रचलित कानूनबमोजिम कारवाही गर्न सिफारिस गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ। एकातर्फ दफा २३ आफैमा अपूर्ण र कुटील छ भने त्यस माथि पनि दफा २५ (१) मा रहेको “प्रचलित कानूनबमोजिम” भन्ने शब्दहरूले दफा २३ मा भएको व्यवस्थालाई पनि थप निष्काम बनाइदिएको छ। द्वन्द्वकालका मानवअधिकार उल्लङ्घनका अपराधमा कारवाही गर्ने प्रचलित कानूनले पुराँदा, थप कानून निर्माण गर्नु आवश्यक छ।

अध्यादेशको क्षमादानमुखी व्यवस्था अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा स्थापित मान्यताहरू, नेपालको संवैधानिक एवं विधिशास्त्रीय परिपाटी प्रतिकूल छ। नेपाल नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र र यातना विरुद्धको महासन्धिलगायत सबैजसो महत्वपूर्ण मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धिहरूको पक्ष राष्ट्र हो। यसका अतिरिक्त, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (जेनेभा महासन्धिहरू) को पनि पक्ष राष्ट्र छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून अन्तर्गत अधिकार वा स्वतन्त्रताको उल्लङ्घनबाट पीडित व्यक्तिको प्रभावकारी कानूनी उपचार पाउने हक सुनिश्चित छ। यो अधिकार प्रमुखरूपमा मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ८, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा २, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धिको धारा १४, बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३९, जेनेभा महासन्धि, १९४९ को अतिरिक्त सन्धिपत्रको धारा ९१ तथा अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधानको धारा ६८ र ७५ लगायतका व्यवस्थाहरूअन्तर्गत संरक्षित छ। मानव अधिकारसम्बन्धी केही पछिल्ला दस्तावेजहरूमा यस अधिकारलाई

स्पष्टसँग परिभाषा गर्नुका साथै न्याय र परिपूरणको सुनिश्चितताका लागि मार्ग निर्देशन गरेको छ। चुनौती दिईएका अध्यादेशका व्यवस्था यी उल्लिखित व्यवस्थाको सिधै प्रतिकूल छन्।

केही अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रीय अदालतहरूले पनि अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको मान्यतालाई आत्मसात गर्दै महत्वपूर्ण फैसलाहरू गरेका छन्। अन्तर अमेरिकी मानव अधिकार अदालतले बोरियोस आल्टोसको मुद्दा (Series C No. 75 (2001) IACHR 5 (14 March 2001) मा पेरूका दुई क्षमादान कानूनहरू (नं. २६४७९ र नं. २६४९२) लाई अमेरिकी मानव अधिकार महासन्धिविपरीत ठहर्‍याउँदै सबै माफी तथा क्षमादानसम्बन्धी उपायहरू गम्भीर उल्लङ्घनका सन्दर्भमा अस्वीकार्य हुन्छन् भनेको छ। यसैगरी रोड्रिगेज विरुद्ध होन्डुरस (२९ जुलाई १९८८) को मुद्दामा पनि उल्लङ्घनको अनुसन्धान गरी दण्डित गर्ने राज्यको कानूनी दायित्व हुने कुरालाई स्थापित गरिएको पाइन्छ।

उल्लिखित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी मान्यताहरूको राष्ट्रिय कानूनसँगको सम्बन्धलाई पनि विचार गर्नु अपरिहार्य हुन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (ड) ले राज्य पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने संवैधानिक कर्तव्य तोकेको छ। यस अतिरिक्त नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ (१) ले पनि नेपाल पक्ष भएका सन्धिका प्रावधानसँग बाझिने नेपाल कानूनका प्रावधानहरू अमान्य हुने र सन्धिका प्रावधानले प्राथमिकता पाउने व्यवस्था गरेको छ। संविधानले प्रत्याभूत गरेका सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने हक (धारा १२), समानताको हक (धारा १३) एवं यातनाविरुद्धको हक (धारा २६), तथा संवैधानिक उपचारको हक (धारा ३२) युद्धकाल एवं संकटकाल कुनै पनि अवस्थामा अविच्छिन्न रूपमा लागू हुन्छन्।

बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराध घोषित गरी दण्डसजायको व्यवस्था गर्ने र बेपत्ता व्यक्तिहरूको बारेमा छानबिनका लागि छुट्टै आयोगको गठन गर्न सर्वोच्च अदालतबाट राजेन्द्र ढकाल को मुद्दामा (२०६४ जेष्ठ १८ मा) दिएको आदेशको परिपालनालाई पनि बेवास्ता गरिएको छ। संक्रमणकालीन न्यायका प्रमुख सरोकारवाला पीडितहरू तथा नागरिक समाजलाई गुमराहमा राखेर कपटपूर्ण तरिकाले जारी गरिएको अध्यादेशका विवादित व्यवस्थाहरूको वैधता (Legitimacy) र विश्वसनीयता (Credibility) समेत पुष्टि हुने स्थिति नरहेको निवेदन गर्दछौं। देश भित्रै न्याय प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था नहुँदा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार आकर्षित भई नेपालबाहिर अभियोजन हुने अवस्था समेत सिर्जना भएको छ। यस स्थितिमा संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानूनी खाकालाई अन्तरिम संविधान र नेपालको सन्धिजनित दायित्वहरूको आधारमा सुदृढिकरण गर्दै देशभित्रै न्यायको वैधानिक मार्ग प्रशस्त गर्ने उद्देश्यका साथ सार्वजनिक सरोकारको विवाद लिएर उपस्थित भएका छौं।

अतः बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ को दफा २३ को उपदफा (२) मा “उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बलात्कारलगायत आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने छैन” भनी गरिएको प्रावधानको “आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका” भन्ने वाक्यांशलाई मात्रै पृथकीकरणको सिद्धान्त (Doctrine of Severability) बमोजिम छुट्याउँदा बाँकी व्यवस्थाले अर्थ दिनसक्ने भएको हुनाले दावी गरिएको दफा २३ को उपदफा (२) को उल्लिखित व्यवस्थालाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (१) बमोजिम असंवैधानिक र अमान्य घोषणा गरीपाउँ। त्यस्तै चुनौती दिइएको दफा २५ (१) मा रहेको “प्रचलित कानूनबमोजिम” भन्ने वाक्यांशलाई मात्र अमान्य र बदर घोषित गर्दा उपदफा (१) ले पनि अर्थ दिनसक्ने भएको हुनाले त्यसलाई पनि प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर घोषित गरीपाउँ।

आम नरसंहार, युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध, बेपत्ता र यातना लगायतका गम्भीर उल्लङ्घनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्व अनुरूप फौजदारी कसूर घोषित गरी कसूरको गम्भीर्यता अनुरूप दण्डको व्यवस्था नगर्दासम्म संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको गठनले मात्रै देश भित्रै न्याय प्राप्तिको प्रत्याभूति हुन नसक्ने भएकाले यस सम्मानित अदालतबाट यस अघि गरिएका संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी निर्णयहरू समेतलाई मध्यनजर राखी अत्यावश्यक कानून निर्माण गर्नु भन्ने परामर्श जारी गरी पाउँ। विपक्षीहरूको क्रियाकलापलाई विचार गर्दा अध्यादेश बमोजिम तुरुन्तै कार्य सुरु गर्ने अवस्था भएको र यदि चुनौती

दिइएका अध्यादेशका व्यवस्थाबमोजिम विपक्षीहरूले कार्य गरिसकेको अवस्थामा निवेदकहरू यस सम्मानित अदालतमा प्रवेश गर्नुको औचित्य समाप्त हुने भएको हुनाले चुनौती दिइएका व्यवस्था तत्काल कार्यान्वयन नगर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१ बमोजिम अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरी पाउँँ साथै यो विषय अत्यन्त संवेदनशील हुनुको अतिरिक्त तत्काल किनारा पनि लागुपर्ने किसिमको भएको हुनाले अन्तिम सुनुवाई हुने दिन समेत तोकी विपक्षीहरूबाट लिखित जवाफ माग गरी सुनुवाई गरीपाउँँ भन्नेसमेत व्यहोराको रिट निवेदन पत्र।

यसमा के कसो भएको हो, निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो बाटाका म्याद बाहेक १५ दिन भित्र सम्बन्धित मिसिल साथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाउनु साथै अन्तरिम आदेशको हकमा निवेदकले निवेदनमा उठाएको विषयवस्तुको गाम्भीर्यतालाई विचार गर्दा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ को दफा ३, २३, २५, २९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१) (२), धारा १३ (१), धारा २६ सँग बाझिएको छ भनी निवेदकहरूले माग गर्नुभएको हुँदा हाल उक्त दफा कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१ (१) बमोजिम तत्कालीन अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ। यो आदेशलाई निरन्तरता दिने वा नदिने भन्ने विषयमा दुवै पक्षलाई छलफल गराई निष्कर्षमा पुग्न उचित देखिँदा छलफलको प्रयोजनार्थ मिति २०७०।१।४ को छलफल पेसी तोकी नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालत एक न्यायाधीशको इजलासको मिति २०६९।१२।१९ को आदेश।

हाम्रो मुलुकमा लामो समयसम्म सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्था रहेकोमा नेपाल सरकार र तत्कालीन सशस्त्र विद्रोही पक्षबीच शान्ति सम्झौता सम्पन्न भई जारी भएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रको स्थापना गर्ने कुरालाई राज्यको दायित्वको रूपमा राखेको छ। सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा घटेका मानव अधिकार उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनालाई जति सक्दो चाँडो संबोधन हुनुपर्ने आवश्यकता रहेको र यससम्बन्धी विधेयक तत्कालीन व्यवस्थापिका-संसदमा पेस भएकोमा उक्त विधेयक पारित नहुँदै व्यवस्थापिका-संसदको कार्यकाल समाप्त भएकाले सो विधेयकले कानूनी स्वरूप लिन सकेको अवस्था थिएन। संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय रहेको तर व्यवस्थापिका-संसदको अस्तित्व नरहेको विशेष अवस्थामा नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्ले मिति २०६९।११।३० मा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ जारी गर्न सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष गरेको सिफारिस बमोजिम मिति २०६९।१२।१ मा सो अध्यादेश जारी भएको हो।

उक्त अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) को व्यवस्था अनियन्त्रित रूपमा विस्तृत भएको (Vague) भन्ने रिट निवेदकको दावी सम्बन्धमा उक्त उपदफामा "आयोगले यस अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपर्युक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ" भन्ने व्यवस्था रहेको छ। यो व्यवस्थालाई व्याख्या गर्दा उक्त अध्यादेशको प्रस्तावना लगायत समुच्चा व्यवस्थालाई नै समष्टिगत रूपमा हेर्नु पर्दछ। प्रस्तावना पनि ऐन वा अध्यादेशको अभिन्न भाग हो र कानून व्याख्या गर्दा प्रस्तावनालाई पनि आधार लिइन्छ। अध्यादेशको दफा ३ को उपदफा (३) मा व्यवस्था भए अनुसार निष्पक्ष र स्वतन्त्र व्यक्तिहरू सम्मिलित सिफारिस समितिले गरेको सिफारिसका आधारमा गठन हुने स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष आयोगले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिने गरी वा मानव अधिकार उल्लङ्घनको गम्भीर घटनामा समेत क्षमादान र फौजदारी जवाफदेहिताबाट उन्मुक्ति दिने गरी काम कारवाही गर्दछ भनी शंका र अनुमान गर्नु तर्कसंगत देखिँदैन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन अन्तर्गत के कस्तो कार्य पदर्छ भन्ने सम्बन्धमा अध्यादेशको दफा २ को खण्ड (ज) मा हत्या, अपहरण तथा शरीर बन्धक, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, अङ्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने, शारीरिक तथा मानसिक यातना, बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा, व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सम्पत्ति लुटपाट, कब्जा, तोडफोड वा आगजनी, घरजग्गाबाट जबर्जस्ती निकाला वा अन्य कुनै किसिमको विस्थापन र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार वा मानवीय कानून विपरीत गरिएको जुनसुकै किसिमको कार्य वा मानवताविरुद्धको अन्य अपराध भनी उल्लेख गरिएको देखिँदा उक्त अध्यादेशले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका आधारभूत मान्यताहरूलाई समेटेको देखिँन्छ। अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) र (२) को व्यवस्थालाई दफा २ को खण्ड (ज) को व्यवस्थासँग

एकै साथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। दफा २३ को उपदफा (१) र (२) ले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई क्षमादान दिन सकिने गरी व्यवस्था गरेको भन्नु अध्यादेशको समग्र उद्देश्य र व्यवस्थाविपरीत हुने भएकोले त्यस्तो व्याख्या गर्न सकिँदैन। दफा २३ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यस्तो आधार र कारण खुलाई भन्ने वाक्यांशको अर्थ जस्तोसुकै अपराधको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई पनि आयोगले क्षमादान गर्नसक्ने भन्ने होइन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूमा समेत आयोगले पीडकलाई आम क्षमादान दिनसक्ने अधिकार अध्यादेशको कुनैपनि दफाले आयोगलाई दिएको छैन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटना बाहेक अन्य घटनामा माफी दिनुपर्ने पर्याप्त आधार र कारण रहेमा आयोगले क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्नसक्नेसम्मको अधिकार उक्त दफा २३ को उपदफा (१) ले दिएको हो। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्ति उपर आयोगले क्षमादानको लागि नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्नसक्ने अधिकार अध्यादेशको दफा २३ लगायत अन्य कुनै पनि दफाले आयोगलाई दिएको नदेखिने र दफा २३ को उपदफा (१) को व्यवस्था मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटना बाहेकका अन्य घटनामा आकर्षित हुने एवं त्यस्ता घटनामा पनि क्षमादान दिनको लागि पर्याप्त आधार र कारणको आवश्यकता पर्ने कुरालाई सो दफाले इंगित गरेको हो। जहाँसम्म पर्याप्त आधार र कारण के हुन् भन्ने विषयमा अध्यादेशमा केही पनि उल्लेख नभएको भन्ने रिट निवेदनको दावी छ, त्यसरी सिफारिस गर्दा उल्लेख गर्नुपर्ने आधार र मापदण्ड सम्बन्धी व्यवस्था अध्यादेश अन्तर्गत भन्ने नियममा व्यवस्थित हुने तथा दफा ४० ले नियम बनाउने अधिकार समेत स्वतःआयोग स्वयंलाई दिएको हुँदा उक्त व्यवस्थालाई अनियन्त्रित व्यवस्था मान्न सकिँदैन।

अध्यादेशको दफा २ को खण्ड (अ) मा उल्लिखित कसूरका हकमा आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्नसक्ने अधिकार नरहेको, जुन कसूरका हकमा पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्तैन, त्यस्तो कसूर पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउने भन्ने व्यवस्था दफा २५ को उपदफा (३) मा रहेको देखिँदा सो दफा २३ को उपदफा (२) मा प्रयुक्त उक्त वाक्यांशलाई बदर घोषित गरीरहनुपर्ने औचित्य छैन। त्यसैगरी दफा २३ को उपदफा (४) मा "उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानको निमित्त कुनै निवेदन पर्न आएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई क्षमादानको निमित्त सिफारिस गर्ने वा नगर्ने भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुअघि सो विषयका पीडितसँग सल्लाह गर्नसक्नेछ भन्ने व्यवस्था संक्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्तविपरीत रहेको भन्ने रिट निवेदनको कथनको सन्दर्भमा दफा २२ को उपदफा (२) मा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा आयोगले पीडकलाई निजले गरेको गलत कामको पश्चाताप गर्नलगाई पीडितसँग माफी माग्न लगाउन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेबाट पीडित सन्तुष्ट नरहेसम्म मेलमिलाप हुन सक्ने अवस्था देखिँदैन। यसका साथै दफा २३ को क्षमादान सम्बन्धी व्यवस्थालाई दफा २२ को मेलमिलाप सम्बन्धी व्यवस्थासँग एकसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। पीडक र पीडितबीच सहमति भई पीडकले पीडितसँग माफी मागी पश्चाताप नगरेसम्म पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस दिनसक्ने अवस्था देखिँदैन। क्षमादानको विषयमा पीडितको सन्तुष्टि अनिवार्य तत्वको रूपमा रहेको देखिन्छ। रिट निवेदकले उल्लेख गर्नुभएको दफा २३ को उपदफा (४) को व्यवस्था भनेको पीडकले पीडितसँग माफी मागीसकेपछिको अवस्थामा मात्र लागू हुने हो। पीडकले पीडितसँग माफी मागेको अवस्थामा पनि बृहत्तर सार्वजनिक हित र न्यायलाई दृष्टिगत गर्दा केही खास परिस्थितिमा त्यस्तो पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त नहुन पनि सक्ने हुँदा उपदफा (४) को व्यवस्थालाई निरपेक्ष रूपमा हेर्न नमिल्ने भएकाले सो उपदफाको व्यवस्था अमान्य हुनुपर्ने कुनै आधार र कारण रहेको छैन।

जहाँसम्म रिट निवेदकले अध्यादेशको दफा २५ को उपदफा (१) मा आयोगले यस अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा दफा २३ बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकलाई प्रचलित कानूनबमोजिम कारवाही गर्न सिफारिस गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थामा प्रयुक्त कानूनबमोजिम भन्ने वाक्यांशले थप कानून बनाउनुपर्ने आवश्यकताको बाटो पूर्णरूपमा बन्द गरेकाले सो वाक्यांश बदर गरीपाउँ भनी लिनु भएको दावी छ। प्रचलित कानूनबमोजिम भन्ने वाक्यांशले उक्त अध्यादेश जारी हुने बखतमा विद्यमान रहेका कानून मात्रलाई जनाउँछ भन्ने होइन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको घटनामा वा मानवता विरुद्धको कसूरमा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार (Universal Jurisdiction) लागू हुने र त्यस्तो कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई पश्चातदर्शी कानून

बनाएर भएपनि कारवाहीको दायरामा ल्याउन सकिने भन्ने सम्बन्धमा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा सिद्धान्त विकसित भै सकेको छ। द्वन्द्वकालमा भएका जबर्जस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधीकरण (Criminalized) गर्ने सम्बन्धमा विद्यमान कानूनी व्यवस्था पर्याप्त नरहेकाले नयाँ कानून बनाउन सम्मानित सर्वोच्च अदालतले राजेन्द्र ढकाल विरुद्ध नेपाल सरकार भएको मुद्दामा नेपाल सरकारका नाममा आदेश दिएको अवस्था छुँदैछ। प्रस्तुत अध्यादेशबमोजिम मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायराभित्र ल्याई दण्डहीनता अन्त्य गर्न विद्यमान कानूनहरूको अतिरिक्त थप कानून बनाउनुपर्ने आवश्यकता र सम्भावनालाई अध्यादेशको दफा २७ ले समेत औल्याएको छ। यसैगरी दफा २८ को उपदफा २ को खण्ड (घ) मा आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन गर्न कानून निर्माण गर्ने तर्फ कारवाही गर्ने जिम्मेवारी शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ। तसर्थ, निवेदकले लगाउनु भएको मनगढन्ते अर्थको आधारमा दफा २५ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त “प्रचलित कानूनबमोजिम” भन्ने वाक्यांशलाई बदर गर्नुपर्ने कुनै पनि आधार, कारण र प्रयोजन रहेको छैन।

द्वन्द्वकालमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सत्यतथ्य पत्ता लगाउन छुट्टै आयोग गठन गर्नुपर्नेमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले नै बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा छानबिन गर्ने गरी एउटै आयोग गठन गर्ने अध्यादेशको व्यवस्थाप्रति रिट निवेदकले वैधता र विश्वसनियताको प्रश्न उठाउनु भएको छ। यस सम्बन्धमा छुट्टा-छुट्टै आयोग गठन गर्ने वा एकल आयोग गठन गरी छानबिन गर्ने भन्ने विषय संवैधानिक वा कानूनी प्रश्न नभई नीतिगत वा व्यवस्थापकीय विषय हो।

जहाँसम्म आमनरसंहार, युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध, बेपत्ता र यातना लगायतका मानव अधिकारको उल्लङ्घनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्वबमोजिम फौजदारी कसूर घोषित गरी कसूरको गाम्भीर्यताअनुसार दण्डको व्यवस्था गर्न आवश्यक कानून निर्माण गर्न परमादेश जारी गरीपाउँ भनी रिट निवेदकले माग गर्नुभएको छ। तत् सम्बन्धमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन एवं मानवताविरुद्धको अपराधलाई दण्डनीय बनाई पीडितको न्याय प्राप्तिको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने दायित्व सरकारको रहेकामा विवाद छैन। आमनरसंहार (Genocide), युद्ध अपराध (War Crime), मानवताविरुद्धको अपराध (Crime against Humanity) नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा नेपाल जेनेभा महासन्धि, १९४९ को पक्ष राष्ट्र भै सकेको छ भने यातना विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९४८ को पनि नेपाल पक्ष मुलुक हो। जेनेभा महासन्धिलाई कार्यान्वयन गर्नको लागि विधेयक तर्जुमाको कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ भने यातना नियन्त्रणसम्बन्धी विधेयक, २०६९ तर्जुमा भई तत्कालीन व्यवस्थापिका संसदसमक्ष पेश भइसकेको हो। यसैगरी जबर्जस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूरको रूपमा घोषणा गर्नेलगायतका विविध विषयहरूलाई समेटेटी तयार भएको फौजदारी अपराध संहिता, २०६८ को विधेयक समेत तत्कालीन व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्तुत भएको हो।

तसर्थ, मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवताविरुद्धको अपराधको कसूरमा निरपेक्षरूपमा आम माफी वा क्षमादान दिने विषय अध्यादेशमा समावेश नभएको, अध्यादेशले आयोगको स्वतन्त्रता, स्वायत्तता र सक्षमतालाई प्रत्याभूत गरेको देखिएको, अध्यादेशको कुनै दफा वा दफामा प्रयोग भएको कुनै वाक्यांशको व्याख्या गर्दा अध्यादेशलाई समुच्चा रूपमा हेरी अध्यादेशको उद्देश्यबमोजिम व्याख्या गर्नुपर्ने, मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा पीडकलाई क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्ने अधिकार अध्यादेशले आयोगलाई नदिएको, पीडकलाई क्षमादान सिफारिस गर्नुअघि पीडकले पीडितलाई चित्तबुझ्दो ढंगले पश्चाताप गरी माफी माग्नुपर्ने व्यवस्था भएको, मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन एवं मानवताविरुद्धको कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई दण्ड दिने गरी राज्यले कानून बनाउन सक्ने अधिकारलाई अध्यादेशले नियन्त्रित नगरेको हुँदा अनुमान र शंकाको भरमा आफूखुसी अध्यादेशको अर्थ गरी अध्यादेशले परिकल्पना नै नगरेको विषयलाई लिएर रिट निवेदकहरूले दायर गर्नुभएको रिट निवेदन खारेज गरीपाउँ भन्ने विपक्षी शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्री रामकुमार श्रेष्ठ र मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ. का सचिव धरणीधर खतिवडाको छुट्टाछुट्टै लिखित जवाफ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (घ) र विस्तृत शान्ति समझौताको प्रकरण ५.२.५ मा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था भएबमोजिम मुलुकमा द्वन्द्व समाधान गरी दिगो शान्ति स्थापनार्थ नेपाल सरकारले सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक र व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था

गर्न बनेको विधेयक व्यवस्थापिका संसदसमक्ष प्रस्तुत गरेकोमा उक्त विधेयकहरू पारित नहुँदै व्यवस्थापिका संसदको कार्यकाल स्वतः समाप्त भएको हुँदा नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषदले संविधानको धारा ८८ को उपधारा (१) बमोजिम बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश जारी गर्न सिफारिस गरेबमोजिम सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट मिति २०६९।१२।१ मा सो अध्यादेश जारी भएको हो।

अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) र उपदफा (६) मा भएको व्यवस्था अति नै अनियन्त्रित रूपमा विस्तृत भएकाले खारेज हुनुपर्ने रिट निवेदकको जिकीरका सम्बन्धमा अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) मा आयोगले सो अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसँग सिफारिस गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको छ। आयोगले पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा सोको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्नसक्ने व्यवस्थाले आयोगबाट स्वविवेकीय निर्णय हुने नभई स्पष्ट आधार र कारण खुलाई सिफारिस गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना गरेको देखिन्छ। उक्त दफा २३ को उपदफा (६) मा उपदफा (१) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड तोकिए बमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था भएको र दफा ४० बमोजिम आयोगले उक्त अध्यादेश कार्यन्वयन गर्न आवश्यक नियम बनाउँदा क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड समेत नियममा स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ। तोकिएको आधार र मापदण्डको परिधिभित्र रही क्षमादानको सिफारिस गर्नुपर्ने व्यवस्थाले आयोगलाई अझै जिम्मेवार बनाउन खोजेको हुँदा अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) र उपदफा (६) मा भएको व्यवस्था अति नै अनियन्त्रित रूपमा विस्तृत भएकाले खारेज हुनुपर्ने भन्ने रिट निवेदकको भनाई उपयुक्त छैन।

अध्यादेशको दफा २ को खण्ड (ज) मा “मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन” भन्ने शब्दावलीको स्पष्ट परिभाषा रहेको र उक्त परिभाषाले बलात्कारलगायतका विभिन्न अपराधलाई समेटेको हुँदा दफा २३ को उपदफा (२) मा उल्लेख भएको “बलात्कार लगायत” भन्ने शब्दावलीले पनि उल्लिखित सबै गम्भीर अपराधलाई समेत समेट्ने अवस्था छ। त्यसैले बलात्कारलगायतका भन्ने शब्दहरू उल्लेख भएको हुँदा तजबीजीलाई प्राथमिकता दिएको र क्षमादान योग्य नभएका गम्भीर अपराधहरूमा क्षमादानको ढोका खुला राखेको भन्ने भनाई तर्कपूर्ण छैन। अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (४) मा “उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानको निमित्त कुनै निवेदन पर्न आएमा आयोगले त्यस्तो व्यक्तिलाई क्षमादानको निमित्त सिफारिस गर्ने वा नगर्ने भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुअघि सो विषयमा पीडितसँग सल्लाह गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले आयोगले स्वविवेकमा पीडितलाई बुझ्न पनि सक्ने नबुझ्न पनि सक्ने जस्तो तजबीजी अधिकार प्रदान गरेको भन्ने रिट निवेदकको जिकीरका सम्बन्धमा हेर्दा उक्त अध्यादेशको उद्देश्य नै सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिनलगायत मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवताविरुद्धको अपराधसम्बन्धी अन्य घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने, पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराई पारस्परिक सद्भाव तथा सहिष्णुताको भावना अभिवृद्धि गराउनु रहेको हुनाले अध्यादेशबमोजिम गठन हुने स्वतन्त्र र स्वायत्त आयोगले क्षमादान जस्तो महत्वपूर्ण र सम्वेदनशील विषयमा सिफारिस गर्नु अघि घटनाका पीडितसँग सल्लाह नै गर्दैन कि भनी शंका गर्नु न्यायोचित हुन सक्तैन। साथै क्षमादान सम्बन्धी दफा २५ को व्यवस्थालाई समुच्चा अध्ययन गर्ने हो भने क्षमादानको कारवाही अघि बढ्नको लागि पीडकले लिखित निवेदन दिनुपर्ने, आफूबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको स्वीकार गर्नुपर्ने, त्यससम्बन्धी सबै तथ्यहरू पूर्ण रूपमा प्रकट गरेको हुनुपर्ने र पीडितलाई चित्त बुझ्दो ढंगले पश्चाताप गर्नुपर्ने अनिवार्यता रहन्छ। त्यसैले पीडितसँगको सल्लाह र पीडितको जानकारीबिना क्षमादानको सिफारिस हुन सक्ने अवस्थाको परिकल्पना नै अध्यादेशले नगरेको हुँदा पीडितसँग सल्लाह नगर्न पनि सक्ने स्वविवेकाधिकार आयोगलाई भएको भन्ने निवेदकहरूको भनाई तर्कसंगत र उपयुक्त छैन।

जहाँसम्म अध्यादेशको दफा २५ को उपदफा (१) मा आयोगले यस अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा दफा २३ बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकलाई प्रचलित कानूनबमोजिम कारवाही गर्न सिफारिस गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थाले थप कानून बनाउने आवश्यकता र सम्भावनाको बाटो बन्द गरेको भन्ने रिट निवेदकको जिकीर छ, त्यस सम्बन्धमा हेर्दा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याई दण्डहीनता अन्त्य

गर्न विद्यमान कानूनको अतिरिक्त थप कानून बनाउनुपर्ने आवश्यकता र सम्भावनालाई प्रस्तुत अध्यादेशले नै औल्याएको छ। अध्यादेशको दफा २७ को उपदफा (१) को खण्ड (छ) मा आयोगको प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्न कानून बनाउन आवश्यक भएमा सो विषयमा समेत आयोगले नेपाल सरकारसमक्ष प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था छ भने दफा २८ को उपदफा (२) को खण्ड (घ) मा आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन गर्न कानून निर्माण गर्नेतर्फ कारवाही गर्ने जिम्मेवारी शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेकाले थप कानून निर्माण गर्ने आवश्यकता र बाटो बन्द भएको होइन कि झन् खुला भएको अवस्था हुँदा निवेदकहरूको जिकीर औचित्यपूर्ण छैन। तसर्थ विपक्षी निवेदकको रिट निवेदन खारेज गरीपाउँ भन्ने विपक्षी कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्री हरिप्रसाद न्यौपाने र ऐ. मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ. का सचिव भेषराज शर्माको छुट्टाछुट्टै लिखित जवाफ।

मिति २०६९।१२।१ मा मेरो नेतृत्वको वर्तमान मन्त्रपरिषद् गठन हुनु अगावै पूर्व मन्त्रपरिषद्को सिफारिसबाट उक्त अध्यादेश जारी भएको हुँदा कपटपूर्ण र अपारदर्शी तरिकाले अध्यादेशको मस्यौदा तयार पारी मन्त्रपरिषद्बाट स्वीकृतिका लागि राष्ट्रपतिसमक्ष पठाएको भनी मन्त्रपरिषद्को अध्यक्षलाई आरोप लगाई विपक्षी बनाउनु पर्ने कुनै आधार र कारण छैन। स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष आयोगले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिने गरी वा मानव अधिकार उल्लङ्घनको गम्भीर घटनामा समेत क्षमादान र फौजदारी जवाफदेहिताबाट उन्मुक्ति दिने गरी काम कारवाही गर्दछ भनी शंका र अनुमान गर्नु तर्कसंगत र न्यायोचित देखिँदैन। ऐन वा अध्यादेशमा नै सबै कुरा हुनुपर्छ भन्ने कुरालाई सैद्धान्तिक एवं व्यवहारिक दुवै दृष्टिबाट उपयुक्त मान्न सकिँदैन। अध्यादेशमा वा ऐनले दिएको अधिकार प्रयोग गरी बन्ने नियममा पनि आवश्यक र उपयुक्त व्यवस्था राख्न सकिनेछ। पीडक र पीडितबीच सहमति भई पीडकले पीडितसँग माफी मागी पश्चाताप नगरेसम्म पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस दिनसक्ने अवस्था देखिँदैन। प्रस्तुत अध्यादेश बमोजिम मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायराभित्र ल्याई दण्डहीनता अन्त्य गर्न विद्यमान कानूनहरूको अतिरिक्त थप कानून बनाउनुपर्ने आवश्यकता र सम्भावनालाई अध्यादेशले समेत औल्याएको छ।

छुट्टाछुट्टै आयोग गठन गर्ने वा एकल आयोग गठन गरी छानबिन गर्ने भन्ने विषय संवैधानिक वा कानूनी प्रश्न नभई नीतिगत वा व्यवस्थापिकीय विषय हो। एकल वा छुट्टाछुट्टै आयोगको विषयबन्दा आयोगको स्वतन्त्रता, सक्षमता र स्वायत्तताको प्रत्याभूति गरी आफ्नो क्षेत्राधिकारबमोजिमको काम कारवाही गर्ने पर्याप्त कायदेशि आयोगलाई छु छैन भन्ने विषय महत्वपूर्ण पक्ष हो। प्रस्तुत अध्यादेशले आयोगको स्वतन्त्रता, सक्षमता र स्वायत्तताका सम्बन्धमा यथोचित व्यवस्था गरी आयोगलाई पर्याप्त मात्रामा काम, कर्तव्य र अधिकार दिइएको अवस्था हुँदा रिट निवेदकको सो दावीका सम्बन्धमा अन्य थप केही उल्लेख गरिरहनु पर्ने अवस्था छैन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन एवं मानवताविरुद्धको अपराधलाई दण्डनीय बनाई पीडितको न्याय प्राप्तिको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने दायित्व सरकारको रहेकोमा विवाद छैन। हाल व्यवस्थापिका संसद नरहेको र विशेष परिस्थितिमा विशेष कायदेशि लिई वर्तमान मन्त्रपरिषद् गठन भएको तथ्य सम्मानित अदालतलाई अवगत भएकै विषय हो। रिट निवेदकले उल्लेख गर्नुभएको विषयका हकमा कानूनी व्यवस्था हुन आवश्यक रहेको तथ्यमा वर्तमान मन्त्रपरिषद् र मेरो विमती हुनुपर्ने कुनै कारण छैन।

मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवता विरुद्धको अपराधको कसूरमा निरपेक्ष रूपमा आम माफी वा क्षमादान दिने विषय अध्यादेशमा समावेश भएको नदेखिने, अध्यादेशबमोजिम गठन हुने आयोगको स्वतन्त्रता, सक्षमता र स्वायत्ततालाई अध्यादेशले प्रत्याभूत गरेको देखिएको, अध्यादेशको कुनै दफा वा उपदफामा प्रयोग भएको कुनै वाक्यांशको व्याख्या गर्दा अध्यादेशलाई समुच्चारूपमा हेरी अध्यादेशको उद्देश्यबमोजिम व्याख्या गर्नुपर्ने, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा आयोगले पीडकलाई क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्नसक्ने अधिकार अध्यादेशले नदिएको, पीडकलाई क्षमादानको सिफारिस गर्नुअघि पीडकले पीडितलाई चित्तबुझ्दोढंगले पश्चाताप गर्नुपर्ने व्यवस्था, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन एवं मानवताविरुद्धको कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई दण्ड दिने गरी राज्यले कानून बनाउन सक्ने अधिकारलाई अध्यादेशले नियन्त्रित नगरेको र गर्न पनि नसक्ने हुँदा मनगढन्ते अनुमान र शंकाको भरमा आफूखुसी अध्यादेशको अर्थ गरी अध्यादेशले परिकल्पना

नै नगरेको विषयलाई लिएर रिट निवेदकहरूले दायर गर्नुभएको रिट निवेदनको आधारमा सम्मानित अदालतबाट आदेश जारी हुनुपर्ने आधार र कारण नरहेको र निवेदकको चिन्ता वा सरोकारलाई अध्यादेशले सम्बोधन गरेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरीपाउँ, भन्नेसमेत व्यहोराको नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय एवं आफ्नो हकमा समेत मन्त्रिपरिषद्का अध्यक्ष खिलराज रेग्मीको तर्फबाट यस अदालतसमक्ष पेस भएको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदनमा उठाइएको विषयवस्तुमा द्वन्द्वपीडित शहीद परिवारको हैसियतले हामी निवेदकहरूको समेत हकहित सरोकार र स्वार्थ गाँसिएको हुँदा प्रतिरक्षाको लागि समावेश हुन पाउँ, भन्ने निवेदक देवी खड्का, हरिमाया अधिकारी, अजय श्रेष्ठ, भिमबहादुर बस्नेत, विशाल खड्का र युगल भण्डारीको निवेदन मिसिल सामेल रहेको ।

हामी निवेदकहरू विगतको सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रत्यक्षरूपमा प्रभावित द्वन्द्वपीडित उत्तरजीवीहरू हौं । मिति २०६९ साल चैत्र १ गतेको नेपाल राजपत्र, खण्ड ६२, मा प्रकाशित सूचना अनुसार नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषद्को सिफारिसमा सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूद्वारा “बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य, निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश २०६९” प्रमाणीकरण भै जारी भएको जानकारीमा आयो । उक्त अध्यादेशबाट हामी प्रत्यक्षरूपमा प्रभावित हुने पीडित, पीडित परिवारका सदस्य र यस क्षेत्रमा कार्यरत कानून व्यवसायी भएकाले यसमा हाम्रो प्रत्यक्ष सरोकार र चासो रहेको छ ।

२०६३ साल मंसिर ५ गते भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.३ र ५.२.५ ले सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, र बेपत्ता आयोगको परिकल्पना गरेको, त्यसैगरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (थ) र (घ) मा पनि सो संयन्त्रहरूको विषयमा उल्लेख गरिएको तथा सम्मानित सर्वोच्च अदालतले पनि द्वन्द्वकालमा घटेका मानव अधिकार उल्लङ्घन र आपराधिक कार्यहरूमाथि उठेका विवादहरूको निरूपण गर्ने दौरानमा संक्रमणकालीन संयन्त्र (आयोग) को आवश्यकता औल्याएको विदितै छ । यद्यपि सरकारले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य लगायत, बेपत्ता आयोग र सत्य निरूपण आयोगको स्थापनाको उद्देश्यले २०६४ सालदेखि नै कानून निर्माण प्रक्रियाको थालनी गरेको र व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयकलाई २०६६ साल कार्तिक १२ मा र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग सम्बन्धी विधेयकलाई २०६६ साल माघमा मन्त्रिपरिषद्ले पारित गरी २०६६ साल मंसिर १९ र २०६६ साल फाल्गुनमा क्रमशः विधेयकहरू शान्ति मन्त्रालयले संसदमा प्रस्तुत गरेकोमा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले २०६९ साल जेष्ठमा संविधानसभा (व्यवस्थापिका संसद) विघटन हुनुअघि नै ती विधेयकहरू फिर्ता लिन तत्कालीन व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्ताव प्रस्तुत गरेको थियो । तर मिति २०६९ साल जेष्ठ १४ गते संविधानसभाको स्वतः विघटन भएकाले व्यवस्थापिका संसद समेत स्वतः विघटन भयो । व्यवस्थापिका संसदमा विचारधीन विधेयकहरू स्वतः निस्क्रिय हुन पुगे ।

विस्तृत शान्ति सम्झौता पश्चात विगत ६ वर्ष देखि पीडित तथा पीडितको सत्य, न्याय र परिपूरणको लागि निरन्तर उठेका आवाजहरूको सम्बोधन हुने गरी आयोग स्थापना गर्नुपर्नेमा पीडित, मानव अधिकारवादी संघ संस्थालगायत नागरिक समाजसँग कुनै छलफल परामर्श नै नगरी विगत सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार एवं मानवीय कानूनद्वारा परिभाषित मानव अधिकारका गम्भीर उल्लङ्घनका दोषीहरूलाई उन्मुक्ति दिलाउने उद्देश्यले विपक्षीमध्येको नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी अध्यादेश मिति २०६९ साल चैत्र १ गते राष्ट्रपतिले सो अध्यादेशलाई प्रमाणीकरण गर्नुभएको छ । पीडित एवं तिनका परिवारजनको न्यायको अधिकारलाई पूर्ण रूपमा फलिभूत पार्ने सम्भावनाहरूलाई क्षीण गर्दै आएको उक्त अध्यादेशबाट पीडितहरूको विधिको शासन र न्यायव्यवस्था प्रति नै अनास्था पैदा भै समग्र द्वन्द्व पीडितहरूको हकहितमा समेत गम्भीर आघात पार्ने स्पष्ट छ ।

यसअघि सम्पन्न विस्तृत शान्ति सम्झौता र संविधानको मर्म र भावना अनुसार तत्कालीन नेपाल सरकारले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी विधेयक मस्यौदा गरी संसदमा प्रस्तुत गरेकोमा विस्तृत शान्ति सम्झौता, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ तथा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको आदेश अनुसार बेपत्ता छानबिन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग फरक फरक गठन गरीनुपर्नेमा अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३ (थ) र (घ) सँग बाझिने गरी एउटा मात्र आयोग गठन गर्ने गरी जारी गरिएको अध्यादेश बदरयोग्य छ । अध्यादेशको दफा

१३ (१) (क) मा प्रयुक्त “मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन” सम्बन्धी घटनाको सत्य अन्वेषण गरी जनसमक्ष ल्याउने भन्ने व्यवस्था भएकोमा दफा २ (ज) मा “मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन” अन्तर्गतका अपराधको सूची उल्लेख गरी सीमित गरिएको छ। यसबाट अन्य मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटना आयोगको अधिकारक्षेत्र बाहिर पर्ने हुँदा दफा १३ अपूर्ण भई पीडितको न्याय प्राप्त गर्ने हकलाई अस्वीकार, सिमित र संकुचन गरेको छ। अतः संक्रमणकालीन न्यायका मान्य सिद्धान्तअनुसार आयोगको क्षेत्राधिकारको सुनिश्चितताका लागि आयोगलाई सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका सबै घटनामा अनुसन्धान गर्ने क्षेत्राधिकार प्रदान गर्न अध्यादेशको उक्त व्यवस्था बदर गरी सो अवधिका मानव अधिकार उल्लङ्घनको छानबिन गर्ने अधिकार समावेश गर्न परमादेशको आदेश जारी गरीपाउँ।

अध्यादेशको दफा २३ (१) मा “आयोगले यस अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ। यो प्रावधानले विगत सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधलाई समेत क्षमादिन सकिने अवस्था सिर्जना गरेको छ। नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा २ (२), जाति हत्या विरुद्धको महासन्धिको धारा २ (सि) र (डि), बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ४, यातनाविरुद्धको महासन्धिको धारा २ (१) ले प्रत्याभूत गरेको अधिकारको उल्लङ्घन भएको छ। संयुक्त राष्ट्र संघद्वारा पारित प्रस्ताव नं. १४७ को दायित्वको परिणामस्वरूप महासन्धिअन्तर्गतका कुनैपनि अधिकारको उल्लङ्घन भएको खण्डमा राज्यले सो रोक्ने, अनुसन्धान गर्ने र सजाय दिने काम गर्नुपर्दछ भन्ने अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा विकसित विधिशास्त्रले समेत पुनः पुष्टी गरेको छ। उक्त अध्यादेशको दफा २३ (१) मा भएको व्यवस्थाले आयोगलाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनमा क्षमादान दिने अधिकार दिएकाले उक्त दफा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा प्रत्याभूत गरिएका अधिकारको उल्लङ्घन भएको छ। नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ (१) अनुसार माथि उल्लिखित सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुने कुरा प्रष्ट छ। यसका अतिरिक्त सम्मानित सर्वोच्च अदालतद्वारा राजेन्द्र ढकालको हकमा रविन्द्र ढकाल विरुद्ध गृह मन्त्रालयसमेत भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा जबर्जस्ती बेपत्ता सम्बन्धमा आरोपी तथा अपराध प्रमाणित भएकाहरूलाई न त क्षमादान दिन सकिनेछ न त माफी नै भनेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको व्यापक उल्लङ्घन र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडितहरूको लागि उपचारको तथा परिपूरणका अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मार्ग निर्देशनहरू (UN Basic Principles on Right to Remedy and Reparation) को सिद्धान्त नं. १० अनुसार राज्यले राष्ट्रिय कानूनमा सम्भावना रहने हदसम्म कुनै पनि हिंसा वा आघातबाट सताईएको पीडितलाई न्याय र परिपूरण उपलब्ध गराउने क्रममा संरचित कानूनी तथा प्रशासनिक कार्यविधिहरूका सिलसिलामा उसलाई पुनः आघात हुने अवस्थाबाट टाढा राख्न विशेष हेरविचार र ख्याल गरी त्यसबाट लाभान्वित हुन पाउने सुनिश्चितता दिलाउनुपर्दछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ। अतः अध्यादेशको दफा २२ को उक्त व्यवस्था बदर गरी पीडितको सहमति लिनुपर्ने व्यवस्था गर्नु भन्ने आदेश गरीपाउँ।

अध्यादेशको दफा २९ (१) मा “मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्ति उपर आयोगको सिफारिसको आधारमा मुद्दा चलाउन मन्त्रालयबाटलेखि आएमा महान्यायाधिवक्ताको वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो व्यक्तिउपर मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धी निर्णय गर्नेछ” भनी व्यवस्था गरेको छ। यसले महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले आयोगको नभई शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको सिफारिसको आधारमा मात्र मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्ने देखिन्छ। दफा २९ (१) बमोजिम आयोगले मुद्दा चलाउन पठाउने सिफारिसमाथि शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले थप चलखेल गर्न पाउने स्थिति र सोही दफा बमोजिम महान्यायाधिवक्ताले मन्त्रालयबाट लेखि आएको अवस्थामा मात्र मुद्दा चल्ने वा नचलाउनेसम्बन्धी निर्णय गर्ने प्रावधानले महान्यायाधिवक्ताको अधिकारलाई समेत संकुचित पार्ने स्पष्ट छ। अध्यादेशको यो व्यवस्थाले महान्यायाधिवक्तालाई उसको संवैधानिक भूमिकाबाट समेत विस्थापित गरेकाले उक्त व्यवस्था संविधानको धारा १३५ विपरीत भै बदरभागी छ बदर गरीपाउँ।

माथि प्रकरणमा उल्लेख गरेदेखि बाहेक अध्यादेशको दफा २९ (४) ले उपदफा १ बमोजिम महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने निर्णय गरेमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यसरी मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले ३५ दिनभित्र मुद्दा चलाउन सकिने छ भन्ने व्यवस्था गरिनुले एकातिर गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लङ्घनका मुद्दाहरूमा हदम्याद नलाग्ने भन्ने सर्वमान्य सिद्धान्तलाई अंगिकार गर्न सकेको छैन भने अर्कोतिर आयोगको प्रतिवेदनमा अभियोजनको लागि सिफारिस हुनसक्ने सयौं मुद्दाहरूमा ३५ दिनभित्र यस्ता मुद्दाहरूको अनुसन्धान गरी अभियोजन गर्न असम्भवप्राय छ। UN Basic Principles on Right to Remedy and Reparation को सिद्धान्त नं. ४ ले “लागू हुने सन्धिको वा अन्य अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्वहरूमा समाविष्ट विद्यमान प्रावधानहरू, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनान्तर्गत अपराध जनिने अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनका व्यापक उल्लङ्घनहरू र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लङ्घनहरूमा हदम्यादका व्यवस्था लागू हुने छैनन्” भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको समेतबाट प्रस्तुत दफा २९ (४) बदरभागी छ, बदर गरी हदम्याद नलाग्ने व्यवस्था गर्न आदेश जारी गरीपाउँ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (घ) ले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न आयोग स्थापना गर्ने व्यवस्था गरेको छ भने धारा ३३ (ड) ले नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने राज्यको दायित्व भएको व्यवस्था गरेको छ। यो दायित्व अन्तर्गत नेपालले आफूपक्ष भएको जेनेभा महासन्धि, यातना विरुद्धको महासन्धि र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धिले गम्भीर अपराधका रूपमा नरसंहार, मानवता विरुद्धका अपराध, युद्ध अपराध, यातना र वलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधीकरण गरी त्यस्तो अपराधमा संलग्न दोषीलाई सजाय गर्नुपर्ने हुन्छ तर, अध्यादेशले ती कुनै अपराधमा कारवाही नगर्ने गरी अध्यादेशको दफा २५ मा “प्रचलित कानून अनुसार कारवाही गर्न सिफारिस गर्ने” भन्ने व्यवस्था गरी उक्त सबै अपराधमा स्वतः उन्मुक्ति दिने व्यवस्था गरेकाले उक्त दफा २५(१) बदरभागी छ, बदर गरीपाउँ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ मा स्वतन्त्रताको हकको व्यवस्था, धारा १३ मा समानताको हक, धारा २४ मा न्यायसम्बन्धी हकको व्यवस्था गर्दै, २४ (९) मा कुनैपनि व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाईको हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै धारा २६ ले यातनाविरुद्धको हकको व्यवस्था गरेको छ। नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ को धारा ६ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको अन्तर्निहित अधिकारको कानूनद्वारा संरक्षण र स्वेच्छाचारीरूपले कसैको पनि जीवनको हरण गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ। यसै प्रतिज्ञापत्रको धारा ७ ले कसैलाई पनि यातना दिइने वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गरिने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी यातना तथा अन्य क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा १२ अन्तर्गत प्रत्येक पक्ष राष्ट्रले आफ्नो क्षेत्राधिकार अन्तर्गतको कुनै पनि इलाकामा यातनाको छिटो तथा निष्पक्ष अनुसन्धान अगाडि बढाउने कुरा सुनिश्चित गर्नुका साथै धारा १३ ले कुनै पनि दुर्व्यवहार वा धम्कीबाट संरक्षणसमेतको अधिकार प्रदान गरेको छ।

वस्तुतः जारी अध्यादेशले आयोगलाई सत्य स्थापित र पीडितको न्यायप्राप्तिको क्रममा महत्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउने निकायको रूपमा स्थापित गराउन अवरुद्ध पार्ने अवश्यम्भावी छ। प्रस्तावित आयोगमा सत्य, न्याय र परिपूरणको माग गर्न जाने हामी निवेदकमध्येका पीडित र पीडित परिवारहरू र अन्य हजारौं संख्याका द्वन्द्व पीडितहरू नै हुन् जसको संविधानप्रदत मौलिक हक अधिकारलगायत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानून, सन्धि सम्झौता र मापदण्डहरूले सुरक्षित गरेको अधिकारको हनन् भएको खण्डमा प्रभावकारी उपचार प्राप्त गर्नसम्मको अधिकार रहेको छ। पीडितलाई उपचार प्रदान गर्ने नाममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनमा संलग्न पीडकहरू केन्द्रित भई क्षमादानको माध्यमबाट पीडितलाई नभई पीडकलाई उपचार प्रदान गरिनु, परिपूरणलाई पीडितको अधिकारभन्दा सुविधा, सहूलियतको रूपमा परिभाषित गरिनु, पीडितहरूलाई करकापमा पारी मेलमिलापको लागि बाध्यकारी तुल्याउनु, भविष्यमा अभियोजन कार्यको सुनिश्चितताको लागि थप अनुसन्धानको पाटो समावेश नगरी महान्यायाधिवक्तालाई मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने अभिभारा मात्र दिइनुले पीडितहरूलाई उपचारको हकको प्रचलनअधि

नै रोक लगाउँदछ। अध्यादेशका व्यवस्थाहरू अप्रभावकारी, औचित्यहीन र त्रुटिपूर्ण मात्र नभई यसले माथि प्रकरण प्रकरणमा उल्लेख गरेबमोजिम पीडितहरूलाई पुनः पिडामा धकेल्ने हुन्छ।

अतः माथि विभिन्न प्रकरणहरूमा उल्लिखित तथ्य, कानून, प्रमाण एवं सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजीर सिद्धान्तहरूको अतिरिक्त नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१), १३ (१) र २४ (९) समेतको प्रतिकूल हुने गरी राजनीतिक सौदाबाजीको रूपमा आएको यो अध्यादेशले द्वन्द्व पीडित व्यक्ति र समुदायको पीडामा झन् पिडा थप्ने गरी जघन्य अपराधका दोषीहरूलाई आम माफी दिने भएकाले संक्रमणकालीन न्यायको निम्ति अपनाउनुपर्ने अनिवार्य उपायहरू सत्य, न्याय, परिपूरण र संस्थागत सुधारको सुनिश्चितता हुने गरी आयोगको गठन गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (१) र (२) अनुसार बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेशको दफा १३, २३, २५ र २९ लाई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी कानून संशोधन गर्नु भन्ने परमादेशलगायतको जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरीपाउँ ।

अध्यादेशका उल्लिखित दफाहरू बदरको साथसाथै पीडितहरूको सत्य, न्याय र परिपूरणको प्राप्तिसँगै प्रभावकारी उपचारको लागि संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग जस्ता संयन्त्रको शीघ्र आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी एक स्वतन्त्र, निष्पक्ष र पारदर्शी आयोगको गठनका साथै त्यस्ता आयोगबाट पीडितहरूले अपेक्षा गरेको वास्तविक सत्य तथ्यको उजागर, परिपूरणको अधिकारको सुनिश्चितता र मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडकहरूलाई अभियोजनको सुनिश्चितता र द्वन्द्वबाट उब्जिएको लैंगिक संवेदनशीलता समेतलाई मध्यनजर राखी कानूनी व्यवस्थाहरूको सिफारिस गर्न र सो प्रक्रियामा आवश्यक छलफल र परामर्श समेत गर्न मानव अधिकारवादी र संक्रमणकालीन न्यायका क्षेत्रमा क्रियाशील विशेषज्ञहरूको कार्यदल गठन गरी उक्त कार्यदलको प्रतिवेदनको आधारमा ३ महिनाभित्र कानून मस्यौदा गरी जारी गर्नु भन्ने निर्देशनात्मक आदेश जारी गरीपाउँ । यस रिट निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म उक्त आयोग गठन गर्ने कामलगायतका कार्य नगर्नु नगराउनु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा अन्तरिम आदेश जारी गरीपाउँ । साथै प्रस्तुत विषय संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी नितान्त महत्वपूर्ण सार्वजनिक सरोकारको विषय भएकाले अग्राधिकार प्रदान गरी मुद्दाको छिटो किनारा लगाई पाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको रिट निवेदन पत्र ।

यसमा के कसो भएको हो, निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिलसाथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाउनु साथै अन्तरिम आदेशको हकमा निवेदकले निवेदनमा उठाएको विषयवस्तुको गाम्भीर्यतालाई विचार गर्दा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ को दफा ३, २३, २५, २९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१) (२), धारा १३ (१), धारा २६ सँग बाझिएको छ भनी निवेदकहरूले माग गर्नुभएको हुँदा हाल उक्त दफा कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१ (१) बमोजिम तत्कालीन अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ। यो आदेशलाई निरन्तरता दिने वा नदिने भन्ने विषयमा दुवैपक्षलाई छलफल गराई निष्कर्षमा पुग्न उचित देखिँदा छलफलको प्रयोजनार्थ मिति २०७०।१।४ को छलफल पेसी तोकी नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालत एक न्यायाधीशको इजलासबाट मिति २०६९।१२।१९ मा भएको आदेश।

हाम्रो मुलुकमा लामो समयसम्म सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्था रहेकोमा नेपाल सरकार र तत्कालीन सशस्त्र विद्रोही पक्षबीच विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भई जारी भएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रको स्थापना गर्ने कुरालाई राज्यको दायित्वको रूपमा राखेको छ। सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा घटेका मानव अधिकार उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनालाई जति सक्दो चाँडो सम्बोधन हुनुपर्ने आवश्यकता रहेको र यससम्बन्धी विधेयक तत्कालीन व्यवस्थापिका-संसदमा पेस भएकोमा उक्त विधेयक पारित नहुँदै व्यवस्थापिका-संसदको कार्यकाल समाप्त भएकाले सो विधेयकले कानूनी स्वरूप लिन सकेको अवस्था थिएन। संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना गर्ने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय रहेको तर व्यवस्थापिका-संसदको अस्तित्व नरहेको विशेष अवस्थामा नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदले मिति २०६९।११।३० मा बेपत्ता

भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ जारी गर्न सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष गरेको सिफारिसबमोजिम मिति २०६९।१२।१ मा सो अध्यादेश जारी भएको हो। मेरो नेतृत्वको वर्तमान मन्त्रिपरिषद् गठन हुनुअगावै पूर्व मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसबाट उक्त अध्यादेश जारी भएको हुँदा कपटपूर्ण र अपारदर्शी तरिकाले अध्यादेशको मस्यौदा तयार पारी मन्त्रिपरिषद्बाट स्वीकृतिका लागि राष्ट्रपतिसमक्ष पठाएको भनी मन्त्रिपरिषद्को अध्यक्षलाई आरोप लगाई विपक्षी बनाउनु पर्ने कुनै आधार नरहेको हुँदा प्रथम दृष्टिमा नै रिट खारेजभागी छ।

रिट निवेदकहरूले अध्यादेशको दफा १३ मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिनलगायत मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी घटनाको सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने भन्ने आयोगको क्षेत्राधिकारसम्बन्धी व्यवस्थाका कारण मानव अधिकार उल्लङ्घन सम्बन्धमा सबै घटनामा अनुसन्धान गर्ने क्षेत्राधिकार आयोगलाई प्रदान नगरिएको हुँदा पीडितको न्यायप्राप्तिको हक कुण्ठित हुन पुगेको भन्ने जिकीर रहेको सम्बन्धमा विचार गर्दा अध्यादेशको दफा २ को खण्ड (ज) ले गरेको परिभाषा हेर्नुपर्ने हुन्छ। “खण्ड (ज) अनुसार मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भन्नाले निशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदाय विरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा गरिएको हत्या, अपहरण तथा शरीर बन्धक, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, अङ्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने, शारीरिक वा मानसिक यातना, बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा, व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सम्पत्ति लुटपाट, कब्जा, तोडफोड वा आगजनी, घर जग्गाबाट जबर्जस्ती निकाला वा अन्य कुनै किसिमको विस्थापन वा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार वा मानवीय कानून विपरीत गरिएको जुनसुकै किसिमको अमानवीय कार्य वा मानवताविरुद्धको अपराध भनी परिभाषित गरेको छ।

उल्लिखित परिभाषा अत्यन्त विस्तृत देखिन्छ। यो परिभाषाले अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानून (International Human Rights Law), अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (International Humanitarian Law) विरुद्ध हुने गरी गरिएको जुनसुकै किसिमको अमानवीय काम वा मानवताविरुद्धको अन्य अपराध (crime against humanity) लाई समेटेो यससम्बन्धी नेपाल पक्ष भएका सबै अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको व्यवस्थाका अतिरिक्त प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानून (Customary International Law) का सिद्धान्त र मापदण्डहरूसमेत लागू हुने देखिन्छ। माथि उल्लिखित खण्ड (ज) ले गरेको परिभाषा के कसरी संकुचित रहेको वा कस्तो कसूरलाई समावेश गर्नुपर्नेमा नगरेको वा कुन अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त वा मान्यतासँग मेल नखाएको भनी रिट निवेदकहरूले रिट निवेदनमा आधार र कारण सहित खुलाउन सकेको नदेखिँदा रिट निवेदकहरूको दावी आधारहीन देखिन्छ। जहाँसम्म दफा १३ को उपदफा (१) को खण्ड (क) को व्यवस्थाका कारण सशस्त्र द्वन्द्वकालमा घटेका मानव अधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी सबै घटनाहरूमा आयोगले छानबिन र अन्वेषण गर्न नपाउने अवस्था भई पीडितको न्याय पाउने अधिकारमा आघात पुगेको भन्ने भनाई छ, मानव अधिकारको उल्लङ्घन जुनसुकै अवस्थामा भए पनि न्यायोचित हुन सक्तैन। अन्तर्राष्ट्रिय कानून एवं राष्ट्रिय कानूनले प्रत्याभूत गरेका मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न मानिसले सदैव पाउनुपर्दछ। सशस्त्र द्वन्द्वकालमा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी घटनाको छानबिन र अन्वेषण गरी समाजमा न्याय र दिगो शान्ति कायम गर्न नियमित फौजदारी न्याय प्रणालीको परिपूरकको रूपमा संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना गर्ने गरिन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (घ) मा रहेको व्यवस्था हेर्ने हो भने सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्न तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने कुरा रहेकाले अध्यादेशको दफा १३ को उपदफा (१) को खण्ड (क) ले संविधान बमोजिमको व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्न खोजेको देखिन्छ। प्रचलित संविधानमा रहेको व्यवस्थाविपरीत हुने गरी अध्यादेश वा ऐनले व्यवस्था गर्न सक्ने हुँदैन।

उक्त अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) मा “आयोगले यस अध्यादेश बमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपर्युक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसक्षम सिफारिस गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ। यो व्यवस्थालाई व्याख्या गर्दा उक्त अध्यादेशको प्रस्तावनालगायत समुच्चा व्यवस्थालाई नै समष्टिगतरूपमा हेर्नुपर्दछ। प्रस्तावना पनि ऐन वा अध्यादेशको अभिन्न भाग हो र कानून व्याख्या गर्दा प्रस्तावनालाई पनि आधार लिइन्छ। अध्यादेशको दफा ३ को

उपदफा (३) मा व्यवस्था भएअनुसार निष्पक्ष र स्वतन्त्र व्यक्तिहरू सम्मिलित सिफारिस समितिले गरेको सिफारिसका आधारमा गठन हुने स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष आयोगले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिने गरी वा मानव अधिकार उल्लङ्घनको गम्भीर घटनामा समेत क्षमादान र फौजदारी जवाफदेहिताबाट उन्मुक्ति दिने गरी काम कारवाही गर्दछ भनी शंका र अनुमान गर्नु तर्कसंगत देखिँदैन। अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) र (२) को व्यवस्थालाई दफा २ को खण्ड (ज) को व्यवस्थसँग एकैसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। दफा २३ को उपदफा (१) र (२) ले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई क्षमादान (Blanket Amnesty) दिन सकिने गरी व्यवस्था गरेको भन्नु अध्यादेशको समग्र उद्देश्य र व्यवस्थाविपरीत हुने भएकाले त्यस्तो व्याख्या गर्न सकिँदैन। दफा २३ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यस्तो आधार र कारण खुलाई भन्ने वाक्यांशको अर्थ जस्तोसुकै अपराधको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई पनि आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने भन्ने होइन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूमासमेत आयोगले पीडकलाई आम क्षमादान दिनसक्ने अधिकार अध्यादेशको कुनैपनि दफाले आयोगलाई दिएको छैन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटना बाहेक अन्य घटनामा माफी दिनुपर्ने पर्याप्त आधार र कारण रहेमा आयोगले क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्नेसम्मको अधिकार उक्त दफा २३ को उपदफा (१) ले दिएको हो। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्ति उपर आयोगले क्षमादानको लागि नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्ने अधिकार अध्यादेशको दफा २३ लगायत अन्य कुनै पनि दफाले आयोगलाई दिएको नदेखिने र दफा २३ को उपदफा (१) को व्यवस्था मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटना बाहेकका अन्य घटनामा आकर्षिक हुने एवं त्यस्ता घटनामा पनि क्षमादान दिनको लागि पर्याप्त आधार र कारणको आवश्यकता पर्ने कुरालाई सो दफाले इंगित गरेको हो। जहाँसम्म पर्याप्त आधार र कारण के हुन् भन्ने विषयमा अध्यादेशमा केही पनि उल्लेख नभएको भन्ने रिट निवेदनको दावी छ, त्यसरी सिफारिस गर्दा उल्लेख गर्नुपर्ने आधार र मापदण्डसम्बन्धी व्यवस्था अध्यादेश अन्तर्गत बन्ने नियममा व्यवस्थित हुने तथा दफा ४० ले नियम बनाउने अधिकारसमेत स्वतः आयोग स्वयंलाई दिएको हुँदा उक्त व्यवस्थालाई अनियन्त्रित व्यवस्था मान्न सकिँदैन।

त्यसैगरी दफा २३ को उपदफा (४) मा "उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानको निमित्त कुनै निवेदन पर्न आएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई क्षमादानको निमित्त सिफारिस गर्ने वा नगर्ने भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुअघि सो विषयका पीडितसँग सल्लाह गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था संक्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्तविपरीत रहेको भन्ने रिट निवेदनको कथनको सन्दर्भमा दफा २२ को उपदफा (२) मा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा आयोगले पीडकलाई निजले गरेको गलत कामको पश्चाताप गर्न लगाई पीडितसँग माफी माग्न लगाउन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था रहेबाट पीडित सन्तुष्ट नरहेसम्म मेलमिलाप हुन सक्ने अवस्था देखिँदैन। यसका साथै दफा २३ को क्षमादान सम्बन्धी व्यवस्थालाई दफा २२ को मेलमिलापसम्बन्धी व्यवस्थसँग एकसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। पीडक र पीडितबीच सहमति भई पीडकले पीडितसँग माफी मागी पश्चाताप नगरेसम्म पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस दिन सक्ने अवस्था देखिँदैन। क्षमादानको विषयमा पीडितको सन्तुष्टि अनिवार्य तत्वको रूपमा रहेको देखिन्छ। रिट निवेदकले उल्लेख गर्नुभएको दफा २३ को उपदफा (४) को व्यवस्था भनेको पीडकले पीडितसँग माफी मागी सकेपछिको अवस्थामा मात्र लागू हुने हो। पीडकले पीडितसँग माफी मागेको अवस्थामा पनि बृहत्तर सार्वजनिक हित र न्यायलाई दृष्टिगत गर्दा केही खास परिस्थितिमा त्यस्तो पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त नहुन पनि सक्ने हुँदा उपदफा (४) को व्यवस्थालाई निरपेक्षरूपमा हेर्न नमिल्ने भएकाले सो उपदफाको व्यवस्था अमान्य हुनुपर्ने कुनै आधार र कारण रहेको छैन।

रिट निवेदकले अध्यादेशको दफा २५ को उपदफा (१) मा आयोगले यस अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा दफा २३ बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकलाई प्रचलित कानूनबमोजिम कारवाही गर्न सिफारिस गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थामा प्रचलित कानूनबमोजिम भन्ने वाक्यांशले उक्त अध्यादेश जारी हुने बखतमा विद्यमान रहेका कानून मात्रलाई जनाउँछ भन्ने होइन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको घटनामा वा मानवताविरुद्धको कसूरमा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार (Universal Jurisdiction) लागू हुने र त्यस्तो कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई पश्चातदर्शी कानून बनाएर भएपनि कारवाहीको दायरामा ल्याउन सकिने भन्ने सम्बन्धमा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी सिद्धान्त विकसित भै सकेको छ। द्वन्द्वकालमा भएका जबरजस्ती व्यक्ति

बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधीकरण (Criminalized) गर्ने सम्बन्धमा विद्यमान कानूनी व्यवस्था पर्याप्त नरहेकाले नयाँ कानून बनाउन सम्मानित सर्वोच्च अदालतले राजेन्द्र ढकाल विरुद्ध नेपाल सरकार भएको मुद्दामा नेपाल सरकारका नाममा आदेश दिएको अवस्था छँदैछ। प्रस्तुत अध्यादेशबमोजिम मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायराभित्र ल्याई दण्डहीनता अन्त्य गर्न विद्यमान कानूनहरूको अतिरिक्त थप कानून बनाउनुपर्ने आवश्यकता र सम्भावनालाई अध्यादेशको दफा २७ ले समेत औल्याएको छ। यसैगरी दफा २८ को उपदफा २ को खण्ड (घ) मा आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन गर्न कानून निर्माण गर्नेतर्फ कारवाही गर्ने जिम्मेवारी शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ। तसर्थ, निवेदकले लगाउनु भएको मनगढन्ते अर्थको आधारमा दफा २५ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त "प्रचलित कानूनबमोजिम" भन्ने वाक्यांशलाई बदर गर्नुपर्ने कुनै पनि आधार, कारण र प्रयोजन रहेको छैन।

अध्यादेशको दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थाका कारण अध्यादेश अन्तर्गतको आयोगको सिफारिसमा नभई शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयबाट लेखि आएपछि मात्र महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्ने व्यवस्थाले आयोग र महान्यायाधिवक्ताको क्षेत्राधिकार संकुचित हुन गएको भन्ने रिट निवेदकको दावीको सम्बन्धमा हेर्दा उक्त उपदफाको व्यवस्थालाई हेरेर मात्र कुनै निष्कर्षमा पुग्न उपयुक्त हुँदैन। सो उपदफाको व्यवस्थाका अतिरिक्त दफा २५ को उपदफा (३) को व्यवस्थालाई पनि एकैसाथ हेर्नुपर्ने हुन्छ। अध्यादेशको दफा २५ को उपदफा (३) मा उपदफा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि आयोगले दफा २७ को उपदफा (१) बमोजिम प्रतिवेदन दिनुअगावै क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था छ। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको सम्बन्धमा आयोगले छानबिन र अन्वेषण गरी क्षमादानको लागि नेपाल सरकारसमक्ष गरेको सिफारिसमा नपरेका व्यक्तिको हकमा कानूनबमोजिम कारवाही गर्नको लागि अध्यादेशले आयोगलाई दुईवटा अधिकारहरू प्रदान गरेको देखिन्छ। पहिलो, त्यस्ता व्यक्तिलाई कारवाही गर्नको लागि दफा २७ बमोजिमको प्रतिवेदनमार्फत नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने वा दोश्रो त्यस्ता व्यक्तिलाई कारवाही गर्नको लागि महान्यायाधिवक्तासमक्ष सिधै लेखी पठाउने। त्यसैले दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्था भनेको निरपेक्ष व्यवस्था नभई आयोगले माथि उल्लेख भएबमोजिम पहिलो विकल्प प्रयोग गरी नेपाल सरकारसमक्ष प्रतिवेदनमार्फत सिफारिस गरेका अवस्थामा मात्र लागू हुने हो। दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थालाई दफा २५ को उपदफा (३) र दफा २८ को उपदफा (२) को खण्ड (ग) लाई एकैसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुँदा दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले आयोगको भूमिका गौण बनाएको, मन्त्रालयबाट लेखि नआएसम्म महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्न नसक्ने अवस्था आई महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक भूमिका संकुचन गरिएको भनी मान्न मिल्ने देखिँदैन।

तसर्थ, मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवताविरुद्धको अपराधको कसूरमा निरपेक्षरूपमा आम माफी वा क्षमादान दिने विषय अध्यादेशमा समावेश नभएको, अध्यादेशले आयोगको स्वतन्त्रता, स्वायत्तता र सक्षमतालाई प्रत्याभूत गरेको देखिएको, अध्यादेशको कुनै दफा वा दफामा प्रयोग भएको कुनै वाक्यांशको व्याख्या गर्दा अध्यादेशलाई समुच्चारूपमा हेरी अध्यादेशको उद्देश्यबमोजिम व्याख्या गर्नुपर्ने, मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा पीडकलाई क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्ने अधिकार अध्यादेशले आयोगलाई नदिएको, पीडकलाई क्षमादान सिफारिस गर्नुअघि पीडकले पीडितलाई चित्तबुझ्दो ढंगले पश्चाताप गरी माफी माग्नुपर्ने व्यवस्था भएको, मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन एवं मानवता विरुद्धको कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई दण्ड दिने गरी राज्यले कानून बनाउन सक्ने अधिकारलाई अध्यादेशले नियन्त्रित नगरेको हुँदा अनुमान र शंकाको भरमा आफूखुसी अध्यादेशको अर्थ गरी अध्यादेशले परिकल्पना नै नगरेको विषयलाई लिएर रिट निवेदकहरूले दायर गर्नुभएको रिट निवेदन खारेज गरीपाउँ भन्ने विपक्षी अन्तरिम मन्त्रपरिषद्का अध्यक्ष खिलराज रेग्मी, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय र शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयका तर्फबाट ऐ. का सचिव धरणीधर खतिवडाको एकै मिलानको छुट्टाछुट्टै रूपमा यस अदालतसमक्ष पेस भएको लिखित जवाफ।

विपक्षी निवेदकहरूले बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को देहाय खण्ड (त) (थ) र (ध) एवं सोही संविधानको धारा १६६ (३) सँग सम्बन्धित भै संविधानको अनुसूचीको रूपमा रहेको विस्तृत शान्ति सम्झौताको ५.२.३, ५.२.४, ५.२.५ र ७.१.३ बमोजिम "राजनीतिक सहमति" भई जारी भएकाले निवेदन दावी पुग्न सक्तैन। संक्रमणकालीन न्यायको सम्बन्धमा संवैधानिक प्रावधानअनुसार यससम्बन्धी आयोगको गठन गर्नुपर्नेमा विगत लामो समयदेखि हुन नसकिरहेकामा मन्त्रपरिषद् बाट सिफारिस भएअनुसार अध्यादेश जारी गरिएको हो। कानूनको निर्माण देशको आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक एवं भू-राजनीतिक विशिष्टताका आधारमा हुन्छ। कानूनको निर्माण मात्र पर्याप्त हुँदैन, यसको कार्यान्वयन झनै महत्वपूर्ण हुन्छ। नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूको कार्यान्वयन स्वतः हुने नभएर कानून बनाएर (Internalize) हुन्छ। अध्यादेशमा नेपालको विद्यमान कानूनी प्रणाली अनुसार नै आयोगबाट भएको सिफारिसमा महान्यायाधिवक्ताबाट मुद्दा चलाउने सम्बन्धमा कारवाही हुने प्रावधान रहेको र हाम्रो कानूनी प्रणालीमा कानूनको मस्यौदा छलफल, तर्जुमा र जारी हुने निश्चित र अन्य लोकतान्त्रिक मुलुकमा पनि मान्य रहेको विधि र प्रक्रिया प्रचलनमा रहेकै हुँदा विपक्षीले दावी गरेजस्तो कार्यदल गठन र सो कार्यदलको प्रतिवेदनका आधारमा कानून बन्नु पर्ने भन्ने माग पूर्वाग्रही छ खारेज गरीपाऊँ भन्ने विपक्षी सम्माननीय राष्ट्रपति तथा राष्ट्रपतिको कार्यालयका तर्फबाट ऐ. का सचिव शीतलबाबु रेग्मीका तर्फबाट पेस भएको लिखित जवाफ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (ध) र विस्तृत शान्ति सम्झौताको प्रकरण ५.२.५ मा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था भएबमोजिम नेपाल सरकारले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयकसमेत व्यवस्थापिका संसदसमक्ष प्रस्तुत गरेको थियो। तर व्यवस्थापिका संसदबाट उक्त विधेयकहरू पारित नहुँदै सो व्यवस्थापिका संसदको कार्यकाल समाप्त भएको हुँदा नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदले बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश जारी गर्न सिफारिस गरेबमोजिम सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट मिति २०६९।१२।१ मा सो अध्यादेश जारी भएको हो। अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) मा भएको व्यवस्थाले पीडितको प्रभावकारी उपचारको हकलाई इन्कार गर्ने भएकाले बदर हुनुपर्ने भन्ने रिट निवेदकको जिकीरका सम्बन्धमा अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) मा आयोगले सो अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसँग सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था भएको हुँदा आयोगले पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्थाले पीडकलाई जथाभावी क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न आयोगलाई रोक लगाएको देखिन्छ। सो दफाको उपदफा (६) मा उपदफा (१) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड नियममा तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरी आयोगलाई अझै जिम्मेवार बनाउन खोजेको हुँदा अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) बदर हुनुपर्ने भन्ने रिट निवेदकको भनाई उपयुक्त छैन। अध्यादेशको दफा १३ को उपदफा (१) को खण्ड (क) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिनलगायत मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी घटनाको सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने भन्ने व्यवस्था भएको र अध्यादेशको दफा २२ को उपदफा १ मा पीडक वा पीडितले मेलमिलापको लागि आयोगसमक्ष निवेदन दिएमा आयोगले पीडक र पीडितलाई एक आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्नेछ भन्ने तथा दफा २२ को उपदफा (५) मा आयोगले यस दफाबमोजिम पीडित र पीडकबीच मेलमिलाप गराउनु अघि पीडितसँग आवश्यक सहमति लिन सक्ने भन्ने व्यवस्था गरेकै हुँदा रिट निवेदकको भनाई तर्कपूर्ण छैन। जहाँसम्म अध्यादेशको दफा २५ को उपदफा (१) मा आयोगले यस अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा दफा २३ बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकलाई प्रचलित कानूनबमोजिम कारवाही गर्न सिफारिस गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थाले थप कानून बनाउने आवश्यकता र सम्भावनाको बाटो बन्द गरेको भन्ने रिट निवेदकको जिकीर छ, त्यस सम्बन्धमा हेर्दा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याई दण्डहीनता अन्त्य गर्न विद्यमान कानूनको अतिरिक्त थप कानून बनाउनु पर्ने आवश्यकता र सम्भावनालाई प्रस्तुत अध्यादेशले नै औल्याएको छ।

अध्यादेशको दफा २७ को उपदफा (१) को खण्ड (छ) मा आयोगको प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्न कानून बनाउन आवश्यक भएमा सो विषयमा समेत आयोगले नेपाल सरकारसमक्ष प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था छ भने दफा २८ को उपदफा (२) को खण्ड (घ) मा आयोगको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिस कार्यान्वयन गर्न कानून निर्माण गर्नेतर्फ कारवाही गर्ने जिम्मेवारी शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेकाले थप कानून निर्माण गर्ने आवश्यकता र बाटो बन्द भएको होइन कि झन् खुला भएको अवस्था हुँदा निवेदकहरूको जिकीर औचित्यपूर्ण छैन।

अध्यादेशको दफा २९ को उपदफा (१) मा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्तिउपर आयोगको सिफारिसको आधारमा मुद्दा चलाउन मन्त्रालयबाट लेखी आएमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो व्यक्तिउपर मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नेछ भन्ने व्यवस्था र उपदफा (४) मा उपदफा (१) बमोजिम महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने निर्णय गरेमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यसरी मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले पैतीस दिनभित्र मुद्दा चलाउन सकिनेछ भन्ने व्यवस्था भएकाले विपक्षी निवेदकको भनाई उपयुक्त छैन। तसर्थ, बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ को दफा १३, २३, २५ र २९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ को उपधारा (१), धारा १३ को उपधारा (१) र धारा २४ को उपधारा (९) को प्रतिकूल नहुँदा विपक्षी निवेदकको रिट निवेदन खारेजभागी छ खारेज गरीपाऊँ। रिट निवेदनमा उठाइएको विषयवस्तुमा द्वन्द्व पीडित शहीद परिवारको हैसियतले हामी निवेदकहरूको समेत हकहित सरोकार र स्वार्थ गाँसिएको हुँदा प्रतिरक्षाको लागि समावेश हुन पाऊँ भन्ने निवेदक मैना कार्कीसमेत २५ जनाको तर्फबाट यस अदालतसमक्ष निवेदन परी सो निवेदन मिसिल सामेल रहेको।

निवेदकले दावी गरेका दफाहरूका सम्बन्धमा यस अदालत एक न्यायाधीशको इजलासबाट मिति २०६९।१२।१९ मा आदेश हुँदा निवेदकले निवेदनमा उठाएको विषयवस्तुको गाम्भीर्यतालाई विचार गर्दा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ को दफा १३, २३, २५, २९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१) (२) धारा १३ (१) धारा २६ सँग बाझिएको छ भनी निवेदकहरूले माग गर्नुभएको हुँदा हाल उक्त कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी तत्कालीन अन्तरिम आदेश जारी भएको र प्रस्तुत रिट निवेदन पूर्ण सुनुवाईका लागि नै इजलाससमक्ष पेश भएको।

बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ आउनुभन्दापूर्व सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, २०६६ तथा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, २०६६ गरी दुई भिन्नाभिन्नै विधेयक सरोकारवालाको सुझावलाई समाहित गरी संसदमा पेस गरिएको थियो। सहभागितामूलक तरिकाले कानून निर्माण प्रक्रिया अगाडि बढेकोमा सरोकारवालाको सुझावको पूर्णतः बेवास्ता गरी कपटपूर्ण प्रक्रिया अवलम्बन गरी विवादित अध्यादेश जारी गरिएको छ। अध्यादेशले दण्डहीनतालाई संस्थागत गर्ने, बेपत्ता सम्बन्धी विषयको लागि अलगगै उच्चस्तरीय आयोग गठन गर्नुपर्ने सम्मानित सर्वोच्च अदालतको यस अधिको आदेशको विपरीत एउटै आयोगले बेपत्ता पार्ने सहितका सबै मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू अनुसन्धान गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। विपक्षीबाट अध्यादेशको प्रावधानहरू संसदमा विचारणीय हुनसक्ने हुँदा न्यायिक पुनरावलोकनको कुनै जरुरी छैन भन्ने भनाई भएपनि सम्मानित अदालतलाई आफूसमक्ष विधिवतरूपमा प्रस्तुत हुन आएको संवैधानिक वैधताको प्रश्नलाई न्यायिक निरूपण गर्ने अधिकार एवं कर्तव्य छ। यस अदालतबाट राजुप्रसाद चापागाई विरुद्ध श्री ५ को सरकार (२०६२ सालको रिट नं. ७८, ने.का.प. २०६३ अंक २ पृष्ठ २०३) भएको मुद्दामा सम्मानित अदालतले अध्यादेशको व्यवस्थालाई न्यायिक पुनरावलोकनको रोहबाट टुङ्गो लगाएको समेत अवस्था छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले कुनैपनि अपराधमा अभियोजन भई अदालतले दोषी ठहर गरिसकेपछि न्यायिक औचित्यताको आधारमा माफी मिन्हा दिने बाहेक कुनै प्रकृतिको कानूनी तथा तथ्यगत क्षमादानलाई मान्यता दिँदैन। बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य, यातना तथा बलात्कारलगायत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गतका गम्भीर अपराधमा क्षमादान, माफी

तथा दण्डहीनताबाट उन्मुक्ति दिने कार्यलाई विभिन्न मुलुकका संविधानहरूले प्रष्टरूपमा निषेध गरेको छ। जस्तोसुकै गम्भीर प्रकृतिका अपराधहरूमा पीडकलाई क्षमादानको ढोका खोलिदिने उक्त अध्यादेशको दफा २३ को व्यवस्था गम्भीर प्रकृतिका अपराधहरूमा क्षमादान अस्वीकार्य हुने अर्थात् फौजदारी जवाफदेहितालाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्वको बर्खिलाप छ। अध्यादेशको दफा २३ (१) मा अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ। कस्तो अवस्थामा पर्याप्त आधार र कारण भएको वा नभएको मान्ने भन्ने बारेमा अध्यादेशले आयोगलाई मार्ग निर्देशित गरेको अवस्था नरहेकाले गम्भीर अपराधहरूमा क्षमादानको ढोका खुल्ला राखेको प्रष्टै छ। दफा २३ को उपदफा (२) मा केवल बलात्कारको मात्र नाम उल्लेख भएको र त्यसपछि केवल "लगायत" भन्ने शब्द प्रयोग भएको कारणले गर्दा गम्भीर अपराधमा पनि क्षमादान हुनसक्ने अवस्था छ। आमनरसंहार, युद्ध अपराध, मानवताविरुद्धको अपराध, गैरन्यायिक हत्या, यातना, बेपत्ता, दासत्व र बलात्कारलगायतका गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनमा क्षमादानलगायतका दण्डहीनताका कुनै पनि उपायहरूलाई विद्यमान अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी सिद्धान्तहरूले अस्वीकार गर्दछन्। मानवअधिकार उल्लङ्घनका लागि जिम्मेवारहरूलाई अभियोजन गर्ने, सजाय दिने र भविष्यमा त्यस्तै उल्लङ्घन रोक्ने दायित्व राज्यपक्षमा छ। नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका चारवटै जेनेभा महासन्धिहरूलाई अनुमोदन गरेको छ। अन्तरिम संविधानको धारा ३३ (ड) ले अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत सिर्जित दायित्व प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने विपक्षीको संवैधानिक कर्तव्य तोकेको छ। यसका अलावा सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ (१) ले पनि अनुमोदित सन्धिको प्रावधानसँग बाझिने नेपाल कानूनका प्रावधानहरू बाझिएको हदसम्म अमान्य हुने र सन्धिको प्रावधानले प्राथमिकता पाउने व्यवस्था हुँदा सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा भएका गम्भीर अपराधका पीडकहरूका लागि दण्डहीनता प्रदान गर्न क्षमादानको ढोका खोल्ने आधारको रूपमा रहेको अध्यादेशको विवादित प्रावधान बदरभागी छ।

सर्वोच्च अदालतले जेनेभा महासन्धि कार्यान्वयनको लागि कानून बनाउन तथा यातनालाई अपराधीकरण गर्ने गरी यातना विरुद्धको महासन्धिबमोजिम कानून निर्माण गर्नका लागि दिएका आदेशहरू (राजाराम ढकाल समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्रीको कार्यालयसमेत, रविन्द्र प्रसाद ढकाल वि. नेपाल सरकार र राजेन्द्र घिमिरे विरुद्ध प्रधानमन्त्री कार्यालयसमेत) अन्तरिम संविधानको धारा ११६ बमोजिम विपक्षीका लागि बन्धनकारी हुने भएपनि अहिलेसम्म ति आदेशबमोजिमका कानूनी व्यवस्थाहरू हुन सकेका छैनन्। तसर्थ, बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९" को दफा २३ को उपदफा (२) मा गरिएको प्रावधानको "आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका" भन्ने वाक्यांशलाई मात्रै पृथकीकरणको सिद्धान्तबमोजिम छुट्याउँदा बाँकी व्यवस्थाले अर्थ दिनसक्ने भएको हुनाले दावी गरिएको दफा २३ को उपदफा (२) को उल्लिखित व्यवस्थालाई र दफा २५ (१) मा रहेको "प्रचलित कानूनबमोजिम" भन्ने वाक्यांशलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (१) बमोजिम अमान्य र बदर घोषणा गरीपाउँ। साथै आम नरसंहार, युद्ध अपराध, मानवताविरुद्धको अपराध, बेपत्ता र यातना लगायतका गम्भीर अपराधलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्वअनुरूप फौजदारी कसूर घोषित गरी कसूरको गाम्भीर्यताअनुरूप दण्डको व्यवस्था नगर्दासम्म संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको गठनले मात्रै देश भित्रै न्याय प्राप्तिको प्रत्याभूति हुन नसक्ने भएकाले यस सम्मानित अदालतबाट यसअघि गरिएका संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी निर्णयहरू समेतलाई मध्यनजर राखी अत्यावश्यक कानून निर्माण गर्नु भन्ने परमादेश जारी हुनुपर्दछ भन्ने निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरू क्रमशः माधवकुमार बस्नेत, विष्णुप्रसाद पोखरेल, राजुप्रसाद चापागाई र ओमप्रकाश अर्यालले गर्नुभएको बहस व्यहोरा।

मिति २०६९ साल चैत्र १ गतेको नेपाल राजपत्र खण्ड ६२ मा प्रकाशित सूचनाअनुसार नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा सम्मानीय राष्ट्रपतिज्यूद्वारा जारी बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ ले दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वले पुऱ्याएको पिडालाई थप्ने गरी पीडितलाई झन बढी प्रभावित पारी पीडितको न्यायको अधिकारलाई कुण्ठित गरेको छ। उक्त अध्यादेशको दफा २३ (१) मा आयोगले पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष पीडकलाई क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने गरी क्षमादानलाई वैधता प्रदान

गरिएको छ। अध्यादेशले सत्य निरूपण आयोगलाई यसको कार्यदिश र अधिकारक्षेत्र भन्दा बाहिर गई न्यायिक निकायको रूपमा स्थापित गर्न खोजेको छ। न्यायापालिकाले दोषी प्रमाणित गर्नुअघि नै क्षमादानको सिफारिस समेत गरी Blanket Amnesty को शुत्रपात हुनुले त्यस्ता आयोग जन्माउनु पछाडिको उद्देश्य पीडितको सत्य र न्यायको अधिकारको प्रतिरक्षा गर्नु नभई पीडकलाई उन्मुक्ति दिनु हो भन्ने प्रष्ट हुन्छ। अध्यादेशको दफा २३ ले आयोगलाई क्षमादान दिने अधिकार प्रदान गर्दै दफा २३ को उपदफा २ ले “बलात्कारलगायत आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने छैन” भन्ने गम्भीर व्यवस्था गरेको छ। एकातिर यस अध्यादेशले गम्भीर प्रकृतिका अपराधलाई परिभाषित गरेको छैन भने अर्कोतिर यो प्रावधानले न्यायिक बाहेकको (Non Judicial Body) सत्य आयोग जस्तो निकायलाई गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा समेत पर्याप्त आधार र कारण देखाई क्षमादान दिन सकिने कार्यदिशलगायतको स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरिनु यसै अध्यादेशको प्रस्तावनाको मूल मर्म र भावनाको समेत विपरीत छ। अध्यादेशको दफा २ (ज) ले गरेको मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिभाषा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानून र सो कानूनका आधारभूत सिद्धान्त र मान्यतासँग मेल खाँदैन।

त्यस्तैगरी अध्यादेशको दफा २५ (३) मा आयोगले दफा २७ को उपदफा (१) बमोजिम प्रतिवेदन दिनुअगावै क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखि पठाउन सक्नेछ भनी अभियोजनको देखावटी सिफारिस गरेको छ। अध्यादेशको दफा २९ (१) मा उल्लेख भएअनुसार महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले आयोगको नभई शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको सिफारिसको आधारमा मात्र मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्ने देखिन्छ। अभियोजनको निर्णय प्रक्रियामा दफा २९ (१) बमोजिम आयोगले मुद्दा चलाउन पठाउने सिफारिसमा माथि शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले थप चलखेल गर्न पाउने स्थिति र सोही दफाबमोजिम महान्यायाधिवक्ताले मन्त्रालयबाट लेखि आएमा मुद्दा चल्ने वा नचलाउनेसम्बन्धी निर्णय गर्ने प्रावधानले अभियोजन कार्यलाई न्यून गर्ने बदनियतसमेत रहेको देखिन्छ।

अध्यादेशको दफा २९ (४) ले उपदफा १ बमोजिम महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने निर्णय गरेमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यसरी मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले ३५ दिनभित्र मुद्दा चलाउन सकिने छ भन्ने व्यवस्था गरिनुले एकातिर गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका मुद्दाहरूमा हदम्याद नलाग्ने भन्ने सर्वमान्य सिद्धान्तलाई अंगिकार गर्न सकेको छैन। यस अदालतबाट अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा रविन्द्रप्रसाद ढकाल विरुद्ध नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयसमेत भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा किटानी साथ व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई फौजदारी कसूर कायम गरी प्राथमिकताका साथ कानूनको निर्माण गर्नुपर्ने र बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न भै मुद्दा चलाइएको अवस्थामा वा सजाय तोकिएको व्यक्तिहरूलाई माफी दिन नमिल्ने भनी यसै सम्मानित अदालतबाट सिद्धान्तसमेत स्थापित भै (ने.का.प.२०६४ अंक २ नि.नं. ७८१७ पृ.१६९ मा प्रकाशित भै सकेको छ। यसैगरी ओमप्रकाश अर्याल विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत भएको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको ऐनमा भएको हदम्याद सम्बन्धी मुद्दामा “मानव अधिकार उल्लङ्घनको मुद्दामा हदम्याद नलाग्ने” भन्ने आदेशसमेत भएको छ।

तसर्थ, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१), १३ (१) र २४ (१) समेतको प्रतिकूल हुने गरी राजनीतिक सौदाबाजीको रूपमा आएको यो अध्यादेशले द्वन्द्व पीडित व्यक्ति र समुदायको पीडामा झन् पीडा थप्ने गरी जघन्य अपराधका दोषीहरूलाई आम माफी दिने भएकाले संक्रमणकालीन न्यायको निम्ति अपनाउनुपर्ने अनिवार्य उपायहरू सत्य, न्याय, परिपूरण र संस्थागत सुधारको सुनिश्चितता हुनेगरी आयोगको गठन गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (१) र (२) अनुसार उक्त बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेशको दफा १३, २३, २५ र २९ लाई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी निवेदन दावीबमोजिमको परमादेश तथा निर्देशात्मक आदेश गरीपाउँ भन्ने निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री सतिशकृष्ण खरेल, विद्वान अधिवक्ताहरू श्री गोविन्द शर्मा बन्दी, श्री हरि फुयाल, श्री सतिशराज मैनाली, श्री लक्ष्मी पोखरेल, श्री रेश्मा थापा र श्री ज्ञानेन्द्रराज आरणले गर्नुभएको बहस व्यहोरा।

बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ लाई संसदले पूर्णरूप दिनसक्ने अवस्था बाँकी नै रहेकाले तत्काल न्यायिक पुनरावलोकनको आवश्यकता छैन। निवेदकहरूले अध्यादेशलाई अपुरो कानून भएको भनी दावी लिएको अवस्था हुँदा त्यस्तो विषयमा अदालतले क्षेत्राधिकार ग्रहण गर्न मिल्दैन। कानून नबनेको अवस्थामा कानून बनाउन यस अदालतबाट विभिन्न मुद्दाहरूमा समेत निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको अवस्थामेत हुँदा निवेदकहरू अदालतसमक्ष यस्तो विषय लिएर उपस्थित हुनुलाई अन्यथा भन्न सकिँदैन। तथापि संविधानसँग बाझिएको भए स्पष्ट रूपमा सो देखाउन सक्नुपर्ने हुन्छ। अध्यादेशको वैधतामा प्रश्न छ भने त्यसमा गम्भीर भएर हेर्नुपर्ने हुन्छ। अलग-अलग आयोगहरू गठन गर्नुपर्नेमा एउटैमा मिसाएर आयोग गठन गरेको मिलेन भन्नुमा औचित्य समेत देखिँदैन। अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) मा आयोगले सो अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसँग सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ। सो व्यवस्थाले आयोगबाट स्वविवेकीय निर्णय हुने नभई स्पष्ट आधार र कारण खुलाई सिफारिस गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना गरेको देखिन्छ। उक्त दफा २३ को उपदफा (६) मा उपदफा (१) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड तोकिएको हुनेछ भन्ने व्यवस्था भएको र दफा ४० बमोजिम आयोगले उक्त अध्यादेश कार्यान्वयन गर्न आवश्यक नियम बनाउँदा क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्डसमेत नियममा स्पष्ट रूपमा व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ। तोकिएको आधार र मापदण्डको परिधिभित्र रही क्षमादानको सिफारिस गर्नुपर्ने व्यवस्थाले आयोगलाई अझै जिम्मेवार बनाउन खोजेको हुँदा अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) र उपदफा (६) मा भएको व्यवस्था अति नै अनियन्त्रित रूपमा विस्तृत (vague) भएकोले खारेज हुनुपर्ने भन्ने रिट निवेदकको भनाई उपयुक्त छैन।

अध्यादेशको दफा २ को खण्ड (ज) मा “मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन” भन्ने शब्दावलीको स्पष्ट परिभाषा रहेको र उक्त परिभाषाले बलात्कार लगायतका विभिन्न अपराधलाई समेटेको हुँदा दफा २३ को उपदफा (२) मा उल्लेख भएको “बलात्कार लगायत” भन्ने शब्दावलीले पनि उल्लिखित सबै गम्भीर अपराधलाई समेत समेट्ने अवस्था छ। त्यसैले तजवीजीलाई प्राथमिकता दिएको र क्षमादान योग्य नभएका गम्भीर अपराधहरूमा क्षमादानको ढोका खुला राखेको भन्ने निवेदन दावी तर्कपूर्ण छैन। क्षमादानसम्बन्धी दफा २५ को व्यवस्थालाई समुच्चा अध्ययन गर्ने हो भने क्षमादानको कारवाही अघि बढ्नको लागि पीडकले लिखित निवेदन दिनुपर्ने, आफूबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको स्वीकार गर्नुपर्ने, त्यससम्बन्धी सबै तथ्यहरू पूर्णरूपमा प्रकट गरेको हुनुपर्ने र पीडितलाई चित्त बुझ्दो ढंगले पश्चाताप गर्नुपर्ने अनिवार्यता रहन्छ। त्यसैले पीडितसँगको सल्लाह र पीडितको जानकारीबिना क्षमादानको सिफारिस हुन सक्ने अवस्थाको परिकल्पना नै अध्यादेशले नगरेको हुँदा पीडितसँग सल्लाह नगर्न पनि सक्ने स्वविवेकाधिकार आयोगलाई भएको भन्ने निवेदकहरूको भनाई तर्कसंगत र उपयुक्त छैन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायरमा ल्याई दण्डहीनता अन्त्य गर्न विद्यमान कानूनको अतिरिक्त थप कानून बनाउनुपर्ने आवश्यकता र सम्भावनालाई प्रस्तुत अध्यादेशले नै औल्याएको हुँदा निवेदकहरूको जिकीर औचित्यपूर्ण छैन। तसर्थ, निवेदकले माग गरेबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था नहुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भन्ने विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट विद्वान सह-न्यायाधिवक्ता श्री किरणप्रसाद पौडेल, श्री संजीव रेग्मी र उप-न्यायाधिवक्ता श्री मदनबहादुर धामीले गर्नु भएको बहस व्यहोरा।

नियमबमोजिम पेसी सूचिमा चढी निर्णयार्थ पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनहरूमा भएका व्यहोरा एवं कागजातसमेत अध्ययन गरी दुवै रिट निवेदनमा पक्ष विपक्षका तर्फबाट उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायीहरू तथा विद्वान सह-न्यायाधिवक्ताहरू एवं उपन्यायाधिवक्ताको बहससमेत सुनी निर्णय सुनाउनका लागि आजको पेसी तारिख तोकिएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा यस इजलासको आदेशबमोजिम प्रस्तुत हुन आएको लिखित बहस नोटसमेत अध्ययन गरियो।

बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ को दफा २३ को उपदफा (२) मा रहेको “उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बलात्कार लगायत आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले

क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने छैन" भन्ने व्यवस्था रहेको छ। यस उपदफामा प्रयोग भएको पर्याप्त आधार र कारण के हुन् भन्ने कुनै पनि विषय उक्त अध्यादेशमा छैन। सोही दफाको उपदफा (६) मा "उपदफा (१) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड तोकिएबमोजिम हुनेछ" भन्ने व्यवस्था छ। अध्यादेशको दफा ४० ले नियम बनाउने अधिकार पनि स्वयं आयोगलाई नै दिएको हुनाले आयोगको तजवीजलाई नै पर्याप्त आधार र कारण मान्नपने भएको हुनाले यो व्यवस्था अति नै अनियन्त्रित रूपमा विस्तृत (Vague) भएकोले अनियन्त्रित व्यापकताको सिद्धान्त (Doctrine of Vagueness)को आधारमा "आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका" भन्ने वाक्यांशलाई मात्रै पृथकीकरणको सिद्धान्त (Doctrine of Severability) बमोजिम छुट्याउँदा बाँकी व्यवस्थाले अर्थ दिनसक्ने भएको हुनाले दफा २३ को उपदफा (२) को उल्लिखित व्यवस्थालाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (१) बमोजिम असंवैधानिक र अमान्य घोषणा गरीपाउँ। त्यस्तै दफा २५ (१) मा रहेको "प्रचलित कानूनबमोजिम" भन्ने शब्दहरूले दफा २३ मा भएको व्यवस्थालाई थप निष्काम बनाएको छ। दफा २५ (१) मा रहेको "प्रचलित कानूनबमोजिम" भन्ने वाक्यांशलाई मात्र अमान्य र बदर घोषित गर्दा उपदफा (१) ले पनि अर्थ दिनसक्ने भएको हुनाले त्यसलाई पनि प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर घोषित गरीपाउँ। आमनरसंहार, युद्ध अपराध, मानवताविरुद्धको अपराध, बेपत्ता र यातनालगायतका गम्भीर उल्लङ्घनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्वअनुरूप फौजदारी कसूर घोषित गरी कसूरको गाम्भीर्यता अनुरूप दण्डको व्यवस्था नगर्दासम्म संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको गठनले मात्रै देश भित्रै न्याय प्राप्तिको प्रत्याभूति हुन नसक्ने भएकाले यस सम्मानित अदालतबाट यसअघि गरिएका संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी निर्णयहरूसमेतलाई मध्यनजर राखी अत्यावश्यक कानून निर्माण गर्नु भन्ने परमादेश जारी हुनुपर्दछ भन्ने रिट निवेदन नं. ०६९-WS-००५७ मा लिईएको मुख्य निवेदन दावी।

अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यस्तो आधार र कारण खुलाई भन्ने वाक्यांशको अर्थ जस्तोसुकै अपराधको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई पनि आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने भन्ने होइन। दफा २३ को उपदफा (१) को व्यवस्था मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटना बाहेकका अन्य घटनामा आकर्षित हुने एवं त्यस्ता घटनामा पनि क्षमादान दिनको लागि पर्याप्त आधार र कारणको आवश्यकता पर्ने कुरालाई सो दफाले इंगित गरेको हो। अध्यादेशको दफा २ को खण्ड (अ) मा उल्लिखित कसूरका हकमा आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने अधिकार नरहेको, जुन कसूरका हकमा पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्तैन, त्यस्तो कसूर पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउने भन्ने व्यवस्था दफा २५ को उपदफा (३) मा रहेको देखिँदा सो दफा २३ को उपदफा (२) मा प्रयुक्त "आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका" भन्ने वाक्यांशलाई बदर घोषित गरिरहनु पर्ने औचित्य छैन। रिट निवेदकले चुनौती गर्नु भएको अध्यादेशको दफा २५ को उपदफा (१) मा रहेको "प्रचलित कानून बमोजिम" भन्ने वाक्यांशले उक्त अध्यादेश जारी हुने बखतमा विद्यमान रहेका कानून मात्रलाई जनाउँछ भन्ने होइन। प्रस्तुत अध्यादेशबमोजिम मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायराभित्र ल्याई दण्डहीनता अन्त्य गर्न विद्यमान कानूनहरूको अतिरिक्त थप कानून बनाउनुपर्ने आवश्यकता र सम्भावनालाई अध्यादेशले समेत औल्याएको हुँदा निवेदकले लगाउनु भएको मनगढन्ते अर्थको आधारमा दफा २५ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त "प्रचलित कानूनबमोजिम" भन्ने वाक्यांशलाई बदर गर्नुपर्ने कुनै पनि आधार, कारण र प्रयोजन रहेको छैन। आमनरसंहार, युद्ध अपराध मानवता विरुद्धको अपराध, बेपत्ता र यातना लगायतका मानव अधिकारको उल्लङ्घनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्वबमोजिम फौजदारी कसूर घोषित गरी कसूरको गाम्भीर्यता अनुसार दण्डको व्यवस्था गर्न आवश्यक कानून निर्माण गर्न परमादेश जारी गरीपाउँ भनी रिट निवेदकले माग गर्नु भएको छ। जेनेभा महासन्धिलाई कार्यान्वयन गर्नको लागि विधेयक तर्जुमाको कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ भने यातना नियन्त्रणसम्बन्धी विधेयक, २०६९ तर्जुमा भई तत्कालीन व्यवस्थापिका संसदसमक्ष पेस भइसकेको हो। यसैगरी जबर्जस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कानूनको रूपमा घोषणा गर्ने लगायतका विविध विषयहरूलाई समेटेी तयार भएको फौजदारी अपराध संहिता, २०६८ को विधेयकसमेत तत्कालीन व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्तुत

भएकाले यो विषय न्यायिक निरूपणको विषय हुन नसक्ने हुँदा रिट खारेज हुनुपर्दछ भन्ने रिट निवेदन नं. ०६९-WS-००५७ मा विपक्षी तर्फबाट प्रतिवाद गरिएको लिखित जवाफको मुख्य अंश।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१), १३ (१) र २४ (९) समेतको प्रतिकूल हुने गरी राजनीतिक सौदावाजीको रूपमा आएको बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेशले द्वन्द्व पीडित व्यक्ति र समुदायको पीडामा झन् पिडा थप्ने गरी जघन्य अपराधका दोषीहरूलाई आम माफी दिने भएकाले संक्रमणकालीन न्यायको निमित्त अपनाउनु पर्ने अनिवार्य उपायहरू सत्य, न्याय, परिपूरण र संस्थागत सुधारको सुनिश्चितता हुने गरी आयोगको गठन गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (१) र (२) अनुसार बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेशको दफा १३, २३, २५ र २९ लाई उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी कानून संशोधन गर्नु भन्ने परमादेश लगायतको जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरीपाउँ। साथै पीडितहरूको सत्य, न्याय र परिपूरणको प्राप्ति सँगै प्रभावकारी उपचारको लागि संक्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा सत्य आयोग जस्ता संयन्त्रको शीघ्र आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी एक स्वतन्त्र, निष्पक्ष र पारदर्शी आयोगको गठन गरी त्यस्तो आयोगबाट पीडितहरूले अपेक्षा गरेको वास्तविक सत्य तथ्यको उजागर, परिपूरणको अधिकारको सुनिश्चितता र मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडकहरूलाई अभियोजनको सुनिश्चितता र द्वन्द्वबाट उब्जिएको लैंगिक संवेदनशिलतासमेतलाई मध्यनजर राखी कानूनी व्यवस्थाहरूको सिफारिस गर्न र सो प्रक्रियामा आवश्यक छलफल र परामर्शसमेत गर्न मानव अधिकारवादी र संक्रमणकालीन न्यायका क्षेत्रमा क्रियाशील विशेषज्ञहरूको कार्यदल गठन गरी उक्त कार्यदलको प्रतिवेदनको आधारमा ३ महिनाभित्र कानून मस्यौदा जारी गरी गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरीपाउँ भन्ने रिट निवेदन नं. ०६९-WS-००५८ मा लिएको मुख्य निवेदन दावी।

अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१) मा आयोगले सो अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसँग सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्थाले पीडकलाई जथाभावी क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न आयोगलाई रोक लगाएको देखिन्छ। सो दफाको उपदफा (६) मा उपदफा (१) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड नियममा तोक्नुपर्ने व्यवस्था गरी आयोगलाई अझै जिम्मेवार बनाउन खोजेको हुँदा अध्यादेशको दफा २३ बदर हुनुपर्ने भन्ने रिट निवेदकको भनाई उपयुक्त छैन। अध्यादेशको दफा १३ को उपदफा (१) को खण्ड (क) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिनलगायत मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनाको सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने भन्ने व्यवस्था भएको र अध्यादेशको दफा २२ को उपदफा १ मा पीडक वा पीडितले मेलमिलापको लागि आयोगसमक्ष निवेदन दिएमा आयोगले पीडक र पीडितलाई एक आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्नेछ भन्ने तथा दफा २२ को उपदफा (५) मा आयोगले यस दफाबमोजिम पीडित र पीडकबीच मेलमिलाप गराउनुअघि पीडितसँग आवश्यक सहमति लिन सक्ने भन्ने अवस्था गरेकै हुँदा रिट निवेदकको भनाई तर्कपूर्ण छैन। जहाँसम्म अध्यादेशको दफा २५ को सम्बन्धमा हेर्दा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन वा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याई दण्डहीनता अन्त्य गर्न विद्यमान कानूनको अतिरिक्त थप कानून बनाउनु पर्ने आवश्यकता र सम्भावनालाई प्रस्तुत अध्यादेशले नै औल्याएको अवस्था हुँदा निवेदकहरूको जिकीर औचित्यपूर्ण छैन। अध्यादेशको दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थालाई दफा २५ को उपदफा (३) र दफा २८ को उपदफा (२) को खण्ड (ग) लाई एकै साथ राखेर हेर्नुपर्ने हुँदा दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले आयोगको भूमिका गौण बनाएको, मन्त्रालयबाट लेखि नआएसम्म महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्न नसक्ने अवस्था आई महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक भूमिका संकुचन गरिएको भनी मान्न मिल्ने देखिँदैन तसर्थ, बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ को दफा १३, २३, २५ र २९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ को उपधारा (१), धारा १३ को उपधारा (१) र धारा २४ को उपधारा (९) को प्रतिकूल नहुँदा विपक्षी निवेदकको रिट निवेदन खारेज गरीपाउँ भन्ने व्यहोराको लिखित प्रतिवाद देखिन्छ।

१. प्रस्तुत रिट निवेदन पत्र एवं लिखित जवाफको व्यहोरासमेत अध्ययन गरी रिट निवेदकले उठाएका विषयहरूमा निम्न प्रश्नहरूको सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखियो:-
- क) बेपत्ता भएका व्यक्तिको हकमा छानबिन गर्ने आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग छुट्टाछुट्टै गठन हुनुपर्ने हो वा दुवैको हकमा एउटै आयोग गठन गर्नुपर्ने हो, बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप सम्बन्धी एउटै आयोग गठन गरी अध्यादेशको दफा १३ बमोजिम तोकेको आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था संकुचन भई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रतिकूल छ, छैन?
- ख) अध्यादेशको दफा २३ मा भएको व्यवस्थाले आयोगलाई अनियन्त्रित तजवीजी अधिकार प्रदान गरेको छ, छैन साथै उक्त दफाको व्यवस्थाले पीडितको सहमतिबेगर पीडकलाई आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने हो होइन र उक्त दफा २३ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रतिकूल छ, छैन?
- ग) अध्यादेशको दफा २५ मा भएको व्यवस्थाले गम्भीर अपराधमा संलग्न पीडकले उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्था हुन्छ वा हुँदैन, उक्त दफा २५ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रतिकूल छ, छैन?
- घ) अध्यादेशको दफा २९ मा भएको व्यवस्थाबाट महान्यायधिवक्ताले मुद्दा चलाउन निर्णय गर्नसक्ने अधिकारको संकुचन भएको छ वा छैन, साथै मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले ३५ दिनभित्र मुद्दा चलाउन सकिने छ भन्ने व्यवस्था गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा हदम्याद नलाग्ने सर्वमान्य सिद्धान्तको विपरीत छ वा छैन?
- ड) निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो होईन?
२. रिट निवेदकले उठाएको पहिलो प्रश्न तर्फ दृष्टिगत गरी हेर्दा, संवत् २०६९ सालको अध्यादेश नं ८ मा "बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश" का दफा १३, २३, २५ र २९ का प्रावधानहरूउपर आपत्ति जनाई उक्त दफाहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१), १३ (१) र २४ (९) समेतको प्रतिकूल भएबाट धारा १०७ (१) र (२) बमोजिम उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी कानून संशोधन गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेश जारीको समेत माग गरेको देखिन्छ। मिति २०६९।१२।१ मा नेपाल सरकारद्वारा प्रकाशित राजपत्रमा उल्लिखित अध्यादेशको प्रस्तावना हेर्दा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिनलगायत मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवताविरुद्धको अपराधसम्बन्धी अन्य घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराई पारस्परिक सद्भाव तथा सहिष्णुताको भावना अभिवृद्धि गर्दै समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न, सो घटनाबाट पीडित भएका व्यक्तिलाई परिपूरणको लागि सिफारिस गर्न तथा त्यस्तो घटनासँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी दायरामा ल्याई दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने उद्देश्यका साथ प्रस्तुत अध्यादेश जारी भएको देखिन्छ।
३. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को अनुसूची ४ मा समाविष्ट नेपाल सरकार र तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच सम्पन्न मिति २०६३।८।५ को विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ मा दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्न सहमत छन् भन्ने सारभूत व्यवस्था गरेको देखिन्छ।
४. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (थ) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गठीत छानबिन आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा त्यस्ता व्यक्तिहरूका पीडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। यसैगरी धारा ३३ (घ) ले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा

मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था गरेको रहेको पाइन्छ। संविधानले व्यवस्था गरेको उल्लिखित प्रावधानअनुरूप बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका सम्बन्धमा गठन हुने छानबिन आयोग र मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने गरी दुई छुट्टा-छुट्टै आयोग गठन गर्न सक्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ तर मिति २०६९।१२।१ का दिन मन्त्रपरिषद्को सिफारिसमा सम्माननीय राष्ट्रपतिबाट जारी गरिएको बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप एउटै आयोग गठन हुने व्यवस्था गरी आयोगको संरचना, काम, कर्तव्य र अधिकारलगायतका अन्य सारभूत व्यवस्थाहरूको प्रयोग गर्न सक्ने गरी अध्यादेशमा व्यवस्था भएको देखिन्छ।

५. बृहत् शान्ति सम्झौता तथा संविधानको उपरोक्त धाराहरूको व्यवस्था बमोजिम गठन हुने उपरोक्त आयोगहरूको गठन प्रक्रिया, काम कर्तव्य र अधिकार तथा अन्य सारवान विषयवस्तुका सन्दर्भमा छुट्टा-छुट्टै व्यवस्था हुनुपर्नेमा त्यस्तो नभै उक्त एउटै अध्यादेशमा एउटै आयोगको व्यवस्था गरी मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यका सम्बन्धमा क्रमशः उक्त अध्यादेशको दफा २ (ज) र २ (ट) मा परिभाषित गरेको समेत देखियो।
 ६. वस्तुतः मानवअधिकार विरुद्धका जुनसुकै कार्यहरू मानव अधिकारसम्बन्धी कानून, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र तथा मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिले गरेका परिभाषाअनुरूप हुनुपर्दछ। उक्त अध्यादेशको दफा २ (ज) ले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका सम्बन्धमा परिभाषा गरी हत्या, अपहरण तथा शरीर बन्धक, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा लगायत ८ वटा कार्यका अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार वा मानवीय कानूनविपरीत गरिएका जुनसुकै किसिमका अमानवीय कार्य वा मानवताविरुद्धको अन्य अपराधलाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भनी परिभाषित गरेको छ। त्यस्तै दफा २ (ट) मा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यका सम्बन्धमा परिभाषा गरेको देखिन्छ। संविधानको धारा ३३ (थ) तथा ३३ (घ) ले २ वटा छुट्टा-छुट्टै आयोगको गठनमा परिकल्पना गरेको तथा विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ समेतले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठनका सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको देखिँदा ती दुवै आयोगहरू एउटै अध्यादेशबाट गठन हुनु र एउटै अध्यादेशले व्यवस्था गरेबमोजिम ती आयोगहरूको काम, कर्तव्य र अधिकार समेतको प्रबन्ध हुनु संविधान तथा विस्तृत शान्ति सम्झौताको परिकल्पना विपरीत हुन जान्छ। त्यस्तै उक्त सम्झौताको धारा ७ ले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानविय कानून र मानव अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरूप्रति प्रतिबद्ध रहने व्यवस्थाविपरीत समेत हुन जान्छ।
 ७. संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा पारित प्रस्ताव नं. 47/133 Declaration on The Protection of All Persons from Enforced Disappearance को प्रस्तावनामा समेत व्यक्ति बेपत्ताका सम्बन्धमा भइरहेका वा हुने गतिविधिप्रति चासो राख्दै विभिन्न देशमा निरन्तररूपमा व्यक्ति बेपत्ताका घटनाहरू भई रहेका तथा व्यक्तिहरू आफ्नो इच्छा बिना पक्राउ परेका, थुनिएका तथा अपहरणमा परेका, साथै सरकारी निकायबाट, संगठित समूहबाट, व्यक्तिगत तवरबाट कुनै न कुनै प्रकारले भएका यस्ता कार्यले कानूनको संरक्षणबाट विमुख गराएको हुन्छ भन्ने भावना अभिव्यक्त गरिएको पाइन्छ। (In many countries often in the persistent manner, enforced disappearances occur, in the sense that persons are arrested, detained or abducted against their will or otherwise deprived of their liberty by officials or different branches or level of government or by organized groups or private individuals acting on behalf of or with the support, direct or indirect consent or acquiescence of the government, followed by a refusal to disclose the fate or whereabouts of the persons concerned or a refusal to acknowledge the deprivation of their liberty which places such persons outside the protection of law).
- उक्त घोषणाको धारा १ ले बलजफती बेपत्ता पार्ने कार्यलाई मानवता विरुद्धको अपराधकारूपमा लिँदै धारा २ ले कुनै पनि राज्यले व्यक्ति बेपत्ता विरुद्धको कार्य व्यवहारमा गर्न नहुने, त्यस्ता कार्य गर्न छुट नदिने तथा त्यस्तो कार्य सहन गर्न नहुने गरी किटान गरेको छ। त्यस्तै धारा ३ ले प्रत्येक राज्यले बलजफतीपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता कार्य विरुद्ध

प्रभावकारी विधायिकी, प्रशासकीय, न्यायिक तथा अन्य आवश्यक उपायका रूपमा लिने तथा धारा ४ ले त्यस्तो कार्य फौजदारी कसूरका रूपमा लिई गम्भीर कसूरका रूपमा लिनुपर्ने व्यवस्थासमेत गरेको छ। त्यसैगरी २० डिसेम्बर २००६ मा जबर्जस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिलाई बचाउ गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि समेत जारी गरी संयुक्त राष्ट्रसंघले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने जस्तो कार्यप्रति चिन्ता र चासो व्यक्त गरेको छ। यद्यपी ती महासन्धिको हालसम्म नेपाल पक्ष राष्ट्र बनिनसके पनि राजेन्द्र ढकालको मुद्दामा यस अदालतबाट त्यसको सान्दर्भिकताको बारेमा चर्चा भई सकेको छ यी सबै प्रश्नहरूमा नेपाल मूलधारका मानवअधिकार सम्बन्धी अभिसन्धिहरूको पक्ष भएको सन्दर्भमा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने जस्तो गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनको विषयमा नेपाल राज्यको अविभाज्य दायित्व रहने कुरा विवाद गर्न सकिने देखिँदैन। बेपत्ता भएका व्यक्तिका सम्बन्धमा राज्यले आवश्यक विधायिकी, प्रशासनिक तथा न्यायिक प्रबन्धहरूको बारेमा आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने कुरामा विमति हुन सक्तैन।

८. व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य जो सुकैबाट भएपनि महासन्धिको उक्त धारा २ बमोजिम गम्भीर कसूर हुने हुँदा अन्य सामान्य फौजदारी कसूरका रूपमा यसलाई हेरिनु न्यायोचित हुन सक्तैन। नेपालले हालसम्म दासत्व महासन्धि, १९२६ देखि बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ सम्मका मानव अधिकारसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको पक्ष राष्ट्र बनिनसकेको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्य राष्ट्रसमेत भएका कारण नेपालले संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा पारित मानव अधिकारसँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण महासन्धिका प्रावधानहरूका सम्बन्धमा कानूनमा व्यवस्था गरी त्यस्ता महासन्धि अनुकूल विधायिकी प्रबन्ध गर्नु वाञ्छनीय हुन आउँछ।
९. नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा ६ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवनको अन्तरनिहित अधिकार हुने र कानूनद्वारा यस अधिकारको संरक्षण गरिने तथा स्वेच्छाचारीरूपले कसैको पनि जीवनको हरण नगरिने भनी जीवनको अधिकारलाई व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकारका रूपमा किटान गरीदिएको छ। यस्तै यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डविरुद्धको महासन्धि, १९८४ ले समेत कुनै व्यक्तिलाई अमानवीय यातना दिन निषेध गरेको छ। यस्तो अहम विषयमा राज्यले आफ्नो दायित्वप्रति उदासीन भै व्यक्तिको जीवनको अधिकारसँग सम्बन्धित व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई हलुको ढंगले लिने तथा अरु सामान्य फौजदारी कसूर जस्तो कसूरकै सरह यसलाई लिने र त्यसलाई अदालतले सहज रूपमा लिन सक्ने किमार्थ हुँदैन।
१०. मानव अधिकारको उल्लङ्घन र त्यसका कसूरदारलाई फौजदारी कानूनका स्थापित मूल्य र मान्यताअनुरूप फौजदारी दायित्व बहन गराउनु आवश्यक हुन्छ। व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धी माथि उल्लिखित महासन्धिकै पक्ष राष्ट्र नभएका कारण वा त्यस्तो घोषणापत्रको पक्ष नभएकै कारण नेपालले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यसम्बन्धी त्यस्तो प्रावधानलाई नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन। मानव अधिकारसँग सम्बन्धित मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ देखिका विभिन्न महत्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धहरूलाई स्वीकार गरिसकेको तथा संविधान तथा अन्य सम्बद्ध कानूनी प्रबन्धमार्फत मानव अधिकार तथा नागरिक स्वतन्त्रताप्रति पटक पटक प्रतिबद्धता व्यक्त गरिसकेको कारण पनि नेपालले बेपत्ता भएका नागरिकहरूप्रतिको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पुरा गर्न आवश्यक विधायिकी, प्रशासनिक तथा न्यायिक प्रबन्धहरूको यथोचित व्यवस्था गर्नु वाञ्छनीय हुन आउँछ। यस अहम् सवालमा राज्यले बेवास्ता गरी निवेदकहरूले दावी गरेको छुट्टाछुट्टै आयोगहरू स्थापना गर्ने विषयमा हलुको वा टालटुले प्रवृत्ति प्रदर्शन गर्नु जायज मान्न सकिने हुँदैन।
११. कुनै पनि व्यक्तिलाई बलजपती बेपत्ता बनाउने कार्यबाट उसलाई कानूनको समान संरक्षणबाट बञ्चित गरी व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको हरण र न्यूनतम मानवीय मूल्य र मान्यताको उल्लङ्घन गरेको हुन्छ। यस्तो कार्यले उसका वैयक्तिक स्वतन्त्रताहरूलाई त्यही बिन्दुमा नै समाप्त पारि दिन्छ। त्यसैकारण मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रताहरूको विश्वव्यापी सम्मान तथा पालना र प्रबद्धन गर्ने दायित्वलाई स्वीकार गरेका कुनै पनि राष्ट्रले त्यसरी हुने जबर्जस्ती बेपत्ताका घटनाहरू प्रति गम्भीर र सचेत रहनु पर्ने हुन्छ। नेपालमा बेपत्तासम्बन्धी विषयलाई विशेष

- रूपमा सम्बोधन गर्ने गरी अपराध संहिताको मस्यौदामार्फत कोशिस गरी व्यवस्थापिका संसद भित्र विधेयकको रूपमा प्रवेश पाएपनि हालसम्म पारित हुन नसकी छुट्टै कानून नबनेको परिप्रेक्ष्यमा बलपूर्वक बेपत्ताका घटनाहरूलाई छानबिन गर्ने, बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको स्थिति यकीन गरी सार्वजनिक गर्ने, दोषी देखिएका व्यक्तिहरूलाई कारवाही गर्ने र पीडितलाई राहत उपलब्ध गराउने लगायतका आवश्यक व्यवस्थाहरू भएको विशेष कानून निर्माण हुनुपर्ने सम्बन्धमा यस अदालतबाट राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा रविन्द्रप्रसाद ढकाल विरुद्ध गृह मन्त्रालयसमेत भएको मुद्दामा यसअघिनै बोलिसकिएको छ। जसको कार्यान्वयन हालसम्म नभएको बाट यस प्रश्नमा राज्यको सम्बेदनन्यूनता झल्किरहेको छ।
१२. पीडित पक्षलाई राज्यको न्याय प्रणालीप्रति विश्वास र आस्था कायम राख्ने वातावरण बनाउनु तथा दोषी देखिएका जिम्मेवार अधिकारीहरूलाई कानून उल्लङ्घन गर्ने कार्यबाट उत्पन्न दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउन सकिँदैन भन्ने बोध गराउनु पनि राज्यको दायित्व हो। यो दायित्व राज्यको छुट्टै र विशेष दायित्व नभई राज्यले नागरिकको आधारभूत मौलिक अधिकार र मानव अधिकारको संरक्षण गर्नुपर्ने न्यूनतम र आधारभूत दायित्व हो। यस्तो दायित्व पूरा गर्नका लागि राज्यले विशेष किसिमको कानूनको निर्माण गर्नुपर्छ भन्ने सन्दर्भमा पनि उक्त फैसलामा बोलिसकिएको छ।
१३. संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाद्वारा महासभाको ६० औं सभामा पारित प्रस्ताव नं. ७१ (ए) को दफा ७ मा मानव अधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनबाट पीडित पक्षहरूलाई न्यायमा समान र प्रभावकारी रूपमा पहुँच हुनुपर्ने, पीडितले भोग्नु परेको क्षति बापत पर्याप्त, प्रभावकारी र शीघ्र पुनर्लाभ (reparation) पाउनुपर्ने तथा यस सम्बन्धी सूचनामा पीडितको पहुँच हुनुपर्ने भनी प्रस्ताव पारित गरेको र नेपाल पनि संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्य भएको नाताले त्यस्ता प्रस्तावहरूमार्फत देखाइएको प्रतिबद्धता प्रति राज्य उदासिन रहन सक्ने अवस्था देखिन आउँदैन।
१४. नेपाल पक्ष भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्धको धारा २ तथा ९ को व्याख्या गर्ने क्रममा संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार समितिले उक्त धाराद्वारा प्रदान गरिएको व्यक्तिका अधिकारहरू उल्लङ्घन भएको अवस्थामा राज्यले अन्य उपचारका अतिरिक्त उपयुक्त मात्रामा क्षतिपूर्ति समेत दिनुपर्ने र तत्कालीनरूपमा अन्तरिम उपायहरूसमेत अवलम्बन गर्नुपर्ने भनी व्याख्या गरेको देखिन्छ। द्वन्द्वको क्रममा जबर्जस्ती बेपत्ता हुने घटनाबाट बेपत्ता हुने व्यक्ति मात्र पीडित हुने नभई निजको परिवारको र आफन्तजनसमेत पीडित हुने हुन्छ। यस्तो घटनाको प्रभावकारी अनुसन्धान, अभियोजन वा न्याय निरूपण हुन सकेन भने व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनाले अन्ततः समग्र समाजले नै आतंकित र असुरक्षित महसुस गर्न पुग्दछ। यस्तो भयंकर परिणामसहित कुनै राज्यले विकास र सभ्यताको आशा गर्न सक्तैन। नेपालको संवैधानिक व्यवस्था, विदेशी अदालत तथा मानव अधिकारसम्बन्धी क्षेत्रिय अदालतहरूको फैसला, नेपालले अनुमोदन गरेका मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू तथा संयुक्त राष्ट्रसंघ एवं अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले जारी गरेका प्रस्ताव र घोषणापत्रसमेतको आधारमा नागरिक तथा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूका सम्बन्धमा छानबिन गर्न घटनाबाट पीडित पक्षहरूलाई त्यस्तो छानबिन प्रक्रियाको प्रवाहमा समाहित गरी त्यसबाट प्राप्त हुन सक्ने लाभ तथा अवसरसमेतबाट बञ्चित गर्न मिल्ने हुँदैन।
१५. यसरी बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी छुट्टै ऐनको निर्माण गर्न, त्यस ऐनअन्तर्गत प्रस्तुत विषयसँग सम्बन्धित सबै घटनाहरूको जाँचबुझ गर्ने, आयोगको कार्यक्षेत्र स्पष्ट गर्ने, त्यस्तो जाँचबुझले अदालतको प्रतिस्थापन नगर्ने, स्थिति स्पष्ट नभएसम्म जाँचबुझ निरन्तर गर्नुपर्ने, पीडित, साक्षी, उजुरवाला, वकील, अनुसन्धानकर्ता सबैलाई अनुसन्धानमा सहयोगी बनिरहनको लागि निजको सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने, पीडितहरूले आफ्नो सरोकार र भनाई राख्न पाउने अधिकार र अवसरको व्यवस्था, निजहरूको भनाई गोप्य राख्न सकिने व्यवस्था गर्ने जस्ता विषयका लागि छुट्टै आयोग गठन गर्ने लगायतका विषयमा नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश समेत जारी भई रहेको अवस्था विद्यमान रहँदा रहँदै नेपाल सरकारबाट व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धी तथा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न एउटै कानूनको निर्माण गरी अध्यादेश जारी भएको समेत देखियो। पूर्वफैसलाअनुसार नै विषयवस्तुको गाम्भीर्यतालाई विचार गरी व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धि छुट्टै

ऐन निर्माण गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा आदेश समेत जारी भईसकेको सो अवस्थालाई नजरअन्दाज गरी विपक्षी निकायबाट उल्लिखित अध्यादेश जारी गरिएको देखिन आयो।

१६. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले अङ्गीकार गरेको मानवअधिकार सम्बन्धी मूल्य मान्यताको अतिरिक्त सर्वोच्च अदालतले जारी गरेको आदेश र कानूनी सिद्धान्तको परिपालना कार्यपालिकालगायत राज्यको संरचनाबाट अपेक्षा गरिनेमा त्यसको कार्यान्वयन ढिलो गर्ने मात्रै होइन आदेशको मूल भावनाविपरीत नै जान सक्ने सम्मको चेष्टा प्रस्तुत अध्यादेशबाट देखिएको छ, जसलाई सहज स्वीकार्न वा आँखा चिम्लन वा क्षम्य मान्न मिल्दैन। कानून मात्रै संस्कृति जनसाधारणसँग मात्रै अपेक्षा गरिने होइन, राज्यसँग पनि उत्तिकै अपेक्षा गरिन्छ। राज्यले आफै कानूनको उचित सम्मान गर्न सक्तैन भने राज्यले बनाएको कानूनको जनसाधारणबाट पालनाको अपेक्षा गर्न पनि गाह्रो हुन्छ त्यसबाट कानूनको पालना नहुने वा कानून उल्लङ्घनको नराम्रो संस्कृति विकास हुने खतरा हुँदैन भन्न सकिँदैन। तसर्थ पूर्व फैसलाबमोजिमको निर्देशनलाई बेवास्ता गर्दै जारी भएको प्रस्तुत अध्यादेशका विवादित दफाहरूलाई चुनौती दिई निवेदकहरूले यस अदालतमा निवेदन दायर गर्नुलाई यस्तो परिस्थितिमा अन्यथा भन्न सक्ने अवस्था देखिन आएन।
१७. बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई द्वन्द्वको कुनै राजनीतिक पक्षको रूपमा किमार्थ चित्रण गर्न सकिँदैन, त्यस्तो कार्य मानव अधिकारसम्बन्धी गम्भीर अपराध र मानवता विरुद्धको अपराधकोरूपमासमेत लिनुपर्ने हुन्छ। यातना दिने, बेपत्ता पार्ने कार्यहरू विशुद्ध फौजदारी अपराधहरू हुन् र ती अपराधहरूको छुट्टाछुट्टै अनुसन्धान गरी न्यायको अन्तिम बिन्दुसम्म नपुन्याएसम्म निरन्तर रूपमा अपराध मानिने कार्यहरू हुन्। द्वन्द्वको सैद्धान्तिक कारणसँग सहमत भई कुनै पक्षबाट द्वन्द्वसँग सम्बन्धित घटनामा सम्बन्धित हुनु वा संलग्न हुनु एउटा कुरा हो। तर द्वन्द्वमार्फत परिवर्तन ल्याउने वा द्वन्द्व दबाउने वा समाधान गर्ने कुनै नाममा पनि उपरोक्त उल्लिखित आपराधिक र अवाञ्छित क्रियाकलापमा छुट दिन सकिने ठाउँ हुँदैन। परिवर्तन ल्याउने वा त्यसलाई रोक्ने वा व्यवस्थापन गर्ने नाउँमा जे पनि गर्न हुन्छ भन्ने सोच सर्वथा अग्राह्य र आपत्तिजनक छ। समाजलाई अग्रगति दिने वा दिशापरिवर्तन गर्ने प्रयास वा समाजमा स्थिरता र शान्ति बहाल गर्ने जुनसुकै प्रयास गर्दा पनि वैध वा सभ्य उपायहरू नै गर्नुपर्ने हुन्छ। असत्यको साधनाबाट सत्यको र अपराधको मार्गबाट न्यायको उद्बोधन हुन सक्तैन। आपराधिक प्रक्रियाबाट न्यायको प्राप्ति वा व्यवस्थापन हाम्रो संविधान र प्रजातन्त्रले तय गरेका बाटाहरू होइनन भन्ने कुराहरू विचारणीय छन् अन्यथा युद्ध कालमा युद्ध अपराधका कुरा गर्नु असान्दर्भिक हुन जाने हुन्छ।
१८. बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य विशुद्ध गम्भीर फौजदारी अपराधको रूपमा लिइने हुनाले त्यस्तो कार्यका लागि रोकथाम, अनुसन्धान, अभियोजन, न्याय निरूपण, पुर्नउद्धार, पुर्नस्थापना, पीडित संरक्षण, क्षतिपूर्ति, सजाय आदि चरणहरूको लागि नै विशिष्टिकृत संस्था वा संयन्त्रमार्फत काम गर्नुपर्नेमा यसलाई गौण मानेर बेपत्ता कार्यलाई अपराधीकरण नै नगरी न्यायको वैकल्पिक मार्गहरू प्रशस्त गर्नु वा गर्न खोज्नु यस खालको अपराधको गहन्यता र त्यसको परिणामलाई नै इन्कार गर्नु वा हलुको ढंगले हेर्ने प्रयत्न गर्नु हो भन्ने हुने देखिन्छ। वर्तमान अध्यादेशको व्यवस्थाले बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको लागि कुनै विशिष्टिकृत संरचना र उपागम नै सोचिएको देखिन्छ। त्यस्तो केही नगरी मेलमिलापको घेराभित्र त्यसलाई राख्न र सम्बोधन गर्न खोज्नु झनै आपत्तिपूर्ण कार्य देखिन्छ। गम्भीर मानव अधिकारसम्बन्धी अपराध र अन्य गलत कार्यहरूलाई एकै ठाउँमा राखी सबैलाई मेलमिलापको प्रक्रियामा समावेश गरेर अध्यादेशले चरम विरोधाभाष बढाएको देखिन्छ। वस्तुतः बेपत्ता गर्ने कार्य जो सुकैले गरेको भएपनि आपत्तिजनक हुन्छ र त्यसलाई न्याय निरूपणको प्रक्रियाबाट नै सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ। तत्पश्चात फौजदारी न्यायको प्रक्रियाका अतिरिक्त पनि संक्रमणकालीन न्यायको अन्य अवयवहरू जस्तै परिपूरण, पुर्नस्थापना आदिको माध्यमबाट पीडितको संरक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्तो व्यवस्था केही नगरी बेपत्ता गर्ने कार्यको परिणाम नै विलय गर्ने वा यसको प्रभावकारिता न्यून गर्ने कुनै पनि संरचना वा चेष्टाले अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानून, नेपालको अन्तरिम संविधान र

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्त समेतको पालना गरेको मात्र नसकिने हुनाले विवादित अध्यादेश संरचनागत हिसाबले दोषपूर्ण देखिन्छ।

१९. मूलतः तत्कालीन अवस्थामा देशमा विद्यमान दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वलाई अन्त्य गर्दै देशमा शान्तिपूर्ण सहकार्यका लागि उपरोक्त विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएकोमा सो सम्झौता समेतले द्वन्द्वकालमा भएका घटनाहरूका सम्बन्धमा राजनीतिक द्वन्द्वका कारण भएका घटना तथा अन्य कारणबाट भएका घटनाका सम्बन्धमा स्पष्ट सिमाङ्कन गरेको देखिन्छ। तर प्रस्तुत अध्यादेशमा व्यवस्था गरिएको बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार सम्बन्धमा भएको कानूनी व्यवस्था हेर्दा उक्त अध्यादेशको दफा १३ ले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन र सत्य अन्वेषण तथा मेलमिलाप गराउने कुरालाई सम्मिश्रित गरेको पाइएको छ। तसर्थ, माथि गरिएको विवेचनाअनुसार बेपत्ता भएका व्यक्तिको हकमा छानबिन गर्ने आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग छुट्टा-छुट्टै गठन गर्नुपर्नेमा दुवैका हकमा एउटै आयोग गठन गरेको कार्य विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ प्रतिकूल देखियो।
२०. अब निरूपण गर्नुपर्ने दोस्रो प्रश्न अध्यादेशको दफा २३ मा भएको व्यवस्थाले आयोगलाई अनियन्त्रित तजवीजी अधिकार प्रदान गरेको छ छैन साथै उक्त दफाको व्यवस्थाले पीडितको सहमति बेगर पीडकलाई आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने हो होइन र उक्त दफा संविधान प्रतिकूल छ छैन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा, रिट निवेदकहरूले रिट निवेदनमा अध्यादेशको दफा २३ (१) मा भएको पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्थाले आयोगलाई अनियन्त्रित तजवीजी अधिकार प्रदान गरेको र दफा २३ (२) मा भएको बलात्कारलगायत आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएको गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने छैन भन्ने व्यवस्था छ। गम्भीर अपराधमा केवल बलात्कार मात्र उल्लेख गरी अन्य अपराध केही उल्लेख नगरेको र अध्यादेशमा गम्भीर अपराधको परिभाषा नहुँदा आयोगको तजवीजीलाई नै स्थान दिएको छ। संक्रमणकालीन न्यायको मर्मविपरीत पीडितको सहमति बेगर आयोगको तजवीजीको आधारमा पीडकले उन्मुक्ति पाउने गरी गरिएको दफा २३ का व्यवस्थाहरू संविधान प्रतिकूल हुँदा बदर हुनुपर्ने भनी दावी लिएको देखिन्छ।
२१. विपक्षीतर्फको लिखित जवाफमा दफा २३ को उपदफा १ मा प्रयुक्त पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई भन्ने वाक्यांशको अर्थ जस्तोसुकै अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई पनि आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने होइन। मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने गरी अध्यादेशको कुनै दफाले आयोगलाई अधिकार दिएको छैन। आयोग निष्पक्ष हुने कुरा यसको गठनसम्बन्धी व्यवस्थाबाट स्पष्ट छ। निष्पक्ष आयोगले बनाउने नियमबाट क्षमादान गर्न सिफारिस गर्दा उल्लेख गर्नुपर्ने आधार र मापदण्ड बन्ने हुँदा आयोगको कार्यप्रति शंका मात्र गरी दायर भएको रिट निवेदनको आधारमा दफा २३ बदर हुनुपर्ने होइन भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको पाइन्छ। बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ को दफा २३ लाई हेर्दा निम्न कानूनी व्यवस्था भएको पाइन्छ:

क्षमादान सम्बन्धी व्यवस्था

१. आयोगले यस अध्यादेश बमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ।
२. उपदफा (१) मा जनु सुकै कुरा लेखेको भए तापनि बलात्कार लगायत आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएको गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने छैन।

३. उपदफा (१) बमोजिम आयोगले कुनै व्यक्तिलाई क्षमादानको लागि सिफारिस गर्नु अघि त्यस्तो व्यक्तिले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा आफूबाट मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको र सो सम्बन्धमा पीडितलाई चित्त बुझ्दो ढंगले पश्चाताप गर्दै आयोगले तोकेको म्यादभित्र क्षमादानको लागि आयोग समक्ष लिखित निवेदन गरेको हुनुपर्नेछ।
 ४. उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानको निमित्त कुनै निवेदन पर्न आएमा आयोगले त्यस्तो व्यक्तिलाई क्षमादानको निमित्त सिफारिस गर्ने वा नगर्ने भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नु अघि सो विषयमा पीडितसँग सल्लाह गर्न सक्नेछ।
 ५. उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानको निमित्त निवेदन दिनु अघि निवेदकले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा आफूबाट भएको त्यस्तो काम-कारवाहीको सम्बन्धमा आफूलाई थाहा भए सम्मको सत्य तथ्य विवरण आयोगसमक्ष पूर्ण रूपमा प्रकट गरेको र आयोगले पनि सो विवरणको अभिलेखन गरेको हुनु पर्नेछ।
 ६. उपदफा (१) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड तोकिए बमोजिम हुनेछ।
 ७. उपदफा (१) बमोजिम आयोगबाट सिफारिस भएको व्यक्तिलाई नेपाल सरकारले क्षमादान दिएका त्यस्तो व्यक्तिको नाम नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन गरिने छ।
२२. उल्लिखित कानूनी व्यवस्था नेपाल सरकार र तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच मिति २०६३।८।५ मा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानव अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यता अनुरूप एवं संक्रमणकालीन न्यायमा पीडितको भूमिका पनि त्यतिकै महत्वपूर्ण हुनुपर्ने मान्यताअनुरूपका भए नभएको हेर्नुपर्ने देखिन्छ। विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ७ ले मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानवअधिकार सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरू प्रति प्रतिबद्धता जनाएको छ। त्यस्तै उक्त सम्झौताको दफा ५.२.३ र ५.२.५ मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको तथा युद्धको क्रममा मारिएकाहरूको छानबिन एवं मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा मेलमिलाप सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक प्रदान गरेको छ, धारा १३ ले समानताको हक प्रदान गरेको छ। त्यस्तै धारा २४ (९) ले कुनै पनि व्यक्तिलाई अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाईको हकको व्यवस्था गरेको र धारा ३२ ले संविधान प्रदत्त हकको प्रचलनको लागि कारवाही चलाउन पाउने गरी संवैधानिक उपचारको हक प्रदान गरेको छ।
२३. नेपालले जातिहत्या अपराधको रोकथाम र सजायसम्बन्धी महासन्धि, १९४८ आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६, महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मुलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि १९७९, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ संयुक्त राष्ट्रसंघको वडापत्र, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र लगायतका अन्य धेरै महासन्धिहरूको अनुमोदन गरी पक्ष राष्ट्र भएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको व्यवस्थाहरू नेपाल कानून सरह लागू हुने व्यवस्था नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ (१) मा भएको हुँदा त्यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गतका अपराधहरूको अनुसन्धान गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाउने, पीडकलाई अभियोजन गरी न्यायको परिधिभित्र ल्याउने र पीडितलाई परिपूरण गर्ने दायित्व राज्यको रहेको हुन्छ। नेपाल पक्ष भएको यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा २ (१) मा प्रत्येक पक्षराष्ट्रले आफ्नो अधिकारक्षेत्र अन्तर्गतको कुनै पनि इलाकामा यातनाका कार्यहरूमा रोक लगाउन प्रभावकारी कानूनी, प्रशासनिक, न्यायिक वा अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन् (Each state party shall take effective legislative, administrative, Judicial or other measure to prevent acts of torture in any territory under its jurisdiction) भन्ने व्यवस्था रहेको छ। साथै धारा १३ मा सक्षम निकायमा

उजुर गरी न्याय पाउने हक र धारा १४ मा यातना पीडित तथा आश्रितहरूले क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था रहेको छ। मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ८ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई संविधान वा कानूनद्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारको उल्लङ्घन गर्ने कार्य विरुद्ध सक्षम राष्ट्रिय न्यायाधिकरणहरूबाट प्रभावकारी उपचार पाउने अधिकार हुनेछ। (Everyone has the right to an effective remedy by the competent national tribunals for acts violating the fundamental rights granted him by the constitution or by law) भन्ने व्यवस्था रहेको छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २ (१) मा प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रका पक्ष राष्ट्रहरू आफ्ना इलाका तथा क्षेत्राधिकारभित्र रहेका सबै व्यक्तिहरूलाई जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा हैसियतका आधारमा कुनै पनि प्रकारको भेदभाव बिना प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रमा स्वीकृत अधिकारहरूको सम्मान र सुनिश्चितता प्रदान गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछन् (Each state party to the present covenant undertakes to respect and to ensure to all individuals within its territory and subject to its jurisdiction the rights recognized in the present covenant, without distinction of any kind, such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, racial or social origin, property, birth or other status) भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ। यस सम्बन्धमा विदेशी मानव अधिकारसम्बन्धी अदालतको फैसला हेर्दा अन्तर अमेरिकी मानव अधिकार अदालतले (भेलाइस्कोइज-रोड्रिगेज विरुद्ध होण्डुरस २९ जुलाई १९८८) को मुद्दामा बेपत्तालगायत मानव अधिकारको उल्लङ्घनको घटनाको अनुसन्धान गरी दण्डित गर्ने राज्यको कानूनी दायित्व हुन्छ भनी उल्लेख गरेको छ। त्यसैगरी सोही अदालतले Barrios Altos vs Peru को मुद्दामा १४ मार्च २००१ मा फैसला गर्दा परेका दुई क्षमादान कानूनहरूलाई अमेरिकी मानवअधिकार महासन्धिविपरीत ठहर्‍याउँदै फौजदारी अभियोजनलाई उन्मुलन गर्ने तथा दण्डहीनता स्थापित गर्ने खाले सबै माफी तथा क्षमादानसम्बन्धी उपायहरू मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका सन्दर्भमा अस्वीकार्य हुन्छन् भनेको छ।

२४. अध्यादेशको दफा २३ मा गरिएको क्षमादानसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था अनुरूप दफा २३ (१) अनुसार आयोगले छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थाले संक्रमणकालीन न्यायको मर्म र भावना विपरीत पीडितको भूमिकालाई शुन्य बनाई आयोगलाई अनियन्त्रित स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरेको भन्ने निवेदकको भनाई देखिन्छ। उपदफा ३ मा पीडकले आफूबाट भएको मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको सम्बन्धमा पीडितसमक्ष चित्तबुझ्दो ढंगले पश्चाताप गर्नुपर्ने भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। तर पीडितसमक्ष पश्चाताप कसरी गर्ने र कहाँ गर्ने भन्ने कुरा स्पष्ट गरिएको देखिँदैन। त्यस्ता पश्चातापलाई पीडितले स्वीकार गरेको हुनुपर्ने सुनिश्चितता पनि खोजिएको पाइँदैन। दफा २ (ज) मा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिभाषा अन्तर्गत हत्या, अपहरण तथा शरीर बन्धक, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने जस्ता जघन्य अपराधहरूको सूची राखिएको देखिन्छ। दफा २३ को उपदफा ३ ले मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका सम्बन्धमा पीडित समक्ष पश्चाताप गरेको भनी पीडकले आयोगमा निवेदन गरेको भरमा आधारमा आयोगले सिफारिस गरेमा पीडकले राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसार जघन्य मानिएका अपराधबाट उन्मुक्ति पाउने देखिन्छ। त्यस्तै दफा २३ (२) मा बलात्कारलगायतका आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने छैन भन्ने व्यवस्था हेर्दा गम्भीर प्रकृतिका अपराध के के हुन? अध्यादेशले परिभाषित गरेको देखिन्न भने बलात्कारमात्र शब्द उल्लेख गरी अन्य अपराध बारे केही उल्लेख नगरिएको देखिन्छ।

२५. अध्यादेशको दफा २ (ज) मा परिभाषित कसूरहरूको सम्बन्धमा उक्त शब्द प्रयोग गरेको भए उक्त दफा नै उद्धरण गर्न सकिन्थ्यो जुन गरिएको छैन। शान्ति मन्त्रालयको लिखित जवाफमा दफा २ (ज) लाई नै इङ्गीत गरेको भनेपनि त्यसलाई ऐनको शब्दहरूबाट स्पष्ट गर्न जरुरी देखिन्छ साथै दफा २३ (२) मा गम्भीर प्रकृतिको अपराधमा संलग्न देखिएको भन्ने आधारमा क्षमादान दिन नखोजिएको हो भने दफा २३ (३) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा आफूबाट

मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको भनी पश्चात्ताप गर्ने व्यवस्थाको औचित्य देखिँदैन। दफा २३ (२) को व्यवस्था हेर्दा दफा २ (ज) मा परिभाषित कसूरहरूको हकमा पर्याप्त आधार र कारण नभएमा मात्रै क्षमादानको लागि सिफारिस नगर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यसको अर्थ आयोगले सामान्यतया क्षमादान मार्ग नै प्रशस्त गर्ने र पर्याप्त कारण भएमात्रै क्षमादानको लागि सिफारिस नगर्ने सिद्धान्त अपनाएको देखिन्छ। अर्को शब्दमा वर्तमान अध्यादेशले जुनसुकै अपराधको लागि पनि क्षमादान दिने सामान्य र क्षमादान नदिने कार्यलाई अपवाद बनाएको भन्नुपर्ने हुन्छ। हुनुपर्ने त उपरोक्त प्रकृतिको अपराधमा अपराध घटित हुनुको परिस्थिति, अनुसन्धानको परिणाम र स्थिति, पीडितको पीडक एवं क्षमादान प्रतिको दृष्टिकोण, पीडितको क्षमा याचना सहितको कसूरको सावित्री, चरित्र, क्षमादानबाट समाजमा पर्न जाने असर र प्रभाव आदि कारणहरूले क्षमादान दिन उचित हुने विशिष्ट देखिएमा मात्रै गम्भीर अपराधहरूमा कम सजाय वा क्षमादान तथा अन्य वैकल्पिक संक्रमणकालीन न्यायको उपायहरू प्रशस्त गर्नु स्वभाविक हुने थियो। मानव अधिकार र मानवीय कानूनविरुद्धका जघन्य अपराधमा न्यायको प्रक्रियामा ल्याउनु सामान्य र वैकल्पिक उपाय अपनाउन अपवाद हुनुपर्नेमा त्यसको ठीक उल्टो भएको छ। अर्को कुरा उक्त दफा २३ ले क्षमादानको लागि सिफारिस नगरेमा के परिमाण हुने भन्ने पनि प्रष्ट गरेको देखिँदैन। क्षमादान नदिने निर्णयको परिणाम न्यायिक प्रक्रियामा लाने भन्ने पनि निश्चितता तोकिएको देखिँदैन। आयोगले मुद्दा चलाउन लेखी पठाएमा मात्रै महान्यायाधिवक्ताले सो सम्बन्धमा विचार गर्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ।

२६. अध्यादेशको २३ (४) मा पीडकको तर्फबाट क्षमादानको निवेदन पर्न आएको बखत क्षमादानको सिफारिस गर्नुअघि पीडितसँग सल्लाह गर्न सक्नेछ भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। पीडकले पीडितसँग चित्त बुझ्दो ढंगले पश्चात्ताप गरेको निवेदन गर्नुपर्ने व्यवस्था अध्यादेशको दफा २३ (३) मा उल्लेख भएपनि सो सुनिश्चिताको लागि पीडितसँग परामर्श गरी सो यकिन गर्ने र पीडितको पनि सहमति खोज्नु उपयुक्त हुने देखिएपनि उक्त कानूनी व्यवस्थाले त्यस्तो अनिवार्यतालाई स्पष्ट गरेको देखिन आउँदैन। उपदफा ४ मा उल्लिखित पीडितसँग सल्लाह भनेको कुनै कानूनी दृष्टिले सहमति दर्शाउने शब्द नभई सामान्य सम्वादको स्थितिलाई जनाउने देखिन्छ। त्यसबाट पीडितको अभिमतको सम्मान हुने बाध्यकारी परिस्थिति देखाउन सक्ने देखिँदैन। त्यस्तै उपदफा (६) मा उपदफा (१) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिस गर्दा लिइने आधार र मापदण्ड तोकिएबमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था अनुरूप नियम बनाउने अधिकार दफा ४० ले आयोगलाई प्रदान गरेको हुँदा आयोगकै अनियन्त्रित स्वेच्छाका आधारमा मापदण्ड बनाई क्षमादानको सिफारिस हुने अवस्थाको मार्ग प्रशस्त भएको पाइन्छ।

२७. अध्यादेशको २३ मा भएका समग्र कानूनी व्यवस्थाले द्वन्द्वकालमा घटेका क्षमादान हुनसक्ने घटना र क्षमादान हुन नसक्ने जघन्य प्रकृतिका राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबमोजिम न्यायिक सुनुवाई हुनुपर्ने फौजदारी अपराधलाई स्पष्ट वर्गीकरण गरेको देखिन्छ। उक्त अध्यादेशको दफा २ (ज) ले परिभाषित गरेको मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कार्य जस्तै हत्या, व्यक्ति बेपत्ता पार्नेसमेतलाई समेट्ने गरी दफा २३ (३) मा पीडकले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको घटनाका सम्बन्धमा पीडित समक्ष पश्चात्ताप गरेमा आयोगले क्षमादानको सिफारिस गर्न सक्ने भन्ने व्यवस्था राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको प्रतिकूल भएको पाइयो। साच्चै भन्ने हो भने यस्ता जघन्य प्रकृतिका अपराधमा पीडित पक्षको सहमति मात्रले पनि अपराधमा संलग्न व्यक्तिले उन्मुक्ति पाउन सक्ने। जघन्य अपराधमा संलग्न कसूरदारहरूलाई खोजी गरी कानूनबमोजिम अभियोजन गर्नु राज्यको दायित्व हुन्छ।

२८. गम्भीर प्रकृतिका अपराध र मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कसूरदारलाई जबर्जस्ती राजनीतिक द्वन्द्वसँग जोडेर क्षमादान गर्दा दण्डहीनताले प्रश्रय पाउनुमात्र होइन विधिको शासन (Rule of Law) कायम नहुने हुन्छ। गम्भीर अपराधका पीडितहरूले स्वतन्त्र र सक्षम निकायबाट प्रभावकारी न्याय पाउने अधिकारलाई कुण्ठित गरी सबै प्रकृतिका अपराधमा क्षमादान हुने गरी आयोगलाई अनियन्त्रित अधिकार प्रदान गर्न नमिल्ने हुन्छ। यस अदालतबाट निवेदक अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा रविन्द्र प्रसाद ढकाल विपक्षी नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयसमेत भएको

- बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा “बेपत्ता भएका व्यक्तिको यथार्थ स्थिति पहिचान गरी अवस्था सार्वजनिक गर्ने, दोषी देखिएका जिम्मेवार अधिकारीहरूलाई कानूनी कारवाही गर्ने र पीडित पक्षलाई उचित राहतको व्यवस्था गर्ने दायित्वबाट राज्य पन्छिन सक्ने अवस्था नदेखिने” भन्नेसमेतको व्याख्या भई गम्भीर अवस्थाहरूमा क्षमादान हुन नसक्ने भनी फैसला भएको छ।
२९. संक्रमणकालीन न्यायमा द्वन्द्वकालका घटनाहरूको समग्रतामा मूल्याङ्कन गरी रणनीतिक उपचार गर्ने दृष्टिकोण लिइन्छ, त्यसैले अपराध अनुसन्धान र अभियोजन, सत्य अन्वेषण (Truth Seeking), क्षतिपूर्ति (Reparation), संस्थागत सुधार (Institutional Reform), परीक्षण (Vetting) लगायतका विविध पक्षहरू रूपमा चरणबद्ध विचार गर्नुपर्ने हुन्छ। ती सबै कामहरूमा चुस्तता वा प्रभावकारीता सुनिश्चित गर्ने कानूनहरू, सीपहरू र संस्थागत क्षमताहरू विद्यमान हुनु जरूरी छ। द्वन्द्वकालमा भइरहेका मानवीय कानून विरुद्धका वा मानवअधिकार उल्लङ्घनका गम्भीर कसूरहरू रोक्ने, ती कसूरहरू दोहोरिन नदिने, पीडितमा सुरक्षा र आत्मसम्मानको भाव उद्बोध गराउने, घटनावलीको यथार्थ अभिलेख राख्ने, राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानूनी राज्यको पुनर्स्थापना गर्ने, अनि अन्ततः शान्ति बहालीको मार्गमा योगदान पुऱ्याउने नै संक्रमणकालीन न्यायका मुख्य अभीष्टहरू हुन्। संक्रमणकालीन न्यायका समस्याहरूबारे खास संयन्त्रहरू एवं कार्यक्रम मार्फत सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता तर्फ यस अदालतबाट लिलाधर भण्डारी समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय सिंहदरबार काठमाडौं समेत भएको संवत् २०६४ सालको रिट नं. ०८६३ को परमादेश मुद्दामा विपक्षी नेपाल सरकारको नाउँमा आदेशसमेत जारी भई सकेको छ।
३०. विवादित अध्यादेशमा प्रयोग भएको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भन्ने प्रयोग गरिएको भएपनि सो शब्दले द्वन्द्वको अवधिमा भएका सम्पूर्ण कुराहरूलाई समेट्न सक्ने देखिन्छ। द्वन्द्वसँग सम्बन्धित घटनालाई मात्रै प्रस्तुत शब्दले सम्बोधन गर्न सक्ने देखिन्छ। यस्तो अवस्थामा अरु कुराका हकमा प्रचलित कानूनले नै सम्बोधन गर्नुपर्छ। द्वन्द्व भनेको जुन कारणले विगतमा द्वन्द्व भएको हो त्यो बुझ्नु पर्छ। द्वन्द्वको कालखण्ड भित्र जुनसुकै गैर राजनीतिक प्रकृतिको अपराध भएकोमा पनि द्वन्द्वका नाममा त्यसलाई उन्मुक्ति दिनसक्ने देखिँदैन। तत्काल घटित अपराधहरूका सम्बन्धमा तत्कालको परिस्थितिले अनुसन्धान हुन नसकेको भएपनि फौजदारी कानूनले उन्मुक्ति दिएको वा समर्पण गरेको मान्न सकिँदैन। अपराधको राजनीतिकरण व्यापकरूपमा भएकाले व्यवस्थापनको हिसाबले त्यसको सम्बोधन गर्नु जटिल भएको देखिन्छ। द्वन्द्वकाल भनेको द्वन्द्व चालु रहेको अवस्थाको काललाई जनाउने शब्द हो। द्वन्द्वकालमा घटित हरेक घटना वा वारदात द्वन्द्वको क्रममा घटित वारदात हुन्छ भन्न मिल्दैन। द्वन्द्वकालमा द्वन्द्वसँग राजनीतिकरूपले सम्बद्ध भएको घटना र आपराधिकरूपले गरेको कसूरको कार्यलाई एकै ठाउँमा राखेर हेर्न मिल्दैन। द्वन्द्वकालमा भएको विशुद्ध कसूरजन्य कार्यलाई द्वन्द्वको क्रममा भएको घटना भन्न मिल्दैन र प्रचलित फौजदारी कानूनले सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ। द्वन्द्वसँग सम्बन्धित रहेको देखिएमा मात्रै फौजदारी कानून बाहेक वा संक्रमणकालीन अन्य उपायबाट सम्बोधन गर्न मिल्छ। विशुद्ध आपराधिक घटनाहरूलाई सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले सम्बोधन गर्न सक्ने कुनै सम्भावना छैन। वस्तुतः सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी प्रस्तुत विधेयक फौजदारी न्यायको प्रतिस्थापन गर्ने कानून नभई सहायक कानून मात्रै हो भन्ने बुझ्न जरूरी छ।
३१. सामान्य फौजदारी कानून अन्तरगत मुद्दा चलाई कसूरदार ठहर भएको र सजाय भएको अवस्थामा सजायको कार्यान्वयन नै गर्न लगाइन्छ र विशेष अवस्थामा मात्रै संविधान बमोजिम राज्यले खास अवस्था र तरिकाबमोजिम माफी दिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। त्यसरी माफी दिँदा सो पूर्व कसूरको निर्धारण भएको हुन्छ। प्रस्तुत अध्यादेशमा संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनको सिलसिलामा माफीको सिफारिस गर्दा त्यस्तो प्रक्रिया निर्धारण भएको नहुने हुनाले यसलाई अत्यन्त सतर्कतापूर्वक हेर्न जरूरी देखिन्छ। मानवअधिकार उल्लङ्घनको गम्भीर अभियोगको दोषीलाई समेत कसूर निर्धारण पूर्व नै माफी दिने दिलाउने कुरा संविधानले परिकल्पना गरेको विषय देखिँदैन। वस्तुतः माफी

दिने वा नदिने, दिन उपयुक्त हुने वा नहुने भन्ने संविधान र न्यायको मान्य सिद्धान्तको आधारमा विचार गर्नुपर्ने कुरा देखिन्छ।

३२. संविधानबमोजिम माफीको प्रावधान समावेश गर्दा पनि अन्य सामान्य फौजदारी मुद्दामा जस्तो मानव अधिकारको उल्लङ्घनको विषयमा पीडकलाई क्षमादान दिन सिफारिस गर्न सक्ने देखिँदैन। क्षमादान दिने कुरा मूल र क्षमादान नदिने कुरा अपवाद मानेर प्रस्तुत अध्यादेशको मस्यौदा भएको छ। क्षमादान दिनु पूर्व आयोगले पीडितसँग सल्लाह लिन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था वस्तुपरक हुन सक्छैन त्यस्तो नभई क्षमादान दिनु पूर्व आयोगले पीडितसँग सल्लाह गर्न वा पीडितको सहमति अनिवार्य रूपमा लिनुपर्ने अवस्था गर्नु उपर्युक्त हुने थियो। क्षमादानको आधार र मापदण्ड फौजदारी न्यायप्रणालीको सारभूत कुरा हो यस्तो गम्भीर विषयमा पनि अध्यादेशमा तोकिएबमोजिम हुनेछ भनी अध्यादेशमा राख्नु भनेको न्यायलाई पाखा लगाउनु हो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५१ ले मन्त्रपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिले जुनसुकै अदालत, विशेष अदालत, सैनिक अदालत वा अन्य कुनै न्यायिक, अर्ध न्यायिक वा प्रशासकीय पदाधिकारी वा निकायले गरेको सजायलाई माफी, मूलतबी, परिवर्तन वा कम गर्न सक्ने गरी संविधानले नै क्षमादान दिने अधिकार राष्ट्रपतिलाई प्रदान गरेकोमा सो संवैधानिक व्यवस्था समेतलाई चुनौती दिँदै प्रस्तुत अध्यादेशले नेपाल सरकारलाई क्षमादान दिने अधिकार दिएको देखिन्छ। यस सम्बन्धमा थप स्पष्टता जरुरी देखिन्छ।
३३. यसबाट गम्भीर प्रकृतिका अपराध तथा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा पीडितको जीवनको हक, समानताको हक, यातना विरुद्धको हक लगायतका मौलिक एवं मानव अधिकारसम्बन्धी हक विरुद्ध हुने गरी कुनै पनि प्रकारको माफी तथा क्षमादान हुन नसक्ने हुन्छ। गम्भीर अपराधमा संलग्न दोषीलाई समेत क्षमादान गर्न सक्ने गरी अध्यादेशको दफा २३ मा भएको व्यवस्थाले आयोगलाई अनियन्त्रित तजवीजी अधिकार प्रदान गरेको देखियो। ऐनको दफा २ (ज) मा उल्लिखित अपराधहरूको हकमा समेत साथै उक्त दफाको व्यवस्थाले पीडितको सहमति बेगर पीडकलाई आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने अवस्था देखिदा विवादित अध्यादेशलाई आयोगलाई दिएको माफीसम्बन्धी व्यवस्था पीडितको हक र संविधानमा व्यवस्थित मौलिक हकहरूको सन्दर्भमा समेत विवेकसम्मत र कानूनसम्मत देखिन आउँदैन। साथै अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून र संक्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्तको मर्म अनुकूलसमेत देखिन आउँदैन।
३४. निरुपण गर्नुपर्ने त्सेसो प्रश्न अध्यादेशको दफा २५ मा भएको व्यवस्थाले गम्भीर अपराधमा संलग्न पीडकले उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्था हुन्छ वा हुँदैन। उक्त दफा २५ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रतिकूल छ, छैन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा, रिट निवेदकले दफा २५ (१) मा प्रयुक्त दफा २३ बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकलाई प्रचलित कानून बमोजिम कारवाही गर्न सिफारिस गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थाले आयोगले पीडकलाई कारवाहीको लागि सिफारिस गर्ने कुरा अनिवार्य नबनाई स्वेच्छिक बनाई पीडकलाई कसूरबाट उन्मुक्ति दिने ठाउँ राखेको देखिन्छ। साथै प्रचलित कानूनबमोजिम भन्ने शब्द राखिएको छ त्यसको अर्थ अध्यादेश जारी हुँदाका बखतमा विद्यमान कानूनबमोजिम भन्ने मात्र देखिन्छ। सामान्यतया फौजदारी मुद्दा भनेको तत्काल प्रचलित कानून बमोजिम नै हुने हो तर मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको विशेष अवस्थाहरूमा भने अपराधको प्रकृति र क्षतिको परिणाम हेर्दा कानूनले नियमन गरेको क्षेत्र अपर्याप्त देखिएमा र न्याय नै परास्त भएको अनुभव भई न्याय र व्यवस्था कायम राख्नु विशेष प्रयोजनको लागि कसूर हुँदाको बखतको अवस्थालाई लक्ष्य गरेर पछि पनि कानून बनाउनुपर्ने हुन्छ। त्यस सम्बन्धमा यस अध्यादेशले विचार गरेको देखिन आउँदैन। विपक्षीतर्फको लिखित जवाफमा प्रचलित कानूनबमोजिम भन्ने वाक्यांशले तत्काल विद्यमान कानूनलाई मात्र नजनाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको घटना वा मानवता विरुद्धको कसूरमा नयाँ कानून बनाएर पनि कारवाही गर्न सकिने हुँदा निवेदकको दावी आधारहीन छ भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ। तर अध्यादेशको प्रावधानहरूले सो को पुष्टि गरेको देखिन आउँदैन। अध्यादेशको दफा २५ मा निम्न कानूनी व्यवस्था भएको पाईन्छ:

कारवाहीको लागि सिफारिस गर्न सक्ने:

१. आयोगले यस अध्यादेश बमोजिम छानबिन गर्दा दफा २३ बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकलाई प्रचलित कानून बमोजिम कारवाही गर्न सिफारिस गर्नेसक्नेछ।
 २. आयोगले उपदफा (१) बमोजिम कारवाहीको लागि सिफारिस गर्दा दफा २७ बमोजिम दिइने प्रतिवेदन मार्फत गर्नेछ।
 ३. उपदफा (२) मा जुनसुकैकुरा लेखिएको भए तापनि आयोगले दफा २७ को उपदफा (१) बमोजिम प्रतिवेदन दिनुअगावै क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउन सक्नेछ।
३५. मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवता विरुद्धको कसूर जस्ता गम्भीर अपराधमा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार (Universal Jurisdiction) लागू हुने र त्यस्तो कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई पश्चातदर्शी कानून बनाएर भएपनि कारवाहीको दायरामा ल्याउन सकिने भन्ने सम्बन्धमा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा सिद्धान्त विकसित भई सकेको छ। मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवताविरुद्धका अपराधहरू गम्भीर अपराध हुने हुँदा त्यस्ता अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनको दायराभित्र ल्याउन विद्यमान प्रचलित कानून अपर्याप्त भएको अवस्थामा नयाँ कानून समेत निर्माण गरी दण्डहीनताको अन्त्य गर्नुपर्ने हुन्छ। द्वन्द्वकालमा भएका जबर्जस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधीकरण गर्ने सम्बन्धमा विद्यमान कानून पर्याप्त नरहेकाले नयाँ कानून बनाउन यस अदालतले राजेन्द्र ढकाल विरुद्ध नेपाल सरकार भएको मुद्दामा सरकारका नाममा आदेश जारी गरेको हो। अध्यादेश यथास्थितिमा कार्यान्वयन भएमा दफा २५ (१) मा प्रयुक्त प्रचलित कानूनबमोजिम भन्ने शब्दले नयाँ निर्माण हुने कानूनलाई समेट्न नसक्ने हुँदा अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुसार गम्भीर कसूर गरेका तर तत्काल प्रचलित राष्ट्रिय कानूनको अभाव भएको अवस्थामा पीडकलाई उन्मुक्ति प्रदान गर्न सक्ने देखियो।
३६. हुन त गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटना वा मानवताविरुद्धको कसूरमा प्रभावकारी ढङ्गले निपटन र दण्डहीनता हटाई न्यायपूर्ण अवस्था सिर्जना गर्नको लागि विशेष अवस्थामा कानून र न्यायको निरन्तरताको लागि घटना विशेषलाई सम्बोधन गर्ने गरी पश्चातदर्शी कानून समेत बनाई लागू गर्नुपर्ने कुरा सर्वस्वीकृत कुरा हो र प्रस्तुत मुद्दामा विपक्षीमध्येका शान्ति मन्त्रालयको लिखित जवाफमा राजेन्द्र ढकालको मुद्दामा यस अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त निर्देशनलाई समेत स्वीकार गरिएको पाइन्छ र त्यस प्रयोजनको लागि अध्यादेशले नै थप कानून बनाउने प्रक्रियाको थालनी गर्ने जिम्मेवारी शान्ति मन्त्रालयलाई तोकेको पनि ध्यानाकर्षण गराइएको पाइन्छ। तथापि ति कुराहरू कार्यान्वयनको चरणमा मात्रै हेर्न सकिने विषय भएकाले तत्काल निरूपण गर्न सम्भव देखिँदैन। बेपत्तासम्बन्धी कसूरको आपराधीकरण गर्ने कानून पारीत नगरी राख्ने अनि प्रस्तुत अध्यादेशको संरचनाबाट यथावस्थामा प्रचलित कानूनको कार्यान्वयन गर्ने हो भने बेपत्ता सम्बन्धी अपराधको न्याय निरूपण हुन नसक्ने कठोर परिस्थिति उक्त संरचनाबाट देखिन्छ। संक्रमणकालीन न्यायको सही र इमान्दार कार्यान्वयन गर्ने हो भने सम्बद्ध विषयहरूको कानूनी, संस्थागत, प्रक्रियात्मक, उपचारात्मक र राहतमूलक कतिपय व्यवस्थाहरूको एकमुष्ट तर्जुमा गर्नु र लागू गर्नु जरुरी हुन्छ। बदलाको भाव वा अपराध बोधले ग्रस्त भएर कुनै नीति वा कानूनको तर्जुमा गर्नु वा सो सही रूपमा बन्नु पर्ने नीति वा कानूनको निर्माण वा कार्यान्वयनलाई अवरोध गर्नु विडम्बनापूर्ण कुरा हुन्छ। नितान्त न्याय र विवेकसंगत एवं समाजमा मैत्री र सद्भावनाको उद्बोधन गर्ने हिसाबले दीर्घकालिन लक्ष्य लिई कानून र न्यायप्रणालीको संचालन गर्न सकिएन भने समाज निरन्तर द्वन्द्वमा फसी रहने हुँदा विकास र सभ्यताको मार्गमा अग्रसर हुन असम्भव हुन्छ। यो कुरा विशेषरूपले मननीय छ।
३७. छानबिनबाट गम्भीर मानवअधिकार विरुद्धको अपराधको दोषी देखिएको अवस्थामा क्षमादानको सिफारिसमा नपरेकालाई पीडकलाई कारवाही गर्न पठाउने सम्बन्धी व्यवस्था हेर्दा सो कार्य स्वेच्छिक नभई अनिवार्य हुनुपर्ने हुन्छ। क्षमादानमा नपरेकालाई कारवाहीको लागि पनि अनिवार्य नगराई सिफारिस गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थाले क्षमादान दिने कार्यलाई

मूलकार्य मानी क्षमादानमा नपरेका पीडकलाई कारवाही गर्ने कार्यलाई आयोगको स्वेच्छामा छाड्ने हो भने कसूरदारले दण्ड नपाई दण्डहीनता हुने र पीडितहरूले न्याय नपाई झन पीडामा बस्नुपर्ने हुन्छ। अध्यादेशको दफा २५ (१) ले कारवाही गर्न सिफारिस गर्ने सक्नेछ भन्ने र दफा २५ (३) को मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखि पठाउन सक्नेछ भन्ने व्यवस्थाले क्षमादानमा नपरेकालाई कारवाहीको सिफारिस अनिवार्य नगरी आयोगको स्वेच्छिक स्वविवेकमा छोडेको हुँदा उक्त व्यवस्था संविधानसम्मत मान्न मिलेन। यसलाई संविधान, कानून र न्यायअनुकूल बनाउन परिमार्जन र परिष्कार गर्नुपर्ने देखियो।

३८. अब निरूपण गर्नुपर्ने चौथो प्रश्न अध्यादेशको दफा २९ मा भएको व्यवस्थाबाट महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउन निर्णय गर्नसक्ने अधिकारको संकुचन भएको छ वा छैन, साथै मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले ३५ दिनभित्र मुद्दा चलाउन सकिने छ भन्ने व्यवस्था गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा हदम्याद नलाग्ने सर्वमान्य सिद्धान्तको विपरीत छ वा छैन भन्ने सम्बन्धमा विचार गर्दा, निवेदकले रिट निवेदनमा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ को दफा २९ (१) मा भएको मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्तिउपर आयोगको सिफारिसको आधारमा मुद्दा चलाउन मन्त्रालयबाट लेखि आएमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो व्यक्तिउपर मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्थाले महान्यायाधिवक्ताले शान्ति मन्त्रालयको सिफारिसबिना मुद्दा चलाउन नसक्ने अवस्था हुँदा मुद्दा चलाउने महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक अधिकारमा संकुचन गरेकाले उक्त दफा खारेज गरीपाऊँ भनी माग गरेको देखिन्छ। विपक्षीतर्फको लिखित जवाफमा अध्यादेशको दफा २५ (३) मा व्यवस्था भएअनुरूप क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखि पठाउन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था हुँदा दफा २९ (१) लाई दफा २५ (३) सँग साथै राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। तसर्थ, दफा २९ (१) को व्यवस्थाले महान्यायाधिवक्ताको संवैधानिक भूमिकामा संकुचन गरेको नहुँदा रिट निवेदन दावीबमोजिम आदेश जारी हुनुपर्ने होइन भन्ने व्यहोरा उल्लेख गरेको देखिन्छ।

३९. बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेशको दफा २९ मा निम्न कानूनी व्यवस्था भएको देखिन्छ:-

मुद्दा दायर गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था:

१. मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्तिउपर आयोगको सिफारिसको आधारमा मुद्दा चलाउन मन्त्रालयबाट लेखि आएमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो व्यक्तिउपर मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नेछ।
२. उपदफा (१) बमोजिम महान्यायाधिवक्ता वा सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णयगर्दा यसको आधार र कारण खुलाउनु पर्नेछ।
३. उपदफा (१) बमोजिम दोषी देखिएको व्यक्तिउपर मुद्दा चलाउने निर्णय भएमा सम्बन्धित सरकारी वकीलले सो व्यक्तिउपर नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको अदालतमा मुद्दा चलाउनु पर्नेछ।
४. उपदफा (१) बमोजिम महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने निर्णय गरेमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि त्यसरी मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले पैंतिस दिनभित्र मुद्दा चलाउन सकिनेछ।

अध्यादेशको दफा २५ उपदफा (३):

उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि आयोगले दफा २७ को उपदफा (१) बमोजिम प्रतिवेदन दिनु अगावै क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउन सक्नेछ।

४०. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ (२) मा “नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका अधिकृतहरूबाट नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गरिनेछ। यस संविधानमा अन्यथा लेखिएदेखि बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ।
४१. सर्वप्रथम अध्यादेशको दफा २५ (३) ले क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेका पीडकउपर मुद्दा चलाउन आयोगले महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखि पठाउन सक्नेछ भनी पीडकउपर मुद्दा चलाउन लेखि पठाउने कार्यलाई अनिवार्य नबनाई आयोगको स्वेच्छामा छाडी पीडकलाई उन्मुक्ति दिने अवस्था रहेको भन्ने विषयमा माथि तेस्रो प्रश्नमा नै विवेचना गरिएको छ। दफा २९ (१) मा भएको कानूनी व्यवस्था हेर्दा आयोगले दोषीउपर मुद्दा चलाउन सिधै महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा नपठाई शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमा सिफारिस गरी मन्त्रालयले अनिवार्य नभई स्वेच्छामा महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखि पठाएमा मात्र महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चल्ने नचल्ने निर्णय गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। यस्ता मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको अपराधमा संलग्न पीडकलाई अभियोजनको अनिवार्य सुनिश्चितता गर्नुपर्नेमा आयोगले शान्ति मन्त्रालयमा सिफारिस गरी शान्ति मन्त्रालयले आफ्नो स्वेच्छामा महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउने सम्मको व्यवस्था गरेको देखिन्छ।
४२. माफीको लागि आयोगले सिफारिस नगरेको अवस्थामा आयोग स्वयंले मुद्दा चलाउन लेखी पठाउने दफा २५ (३) को व्यवस्थाअन्तर्गत वा आयोगले नै मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्तिउपर आयोगको सिफारिस भएको आधारमा मन्त्रालयले मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीललाई लेखी पठाएको अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताले दफा २९ को व्यवस्था अन्तर्गत मुद्दा चलाउन वा नचलाउने सम्बन्धमा निर्णय हुन सक्ने देखिन्छ।
४३. अध्यादेशको दफा २५ (३) मा आयोगले महान्यायाधिवक्तालाई मुद्दा चलाउन लेखी पठाउने भन्नेसम्म छ, तर महान्यायाधिवक्ताले के गर्ने हो भन्ने प्रष्ट गर्दैन भने दफा २९ अन्तर्गत आयोगको सिफारिस भएमा पनि शान्ति मन्त्रालयबाट महान्यायाधिवक्तालाई मुद्दा चलाउन लेखी पठाउन पर्ने अनिवार्यता तोक्दैन, उक्त मन्त्रालयले मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तालाई लेखी पठाए पनि मुद्दा चलाउने नै निर्णय गर्छ वा मुद्दा चलाउँछ भन्ने निश्चितता प्रदान गर्दैन। यसरी जस्तोसुकै गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनको घटनामा पनि अपराधीकरण र अभियोजन सुनिश्चितताको अभाव अध्यादेशमा देखिन्छ। त्यस्तो अति उच्च स्वेच्छाचारी स्वविवेकको अधीनमा राखे र मन्त्रालय वा महान्यायाधिवक्ताले समकालीन राजनीतिक हितसँग सम्बन्ध हुन सक्ने ठाउँ राखे हो भने दण्डहीनता हटाउने र संक्रमणकालीन न्यायको सुव्यवस्थापन गर्ने कुरा कपोलकल्पित मात्रै हुने संभावना रहन्छ। वस्तुतः फौजदारी कसूरको अनुसन्धान वा अभियोजन राज्यको स्वविवेकीय विशेषाधिकार हुनै सक्तैन। हरेक कसूरको अनुसन्धान गरी कानून बमोजिम न्याय दिने दिलाउने राज्यको आधारभूत कानूनी दायित्वसमेत हो। कसूरको कार्य हुने तर अनुसन्धान नै नगर्ने वा गरेपनि असफल अनुसन्धान गर्ने वा नतिजामा पुऱ्याउन नसक्ने भनेको कानूनी राज्यका असफलताका द्योतक उदाहरणहरू हुन्। सफल अनुसन्धान गरी स्वच्छ र वैध अभियोजन गर्नु र न्यायको अन्तिम बिन्दुमा पुऱ्याउनु, कानून कार्यान्वयन निकायका आधारभूत उत्तरदायित्वका कुराहरू हुन्। अनुसन्धान वा अभियोजन नगरेको वा प्रत्यक्ष वा परोक्ष ढंगले अनुसन्धान वा अभियोजन गर्न इन्कार गरी दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिएको पाइन्छ भने त्यस्तो हरेक घटनाको सार्वजनिक कानूनमा परिणामहरू हुन्छन् र अदालतले पनि संविधान र न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूको आधारमा अनुसन्धान वा अभियोजन

क्रियाशील गर्न गराउन बाध्य गर्ने जो चाहिने आवश्यक अधिकार राखेको हुन्छ, त्यसो गर्नु उसको कर्तव्य पनि हुन्छ। तोकिएको अनुसन्धान अधिकारी वा अभियोजनकर्ताले आफ्नो कर्तव्य पुरा नगरी न्याय पराजित हुन्छ वा पीडितले उपचार नपाएको अनुभूति गरेको हुन्छ भने त्यसमा पीडितकै उत्तरदायित्वमा निजी अनुसन्धान वा अभियोजनको वैकल्पिक मार्गसमेत प्रशस्त गर्नुपर्ने अवस्था आउँछ। न्यायको मार्ग एकाध कुनै अधिकारी वा संस्थाको असफलताको कारणबाट अवरुद्ध हुन र उपायविहीन अवस्थामा छोड्न सकिँदैन। यस कुरालाई पनि ध्यानमा राखेर फौजदारी कानूनको परिमार्जन गर्न जरूरी भैसकेको छ।

४४. उपरोक्त विश्लेषणको आधारमा वर्तमान अध्यादेशको व्यवस्थाबाट गम्भीर कसूरको दोषीलाई समेत मुद्दा चलाउने कुरामा बाञ्छित मात्रामा निश्चितता नभएको भै घटनामा पीडित व्यक्ति वा समाजले आफ्नो हकहित संरक्षणको लागि न्याय माग गर्ने अधिकारमा असर पर्न सक्ने देखिएको छ। हुन त सार्वजनिक अधिकारीको रूपमा रहेका महान्यायाधिवक्ता वा मन्त्रालयको नियत बारे अग्रिमरूपमा कुनै पूर्वाग्रह राख्न मिल्ने हुँदैन। तथापि न्यायमा निश्चितताको मात्रा बढाउन अध्यादेशमा स्पष्ट व्यवस्थाहरू हुन जरूरी छ।
४५. हुन त महान्यायाधिवक्ताको संस्था नेपालको अन्तरिम संविधानले अभियोजनको व्यापक अधिकार सहित स्थापना गरेको छ। यो अध्यादेशको कुनै व्यवस्थाले उसको अधिकार सङ्कुचित हुन्छ वा हुँदैन भन्ने प्रश्न उठ्न सक्छ। फौजदारी कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु गराउनु उसको अन्तर्निहित दायित्व हो र उक्त संस्थाको सफलता वा असफलताको परीक्षण त्यसैबाट हुने हो, तर कार्यपालिकाको विभागीय हित जुन राजनीतिक हितसँग सम्बन्ध पनि हुन सक्छ त्यसबाट प्रभावित भएर मन्त्रालयले दिएको निर्देशनको अधिनमा रहेर संविधान र विवेकसंगत अभियोजनसम्बन्धी निर्णय लिन सकिएन भने कानूनी राज्यको आधारशिला भत्किने अवस्था रहन्छ। फौजदारी न्यायको राम्रो प्रशासन संविधानका राम्रो कार्यान्वयनकै लागि पनि पूर्व शर्त हुने र सोको निश्चित गर्नु र मूल प्रवाहको राज्यको दायित्वको विषय रहेकाले फौजदारी कानून र न्यायको आधारभूत संरचनालाई संक्रमणकालीन न्यायको संयन्त्रको अधिनस्थ बनाउन दिन मिल्दैन। विषयवस्तु र सन्दर्भको आधारमा फौजदारी न्यायिक प्रक्रिया र मेलमिलापको जस्तो प्रक्रियालाई एकआपसको पूरकको रूपमा सँगसँगै लैजानुपर्ने र आवश्यकता अनुसार भिन्नै एवं विशेषीकृत रूपले पनि हेर्नु पर्ने देखिन्छ।
४६. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ बमोजिम संविधानले प्रदान गरेको अभियोजनसम्बन्धी अधिकार विशिष्ट र स्वायत्त प्रकृतिको अधिकार हो। महान्यायाधिवक्तालाई यो अधिकार संविधानद्वारा सिधै प्रदान गरिनुको पछाडि महान्यायाधिवक्ताको संस्था एउटा व्यवसायिक र न्यायिक संस्थाको रूपमा रहेको र त्यस्तो संस्थाले कुनै खास राजनीतिक उद्देश्यले कसैउपर दुर्भावनापूर्वक अभियोजन लगाउन वा कसैउपर मोलाहिजाबस वा राजनीतिक स्वार्थको कारणले लगाउन पर्ने अभियोजन नलगाउने अवस्था आउन नदिन र फौजदारी कसूर जस्तो विषय समेटिएको गम्भीर फौजदारी अभियोग विशिष्ट कानूनी एवं न्यायिक आवश्यकता अनुरूप सही र निस्पक्षरूपमा हुन सकोस भनेर नै यस्तो संस्था खडा गरी अभियोजन सम्बन्धी सम्पूर्ण जिम्मेवारी सुम्पिएको हुँदा महान्यायाधिवक्ताको अभियोजनसम्बन्धी अधिकारलाई संकुचन गर्ने मिल्ने हुँदैन।
४७. त्यस्तै निवेदकले प्रस्तुत रिट निवेदनमा अध्यादेशको दफा २९ मा भएको मुद्दा दायर गर्ने हदम्याद सम्बन्धी व्यवस्थालाई चुनौती समेत दिएको देखियो। दफा २९ मा मुद्दा दायर गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था गरी उपदफा (४) मा उपदफा (१) बमोजिम महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने निर्णय गरेमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि त्यसरी मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले ३५ दिन भित्र मुद्दा चलाउन सकिने छ भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। उक्त व्यवस्थाले मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णयको लागि अवधि तोकिएको देखिँदैन भनी मुद्दा चलाउने निर्णय गरेको मितिले ३५ दिन भित्र मुद्दा चलाउन सकिने छ भनी म्याद किटान गरेको देखिन्छ। मुद्दा चलाउन निर्णय गरेपछि मुद्दा नचलाई बस्न सक्ने अवस्थाको परिकल्पना सामान्यतया गर्न सकिँदैन। तर मुद्दा चलाउन निर्णय भएपनि यथार्थ मुद्दा चलाउन ३५ दिनको म्याद नाघ्यो भने के हुने भन्ने एउटा जटिल परिस्थिति सिर्जना हुन

सकन्छ। हालको उक्त व्यवस्था मुद्दा चलाउने भए छिटो चलाउनको लागि भएको हुन सक्दछ। तर त्यही व्यवस्थालाई दुरुपयोग गरेर म्याद नघाएको भन्ने परिस्थिति सिर्जना भयो भने त्यसले न्यायमा गम्भीर प्रश्न उठ्न सक्दछ। यसलाई व्यवहारिक रूपले समेत हेर्न जरुरी छ। गम्भीर अपराधमा सिमित हदम्याद तोकिन्छ भने त्यो कसूरदारको पक्षमा गरिएको षडयन्त्रको रूपमा लिइन्छ। न्यायको मार्ग प्रशस्त गर्न र राज्यले सक्षमतापूर्वक अभियोजन लगाउन सक्ने गर्नको लागि खुकुलो हदम्याद अपेक्षित मानिन्छ। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको त्यस्तो व्यक्तिउपर सामान्य फौजदारी कानूनमा किटान गरेजस्तो सिमित रूपमा तोकिएको हदम्यादको व्यवस्थाले मानव अधिकारको उल्लङ्घनबाट पीडित व्यक्तिको न्याय प्राप्त गर्ने पाउने आधारभूत हकलाई निस्तेज तुल्याई मानव अधिकारको अवधारणा, मूल्य तथा मान्यतालाई नजरअन्दाज गर्न मिल्ने हुँदैन। मानव अधिकारको उल्लङ्घन जस्तो गम्भीर कसूर र त्यस्ता कसूरमा संलग्न कसूरदारलाई फौजदारी न्यायका मान्य सिद्धान्तको अधिनमा रही अनुसन्धान, अभियोजन तथा न्यायिक कारवाही गरिने स्थापित मान्यतालाई नै चुनौती दिने तथा स्थापित न्यायिक विधि र प्रक्रियालाई नै निस्तेज पार्ने गरी हदम्यादलाई सीमित गर्दै जाने हो भने विकसित फौजदारी विधिशास्त्र नै खण्डित हुन जाने अवस्था सिर्जना हुन जान्छ। विकसित फौजदारी कानूनी प्रणाली र यसको विकासमा त्यस्ता प्रावधानहरूले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा असर पुऱ्याउने सम्भावना रहिरहन्छ। संयुक्त राष्ट्र संघद्वारा पारित प्रस्ताव नं. ६०-१४७ को Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law को सिद्धान्त नं. ४ मा Where so provided for in an applicable treaty or contained in other international legal obligations, statutes of limitations shall not apply to gross violations of international human rights law and serious violations of international humanitarian law which constitute crimes under international law. भन्ने व्यवस्था गरी अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका अपराधहरूको सम्बन्धमा हदम्यादको सिमाङ्कन गर्न नसक्ने गरी व्यवस्था गरेको देखिन्छ। तसर्थ, अध्यादेशको दफा २९ मा भएको व्यवस्थाबाट महान्यायधिवक्ताले मुद्दा चलाउन निर्णय गर्नसक्ने अधिकारको संकुचन भएकाले र अध्यादेशको दफा २९ (४) मा भएको मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले ३५ दिनभित्र मुद्दा चलाउन सकिने छ भन्ने व्यवस्था गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा हदम्याद नलाग्ने सर्वमान्य सिद्धान्तको विपरीत भएको देखियो।

४८. अब निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने अन्तिम प्रश्न तर्फ विचार गर्दा निवेदकहरूले उठाएको प्रस्तुत बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ को दफा १३, २३, २५, २९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१), १३ (१) र २४ (९) समेतको प्रतिकूल भएकाले धारा १०७ (१) बमोजिम बदर गरी १०७ (२) बमोजिम कानून संशोधन गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकार समेतका नाउँमा परमादेश जारी गरि पाउन माग गरेको देखियो।
४९. नेपालको द्वन्द्वको विशिष्ट परिस्थिति रहेको र त्यसको तार्किक निष्कर्षमा पऱ्याई शान्तिलाई दिगो रूपमा संस्थागत गर्ने ऐतिहासिक चुनौती माझ नेपाली समाज गुञ्जिरहेको छ। द्वन्द्वका कारणहरू र परिणामहरू अनि तिनको उपलब्धिहरूको बारेमा विशिष्ट अनुसन्धान र निष्कर्षहरू सम्बन्धित क्षेत्रबाट हुने नै छ। अहिले यस अदालत समक्ष द्वन्द्वकालमा भएको घटनाहरूको सन्दर्भमा मानव अधिकारसम्बन्धी गम्भीर अपराधहरू भएको भए तिनको सम्बोधनको लागि विवादित बेपत्ता छानबिन तथा सत्य निरूपण एवं मेलमिलाप अध्यादेशको माध्यमबाट अपनाइएको कार्यविधि र कानूनी प्रावधानबाट संविधान, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून, न्यायको मान्य सिद्धान्तको उल्लङ्घन भएको छ वा छैन र मौजुदा अवस्थामा अध्यादेशको कार्यान्वयन भएमा फौजदारी कानून एवं न्याय तथा संक्रमणकालीन न्यायको अभीष्टहरू साध्य हुन सक्छन् वा सक्तैनन् भन्ने मुख्य प्रश्नहरू उपस्थित रहेका छन्।
५०. द्वन्द्वको समाधानको सिलसिलामा एउटा मार्गचित्रसहित नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ आएको देखिन्छ। द्वन्द्वको कारणको सम्बोधन गर्दै द्वन्द्वको प्रभावबाट मुक्त गरी शान्तिमय नेपाली समाज सिर्जना गर्ने महत्वपूर्ण चुनौतीको रूपमा

संक्रमणकालीन न्यायको संस्थापन र व्यवस्थापन गर्न अति जरूरी भएको छ। यस सम्बन्धमा विगतको संविधानसभामा अन्तरिम संविधान र वृहत् शान्ति सम्झौताको कार्यान्वयनको सिलसिलामा भनी बेपत्ता छानबिन आयोग र सत्य निरूपण एवं मेलमिलाप आयोग सम्बन्धी छुट्टा-छुट्टै विधेयकहरू प्रस्तुत भएपनि सो पारित हुन नसकी विचाराधिन अवस्थामा नै संविधानसभा विघटन भएको र परिणाम स्वरूप हालसम्म विधायनको रूप ग्रहण गर्न नसकेको देखिन्छ। यसरी नियमित विधायिकी प्रक्रियाबाट पारित हुन नसकेको एउटा महत्वपूर्ण विषयलाई अध्यादेश मार्फत कानूनको रूप दिइएको देखिन्छ। जसलाई प्रस्तुत निवेदनमा उठाइएको विभिन्न चुनौतीका आधारमा यस अदालतको मिति २०६९।१२।१९ मा अन्तरिम आदेशको आधारमा कार्यान्वयन हुनबाट रोक लगाइएको अवस्था छ।

५१. नेपालमा द्वन्द्व व्यवस्थापनको सिलसिलामा जारी रहेको संक्रमणकाल लम्बिनुले शान्ति, न्याय र विकासको लागि कतिपय अर्थमा बाधक भएकाले त्यसको विभिन्न आयामिक प्रयासहरूबाट शीघ्रतिशीघ्र सम्बोधन गर्नुपर्ने अनिवार्य भएको छ। ढिलो गरी भएपनि संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थित गर्ने प्रयोजनको लागि प्रस्तुत अध्यादेश आउनु स्वयंममा सकारात्मक कुरा हो तर उक्त द्वन्द्व व्यवस्थापन र न्यायको संस्थापनामा कति सहयोग पुऱ्याउँछ भन्ने चिन्ता प्रकट भएको छ माथि छलफल गरिए झैं विवादित अध्यादेशमा उल्लिखित विषयहरूको न्यायिक निरूपणबाट उपयुक्त देखिएको व्यवस्थाहरूमा सुधार गरी नयाँ रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने आवश्यकता अनुभूत भएको छ। द्वन्द्वकालमा भएको घटना परिघटनाको अभिलेखन, सत्य अन्वेषण र सत्यको साक्षात्कार (Truth Seeking and Truth Telling),
५२. परिपूरण, न्याय निरोपण, उद्धार र पुर्नस्थापनालगायतका विभिन्न न्यायको व्यवस्थापनका तत्वहरू सम्मिलित कार्ययोजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयन नीति र क्षमतासहित कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा बेपत्ताको खोजी कार्य तथा सत्यनिरूपण तथा मेलमिलापको प्रक्रियालाई हेर्नु पर्ने भएको छ।
५३. संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनको लागि गम्भीर मानवअधिकार सम्बन्धी अपराधहरूको हकमा न्यायिक प्रक्रिया प्रशस्त गर्ने र अन्य विषयहरूमा शान्ति प्रवर्द्धन गर्ने हिसाबले द्वन्द्वरत पक्षहरूबीच जनस्तरमा शान्तिवार्ता जारी राख्ने, मेलमिलापको वातावरण तयार गरी मैत्री र सद्भाव उद्बोधन गर्ने मुख्य दृष्टिकोण लिइने गरिन्छ। यस हिसाबले हेर्दा वर्तमान अध्यादेशको प्रस्तावनामा उल्लिखित राम्रा उद्देश्यहरूको अतिरिक्त अध्यादेशमा आधारभूत समस्याहरू रहेको पाइयो।
५४. निष्कर्षमा, माथि नै विषय-विषयमा छलफल भए भै बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनालाई मानव अधिकारसम्बन्धी गम्भीर अपराधकोरूपमा लिइने अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको दृष्टिकोण, यही अदालतले राजेन्द्र ढकालको मुद्दामा गरेको निर्णय र निर्देशन अनि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ एवं पूर्ववर्ती संविधानले अङ्गीकार गरेका व्यक्तिको जीवन र स्वतन्त्रताको अधिकारसमेतको प्रतिकूल हुँदै छुट्टै आयोग गठन गरी राजेन्द्र ढकालको मुद्दाको निर्णय कार्यान्वयन गर्नुपर्नेमा सो नगरेको र त्यतिमात्रै होइन व्यक्ति बेपत्ता छानबिन आयोगलाई विशुद्ध फौजदारी कार्यकोरूपमा लिनुपर्नेमा सोअनुसार नगरेको र मेलमिलापको विषय बनाउन नहुनेमा समेत सो बनाई सत्यनिरूपण एवं मेलमिलापको अङ्ग बनाइएको देखिएकोले सो कानून संगत नभएकाले व्यक्ति बेपत्तासम्बन्धी विषय प्रस्तुत अध्यादेशमा समावेश भएका जति व्यवस्थाहरू संविधान, कानून र यस अदालतबाट प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तप्रतिकूल देखिएकोले विपक्षीको नाउँमा उत्प्रेषणको आदेश जारी हुने भई उक्त व्यवस्था अमान्य भई अध्यादेशबाट हटाउनु पर्ने ठहर्छ र यथावस्थामा अध्यादेश कार्यान्वयन गर्न गराउन नमिल्ने ठहर्छ।
५५. उपरोक्तअनुसार बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको छानबिन गर्ने र संविधान, कानून एवं यस अदालतबाट राजेन्द्र ढकालको मुद्दामा भएको निर्णय एवं प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तबमोजिम समेत छुट्टै छानबिन आयोग गठन गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्थासहित अविलम्ब अर्को अध्यादेश जारी गर्ने वा जो चाहिने प्रबन्ध गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ।

५६. अध्यादेशका अन्य व्यवस्थाहरूमध्ये निम्न दफाहरूमा उल्लेख भए झैं संवैधानिक एवं न्यायिक प्रश्नहरू समावेश भएको देखिएको र यथावस्थामा अध्यादेशको व्यवस्थाहरू संविधान र न्यायको सिद्धान्त संगत नदेखिएकोले निम्नबमोजिम गर्नुपर्ने देखिएको हुँदा सोबमोजिम गरी गराई संशोधन र सुधारको व्यवस्था मिलाई मात्र अध्यादेश जारी गर्न वा जो चाहिने कानूनी व्यवस्था गरी लागू गर्न विपक्षी नेपाल सरकारको नाममा परमादेश जारी गरिदिएको छ।

क) अध्यादेशको दफा २३ को क्षमादात माफीसम्बन्धी व्यवस्थाले अध्यादेशको दफा २ (ज) मा समावेश भएका कसूरहरूमा समेत समग्रमा क्षमादानको सिफारिस नगर्ने प्रत्याभूति दिएको नदेखिएको र माफीको प्रक्रियाको विषय बनाएको एवं माफी प्रक्रियामा पीडितको सहभागिता र सहमतिलाई अनिवार्य नबनाई गौण बनाएको देखिएकोले पीडितको न्यायसम्बन्धी मौलिक हक अन्तरगत, जीवन, स्वतन्त्रता, सूचनाको हक, यातना विरुद्धको हकलगायत एवं न्यायको मान्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएकोले सो व्यवस्थालाई पुनरावलोकन कुनै गरी उपरोक्त बमोजिम परिमार्जन र संशोधन गर्नुपर्ने।

ख) दफा २५ र २९ को व्यवस्थाबाट मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपका दोषी देखिएका व्यक्तिउपरोक्त फौजदारी अभियोजन निश्चित, सहज र निर्बाध नबनाई कार्यपालिकाको विवेकाधीन एवं अनिश्चितरूपमा राखिएको भई न्यायमा अवरोध पुग्ने प्रकृतिको देखिएकाले सो व्यवस्थालाई संविधान र कानूनसंगत बनाउनुपर्ने।

ग) आयोगले सिफारिस गरेको वा मन्त्रालयको पत्रानुसार महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउनु पर्ने ठहर गरेपछि मुद्दा चलाउँदा मुद्दा चलाउने हदम्याद तोकिएको र हदम्याद ३५ दिन तोकिएको कारणबाट हदम्याद भित्र मुद्दा नचलाएमा न्यायमा पर्ने प्रभाव एवं सो सम्बन्धी उत्तरदायित्व समेत किटान गरेको नदेखिएको साथै त्यस्तो गम्भीर कसूरमा अल्प हदम्याद तोकदा मानवअधिकार कानूनको उल्लङ्घनको घटनामा दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना हुन सक्ने हुनाले समेत उक्त व्यवस्था संविधानको मौलिक हक एवं न्यायसम्बन्धी व्यवस्था र संविधानले अङ्गीकार गरेको न्यायको मान्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएकोले उपरोक्त बमोजिम संविधान र न्यायसंगत हुने गरी संशोधित र परिमार्जन गर्नुपर्ने।

घ) माथि उल्लिखित व्यवस्थाको अतिरिक्त सत्यनिरूपण एवं मेलमिलापको बृहत् व्यवस्थापनको लागि गम्भीर मानवअधिकार विरोधी फौजदारी कार्यको अपराधीकरणको लागि कानूनी व्यवस्था गर्न, मेलमिलापको भावना प्रवर्द्धन गर्न व्यापक अभियान सञ्चालन गर्न, पीडित एवं पीडितको परिवारको लागि यथेष्ट आर्थिक, कानूनी एवं संस्थागत व्यवस्थासहित परिपूरणको व्यवस्था गर्न, सत्य निरूपण एवं मेलमिलाप आयोगको स्वायत्तता एवं निष्पक्षताको सुनिश्चितताको लागि द्वन्द्वकालमा सशस्त्र विद्रोहको पक्षमा वा सो विद्रोहको दमन वा प्रशासनमा संलग्न भई कुनैरूपमा द्वन्द्वका पक्षरत वा सम्बन्धित भएका व्यक्तिहरू बाहेकका तथा मानव अधिकार उल्लङ्घनको नकारात्मक अभिलेख नभएका व्यक्तिहरू सम्मिलित हुने गरी अन्तर्राष्ट्रियरूपमा स्वीकृत मापदण्ड समेतको आधारमा त्यस्तो आयोगको गठन गर्ने, पीडितहरूले आफ्नो सत्य भन्न सक्ने र प्रभावकारी ढंगले प्रतिरक्षा गर्न सक्ने प्रयोजनको लागि पीडित एवं साक्षी संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रम बनाई लागू गर्न र उनीहरूको व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरणको संरक्षण गर्ने, आवश्यकताअनुसार बन्द इजलासबाट सुनुवाई हुने वा श्रव्यदृष्यको माध्यमबाट दूर सुनुवाई लगायतको उपयुक्त व्यवस्थापन गर्ने गरी कानूनको परिमार्जन गर्ने र कार्यान्वयन चरणमा व्यवहारिक उपायहरू अपनाउने।

ङ) आयोगले माफीलगायतको विषयमा अपनाउनुपर्ने मापदण्डको लागि कानूनमा नै आधारभूत कुराको किटान गर्नेलगायतका व्यवस्था गर्न द्वन्द्व विशेषज्ञ, पीडित वा पीडितको हित प्रतिनिधित्व गर्ने संस्था, मानवअधिकार कानून विशेषज्ञ एवं सरोकारवाला पक्षहरू सम्मिलित भएको विषय विशेषज्ञ टोलीको सहयोग लिई उक्त अध्यादेश परिमार्जन गर्नु।

५७. माथि उल्लिखित व्यवस्थाको प्रभावकारी सम्पादन तथा व्यवस्थापन गर्नको लागि विपक्षी नेपाल सरकार तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई लेखी पठाउनु। प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत विपक्षी नेपाल सरकार र सम्माननीय राष्ट्रपतिको कार्यालयलाई दिनु। प्रस्तुत रिट निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छौं।

न्यायाधीश: गिरीश चन्द्र लाल

न्यायाधीश सुशीला कार्की

इति संवत् २०७० साल पौष महिना १८ गते रोज ५ शुभम्।

इजलास अधिकृत: उपसचिवद्वय शिवप्रसाद खनाल र विष्णुप्रसाद गौतम

४. सुमन अधिकारीसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,

नेकाप, चैत्र २०७१ निर्णय नं. ९३०३

सर्वोच्च अदालत

विशेष इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ

माननीय न्यायाधीश श्री बैद्यनाथ उपाध्याय

माननीय न्यायाधीश श्री चोलेन्द्र शमशेर ज.ब.रा.

आदेश मिति: २०७१।११।१४।५

०७०-WS-००५०

विषय: उत्प्रेषण-परमादेश।

निवेदक: लमजुङ जिल्ला, चन्देश्वर गा.वि.स., वडा नं. ६ बस्ने वर्ष ३७ को सुमन अधिकारीसमेत।

विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवार, काठमाडौंसमेत।

आदेश

न्या. कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (१) र धारा १०७ (२) बमोजिम यस अदालतको अधिकार क्षेत्रभित्रको भई दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यस प्रकार छ:

रिट निवेदनको व्यहोरा:

हामी निवेदकहरू विगतको सशस्त्र द्वन्द्व (वि.सं. २०५२ साल फाल्गुण १ देखि २०६३ साल मङ्सिर ५ सम्मको अवधि) को क्रममा भएका मानवअधिकार तथा मानवीय कानून उल्लङ्घनका प्रत्यक्षरूपमा प्रभावित पीडित तथा पीडित परिवारका सदस्यहरू हौं। व्यवस्थापिका संसद्को हैसियतमा संविधानसभाले बनाएको “बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन” सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूद्वारा प्रमाणीकरण भई संवत् २०७१ सालको ऐन नं. १ मा दरिई मिति २०७१ साल वैशाख २८ गतेको नेपाल राजपत्र, अतिरिक्ताङ्क २ मा प्रकाशित भएको छ। उक्त ऐनको प्रस्तावनामा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधसम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, समाजमा मेलमिलाप गराई पारस्परिक सद्भाव तथा सहिष्णुताको भावना अभिवृद्धि गर्दै समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न, सो घटनाबाट पीडित भएका व्यक्तिलाई परिपूरणको व्यवस्थालगायत त्यस्तो घटनासँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारवाहीको लागि सिफारिस गर्ने उद्देश्यले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गरिने उल्लेख छ। तर ऐनमा गरिएको कतिपय व्यवस्था अस्पष्ट एवं सबैखाले पीडितलाई नसमेट्ने खालका भएकाले सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित तथा पीडित परिवारका सदस्य भएकाले प्रस्तुत ऐनमा प्रत्यक्ष सरोकार र चासो एवं सार्थक सम्बन्ध रहेको र दिगो शान्ति स्थापना गर्ने कुरा आफैमा गम्भीर सार्वजनिक हित र सरोकारको विषयसमेत रहेको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन दायर गर्ने हकद्वैया निवेदकहरूमा रहेको छ।

२०६३ साल मंसिर ५ गते भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताले तत्कालीन नेकाप (माओवादी) ले २०५२ फाल्गुण १ गतेदेखि सुरु गरेको सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य गर्दै विगत द्वन्द्वकालमा घटेका घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्नको लागि सो सम्झौताको धारा ५.२.३ र ५.२.५ समेतका प्रावधानमा दण्डहीनताको अन्त्य, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको बारेमा छानबिन गरी सत्यतथ्य पत्ता लगाउने लगायतका कार्यहरू गरी संक्रमणकालीन न्यायलाई प्रवर्द्धन

गर्ने प्रतिबद्धता गरेको थियो। सो प्रतिबद्धतालाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (थ) र (ध) मा बन्दोवस्त गरी यसलाई राज्यको दायित्वको विषय बनाइयो।

उल्लिखित शान्ति सम्झौता तथा अन्तरिम संविधानको व्यवस्थासमेतको कार्यान्वयन गर्ने प्रयोजनार्थ तत्कालीन सरकारले “व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक २०६६” र “सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग सम्बन्धी विधेयक २०६६” मस्यौदा गरी संसदमा प्रस्तुत गरे तापनि मिति २०६९ साल जेष्ठ १४ गते संविधानसभा विघटन भएकाले व्यवस्थापिका संसदसमेत स्वतः विघटन भयो र उक्त व्यवस्थापिका संसदमा विचाराधीन विधेयकहरू स्वतः निस्कृय हुनुपुगे। तत्पश्चात् सरकारले २०६९ साल भाद्र ११ गते “बेपत्ता भएका व्यक्ति छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी अध्यादेश” मस्यौदा गरी राष्ट्रपतिको कार्यालयमा प्रस्तुत गरेकोमा मिति २०६९ साल चैत्र १ गते राजनीतिक सहमतिमा राष्ट्रपतिले सो अध्यादेशलाई प्रमाणीकरण गर्नुभएको थियो।

उक्त अध्यादेशका उपर सम्मानित सर्वोच्च अदालतमा जुरी नेपालको तर्फबाट अधिवक्ता माधव बस्नेतसमेत रि.नं. ०६९-WS-००५७ तथा द्वन्द्व पीडितहरूको तर्फबाट निवेदकमध्येकै सुमन अधिकारीसमेतबाट रि.नं. ०६९-WS-००५८ को रिट दायर भई २०७० पौष १८ गते सर्वोच्च अदालतले अध्यादेशको दफा २३, २५ र २९ लगायतका समस्याग्रस्त प्रावधानहरूलाई असंवैधानिक घोषणा गर्दै उक्त अध्यादेशका कतिपय प्रावधानहरूलाई निष्प्रभावी तुल्याई यस विषयमा विषय विशेषज्ञ टोलीको सहयोग लिई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी मापदण्डहरूबमोजिम अध्यादेशमा परिमार्जन र संशोधन गर्न नेपाल सरकारको नाममा परमादेशको आदेश जारी गरेको थियो। उल्लिखित रिटको फैसला गर्दा निम्नलिखित आदेश जारी भएको थियो।

“...व्यक्ति बेपत्ता छानबिन आयोगलाई विशुद्ध फौजदारी कार्यको रूपमा लिनुपर्नेमा सो अनुसार नगरेको र मेलमिलापको विषय बनाउन नहुनेमा समेत सो बनाई सत्य निरूपण एवं मेलमिलापको अङ्ग बनाइएको देखिएकाले सो कानूनसंगत नभएकाले व्यक्ति बेपत्तासम्बन्धी अध्यादेशमा समावेश भएका जति व्यवस्थाहरू संविधान, कानून र यस अदालतबाट प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तप्रतिकूल देखिएकाले विपक्षीको नाउँमा उत्प्रेषणको आदेश जारी हुने भई उक्त व्यवस्था अमान्य भई अध्यादेशबाट हटाउनुपर्ने ठहर्छ र यथावस्थामा अध्यादेश कार्यान्वयन गर्न गराउन नमिल्ने ठहर्छ”।

“उपर्युक्त अनुसार बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको छानबिन गर्न र संविधान, कानून एवं यस अदालतबाट राजेन्द्र ढकालको मुद्दामा भएको निर्णय एवं प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तबमोजिमसमेत छुट्टै छानबिन आयोग गठन गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्थासहित अविलम्ब अर्को अध्यादेश जारी गर्ने वा जो चाहिने प्रबन्ध गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ”।

“अध्यादेशका अन्य व्यवस्थाहरू यथावस्थामा अध्यादेशको व्यवस्थाहरू संविधान र न्यायको सिद्धान्तसंगत नदेखिएकाले निम्नबमोजिम गर्नुपर्ने देखिएको हुँदा सोबमोजिम गरी गराई संशोधन र सुधारको व्यवस्था मिलाई मात्र अध्यादेश जारी गर्न वा जो चाहिने कानूनी व्यवस्था गरी लागू गर्न विपक्षी नेपाल सरकारको नाममा परमादेश जारी गरिदिएको छ”।

- क) “अध्यादेशको दफा २३ को क्षमादान माफीसम्बन्धी व्यवस्थाले अध्यादेशको दफा २ (ज) मा समावेश भएका कसूरहरूमा समेत समग्रमा क्षमादानको सिफारिस नगर्ने प्रत्याभूति दिएको नदेखिएको र माफीको प्रक्रियाको विषय बनाएको एवं माफी प्रक्रियामा पीडितको सहभागिता र सहमतिलाई अनिवार्य नबनाई गौण बनाएको देखिएकाले पीडितको न्यायसम्बन्धी मौलिक हक अन्तर्गत जीवन, स्वतन्त्रता, सूचनाको हक, यातना विरुद्धको हकलगायत एवं न्यायको मान्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएकाले सो व्यवस्थालाई पुनरावलोकन गरी उपर्युक्तबमोजिम परिमार्जन र संशोधन गर्नुपर्ने”।
- ख) “दफा २५ र २९ को व्यवस्थाबाट मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपका दोषी देखिएका व्यक्तिउपरको फौजदारी अभियोजन निश्चित, सहज र निर्बाध नबनाई कायर्पालिकाको विवेकाधीन एवम् अनिश्चित रूपमा राखिएको भई न्यायमा अवरोध पुग्ने प्रकृतिको देखिएकाले सो व्यवस्थालाई संविधान र कानूनसंगत बनाउनुपर्ने”।
- ग) “आयोगले सिफारिस गरेको वा मन्त्रालयको पत्रानुसार महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउनु पर्ने ठहर गरेपछि मुद्दा चलाउँदा मुद्दा चलाउने हदम्याद तोकिएको र हदम्याद ३५ दिन तोकिएको कारणबाट हदम्यादभित्र मुद्दा नचलाएमा

न्यायमा पर्ने प्रभाव एवम् सोसम्बन्धी उत्तरदायित्वसमेत किटान गरेको नदेखिएको साथै त्यस्तो गम्भीर कसूरमा अल्प हदम्याद तोक्दा मानवअधिकार कानूनको उल्लङ्घनको घटनामा दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना हुन सक्ने हुनाले समेत उक्त व्यवस्था संविधानको मौलिक हक एवम् न्यायसम्बन्धी व्यवस्था र संविधानले अङ्गीकार गरेको न्यायको मान्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएकाले उपर्युक्तबमोजिम संविधान र न्यायसंगत हुने गरी संशोधित र परिमार्जन गर्नुपर्ने”।

घ) “माथि उल्लिखित व्यवस्थाको अतिरिक्त सत्य निरूपण एवं मेलमिलापको बृहद् व्यवस्थापनको लागि गम्भीर मानवअधिकारविरोधी फौजदारी कार्यको अपराधीकरणको लागि कानूनी व्यवस्था गर्न, मेलमिलापको भावना प्रवर्द्धन गर्न व्यापक अभियान सञ्चालन गर्न, पीडित एवं पीडितको परिवारको लागि यथेष्ट आर्थिक, कानूनी एवम् संस्थागत व्यवस्थासहित परिपूरणको व्यवस्था गर्न, सत्य निरूपण एवम् मेलमिलाप आयोगको स्वायत्तता एवं निष्पक्षताको सुनिश्चितताको लागि द्वन्द्वकालमा सशस्त्र विद्रोहको पक्षमा वा सो विद्रोहको दमन वा प्रशासनमा संलग्न भई कुनै रूपमा द्वन्द्वका पक्षरत वा सम्बन्धित भएका व्यक्तिहरू बाहेकका तथा मानव अधिकार उल्लङ्घनको नकारात्मक अभिलेख नभएका व्यक्तिहरू सम्मिलित हुने गरी अन्तर्राष्ट्रियरूपमा स्वीकृत मापदण्डसमेतको आधारमा त्यस्तो आयोगको गठन गर्ने, पीडितहरूले आफ्नो सत्य भन्न सक्ने र प्रभावकारी ढंगले प्रतिरक्षा गर्न सक्ने प्रयोजनको लागि पीडित एवं साक्षी संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रम बनाई लागू गर्न र उनीहरूको व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरणको संरक्षण गर्ने, आवश्यकता अनुसार बन्द इजलासबाट सनुवाई हुने वा श्रव्यदृष्यको माध्यमबाट दूर सनुवाईलगायतको उपयुक्त व्यवस्थापन गर्ने गरी कानूनको परिमार्जन गर्ने र कार्यान्वयन चरणमा व्यावहारिक उपायहरू अपनाउने”।

ङ) “आयोगले माफीलगायतको विषयमा अपनाउनुपर्ने मापदण्डको लागि कानूनमा नै आधारभूत कुराको किटान गर्नेलगायतका व्यवस्था गर्न द्वन्द्व विशेषज्ञ, पीडित वा पीडितको हित प्रतिनिधित्व गर्ने संस्था, मानवअधिकार कानून विशेषज्ञ एवं सरोकारवाला पक्षहरू सम्मिलित भएको विषय विशेषज्ञ टोलीको सहयोग लिई उक्त अध्यादेश परिमार्जन गर्नु”।

संविधानको धारा १०२(४) ले संविधान र प्रचलित कानूनको अन्तिम व्याख्या गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई प्रदान गरेको छ। त्यसरी नै संविधानको धारा ११६ ले मुद्दा मामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको सबैले पालन गर्नुपर्दछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ। तर, प्रस्तुत विवादमा सबै विपक्षीहरू उक्त संविधानद्वारा निरूपित दायित्व बहन गर्ने कुरामा विचलित भै अदालतको आदेशको नै अवज्ञा हुने गरी सर्वोच्च अदालतले अमान्य र बदर घोषित गरेका साविकको अध्यादेशमा भएका समस्याग्रस्त असंवैधानिक प्रावधानहरूलाई नै जस्ताका तस्तै राखी विधेयक मस्यौदा प्रस्तुत, पारित तथा प्रमाणीकरण गर्ने काम गरियो।

यो ऐन, कानून निर्माणको स्थापित मान्यता र परम्पराविपरीत पारित गरिएकाले दोषयुक्त विधायनको रूपमा अधि आएको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग सम्बन्धी ऐन, २०७१” को दफा १३ को उपदफा (२), (३), (४) दफा १०, ११, १२ दफा २२ (१), २४ (१), दफा २५ (३) र (४), दफा २६ (१) (२) (५), दफा २९ (१) र दफा ४४ को व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार एवं मानवीय कानून तथा सर्वोच्च अदालतबाट स्थापित गरेका कानूनी सिद्धान्तसमेत प्रतिकूल रहेको छ। सर्वोच्च अदालतले २०७०।९।१८ मा गम्भीर अपराधमा क्षमादान अस्वीकार्य हुने गरी अध्यादेशमा संशोधन गर्नको लागि जारी गरेको परमादेशको अवज्ञा गर्दै ऐनको दफा २६ (२) गरिएको “.....” व्यवस्थाले बलात्कारबाहेकका अन्य अपराधहरू जस्तै: हत्या, बेपत्ता, यातना, युद्ध अपराध तथा मानवता विरुद्धको अपराध जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत अनिवार्य फौजदारी जवाफदेहिता बहन गराउनुपर्ने वर्गका अपराधमा पनि आयोगले क्षमादानका लागि सिफारिस गर्न सक्ने गरी व्यवस्था गरेको छ। साविकको अध्यादेशको दफा २३ र हालको दफा २६ मा कुनै सारभूत भिन्नता नभई हुबहु उस्तै प्रावधान राखिएकाले यो व्यवस्था अन्तरिम संविधानको धारा १२, १९, २०, २४ (९) एवं धारा ३२ द्वाराप्रदत्त संवैधानिक उपचारको हकसँग सम्बन्धित संविधानको प्रावधानहरूसँग बाझिई बदरभागी छ।

ऐनको दफा २६ अन्तर्गत आयोगलाई गम्भीर अपराधमा क्षमादान दिन सक्ने गरी प्रदान गरिएको क्षेत्राधिकार अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी मान्यताहरूको प्रतिकूल छ। नेपाल नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र र यातनाविरुद्धको महासन्धिलगायत सबैजसो महत्वपूर्ण मानवअधिकार दस्तावेजहरूको पक्ष राष्ट्र हो। यसका अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (जेनेभा महासन्धिहरू) को पनि पक्ष राष्ट्र छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनअन्तर्गत अधिकार वा स्वतन्त्रताको उल्लङ्घनबाट पीडित व्यक्तिको प्रभावकारी कानूनी उपचार पाउने हक सुनिश्चित छ। यो अधिकार प्रमुख रूपमा मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ८, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्धको धारा २, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्धको महासन्धिको धारा १४, बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३९, जेनेभा महासन्धि, १९४९ को अतिरिक्त सन्धिपत्रको धारा ९१ तथा अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधानको धारा ६८ र ७५ लगायतका व्यवस्थाहरूअन्तर्गत संरक्षित छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६७ को धारा २ (३) (क) मा प्रभावकारी उपचारको हक प्रदान गर्नुपर्ने भन्ने व्यवस्था गरेको छ। ऐनको दफा २६ को प्रावधानको आयोगले गम्भीर अपराधमा समेत क्षमादान दिन सक्ने व्यवस्था गरेकाले पीडितले प्रभावकारी उपचार प्राप्त गर्न नसक्ने अवस्था सिर्जना हुने पक्कापक्की छ। यो अधिकारको थप व्याख्या गर्दै मानव अधिकार समितिले आफ्नो संक्रमणकालका दौरानको न्यूनीकरणसम्बन्धी जेनेरल कमेन्ट नं. २९ मार्फत् उपचारको अधिकार पूरै महासन्धिअन्तर्गतको एक सन्धिजनित दायित्व भएको र संक्रमणकालकै बेलामा पनि प्रभावकारी उपचार प्रदान गर्नुपर्ने महासन्धिको परिच्छेद ३, धारा २ अन्तर्गतको आधारभूत दायित्वको पक्ष राष्ट्रले परिपालना गर्नेपर्ने भन्ने कुरामा जोड दिएको छ। (संक्रमणकालका दौरानको न्यूनीकरणसम्बन्धी जेनेरल कमेन्ट नं. २९, ३१ अगष्ट २००१, CCPR/c/21/Rev.1/Add.11, अनुच्छेद १४)। यस्तै संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार आयोगले २५ अप्रिल २००२ र २५ अप्रिल २००३, २१ अप्रिल २००४, २१ अप्रिल २००७ मा एक सर्वसम्मतिको प्रस्ताव पारित गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार र मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरू क्षमादान दिन नमिल्ने विशेष प्रस्ताव पारित गरेको छ।

यसका अतिरिक्त संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिले गत मार्च महिनाको १७ देखि १९ तारिखसम्म (यसको ११० औं बैठकमा) नेपाल सरकारद्वारा प्रस्तुत दोस्रो, तेस्रो र चौथो आवधिक प्रतिवेदन (पिरियोडिक रिपोर्ट) को समीक्षा गर्दै नेपालले संक्रमणकालीन न्याय संरचना निर्माण गर्ने कानून तर्जुमा गर्दा गम्भीर अपराधमा क्षमादान दिन नमिल्ने र सर्वोच्च अदालतको पौष १८, २०७० को फैसला अनुकूल हुने गरी बन्दोवस्त गर्न सिफारिस गरेको थियो। उक्त सिफारिसका मुख्य अंश निम्नानुसार रहेका छन्।

"(C) Create, as a matter of priority and without further delay, a transitional justice mechanism in accordance with the Supreme Court writ of mandamus of 2 January 2014 and ensure its effective and independent functioning in accordance with international law and standards, including by prohibiting amnesties for gross violations of international human rights law and serious violations of international humanitarian law;" (concluding observation on Nepal's 2nd, third and fourth periodic report by UNHRC) गम्भीर अपराधका पीडकहरूलाई यो वा त्यो वहानामा फौजदारी जवाफदेहीताबाट उन्मुक्ति दिने कार्यले पीडितको सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने अधिकारको पनि हनन् गर्दछ। सशस्त्र द्वन्द्वको बेला भएका उल्लङ्घनका कारण पीडित भएकै कारण समान कानूनी तथा न्यायिक संरक्षणबाट वञ्चित गर्न मिल्दैन। द्वन्द्वकालीन अपराधका हामी पीडितलाई अन्य अवस्थाका अपराधहरूका पीडित भन्दा कम सुविधा तथा अधिकार प्रदान गर्दा संविधानको धारा १३ द्वारा प्रत्याभूत समानताको हक प्रतिकूल हुन जान्छ। अन्य नागरिकसरह हाम्रो लागि पनि संविधानले प्रत्याभूत गरेका मौलिक हकलाई अनुचित बन्देज लगाउने गरी गरिएको उक्त ऐनको दफा २२, २५ र २६ संविधानका उक्त व्यवस्थासँग बाझिएकाले ऐनको उक्त दफाहरू संविधानको धारा १०७ (१) बमोजिम बदरयोग्य छन्।

ऐनको दफा २६ (१) ले "दफा २५ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस ऐनबमोजिम छानबिन गर्दा उपदफा (४), (५) र (६) मा उल्लिखित मापदण्ड एवं शर्तका आधारमा कुनै पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखिएमा आयोगले त्यसको पर्याप्त आधार खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ" भन्ने व्यवस्था गरेको छ। उपदफा ५ मा "उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानका लागि कुनै निवेदन पर्न आएमा आयोगले त्यस्तो पीडकलाई क्षमादान गर्ने सम्बन्धमा पीडितको

सहमति, असहमति र घटनाको गम्भीरतासमेत विचार गरी क्षमादानको सिफारिस गर्ने निर्णय गर्नुपर्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ। यसबाट क्षमादानको लागि पीडितको सहमतिलाई अनिवार्य नबनाई आयोगको स्वविवेकमा छाडिएको छ। यसअघि तत्कालीन अध्यादेशको यस्तै व्यवस्था विरुद्ध परेको रिट निवेदनमा यसै सम्मानित अदालतबाट क्षमादान हुन सक्ने अपराधमा पनि “पीडितको सहभागिता र सहमतिलाई अनिवार्य” बनाउनुपर्ने गरी नजिर स्थापित गरेको थियो। ऐनको उक्त व्यवस्था उक्त नजिरप्रतिकूल छ।

त्यसरी नै ऐनको दफा २२ को व्यवस्थाले पीडक र पीडितलाई एक आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्ने अधिकार आयोगलाई प्रदान गरेको छ। ऐनको दफा २२ (१) मा “पीडक वा पीडितले मेलमिलापको लागि आयोगसमक्ष निवेदन दिएमा आयोगले पीडक र पीडितबीच एक आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्नेछ” भनी गरेको व्यवस्थाले हामी पीडितलाई मेलमिलापको लागि अनुचित दबाव सिर्जना गर्ने र हाम्रो सहमतिबिना पनि आयोगले मेलमिलाप भएको घोषणा गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना गर्दछ। सुसूचित सम्मति (Informed Consent) र स्वतन्त्र सहमतिमा मात्रै मेलमिलाप हुनसक्ने स्थापित विधिशास्त्र तथा मान्यतालाई यसले लत्याएको छ। ऐनको दफा २२ मा गरिएको उक्त मेलमिलाप सम्बन्धी व्यवस्थालाई ऐनको दफा २५ मा गरिएको कारवाहीको सिफारिस गर्नेसम्बन्धी प्रावधानसँग जोडेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। दफा २५ को २ (क) ले दफा २२ बमोजिम मेलमिलाप भएको अवस्थामा कारवाहीको लागि सिफारिस गर्न नसक्ने गरी आयोगको क्षेत्राधिकारलाई सीमित गरेको छ। यसरी दफा २२ मा पीडितको सहमतिबिना पनि मेलमिलाप हुन सक्ने र दफा २५ मा मेलमिलाप गराईएका विषयमा कारवाहीको लागि सिफारिस गर्न नमिल्ने व्यवस्था गरी मेलमिलापको नाउँमा पीडकहरूलाई फौजदारी दायित्वबाट अवाञ्छित तरिकाले उन्मुक्ति दिने उद्देश्य देखिन्छ। UN Basic Principles on Right to Remedy and Reparation को सिद्धान्त नं. १० ले पीडितहरूप्रति गरिने व्यवहारको बारेमा स्पष्ट उल्लेख गरेको छ। जसअन्तर्गत “पीडितहरूलाई मानवीयताका साथ व्यवहार गरिनुपर्दछ र उनीहरूको प्रतिष्ठा एवं मानव अधिकारको सम्मान गर्नुपर्दछ र उनीहरूको सुरक्षा, शारीरिक तथा मानसिक तन्दुरुस्ती एवं गोपनीयताको साथै उनीहरूको परिवारको लागि पनि यी कुराहरूको सुनिश्चितता गर्ने उपायहरू अवलम्बन गरिनुपर्दछ। राज्यले राष्ट्रिय कानूनमा सम्भावना रहने हदसम्म कुनै पनि हिंसा वा आघातबाट सताइएको पीडितलाई न्याय र परिपूरण उपलब्ध गराउने क्रममा संरचित कानूनी तथा प्रशासनिक कार्यविधिहरूका सिलसिलामा उसलाई पुनः आघात हुने अवस्थाबाट टाढा राख्न विशेष हेरविचार र ख्याल गरी त्यसबाट लाभान्वित हुन पाउने सुनिश्चितता दिलाउनु पर्दछ” भन्ने व्यवस्था गरेको छ। अतः अध्यादेशको दफा २२ को उक्त व्यवस्था बदर गरी पीडितको सहमति लिनुपर्ने व्यवस्था गरिनु आवश्यक छ।

ऐनका केही व्यवस्थाले अन्तरिम संविधानको धारा १०० अन्तर्गतका न्यायसम्बन्धी अधिकार अदालत तथा न्यायिक निकायहरूद्वारा मात्र प्रयोग हुने भन्ने न्यायिक स्वतन्त्रताको सीमाहरूलाई पनि सङ्कुचित र नियन्त्रित गरेको छ। ऐनको दफा १३ (२) ले प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी दफा १३ (३) मा कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा घटेको हो होइन भन्ने विवाद भएमा त्यसको निर्णय गर्न आयोग सशक्तीकृत गरिएको छ। यी व्यवस्थाहरू यथावत् कार्यान्वयन हुने हो भने प्रचलित कानूनबमोजिम छानबिन तथा अनुसन्धान भएर नियमित अदालतमा न्याय निरूपणको प्रक्रियामा रहेका मुद्दाहरू अदालतको अनुमतिबेगर नै आयोगको क्षेत्राधिकार भित्र आउने अस्वभाविक तथा असङ्गतिपूर्ण स्थिति सिर्जना हुन जान्छ। न्यायिक निकायलाई गैरन्यायिक निकायले प्रतिस्थापन गर्नपुग्दछ। अतः ऐनको उक्त व्यवस्था संविधानको धारा १०० सँग स्पष्टदृष्टिले बाझिएको छ।

ऐनको दफा १३ (४) ले कुनै घटना द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने कुराको निरूपण गर्ने अधिकार आयोगलाई मात्र प्रदान गरेको छ। यस्तो विषय संविधान र कानूनको व्याख्याको आधारमा मात्रै निष्क्रिय हुने विषय भएकाले ऐनको दफा १३ (४) ले त्यस्तो विवादित विषयको छिनोफानो गर्ने अधिकार आयोगलाई मात्र दिएर न्यायपालिकाको क्षेत्राधिकारलाई कटौती गर्न पुगेको छ। अभियोजन भै नसकेको कुनै घटना द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने प्रश्नसम्म आयोगले हेर्न सक्ने भए पनि अदालतमा विचाराधीन विषयमा समेत आयोगले नै निर्णय गर्ने हो भने त्यसले गम्भीर कानूनको

व्याख्याको प्रश्न खडा गर्न सक्दछ। त्यसरी नै प्रचलित कानूनले अनुसन्धान गर्ने वा अभियोजन गर्नुपर्ने कानूनी दायित्व तोकेका निकायमा विचाराधीन रहेका विभिन्न उजूरीहरूको सम्बन्धमा आयोगले छानबिन गर्ने भन्ने ऐनको दफा १३ (३) को व्यवस्थाले ती निकायको स्वायत्तता तथा मर्यादालाई कुण्ठित पार्ने निश्चित छ। कतिपय अवस्थामा प्रमाणको संरक्षण र जिम्मेवारीको विषयलाई पनि यसले प्रभावित पार्ने संवेदनशील अवस्था सिर्जना नहोला भन्न सकिँदैन। तसर्थ पनि उक्त दफा १३ (३) को व्यवस्था पनि संविधानसम्मत छैन। यो व्यवस्थाले अन्तरिम संविधानद्वारा प्रत्याभूत न्यायिक स्वतन्त्रताका सीमाहरूलाई मिचेको छ।

ऐनको दफा २९ (१) अनुसार “मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको पीडकउपर मुद्दा चलाउन आयोगबाट नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउनु पर्नेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ। जसअनुसार आयोगको सिफारिसको आधारमा मन्त्रालयले महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखिपठाएमा मात्र महान्यायाधिवक्ता वा सरकारी वकीलले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चल्ने वा नचल्ने निर्णय गर्ने व्यवस्थाले आयोगले कारवाहीको लागि सिफारिस गरेका मुद्दाहरूमा समेत राजनीतिक सहमतिमा कारवाहीको प्रक्रिया मन्त्रालयमा नै अडिक्न सक्ने देखिन्छ। ऐनको उक्त दफा २९ (१) बमोजिम आयोगले मुद्दा चलाउन पठाउने सिफारिसमाथि मन्त्रालयले थप चलखेल गर्न पाउने स्थिति र सोही दफाबमोजिम महान्यायाधिवक्ताले मन्त्रालयबाट लेखिआएको अवस्थामा मात्र मुद्दा चल्ने वा नचलाउने सम्बन्धी निर्णय गर्ने प्रावधानले महान्यायाधिवक्ताको संविधानको धारा १३५ द्वारा प्रत्याभूत अधिकारलाई समेत सङ्कुचित पार्ने स्पष्ट छ। अतः ऐनको दफा २९ को उक्त व्यवस्था संविधानको धारा १३५ विपरीत भै बदरभागी छ।

ऐनको दफा २४ मा कब्जा वा जफत गरेको सम्पत्ति फिर्ता गर्ने प्रावधान राखिएको छ। जसमा “यस ऐनबमोजिम गरिएको छानबिनबाट कसैले कुनै सम्पत्ति कब्जा वा जफत गरेको देखिएमा आयोगले त्यस्तो सम्पत्ति सम्बन्धित व्यक्तिबाट फिर्ता गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरी द्वन्द्वका क्रममा कब्जा वा जफत गरिएको सम्पत्ति फिर्ता गर्न व्यक्तिलाई मात्र जवाफदेही बनाइएको देखिन्छ। पीडितको पर्याप्त क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्न अधिकारको सुनिश्चितताको लागि सम्पत्ति कब्जा वा जफत गर्ने द्वन्द्वरत पक्ष, व्यक्ति, संघसंस्था वा संगठन समेतलाई जवाफदेही बनाउने गरी उक्त व्यवस्थामा आवश्यक संशोधन वा न्यायिक व्याख्याको जरूरी छ। अन्यथा द्वन्द्वको क्रममा संलग्न समुह वा संस्थाहरूले गरेका ज्यादतीको सम्बोधन हुन सक्ने छैन।

सर्वोच्च अदालतले यसअघि अध्यादेशसम्बन्धी मुद्दामा जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने तथा यातनालगायतका गम्भीर अपराधलाई अपराधीकरण गर्ने कानून निर्माण गर्न समेत आदेश दिएको थियो। सर्वोच्च अदालतले त्यस्तो आदेश गर्दा जेनेभा महासन्धि कार्यान्वयनको लागि युद्ध अपराधलाई अपराधीकरण गर्ने कानून बनाउन, यातनालाई अपराधीकरण गर्ने गरी यातना विरुद्धको महासन्धिवमोजिम कानून निर्माण गर्न, तथा व्यक्ति बेपत्ताको कार्यलाई अपराधीकरण गरी पश्चातदर्शीरूपमा अभियोजन हुनसक्ने गरी कानून बनाउन क्रमशः राजाराम ढकालसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्रीको कार्यालय समेत, राजेन्द्र घिमिरे विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयसमेत तथा राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा रविन्द्रप्रसाद ढकाल विरुद्ध नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय सिंहदरबारसमेतका मुद्दामा वर्षौंअगाडि जारी गरेका आदेशहरूको कार्यान्वयन हुन नसकेकाले यसअघि सर्वोच्च अदालतबाट संक्रमणकालीन न्याय संरचना निर्माण र सोसँग सम्बन्धित अन्य आदेशहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि समय तालिका नै निर्माण गर्ने लगायतका उपयुक्त र आवश्यक आदेशसमेत जारी गरिनुपर्ने अवस्था रहेको छ।

त्यसैगरी दफा १० मा भएको “नेपाल सरकारले नियुक्त गरेको वा तोकेको नेपाल न्याय सेवाको राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीको अधिकृतले आयोगको सचिव भई काम गर्नेछ” भन्ने व्यवस्था दफा ११ को “आयोगको लागि आवश्यक पर्ने कर्मचारी मन्त्रालयले उपलब्ध गराउनेछ। त्यसरी कर्मचारी उपलब्ध गराउँदा मन्त्रालयले आयोगसँग परामर्श गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले आयोगको स्वतन्त्रतामा अंकुश लगाउने देखिन्छ। त्यसैगरी ऐनको दफा १२ मा “आयोगको काम कारवाहीको लागि आवश्यक पर्ने रकम, भवन, साधन तथा अन्य श्रोतको व्यवस्था मन्त्रालयले गर्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले आयोगको सम्पूर्ण आर्थिक गतिविधिमा मन्त्रालयको नियन्त्रण रही आयोगको स्वतन्त्रतामा प्रत्यक्ष अंकुश लगाउने अवस्था रहन्छ। त्यसैगरी दफा ४४ मा भएको “यस

ऐनको कार्यान्वयनको लागि आयोगको परामर्शमा नेपाल सरकारले नियम बनाउन सक्नेछ" भन्ने व्यवस्थाले आयोग स्वतन्त्र हुन नसक्ने देखिन्छ। तसर्थ, आयोगको प्रमुख प्रशासकीय अधिकारीको रूपमा सचिव तथा आयोगलाई आवश्यक पर्ने कर्मचारीको नियुक्तिसमेत सरकारले गर्ने, आयोगलाई आवश्यक रकम, भवन, साधन तथा अन्य श्रातेको व्यवस्था मन्त्रालयले गर्ने तथा आयोगको लागि आवश्यक नियमसमेत नेपाल सरकारले नै बनाउने व्यवस्थाले "स्वतन्त्र, निष्पक्ष, सक्षम र जवाफदेही उच्चस्तरीय" आयोग बनाउने उद्देश्य नै परास्त भई आयोग पूर्णतः सरकारको नियन्त्रणमा रहन जान्छ। जसले गर्दा आयोग स्वतन्त्र रूपमा काम गर्न असमर्थ हुन्छ।

विपक्षीहरूद्वारा जारी गरिएको उक्त ऐनका माथि प्रकरणप्रकरणहरूमा लेखिएका र विवेचना गरिएका दफाहरू विशेष गरी दफा १३, २२, २४, २५, २६ र दफा २९ का प्रावधानहरूका कारण हामीलगायतका विगत सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित हुन पुगेका लाखौंका सङ्ख्याका पीडितहरूको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ द्वारा प्रदत्त सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने हक, वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण विरुद्धको हक, धारा १३ द्वारा प्रत्याभूत समानताको हक, धारा १८ को रोजगारीको हक, धारा १९ को सम्पत्तिसम्बन्धी हक, धारा २० को महिलाको हक, धारा २४ मा न्यायसम्बन्धी हक, धारा २४ (९) मा कुनै पनि व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाईको हक, धारा २५ मा निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक, धारा २६ मा यातना विरुद्धको हकलगायतका मौलिक हकहरूको उल्लङ्घन भएको छ।

अतः माथि विभिन्न प्रकरणहरूमा उल्लिखित तथ्य, कानून, प्रमाण एवं सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरूको अतिरिक्त नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१), १३ (१), २४ (९), ३२, ३३, १००, ११६, १३५ का आधारमा धारा १०७ (१) र (२) अन्तर्गत निम्नलिखित आदेशहरू जारी गरी हामी पीडितको सत्य, न्याय र परिपूरणको अहरणीय अधिकारको व्यावहारिक प्रत्याभूति गराई पाउँ।

क) ऐनको दफा २६ को उपदफा २ मा भएको "उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बलात्कार र आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने छैन" भनी विवादित ऐनको दफा २६(२) मा राखिएको प्रावधानमा प्रयुक्त "आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका" भन्ने वाक्यांशलाई अमान्य तथा बदर घोषित गरिपाउँ। साथै संवैधानिक व्याख्याको माध्यमद्वारा यातना, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य, गैरन्यायिक हत्या, मानवता विरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध तथा जातिहत्यालगायतका अक्षम्य अपराधहरूमा पनि क्षमादानको सिफारिस हुन नसक्ने कुरा सुनिश्चित गरीपाउँ तथा त्यस्ता अपराधहरू अक्षम्य हुने गरी ऐनमा स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गर्न संसदमा संशोधन विधेयक प्रस्तुत गर्न विपक्षीको नाउँमा परमादेश जारी गरीपाउँ।

ख) विवादित ऐनको दफा १३ (२) मा "प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्नेछ" भन्ने र दफा १३ (४) मा "कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विवाद भएमा त्यसको निर्णय आयोगले गर्नेछ" भनी गरिएका व्यवस्थाहरूले न्यायिक स्वतन्त्रतालाई कुण्ठित गर्ने तथा स्वतन्त्र र सक्षम न्यायिक निकायबाट प्रभावकारी न्यायिक उपचार प्राप्त गर्ने हकलाई कुण्ठित गरेकाले अमान्य र बदर घोषित गरी पाउँ। साथै न्यायिक स्वतन्त्रता तथा पीडितको प्रभावकारी कानूनी उपचारको हकको परिधिभित्र रहेर आयोग र न्यायपालिकाबीचको सम्बन्धलाई पुनः परिभाषित तथा व्यवस्थित गर्न ऐन संशोधन गर्न विपक्षीको नाउँमा आदेश जारी गरी पाउँ।

ग) पीडितको सुसूचित सहमतिबिना मेलमिलाप हुन नसक्ने कुराको कानूनी प्रत्याभूति दिन तथा क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न पीडितको सहमतिलाई अनिवार्य शर्तको रूपमा कानूनी मान्यता दिन, अभियोजनको लागि आयोगले सीधै महान्यायाधिवक्तालाई सिफारिस गर्ने व्यवस्था गर्न, अभियुक्तले विभागीय कारवाहीका आधारमा फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति नपाउने व्यवस्था गर्न तथा कब्जा सम्पत्ति सम्बन्धित हकदारलाई फिर्ता गर्न संगठनसमेतलाई जवाफदेही

बनाउन विवादित ऐनका दफा २२ (१), दफा २६ (५), दफा २५ (४), दफा २९ (१), दफा २५ (३) तथा दफा २४ का व्यवस्थाहरू यस सम्मानित अदालतका पूर्वआदेशहरू अनुसार स्थापित विधिशास्त्रसमेतको आधारमा आवश्यक संशोधन गर्न विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेशलगायत उपयुक्त आदेश जारी गरीपाउँ।

घ) नियन्त्रणमा लिई गरिएको हत्या, जबरजस्ती, बेपत्ता, यातना, आमनरसंहार, युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध, जबरजस्ती विस्थापनलगायतका मानव अधिकार उल्लङ्घनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा मापदण्डअनुरूप अपराधीकरण गरी पीडकलाई सजायको व्यवस्था नगरिएसम्म संक्रमणकालीन न्यायको प्रत्याभूति हुन नसक्ने भएकाले यस सम्मानित अदालतबाट यस सन्दर्भमा यसअघि जारी गरिएका आदेशहरूलाई समेत कार्यान्वयन गर्न शीघ्र आवश्यक कानून निर्माण गर्नु भन्ने परमादेशको आदेश जारी गरी पाउँ।

ङ) नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १३५ (३) (ख) अन्तर्गतको संवैधानिक दायित्वबमोजिम संक्रमणकालीन न्याय सुनिश्चित गर्ने सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतद्वारा जारी आदेश तथा प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तहरूको यथोचित परिपालना गर्न गराउन आवश्यक कार्ययोजनासहित प्रभावकारी अनुगमन गर्नु गराउनु र परिपालना भए नभएको सन्दर्भमा आवधिकरूपमा सर्वोच्च अदालतलाई प्रतिवेदन दिनु भनी विपक्षी महान्यायाधिवक्ताको नाउँमा परमादेश जारी गरीपाउँ।

संक्रमणकालीन न्यायको दिगो र न्यायपूर्ण व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने प्रयोजन परास्त नहोस् भन्ने कुराको सुनिश्चितताको लागि मुद्दाको अन्तिम फैसला नहुँदासम्म दफा २२ को मेलमिलापसम्बन्धी व्यवस्था, दफा २५ (२) को मेलमिलाप भएका विषयमा कारवाहीको लागि सिफारिस गर्न नमिल्ने भन्ने व्यवस्था तथा दफा २६ अन्तर्गतको क्षमादानको लागि सिफारिस गर्नेसम्बन्धी व्यवस्थाहरूलाई मुद्दाको अन्तिम किनारा नहुँदासम्म कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१ बमोजिम अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरीपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको रिट निवेदनपत्र।

यस अदालतबाट भएको आदेशको व्यहोरा:

यसमा के कसो भएको हो, निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो, बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिल साथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाउनु साथै अन्तरिम आदेशको हकमा दुवै पक्षलाई छलफल गराई निष्कर्षमा पुग्न उचित देखिँदा छलफलको प्रयोजनार्थ मिति २०७१।२।२९ को छलफल पेसी तोकिएको नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालत एकल न्यायाधीशको इजलासको मिति २०७१।२।२२ को आदेश।

यसमा प्रस्तुत रिट निवेदनमा प्रत्यर्थीहरूका नाममा लिखित जवाफ पेस गर्न जारी भएको म्यादमा थाम्ने थमाउने अवधि भुक्तान भएपछि मिति २०७१।३।२६ गते पूर्ण सुनुवाईको निमित्त पेस गर्नु। प्रस्तुत रिट निवेदनको विषय संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित भई चाँडो किनारा हुन आवश्यक देखिँदा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ६३ (३) (च५) बमोजिम अग्राधिकार प्रदान गरिदिएको छ। नियमानुसार गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७१।२।२९ को आदेश।

व्यवस्थापिका संसद सचिवालयका हकमा ऐ.का सहसचिव डा. रवि शर्मा अर्यालबाट पेस भएको लिखित जवाफ व्यहोरा:

यी रिट निवेदकले आफ्नो निवेदनमा उल्लेख गरेका विषयवस्तुहरूलाई हेर्दा यस सचिवालयलाई विपक्षी बनाउनुपर्ने कुनै आधार र कारण खुलाउन सक्नुभएको छैन। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन निर्माण प्रक्रियामा यस सचिवालयको कुनै भूमिका रहँदैन। कानूनले निर्धारण गरेको प्रक्रिया अर्थात् संविधानसभा (व्यवस्थापिका संसदको कार्यसञ्चालन) नियमावली, २०७० ले तोकिएको कार्यविधिअनुरूपको काम मात्र यस सचिवालयले गरेको हो र सरकारको तर्फबाट निर्माण हुने कानूनमा रहेका कानूनी व्यवस्था के कस्ता परिस्थितिका कारण र कुन प्रयोजनका लागि राखिएका हुन् सचिवालयलाई जानकारी हुने कुरा पनि होइन। सचिवालयले यो वा त्यो कानूनी व्यवस्था राखिनुपर्ने वा राखिनु नपर्ने भनी भन्न सक्ने अवस्था पनि रहँदैन। सचिवालयले कुनै विधेयक तर्जुमा गर्ने पनि होइन र सचिवालयलाई विपक्षी बनाउनुपर्ने कारण नभएको हुँदा यस सचिवालयको हकमा कुनै आदेश जारी हुनुपर्ने होइन। सचिवालयको

हकमा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको व्यवस्थापिका-संसद सचिवालयका तर्फबाट ऐ. का सहसचिव डा.रवि शर्मा अर्यालको लिखित जवाफ।

व्यवस्थापिका-संसदको तर्फबाट ऐ.का सचिव डा.रवि शर्मा अर्यालबाट पेस भएको लिखित जवाफ व्यहोरा:

व्यवस्थापिका संसदले प्रचलित कानूनी प्रक्रिया अवलम्बन गरी पारित गरेको अमुक कानूनका अमुक प्रावधानहरू संविधानसँग बाझिएकाले बदर गरिपाउँ वा संशोधनको लागि निर्देशनात्मक आदेश जारी गरीपाउँ भन्ने जस्ता दावी लिई व्यवस्थापिका संसदलाई प्रत्यर्थी बनाउनुपर्ने कुनै आवश्यकता छैन। व्यवस्थापिका संसदलाई अनावश्यक रूपमा प्रत्यर्थी बनाएको प्रस्तुत रिट निवेदन प्रथम दृष्टिमा नै खारेजभागी छ।

प्रकरण ३ मा उल्लिखित जिकीरलाई प्रतिकूल असर नपर्ने गरी निवेदकको निवेदन दावीतर्फ दृष्टि दिने हो भने पनि राज्यका प्रमुख तीन अंगहरूमध्ये विधायिकाको कार्य राज्यको आवश्यकता अनुसारको कानून निर्माण गर्नु नै हो। प्रस्तुत बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०७१ को सन्दर्भमा पनि व्यवस्थापिका संसदले प्रचलित कानूनी प्रक्रिया अवलम्बन गरी सोही भूमिका निर्वाह गरेको हो। सशस्त्र द्वन्द्वपश्चात शान्ति सम्झौता हुँदै विभिन्न समयमा भएका अन्य सम्झौताहरूसमेतलाई सम्बोधन गरी देशमा दिगो शान्ति स्थापनार्थ राजनीतिक सहमतिका आधारमा परिस्थितिको सान्द्रभिकतासमेतलाई ध्यानमा राखी उल्लिखित विधेयक व्यवस्थापिका संसदबाट पारित गरिएको हो। कुनै एक राष्ट्रमा अपनाइएको विधि प्रक्रिया र सिद्धान्त अर्को राष्ट्रमा पनि जस्ताको त्यस्तै लागू हुनुपर्छ भन्ने जिकीर समयसापेक्ष र सान्दर्भिक छैन। हाम्रो मुलुकको परिपेक्ष्यमा दिगो शान्ति ल्याउन र लामो समयसम्मको द्वन्द्वले उब्जाएका घाउहरू सहज तरिकाबाट मेटाई सामाजिक सद्भाव सामाजिक एवं राष्ट्रिय हितसमेतलाई सकारात्मक दिशातिर लाने मनसायका साथ प्रस्तुत विधेयक सदनमा छलफल गरी पारित गरिएको हुँदा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र अदालतको फैसला विरुद्ध ऐन जारी भएको भन्ने कुरा तथ्यसंगत नरहेको र यथार्थ विषयवस्तुमा आधारित नभएको तथा संविधानसभा (व्यवस्थापिका संसदको कार्यसञ्चालन) नियमावली, २०७० ले निर्दिष्ट गरेका सबै प्रक्रिया पूरा गरी व्यवस्थापिका संसदबाट पारित उल्लिखित विधेयक जनभावना अनुकूलकै भएको हुँदा रिट निवेदकको मागबमोजिम कुनै पनि आदेश जारी हुनुपर्ने होइन रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको व्यवस्थापिका संसदको तर्फबाट ऐ. का सचिव डा. रवि शर्मा अर्यालको लिखित जवाफ। व्यवस्थापिका संसद सभामुख सुवासचन्द्र नेम्वाङको तर्फबाट पेस भएको लिखित जवाफ व्यहोरा:

यी रिट निवेदकले आफ्नो निवेदनमा उल्लेख गरेका विषयवस्तुहरूलाई हेर्दा व्यवस्थापिका संसदको सभामुखलाई विपक्षी बनाउनुपर्ने कुनै आधार र कारण खुलाउन सक्नुभएको छैन। राज्यले आवश्यक महसुस गरेअनुसारको कानूनी व्यवस्थाका लागि सरकारद्वारा प्रस्तुत हुने विधेयक पारित गर्ने प्रक्रिया संविधानसभा (व्यवस्थापिका संसदको कार्यसञ्चालन) नियमावली, २०७० ले स्पष्ट गरेकै छ। सोही नियमावलीमा निर्दिष्ट अर्थात् संविधानसभा (व्यवस्थापिका संसदको कार्यसञ्चालन) नियमावली, २०७० ले तोकिएको कार्यविधिअनुरूपको काममात्र सभामुखले गर्ने हो र सरकारको तर्फबाट निर्माण हुने कानूनमा रहेका कानूनी व्यवस्था के कस्ता परिस्थितिका कारण र कुन प्रयोजनका लागि राखिएका हुन् भन्ने कुरा सम्बन्धित कानूनमै स्पष्ट हुने हुँदा सभामुखले यो वा त्यो कानूनी व्यवस्था राखिनुपर्ने वा राखिनु नपर्ने भनी भन्न सक्ने अवस्था पनि रहँदैन। सभामुखको प्रत्यक्षरूपमा कानून तर्जुमा गर्ने कार्यमा संलग्न हुनुपर्ने पनि होइन। सभामुखको प्रमुख जिम्मेवारी संसदको बैठक संचालन र नियमित गर्ने नै हो। संविधानसभा (व्यवस्थापिका संसदको कार्यसञ्चालन) नियमावली, २०७० बमोजिम व्यवस्थापिका संसदबाट सर्वसम्मत वा बहुमतको निर्णयद्वारा पारित भएको विधेयक मैले संविधानसभा (व्यवस्थापिका संसदको कार्य सञ्चालन) नियमावली, २०७० को नियम ८३ बमोजिम प्रमाणित गरी प्रमाणीकरणको लागि राष्ट्रपतिसमक्ष पेस गर्नुपर्ने कर्तव्यबाट विमुख हुन मिल्दैन। यसरी कानूनबमोजिम गर्न नहुने कार्य नगरको अवस्थालाई आधार बनाई बिनाआधार र कारण विपक्षी बनाउनु न्यायसंगत हुँदैन। अतः कानूनी आधार र कारण बिना विपक्षी बनाएको प्रस्तुत रिट निवेदन मेरो हकमा खारेजभागी छ। खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको व्यवस्थापिका संसद सभामुख सुवासचन्द्र नेम्वाङको लिखित जवाफ।

कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ.का सचिव भेषराज शर्माबाट पेस भएको लिखित जवाफ व्यहोरा:

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को राज्यको दायित्वअन्तर्गत खण्ड (थ) मा रहेको व्यवस्था र संविधानको अनुसूची-४ मा रहेको विस्तृत शान्ति सम्झौताको बुँदा नं. ५.२.५ मा रहेको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्थाको लागि “बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१” जारी भएको हो। रिट निवेदनमा दावी गरिए जस्तो एकतर्फीरूपमा अपराधीलाई छुट दिने उद्देश्यबाट प्रस्तुत ऐन जारी भएको नभई द्वन्द्वकालीन समयमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका गम्भीर घटना र मानवता विरुद्धका अपराधका सम्बन्धमा सत्य तथ्य छानबिन गर्ने, समाजमा मेलमिलाप कायम गरी पारस्परिक सद्भाव र दिगो शान्ति कायम गर्ने तथा गम्भीर अपराधमा संलग्नलाई कानूनी कारवाहीको लागि सिफारिस गर्ने एवं बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानबिन गर्नेसमेतको उद्देश्यबाट प्रस्तुत ऐन जारी भएको हो भन्ने तथ्य उक्त ऐनको प्रस्तावनाबाट प्रष्ट हुन्छ। प्रस्तुत उद्देश्यका लागि सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेश अनुसार बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानबिनका लागि र सत्य निरूपण तथा मेलमिलापको लागि अधिकारसम्पन्न अलगअलग निष्पक्ष र स्वतन्त्र आयोगको गठन गरिने व्यवस्था प्रस्तुत ऐनमा गरिएको छ। उल्लिखित आयोगको गठन निष्पक्ष र स्वतन्त्ररूपमा गर्नको लागि पूर्व प्रधानन्यायाधीशको अध्यक्षतामा सिफारिस समिति गठन गर्ने व्यवस्था ऐनको दफा ३ मा गरिएको छ भने उक्त आयोगहरूले निष्पक्ष र स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्न सक्ने विषयलाई सुनिश्चित गरेको छ। संवैधानिक दायित्व पूरा गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्थापिका संसदबाट जारी भएको प्रस्तुत ऐनको विभिन्न प्रावधानहरू संविधानसम्मत नभएको भनी रिट निवेदन दायर गरिएको भए तापनि ऐनको कुन प्रावधान संविधानको कुन धारासँग बाझिएको वा के कति कारणले संविधानसम्मत नभएको भनी स्पष्टरूपमा खुलाउन सकेको नपाइँदा हचुवाको भरमा पेस गरिएको प्रस्तुत रिट निवेदन निरर्थक भएकाले खारेज गरी पाउँ।

रिट निवेदनमा सो ऐनको दफा २६ को उपदफा (२) मा प्रयुक्त “आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएको” भन्ने वाक्यांश अमान्य र बदर घोषित गर्न माग गरिएको देखिन्छ। प्रस्तुत ऐन जारी हुनुको मुख्य उद्देश्य नै सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा घटेका घटनाहरूको छानबिन गर्नेसमेत रहेकामा सोही प्रयोजनको लागि गठन भएको आयोगले त्यस्ता घटनाहरूको सम्बन्धमा छानबिन गर्ने र उक्त छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर अपराधमा संलग्न पीडकलाई क्षमादानको सिफारिस गर्न नसक्ने व्यवस्था गरेको छ। सो व्यवस्थाले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी अपराधमा संलग्न भएका व्यक्तिले क्षमादान नपाउने र निजहरूउपर ऐनको दफा २५ बमोजिम कारवाही हुने कुरालाई सुनिश्चित गरेकाले प्रस्तुत रिट निवेदनको उक्त माग पनि औचित्यहीन हुँदा खारेज गरीपाउँ।

संक्रमणकालीन न्यायलाई व्यवस्थित गर्ने सन्दर्भमा प्रस्तुत ऐन जारी भएको र सो ऐनको दफा १३ को उपदफा (२) को व्यवस्था अनुसार आयोगको सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा मुद्दा विचाराधीन रहेको अवस्थामा सो विषयमा सम्बन्धित अदालत तथा निकायको परामर्शमा छानबिन गरी सिफारिस सम्म गर्ने भएकाले सोबाट सम्बन्धित अदालत वा निकायको न्यायिक स्वतन्त्रतामा आँच आउने देखिँदैन। त्यसैगरी सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्थाका सम्बन्धमा प्रस्तुत ऐनबमोजिम आयोग गठन गरिने भएकाले सो आयोगले द्वन्द्वकालीन घटना हो होइन भनी निष्पक्ष रूपमा छानबिन गर्न पाउने अधिकार दिइएको विषयलाई अन्यथा भन्न नमिल्ने भएकाले रिट खारेज गरीपाउँ।

प्रस्तुत ऐनको दफा २२ मा रहेको व्यवस्था अनुसार पीडितको सहमतिबेगर मेलमिलाप हुन सक्ने अवस्था नरहेको, दफा २६ (५) मा रहेको आयोगले पीडितको सहमति-असहमतिसमेतलाई विचार गरी क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने व्यवस्थाले त्यस्तो घटनाको पीडितको भूमिकालाई महत्व दिएको दफा २५ (३) र २५ (४) मा भएको व्यवस्थाले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने पीडकलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउन सकिने अवस्था रहेको, दफा २९ (१) मा रहेको व्यवस्थाले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको पीडकउपर मुद्दा चलाउन आयोगबाट नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरिने र त्यस्तो सिफारिसको आधारमा मुद्दा चलाउन शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले महान्यायाधिवक्ताको

कार्यालयलाई लेखी पठाउने कुरालाई सुनिश्चित गरेको सन्दर्भमा पीडकहरूले उन्मुक्ति पाउने भन्नेसमेतको अवस्था देखिँदैन। तसर्थ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ तथा विस्तृत शान्ति सम्झौताको मर्म र भावना अनुरूप समाजमा दिगो शान्ति कायम गर्ने उद्देश्यले जारी भएको प्रस्तुत ऐनका व्यवस्थाहरूप्रति बिनाआधार आशंका व्यक्त गरी बदरको दावी गरिएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरीपाउँ, भन्नेसमेत व्यहोराको कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ.का सचिव भेषराज शर्माको लिखित जवाफ।

प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय एवं मन्त्रपरिषद्को हकमा समेत नेपाल सरकारका मुख्य सचिव लिलामणि पौड्यालको तर्फबाट पेस भएको लिखित जवाफको व्यहोरा:

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रको स्थापना गर्ने कुरालाई राज्यको दायित्वको रूपमा राखेको छ। संविधानको धारा ३३ को खण्ड (घ) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था रहेको छ। यस्तै प्रकारको व्यवस्था विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ मा समेत रहेको देखिन्छ। उल्लिखित व्यवस्थाहरू एवं सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनालाई जतिसक्दो चाँडो सम्बोधन हुनुपर्ने आवश्यकता भएको हुँदा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानबिन सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग विधेयक नेपाल सरकारबाट व्यवस्थापिका संसदमा पेस भई व्यवस्थापिका संसदमा भएको बहस र छलफलबाट पारित भई ऐनको रूपमा आएको हो।

उक्त ऐनको दफा १३ को उपदफा (२) मा “प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायहरूको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्नेछ” भन्ने र दफा १३ (४) र मा रहेको “कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विवाद भएमा त्यसको निर्णय आयोगले गर्नेछ” भनी गरिएका व्यवस्थाहरू ऐनको दफा १३ को उपदफा (२), (३) र (४) का व्यवस्थाहरू संविधानसँग बाझिएको हुँदा अमान्य र बदर घोषित गरी पाउँ, भन्ने रिट निवेदकको दावीका सम्बन्धमा सशस्त्र द्वन्द्वकालमा द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित घटनाको फरक प्रकृति र जटिलता हुने भएकाले त्यस्ता घटनाहरूसँग सम्बन्धित विषयमा विशेष किसिमबाट छानबिन गरी सत्यतथ्य पत्ता लगाउनको लागि संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना गरिने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहेको र संविधानले समेत यसलाई स्वीकार गरेको परिप्रेक्ष्यमा ती दफाका व्यवस्थाहरूलाई हेरिनुपर्ने हुन्छ। संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना हुनुअघि राज्यका विभिन्न संयन्त्रहरूमा अनुसन्धानको क्रममा वा अन्य कुनै रोहमा विचाराधीन त्यस्ता घटनासँग सम्बन्धित मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत वा निकायको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्ने हुँदा यस्तो व्यवस्थाले विद्यमान व्यवस्था र संयन्त्रहरूलाई प्रतिस्थापन गर्न खोजेको वा त्यस्ता निकायको स्वतन्त्रता र सक्षमतामा हस्तक्षेप हुने भन्ने अवस्था रहँदैन। यसबाट पीडितको न्यायप्रतिको अधिकारमा आघात पर्ने स्थिति पनि रहँदैन।

ऐनको दफा २२ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले पीडितलाई मेलमिलापको लागि अनुचित दबाव सिर्जना गर्ने र पीडितको सहमतिबिना पनि आयोगले मेलमिलाप भएको घोषणा गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना हुने भएकाले सो व्यवस्था बदर घोषित गरी पाउँ, भन्ने रिट निवेदकको दावीका सम्बन्धमा पीडित सन्तुष्ट बनेको स्थितिको प्रकट मेलमिलापमा हुने हो। मेलमिलाप हुनको लागि दुवै पक्षको स्वतन्त्र सहमति चाहिनेमा कुनै विवाद हुन सक्तैन। पीडितको सहमतिबिना पनि आयोगले एकतर्फीरूपमा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने व्यवस्था ऐनको कुनै पनि दफाले गरेको छैन। स्वतन्त्र र सक्षम आयोगले मानव अधिकारको आधारभूत सिद्धान्तविपरीत गएर पीडितलाई मेलमिलापको लागि दबाव सिर्जना गर्ने वा एकतर्फीरूपमा मेलमिलाप गराउने भन्ने रिट निवेदकको दावी यथार्थमा आधारित नभई पूर्ण काल्पनिक कुरा र शंका मात्र हो। कल्पना र शंकाको संभावना देखाई ऐनको कुनै दफाको व्यवस्थालाई संविधानसँग बाझिएको भनी दावी गर्न मिल्ने देखिँदैन।

ऐनको दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले आयोगलाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको घटनामा पीडकलाई कारवाहीको लागि सीधै महान्यायाधिवक्तालाई लेखिपठाउने अधिकार नदिएको हुँदा त्यस्तो व्यवस्था बदर घोषित गरीपाउँ, भन्ने रिट निवेदकको अर्को मागदावीका सम्बन्धमा सो व्यवस्थाले आयोग नेपाल सरकारको निर्णयबाट गठन हुने भएकाले आयोगले आफ्नो प्रतिवेदन नेपाल सरकारसमक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्ने गरी व्यवस्थापकीय प्रक्रियासम्म व्यवस्थित गरेको हो। आयोगको प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि आयोगबाट मुद्दा चलाउनको लागि प्राप्त भएको सिफारिस कार्यान्वयन गर्न शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले महान्यायाधिवक्तालाई लेखी पठाउन नसक्ने गरी सो मन्त्रालयलाई ऐनको कुनै दफाले पनि तजबीजी अधिकार दिएको देखिँदैन। शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले त्यस्तो सिफारिस अनिवार्यरूपमा महान्यायाधिवक्तालाई लेखी पठाउनुपर्ने व्यवस्था सो दफाले गरेको हुँदा सो व्यवस्थालाई रिट निवेदकको दावीवमोजिम बदर गर्नुपर्ने कुनै आधार र कारण रहेको छैन।

ऐनको दफा २ को खण्ड (ज) ले अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त र मान्यताहरूसँग अनुकूल हुने गरी मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिभाषा गरी सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदाय विरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा गरिएको हत्या, अपहरण तथा शरिर बन्धक, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, अङ्गभङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने, शारीरिक वा मानसिक यातना, बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा, व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सम्पत्ति लुटपाट, कब्जा, तोडफोड वा आगजनी, घर जग्गाबाट जबर्जस्ती निकाला वा अन्य कुनै किसिमको विस्थापन वा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार वा मानवीय कानूनविपरीत गरिएको जुनसुकै किसिमको अमानवीय कार्य वा मानवता विरुद्धको अपराधलाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भनिएको छ।

उल्लिखित परिभाषा हेर्दा अत्यन्त विस्तृत देखिन्छ। यो परिभाषाले एकातिर निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदाय विरुद्ध लक्षित गरी गरिएको उपखण्ड (१) देखि (९) सम्म गरिएको जुनसुकै कार्यलाई समेटेको देखिन्छ भने अर्कोतिर जुनसुकै प्रकृतिको व्यक्ति वा जनसमुदायको विरुद्धमा योजनाबद्धरूपमा गरिएको उपखण्ड (१) देखि (९) सम्मको जुनसुकै कार्य पनि मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको कार्यअन्तर्गत पर्ने देखिन्छ। यसका साथै उपखण्ड (९) को व्यवस्थाले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी परिभाषालाई अझ व्यापक बनाई अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानून, (International Human Rights law) अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (International Humanitarian law) विरुद्ध हुने गरी गरिएको जुनसुकै किसिमको अमानवीय काम वा मानवता विरुद्धको अन्य अपराध (Crime against Humanity) लाई समेटेी यससम्बन्धी नेपाल पक्ष भएका सबै अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको व्यवस्थाका अतिरिक्त प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानून (Customary International Law) का सिद्धान्त र मापदण्डहरू समेत लागू हुने देखिन्छ।

उक्त ऐनको दफा २६ को उपदफा (२) को व्यवस्थाले सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा समेत क्षमादान दिन सकिने भनी व्यवस्था गरेको भन्ने रिट निवेदकको दावीका सम्बन्धमा हेर्दा कुनै ऐनलाई व्याख्या गर्दा उक्त ऐनको समुचा व्यवस्थालाई नै समष्टिगत रूपमा हेर्नु पर्दछ। प्रस्तावना पनि ऐनको अभिन्न भाग हो र कानूनको व्याख्या गर्दा प्रस्तावनालाई पनि आधार लिइन्छ। ऐन अनुसार गठन हुने आयोग उच्चस्तरीय हुने र सो आयोगमा रहने अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको नियुक्तिको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न ऐनको दफा ३ को उपदफा (३) मा सिफारिस समितिको व्यवस्था भएको पाइन्छ। उक्त सिफारिस समितिमा पूर्व प्रधानन्यायाधीशहरू मध्येबाट नेपाल सरकारले तोकेको व्यक्ति अध्यक्ष, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष वा निजले तोकेको सो आयोगको कुनै सदस्य र मानव अधिकारवादी, मनोविज्ञानवेत्ता, कानूनविद्, विधिविज्ञानवेत्ता, द्वन्द्वविद् समाजशास्त्री, महिला अधिकारकर्मी वा शान्ति प्रक्रियामा संलग्न व्यक्तिहरू मध्येबाट नेपाल सरकारले मनोनयन गरेको एक जना महिलासहित तीन जना सदस्य हुने व्यवस्था रहेको देखिँदा निष्पक्ष र स्वतन्त्र व्यक्तिहरू सम्मिलित सिफारिस समितिले गरेको सिफारिसका आधारमा गठन हुने आयोगको स्वतन्त्रता, सक्षमता र विश्वसनीयता प्रति शंका गर्न सकिने वस्तुगत आधार रहेको छैन।

दफा ४ को उपदफा (२) मा अध्यक्ष वा कुनै सदस्यलाई इमान्दारीपूर्वक पदीय कर्तव्य पालना नगरेको, निजमा कार्यक्षमताको अभाव रहेको वा निज खराब आचरणमा लागेको आरोपको छानबिन गर्न नेपाल सरकारले पूर्व प्रधानन्यायाधीशको अध्यक्षतामा तीन सदस्यीय छानबिन समिति गठन गर्ने र छानबिन समितिको सिफारिसमा नेपाल सरकारले त्यस्तो अध्यक्ष वा

सदस्यलाई पदबाट हटाउन सक्ने व्यवस्थाले आयोग नेपाल सरकारअन्तर्गतको निकाय नभई स्वतन्त्र र सक्षम निकायको रूपमा रहने कुरामा शंका गर्ने अवस्था छैन। यसका अतिरिक्त ऐनको दफा १३, १४, १५, १७, १८, १९, २० मा भएको व्यवस्था र दफा ३० को आयोगले दिएको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिसहरू कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अनुगमन गर्न सक्ने व्यवस्था भएको देखिँदा स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष आयोगले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिने गरी वा मानव अधिकार उल्लङ्घनको गम्भीर घटनामा समेत क्षमादान र फौजदारी जवाफदेहीताबाट उन्मुक्ति दिने गरी काम कारवाही गर्दछ भनी शंका र अनुमान गर्नु तर्कसंगत र न्यायोचित नहुने भएकाले रिट निवेदकको दावी काल्पनिक हो।

ऐनको दफा २६ को उपदफा (१) र (२) को व्यवस्थालाई दफा २ को खण्ड (ज) को व्यवस्थसँग एकैसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। दफा २३ को उपदफा (१) र (२) ले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई निःसर्त क्षमादान (Blanket Amnesty) दिन सकिने गरी व्यवस्था गरेको भन्नु ऐनको समग्र उद्देश्य र व्यवस्थाविपरीत हुने भएकाले त्यस्तो व्याख्या गर्न सकिँदैन। दफा २६ मा भएको व्यवस्थाको सम्बन्धमा जस्तोसुकै अपराधको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई पनि आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने भन्ने होइन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा पीडकको निजले गरेको गलत काम प्रति पश्चाताप गरी पीडितसँग माफीमागी सो घटनामा पीडकलाई क्षमादान दिनुपर्ने पर्याप्त आधार र कारण रहेमा मात्र आयोगले क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्नसक्नेसम्मको अधिकार उक्त दफा २६ को उपदफा (२) ले दिएको हो। उल्लिखित अवस्थामा बाहेक मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्तिउपर आयोगले क्षमादानको लागि नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्ने अधिकार ऐनको दफा २६ लगायत अन्य कुनै पनि दफाले आयोगलाई दिएको नदेखिने सो उपदफा (४) को वाक्यांशलाई बदर गर्नुपर्ने अवस्था छैन।

ऐनको दफा २२ मा रहेको मेलमिलापसम्बन्धी व्यवस्थालाई अध्ययन गर्दा पीडक र पीडितबीचको सहमतिबिना आयोगले एकतर्फिरूपमा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउन सक्ने अवस्था देखिँदैन। सो दफा २२ को उपदफा (२) मा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा आयोगले पीडकलाई निजले गरेको गलत कामको पश्चाताप गर्न लगाई पीडितसँग माफी माग्न लगाउनेछ भन्ने व्यवस्था रहेबाट पीडित सन्तुष्ट नरहेसम्म मेलमिलाप हुनसक्ने अवस्था देखिँदैन।

जहाँसम्म आम नरसंहार, युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध, बेपत्ता र यातनालगायतका मानवअधिकारको उल्लङ्घनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्वबमोजिम फौजदारी कसूर घोषित गरी कसूरको गाम्भीर्यता अनुसार दण्डको व्यवस्था गर्न आवश्यक कानून निर्माण गर्न परमादेश जारी गरीपाऊँ भनी रिट निवेदकले माग गर्नुभएको छ, तत् सम्बन्धमा विचार गर्दा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन एवं मानवता विरुद्धको अपराधलाई दण्डनीय बनाई पीडितको न्याय प्राप्तिको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने दायित्व सरकारको रहेकामा विवाद छैन। आम नरसंहार (Genocide) युद्ध अपराध (War crime), मानवता विरुद्धको अपराध (Crime against Humanity) नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा नेपाल जेनेभा महासन्धि, १९४९ को पक्ष राष्ट्र भैसकेको छ भने यातना विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९८४ को पनि नेपाल पक्ष मुलुक हो। जेनेभा महासन्धिलाई कार्यान्वयन गर्नको लागि विधेयक तर्जुमाको कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ। यसैगरी जबर्जस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूरको रूपमा घोषणा गर्नेलगायतका विविध विषयहरूलाई समेटेी तयार भएको फौजदारी अपराध संहिता, २०६८ को विधेयक समेत तत्कालीन व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्तुत भएको थियो। निश्चित प्रक्रिया पूरा गरी सो विधेयकहरू नेपाल सरकारले व्यवस्थापिका संसदमा पेश गर्न प्रतिबद्ध छ।

तसर्थ मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवता विरुद्धको अपराधको कसूरमा निरपेक्षरूपमा आम क्षमादान दिने विषय ऐनमा समावेश भएको नदेखिने, ऐनबमोजिम गठन हुने आयोगको स्वतन्त्रता, सक्षमता र स्वायत्ततालाई ऐनले प्रत्याभूत गरेको देखिएको ऐनको कुनै दफा वा उपदफामा प्रयोग भएको कुनै वाक्यांशको व्याख्या गर्दा ऐनलाई समुचारूपमा हेरी ऐनको उद्देश्यबमोजिम व्याख्या गर्नुपर्ने, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा आयोगले पीडकलाई निरपेक्ष क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्नसक्ने अधिकार ऐनले नदिएको, पीडकलाई क्षमादानको सिफारिस गर्नु अघि पीडकको पीडितलाई चित्त बुझ्दो ढंगले पश्चाताप गरी माफी मागनुपर्ने व्यवस्था भएको, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन एवं मानवता विरुद्धको

कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई दण्ड दिने गरी राज्यले कानून बनाउन सक्ने अधिकारलाई ऐनले नियन्त्रित नगरेको र गर्न पनि नसक्ने हुँदा मनगढन्ते अनुमान र शंकाको भरमा आफूखुसी ऐनको अर्थ गरी ऐनले परिकल्पना नै नगरेको विषयलाई लिएर रिट निवेदकहरूले दायर गर्नुभएको रिट निवेदनको आधारमा सम्मानित अदालतबाट आदेश जारी हुनुपर्ने आधार र कारण नरहेको र निवेदकको चिन्ता वा सरोकारलाई ऐनले सम्बोधन गरेको हुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छ, खारेज गरी पाऊँ भन्नेसमेत व्यहोराको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय एवं मन्त्रिपरिषद्को हकमा नेपाल सरकारका मुख्य सचिव लिलामणि पौड्यालको लिखित जवाफ।

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तर्फबाट ऐ.का नायब महान्यायाधिवक्ता दुर्गाबन्धु पोखरेलको लिखित जवाफको व्यहोरा:

महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको के कस्तो काम कारवाहीबाट रिट निवेदकहरूको हक अधिकारमा असर परेको हो सो सम्बन्धमा रिट निवेदनमा कुनै जिकीर नलिएको र यस कार्यालयले पालना गर्नुपर्ने कुन संवैधानिक कर्तव्य पालना नगरेको हो भन्नेसमेत जिकीर लिएको नदेखिँदा रिट निवेदन जिकीरबमोजिम परमादेशको आदेश जारी हुनुपर्ने अवस्था देखिँदैन। तसर्थ प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरी पाउन सादर अनुरोध छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ को उपधारा (३) को खण्ड (ख) अनुसार मुद्दा मामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्ने गराउने दायित्व महान्यायाधिवक्तामा रहेको र सो अनुसारको संवैधानिक जिम्मेवारी यस कार्यालयबाट भई रहेको छ। रिट निवेदकले कुनै मुद्दा विशेषमा प्रतिपादित सिद्धान्तको अनुगमन गर्ने गराउने कार्य महान्यायाधिवक्ताले नगरेको वा सो संवैधानिक दायित्व पालना नगरेको भनी रिट निवेदनमा जिकीर लिनु भएको पाइँदैन। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०७१ को सन्दर्भमा यस कार्यालयलाई प्रत्यर्था बनाई परमादेश जारी गरी पाउन निवेदन गरेको समग्र रिट निवेदनको व्यहोराबाट देखिन्छ। उक्त ऐन २०७१।१।२८ मा जारी भै कार्यान्वयनको क्रममा रहेको र सो ऐनले दिएको काम, कर्तव्य र जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपर्ने कुरा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको दायित्व अन्तर्गत रहेको र सो दायित्व पुरा नगरेको भन्ने निवेदन जिकीर नरहेको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरीपाउन सादर अनुरोध छ भन्नेसमेत व्यहोराको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तर्फबाट ऐ.का नायब महान्यायाधिवक्ता दुर्गाबन्धु पोखरेलको लिखित जवाफ।

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ.का सचिव धनबहादुर तामाङ्गबाट पेस भएको लिखित जवाफको व्यहोरा:

राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनद्वारा प्रत्याभूत गरिएका मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रतामध्ये कतिपय हक अधिकारहरू जस्तोसुकै अवस्थामा समेत अहरणीय हुन्छन्। सशस्त्र द्वन्द्वका बेलामा घटेका मानव अधिकारसम्बन्धी घटनाहरूको विशेष प्रकृति र आयाम हुने भएको हुँदा त्यस्ता घटनाहरूका सम्बन्धमा छानबिन र अन्वेषण गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाई पीडितको न्यायको अधिकारलाई संरक्षण गर्न द्वन्द्वोत्तर मुलुकमा नियमित फौजदारी कानून (Regular Criminal Justice) परिपूरकको रूपमा संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना गरी न्याय र दिगो शान्तिको प्रवर्द्धन गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहिआएको सन्दर्भमा विगतको करिब एक दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वलाई अन्त्य गर्दै नेपाल सरकार र तत्कालीन सशस्त्र विद्रोही पक्षबीच शान्ति सम्झौता सम्पन्न भई जारी भएको संविधानमा संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रको स्थापना गर्ने व्यवस्था रहेको छ। साथै, विस्तृत शान्ति सम्झौतामा समेत सो सम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ। उल्लिखित व्यवस्थाहरू संक्रमणकालीन न्यायको लागि सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी लगायतका घटनालाई जतिसक्दो चाँडो सम्बोधन गर्न आवश्यक भएको हुँदा उक्त ऐन जारी भएको हो।

ऐनको दफा १३ को उपदफा (२), (३) र (४) का व्यवस्थाहरू संविधानसँग बाझिएको हुँदा अमान्य र बदर घोषित गरीपाऊँ भन्ने रिट निवेदकको दावीका सम्बन्धमा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित घटनाको फरक प्रकृति र जटिलता हुने भएकाले त्यस्ता घटनाहरूसँग सम्बन्धित विषयमा विशेष किसिमबाट छानबिन गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाउन संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना गरिने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहेको र संविधानले समेत यसलाई स्वीकार

गरेको परिप्रेक्ष्यमा ती दफाका व्यवस्थाहरूलाई हेर्नुपर्ने हुन्छ। संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना हुनुअघि राज्यका विभिन्न संयन्त्रहरूमा अनुसन्धानको क्रममा वा अन्य कुनै रोहमा विचाराधीन त्यस्ता घटनासँग सम्बन्धित मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत वा निकायको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्ने हुँदा यस्तो व्यवस्थाले विद्यमान व्यवस्था र संयन्त्रहरूलाई प्रतिस्थापन गर्न खोजेको वा त्यस्ता निकायको स्वतन्त्रता र सक्षमतामा हस्तक्षेप हुने भन्ने अवस्था रहँदैन। यसबाट पीडितको न्यायप्रतिको अधिकारमा आघात पर्ने कुनै स्थिति रहँदैन।

ऐनको दफा २२ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले पीडितलाई मेलमिलापको लागि अनुचित दबाव सिर्जना गर्ने र पीडितको सहमतिबिना पनि आयोगले मेलमिलाप भएको घोषणा गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना हुने भएकाले सो व्यवस्था बदर घोषित गरीपाउँ भन्ने रिट निवेदकको दावीका सम्बन्धमा पीडितको सहमतिबिना आयोगले एकतर्फीरूपमा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने व्यवस्था ऐनको कुनै पनि दफाले गरेको छैन। स्वतन्त्र र सक्षम आयोगले मानव अधिकारको आधारभूत सिद्धान्तविपरीत गएर पीडितलाई मेलमिलापको दबाव सिर्जना गर्ने वा एकतर्फीरूपमा मेलमिलाप गराउने भन्ने रिट निवेदकको दावी यथार्थमा आधारित नभई काल्पनिक कुरा मात्र हो। कल्पना र शंकाको संभावना देखाई ऐनको कुनै दफाको व्यवस्थालाई संविधानसँग बाझिएको भनी दावी गर्न मिल्ने सकिँदैन।

ऐनको दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले आयोगलाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको घटनामा पीडकलाई कारवाहीको लागि सीधै महान्यायाधिवक्तालाई लेखी पठाउने अधिकार नदिएको हुँदा त्यस्तो व्यवस्था बदर घोषित गरीपाउँ भन्ने रिट निवेदकको अर्को माग दावीका सम्बन्धमा आयोगले ऐनबमोजिम छानबिन गरेका कुराहरूसहितको आफ्नो प्रतिवेदन नेपाल सरकारसमक्ष प्रस्तुत गर्दा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमार्फत सिफारिस कार्यान्वयन गर्न महान्यायाधिवक्तालाई लेखी पठाउने व्यवस्था भएकामा ऐनको कुनै दफाले पनि उक्त प्रक्रियामा बाधा उत्पन्न गर्ने गरी मन्त्रालयलाई तजवीजी अधिकार दिएको नहुँदा रिट निवेदकको दावीबमोजिम बदर गर्नुपर्ने कुनै आधार र कारण छैन।

उक्त ऐनको दफा २ को खण्ड (ज) ले गरेको “मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन” परिभाषाले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका विषयलाई पर्याप्त रूपमा समेटेको छ जुन परिभाषाले अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त र मान्यताहरूलाई पूर्णरूपमा आत्मसात गरेको हुँदा निवेदकले जिकीर गर्नुभएको जस्तो अवस्था छैन। ऐनको दफा २६ को उपदफा (२) को व्यवस्थाले सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा समेत क्षमादान दिन सकिने व्यवस्था गरेको भन्ने रिट निवेदकहरूको दावीका सम्बन्धमा कुनै ऐनलाई व्याख्या गर्दा ऐनको समुच्चा व्यवस्थालाई नै समष्टिगतरूपमा हेर्नुपर्दछ, स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष आयोगले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिने गरी वा मानव अधिकार उल्लङ्घनको गम्भीर घटनामा समेत क्षमादान र फौजदारी जवाफदेहिताबाट उन्मुक्ति दिने गरी काम कारवाही गर्दछ भनी शंका र अनुमान गर्नु तर्कसंगत र न्यायोचित नहुने भएको एवं ऐनको दफा ३० मा आयोगले दिएको प्रतिवेदनमा उल्लिखित सिफारिसहरू कार्यान्वयन भए वा नभएको सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अनुगमन गर्न सक्ने व्यवस्थासमेत भएको हुँदा रिट निवेदकको दावी निरर्थक छ।

ऐनको दफा २६ को उपदफा (१) र (२) को व्यवस्थालाई दफा २ को खण्ड (ज) को व्यवस्थसँग एकैसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। दफा २६ को उपदफा (१) र (२) ले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई निःसर्त क्षमादान (Blanket Amnesty) दिने सकिने गरी व्यवस्था गरेको भन्नु ऐनको समग्र उद्देश्य र व्यवस्थाविपरीत हुने भएकाले त्यसरी अर्थ गर्न सकिँदैन। दफा २६ मा भएको व्यवस्थाको सम्बन्धमा जस्तोसुकै अपराधको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई पनि आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने भन्ने होइन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूमा दफा २६ को उपदफा (४) मा उपदफा (३) बमोजिम दिइने निवेदनमा पीडकले देहायका प्रतिबद्धता प्रकट गरेको कुरा उल्लेख गर्नुपर्नेछ। सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा आफूबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको कुरा स्वीकार गरेको, त्यस्तो कार्यबाट आफूलाई पश्चाताप भएको स्वीकार गरी आयोग समक्ष पीडितसँग चित्तबुझ्दो ढङ्गले क्षमायाचना गर्न मञ्जुर गरेको, भविष्यमा त्यस्तो किसिमको कुनै कार्य नगर्ने प्रतिज्ञा गरेको अवस्थामा पीडकले आफूबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको स्वीकार गरी सो सम्बन्धमा पीडितसँग माफी नमागेसम्म आयोगले पीडकलाई क्षमादान दिनसक्ने अधिकार ऐनको कुनै पनि दफाले दिएको छैन।

ऐनको दफा २२ मा रहेको मेलमिलाप सम्बन्धी व्यवस्थालाई अध्ययन गर्दा पीडक र पीडितबीचको सहमतिविना आयोगले एकतर्फी रूपमा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउन सक्ने अवस्था देखिँदैन। सो दफा २२ को उपदफा (२) मा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा आयोगले पीडकलाई निजले गरेको गलत कामको पश्चाताप गर्न लगाई पीडितसँग माफी माग्न लगाउनेछ भन्ने व्यवस्था रहेबाट पीडित सन्तुष्ट नरहेसम्म मेलमिलाप हुनसक्ने अवस्था देखिँदैन। यसका साथै दफा २६ को क्षमादानसम्बन्धी व्यवस्थालाई दफा २२ को मेलमिलापसम्बन्धी व्यवस्थासँग एकसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। पीडक र पीडितबीच सहमति भई पीडकले पीडितसँग माफी मागी पश्चाताप नगरेसम्म पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस दिनसक्ने अवस्था नदेखिँदा रिट निवेदकको जिकीर तथ्यपरक छैन।

तसर्थ, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवता विरुद्धको अपराधको कसूरमा निरपेक्ष रूपमा क्षमादान दिने विषय ऐनमा समावेश भएको छैन, ऐनबमोजिम गठन हुने आयोगको स्वतन्त्रता, सक्षमता र स्वायत्ततालाई ऐनले प्रत्याभूत गरेको छ, ऐनको कुनै दफा वा उपदफामा प्रयोग भएको कुनै वाक्यांशको व्याख्या गर्दा ऐनको समुच्चा व्यवस्था हेरी ऐनको उद्देश्यबमोजिम व्याख्या गर्नुपर्ने, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा आयोगले पीडकलाई निरपेक्ष क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्ने अधिकार ऐनले नदिएको, पीडकलाई क्षमादानको सिफारिस गर्नु अघि पीडकले पीडितलाई चित्तबुझ्दो ढंगले पश्चाताप गरी माफी मागनुपर्ने व्यवस्था भएको, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन एवं मानवता विरुद्धको कसूरमा संलग्न व्यक्तिलाई दण्ड दिने गरी राज्यले कानून बनाउन सक्ने अधिकारलाई ऐनले नियन्त्रित नगरेको हुँदा अनुमान र शंकाको भरमा आफूखुसी ऐनको अर्थ गरी ऐनले परिकल्पना नै नगरेको विषयलाई लिएर रिट निवेदकहरूले दायर गर्नुभएको रिट निवेदनको आधारमा सम्मानित अदालतबाट आदेश जारी हुनुपर्ने आधार र कारण नरहेको हुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छ, खारेज गरीपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको तर्फबाट ऐ.का सचिव धनबहादुर तामाङको लिखित जवाफ।

निवेदकहरूका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री सपना प्रधान मल्ल, विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री बाबुराम गिरी, श्री गोविन्दप्रसाद शर्मा वन्दी, श्री हरि फुयाल, श्री राजुप्रसाद चापागाई, श्री ओमप्रकाश अर्याल, डा.चन्द्रकान्त ज्ञवाली, श्री दिनेश त्रिपाठी, श्री ज्ञानेन्द्रराज आरण, श्री लक्ष्मी पोखरेल र श्री आशिकराम कार्कीले गर्नु भएको बहस व्यहोरा:

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को प्रस्तावना हेर्दा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधसम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउनु, समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्नु, सो घटनाबाट पीडितलाई परिपूरण र गम्भीर अपराधमा संलग्न पीडकलाई कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याउनु ऐनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। तर ऐनमा गरिएको कतिपय व्यवस्था अस्पष्ट एवं सबैखाले पीडितलाई नसमेट्ने खालको हुनुका साथै व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, नियन्त्रणमा लिएर गरिएको हत्या, यातना तथा बलात्कारलगायत मानवता विरुद्धको गम्भीर अपराधमा संलग्न कसूरदारहरूले समेत अपराधबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था रहेको छ। यसअघि नेपाल सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिद्वारा जारी भएको बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ उपर सम्मानित अदालतमा निवेदक जुरी नेपालको तर्फबाट अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतसमेत रि.नं. ०६९-WS-००५७ तथा द्वन्द्व पीडितहरूको तर्फबाट निवेदक सुमन अधिकारीसमेत रि.नं. ०६९-WS-००५८ को रिट दायर भएको थियो। सम्मानित सर्वोच्च अदालतले उक्त रिटहरूमा मिति २०७० पौष १८ गते सो अध्यादेशको दफा २३, २५ र २९ लगायतका प्रावधानहरूलाई असंवैधानिक घोषणा गर्दै उक्त अध्यादेशका कतिपय प्रावधानहरूलाई निष्प्रभावी तुल्याई यस विषयमा विषय विशेषज्ञ टोलीको सहयोग लिई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी मापदण्डहरूबमोजिम अध्यादेशमा परिमार्जन र संशोधन गर्न नेपाल सरकारको नाममा परमादेशको आदेश जारी गरेको थियो। सो आदेशबमोजिम विशेषज्ञ टोलीले नेपाल सरकारसमक्ष प्रतिवेदन दिएको तर प्रतिवेदनका सुझावहरूलाई ऐनमा कुनै स्थान दिइएन।

व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, नियन्त्रणमा लिएर गरिएको हत्या, यातना तथा बलात्कारलगायत मानवता विरुद्धका गम्भीर अपराधहरूमा क्षमादान तथा माफी गरी दण्डहीनताबाट उन्मुक्ति दिन मिल्दैन। तर प्रस्तुत ऐनको दफा २६ को उपदफा (२) मा भएको “उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बलात्कार र आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने छैन” भनी राखिएको प्रावधानमा प्रयुक्त “आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका” भन्ने वाक्यांशले मानवता विरुद्धका गम्भीर अपराधका पीडकलाई पनि पर्याप्त आधार र कारण देखिएको भनी आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने तजवीजी अधिकार प्रदान गरेको छ। त्यस्तै ऐनको दफा २९ को उपदफा (१) मा भएको “मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको पीडकउपर मुद्दा चलाउन आयोगबाट नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउनु पर्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले आयोगले मुद्दा चलाउन पठाउने सिफारिस माथि मन्त्रालयले अंकुश लगाउने स्थिति रही महान्यायाधिवक्ताले मन्त्रालयबाट लेखि आएको अवस्थामा मात्र मुद्दा चल्ने वा नचलाउनेसम्बन्धी निर्णय गर्न सक्ने हुँदा संविधानको धारा १३५ द्वारा प्रत्याभूत महान्यायाधिवक्ताको अधिकारलाई समेत सङ्कुचित पारेको छ।

ऐनको दफा १३ (२) ले प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। न्यायिक निकायलाई गैरन्यायिक निकायले प्रतिस्थापन गर्न सक्तैन। तर ऐनको दफा १३ को उपदफा (२), (३) र (४) का व्यवस्थाहरूले न्यायसम्बन्धी अधिकार अदालत तथा न्यायिक निकायहरूद्वारा मात्र प्रयोग हुने भन्ने न्यायिक स्वतन्त्रताको सीमालाई पनि सङ्कुचित र नियन्त्रित गरेको छ। त्यसरी नै ऐनको दफा २२ (१) मा “पीडक वा पीडितले मेलमिलापको लागि आयोगसमक्ष निवेदन दिएमा आयोगले पीडक र पीडितबीच एक आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्नेछ” भनी गरेको व्यवस्थाले पीडितको सुसूचित सम्मति (Informed consent) र स्वतन्त्र सहमतिमा मात्रै मेलमिलाप हुनसक्ने स्थापित विधिशास्त्र तथा मान्यतालाई लत्याएको छ। दफा २२ मा पीडितको सहमतिबिना पनि मेलमिलाप हुन सक्ने र दफा २५ मा मेलमिलाप गराईएका विषयमा कारवाहीको लागि सिफारिस गर्न नमिल्ने व्यवस्था गरी मेलमिलापको नाउँमा पिडकहरूलाई फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति दिने अवस्था रहेको छ।

ऐनको दफा २४ मा भएको “यस ऐनबमोजिम गरिएको छानबिनबाट कसैले कुनै सम्पत्ति कब्जा वा जफत गरेको देखिएमा आयोगले त्यस्तो सम्पत्ति सम्बन्धित व्यक्तिबाट फिर्ता गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले व्यक्तिलाई मात्र जवाफदेही बनाइएको देखिन्छ। सम्पत्ति कब्जा वा जफत गर्ने द्वन्द्वरत पक्ष, व्यक्ति, संघसंस्था वा संगठनसमेतलाई जवाफदेही बनाउने गरी उक्त व्यवस्थामा आवश्यक संशोधन वा न्यायिक व्याख्याको जरूरी छ। त्यसैगरी दफा १० मा भएको “नेपाल सरकारले नियुक्त गरेको वा तोकेको नेपाल न्याय सेवाको राजपत्राङ्कित विशिष्ट श्रेणीको अधिकृतले आयोगको सचिव भई काम गर्नेछ” भन्ने व्यवस्था, दफा ११ को “आयोगको लागि आवश्यक पर्ने कर्मचारी मन्त्रालयले उपलब्ध गराउनेछ। त्यसरी कर्मचारी उपलब्ध गराउँदा मन्त्रालयले आयोगसँग परामर्श गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले आयोगको स्वतन्त्रतामा अंकुश लगाएको छ। ऐनको दफा १२ मा “आयोगको काम कारवाहीको लागि आवश्यक पर्ने रकम, भवन, साधन तथा अन्य श्रोतको व्यवस्था मन्त्रालयले गर्नेछ” भन्ने व्यवस्था र दफा ४४ मा भएको “यस ऐनको कार्यान्वयनको लागि आयोगको परामर्शमा नेपाल सरकारले नियम बनाउन सक्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले आयोग स्वतन्त्र हुन सक्तैन। तसर्थ, स्वतन्त्र, निष्पक्ष, सक्षम र जवाफदेही बनाउन आयोगलाई स्रोत साधन सम्पन्न, आर्थिक स्वायत्तता, नियम बनाउने र कर्मचारीको प्रबन्ध गर्नसक्ने अधिकार आयोगमा नै निहित रहनु पर्दछ।

तसर्थ, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१), १३ (१) र २४ (९) का साथै जुरी नेपालको तर्फबाट अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेत समेत रि.नं. ०६९-WS-००५७ तथा द्वन्द्व पीडितहरूको तर्फबाट निवेदक सुमन अधिकारी समेतले दायर गरेको रि.नं. ०६९-WS-००५८ मा सम्मानित अदालतबाट मिति २०७० पौष १८ गते भएको आदेशको पालना

नगरी संक्रमणकालीन न्यायको मान्यताप्रतिकूल बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भएको हुँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्दछ भनी गर्नुभएको बहस सुनियो। विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट विद्वान सह-न्यायाधिवक्ताद्वय श्री किरणप्रसाद पौडल र श्री संजीव रेग्मीले गर्नुभएको बहस व्यहोरा:

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधसम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने, समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने, सो घटनाबाट पीडितलाई परिपूरण र गम्भीर अपराधमा संलग्न पीडकलाई कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याउने जस्ता पवित्र उद्देश्यले आएको हो। प्रस्तुत ऐनमा सम्मानित अदालतको मिति २०७०।१।१८ को आदेश अनुसार सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र व्यक्ति बेपत्तासम्बन्धी छानबिन आयोग छुट्टाछुट्टै रूपमा गठन हुने व्यवस्था रहेको छ। ऐनको दफा १३ को उपदफा (२), (३) र (४) व्यवस्थाहरू निवेदकहरूको दावी अनुसार संविधानसँग बाझिएको छैन। संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना हुनुअघि त्यस्ता घटनासँग सम्बन्धित अनुसन्धानको क्रममा वा विचाराधीन रहेका मुद्दाहरूको तथ्यका सम्बन्धमा सम्बन्धित अदालत तथा निकायको परामर्शमा मात्र आयोगले छानबिन गर्ने हुँदा यस्तो व्यवस्थाले न्यायिक संयन्त्रहरूलाई प्रतिस्थापन गर्ने वा हस्तक्षेप हुने अवस्था रहँदैन। ऐनको दफा २६ मा भएको व्यवस्था जस्तोसुकै अपराधको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई पनि आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने भन्ने होइन। दफा २६ को उपदफा (१) र (२) को व्यवस्थालाई दफा २ को खण्ड (ज) को व्यवस्थासँग एकैसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। दफा २६(२) को व्यवस्थाले गम्भीर अपराधका पीडकलाई क्षमादान नहुने स्पष्ट गरेको छ। तसर्थ निवेदन मागबमोजिम उक्त दफा संविधानसँग बाझिएको छैन। दफा २३ को उपदफा (१) र (२) ले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई निःसर्त क्षमादान (Blanket Amnesty) दिन सकिने गरी व्यवस्था गरेको होइन।

ऐनको दफा २२ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले पीडितलाई मेलमिलापको लागि अनुचित दबाव सिर्जना गर्ने र पीडितको सहमतिबिना पनि आयोगले मेलमिलाप भएको घोषणा गर्न सक्ने अवस्था हुँदैन। सो दफा २२ को उपदफा (२) मा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने सम्बन्धमा आयोगले पीडकलाई निजले गरेको गलत कामको पश्चाताप गर्न लगाई पीडितसँग माफी माग्न लगाउनेछ भन्ने व्यवस्था रहेबाट पीडित सन्तुष्ट नरहेसम्म मेलमिलाप हुनसक्ने अवस्था देखिँदैन। स्वतन्त्र र सक्षम आयोगले मानव अधिकारको आधारभूत सिद्धान्त विपरीत गएर पीडितलाई मेलमिलापको लागि दबाव सिर्जना गर्ने वा एकतर्फीरूपमा मेलमिलाप गराउने भन्ने रिट निवेदकको दावी यथार्थमा आधारित नभई पूर्ण काल्पनिक कुरा र शंका मात्र हो। ऐनको दफा २९ को उपदफा (१) मा आयोग नेपाल सरकारको निर्णयबाट गठन हुने भएकाले आयोगले आफ्नो प्रतिवेदन नेपाल सरकारसमक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्ने गरी व्यवस्थापकीय प्रक्रियासम्म व्यवस्थित गरेको हो। शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले आयोगको सिफारिस अनिवार्य रूपमा महान्यायाधिवक्तालाई लेखी पठाउनुपर्ने व्यवस्था सो दफाले गरेको छ।

ऐनको दफा २४ मा भएको कब्जा वा जफत गरेको सम्पत्ति सम्बन्धित व्यक्तिबाट फिर्ता गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने व्यवस्था, दफा १० मा भएको आयोगको सचिवसम्बन्धी व्यवस्था, दफा ११ मा भएको आयोगको लागि आवश्यक पर्ने कर्मचारी मन्त्रालयले उपलब्ध गराउने व्यवस्था, दफा १२ मा आयोगको काम कारवाहीको लागि आवश्यक पर्ने रकम, भवन, साधन तथा अन्य श्रोतको व्यवस्था मन्त्रालयले गर्ने भन्ने व्यवस्था र दफा ४४ मा भएको यस ऐनको कार्यान्वयनको लागि आयोगको परामर्शमा नेपाल सरकारले नियम बनाउन सक्नेछ भन्ने व्यवस्थाले आयोगलाई आवश्यक पर्ने स्रोत र साधनका सम्बन्धमा आयोगको परामर्श अनुसार सरकारको तर्फबाट मन्त्रालयले पुऱ्याउने व्यवस्थापकीय प्रबन्ध मात्र हो। आयोगको परामर्शमा पुऱ्याउने व्यवस्थापकीय प्रबन्धले आयोगको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र सक्षमतामा असर पर्न सक्तैन। तसर्थ, रिट निवेदन माग दावी अनुसारको आदेश जारी हुने अवस्थाको विद्यमानता छैन भनी गर्नुभएको बहस समेत सुनियो।

नियमबमोजिम पेसीसूचीमा चढी निर्णयार्थ पेस हुन आएको प्रस्तुत रिटमा निवेदकहरू एवं विपक्षका तर्फबाट उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायीहरू तथा विद्वान सहन्यायाधिवक्ताहरूको उल्लिखित बहस समेत सुनी निर्णय सुनाउनका लागि आजको पेसी तारिख तोकिएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा रिट निवेदन एवं लिखित जवाफसहितका मिसिल संलग्न कागजातसमेत अध्ययन गरियो।

रिट निवेदनमा लिइएको मुख्य निवेदन दावी:

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा गरिएको कतिपय व्यवस्था अस्पष्ट हुनुका साथै व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, नियन्त्रणमा लिएर गरिएको हत्या, यातना तथा बलात्कार लगायत मानवता विरुद्धको गम्भीर अपराधमा संलग्न कसूरदारहरूले समेत अपराधबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था रहेको छ। यसअघि नेपाल सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिद्वारा जारी भएको बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ उपर सम्मानित अदालतमा जुरी नेपालको तर्फबाट अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतसमेत रि.नं. ०६९-WS-००५७ तथा द्वन्द्व पीडितहरूको तर्फबाट निवेदक सुमन अधिकारीसमेत बाट रि.नं. ०६९-WS-००५८ को रिट दायर भएको थियो। सम्मानित सर्वोच्च अदालतले उक्त रिटहरूमा मिति २०७० पौष १८ गते सो अध्यादेशको दफा २३, २५ र २९ लगायतका प्रावधानहरूलाई असंवैधानिक घोषणा गर्दै गम्भीर प्रकृतिका कसूरहरूमा क्षमादानको सिफारिस नगर्ने प्रत्याभूति हुनुपर्ने, माफी प्रक्रियामा पीडितको सहभागिता र सहमतिलाई अनिवार्य बनाउनु पर्ने। मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपका दोषी देखिएका व्यक्तिउपरको फौजदारी अभियोजन निश्चित, सहज र निर्बाध नबनाई कार्यपालिकाको विवेकाधीन एवं अनिश्चितरूपमा राखिएको भई न्यायमा अवरोध पुग्ने प्रकृतिको देखिएकाले सो व्यवस्थालाई संविधान र कानूनसंगत बनाउनुपर्ने। गम्भीर कसूरमा अल्प हदम्याद तोक्दा मानवअधिकार कानूनको उल्लङ्घनको घटनामा दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना हुन सक्ने हुनाले संविधान र न्यायसंगत हुने गरी संशोधित र परिमार्जन गर्नुपर्ने भन्नेसमेतको आदेश जारी भएको थियो।

हाल जारी भएको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २६ को उपधारा (२) मा राखिएको प्रावधानमा प्रयुक्त "...आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका..." भन्ने वाक्यांशलाई एवं दफा १३ को उपधारा (२) मा रहेको "प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्नेछ" भन्ने र दफा १३ को उपदफा (४) मा रहेको "कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विवाद भएमा त्यसको निर्णय आयोगले गर्नेछ" भन्ने व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रतिकूल हुँदा अमान्य तथा बदर घोषित गरीपाउँ। न्यायिक स्वतन्त्रता तथा पीडितको प्रभावकारी कानूनी उपचारको हकको परिधिभित्र रहेर आयोग र न्यायपालिकाबीचको सम्बन्धलाई पुनःपरिभाषित तथा व्यवस्थित गर्न ऐन संशोधन गर्न विपक्षीको नाउँमा आदेश जारी गरीपाउँ।

पीडितको सुसूचित सहमतिविना मेलमिलाप हुन नसक्ने कुराको कानूनी प्रत्याभूति दिन तथा क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न पीडितको सहमतिलाई अनिवार्य सर्तको रूपमा कानूनी मान्यता दिन, अभियोजनको लागि आयोगले सिधै महान्यायाधिवक्तालाई सिफारिस गर्ने व्यवस्था गर्न र अभियुक्तले विभागीय कारवाहीका आधारमा फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति नपाउने व्यवस्था गर्न तथा कब्जा सम्पत्ति सम्बन्धित हकदारलाई फिर्ता गर्न संगठनसमेतलाई जवाफदेही बनाउन विवादित ऐनका दफा २२ (१), दफा २४, दफा २५ (३) (४), दफा २६ (५), दफा २९ (१) का व्यवस्थाहरू यस सम्मानित अदालतका पूर्व आदेशहरू अनुसार स्थापित विधिशास्त्रसमेतको आधारमा आवश्यक संशोधन गर्न विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेश लगायत उपयुक्त आदेश जारी गरी पाउँ। नियन्त्रणमा लिई गरिएको हत्या, बलात्कार, बेपत्ता, यातना, आमनरसंहार, युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध, जबर्जस्ती विस्थापन लगायतका मानव अधिकार उल्लङ्घनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा मापदण्डअनुरूप अपराधीकरण गरी पीडकलाई सजायको व्यवस्था नगरिएसम्म संक्रमणकालीन न्यायको प्रत्याभूति हुन नसक्ने भएकाले यस सम्मानित अदालतबाट यस सन्दर्भमा

यस अघि जारी गरिएका आदेशहरूलाई समेत कार्यान्वयन गर्न शीघ्र आवश्यक कानून निर्माण गर्नु भन्ने परमादेशको आदेश जारी गरी पाउँ।

नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १३५ (३) (ख) अन्तर्गतको संवैधानिक दायित्वबमोजिम संक्रमणकालीन न्याय सुनिश्चित गर्ने सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतद्वारा जारी आदेश तथा प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तहरूको यथोचित परिपालना गर्न गराउन आवश्यक कार्ययोजनासहित प्रभावकारी अनुगमन गर्नु गराउनु र परिपालना भए नभएको सन्दर्भमा आवधिकरूपमा सर्वोच्च अदालतलाई प्रतिवेदन दिनु भनी विपक्षी महान्यायाधिवक्ताको नाउँमा परमादेश जारी गरीपाउँ।

विपक्षीतर्फबाट प्रतिवाद गरिएको लिखित जवाफको मुख्य अंशः

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०७१ को दफा १३ को उपदफा (२) र (४) का व्यवस्थाहरू संविधानसँग बाझिएको अवस्था छैन। सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित घटनाको फरक प्रकृति र जटिलता हुने भएकाले त्यस्ता घटनाहरूसँग सम्बन्धित विषयमा विशेष किसिमबाट छानबिन गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाउन संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना गरिने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहेको र संविधानले समेत यसलाई स्वीकार गरेको छ। संक्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना हुनुअघि राज्यका विभिन्न संयन्त्रहरूमा अनुसन्धानको क्रममा वा अन्य कुनै रोहमा विचाराधीन त्यस्ता घटनासँग सम्बन्धित मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत वा निकायको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्ने हुँदा यस्तो व्यवस्थाले विद्यमान व्यवस्था र संयन्त्रहरूलाई प्रतिस्थापन गर्न खोजेको वा त्यस्ता निकायको स्वतन्त्रता र सक्षमतामा हस्तक्षेप हुने भन्ने अवस्था रहँदैन।

ऐनको दफा २ को खण्ड (ज) मा गरिएको परिभाषाले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका सबै विषयलाई पर्याप्त रूपमा समेटेको छ। उक्त परिभाषाले अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त र मान्यताहरूलाई पूर्णरूपमा आत्मसात गरेको छ। ऐनको दफा २६ को उपदफा (१) र (२) को व्यवस्थालाई दफा २ को खण्ड (ज) को व्यवस्थसँग एकैसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। दफा २६ को उपदफा (१) र (२) ले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई निःसर्त क्षमादान (Blanket Amnesty) दिन सकिने गरी व्यवस्था गरेको भन्नु ऐनको समग्र उद्देश्य र व्यवस्थाविपरीत हुने भएकाले त्यसरी अर्थ गर्न सकिँदैन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूमा दफा २६ को उपदफा (४) मा उपदफा (३) बमोजिम दिइने निवेदनमा पीडकले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा आफूबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको कुरा स्वीकार गरेको, त्यस्तो कार्यबाट आफूलाई पश्चाताप भएको स्वीकार गरी आयोग समक्ष पीडितसँग चित्त बुझ्दो ढङ्गले क्षमायाचना गर्न मञ्जुर गरेको, भविष्यमा त्यस्तो किसिमको कुनै कार्य नगर्ने प्रतिज्ञा गरेको हुनुपर्ने र पीडकले आफूबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको स्वीकार गरी सो सम्बन्धमा पीडितसँग माफी नमागेसम्म आयोगले पीडकलाई क्षमादान दिनसक्ने अधिकार ऐनको कुनै पनि दफाले आयोगलाई दिएको छैन।

ऐनको दफा २२ ले पीडितको सहमतिबिना आयोगले एकतर्फीरूपमा पीडक र पीडितबीच मेलमिलाप गराउने व्यवस्था गरेको छैन। स्वतन्त्र र सक्षम आयोगले मानव अधिकारको आधारभूत सिद्धान्तविपरीत गएर पीडितलाई मेलमिलापको दबाव सिर्जना गर्ने वा एकतर्फीरूपमा मेलमिलाप गराउने भन्ने रिट निवेदकको दावी यथार्थमा आधारित नभई काल्पनिक कुरा मात्र हो। ऐनको दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले आयोगले ऐनबमोजिम छानबिन गरेका कुराहरूसहितको आफ्नो प्रतिवेदन नेपाल सरकारसमक्ष प्रस्तुत गर्दा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमार्फत सिफारिस कार्यान्वयन गर्न महान्यायाधिवक्तालाई लेखी पठाउने व्यवस्था भएकोमा ऐनको कुनै दफाले पनि उक्त प्रक्रियामा बाधा उत्पन्न गर्ने गरी मन्त्रालयलाई तजवीजी अधिकार दिएको नहुँदा रिट निवेदकको दावीबमोजिम बदर गर्नुपर्ने कुनै आधार र कारण छैन। तसर्थ प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ।

उपर्युक्त बहस जिकीर मनन् गरी, पेस भएको लिखित बहसनोट, रिट निवेदन तथा लिखित जवाफसहितको मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा प्रस्तुत रिट निवेदनको रोहबाट मुख्यतः देहायका विषयहरूमा केन्द्रित रही निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको छः

१. संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानून, मानवीय कानून, नेपालको अन्तरिम संविधान, विस्तृत शान्ति सन्झौता र यस अदालतबाट संस्थापित विधिशास्त्रीय मान्यताहरू के कस्ता रहको छन्?
२. निवेदकहरूले चुनौती दिएको बपेत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ र यसका प्रावधानहरूले उपर्युक्त विधिशास्त्रीय मूल्य मान्यतालाई आत्मसात गर्न सकेको देखिन्छ वा देखिँदैन? नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १२, १३, २४ र यस अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त एवं नेपालको संवैधानिक कानून अनुकूल छन् वा छैनन्?
३. निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो वा होइन?
निर्णय निरूपणको निमित्त तय गरिएका उपर्युक्त प्रश्नहरूका सम्बन्धमा विचार गर्नुपूर्व प्रस्तुत रिट निवेदनमा माग गरिएको विषयवस्तु र त्यसको पृष्ठभूमिको संक्षिप्त सिँहावलोकन गर्नु वाञ्छनीय हुन आएको छ।
४. निवेदकले मुख्यतः व्यवस्थापिका संसदबाट पारित भई लागू भएको बपेत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को प्रस्तावना, दफा ३, १३, २२, २४, २५, २६ र २९ समेतका प्रावधानहरूले सत्यको वस्तुपरक उत्खनन् गरी द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने दोषीहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउनु पर्ने राज्यको दायित्व बहन गराउनुको सट्टा मेलमिलाप र क्षमादानको बहानामा उम्काउने, पीडितहरूको न्याय प्राप्त गर्ने मौलिक हक कुण्ठित पार्ने, संविधानप्रदत्त न्यायपालिकाको अधिकारक्षेत्रमा संकुचन र हस्तक्षेप आमन्त्रण गर्ने र महान्यायाधिवक्ताको अभियोजनको संवैधानिक अधिकारलाई नै चुनौती दिनुका साथै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, विस्तृत शान्ति सन्झौता, २०६३, नेपालले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून एवं यस अदालतबाट विभिन्न रिट निवेदनमा यसअघि नेपाल सरकारसमेतका विरुद्ध जारी भएका उत्प्रेषण, परमादेश र निर्देशनात्मक आदेशसमेतको प्रतिकूल हुँदा अमान्य र बदर घोषित गर्नुका साथै मानव अधिकारका विश्वव्यापी मूल्य र मान्यताअनुकूल हुने गरी संशोधन गर्नुगराउनु भनी परमादेश तथा निर्देशनात्मक आदेश समेतको माग गरेको देखिन्छ।
५. प्रत्यर्थी नेपाल सरकार तथा व्यवस्थापिका संसदको हैसियतमा सो कानून निर्माण गर्ने संविधानसभासमेतको लिखित जवाफ अध्ययन गरि हेर्दा अन्य कुराका अतिरिक्त नेपालमा विगतमा चलेको द्वन्द्वको व्यवस्थापन गरी समाजमा मेलमिलाप र सौहार्द्र सम्बन्ध कायम गरी दिगो शान्ति र स्थायित्वका लागि संविधान, विस्तृत शान्ति सन्झौता, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून तथा यस अदालतबाट भएका आदेशसमेतलाई दृष्टिगत गरी उक्त कानून बनाइएको हुँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्था नरहेको भन्नेसमेत जिकीर लिइएको पाइन्छ।
६. निवेदन दावी तथा लिखित जवाफ जिकीरको उपर्युक्त सन्दर्भमा प्रथमतः निर्णय निरूपणका निमित्त तय गरिएको पहिलो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने हुन आएको छ। यस क्रममा मुख्यतः द्वन्द्वका समयमा घटाइएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनालाई सम्बोधन गर्ने द्वन्द्वोत्तर न्यायिक, अर्धन्यायिक र सामाजिक प्रणाली के कस्तो हुनुपर्ने हो, संक्रमणकालीन न्याय प्रणालीका अवयवहरूको सन्तुलित विधिशास्त्रीय आधारस्तम्भ कसरी निर्माण गर्न सकिन्छ, पीडकलाई निजहरूले गरेको कसूर प्रति न्यायिक र समाजिकरूपमा जिम्मेवार र जवाफदेही बनाउँदै पीडितका चह-याइरहेका पीडाहरूमा न्यायोचित समाधानद्वारा खाटा बसाउने कार्य कुन ढंगबाट हुनु आवश्यक छ भन्ने पृष्ठभूमिको आलोकमा ध्यान जानु अपरिहार्य हुन्छ।
७. वस्तुतः मानव अधिकारहरू मानिसमात्रका त्यस्ता अपरिहार्य स्वार्थ, चाहना र आवश्यकता हुन् जसले मानिसलाई अन्य प्राणीहरूभन्दा भिन्न राख्न सकेको छ। प्राकृतिक प्राणी भएको नाताले मानिससँग अन्योन्याश्रित

भएका र अपहरण गर्ने नसकिने यस्ता अधिकारहरूको दायराभिन्न गैरकानूनी तवरले प्रवेश गर्ने वा अतिक्रमण गर्ने वा उल्लङ्घन गर्ने छुट राज्य वा अमुक संगठन वा कुनै व्यक्ति कसैलाई पनि छैन। त्यस्तै मानवीय संवेदनाका कतिपय विषयहरू संकटकालीन अवस्था वा युद्धका बेला समेत अनतिक्रम्य र संरक्षित रहनु पर्दछ।

८. यद्यपि विभिन्न काल खण्डहरूमा यो वा त्यो अनेक बहानामा युद्ध वा सशस्त्र द्वन्द्वको विभीषिकाबाट मानव समुदाय प्रताडित बनिरहनुपरेको कटु यथार्थलाई बिर्सन सकिँदैन। कतिपय अवस्थामा सशस्त्र द्वन्द्वलाई अपरिहार्य आवश्यकताको कोणबाट ग्रहण गर्ने वा अर्थ्याउने प्रयासहरूसमेत भएका पाइन्छन्। पूर्वीय दर्शनमा सत्य, त्रेता र द्वापर युगमा समेत डरलाग्दा सशस्त्र द्वन्द्वहरू भएको दृष्टान्त पाइन्छ। सुर र असुर, देव र दानव, सत्य र असत्य, धर्म र अधर्मका नाममा गरिएका भनिएका त्यस्ता द्वन्द्वमा देवता वा सत्यको जीत भएको आख्यान हाम्रा लागि नौलो छैन। रामायण, महाभारत र गीता जस्ता हिन्दु धर्म ग्रन्थहरू द्वन्द्वकै घटनामा आधारित भएर रचना गरिएको पाइन्छ। तर आश्चर्यको कुरा त्यसबखत भएका भनिएका सशस्त्र द्वन्द्व पनि स्वच्छन्द नभई युद्धको नियममा आधारित हुने गरेको पाइन्छ। सूर्योदयदेखि सूर्यास्तसम्म मात्र लडाइँ गर्न पाइने, आक्रमण गर्नुअघि शङ्खनाद गरेर विपक्षीलाई सतर्क रहन संकेत दिइने, पछाडिबाट वा झुक्याएर प्रहार नगर्ने, महिला र बालबालिकाहरूलाई आक्रमण नगर्ने तथा घाईते एवं आत्मसमर्पण गर्ने योद्धाहरूलाई नमान्ने, संरक्षण प्रदान गर्ने, धार्मिक युद्धका नियमहरू मानवअधिकार मैत्री र मानवसम्बन्धी देखिन्छन्। साथै द्वन्द्वपछिको अवस्थामा युद्धको नियम उल्लङ्घन गर्ने दोषीलाई दण्डित गर्दै पुनर्निर्माण, विकास र सामाजिक सहअस्तित्व तथा मेलमिलाप कायम गरिएका दृष्टान्तहरू समेत यस्ता आख्यानहरूमा प्रचुर मात्रामा भेटिन्छन्।
९. आधुनिक मानव विकासको इतिहास पनि सशस्त्र द्वन्द्वकै मार्गबाट गुज्रिएको पाइन्छ। एसिया, अफ्रिका मात्र होइन आधुनिक सभ्यताको परिचायक ठान्ने युरोप र अमेरिकी महाद्विपहरूको सभ्यता निर्माणसमेत द्वन्द्वकै जगमा खडा भएको भन्ने देखिन्छ। यस दृष्टिकोणबाट हेर्दा विश्वभरिका राज्यहरूको वर्तमान राजनीतिक सीमा रेखा कुनै न कुनै रूपमा द्वन्द्वकै असर र प्रभावबाट कोरिएको अवस्थालाई हेक्का राख्न पर्ने हुन्छ।
१०. अन्ततोगत्वा युद्धको पीडाबाट हार खाएर मानिसले आफ्नै हृदयको स्पन्दनको साझा विवेकबाट जागरुक भई यसलाई रोक्ने वा द्वन्द्व श्रृजित असर वा पीडालाई कम जोखिमयुक्त बनाउने प्रयासको थालनी गरेको पनि शताब्दीयौं नाघिसकेको देखिन्छ। प्रथम विश्वयुद्धअघि युरोपमा यस्ता कैयौं प्रयासहरू भएका पाइन्छन्। लिग अफ नेशन्सको स्थापना युद्धकै अन्त्यको खोजीस्वरूप भए पनि यसले दोस्रो विश्वयुद्धको त्रासदीपूर्ण नरसंहार र पीडाबाट मानव समुदायलाई जोगाउन सकेन। यसका दुष्प्रभावहरूले अझैसम्म पनि मानव सभ्यतामाथि औला ठड्याइरहेको अवस्था छ। दोस्रो विश्वयुद्धको समाप्तिसँगै तेस्रो विश्वयुद्धको पुनरावृत्ति हुन नदिन संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापना गरिएको र यसको स्थापना सँगसँगै द्वन्द्व रोकथाम र व्यवस्थापनका अन्तर्राष्ट्रिय पहलहरूले ठोस आकार लिन थालेको वस्तुतथ्य सबैलाई विदितै भएको कुरा हो। त्यसलाई पुनरावृत्ति गर्न यहाँ सम्भव र आवश्यक छैन। आवश्यकता केवल स्मरणमात्रको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापनापछिको सात दशक पारगर्दासम्मको आजको दिनसम्म आइपुग्दा तेस्रो विश्वयुद्धको खतरा त टरेकै छ तर राज्य राज्यबीच द्विपक्षीय, त्रिपक्षीय तथा राज्यभिन्नै आन्तरिक रूपमा विभिन्न वर्ग, समुदाय वा त्यस्ता समुदाय र राज्यबीच कुनै न कुनै कारणबाट द्वन्द्वहरू भईरहेको देखिन्छ।
११. इतिहासबाट पाठ सिक्दै विश्वजनमतले यो कुरामा मत्तैक्यता कायम गरेको छ कि अब जुनसुकै उद्देश्य वा प्रयोजनबाट गरिने द्वन्द्व हुन् तिनको आडमा मानव अधिकार र मानवीय संवेदनालाई उल्लङ्घन गर्ने छुट कसैलाई छैन। त्यसैले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको निगरानी, नियमन र उपस्थिति हरेक आन्तरिक वा

बाह्य सशस्त्र द्वन्द्वका घटनाहरूको रहरहेकै हुन्छ। राष्ट्रिय कानूनका अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानूनविपरीत हुने मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरू अक्षम्य छन् र दण्डनीय छन्। त्यस प्रकारको दोषबाट उन्मुक्ति लिन अब सम्भव छैन। सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका विषय कुनै मुलुक विशेषको मात्र चासो र स्वार्थको विषय नभई समग्र विश्वको साझा सरोकार निहित रहेको अर्थात् विश्वव्यापीकरणको अविभाज्य र अक्षुण्ण एजेण्डा बन्न पुगेको छ। त्यसैले यस्ता विषयहरूलाई न्यायको दायरामै नल्याउने वा ल्याएर पनि सामसुम पार्न खोज्ने प्रवृत्तिले वैधता नपाउने निश्चित छ।

१२. सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा लागू हुने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका दुई प्रणालीभित्र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून पर्दछन्। यी दुवै एक अर्काका प्रतिस्पर्धी नभई परिपूरक हुन्। मानव अधिकार कानून द्वन्द्व र शान्ति जनुसुकै अवस्थामा पनि लागू हुन्छ भने मानवीय कानून युद्धको समयमा लागू हुन्छ। तर यी दुवैको उद्देश्य मानव मर्यादाको रक्षा वा संरक्षण गर्नु नै हो। पक्ष राष्ट्रहरूले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबाट उपर्युक्त कानून प्रणालीको समग्रस्वरूप निर्माण भएको छ। मुख्यतः अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले पक्ष राष्ट्रहरूको दायित्व तोकेको देखिन्छ भने मानवीय कानून द्वन्द्वरत सबैपक्षलाई समानरूपमा लागू हुन्छ। उक्त कानूनहरूले मुख्यतः मानवता विरुद्धको अपराध, आम नरसंहार, जाति हत्या, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने, मानव बेचबिखन र बलात्कार, क्रूर अमानवीय व्यवहार, यातना र गैरकानूनी हत्या जस्ता अपराधहरूलाई मानव अधिकार उल्लङ्घनका गम्भीर घटनाको रूपमा लिएको पाइन्छ।
१३. जेनेभा महासन्धि, १९४९ र यससँग सम्बद्ध साझा महासन्धिहरू अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका लिखित श्रोत हुन्। यीमध्येका चार वटा महासन्धिलाई नेपालले मिति २०२०।१०।२४^{१०२} मा अनुमोदन गरिसकेको हुँदा विगतको द्वन्द्वको क्रममा यिनका प्रावधानहरू स्वतः आकर्षित हुन्छन्। त्यस्तै प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनहरू पनि अन्योन्याश्रितरूपमा सँगसँगै लागू हुन्छन्।
१४. अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनका रूपमा पर्नेमध्ये जातीय विभेद उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६ र ऐजन्को पहिलो र दोस्रो स्वेच्छिक प्रोटोकल, आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ र यसको अनुबन्ध, महिला विरुद्ध सबै प्रकारका विभेदको उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९ र ऐजन्को स्वेच्छिक प्रोटोकल, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायसम्बन्धी महासन्धि, १९८४, बालअधिकार महासन्धि, १९८९ र यसका दुई वटा स्वेच्छिक प्रोटोकलसमेतले नेपालले विगतको द्वन्द्व अगावै अनुमोदन गरिसकेको अवस्था हुँदा तिनको उपेक्षाबाट गरिने द्वन्द्वोत्तर व्यवस्थापन विश्व समुदायलाई स्वीकार्य हुन सक्तैन। नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को धारा ९ ले त्यस्ता सन्धिसँग बाझिएका नेपाल कानून अमान्य भई सन्धिकै प्रावधान क्रियाशील हुने घोषणात्मक व्यवस्था गरेको कुरा स्मरणीय छ।
१५. मानव अधिकारको चर्चा गर्दा विसर्गै नसकिने अपरिहार्य विषय मानिसको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अर्थात् जीवनको अधिकार अन्य अधिकार भन्दा उपल्लो कोटीमा पर्दछ। जस्तै सङ्घट वा विपत् आइपरेको अवस्थामा समेत नागरिकको जीवनको अधिकार अपहरित वा कुण्ठित हुन सक्तैन। नेपालले अनुमोदन गरेको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा ४ (२) ले धारा ६, ७, ८ (प्रकरण १ र २), ११, १५, १६ र १८ प्रदत्त देहायका मानव अधिकारहरूलाई संकटकालमा समेत हरण गर्न नमिल्ने (Non derogable Right) अधिकारको रूपमा राखेको देखिन्छ:

^{१०२} सर्वोच्च अदालतको फैसलामा मिति २०२०/१०/२४ मा अनुमोदन गरिसकेको भन्ने उल्लेख भएतापनि ७ फ्रेब्रुअरी १९६४ मा नेपालले अनुमोदन गरेको

- क) जीवनको अधिकार -धारा ६,
ख) यातना, क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्ध संरक्षण-धारा ७,
ग) दासत्व, दास व्यापार र चाकरीबाट उन्मुक्ति-धारा ८ (१) र (२),
घ) करारीय दायित्व पूरा गर्न नसकेबापत थुनामा बस्न नपर्ने- धारा ११,
ङ) फौजदारी कानूनको भूतलक्षी प्रयोग गर्न नहुने-धारा १५,
च) कानूनको अगाडि व्यक्तिको मान्यता पाउने अधिकार -धारा १६,
छ) विचार, विवेक र धार्मिक स्वतन्त्रता-धारा १८,
१६. यसैगरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १४३ को उपधारा (७) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशअनुसार देहायका मौलिक हकहरू संकटकालमा समेत निलम्बन गर्न नमिल्ने देखिन्छः
- क) जीवनको अधिकार, वैयक्तिक स्वतन्त्रता, राजनीतिक दल र संघसंस्था खोल्ने समेत स्वतन्त्रता-धारा १२ (१), (२) र (३) को खण्ड (ग) र (घ),
ख) समानताको हक-धारा १३,
ग) छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हक-धारा १४,
घ) कुनै समाचार प्रकाशन, प्रसारण गरेबापत विद्युतीय वा छापा माध्यम बन्द, जफत र दर्ता खारेज नहुने-धारा १५ को उपधारा (३) र (४),
ङ) वातावरण तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक-धारा १६,
च) शिक्षा तथा संस्कृतिसम्बन्धी हक-धारा १७,
छ) रोजगारी तथा सामाजिक सुरक्षामुलक हक-धारा १८,
ज) महिलाको हक-धारा २०,
झ) सामाजिक न्यायको हक-धारा २१,
ञ) बालबालिकाको हक-धारा २२,
ट) धर्मसम्बन्धी हक-धारा २३,
ठ) न्यायसम्बन्धी हक-धारा २४,
ड) यातना विरुद्धको हक-धारा २६,
ढ) शोषण विरुद्धको हक-धारा २९,
ण) श्रमसम्बन्धी हक-धारा ३०,
त) देश निकाला विरुद्धको हक-धारा ३१,
थ) उल्लिखित अधिकार र स्वतन्त्रता अतिक्रमण भएमा अलबलम्बन गर्न सकिने संवैधानिक उपचारको हक र बन्दीप्रत्यक्षीकरणको उपचार प्राप्त गर्ने हक-धारा ३२।
१७. तुलनात्मक अध्ययनबाट नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ४ (२) ले अनुल्लङ्घनीय बनाएका प्रायः सबैजसो मानव अधिकारहरूलाई वर्तमान अन्तरिम संविधानको धारा १४३ (७) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले पनि अहरणीय मौलिक हककै कोटीमा राखेको देखिन्छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रले निलम्बन गर्न नमिल्ने अधिकारको सूचीमा राखेको अधिकारका अतिरिक्त नेपालको अन्तरिम संविधानले समानताको हक, छुवाछुत विरुद्धको हक, संचारमाध्यम र पत्रपत्रिका, वातावरण तथा स्वास्थ्य, शिक्षा तथा संस्कृति, सामाजिक न्याय, महिला, बालबालिका, धर्म, न्याय, यातना विरुद्धको, श्रमसम्बन्धी, देश निकाला विरुद्धका हक अधिकारहरू निलम्बन

नहुने कोटीमा राखेको देखिन्छ। अन्तरिम संविधानको यो व्यवस्था नेपालले अनुमोदन गरेको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको व्यवस्थाभन्दा पनि उदार र फराकिलो देखिन्छ।

१८. संक्रमणकालीन न्याय समाजसँग अन्योन्याश्रित प्रक्रिया वा संयन्त्र हो। यसमा मूलतः पीडित र पीडक सम्मुख हुन्छन्। त्यस्तै यसका मुख्यतः दुइवटा आयाम हुन्छन्। पहिलो विगतमा घटाइएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधिक घटनाका दोषीहरूलाई दण्डित गर्ने र दोस्रो मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्ने। यी दुवै प्रक्रियाबाट पीडकलाई कानून र समाजप्रति निरन्तर उत्तरदायी वा जवाफदेही बनाइन्छ। के कस्ता विषयहरू न्यायको दायरामा आउने हुन् र के कस्ता विषयहरू मेलमिलापमा जाने हुन् भन्ने कुराको वास्तविकता पत्ता लगाई सही ढंगबाट कार्यान्वयन गर्नु नै संक्रमणकालीन न्यायको अभीष्ट हो। गम्भीर कसूर गर्ने व्यक्तिलाई मेलमिलापको बहानामा सजायबाट उम्काउने र मनसायसहित नगरिएका सामान्य प्रकृतिका घटनाहरूमा पनि अभियोजन नै गर्नुपर्छ भन्ने सोचले संक्रमणकालीन न्याय सफल हुन सक्ने। संक्रमणकालीन न्यायका देहायका चार चरण रहेका छन्:

- क) विगतमा भएका घटनाहरूको सत्यतथ्य अन्वेषण (Truth Seeking) गरी सार्वजनिक गर्ने।
- ख) गम्भीर प्रकृतिका घटनामा संलग्नहरूलाई अभियोजन गरी न्याय (Justice) कायम गर्ने।
- ग) पीडितलाई सम्बोधन गरी परिपूरणको (Reparation) व्यवस्था गर्ने।
- घ) भविष्यमा त्यस्ता घटना नदोहोरिने (Non-recurrence) सुनिश्चितता गराउने।

१९. त्यसैगरी यस अदालतबाट द्वन्द्वकालमा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य लगायत हत्या, बलात्कार जस्ता मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका दोषीहरूलाई न्यायको दायरामा नल्याई राज्यले त्यत्तिकै उन्मुक्ति दिन मिल्दैन भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न रिट निवेदनहरूको रोहबाट नेपाल सरकार समेतका नाममा पटकपटक आदेश जारी भएको अवस्था छ।

अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा निजको सहोदर भाई रविन्द्रप्रसाद ढकालसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय सिंहदरवार:

२०. प्रस्तुत बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदनमा मुख्यतः द्वन्द्वको समयमा बलपूर्वक पक्राउ गरी बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको खोजी गरी रिहा गर्न माग गरिएको देखिन्छ। उक्त निवेदनमा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी बेपत्ता पारेका भनिएका व्यक्तिहरूको स्थिति, बेपत्ता पारिएका वा पत्ता नलागेका नागरिकहरूको हकमा खासगरी द्वन्द्वरत अवस्थामा राज्यको के कस्तो दायित्व रहने, यस्तो दायित्व निर्वाह गर्ने गराउने कुरामा न्यायीक उपचारको के कस्तो सम्भावना रहन्छ र सो सिलसिलामा अदालतको भूमिका के कस्तो हुन सक्छ, बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति जाँचबुझ गर्न तथा सार्वजनिक गर्न हालसम्म के कस्तो प्रयास भयो, सो प्रयास पर्याप्त र प्रभावकारी भयो भएन, त्यस सम्बन्धमा के गर्न उपयुक्त हुन्छ, अनुसन्धान एवं छानबिन गरी बेपत्ता भएका नागरिकहरूको स्थिति पत्ता लगाउन, दोषीलाई दण्ड दिन र पीडितलाई क्षतिपूर्तिलगायतका उपचार दिने सम्बन्धमा के कस्तो कानूनी व्यवस्था बिद्यमान छ, त्यस्तो कानूनी व्यवस्था पर्याप्त र प्रभावकारी छ, छैन, छैन भने के कस्तो कानूनी संरचना र पहल आवश्यक हुन्छ, बेपत्ता पारिएको भनिएका नागरिकहरूको सम्बन्धमा खोजबिन गर्नेलगायतको उपचार प्राप्त गर्न तथा बेपत्ता पारिएको कारणले सम्बन्धित परिवारमा पर्न गएको क्षति तथा असरलाई मध्यनजर राखी तत्काल भोग्न परेको पिडा र क्षति कम गर्न तात्कालिक राहतस्वरूप कुनै अन्तरिम व्यवस्था गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ, हुँदैन, यदि हुन्छ भने हाल परिरहेकै निवेदनहरूबाट नै यस्तो आदेश गर्न मिल्छ, मिल्दैन भन्ने प्रश्नहरूमा केन्द्रित रही द्वन्द्वकालमा बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य नेपालको संविधान र कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून तथा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, २००६

(International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, 2006) समेतको प्रतिकूल हुन जाने भन्दै यस प्रकारको गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाका दोषीलाई न्यायको दायरामा नल्याई उन्मुक्ति दिन नमिल्ने व्याख्या गर्दै देहायबमोजिम आदेश जारी गरेको देखिन्छ:

द्वन्द्वको क्रममा भएको व्यापक प्रकृतिको बेपत्ता पारिएका घटनाहरू र अन्य अवस्थामा पनि बेपत्ता पारिएका अवस्थामा पक्रने, थुन्ने, बन्धक राख्ने, थुन्दाको बापतमा अपनाउनु पर्ने सतर्कता र व्यवस्था, पीडित व्यक्ति तथा निजको परिवारजनको अधिकार, निजहरूले प्राप्त गर्न सक्ने उपचार, निजहरूको सम्बन्धमा गरिने प्रभावकारी अनुसन्धान जस्ता विषयहरूमा सम्बोधन गरिएको हामीकहाँ कानूनकै अभाव देखियो। सार्वजनिक महत्वको कुनै प्रश्नमा जाँचबुझ गर्ने ऐन सम्मको व्यवस्था भए पनि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सन्दर्भमा सो प्रयोजनका लागि जाँचबुझ गर्न बनेको ऐन नै नहुनाले त्यस्तो ऐनबिना वास्तविक, व्यावहारिक र प्रभावकारी जाँचबुझ हुन नसक्ने देखियो। साथै विद्यमान फौजदारी कानून भित्र पनि यससँग सम्बन्धित प्रश्नहरूलाई सम्बोधन गर्ने कानूनी र संरचनात्मक व्यवस्था गरिएको पाइएन।

तसर्थ यो समस्याको प्रभावकारी सम्बोधन गर्नको लागि बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूर कायम गर्ने, बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको कुरालाई बेपत्ता पारिएकाहरूको संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि, २००६ मा समावेश गरिएको परिभाषा अनुरूप परिभाषित गर्न, थुनुवाको अधिकार, थुनामा राखेको दायित्व, थुनामा राख्ने ठाउँको किटान र थुनामा रहनेसँग निजको वकील र परिवारजनको सम्बन्ध र पहुँचको व्यवस्था, थुनुवालाई थुनाको कारणको सूचनाको हक, थुनुवाका न्यायिक उपचारको हकको व्यवस्था, गैर कानूनी थुनामा राखेको अवस्थाको थुनुवा तथा निजलाई थुनामा राखिएबाट वा बेपत्ता पारिएबाट पीडित भएका सम्बन्धित व्यक्ति तथा परिवारको क्षतिपूर्तिलगायतको उपचारको हक, अनुसन्धान प्रक्रियालाई प्रभावहीन हुन नपाउने गरी लचिलो हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्था, गैरकानूनी थुनामा राखेको वा बेपत्ता गऱ्यो भन्नेसम्बन्धी उजुरी सुन्ने निकाय र तिनको उत्तरदायित्व, थुनामा राख्दा थुनुवाको प्रयोजनको लागि औपचारिक बन्दीगृहको व्यवस्था गरी त्यस्तोमा मात्रै थुनामा राख्ने, थुनामा राख्दा मानवीय व्यवहार गर्ने, थुनुवाको लागि थुनामा राख्दाको समय, अवस्था, थुनामा राख्न आदेश दिने अधिकारीको नाम नामेसी र ठेगानालगायतका प्रासङ्गिक विवरणहरू र थुना हस्तान्तरण गर्दा पनि तदनुरूपको व्यवस्था गर्नुपर्ने दायित्व, थुनुवाका सबै अवस्थाबारे परिवारजनले थाहा पाउने अधिकार र सो सहज साध्य गर्ने प्रक्रियाको विकास, थुनाबाट मुक्त गर्दा पनि वास्तवमा मुक्ति पाएको स्थिति झल्किने सर्तहरूको व्यवस्था र निजको शारीरिक एवं मानसिक अवस्थाको अभिलेख राख्ने जस्ता व्यवस्थाहरू समेटिएको कानूनको निर्माण प्राथमिकताको साथ गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस भएको छ। बेपत्ता पार्ने कार्यमा सलग्न भई मुद्दा चलाइएको अवस्थामा वा सजाय तोकिएका व्यक्तिहरूलाई माफी दिन नमिल्ने जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको सम्बन्धमा पनि ध्यानाकर्षण गरी उचित व्यवस्था गर्नु उत्तिकै महत्वपूर्ण छ। यस प्रयोजनको लागि बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance) लाई मार्गनिर्देशकको रूपमा ग्रहण गर्न बाञ्छनीय हुन्छ।

२१. उपर्युक्तबमोजिम बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी ऐन कार्यान्वयनको लागि सोही ऐनमा वा छुट्टैरूपमा त्यस्ता बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा छुट्टै जाँचबुझ आयोग गठन गर्ने व्यवस्थासमेत समावेश गर्न बाञ्छनीय हुन्छ। यस किसिमको समस्याको जाँचबुझ गर्न छुट्टै अधिकार, सीप र प्रक्रियाको आवश्यकता हुने हुनाले संयुक्त राष्ट्रसंघको मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको तत्वावधानमा विकसित बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा जाँचबुझ गर्ने आयोगको आधारहरू

(Criteria for Commission on Enforced Disappearance) लाई मार्ग निर्देशकको रूपमा सर्तहरू किटान गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ।

२२. यसअन्तर्गत अन्य कुराको अतिरिक्त प्रस्तुत विषयसँग सम्बन्धित सबै घटनाहरूको जाँचबुझ गर्ने, आयोगको कार्यक्षेत्र स्पष्ट गर्ने, त्यस्तो जाँचबुझले अदालतको प्रतिस्थापन नगर्ने, आयोगमा मनोनित व्यक्ति सो कामको लागि उपयुक्त र दक्ष हुनु पर्ने, निजहरू स्वतन्त्र र निष्पक्ष हुनु पर्ने, सो को लागि आवश्यक सेवासर्त र सुविधाको व्यवस्था गर्नुपर्ने, त्यसमा महिला वा अन्य जाती वा समुदायको प्रतिनिधित्व हुनु पर्ने, आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार ऐनमा नै तोकिनु पर्ने, समस्याका प्रकृति अनुसार कुनै पनि स्रोतबाट प्राप्त जानकारीको आधारमा जाँचबुझ गर्न सक्ने, स्थिति स्पष्ट नभएसम्म जाँचबुझ निरन्तर गनुपर्ने व्यवस्था, जाँचबुझको लागि महत्वपूर्ण पीडित, साक्षी, उजूरवाला, वकील र अनुसन्धानकर्ता सबैलाई अनुसन्धानमा सहयोगी बनिरहनको लागि निजहरूको सुरक्षाको व्यवस्था गर्ने, पीडितहरूले आफ्नो सरोकार र भनाई राख्न पाउने अधिकार र अवसरको व्यवस्था, निजहरूको भनाई गोप्य राख्न सकिने व्यवस्था गर्न जरुरी हुन्छ भने त्यस्ता आयोगलाई आवश्यक ठाउँ, कार्यालय आदिको निरीक्षण गर्ने, बुझ्नपर्ने देखिएका व्यक्तिहरू बुझ्नेलगायतको सबै अधिकार दिन आवश्यक हुन्छ। त्यस्ता आयोगलाई आफ्नो तोकिएको कार्यसम्पन्न गर्न आवश्यक स्रोत साधन उपलब्ध गराउने व्यवस्था पनि सुनिश्चित गर्न जरुरी हुन्छ। यी सबै कुराहरू विधि निर्माणको क्रममा विचार गरिन वाञ्छनीय हुन्छ।
२३. कानून बनाउने कुरामा सार्वभौम नेपाली जनताले सुम्पेको विधायिकी अधिकारअन्तर्गत बुद्धिमानीपूर्वक विधिनिर्माण गर्ने सिलसिलामा उपर्युक्त कुराहरूलाई वाञ्छित स्थान दिएमा यस किसिमको समस्या भोगेका जनता कुनै न कुनै हदसम्म लाभान्वित हुन सक्ने आशा गर्न सकिन्छ।
२४. यसरी बेपत्ता पारिएको व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी ऐन, तिनीहरूलाई बेपत्ता पारिएको कारण र अवस्थावारे जाँचबुझ आयोगको व्यवस्था कानूनबाटै गरी व्यापकरूपमा छानबिन गर्न अधिकारसम्पन्न उपयुक्त आयोग गठन गरी निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूको हकमा छानबिन गरी प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाउने र सो आधारमा फौजदारी अनुसन्धान पूरा गरी आवश्यकता र उपयुक्तता अनुसार सम्बन्धित व्यक्तिको हकमा अभियोजनलगायतको निर्णय गर्नु गराउनु भनी विपक्षी नेपाल सरकार, गृहमन्त्रालय तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी गरिदिएको छ।
२५. बेपत्ता भएको कारणले सम्बन्धित व्यक्तिले भोगेको असरको अतिरिक्त परिवारजन बेपत्ता भएको कारणले परिवारले विभिन्न सामाजिक, आर्थिक एवं मानसिक क्षति निरन्तररूपमा भोग्न परिरहेको हुन्छ। बेपत्ता भएको मानिसको खोजबिन गर्नको लागि लाग्ने समय, श्रम र व्यय अनि सो सिलसिलामा आफूले गुमाएको शान्ति र व्यहोरेको भार साथै बेपत्ता पारिएको भनेको व्यक्तिको अनुपस्थितिले श्रम, उत्पादकत्व तथा सुरक्षालगायतमा परेको असरको मूल्याङ्कन गरियो भने यसको दुरगामी सामाजिक तथा आर्थिक परिणामहरू देखिन आउँछन्। राज्यले एकातिर बेपत्ता पारिएको भनिएका व्यक्तिहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न नसकेको र अर्कोतिर परिवारजनले सो सिलसिलामा निरन्तर क्षति र दायित्व व्यहोर्नु परिरहेको हुँदा बेपत्ता पारिएको भनेको व्यक्तिहरूको स्थिति निर्णायकरूपमा स्पष्ट नभएसम्म यसबाट सिर्जित पीडा निरन्तर हुने हुनाले यसको सम्बोधन पनि कुनै रूपमा गर्न अनिवार्य देखिन्छ।
२६. जीवनको सुरक्षा र स्वतन्त्रताको अधिकार उल्लङ्घनको घटनालाई कुनै मौद्रिक वा आर्थिकरूपमा क्षतिपूर्ति हुन सक्ने अवस्था नै रहन्न। त्यसो भएपनि पीडितको परिवारलाई किञ्चित भए पनि सहयोग गर्न राज्यको उत्तरदायित्व भएको र अधिकारहरू उपचारको प्रभावकारी व्यवस्थाबिना अर्थहीन हुने हुनाले उपचार खोज्ने

पीडितको परिवारको हकलाई सम्मान गर्न पनि अन्तरिम प्रकृतिको तात्कालिक राहतस्वरूप सहायता दिनुपर्ने आवश्यकतालाई यो इजलासले हार्दिकरूपमा हृदयङ्गम गरेको छ।

२७. यस अदालतको आदेशबाट गठित कार्यटोलीको अनुसन्धानबाट समेत मृत्यु भै सकेको पुष्टि भएको भनिएका व्यक्ति चक्रवहादुर कटुवालको हकमा तात्कालिक राहतको रूपमा तिनको नजिकको हकवालालाई र अन्य मृत घोषित भएका परिवारलाई जनही २ लाख रुपैया क्षतिपूर्ति दिने, यस अदालतको अनुसन्धान टोलीबाट छानबिन गरी सकिएको सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरि बेपत्ता पारिएको निष्कर्ष निकालिएको राजेन्द्रप्रसाद ढकाल, बिपिन भण्डारी र दिलवहादुर राईको हकमा जनही एक लाख पचास हजार र बाँकी निवेदनमा उल्लिखित स्थिति प्रष्ट नभएका व्यक्तिहरूको हकमा जनही १ लाख रुपैया तात्कालिक राहतस्वरूप अविलम्ब उपलब्ध गराइ दिनु भनी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको नाममा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०० र १०७ (२) अनुसार यो आदेश जारी गरिदिएको छ।
२८. साथै, माथि विभिन्न प्रकरणमा उल्लिखित कुराहरूमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी हालसम्मको पीडितहरूको अवस्था र यसपछि पनि बेपत्ता भएका कारणले निरन्तर भोग्नुपरेको क्षति र असुविधालाई विचार गरी आर्थिक, शैक्षिक, रोजगारीलगायतको विभिन्न पक्षहरू विचार गरी उपयुक्त राहत कार्यक्रम तर्जुमा गरी लागू गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिदिएको छ।

द्वन्द्वपीडित तथा कृषक हकहित संरक्षण समाज केन्द्रीय कार्यालय, कैलाली धनगढीका तर्फबाट अख्तियारप्राप्त भै आफ्नो हकमा समेत लिलाधर भण्डारीसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय सिंहदरवार, काठमाडौंसमेत:

२९. प्रस्तुत परमादेशको निवेदनमा सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा निवेदकहरूको परिवारको नाममा रहेको विभिन्न चल अचल सम्पत्ति, उद्योगधन्दा कलकारखाना, पेसा व्यवसाय जस्ता निजी सम्पत्ति विपक्षी पार्टी एवं पार्टीका भातृ संगठनहरूले कब्जा गरी निवेदकहरूलाई घरबार बिहीन, पेसा बिहीन बनाई कब्जा गरी विस्थापित जीवन बिताउनु परेको, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा समेत त्यस्तो सम्पत्ति फिर्ता गर्ने सम्बन्धमा शान्ति सम्झौता गर्ने दलहरूद्वारा गरिएको प्रतिबद्धतालाई संविधान मै उल्लेख भएको हुँदा नेपाल सरकार, राजनीतिक दल एवं मानव अधिकार आयोगसमक्ष त्यस्तो सम्पत्ति, घर, जग्गा फिर्ताको लागि पटकपटक निवेदन गर्दा कुनै पहल चासो नभएर देशभित्रै अनागरिकको रूपमा विस्थापित जीवन बिताउनु परेको हुँदा विपक्षीहरूबाट कब्जा भएका सम्पत्ति अविलम्ब फिर्ता गरी न्यायोचित क्षतिपूर्तिसमेत दिनु दिलाउनु भन्ने परमादेशको आदेशसमेत माग गरेको देखिन्छ। उक्त निवेदनमा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट संक्रमणकालीन न्यायको सम्बन्धमा व्याख्या र विवेचना गर्दै कब्जा गरिएको सम्पत्ति फिर्ता गर्नको लागि देहायबमोजिमको आदेश जारी भएको पाइन्छ:

क) संक्रमणकालीन न्यायमा द्वन्द्वकालका घटनाहरूको समग्रतामा मूल्याङ्कन गरी रणनीतिक उपचार गर्ने दृष्टिकोण लिईन्छ, त्यसैले अपराध अनुसन्धान र अभियोजन, सत्य अन्वेषण (Truth Seeking), क्षतिपूर्ति (Reparation), संस्थागत सुधार (Institutional Reform), परीक्षण (Vetting) लगायतका विविध पक्षहरूमा चरणबद्ध विचार गर्नुपर्ने।

ख) द्वन्द्वकालमा भइरहका मानवीय कानून विरुद्धका वा मानव अधिकार उल्लङ्घनका गम्भीर कसूरहरू रोक्ने, ती कसूरहरू दोहोरिन नदिने, पीडितमा सुरक्षा र आत्मसम्मानको भाव उद्बोधन गराउने, घटनावलीको यथार्थ अभिलेख राख्ने, राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानूनी राज्यको पुनस्थापना गर्ने, अन्ततः शान्ति बहालीको मार्गमा योगदान पुऱ्याउने नै संक्रमणकालीन न्यायका मुख्य अभीष्टहरू हुने।

- ग) निर्विवाद सम्पत्तिहरू निवेदकहरूले कानूनबमोजिम भोग विक्री गर्न पाउने सम्पत्तिहरू हुँदा त्यस्तो सम्पत्तिको संरक्षण गर्नु राज्यको पहिलो कर्तव्य हुन आउने।
- घ) द्वन्द्वको कारणहरू जे भए पनि व्यक्तिको जीउ, ज्यान र सम्पत्तिको हक अनुल्लङ्घनीय रहन्छन्। द्वन्द्व चर्किएको कारणले मात्रै कसैको वैयक्तिक वा साम्पत्तिक हकमा हस्तक्षेप वा उल्लङ्घन गरेको कार्यले वैधता प्राप्त गर्न नसक्ने हुँदा द्वन्द्वको सिलसिलामा गरिएको भए पनि कानूनप्रदत्त हक हनन्को हरेक कार्य गैरकानूनी नै मानिने।
- ङ) संविधानअन्तर्गत स्थापित हकहरूको प्रयोग वा प्रचलनमा शान्ति सम्झौताले पनि प्रतिबद्धता जाहेर गरेको हुँदा हक प्रचलन गराउने प्रयोजनको लागि आनुषङ्गिकरूपमा अदालतले शान्ति सम्झौतामा अभिव्यक्त मूल्य वा मान्यताको सम्बन्धमा प्रासङ्गिकरूपमा राज्यको ध्यानाकर्षण गराउन मिल्ने।
- च) संविधानले सम्पत्तिलाई मौलिक हकको रूपमा सम्मानजनक र प्रभावकारी स्थान दिएको हुनाले कानूनबमोजिम अधिग्रहण गरेको अवस्थामा बाहेक सम्पत्तिको गैरकानूनी कब्जालाई वैध ठहराउने कुनै पनि राजनीतिक वा अन्य चेष्टा मान्य हुन नसक्ने।
- छ) संविधानको आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा स्वीकृत सम्पत्तिको हकसहितको मौलिक हक, कानूनी राज्य र उत्तरदायी सरकारका सिद्धान्तहरूविपरीत सम्पत्तिको वास्तविक धनीलाई सम्पत्तिको उपभोग गर्न वा हक हस्तान्तरण गर्न नदिनु भनेको संवैधानिक राज्यको मौलिक आधारमा नै प्रहार गर्नु जस्तो हो। संविधानविपरीतको यस्तो सङ्कोच वा व्यवहार कायम रहन दिने हो भने कुनै संविधान बनाउनु वा त्यसमा कानूनी राज्य, स्वतन्त्र न्यायपालिका, मौलिक अधिकार आदिको व्यवस्था गर्नुको कुनै अर्थ नरहने।
- ज) ठूलो संख्यामा वा सामुदायिकरूपमा सम्पत्तिको वा व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको हकको उल्लङ्घन भइरहन्छ भने राज्यले हस्तक्षेपकारी भूमिका निर्वाह गरी कानूनको कार्यान्वयन गरी स्थितिलाई सामान्य बनाउनु अनिवार्य कर्तव्य हुने।
- झ) द्वन्द्वकालमा सम्पत्ति कब्जा लगायतको मौलिक एवम् मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलगायतको सङ्क्रमणकालीन न्यायका समस्याहरूबारे खास संयन्त्र एवं कार्यक्रममार्फत् सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकतातर्फ नेपाल सरकारको ध्यानाकर्षण हुनुपर्ने देखियो।
- ञ) निवेदकहरूले निजहरूको सम्पत्तिको अनधिकृत कब्जा छुटाई हालसम्मको क्षतिपूर्तिसहित सम्पत्ति फिर्ता पाउन माग गरेकाले सो गर्नुअघि निवेदकहरूको खासखास सम्पत्तिको दर्ता श्रेस्ता र भोग तथा तिनको आय उपार्जनको समीक्षा गरी क्षतिसमेतको आँकलन गरी निरूपण गर्नुपर्ने स्थिति देखिन आयो।
- ट) सो प्रयोजनको लागि निवेदकहरू रहेको तथा निवेदकहरूको जस्तो सम्पत्ति कब्जाको समस्या भएको जिल्लाहरूमा पीडित समुदायको प्रतिनिधि र कानून कार्यान्वयन निकायको प्रतिनिधि एवं राजनीतिक व्यक्तिहरूसमेत समावेश भएको वढीमा पाँच सदस्यीय जिल्ला स्तरीय सम्पत्ति फिर्तासम्बन्धी समिति गठन गरी सो समितिमार्फत माथि उल्लिखित प्रक्रिया पूरा गरी कब्जा भएको सम्पत्ति फिर्ता गर्नु गराउनु तथा कब्जा भएदेखि हालसम्म कब्जा भएको सम्पत्तिमा भएको हानि नोक्सानी वा हास तथा कब्जा भएको सम्पत्तिबाट आय हुनेमा सो आयमा भएको हालसम्मको नोक्सानीको मूल्याङ्कन गरी सो नोक्सानीको क्षतिपूर्तिसमेत यो आदेश प्राप्त भएको मितिले ३ महिनाभित्र निवेदकको मागबमोजिम सम्पत्तिको वास्तविक धनी व्यक्तिहरूलाई फिर्ता दिनु, दिलाउनु र सम्पत्ति कब्जाको कारण भएको क्षतिबाट पीडित हुन पुगेकालाई राहत पुऱ्याउन क्षतिपूर्तिको

लागि एउटा कोष खडा गर्नु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेतको नाउँमा नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १०७ (२) बमोजिम परमादेशको आदेश जारी गरी दिएको छ ।

न्याय तथा अधिकार संस्था (जुरी-नेपाल) को तर्फबाट अधिकार प्राप्त गरी आफ्नो हकमा समेत जुरी-नेपालका महासचिव अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत:

३०. प्रस्तुत परमादेश माग गरी दायर भएको रिट निवेदनमा अन्य कुराका अतिरिक्त प्रस्तुत रिट निवेदनमा माग गरिए जस्तै तत्काल बहाल रहेको बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९" का दफा १३, २३, २५ र २९ का प्रावधानहरूउपर आपत्ति जनाई उक्त दफाहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१), १३ (१) र २४ (९) समेतको प्रतिकूल भएबाट धारा १०७ (१) र (२) बमोजिम उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी उपयुक्त ढङ्गबाट ती कानूनमा संशोधन गराउन परमादेशसमेत माग गरेको देखिन्छ ।
३१. उक्त निवेदनमा मुख्यतः बेपत्ता भएका व्यक्तिको हकमा छानबिन गर्ने आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग छुट्टाछुट्टै गठन हुनुपर्ने हो वा दुवैका हकमा एउटै आयोग भए पनि हुने हो, अध्यादेशको दफा २३ मा भएको व्यवस्थाले पीडितको सहमतिबेगर पीडकलाई आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने हो होइन, दफा २५ मा भएको व्यवस्थाले गम्भीर अपराधमा संलग्न पीडकले उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्था हुन्छ हुँदैन, दफा २९ मा भएको व्यवस्थाबाट महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउन निर्णय गर्नसक्ने अधिकारको सङ्कचन भएको छ वा छैन, साथै मुद्दा चलाउने निर्णय भएको मितिले ३५ दिनभित्र मुद्दा चलाउन सकिनेछ भन्ने व्यवस्था गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दामा हदम्याद नलाग्ने सर्वमान्य सिद्धान्तको विपरीत छ वा छैन भन्नेसमेत प्रश्नहरूमा केन्द्रीत रही यस अदालतबाट द्वन्द्वकालमा घटेका गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकारका घटनाका सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संविधान, बृहत शान्ति सम्झौता, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून तथा सङ्क्रमणकालीन न्यायका मान्य सिद्धान्त र अभ्याससमेतको आलोकमा विशद् व्याख्या र विवेचना गर्दै देहायबमोजिमको आदेश जारी गरेको देखिन्छः
३२. बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनालाई मानव अधिकारसम्बन्धी गम्भीर अपराधको रूपमा लिइने अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको दृष्टिकोण, यही अदालतले राजेन्द्र ढकालको मुद्दामा गरेको निर्णय र निर्देशन अनि नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ एवं पूर्ववर्ती संविधानले अङ्गीकार गरेका व्यक्तिको जीवन र स्वतन्त्रताको अधिकारसमेतको प्रतिकूल हुँदै गई छुट्टै आयोग गठन गरी राजेन्द्र ढकालको मुद्दाको निर्णय कार्यान्वयन गनुपर्नेमा सो नगरेको र त्यति मात्रै होइन व्यक्ति बेपत्ता छानबिन आयोगलाई विशुद्ध फौजदारी कार्यको रूपमा लिनुपर्नेमा सो अनुसार नगरेको र मेलमिलापको विषय बनाउन नहुनेमा समेत सो बनाई सत्य निरूपण एवं मेलमिलापको अङ्ग बनाइएको देखिएको, सो कानूनसंगत नभएकाले व्यक्ति बेपत्तासम्बन्धी विषय प्रस्तुत अध्यादेशमा समावेश भएका जति व्यवस्थाहरू संविधान, कानून र यस अदालतबाट प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तप्रतिकूल देखिएकोले विपक्षीको नाउँमा उत्प्रेषणको आदेश जारी हुने भई उक्त व्यवस्था अमान्य भई अध्यादेशबाट हटाउनु पर्ने ठहर्छ र यथावस्थामा अध्यादेश कार्यान्वयन गर्न गराउन नमिल्ने ठहर्छ ।
३३. उपर्युक्त अनुसार बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको छानबिन गर्न र संविधान, कानून एवम् यस अदालतबाट राजेन्द्र ढकालको मुद्दामा भएको निर्णय एवम् प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्तबमोजिमसमेत छुट्टै छानबिन आयोग गठन गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्थासहित अविलम्ब अर्को अध्यादेश जारी गर्ने वा जो चाहिने प्रबन्ध गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ ।

३४. अध्यादेशका अन्य व्यवस्थाहरूमध्ये निम्न दफाहरूमा उल्लेख भएझैं संवैधानिक एवं न्यायिक प्रश्नहरू समावेश भएको देखिएको र यथावस्थामा अध्यादेशको व्यवस्थाहरू संविधान र न्यायको सिद्धान्तसंगत नदेखिएकोले निम्नबमोजिम गर्नु पर्ने देखिएको हुँदा सोबमोजिम गरी गराई संशोधन र सुधारको व्यवस्था मिलाईमात्र अध्यादेश जारी गर्न वा जो चाहिने कानूनी व्यवस्था गरी लागू गर्न विपक्षी नेपाल सरकारको नाममा परमादेश जारी गरिदिएको छ।

क) अध्यादेशको दफा २३ को क्षमादान माफीसम्बन्धी व्यवस्थाले अध्यादेशको दफा २ (ज) मा समावेश भएका कसूरहरूमा समेत समग्रमा क्षमादानको सिफारिस नगर्ने प्रत्याभूति दिएको नदेखिएको र माफीको प्रक्रियाको विषय बनाएको एवम् माफी प्रक्रियामा पीडितको सहभागिता र सहमतिलाई अनिवार्य नबनाई गौण बनाएको देखिएकोले पीडितको न्यायसम्बन्धी मौलिक हकअन्तर्गत जीवन, स्वतन्त्रता, सूचनाको हक, यातना विरुद्धको हकलगायत एवम् न्यायको मान्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएकोले सो व्यवस्थालाई पुनरावलोकन गरी उपर्युक्तबमोजिम परिमार्जन र संशोधन गर्नुपर्ने।

ख) दफा २५ र २९ को व्यवस्थाबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपका दोषी देखिएका व्यक्तिउपरको फौजदारी अभियोजन निश्चित, सहज र निर्बाध नबनाई कार्यपालिकाको विवेकाधीन एवं अनिश्चित रूपमा राखिएको भई न्यायमा अवरोध पुग्ने प्रकृतिको देखिएकाले सो व्यवस्थालाई संविधान र कानूनसंगत बनाउनुपर्ने।

ग) आयोगले सिफारिस गरेको वा मन्त्रालयको पत्रानुसार महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउनु पर्ने ठहर गरेपछि मुद्दा चलाउँदा मुद्दा चलाउने हदम्याद तोकिएको र हदम्याद ३५ दिन तोकिएको कारणबाट हदम्यादभित्र मुद्दा नचलाएमा न्यायमा पर्ने प्रभाव एवं सोसम्बन्धी उत्तरदायित्वसमेत किटान गरेको नदेखिएको साथै त्यस्तो गम्भीर कसुरमा अल्प हदम्याद तोक्दा मानव अधिकार कानूनको उल्लङ्घनको घटनामा दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना हुन सक्ने हुनाले समेत उक्त व्यवस्था संविधानको मौलिक हक एवं न्यायसम्बन्धी व्यवस्था र संविधानले अङ्गीकार गरेको न्यायको मान्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएकाले उपर्युक्तबमोजिम संविधान र न्यायसंगत हुने गरी संशोधित र परिमार्जन गर्नुपर्ने।

घ) माथि उल्लिखित व्यवस्थाको अतिरिक्त सत्य निरूपण एवम् मेलमिलापको बृहद् व्यवस्थापनको लागि गम्भीर मानवअधिकार विरोधी फौजदारी कार्यको अपराधीकरणको लागि कानूनी व्यवस्था गर्न, मेलमिलापको भावना प्रवर्द्धन गर्न व्यापक अभियान सञ्चालन गर्न, पीडित एवं पीडितको परिवारको लागि यथेष्ट आर्थिक, कानूनी एवम् संस्थागत व्यवस्था सहित परिपूरणको व्यवस्था गर्न, सत्य निरूपण एवं मेलमिलाप आयोगको स्वायत्तता एवं निष्पक्षताको सुनिश्चितताको लागि द्वन्द्वकालमा सशस्त्र विद्रोहको पक्षमा वा सो विद्रोहको दमन वा प्रशासनमा संलग्न भई कुनै रूपमा द्वन्द्वका पक्षरत वा सम्बन्धित भएका व्यक्तिहरू बाहेकका तथा मानव अधिकार उल्लङ्घनको नकारात्मक अभिलेख नभएका व्यक्तिहरू सम्मिलित हुने गरी अन्तर्राष्ट्रियरूपमा स्वीकृत मापदण्डसमेतको आधारमा त्यस्तो आयोगको गठन गर्ने, पीडितहरूले आफ्नो सत्य भन्न सक्ने र प्रभावकारी ढङ्गले प्रतिरक्षा गर्न सक्ने प्रयोजनको लागि पीडित एवं साक्षी संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रम बनाई लागू गर्न र उनीहरूको व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरणको संरक्षण गर्ने, आवश्यकता अनुसार बन्द इजलासबाट सुनुवाई हुने वा श्रव्यदृष्यको माध्यमबाट दूर सुनुवाईलगायतको उपयुक्त व्यवस्थापन गर्ने गरी कानूनको परिमार्जन गर्ने र कार्यान्वयन चरणमा व्यावहारिक उपायहरू अपनाउने।

- ड) आयोगले माफीलगायतको विषयमा अपनाउनुपर्ने मापदण्डको लागि कानूनमा नै आधारभूत कुराको किटान गर्नेलगायतका व्यवस्था गर्न द्वन्द्व विशेषज्ञ, पीडित वा पीडितको हित प्रतिनिधित्व गर्ने संस्था, मानव अधिकार कानून विशेषज्ञ एवं सरोकारवाला पक्षहरू सम्मिलित भएको विषय विशेषज्ञ टोलीको सहयोग लिई उक्त अध्यादेश परिमार्जन गर्ने।
३५. यस अदालतबाट नेपालको अन्तरिम संविधान, बृहत शान्ति सम्झौता, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून एवम् तिनका सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय समिति एवं संयुक्त राष्ट्रसंघ समर्थित अन्तर्राष्ट्रिय अदालतहरू, क्षेत्रीय मानव अधिकार कानूनहरू एवं सो समर्थित क्षेत्रीय मानव अधिकार अदालतहरू तथा विभिन्न मुलुकका सर्वोच्च न्यायिक निकायबाट गरिएका व्याख्यासमेतको तुलनात्मक विश्लेषणका आधारमा सङ्क्रमणकालको दीर्घकालीन व्यवस्थापनका निमित्त बेपत्ता छानबिनसम्बन्धी आयोग एवं सत्य निरूपण र मेलमिलाप आयोगको छुट्टै कानूनमार्फत छुट्टा-छुट्टैरूपमा गठन गर्ने, ती आयोगहरूको गठन, स्वायत्तता, निष्पक्षता, क्षेत्राधिकार र अवलम्बन गर्नुपर्ने कार्यविधिको स्पष्टता, पीडितको स्वेच्छिक र सुसूचित सहभागितामा आधारित मेलमिलाप प्रक्रिया, मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूका पीडक विरुद्ध अभियोजनको सुनिश्चितता तथा पीडितको सम्मान तथा न्यायोचित हानिपूरणसमेतका विषयहरूका सम्बन्धमा राज्यले अख्तियार गर्नुपर्ने नीतिगत र प्रबन्धकीय कुराहरूमा रहेका त्रुटिहरू केलाउँदै अस्पष्ट भएका विषयहरूलाई व्याख्याको माध्यमद्वारा प्रष्ट्याइएको, सुधार गर्नुपर्ने क्षेत्रहरूमा आवश्यक दिशानिर्देश गरिएको तथा प्रतिकूल व्यवस्थाहरू बदर गर्नुका साथै नगरिनुहुने कुराहरूमा कानून निर्माण वा संशोधन गर्नको लागि बाध्यात्मक प्रकृतिको परमादेशसमेत जारी भएको अवस्था देखिन्छ।
३६. त्यसैले तुलनात्मक विश्लेषणका आधारमा यस अदालतबाट भएका उपर्युक्त आदेशहरूले औल्याएका मुख्य विषयहरू नै नेपालको संक्रमणकालीन न्यायका मार्गदर्शक सिद्धान्त र विधिशास्त्रीय आधारस्तम्भ हुन् भन्ने कुरामा अझैसम्म पनि कुनै द्विविधा पालिरहनुपर्ने वा अलमलमा रहनुपर्ने अवस्था छैन।
३७. अब निवेदकहरूले चुनौती दिएको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ र यसका प्रावधानहरूले उपर्युक्त विधिशास्त्रीय मूल्य मान्यतालाई आत्मसात गर्न सकेको देखिन्छ वा देखिँदैन नै भन्ने निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको दोस्रो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्नुपर्ने हुन आएको छ।
३८. निवेदकहरूले मूलतः यस अदालतबाट उपर्युक्तबमोजिम पटकपटक आदेशहरू जारी हुँदाहुँदै पनि विपक्षीहरूबाट त्यसको उपेक्षा गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी गरेको हुँदा सो ऐनको दफा १३ को उपदफा (२) मा रहेको “प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्नेछ” भन्ने र दफा १३ को उपदफा (४) मा रहेको “कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विवाद भएमा त्यसको निर्णय आयोगले गर्नेछ” भन्ने तथा दफा २६ को उपधारा (२) मा प्रयुक्त “...आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका...” भन्ने वाक्यांश संविधानप्रतिकूल रहेकाले बदर हुनुपर्दछ।
३९. पीडितको सुसूचित सहमतिलाई मेलमिलाप हुन नसक्ने कुराको कानूनी प्रत्याभूति दिन तथा क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न पीडितको सहमतिलाई अनिवार्य गर्न, अभियोजनको लागि आयोगले सीधै महान्यायाधिवक्तालाई सिफारिस गर्ने व्यवस्था गर्न एवं अभियुक्तले विभागीय कारवाहीका आधारमा फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति नपाउने व्यवस्था गर्न तथा कब्जा सम्पत्ति सम्बन्धित हकदारलाई फिर्ता गर्न संगठनसमेतलाई जवाफदेही

- बनाउन विवादित ऐनका दफा २२ (१), दफा २४, दफा २५ (३) (४), दफा २६ (५), दफा २९ (१) का व्यवस्थाहरू संशोधन हुनुपर्ने अवस्था छ।
४०. नियन्त्रणमा लिई गरिएको हत्या, बलात्कार, बेपत्ता, यातना, आमनरसंहार, युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध, जबर्जस्ती विस्थापनलगायतका मानव अधिकार उल्लङ्घनलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा मापदण्ड अनुरूप अपराधीकरण गरी पीडकलाई सजायको व्यवस्था नगरिएसम्म संक्रमणकालीन न्यायको प्रत्याभूति हुन नसक्ने हुँदा सर्वोच्च अदालतका पूर्वआदेश कार्यान्वयन गराउने गरी पुनः आदेश हुनुपर्ने भन्नेसमेत विषयहरू प्रमुखरूपमा उठाएको देखिन्छ।
४१. साविकमा बहाल रहेको बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ का सन्दर्भमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन गर्ने सम्बन्धमा र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था एउटै अध्यादेशमार्फत गरिएको तथा अध्यादेशका प्रावधानहरूमध्ये मेलमिलाप, क्षमादान, कारवाहीको सिफारिस र मुद्दा चलाउनेसम्बन्धी व्यवस्थाहरू विवादित बनेका देखिन्छन्।
४२. हाल लागू गरिएको ऐनमा पनि दुबै आयोगको गठनसम्बन्धी व्यवस्था एउटै कानूनमा समेटिएको कुरामा भिन्नता देखिँदैन। त्यस्तै मेलमिलाप, क्षमादान, कारवाहीको सिफारिस र मुद्दा चलाउनेसम्बन्धी व्यवस्थाहरूको अन्तर्वस्तु वा सारमा समानता नै रहेको पाइन्छ। व्यक्ति बेपत्ता पार्ने विषयलाई कसूर कायम गरी सजाय गर्ने कानून निर्माण हुन नसकेबाट त्यससम्बन्धी आयोगको सिफारिस कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने अन्योलता कायमै देखिन्छ।
४३. मूलतः माधवकुमार बस्नेतको मुद्दामा यस अदालतबाट मिति २०७०।९।१८ मा जारी भएको उपर्युक्त आदेशको परिप्रेक्ष्यमा नेपाल सरकारबाट बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन एवं सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने दुई अलगअलग मस्यौदा तयार पार्ने कार्यदिशासहित द्वन्द्वपीडित र विशेषज्ञसमेत संलग्न एक कार्यदल गठन गरेको भन्ने देखिन्छ। सो कार्यदलले यस विषयमा सरोकारवालाहरूसँग व्यापक छलफल गराई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डसमेतलाई दृष्टिगत गरी सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका सम्बन्धमा छानबिन गर्ने आयोगसम्बन्धी ऐन छुट्टाछुट्टै हुनुपर्ने तथा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूर कायम गरी दण्डनीय बनाउन कानूनको निर्माण गर्नुपर्नेसमेतका सुझावहरूसहित मिति २०७०।१२।१३ मा प्रतिवेदन दिएको देखिन्छ। साथै प्रस्तावित तीनवटै कानूनको मस्यौदासमेत समितिले तयार पारी नेपाल सरकारलाई बुझाएको भन्ने देखिन्छ।
४४. तर यस अदालतबाट जारी गरिएका उल्लिखित आदेश तथा स्वयं नेपाल सरकारले गठन गरेको विशेषज्ञ कार्यदलको कार्यदिशा तथा प्रतिवेदनमा सुझाइए प्रतिकूल बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगका सम्बन्धमा दुई अलगअलग कानून बनाउनेतर्फ कुनै प्रयत्न नै नगरी यस अदालतबाट कुनै आदेश नै नभए जस्तो सम्झी प्रत्यर्थी नेपाल सरकारले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को एकीकृत विधेयक पेस गरी संविधानसभाको हैसियतमा रहेको व्यवस्थापिका संसदबाट पारित भई मिति २०७१।२।१८ देखि प्रारम्भ भएको देखियो। त्यतिमात्र नभई सिफारिस समितिले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूर कायम गर्नको लागि छुट्टै मस्यौदा प्रस्ताव गरेकामा क्षमादान दिने नमिल्ने मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको उक्त घटनालाई कसूर कायम गर्नको लागि बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूर कायम गर्ने व्यवस्था समेटिएको अपराध संहिताको विधेयक व्यवस्थापिकासमक्ष पेस भएको भन्ने भए पनि त्यसले विधेयकको रूप ग्रहण गर्न पनि सकेको पाइएन।

४५. साथै बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को यस अदालतले यसअघि यस्तै प्रकृतिको अध्यादेशको सम्बन्धमा मूलरूपमा औल्याइएका अदालत र आयोगबीचको अन्तर्सम्बन्ध, मेलमिलापको दायरा, क्षमादान र माफी तथा मुद्दा चलाउनेसम्बन्धी साविक अध्यादेशमा भएका व्यवस्थाहरूमा तात्त्विक भिन्नता नआउने प्रायः उहीरूपमा स्थापित गरेको देखियो।
४६. नेपालको अन्तरिम संविधानको प्रस्तावनामा अन्य कुराका अतिरिक्त प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक मानव अधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र न्यायपालिका तथा कानूनी राज्यको अवधारणालगायत लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताप्रति पूर्ण प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको छ। त्यस्तै भाग तीनअन्तर्गत धारा १२ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुने र मृत्युदण्डको सजाय हुने गरी कुनै कानून बनाइने छैन भन्ने जीवनको अधिकारसँग सम्बन्धित वैयक्तिक स्वतन्त्रताका मौलिक हकहरूको सुनिश्चितता गरिएको पाइन्छ। त्यस्तै धारा १३ ले सबै नागरिकलाई समान व्यवहार हुने र कुनै पनि आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने समानताको हक, धारा १४ मा छुवाछूत तथा जातीय भेदभाव विरुद्धको हक, धारा १९ मा सम्पत्तिको हक, धारा २० मा महिलाको र धारा २२ मा बालबालिकाको हकको प्रत्याभूति गरिएको पाइन्छ। त्यस्तै धारा २४ ले हरेक व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाईको हकसहितको फौजदारी न्यायसम्बन्धी हक, धारा २६ मा यातना विरुद्धको हक लगायत धारा १२ देखि ३१ सम्म विभिन्न प्रकृतिका मौलिक हकहरू प्रदान गर्न राज्यले संविधानमार्फत नागरिकसमक्ष प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको देखिन्छ। साथै उक्त मौलिक हक हननको अवस्थामा धारा १०७ बमोजिम यस अदालतमा संवैधानिक उपचारको लागि आउन पाउने हकलाई समेत संविधानको धारा ३२ मा मौलिक हककै कोटिमा राखिएको पाइन्छ।
४७. संविधानको भाग १० मा न्यायपालिकासम्बन्धी व्यवस्था भई धारा १०० को उपधारा (१) मा नेपालको न्यायसम्बन्धी अधिकार संविधान, कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तअनुसार अदालत तथा न्यायिक निकायहरूबाट प्रयोग गरिने उल्लेख छ। त्यस्तै धारा १०२ को उपधारा (४) मा संविधान र कानूनको व्याख्या गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतमा निहित रहने भन्ने संवैधानिक व्यवस्था भएको देखिन्छ। धारा १०७ को उपधारा (१) ले मौलिकहकउपर अनुचित बन्देज लगाइएको वा अन्य कुनै कारणबाट संविधानसँग बाझिएको कानूनलाई प्रारम्भदेखि वा निर्णय मितिदेखि बदर गर्न सक्ने असाधारण अधिकार यस अदालतलाई प्रदान गरेको देखिन्छ। सोही उपधारा (२) मा मौलिक हकको प्रचलनको लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा भए पनि अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको कानूनी हक प्रचलनको लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानूनी प्रश्नको निरूपणको लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गरी त्यस्तो हकको प्रचलन गराउन पूर्ण न्याय गरी उचित उपचार प्रदान गर्ने असाधारण प्रकृतिको रिट अधिकार क्षेत्रसमेत यस अदालतलाई हुने व्यवस्था गरिएको छ।
४८. संविधानको धारा ११६ को उपधारा (१) मा मुद्दा मामिलाको रोहमा अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको सबैले पालना गर्नुपर्ने र उपधारा (२) मा मुद्दा मामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या र प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्त नेपाल सरकार तथा सबै अड्डा अदालतहरूले मान्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था भएको पाइन्छ।
४९. वस्तुतः विधिको शासन लोकतन्त्रको मेरुदण्ड हो। विधिको शासनको पालनाबाट नै लोकतन्त्रको स्थायित्व, उन्नयन र विकास हुन्छ। न्यायिक स्वतन्त्रता नमान्ने कुराले लोकतन्त्रको पृष्ठपोषण हुन सक्तैन। लोकतन्त्रमा व्यक्तिको होइन विधिको शासन स्थापित गर्ने प्रयास गरिन्छ। त्यसैले लोकतन्त्रमा विश्वास गर्ने संस्थाहरूले कानूनको शासनको उपेक्षा गर्न सक्तैनन्। विधिभन्दा माथि आफूलाई ठान्ने सोच लोकतान्त्रिक हुन पनि

सत्तैन। राज्यका संयन्त्रहरूबीचको प्रतिस्पर्धिताबाट लोकतन्त्र फस्टाउन सत्तैन। परस्पर सहयोग र सहकारिता लोकतान्त्रिक गुण र संस्कार हो। प्रतिस्पर्धा त केवल जनताको विश्वास आर्जन गर्न राजनीतिक दलहरूबीच मात्र अपेक्षित हुन्छ त्यो पनि स्वच्छ ढङ्गको।

५०. यस अदालतबाट पटकपटक गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका दोषीहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याई पीडितलाई न्यायको महसुस गराउन र दण्डहीनता अन्त्य गर्न राज्यका नाममा आदेश जारी भैरहने तर राज्यका जिम्मेवार निकायबाट त्यसको उपेक्षा र उल्लङ्घन गरिरहने प्रवृत्ति र संस्कृतिले विधिको शासनको मात्र अवमूल्यन गरेको होइन स्वयं लोकतन्त्रकै खिल्ली उडाएको छ।
५१. संविधानको समग्र अध्ययन गर्ने हो भने राज्यका विभिन्न अंग र निकायहरू सम्मिलित कानूनी राज्यरूपी एउटा जीवनको रूपमा प्रस्तुत गरिएको आभास मिल्दछ। हरेक अङ्ग प्रत्यङ्गको आ-आफ्नो कार्यहरू तोकिएका छन्, ति कुनै पनि एक अर्काका विरुद्ध लक्षित छैनन् र हरेकले आ-आफ्ना कार्य गरेको खण्डमा मात्र जीवनको धर्म निर्वाह हुनसक्छ। राज्यका अङ्गहरू विधायिका, कार्यपालिका र न्यायापालिकाले पनि आ-आफ्नो धर्ममा रहनु अपेक्षित रहन्छ।
५२. उपर्युक्त उल्लिखित संवैधानिक व्यवस्थाका अधीनमा रही जनताको हक अधिकारको रक्षा गरी न्याय गर्ने प्रयोजनका लागि अदालतबाट विभिन्न महत्वपूर्ण अवसरमा जारी भएका निर्णय, आदेश एवम् निर्देशनहरू न्यायका सर्वोपरि आवश्यकता अनुरूप गरिएका हुँदा तिनको सम्मान गर्नु कानूनी राज्यको धर्म निर्वाहको अभिन्न अंगको रूपमा लिनुपर्ने संवैधानिक वाध्यता हो। ति निर्णय, आदेश, निर्देशनको उपेक्षा गरी अर्को अंगले बेग्लाबेग्लै वा विपरीत दिशामा हिड्ने कोसिस गर्ने हो भने कानूनी राज्य सूचारु हुन सम्भव हुदैन। न्यायपालिकाले आफ्नो स्वार्थ वा अहम्को प्रतिपादनको लागि कुनै गम्भीर निर्णय गर्न सत्तैन र गर्ने अपेक्षा नै गरिएको हुँदैन भने अन्य अंगले पनि न्यायिक निर्णय वा आदेशहरूको पूर्वाग्रहसहित उल्लङ्घनको बाटोमा हिड्ने अपेक्षा गरिएको हुँदैन। राज्ययन्त्रका सहअङ्गका रूपमा स्थापित संस्थाहरू स्वयं द्वन्द्व, उपेक्षा वा उल्लङ्घनको दिशामा हिड्ने हो भने जनताको हक र न्याय नै सबैभन्दा बढी प्रभावित हुन्छ, जुन राज्य स्वयंको लागि पनि अन्ततः घातक हुन सक्दछ। त्यस्तो दुष्कृति वा अप्रिय काम कुरा लोकतान्त्रिक संस्थाहरूको लागि ग्राह्य हुन सत्तैन।
५३. राष्ट्रहित र जनताको न्यायको सर्वोपरितालाई हृदयङ्गम गरेर नै राज्यका अङ्गहरूले एकआपसप्रति सम्मान, मैत्री र सहकारिताको भावनाले ओतप्रोत भएर दैनन्दिनको कार्य सूचारु गर्नुपर्छ भन्ने कुरा विशेषरूपले मननीय छ।
५४. त्यसैले पूर्वाग्रह र जीतहारको भावनाबाट सम्मुख वा विमुख नभई संविधान र न्यायका मूल्य मान्यताबाट अनुप्राणित हुनु जरुरी हुन्छ। विश्वव्यापीकरणको असर र प्रभावबाट आज संसारको कुनै पनि मुलुक पृथक रहन सम्भव छैन। त्यसैले विश्वभर स्वीकारिएका न्याय र अधिकारका मूल्य मान्यताको प्रयोग र पालना भिन्न तरिकाबाट गर्न खोज्ने सोचले राष्ट्रलाई विश्व समुदायबाट अलग्याउने मात्र होइन राष्ट्रको अन्तर्राष्ट्रिय छवि उजिलिन सत्तैन। अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसमक्ष राज्यले व्यक्त गरेका प्रतिबद्धताहरूको कार्यान्वयनबाटै राज्यले आपूmलाई विश्वमञ्चमा स्थापित गराउन सक्दछ। प्रतिबद्धता भने गरिरहने तर पछि हटिरहने सोचले विश्वसनीयताको क्षयीकरण मात्र हुन्छ।
५५. गतिशील समाजमा द्वन्द्वहरू स्वभाविक मानिन्छन्। द्वन्द्वले नकारात्मक मात्र होइन कतिपय अवस्थामा सकारात्मक परिणामहरू पनि सिर्जना गर्दछ। त्यसको लेखाजोखा द्वन्द्व विश्लेषकहरूले गर्ने नै छन्। तर द्वन्द्वलाई एउटा निश्चित बिन्दुभन्दा अगाडि बढ्न दिइरहनु कसैको पनि हितमा हुँदैन। यसको लागि द्वन्द्वको न्यायपूर्ण, सर्वमान्य र सन्तुलित व्यवस्थापन अपरिहार्य हुन्छ। द्वन्द्वको असरले पीडित बन्न पुगेको समाजको

ठूलो वर्गले उपेक्षित र अन्यायको महसुस गरिरहने अवस्था कायम गर्न खोज्नु द्वन्द्वको ठिक ढंगबाट व्यवस्थापन नगर्नु र पुनरावृत्तिलाई आमन्त्रण गर्नुसरह नै हो। द्वन्द्वका असर र प्रभावहरूलाई सहि रूपमा उजागर नगर्नु तथा तिनको न्यायोचित सम्बोधन गर्न नसक्नुले द्वन्द्व पुनरावृत्ति हुने अवस्थालाई टेवा प्रदान गर्दछ भन्ने कुरा बिसर्न हुँदैन। राज्यको चरित्र दण्डहीनतालाई प्रोत्साहन गर्ने होइन द्वन्द्वले उठाएका प्रश्न र सिर्जना गरेको परिणामलाई व्यवस्थित गर्दै न्यायपूर्ण समाज स्थापना गर्नेतर्फ अग्रसर हुनुपर्दछ। गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउने राज्यको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानून सिर्जित दायित्व नै हो। सारमा भन्नुपर्दा विवादित ऐनका प्रावधानहरूले संक्रमणकालीन न्यायको विधिशास्त्रीय मान्यतालाई सहजरूपमा स्वीकार गर्न सकेको पाइएन।

५६. अब निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो होइन भन्ने निर्णय दिनुपर्ने हुन आएको अन्तिम प्रश्नका सन्दर्भमा विचार गर्नुपर्ने हुन आएको छ। निवेदनमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा १३ को उपदफा (२) मा रहेको “प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनासँग सम्बन्धित विषयमा विभिन्न अदालत तथा निकायमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालत तथा निकायसँगको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्नेछ” भन्ने र दफा १३ को उपदफा (४) मा रहेको “कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विवाद भएमा त्यसको निर्णय आयोगले गर्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले नागरिकको न्याय प्राप्त गर्ने हकलाई कुण्ठित पारेको, न्यायिक अधिकारमा संकुचन र द्वन्द्व पैदा गरेकाले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रतिकूलको सो व्यवस्था अमान्य तथा बदर घोषित गरीपाउँ भन्ने माग गरिएको पाइन्छ।
५७. बस्तुतः अन्तरिम संविधानको धारा १०० बमोजिम नेपालको न्याय प्रणालीमात्र संविधान, कानून र न्यायका मूल्य मान्यताबाट निःसृत हुन सक्दछ। लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यता पनि यही नै हो। न्यायिक अधिकार अन्यत्रैबाट निःसृत हुने अभ्यास परित्याग गरिसकेको कुरा सबैलाई हेक्का भएकै हुनुपर्दछ। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा न्यायसम्बन्धी अवशिष्ट अधिकार संविधानतः नेपालको न्यायपालिकामा अन्तर्निहित छ। यसलाई राज्यका अन्य निकायले प्रतिस्थापन गर्न सक्तैनन् र त्यस्तो सोच राख्नु पनि हुँदैन।
५८. ऐनमा जे जस्तो शब्दावली प्रयोग भए पनि ऐन अन्तर्गत गठन भएको आयोगले न्यायिक संस्थालाई विस्थापन, न्यायिक कार्यको प्रतिस्थापन र न्यायिक कार्यको विकल्प दिन सक्तैन भन्ने कुरा सबैले संस्मरण गर्नुपर्दछ। वास्तवमा आयोग स्वयंमा न्यायिक प्रक्रियाको सहयोगी वा सहायकमात्र हो। यसले उत्खनन् गरेका सत्य र प्रमाणका आधारमा परिणामतः गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लङ्घनका मुद्दाहरू अदालतबाटै निपटारा हुने हुँदा न्यायिक प्रक्रियामा सघाउ पुऱ्याउन संस्थापित अस्थायी प्रकृतिको निकाय र राज्यको स्थायी संरचना न्यायपालिकाबीचको अन्तर छुट्याउन र सोहीअनुरूप बुझ्न जरुरी हुन्छ।
५९. जहाँसम्म दफा १३ (२) र १३ (४) को वैधताको प्रश्न छ, उक्त उपदफा १३ (४) ले कुनै घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भन्ने विवाद आएमा त्यसको निर्णय आयोगले गर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। त्यस माथिको उपदफा (२) ले अदालतमा विचाराधीन मुद्दाहरू सम्बन्धित अदालतको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ।
६०. आयोग गठन हुनुपूर्व द्वन्द्वकाल वा तदोपरान्त नियमितरूपमा न्याय निरूपणका विषयहरू अदालतमा प्रस्तुत भइरहेका थिए र छन्। प्रचलित संविधान, ऐन कानूनबमोजिम तिनको सम्बोधन गर्नु अदालतको नियमित, अन्तर्निहित र संवैधानिक कर्तव्य पनि हो। न्याय निरूपणको विषय अदालतबाट संविधानबमोजिम बाहेक बहिष्कृत गर्न वा अलग्याउन संविधानसंगत हुँदैन र लोकतन्त्रको मूल्य मान्यताअनुकूल पनि हुँदैन। अदालतले आफूसमक्ष विचाराधीन मुद्दा द्वन्द्वको क्रममा भएका हुन् वा होइनन् भन्नुभन्दा माग गरिएको दावी न्यायोचित

हो वा होइन भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हुन्छ। हरेक कसूर वा कार्य कँही न कँही कुनै न कुनै ढंगको द्वन्द्वको परिणाम हुने गर्दछ। सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बद्ध भए पनि संविधान, मानवाधिकार कानून वा मानवतासम्बन्धी कानून प्रतिकूल हुन्छ भने सोसँग सम्बन्धित प्रश्नलाई न्याययोग्य नबनाउन मिल्दैन। द्वन्द्वको राजनीतिक सम्बन्धको कुरा जे भए पनि तिनको कानूनी पक्षलाई उपेक्षा गर्न मिल्दैन। कुनै कार्य राजनीतिक द्वन्द्वसँग सम्बद्ध भन्नु र द्वन्द्वकालसँग सम्बद्ध भन्नु पनि एउटै होइन। द्वन्द्वकालभित्र राजनीतिक र आपराधिक अनेकौं घटनाहरू घटित भएका हुनसक्छन्। सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा विशुद्ध राजनीतिकरूपमा भएको घटना र आपराधिकरूपमा आएको घटनाहरू एकै वर्गमा राख्न पनि सकिँदैन।

६१. आपराधिक कार्य गरेको भनी अदालतमा विचाराधीन रहेको विषयमा सो कार्य आपराधिक हो वा होइन भनी निर्णय दिनु अदालतको कर्तव्य हुन्छ। आपराधिक भनेको कार्य सिद्ध हुन्छ भने सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो वा होइन भनी अदालत स्वयंले त्यसको दायित्वबाट उन्मुक्ति दिन सक्तैन। कुनै कार्य आपराधिक कार्य हो वा होइन भन्ने कुरा सवुद प्रमाणको मूल्याङ्कन गरी विशुद्धरूपमा न्यायिक तरिकाले निर्णय गर्ने कुरा हो। त्यो कार्य आयोग जस्तो अर्धन्यायिक प्रकृतिको निकायले टुंगो लगाउन सक्ने विषय हुँदैन। विशुद्ध रूपले न्यायिक तौरले टुंगो लगाउने विषय अर्धन्यायिक निकायले टुंगो लगाउन र अदालतले भने त्यसको शिरोधार्य गर्ने वा सो प्रयोजनको लागि आफ्नो अधिकारक्षेत्र समर्पण गर्ने भन्ने कुरा संवैधानिक कानून र न्यायको मान्य सिद्धान्तसंगत देखिन आउँदैन।
६२. दफा १३ (२) को संरचना हेर्दा अदालतमा विचाराधीन मुद्दामा पनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको भए अदालतको परामर्शमा आयोगले छानबिन गर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। त्यस सम्बन्धमा हेर्दा अदालतको परामर्शमा भन्ने शब्दहरू प्रयोग भएको हुँदा अदालतले त्यस्ता मुद्दाहरू समर्पण गर्न बाध्य हुने भन्ने अर्थमा लिन सकिँदैन। परामर्श भनेको अदालतको स्वविवेकमा दिइने परामर्श हो, बाध्यता होइन। आयोगले अदालतमा विचाराधीन मुद्दा आफूसमक्ष पठाउन परामर्श माग गरे पनि अदालतले सो अनुसार सुम्पन उपयुक्त नदेखि नदिएमा आयोगले छानबिन गर्न नसक्ने अवस्था देखिन्छ। त्यस सम्बन्धमा विवाद भएमा अदालतको क्षेत्राधिकार भित्रको मुद्दाहरू पूर्ववत् अदालतमा नै सुचारु रहने देखिन्छ।
६३. दफा १३ (२) र (४) को व्यवस्थाअनुसार अदालतसमक्ष विचाराधीन मुद्दाहरू पनि आयोगले छानबिन गर्ने कुराले छानबिनको दायरा कति हो भन्ने कुरामा थप प्रश्न उब्जाएको देखिन्छ। आयोगलाई अदालतमा विचाराधीन मुद्दाहरू छानबिन गर्न दिइएको हो भने आयोगले अदालतमा दायर रहेको मुद्दामा निर्णयहरू प्रभाव पार्ने गरी लगत काट्न लगाउन वा न्यायिक जिम्मेवारीबाट मुक्त गर्न सक्छ कि सक्तैन भन्ने प्रश्न उठ्छ। तर उपर्युक्त प्रावधानले अदालतमा विचाराधीन मुद्दा आयोगसमक्ष सार्ने र अदालतको क्षेत्राधिकार समाप्त हुने कुराको कुनै उल्लेख गरेको छैन। तसर्थ अदालतको क्षेत्राधिकारको विषयलाई अन्यथा प्रमाणित गरेको मान्न मिल्ने देखिँदैन। वस्तुतः अदालतमा विचाराधीन मुद्दाहरू आयोगले अन्य व्यक्ति वा विषयको अनुसन्धानको क्रममा सम्बद्ध विषय वा सामाग्रीको रूपमा मात्रै लिन सक्ने देखिन्छ।
६४. वस्तुतः आयोगले कुनै अर्को व्यक्ति वा विषयमा छानबिन गर्न सान्दर्भिक भई अदालतमा विचाराधीन मुद्दाको पनि अध्ययन गर्नुपर्ने भएमा सो प्रयोजनको लागि उपर्युक्तवमोजिम अदालतसमक्ष माग गर्ने र अदालतले परामर्शसहित मुद्दाको मिसिल पठाएमा त्यसमा अध्ययन गर्नु एउटा कुरा हो र त्यो नै स्वभाविक हो। तर सोबाहेक अदालतमा विचाराधीन मुद्दाहरूको क्षेत्राधिकार नै समाप्त गर्ने गरी मुद्दाहरू आयोगले प्राप्त गर्ने वा ग्रहण गर्ने र त्यसको निर्णय गर्ने कुरा सोच्नै नसकिने कुराहरू हुन्। अदालतको क्षेत्राधिकारभित्रको मुद्दाहरू यसरी हस्तान्तरण हुन सक्तैन र त्यसमा अदालत बाहेक अरुले निर्णय गर्न पनि सक्तैन। तसर्थ, दफा १३ (४) मा व्यवस्थित भएको घटना सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको हो होइन भन्ने कुराको व्याख्या गर्ने आयोगको

अधिकार अदालतमा विचाराधीन मुद्दाको सम्बन्धमा हुनसक्ने नभै आयोगको आफ्नै कार्यक्षेत्रमा पर्न आएको निवेदनका सम्बन्धमा प्रयोग गर्न सक्ने विषय देखिन्छ। उपर्युक्त उपदफा (२) र (४) ले अदालतमा विचाराधीन विषयवस्तुहरू यथावत् चालु राख्न कुनै अन्यथा व्यवधान दिएको वा दिनसक्ने प्रकृतिको मात्र नसक्ने देखिएकाले उपर्युक्त व्याख्या र विश्लेषणको आधारमा सो व्यवस्थाहरू बदरै गरिरहनु परेन।

अब अर्को प्रश्न,

६५. त्यस्तै ऐनको दफा २२ (१) मा गरिएका मेलमिलापसम्बन्धी प्रक्रियामा पीडितको स्वेच्छिक र अनिवार्य सहमति हुनुपर्ने विषय पनि रिट निवेदनमा उठाइएको पाइन्छ। दफा २२ (१) मा पिडक वा पीडितले मेलमिलापको लागि आयोगसमक्ष निवेदन दिएमा आयोगले पीडक र पीडितबीच एक आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्नेछ भन्नेसमेत उल्लेख भएको देखिन्छ। मेलमिलापको लागि निवेदन दिने विषय आफैमा आपत्तिजनक हुँदैन। तर सहअस्तित्व र समभावमा आधारित सामाजिक बन्धन भएको हुँदा पीडितलाई उपेक्षा गरी एकतर्फी ढंगबाट मेलमिलाप हुन सक्तैन। यसको लागि दुबै पक्षहरूको स्वतन्त्र र जाग्रत सहमति आवश्यक हुन्छ। मेलमिलाप जबरजस्ती लाद्र सकिन्न। पीडितको आत्मसम्मानमा ठेस लाग्ने वा चोट पुग्ने गरी मेलमिलाप हुनुहुँदैन। यथार्थमा मेलमिलापको प्रक्रियालाई पीडित स्वयंले उत्प्रेरित वा आमन्त्रित गरेको अवस्थामा मात्र यसको सार्थकता सिद्ध हुनसक्दछ।
६६. यसका अतिरिक्त मेलमिलाप गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनका दोषीहरूलाई आममाफी दिने माध्यमका रूपमा प्रयोग हुन सक्तैन र हुनुहुँदैन भन्ने पनि स्पष्ट छ। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी अपराधमा संलग्न भएका व्यक्तिउपर आयोगले दफा २५ (१) बमोजिम कारवाहीको सिफारिस गर्नुपर्ने देखिन्छ। साथै आयोगले दफा २६ (२) बमोजिम क्षमादानको सिफारिसमा नपरेका पीडकसँग पीडितको मेलमिलाप गराउन सक्तैन भन्ने दफा २२ को उपदफा (६) को व्यवस्थाले यसै कुरालाई दिशानिर्देश गरिरहेको पाइन्छ। दफा २६ (२) मा गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ। गम्भीर प्रकृतिका अपराध भन्नाले उक्त उपदफामा उल्लेख भएको बलात्कारको अलावा ऐनको दफा २ को खण्ड (ज) मा उल्लेख गरिएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका अपराधहरूलाई समेत बुझ्नुपर्ने हुन्छ, यससम्बन्धमा पूर्ववर्ती आदेशहरूमा पनि स्पष्ट गरिसकिएको छ।
६७. निवेदकहरूले दफा २६ को क्षमादानसम्बन्धी व्यवस्थाका सम्बन्धमा समेत गम्भीर चासो र सरोकार देखाएको पाइन्छ। खास गरी उक्त दफाको उपदफा (२) मा उल्लेख भएको उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बलात्कार र आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पयास आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने छैन भन्ने व्यवस्था आपत्तिजनक देखिन्छ। उक्त कानूनी व्यवस्थाको सोझो अर्थ आयोगले चाहेमा गम्भीर प्रकृतिका अपराधका पीडकलाई समेत क्षमादानको सिफारिस गर्न सक्दछ भन्ने हो। गम्भीर प्रकृतिका अपराध स्वयंमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित अपराध हुन्। त्यस्ता गम्भीर अपराधका पीडकलाई न्यायको दायरामा ल्याई सजाय गर्ने आधार खोजी गर्नु आयोगको दायित्व हुने भई संविधान र कानूनसम्मत पनि हुन्छ। अभियोग नै नलगाइ कसूर नै कायम नगरी आम माफी दिएसरह क्षमादान गर्ने आधार र कारण आयोगले खोजी हिँडन आवश्यक हुँदैन र सो आयोगलाई सुहाउँदैन पनि।
६८. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक प्रदान गरेको देखिन्छ। त्यस्तै धारा १३ ले समानताको हक प्रदान गरेको पाइन्छ भने धारा २४ (९) ले कुनै पनि व्यक्तिलाई अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाईको हकको प्रत्याभूति गरिएको

पाइन्छ। धारा ३२ ले संविधानप्रदत्त हकको प्रचलनको लागि कारवाही चलाउन पाउने गरी संवैधानिक उपचारको हक पनि प्रदान गरेको देखिन्छ।

६९. नेपालले जातिहत्या अपराधको रोकथाम र सजायसम्बन्धी महासन्धि, १९४८, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि १९७९, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९, संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्र, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रलगायतका अन्य धेरै महासन्धिहरूको अनुमोदन गरी पक्ष राष्ट्र भएको छ।
७०. अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको व्यवस्थाहरू नेपाल कानूनसरह लागू हुने व्यवस्था नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ (१) मा भएको हुँदा त्यस्ता अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गतका अपराधहरूको अनुसन्धान गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाउने, पीडकलाई अभियोजन गरी न्यायको परिधिभित्र ल्याउने र पीडितलाई परिपूरण गर्ने दायित्व राज्यको रहेको हुन्छ। नेपाल पक्ष भएको यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा २ (१) मा प्रत्येक पक्षराष्ट्रले आफ्नो अधिकारक्षेत्रअन्तर्गतको कुनै पनि इलाकामा यातनाका कार्यहरूमा रोक लगाउन प्रभावकारी कानूनी, प्रशासनिक, न्यायिक वा अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन् (Each state party shall take effective legislative, administrative, judicial or other measures to prevent acts of torture in any territory under its jurisdiction) भन्ने व्यवस्था रहेको छ। साथै धारा १३ मा सक्षम निकायमा उजूर गरी न्याय पाउने हक र धारा १४ मा यातना पीडित तथा आश्रीतहरूले क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था रहेको छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ८ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई संविधान वा कानूनद्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारको उल्लङ्घन गर्ने कार्य विरुद्ध सक्षम राष्ट्रिय न्यायाधिकरणहरूबाट प्रभावकारी उपचार पाउने अधिकार हुनेछ (Everyone has the right to an effective remedy by the competent national tribunals for acts violating the fundamental rights granted him by the constitution or by law) भन्ने व्यवस्था रहेको छ।
७१. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २ (१) मा प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रका पक्ष राष्ट्रहरू आफ्ना इलाका तथा क्षेत्राधिकार भित्र रहेका सबै व्यक्तिहरूलाई जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा हैसियतका आधारमा कुनै पनि प्रकारको भेदभावबिना प्रस्तुत प्रतिज्ञापत्रमा स्वीकृत अधिकारहरूको सम्मान र सुनिश्चितता प्रदान गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछन् (Each state party to the present covenant undertakes to respect and to ensure to all individuals within its territory and subject to its jurisdiction the rights recognized in the present covenant, without distinction of any kind, such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, rational of social origin, property birth or other status) भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ। यस सम्बन्धमा विदेशी मानव अधिकारसम्बन्धी अदालतको फैसला हेर्दा अन्तरअमेरिकी मानव अधिकार अदालतले (भेलाइस्कोइज-रोड्रिगोज विरुद्ध होण्डुरस २९ जुलाई १९८८) को मुद्दामा बेपत्तालगायत मानव अधिकारको उल्लङ्घनको घटनाको अनुसन्धान गरी दण्डित गर्ने राज्यको कानूनी दायित्व हुन्छ भनी उल्लेख गरेको छ। त्यसैगरी सोही अदालतले Barrios Altos vs Peru को मुद्दामा १४ मार्च २००१ मा फैसला गर्दा पेरुका दुई क्षमादान कानूनहरूलाई अमेरिकी मानवअधिकार महासन्धिविपरीत ठहर्‍याउँदै फौजदारी अभियोजनलाई उन्मूलन गर्ने तथा दण्डहीनता स्थापित गर्ने खाले सबै माफी तथा क्षमादानसम्बन्धी उपायहरू मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका सन्दर्भमा अस्वीकार्य हुन्छन् भनेको देखिन्छ।

७२. उपर्युक्त विश्लेषणका आधारमा गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराधमा पनि क्षमादान दिन पर्याप्त कारण र आधार किन खोज्नु पर्‍यो त्यो नै विडम्बनापूर्ण छ। गम्भीर अपराध भइसकेपछि न्यायको प्रक्रियामा लैजाने एकमात्र बाटो खुल्छ। गम्भीर अपराध भए पनि मुद्दा नचलाउन सकिने सिद्धान्त खोज्ने र पर्याप्त कारण भए क्षमादान दिन सकिन्छ भन्नु न्याय र मानवीयताको सन्दर्भमा गम्भीर चुनौती हुन् भन्ने लाग्दछ।
७३. तसर्थ, उक्त उपदफामा प्रयुक्त भएको...आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका... भन्ने वाक्यांश हटाउँदासमेत सो उपदफाले गर्न खोजेको व्यवस्था बोधगम्य नै हुन देखिएकाले ...आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका ...भन्ने संविधानप्रतिकूल प्रावधान बदरभागी देखियो।
७४. त्यस्तै दफा २६ को उपदफा (५) मा उल्लेख भएको उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानका लागि कुनै निवेदन पर्न आएमा आयोगले त्यस्तो पीडकलाई क्षमादान गर्ने सम्बन्धमा पीडितको सहमति, असहमति र घटनाको गम्भीरतासमेत विचार गरी क्षमादानको सिफारिस गर्ने निर्णय गर्नुपर्नेछ भन्ने प्रावधान पनि विवादित छ। पीडितको सहमतिपछि लगत्तै उल्लेख भएको असहमति भन्ने पदावली सँगसँगै प्रयोग भएबाट असहमतिको अर्थ दोहोरो लाग्नगएको देखिन्छ। तर पीडितको असहमतिमा र गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा क्षमादान हुनै नसक्ने कुरा यसअघि यस अदालतबाट जारी भएका आदेशबाट पटकपटक सम्बोधन भैसकेको हुँदा त्यसैलाई आयोगले मार्गदर्शन बनाउनुपर्दछ। यस अदालतबाट भएका आदेशको उपेक्षा आयोगले गर्न सक्तैन।
७५. ऐनको दफा २९ को व्यवस्थाले आयोगको सिफारिसलाई नेपाल सरकारको अधीनस्थ बनाएको र महान्यायाधिवक्ताको अभियोजन गर्न पाउने संवैधानिक अधिकारलाई समेत प्रभावित गरेको भन्ने पनि निवेदकहरूको कथन रहेको पाइन्छ। उक्त दफा २९ को उपदफा (१) मा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनको आरोपमा दोषी देखिएको पीडकउपर मुद्दा चलाउन आयोगबाट नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखि पठाउनुपर्नेछ भन्नेसमेत व्यवस्था भएको देखिन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ को उपधारा (२) बमोजिम नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तामा निहित रहेको देखिन्छ।
७६. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ बमोजिम संविधानले प्रदान गरेको अभियोजनसम्बन्धी अधिकार विशिष्ट र स्वायत्त प्रकृतिको अधिकार हो। महान्यायाधिवक्तालाई यो अधिकार संविधानद्वारा सीधै प्रदान गरिनुको पछाडि महान्यायाधिवक्ताको संस्था एउटा व्यावसायिक र न्यायिक संस्थाको रूपमा रहेको र त्यस्तो संस्थाले कुनै खास राजनीतिक उद्देश्यले कसैउपर दुर्भावनापूर्वक अभियोजन लगाउन वा कसैउपर मोलाहिजावश वा राजनीतिक स्वार्थको कारणले लगाउनपर्ने अभियोजन नलगाउने अवस्था आउन नदिन र फौजदारी कसूर जस्तो विषय समेटिएको गम्भीर फौजदारी अभियोग विशिष्ट कानूनी एवं न्यायिक आवश्यकता अनुरूप सही र निष्पक्षरूपमा हुन सकोस् भनेर नै यस्तो संस्था खडा गरी अभियोजनसम्बन्धी सम्पूर्ण जिम्मेवारी सुम्पिएको हुँदा महान्यायाधिवक्ताको अभियोजनसम्बन्धी अधिकारलाई संकुचन गर्न मिल्ने हुँदैन।
७७. यसरी संविधानतः सरकारवादी हुने मुद्दा चलाउने अख्तियारी भएको महान्यायाधिवक्तासमक्ष आयोगले सोको लागि सीधै सिफारिस गर्न नसक्ने र नगर्नुपर्ने कुराको कुनै विवेकसम्मत आधार देखिदैन। छानबिनबाट दोषी देखिएका व्यक्तिलाई मुद्दा चलाउन आयोगले गर्ने सिफारिस घुमउरो बाटोबाट महान्यायाधिवक्तासमक्ष पठाउने व्यवस्थाले अनावश्यक जटिलता र संशयमात्र पैदा गरेको देखिन्छ। यसको परोक्ष अर्थ पीडकलाई अभियोजनबाट उम्काउने मात्र हुन सक्दछ। यस विषयमा यसअघि जारी भएको आदेशमा नै पर्याप्त व्याख्या र विश्लेषण भैसकेको हुँदा संविधानको स्पष्ट व्यवस्थासँग असंगत र आवश्यक भन्दा अतिरिक्त उल्लेखन

गरिएको उक्त दफामा प्रयुक्त ...नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चलाउन... भन्ने वाक्यांश बदरभागी देखियो।

७८. तसर्थ उल्लिखित विश्लेषणको आधार र कारणबाट बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २६ को उपदफा (२) मा प्रयुक्त ...आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका... भन्ने शब्दावली र दफा २९ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त ...नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चलाउन... भन्ने व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १२, १३, २४ र १३५ समेतको विपरीत बदरभागी देखिएकाले आजैका मितिदेखि बदर घोषित हुने ठहर्छ।
७९. विवादित कानून र त्यसमा प्रयुक्त भाषा तथा प्रत्यर्थीहरूको लिखित जवाफसमेतको समग्र आशय र भावना हेर्दा यस अदालतबाट यसअघि विभिन्न मुद्दाहरूमा गरिएको व्याख्या विवेचना र आदेश निर्देशनहरूको सान्दर्भिकता समाप्त भएको नदेखिई आयोगहरू गठन भई कार्य प्रारम्भ गरिसकेको हालको अवस्थामा इन बढनगएको देखिन्छ। बस्तुतः द्वन्द्वका समयमा मनसायसहित गरिएका आपराधिक प्रकृतिका घटनाको छानबिन गरी दोषी पत्ता लगाई कारवाहीको सिफारिस गर्ने र गम्भीर मानव अधिकार हनन् हुने बाहेक सामान्य प्रकृतिका घटनाहरूमा पीडितसमेतको पूर्ण सहमतिमा मेलमिलाप गराउने उद्देश्य साथ बेपत्ता छानबिन र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग स्थापना गरिएको हो। अर्धन्यायिक प्रकृतिका यस्ता आयोगको उक्त कार्यबाट परोक्षरूपमा न्यायिक प्रक्रियामै सहयोग पुग्दछ भन्ने यो इजलासको अपेक्षा रहेको छ।
८०. ऐनको व्यवस्था स्वयंमा पर्याप्त र स्पष्ट नरहेको कुरा माथि प्रकरण प्रकरणमा गरिएका विश्लेषणहरूबाट देखिएको छ। साथै दुबै आयोगहरूले काम गर्दैजाँदाको अवस्थामा समेत थप जटिलता वा द्विविधाहरू आउन सक्तछन्। यस स्थितिमा राज्यको कानूनबाट स्थापित त्यस्ता आयोगहरूले पनि संविधान, कानून, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूलाई ध्यान दिनैपर्ने हुन्छ। साथै यस अदालतबाट जारी भएका आदेशहरूले पनि संवैधानिक कानूनको अंग र न्यायिक मूल्यमान्यताकै स्थान लिएका हुन्छन्। त्यसैले संवैधानिक परम्पराको रूपमा रहेका त्यस्ता आदेशहरू आयोगहरूका लागि आफ्नो कार्यसञ्चालनको मार्गदर्शक सिद्धान्तका रूपमा रहन्छन्। आयोगका कार्यहरूले सिर्जना गर्ने असर वा परिणामहरू पनि न्यायिक सम्परीक्षणको दायराबाहिर रहन सक्तैन।
८१. गम्भीर मानव अधिकारको उल्लङ्घन गर्ने व्यक्ति आफूले गरेको कार्यको उत्तरदायित्वबाट उम्कन सक्तैन भन्नुको अर्थ यो वा त्यो वहानामा त्यस्ता व्यक्तिलाई उम्काउने चेष्टा अरुले पनि गर्नु हुँदैन भन्ने हो। यदि दोषीलाई उम्काउने प्रयास गरिन्छ वा त्यसको मतियार बनिन्छ भने सिर्जित परिणाम भोग्न समेत तयार रहनुपर्दछ। कानूनबमोजिम स्थापित आयोगहरूले त्यस्तो गर्दैन् भन्ने विश्वास यो इजलासले लिएको छ।
८२. साथै बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा नपरेका वा परेर पनि अस्पष्ट भएका तथा संविधान, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानूनसमेतसँग असंगत भएको कारणले कार्यान्वयन गर्न नमिल्ने व्यवस्थाहरूका सम्बन्धमा प्रस्तुत रिट निवेदन र राजेन्द्र ढकाल, लिलाधर भण्डारी र माधवकुमार बस्नेत समेत निवेदक भएका मुद्दाहरूमा यसअघि जारी गरिएका आदेश, दिइएका निर्देशन र व्याख्याहरूप्रतिकूल नहुने गरी कार्य गर्नु गराउनु भनी सम्बन्धित आयोग तथा नेपाल सरकारसमेतका नाममा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (२) बमोजिम यो आदेश जारी गरिदिएको छ। विपक्षीहरूको जानकारीको लागि प्रस्तुत आदेशको प्रतिलिपि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् पठाई दिनु।

संक्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी सर्वोच्च अदालतबाट भएका आदेशहरू... | १८०

प्रस्तुत रिट निवेदनहरूको दायरी तर्फको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाइदिनु।
उक्त रायमा सहमत छौं।

न्या. बैद्यनाथ उपाध्याय न्या. चोलेन्द्र शमशेर ज.ब.रा.

इजलास अधिकृत: उपसचिवद्वय शिवप्रसाद खनाल, विष्णु प्रसाद गौतम

इति संवत् २०७१ साल फागुन महिना १४ गते रोज ५ शुभम्..... ।

५. भीमप्रकाश ओलीसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,
सर्वोच्च अदालत
संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाझी
माननीय न्यायाधीश श्री राजेन्द्रकुमार भण्डारी
संवत् २०६१ सालको रिट नं. ३३९४
आदेश मिति: २०६२।१०।२८

विषय : परमादेश।

निवेदक: भीमप्रकाश ओलीसमेत।

विरुद्ध

विपक्षी: श्री ५ को सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय सिंहदरवारसमेत।

आदेश

न्या.मीनबहादुर रायमाझी: नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २३/८८ (२) बमोजिम यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार छ:

- हामी निवेदकहरू देशमा विद्यमान सशस्त्र द्वन्द्वका कारण विस्थापित भै हाल काठमाण्डौमा आई आफन्तहरूको सहयोग लिई भौतिक अस्तित्व कायम राख्न सफल भएका छौं। स्थानीयस्तर देखि विपक्षीहरूको स्तरसम्म सहयोग तथा राहतका लागि प्रकार गर्दा खेरि पनि कुनै किसिमको राहत सहयोग पाउन असमर्थ भयौं। देशमा विद्यमान द्वन्द्वका कारण पीडित हुन पुगेका हामी जस्तै लाखौं नागरिकहरूको हक हित र अधिकारको विषयमा विपक्षीहरूलाई उत्तरदायी बनाउने अन्तिम उपायको रूपमा प्रस्तुत निवेदन साथ उपस्थित भएका छौं।

सर्वसाधारण नागरिक राज्यकै कारणबाट पीडित भएको होस् वा विद्रोही पक्षद्वारा नै किन नहोस पीडित नागरिक प्रति राज्यको निश्चित दायित्व हुन्छ। तर हाल विपक्षीहरूले कुनै संवेदनशीलता देखाएको छैन। को द्वन्द्व पीडित हो? गाम्भीर्यताको आधारमा द्वन्द्व पीडितलाई कसरी वर्गिकृत गर्नु पर्ने हो? द्वन्द्व पीडितको पहिचान कसले र कसरी गर्ने हो? कस्ता किसिमका पीडितलाई कुन किसिमको राहत सहयोगका व्यवहार राज्यले प्रदान गर्ने हो ? त्यो प्रयोजनका लागि केन्द्र देखि स्थानीय स्तरसम्म कस्तो खालको कुन संयन्त्रले काम गर्ने हो? भन्ने सम्बन्धमा विपक्षीहरूबाट हालसम्म कुनै नीति, कार्यक्रम तथा मापदण्डहरू निर्धारण हुनसम्म पनि सकेको पाइदैन।

प्रतिनिधिसभा नरहेको वर्तमान अवस्थामा दर्जनौं अध्यादेश जारी गरिएता पनि द्वन्द्व पीडितको लागि हालसम्म कानूनी व्यवस्था गर्न चासो सम्म पनि विपक्षीहरूबाट देखाइएन। प्रधानमन्त्री सहायता कोष नियमावली, २०५९ बमोजिम प्रधानमन्त्री सहायता कोषको व्यवस्था गरी आफ्ना मान्छेलाई मनोमानी ढंगले कोषको दुरुपयोग गरिएको पाइन्छ। तसर्थ, नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ११ (१) (३), १२ (१) (१७), २०, २१, २२, २५ (१), २६ (१) (६) (७) (८) (९) एवं मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ तथा नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अनबन्ध १९६६ समेतद्वारा प्रदत्त पीडित नागरिकहरूका न्यूनतम आधारभूत मानव अधिकारको प्रभावकारी संरक्षणका लागि केन्द्रदेखि स्थानीय स्तरसम्म सक्षम एवं सशक्त संस्थागत संरचनाको व्यवस्था समेत गर्न यथाशीघ्र बोधगम्य कानूनी व्यवस्था गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरीपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको यस अदालतमा मिति २०६१/१०/७ मा परेको रिट निवेदन।

- यसमा के कसो भएको हो? निवेदकको माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो? विपक्षीहरूबाट बाटाका म्याद बाहेक १५ दिन भित्र लिखितजवाफ लिई उपस्थित हुनु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा सूचना पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियम बमोजिम पेश गर्नु भन्ने यस अदालतबाट मिति २०६१/१०/८ मा भएको आदेश।

३. विपक्षी निवेदकले यस कार्यालयको के कस्तो कामकारवाहीबाट निजको के कस्तो हकअधिकार हनन भएको हो? त्यसको स्पष्ट जिकिर नलिई विना आधार र कारण यस कार्यालय समेतलाई प्रत्यर्थी बनाई दिएको रिट निवेदन खारेज गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको श्री ५ को सरकार, मन्त्रिपरिषदको कार्यालयको लिखित जवाफ।
४. द्वन्द्व पीडित व्यक्तिहरूलाई श्री ५ को सरकारले निर्धारण गरेको मापदण्डको आधारमा आर्थिक तथा मानवीय सहयोग उपलब्ध गराउने गरिएको छ। सीमित श्रोत र साधनको बावजुद त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई अधिकतम् सहयोग प्रदान गर्ने तर्फ श्री ५ को सरकार सधै प्रयत्नशील रहे चित्यहीन रिट निवेदन खारेज गरीपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको श्री ५ को सरकार, गृह मन्त्रालय, सिंहदरवारको लिखित जवाफ।
५. यस मन्त्रालय अन्तर्गतको महिला विकास विभागबाट द्वन्द्व पीडित तथा एकल महिलाका लागि सिन्धुली, नुवाकोट, धादिङ, गोरखा, गुल्मी, पर्वत, दाङ, सल्यान, रुकुम, रोल्पा, अछाम, जाजरकोट, जुम्ला, बर्दिया र कैलाली जिल्लामा विशेष कार्यक्रम संचालन गरिएको छ। द्वन्द्व प्रभावित बालबालिका संरक्षण तथा विकास जिल्ला कार्यक्रम अन्तर्गत यस मन्त्रालय र बालबचाउ नर्वे नेपालको सहयोगमा २५ जिल्लामा द्वन्द्व प्रभावित बालबालिका संरक्षण तथा विकास कार्यक्रम संचालन भै रहेको छ। द्वन्द्व तथा हिंसा पीडित महिलाहरूलाई सीप विकास तालिमको साथै आय आर्जन कार्यमा संलग्न गराइएको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरीपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको लिखित जवाफ।
६. नियम बमोजिम पेशी सूचीमा चढी इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदनमा निवेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताद्वय श्री राजुप्रसाद चापाँगाई र श्री टेक ताम्राकारले श्री ५ को सरकारले द्वन्द्व पीडितहरूको लागि स्पष्ट मापदण्ड निर्धारण गरेको छैन, साथै राष्ट्रिय स्तरमा कुनै नीति, नियम समेत छैन। श्री ५ को सरकार, गृह मन्त्रालय अन्तर्गत द्वन्द्व पीडित राहत व्यवस्थापन इकाई भए तापनि उक्त व्यवस्था तदर्थ व्यवस्था रहेको र त्यसले प्रदान गर्ने राहत समेत पारदर्शी छैन। तसर्थ, निवेदन माग बमोजिम स्पष्ट ऐन, नियम एवं नीति निर्माण गरी द्वन्द्व पीडितहरूलाई राहत प्रदान गर्न विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेश जारी गरियोस भन्ने समेत व्यहोराको बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नुभयो।
७. उपरोक्त बमोजिम कानून व्यवसायीहरूले गर्न भएको बहस जिकिर समेत सुनी निवेदन सहितको मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा निवेदन माग दावी बमोजिमको आदेश जारी हुने हो, होइन? भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनु पर्ने देखिन आयो।
८. निर्णयतर्फ विचार गर्दा देशमा विद्यमान सशस्त्र द्वन्द्वका कारण विस्थापित हुन पुगेका महिला, बालबालिका, वृद्धवृद्धा, अपाङ्ग लगायतका नेपाली नागरिकहरूका आधारभूत मानव अधिकारको प्रभावकारी संरक्षणका लागि केन्द्र देखि स्थानीयस्तर सम्म सक्षम एवं सशक्त संस्थागत संरचनाको व्यवस्था समेत गर्ने गरी कानूनी व्यवस्था गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेश जारी गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको रिट निवेदन माग दावी लिएको देखिन्छ। द्वन्द्व पीडित व्यक्तिहरूलाई श्री ५ को सरकारले निर्धारण गरेको मापदण्डको आधारमा आर्थिक तथा मानवीय सहयोग उपलब्ध गराउने गरिएको छ। सीमित श्रोत र साधनका बावजुद त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई अधिकतम सहयोग प्रदान गर्ने तर्फ श्री ५ को सरकार सधै प्रयत्नशील रहेको भन्ने विपक्षी श्री ५ को सरकार, गृह मन्त्रालय, सिंहदरवारको लिखित जवाफ देखिन्छ। मिसिल संलग्न श्री ५ को सरकार, गृह मन्त्रालयको प.सं. ५४३, मिति २०६२/०५/३१ को पत्रबाट द्वन्द्व पीडितहरूको संख्या २०६२ आषाढ मसान्त सम्म ५०३३ परिवारका १८,६६६ व्यक्तिहरू रहेको र विभिन्न शीर्षकमा उल्लेखित कार्यक्रम मार्फत पीडित व्यक्तिहरूलाई स्वीकृत मापदण्ड अनुसार गृह मन्त्रालयबाट रु.३००।- देखि ७ लाख ५० हजार सम्म सहायता रकम उपलब्ध गराउँदै आएको तथ्य देखिन्छ। तर उक्त पत्रमा द्वन्द्व पीडितको परिभाषा, द्वन्द्व पीडितको पहिचान, वर्गिकरण, राहत, क्षतिपूर्ति तथा राज्यबाट प्रदान गर्ने सेवा स्विधाको निर्धारण सोको पारदर्शी र न्यायोचित विवरण लगायतका विषयमा निश्चित मापदण्ड एवं वस्तुनिष्ठ आधारहरूको निर्धारण एवं द्वन्द्वपीडितहरूको हक हित संरक्षण लगायत द्वन्द्व पीडित तथा तिनका परिवारलाई दिइने सहायता रकमको स्वीकृत मापदण्ड के हो? त्यसको यथार्थ विवरण उल्लेख गरेको पाइँदैन।

९. नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को भाग ३ मा मौलिक हक अन्तर्गत धारा ११ मा समानताको हक प्रदान गरेको र राज्यको सामान्य कानूनको प्रयोगमा नागरिकहरू बीच धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात जाति वा वैचारिक आस्थाका आधारमा भेदभाव नगर्ने कुराको प्रत्याभूति दिइएको छ। उपरोक्त संवैधानिक प्रावधानको सन्दर्भमा राज्यले द्वन्द्वको चपेटामा परेको र विस्थापित भई पीडित हुन पुगेका नागरिकहरूलाई दिइने राहतका सम्बन्धमा पनि स्पष्ट नीति निर्माण गरी विना भेदभाव समानताको आधारमा पारदर्शी ढंगले राहत वितरण गर्नु राज्यको कर्तव्य हुन आउँछ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ र नेपाल पक्ष भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ तथा आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ समेतका मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू समेतले नागरिकहरूलाई राज्यले विना भेदभाव समानताको आधारमा नागरिकहरूको न्यूनतम आधारभूत मानव अधिकारको यथोचित एवं प्रभावकारी संरक्षणको लागि विशेष व्यवस्था गर्नु पर्ने गरी राज्य उपर अभिभारा सुम्पेको सन्दर्भमा श्री ५ को सरकारले ती दस्तावेजहरूले निर्धारण गरेको दायित्वलाई स्वीकार गरी सकेको सन्दर्भमा आफ्नो दायित्वबाट छुटकारा पाउन सक्ने अवस्था रहँदैन। श्री ५ को सरकार, गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफबाट द्वन्द्व पीडित व्यवस्थापन सम्बन्धमा तदर्थ व्यवस्था सम्म रहेको भन्ने देखिन आयो तर उक्त व्यवस्थाले द्वन्द्व पीडितहरूलाई विना भेदभाव समानताको आधारमा राहत उपलब्ध गराउने लगायतका आवश्यक व्यवस्थाको लागि कुनै स्पष्ट नीति, एवं मापदण्ड अपनाएको देखिन आएन। स्पष्ट नीति र सोको कार्यान्वयनका निमित्त कानूनी व्यवस्था र प्रभावकारी कार्यान्वयन पारदर्शीताका मुख्य आधार रहेको र पारदर्शिता कानूनको राज्यको बलियो जग रहेको तथ्यमा विवाद रहन सक्दैन। तजविजी व्यवस्था कानूनको शासन विपरित अवधारणा भएबाट यस्तो व्यवस्थाले कानूनको राज्यमा टेवा पुऱ्याउन सक्दैन। अतः द्वन्द्व पीडित व्यक्तिहरूलाई राज्यबाट प्रदान गरिने सेवा वा सहूलियतका सम्बन्धमा समानता विपरित नहुने गरी स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गरी उचित र आवश्यक व्यवस्थापन गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ठहर्छ। प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत विपक्षीहरूलाई दिई मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु।

- न्या. मीनबहादुर रायमाझी

उक्त रायमा सहमत छु।

- न्या. राजेन्द्रकुमार भण्डारी

इति संवत् २०६२ साल माघ २८ गते रोज ६ शुभम्..... ।

६. भोजराज तिमिल्सेनासमेत वि. नेपाली कांग्रेस पार्टीसमेत,

सर्वोच्च अदालत

संयुक्त इजलाश

माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी.

माननीय न्यायाधीश श्री ताहिर अलि अन्सारी

रिट नं. ०६३-WO-०९२०

आदेश मिति: २०६४।९।२

विषय :- उत्प्रेषण, परमादेश।

निवेदक: माओवादी पीडित राष्ट्रिय संघर्ष समितिका संयोजक भोजराज तिमिल्सेनासमेत।

विरुद्ध

विपक्षी: नेपाली कांग्रेस पार्टीसमेत।

आदेश

न्या.बलराम के.सी.: नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३२/१०७ बमोजिम दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको सक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यस प्रकार छ :

१. नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने, मृत्युदण्डको सजाय हुने गरी कानून बनाउन नपाउने, कानून बमोजिम बाहेक कसैको पनि संवैधानिक तथा कानूनी स्तवन्त्रताको अपहरण नगरिने, प्रत्येक नागरिकलाई कानून बमोजिम सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, असहाय, अनाथ, सस्त मनस्थिति भएको द्रन्द् पीडित विस्थापित एवं जोखिममा परेका बालबालिकालाई निश्चित भविष्यको लागि राज्यबाट विशेष सुविधा पाउने हक लगायतका विभिन्न प्रकारका मौलिक हकहरूको व्यवस्था गरेको छ। यस्ता मौलिक हकको संरक्षण सम्बर्द्धन गरी प्रत्येक नागरिकले निर्वाध उपभोग गर्न पाउने व्यवस्था मिलाउने, यी हक विरुद्ध कसैलाई पनि कुनै पनि नाममा केही कुनै काम गर्न नदिने र गरेमा त्यसो गर्ने जुनसुकै व्यक्ति, समुह वा जो कोहीलाई सजाय दिन र पीडितलाई उपयुक्त राहत दिनु राज्यको कर्तव्य र दायित्व हो।

२०५२ साल फागुन देखि ने.क.पा. (माओवादी) ले सशस्त्र जनयुद्ध शुरु गरे यंता माओवादी धम्की र ज्यादतीपूर्ण क्रियाकलापका कारण झण्डै ६० हजार नेपाली विस्थापित भई आन्तरिक शरणार्थीको रूपमा कष्टकर जीवन जीउन बाध्य छन्। तमाम नेपाली भई वा नभई विवशतापूर्वक विदेशिएका छन्। यस अवधिमा झण्डै छ हजार नेपाली माओवादीबाट मारिएका र त्यसमध्ये चार हजार जति निहत्था बालक, वृद्ध, महिला, पुरुष छन्। जसको हत्या नितान्त कर, वर्वर र अमानवीय तवरले गरिएको छ। झण्डै ४० हजार मानिसको चल, अचल सम्पत्ति अपहरण गरी कब्जा गरिएको छ। कयौं अङ्गभङ्ग, टहरो र विधवा बनाइएका छन्। यस्ता काम कारवाहीका कारण हामी माओवादी पीडित नेपाली जनताहरू अन्तरिम संविधान २०६३ ले प्रत्याभूत गरेका विभिन्न मौलिक हक तथा कानून प्रदत्त हकमा गम्भीर आघात पुगेको छ।

हाल ने.क.पा. (माओवादी) समेत अन्तरिम संसद, अन्तरिम सरकारमा सहभागी छ। यस अवस्थामा प्रधानमन्त्री लगायत व्यवस्थापिका संसदसम्म मिति २०६३/१०/२३ देखि पटक पटक हामी पीडितको राहत क्षतिपूर्ति, पुनर्स्थापनाका साथै पीडित समेतको सहभागिता रहने गरी उच्चस्तरीय छानविन आयोग गठन गरी दोषीलाई पत्ता लगाई कानूनी कारवाही गरी पाऊँ भनी निवेदन, ज्ञापन पत्र, धर्ना, घेराउ समेतका कार्य गरी माग राख्दा समेत विपक्षीबाट कुनै सनवाई नभई हाम्रा आफन्त अनाहकमा मारिएको मारिएकै भएका, राहत, क्षतिपूर्तिका नाममा सरकारबाट कुनै भरपदो कार्य नभई झारो टार्नेसम्मको काम मात्र भएको हुँदा हाम्रो संविधान प्रदत्त उल्लेखित हकहरूको प्रचलनका निमित्त प्रस्तुत निवेदन लिई उपस्थित भएका छौं।

तसर्थ राहत, क्षतिपूर्ति र पुनर्स्थापनाका नाममा विपक्षीहरूबाट भएका अपर्याप्त र प्रभावशून्य काम कारवाहीहरू उत्प्रेषणको आदेशद्वारा वदर गरी ने.क.पा. (माओवादी) का नाममा सर्वसाधारण जनतामा प्रत्यक्ष, परोक्ष कुनै पनि तवरले शक्ति धम्की प्रकट गरी वा नगरी भयभित पार्ने, आफ्नो प्रभावमा पार्ने, स्वतन्त्र निष्ठा, आस्थामा आँच पुऱ्याउने, शान्तिपूर्ण र भयरहित वातावरणमा सम्मानजनक तवरले बाँच्न, काम व्यवहार गर्न पाउने करामा आँच प्याउने कुनै पनि क्रियाकलाप नगर्न नगराउनु भन्ने निषेधात्मक प्रकृतिको र अन्य विपक्षी सबैका नाममा त्यस्ता टुहुरा अनाथ बालबालिकाको आहार विहार, आवास, शिक्षा, स्वास्थ्यको उपयुक्त व्यवस्था मिलाई सम्पत्ति नोक्सान भएकालाई क्षतिपूर्ति, मुआब्जा र कब्जा गरिएका सम्पत्ति फिर्ता गर्ने व्यवस्था गरी अङ्गभङ्ग गरी अपाङ्ग तुल्याइएका, मारिएकाहरूको हकमा छानविन गरी एकिन तथ्याङ्क लिई कानूनी कारवाही चलाउन पीडित सहितको सहभागिता हुने गरी एक उच्च स्तरीय छानविन आयोग गठन गर्नु, दोषी पत्ता लगाई कारवाही चलाउनु, मारिएका परिवार र अपाङ्ग पारिएकाहरूलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनु, असहाय, पीडितको जीवन निर्वाह र रोजगारी समेतका लागि शीघ्र कानून बनाई लागू गर्नु र कुनै पनि प्रकारले शान्ति अमनचयनमा खलल पुग्ने कार्य कोही कसैबाट हुन नदिनु भन्ने निर्देशनात्मक तथा आदेशात्मक प्रकृतिको परामर्श जारी गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको मिति २०६४/१/६ को निवेदन पत्र।

२. यसमा के कसो भएको हो? निवेदनको माग बमोजिम आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो? १५ दिन भित्र लिखित जवाफ प्रस्तुत गर्नु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना दिई सार्वजनिक महत्वको विषय हुँदा अग्राधिकार दिइएको छ भन्ने समेतको यस अदालतको मिति २०६३/७/१३/२ को आदेश।
३. नेपाल सरकार करिब एक दशक देखि मुलकमा रहेको द्वन्द्व समाधान गर्ने राष्ट्रिय अभियानमा रहेको र यस दिशामा उल्लेख्य उपलब्धि हासिल भई हाल मलकमा शान्तिलाई संस्थागत गर्ने प्रकयामा रहेको छ। नेपाल सरकार र ने.क.पा. (माओवादी) बीच वृहत शान्ति सम्झौता भई सो पार्टी व्यवस्थापिका संसद र सरकारमा सामेल भईसकेको छ। विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख भए बमोजिम सत्य निरोपण तथा मेलमिलाप आयोग, राज्यको पुनर्संरचना सम्बन्धी आयोग लगायत अन्य संयन्त्र विकास गरी द्वन्द्वबाट पीडितहरूलाई न्याय दिन सरकार प्रतिवद्ध रहेको र यसतर्फ आवश्यक गृहकार्य भई नै रहेको छ। सरकार द्वन्द्व पीडित वा द्वन्द्वबाट विस्थापित भएका व्यक्तिहरू तथा नीजका परिवारहरू आ आफ्नो मूल वासस्थान फर्कन पाउने लगायत नीजहरूको पुनर्स्थापना तथा राहत सम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रम संचालन गर्न अभिमुख छ। सरकारद्वारा संचालन गरिने यस्ता कार्यक्रमको निमित्त छुट्टै कानून बनाइरहनु पर्ने आवश्यक नभएको र सरकारको नीतिगत निर्णयबाट नै गर्न सकिने हुन्छ। यस्तै आन्तरिक रूपमा विस्थापित व्यक्ति सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति २०६३ नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को मिति २०६३/११/६ को बैठकबाट स्वीकृत भई हाल कार्यान्वयनको चरणमा रहेकोले सो नीतिको कार्यान्वयन पछि द्वन्द्व पीडितहरूको समुचित व्यवस्थापन हुने नै हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरीपाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षी मध्येका प्रधानमन्त्री तथा नेपाल सरकारको तर्फबाट प्राप्त लिखित जवाफ।
४. रिट निवेदनमा उल्लेखित विषयहरू न्यायिक निरोपण भन्दा पनि आपसी सहमति, कटिबद्धता र सामुहिक प्रयासबाट साकार बनाउनु पर्ने प्रकृतिका विषयहरू हुन। यस्तो विषय कानूनी नभई नीतिगत करा हो। सरकारले नीतिगत निर्णयबाट नै यस्ता विषयहरूको सामाधान गर्न सक्छ र यसका लागि सरकार प्रयत्नशील पनि छ। नेपाल सरकारबाट मिति २०६३/११/१४ मा द्वन्द्वका कारण विस्थापित व्यक्ति तथा परिवारलाई राहत तथा औषधोपचार सुविधा दिने निर्णय हनुका साथै सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग विधेयकको मस्यौदा तयार पार्ने कार्य समेत भई रहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षीहरू शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, सूचना तथा संचार मन्त्रालय, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, स्थानीय विकास मन्त्रालय, भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय, अर्थमन्त्रालय समेतको छुट्टाछुट्टै लिखित जवाफ।

५. रिट निवेदनमा उठाइएका विषय वस्तुहरूका सम्बन्धमा यस मन्त्रालयको कुनै भूमिका रहँदैन। यस सम्बन्धी जिम्मेवारी शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको हो। यस मन्त्रालयको कुनै पनि काम कारवाहीद्वारा निवेदकको हकको हनन् हुन गएको छैन। निवेदनमा समेत के कस्तो काम कारवाहीबाट निवेदकको हकको हनन् भएको हो स्पष्ट उल्लेख गर्न सकेका छैन। तसर्थ, रिट निवेदन खारेज हुन पर्दछ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षीहरू गृह मन्त्रालय, परराष्ट्र मन्त्रालय, रक्षा मन्त्रालय, वातावरण विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको तर्फबाट प्राप्त छुट्टाछुट्टै लिखित जवाफ।
६. निवेदनमा उठाईएका विभिन्न विषयहरू लगायत काननको उचित प्रयोग गराउने मुख्य दायित्व सरकारको हो। त्यसको लागि हाम्रो पार्टीलाई विपक्षी बनाउनुको कुनै औचित्य छैन कसैबाट हुने हत्याहिंसा समर्थन पार्टीले गर्न सक्दैन। यद्यपि सबै राजनीतिक दलहरू शान्ति सुरक्षा लगायत मुलुकको समस्या समाधान गर्न प्रयत्नरत छन्। सबैको सहमतिमा जारी भएको अन्तरिम संविधानमा राज्यको दायित्वका रूपमा यी विषयहरू समावेश गरिएका छन् र सरकारले नै क्रमशः तिनका कार्यान्वयन समेत गर्दै जाने हो। हाम्रो कुनै काम कारवाहीबाट निवेदकको मौलिक हकको हनन् भएको छैन। तसर्थ रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भन्ने समेत व्यहोराको विपक्षीहरू नेपाली कांग्रेस, नेपाली कांग्रेस (प्रजातान्त्रिक) नेपाल मजदुर किसान पार्टी र संयुक्त वाममोर्चा नेपालको तर्फबाट प्राप्त लिखित जवाफ।
७. नियम बमोजिम पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदनमा मिसिल संलग्न विभिन्न कागजातहरूको अध्ययन गरी निवेदकहरूले गरेको छलफल तथा विपक्षी नेपाल सरकार समेतको तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री युवराज सुवेदीले सरकारले आफ्नो श्रोत र साधनले भ्याएसम्म द्वन्द्व पीडितहरूको राहत दिने विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गरिएको छ। अन्तरिम संविधानमा नै यस्ता द्वन्द्व पीडितहरूको लागि विशेष कार्यक्रमहरू संचालन गरी राहत दिनु पर्ने सम्बन्धमा उल्लेख भई रहेको अवस्थामा सरकारले आफ्नो जिम्मेवारबाट हट्ने कुरै आउदैन। अन्तरिम संविधानको भाग ४ मा उल्लेखित विभिन्न कुराहरू राज्यले आफ्नो श्रोत साधन र पहुँचले भ्याएसम्म कार्यान्वयन गर्दै जाने विषयहरू हुन। अदालतबाट तिनलाई लागूगराउन मिल्दैन भन्ने समेतको र विपक्षीहरू नेपाली कांग्रेस (प्रजातान्त्रिक) का तर्फबाट विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताहरू श्री राम कुमार श्रेष्ठ तथा राजु कटुवाल, नेपाल मजदुर किसान पार्टीका तर्फबाट विद्वान अधिवक्ता श्री विकल प्रजापतीले निवेदकले उठाएका विभिन्न विषयहरूमा पार्टीगत रूपमा कुनै असहमती छैन। तर, ती विषयहरू पार्टीगत रूपमा पुरा गर्न सकिने विषयहरू होइनन्। अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ४, धारा ३३ को (त), (थ), (द) तथा (घ) मा उल्लेख भएकै छन् र यी विषयहरू तुरुन्तै पूरा हुने खालका नभई राज्यले क्रमिक रूपमा गर्दै जाने विषय हो र अदालतले यसमा हस्तक्षेप गर्न मिल्दैन भन्ने समेतको वहस समेत सुनी रिट निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी हुने हो वा होइन भन्ने निर्णय गर्नु पर्ने देखिन आयो।
८. निर्णय तर्फ विचार गर्दा, लामो समयसम्मको द्वन्द्वबाट पीडित नागरिकहरूका लागि राहत, क्षतिपूर्ति र पुनर्स्थापनाका नाममा विपक्षीहरूबाट भएका अपर्याप्त र प्रभावशून्य काम कारवाहीहरू उत्प्रेषणको आदेशद्वारा वदर गरी विपक्षीहरूका नाममा त्यस्ता टहरा, अनाथ बालबालिकाको आहार विहार, आवास, शिक्षा, स्वास्थ्यको उपयुक्त व्यवस्था मिलाई सम्पत्ति नोक्सान भएकालाई क्षतिपूर्ति, मुआब्जा र कब्जा गरिएका सम्पत्ति फिर्ता गर्ने व्यवस्था गरी अङ्गभङ्ग गरी अपाङ्ग तुल्याइएका मारिएकाहरूको हकमा छानविन गरी एकिन तथ्याङ्क लिई कानूनी कारवाही चलाउन पीडित सहितको सहभागिता हुने गरी एक उच्च स्तरीय छानविन आयोग गठन गर्नु, दोषी पत्ता लगाई कारवाही चलाउनु, मारिएका परिवार र अपाङ्ग पारिएकाहरूलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउनु, असहाय, पीडितको जीवन निर्वाह र रोजगारी समेतका लागि यथाशीघ्र कानून बनाई लागूगर्नु र कुनै पनि प्रकारले शान्ति अमनचयनमा खलल पुग्ने कार्य कोही कसैबाट हुन नदिनु भन्ने निर्देशनात्मक तथा आदेशात्मक प्रकृतिको परमादेश जारी गरीपाऊँ भन्ने निवेदकहरूको जिकिर रहेको पाइन्छ।

प्रत्येक नागरिकको जीउधनको सुरक्षा गर्नु, समाजमा शान्ति व्यवस्था कायम राख्न, सोको उल्लंघन गर्नेलाई दण्ड दिन राज्यको प्राथमिक संवैधानिक कर्तव्य हो। आफ्नो भूभाग भित्रका चाहे नेपाल नागरिक वा विदेशी नागरिक

नै किन नहुन, उनीहरूको सरक्षाको जिम्मेवारी राज्यको हुन्छ र राज्य आफ्नो यो मौलिक कर्तव्यबाट पन्छिन मिल्दैन र सक्दैन पनि। समाजमा कसैको गतिविधिबाट शान्ति सव्यवस्था खल्बलिन गई शान्ति र व्यवस्था कायम हुन नसकेमा त्यस्तो अशान्ति फैलाउने व्यक्ति वा समुहलाई नियन्त्रण गरी समाजमा शान्ति र अमनचयन कायम राख्नु पर्ने राज्यको कर्तव्य हुन्छ, यसमा दुइमत हुन सक्दैन। आम जनताको सुख तथा समृद्धि एवं उनीहरूलाई खाने, लगाउने, बस्ने लगायत आफ्नै समुदायमा सुरक्षित साथ र भयरहीत वातावरणमा बस्न पाउने प्रत्येक नागरिक र प्रत्येक समुदायको मौलिक अधिकार हो। नागरिकका यस्ता आधारभूत आवश्यकताहरू परा गर्दै समाजमा आर्थिक रूपमा न्यायपूर्ण वितरणको व्यवस्था मिलाउने जस्ता कार्यमा पनि राज्यको दायित्व रहने कुरालाई आधुनिक जनकल्याणकारी राज्यको अवधारणाले समेटेको पाइन्छ। यस्तो अवस्थामा निवेदकहरूमात्र नभई सम्पूर्ण जनताहरूको सम्बन्धमा ध्यान पुऱ्याउनु सरकारको दायित्व हो भन्ने कुरालाई इन्कार गर्न मिल्दैन।

मुलुक लामो समय देखि सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्थाबाट गुज्रिएर आएको सर्वविदितै कुरा हो। यो द्वन्द्वको परिणामस्वरूप कुनै न कुनै रूपमा देशभरका हजारौं नेपाली जनताहरू पीडित भएको तथ्य समेत सबैका सामु स्पष्ट छ। निवेदकहरू द्वन्द्वरत एक पक्ष अर्थात् तत्कालीन अवस्थाको विद्रोही पक्षबाट पीडित भएका भन्ने उनीहरूको निवेदन लेखबाट देखिन्छ।

मुलुकमा राजनैतिक कारणबाट लामो समय देखि शुरू भएको द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण निकासका लागि भएको विभिन्न पक्षहरूबीच भएको प्रयास एवं चरणबद्ध विकासक्रमको कारण सम्बन्धित सबैको अथक प्रयत्न पश्चात द्वन्द्वरत विद्रोही पक्ष र सरकार बीच शान्ति सम्झौता सम्पन्न भई हाल दिगो शान्तिका लागि कार्य भई रहेको देखिन्छ। यो कुरा यस अदालतले न्यायिक जानकारीमा लिनु पर्ने हुन्छ। यसै क्रममा सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरू समेतको सहमतिबाट नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी भई संविधान सभाको निर्वाचन सम्पन्न हुने संघारमा मूलक रहेको छ। यसरी राजनैतिक सहमतिका द्वन्द्वको आधारमा जारी भएको अन्तरिम संविधान बमोजिम द्वन्द्वको दीगो समाधानका लागि द्वन्द्वको कारणबाट पीडित विभिन्न पक्षहरूको सरोकारलाई समेट्ने राज्यको निर्देशन सिद्धान्त, दायित्व एवं नीति समेत रहेको पाइन्छ। यसै कारणले गर्दा अन्तरिम संविधान निर्माताहरूले बढी विचार र बुद्धि पुऱ्याई धारा ३३ (त) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा छानविन समिति गठन गरी यसरी गठित छानविन आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा त्यस्ता व्यक्तिहरूका लागि पीडित परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ। यसैगरी सोही धाराको खण्ड (थ) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मारिएकाहरूको परिवारलाई तथा यस क्रममा घाइते भई अपाङ्ग र अशक्त भएकाहरूलाई उचित राहत, सम्मान तथा तथा पुनर्स्थापनाको व्यवस्था गर्ने, खण्ड (द) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा विस्थापितहरूको पुनर्स्थापना गर्न, नष्ट भएका नीजी तथा सार्वजनिक सम्पत्तिहरूको हकमा राहत प्रदान गर्न तथा ध्वस्त संरचनाहरूको पुनर्निर्माण गर्न विशेष कार्यक्रम संचालन गर्ने तथा खण्ड (ध) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलापन आयोग गठन गर्ने कुरालाई राज्यको दायित्व भनी निर्धारण गरिएको छ। धारा ३५ को उपधारा (१४) मा राज्यले अन्य विभिन्न नीतिहरूका अवला महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, मुस्लिम लगायत अल्पसंख्यक, भूमिहीन, सुकुम्बासी, कमैया, अपाङ्ग, पिछडिएका क्षेत्र तथा समुदाय र द्वन्द्व पीडितका लागि सकारात्मक विभेदका आधारमा विशेष व्यवस्था गर्ने नीतिलाई समेत अवलम्बन गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

हुन त संविधान बमोजिम राज्यको दायित्व, नीति तथा निर्देशक सिद्धान्तहरू अदालतबाट लागू(enforce) गरिने व्यवस्था होइन तापनि राज्यको नीति, दायित्व र निर्देशक सिद्धान्तलाई मौलिक हकसँग मिलाएर harmonious र purposive interpretation गर्न पर्दछ। तबमात्र मौलिक हकको खास प्रयोजन हुन जान्छ। संविधानको धारा ३३ देखि ३५ सम्मका धाराहरूमा लेखिएका विषयहरू कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा कनै अदालतमा प्रश्न उठाउन

सकिने छैन भन्ने व्यवस्था भएपछि राज्यले उल्लेखित सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वहरूको कार्यान्वयन गर्न आवश्यकता अनुसार श्रोत र साधनको परिचालन गर्ने वा गराउने छ, भन्ने व्यवस्था संविधानको धारा ३६ मा भएको अवस्था र आवश्यकता अनुरूप भाग ३ को धारा ११ देखि धारा ३१ सम्मका मौलिक हक प्रचलन गराउने आदेश गर्दा भाग ४ को राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, दायित्व एवं नीतिहरूलाई पनि आधार मान्नु पर्ने हुन्छ। यी कार्यहरू दायित्व, नीति र निर्देशक सिद्धान्तका रूपमा भाग ४ मा उल्लेख भए तापनि ती संविधान के अभिन्न अङ्ग हुन्। भाग ४ समेत मिलाएर नै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले पूर्ण रूप पाउँछ। त्यसैले आवश्यकता र अवस्था अनुप धारा ३२ अन्तर्गत यस अदालतमा हक प्रचलन गराईपाउँ भनी निवेदन गर्न आउने कुनै निवेदकको हक प्रचलन गराउँदा भाग ४ सँग सम्बन्धित रहेछ भने यस अदालतले भाग ४ पनि क्रियाशील गर्नु भनी आदेश गर्नुपर्ने हुन्छ। संविधानमा भएका यी व्यवस्थाहरू खाली आलंकारिक रूपमा मात्र राखिएका होइनन्। आन्तरिक रूपमा आफ्नै देशमा विस्थापित भएका निवेदकहरूको माग नागरिकको हसियतले बाँचन पाउने, खान पाउने, सम्पत्ति भोग गर्न पाउने, बालबालिकाको शिक्षा आर्जन गर्न पाउने, रोजगार गर्न पाउने, आफ्नो समुदायमा सुरक्षित जीवनयापन गर्न पाउने हकजस्तो मौलिक हक एवं मानव अधिकारसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्ध राख्ने बाँचन पाउने हक (right to life) सँग सम्बन्धित माग हो। केही वर्ष अगाडिसम्म पनि निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू अदालतबाट प्रचलन हुनै नसक्ने विषयका रूपमा लिइने गरिन्थ्यो। संविधानमा उल्लेख गरिएका निर्देशक सिद्धान्तहरू खाली सरकारलाई नैतिक रूपमा बन्धनकारी हुने भन्ने धारणा रहेको थियो। The directive Principles guide the exercise of legislative power but do not control the same. भनी Deep Chand v. Uttar Pradesh (AIR 1959 SC 648, 664) को मुद्दामा भारतीय सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय भएको समेत देखिन्छ। तर पछि यस सम्बन्धी अवधारणामा परिवर्तन आउँदै गएको र पछिबाट संविधानमा भएका यस्ता व्यवस्थाहरूका सम्बन्धमा अदालतले आँखा चिम्लन सक्दैन र आवश्यकता अनुसार हस्तक्षेप गरी सरकारलाई यस्ता व्यवस्थाहरू कार्यान्वयन गर्न आदेश दिने र निर्देशक सिद्धान्तसँग बाझिएका कतिपय कानूनहरूलाई वदर घोषित गर्ने अभ्यास शुरु भएको पाइन्छ।

यस अदालतले समेत विगतमा खास गरी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ जारी भएपश्चात कतिपय निवेदनहरूमा यस्ता निर्देशक सिद्धान्तहरू लागू गर्ने सम्बन्धमा सरकारलाई विभिन्न प्रकारका निर्देशनात्मक आदेशहरू समेत जारी गरेको छ। पहिलो पटक सूर्यप्रसाद शर्मा ढुंगेल वि. गोदावरी मार्बल इण्डस्ट्रिज प्रा.लि. समेत भएको विवादमा सर्वोच्च अदालतले यस सम्बन्धमा केही चर्चा गरेको पाइन्छ। यसै गरी योगी नरहरीनाथ समेत वि. प्रधानमन्त्रीको कार्यालय समेत (सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सार्वजनिक कल्याण सम्बन्धी केही महत्वपूर्ण नजीरहरू, पृष्ठ २४) भएको उत्प्रेषणको निवेदनमा संविधानले व्यवस्था गरेको राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूलाई अदालतले लागू गर्न नसक्ने भएपनि यदि सरकारले संविधानमा व्यवस्थित राज्यको निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू विपरित गएर निर्णय गर्छ भने त्यस्तो अवस्थामा औल्याउन भने सक्दछ भनी यस्ता निर्देशक सिद्धान्तहरूका सम्बन्धमा अदालत पन्छिन नहुने अवधारणालाई थप जोड दिएको पाइन्छ। यस्तै रानीपोखरी सम्बन्धी विवादमा पनि निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूलाई अदालतबाट लागू गर्न नसक्ने उल्लेख हुँदा यसलाई कोरा सिद्धान्त वा कोरा नीतिहरू भन्न मिल्दैन र यो अर्थहीन व्यवस्था नभएकोले उपेक्षित रहन पनि सक्दैन। उपेक्षित रहेको देखिए यस व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउने तर्फ अदालतले आवश्यक निर्देशन दिन सक्छ भन्दै राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि अदालतको भूमिकाको बारेमा विवेचना गरिएको पाइन्छ। (अधिवक्ता प्रकाशमणी शर्मा वि मन्त्रिपरिषद् सचिवालय समेत, सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सार्वजनिक कल्याण सम्बन्धी केही महत्वपूर्ण नजीरहरू, पृष्ठ ३५-४७)। वास्तवमा संविधानले प्रदत्त गरेको right to life को हकको प्रचलनको सन्दर्भमा अदालतले राज्यको नीति तथा निर्देशक सिद्धान्तहरूलाई समेत ध्यानमा राखी अन्तरिम संविधानको भाग ४ मा उल्लेखित कतिपय राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूलाई समेत मौलिक हककै रूपमा propound गर्नुपर्ने हुन्छ।

संविधानको भाग ४ मा उल्लेखित राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू अदालतबाट प्रचलन हुने नसक्ने व्यवस्थाहरू हुन भनी सो सम्बन्धी विवादमा अदालतले प्रवेश नै नगर्ने भन्न मिल्दैन। राज्यले आफ्नो श्रोत साधन र क्षमताले भ्याएसम्म सो भागमा उल्लेखित विषयहरू क्रमिक रूपले लागू गर्दै जानु पर्छ र सरकारले विभिन्न नीति निर्माण गर्दा यस्ता सिद्धान्त नीति तथा दायित्वको विपरित हुने गरी गर्ने होइन कि निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वलाई लक्ष्य गरेर नीति निर्माण गर्नु पर्छ। भारतको सर्वोच्च अदालतबाट पनि विभिन्न मुद्दाहरूमा निर्देशक सिद्धान्त समेतको आधारमा अदालतले संविधानको व्याख्या गर्नुपर्ने भनी सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएको पाइन्छ।

भाग ४ का राज्यका दायित्व तथा निर्देशक सिद्धान्तलाई विभिन्न वर्गमा छुट्याउन सकिन्छ। प्रस्तुत निवेदनका सम्बन्धमा भाग ४ का दायित्व, नीति तथा सिद्धान्तलाई मोटामोटी रूपले दुई प्रकारले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। ती मध्ये महिलो हो आर्थिक पक्ष। यसको पूर्ण प्राप्तिका लागि राज्यले निरन्तर प्रयत्न गर्नुपर्ने वर्गमा संविधान निर्माताले यसलाई राखेको देखिन्छ। सामाजिक एवं आर्थिक न्याय प्राप्तिका लागि राज्यले द्रुततर आर्थिक विकास गर्नुपर्ने हुन्छ। यो क्रम निरन्तर चलिनै रहने प्रकृया हो। आर्थिक विकासको क्रम निरन्तर चल्दै जाँदा एकदिन सबै नागरिकलाई आर्थिक र सामाजिक न्याय प्राप्त हुन्छ। निर्देशक सिद्धान्तले राज्यलाई आफ्नो कार्यकारिणी एवं विधायिकी अधिकार आवश्यकता अनुसार प्रयोग गर्ने अधिकार प्रदान गरेको देखिन्छ। यसलाई दोश्रो पक्ष भन्नुपर्ने हुन्छ। निर्देशक सिद्धान्तको कार्यान्वयनका क्रममा सदैव कानून आवश्यक पर्दैन, कार्यकारिणी निर्णयबाट कार्यान्वयन हुन सक्छ। निर्देशक सिद्धान्त कुनै समय भित्र सम्पन्न गर्नुपर्ने कार्यक्रम होइन। तसर्थ ४ का सिद्धान्तहरू लागू गर्ने क्रममा नीति निर्माण वा कानून निर्माण गर्नुपर्ने भएमा राज्यले आवश्यकता अनुसार आफूमा रहेको कार्यकारिणी एवं विधायिकी अधिकार प्रयोग गर्नेसक्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ। प्रस्तुत निवेदनका सम्बन्धमा हेर्दा संविधानको धारा ३३ को (थ) र (द) को कार्यान्वयन सम्बन्धी विषय भएकोले यसका लागि कानून निर्माण आवश्यक नपरी कार्यकारिणीको प्रशासनिक निर्णयबाटै हुनसक्ने वर्ग भित्रको देखिन्छ।

निवेदकहरू नेपाली नागरिक भएका कारण उनीहरूलाई नेपालको कुनै पनि भागमा आफूले रोजेको ठाउँमा बसोबास गर्ने र आफूले चाहेको पेशा, रोजगार, उद्योग वा व्यापार गर्ने स्वतन्त्रता प्राप्त छ। निवेदकहरूका परिवारलाई शिक्षा पाउने हक संविधानले प्रदान गरेको छ। कानून बमोजिम सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने हक पनि उनीहरूलाई प्राप्त छ। यसै गरी निवेदकहरूलाई राज्यको शासन संरचनामा सहभागी हुने हक समेत संविधानले प्रदान गरेको छ। तर निवेदकहरू द्वन्द्वको कारण विस्थापित भएका कारणले गर्दा उनीहरू संविधानको भाग ३ द्वारा प्रदत्त हक अधिकार उपभोग गर्नबाट बन्चित हुन पुगेको देखिन्छ। यिनै कुरालाई ध्यानमा राखी अन्तरिम संविधानको धारा ३३ (द) मा द्वन्द्वका क्रममा विस्थापित भएकालाई पुनर्स्थापना गर्ने र ३३ (थ) मा द्वन्द्वका क्रममा शारीरिक रूपले अस्वस्थ भएकाहरूलाई पनि पुनर्स्थापना गर्न राज्यले व्यवस्था नै भन्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ। धारा ३३ (घ) मा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न सत्य निरुपा तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ। हाल द्वन्द्व समाधान सकेको छ र द्वन्द्वको समाधान भएका कारण अन्तरिम संविधानका यी व्यवस्थाहरू क्रियाशील भएको हुनुपर्ने हो। नेपाल हाल post conflict अवस्थामा छ। सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य पनि cost conflict अवस्थामा अरुले महसुस गर्नलाई पनि निवेदकहरू जस्ता द्वन्द्वबाट विस्थापित भई प्रत्यक्ष रूपले पीडित नागरिकहरूले अब कम्तिमा धारा ३३ (त), (थ) र (द) मा उल्लेखित संवैधानिक व्यवस्थाको फल पाउनु पर्ने हो तर यस्तो हुन सकेको देखिएन।

अन्तरिम संविधान जारी भई लागू भएको एक वर्ष व्यतीत हुन लाग्दा पनि निवेदकहरू जस्ता द्वन्द्व पीडितहरूको right to life सँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने विषयहरूमा के कस्ता काम कारवाहीहरू भई रहेका छन् भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट रूपमा लिखित जवाफमा खुल्न आएको पाइदैन। आफ्ना नागरिकहरूलाई खाने, बस्ने, लाउने जस्ता आधारभूत आवश्यकताका कुराहरू लगायत शान्तिपूर्वक बाँच्न पाउने, बालबालिकाहरूलाई शिक्षा दीक्षाको अवसर प्रदान गर्ने,

आफ्नो सम्पत्तिको आफूले चाहे अनुसार भोगचलन गर्न पाउने जस्ता देशको मूल कानून लगायत कतिपय अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूले प्रत्याभूत गरेको आधारभूत मानव अधिकारहरूको संरक्षण गर्नु प्रत्येक लोकल्याणकारी राज्यको कर्तव्य हन आउँछ। यदि सरकारले नागरिकहरूको यस्ता आधार भत मानव अधिकार संरक्षण गर्ने सवालमा पन्छिन खोज्दछ भने जनताको नागरिक अधिकारको संरक्षकको रूपमा रहेको अदालतले यसमा चुप लागेर बस्न मिल्दैन।

९. यस्तो अवस्थामा रिट निवेदकहरू लगायत लामो समयको द्वन्द्वबाट पीडित नागरिकहरूको समस्याको समाधानका लागि समिति गठन भई काम थालेका मितिले ६ महिना भित्र (नभ्याएमा म्याद थप्न सक्ने गरी) वास्तविक विस्थापितहरूको स्थिति पत्ता लगाई राहत प्रदान गर्ने सुझाव दिन पाँचवटै विकास क्षेत्रको प्रतिनिधित्व रहने गरी प्रत्येक विकास क्षेत्रबाट एक एक जना राजनीतिक प्रतिनिधि, निवेदक द्वन्द्व पीडितहरू मध्येबाट एक जना प्रतिनिधि, तथा अन्य बाँकी सदस्य तथा अध्यक्षको हकमा नेपाल सरकारले उपयुक्त ठानेको व्यक्तिहरू रहेको एउटा समिति गठन गरी सो समितिको सिफारीश बमोजिम निवेदक लगायतका द्वन्द्वपीडितहरूलाई राहत प्रदान गर्ने लगायतका कामकारवाही गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिदिएको छ। यो आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत विपक्षी मध्येको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई दिई मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

- न्या. बलराम के.सी.

उक्त रायमा सहमत छु।

- न्या. ताहिर अलि अन्सारी

इति संवत् २०६४ साल पौष २ गते रोज २ शुभम्

७. बुद्धिबहादुर प्रजासमेत वि. नेपाल सरकारसमेत,
सर्वोच्च अदालत
संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री अनूपराज शर्मा
माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी
सम्बत् २०६३ सालको रिट न. ३४४८
आदेश मिति: २०६५।१।३०

विषय : परमादेश।

निवेदक: बुद्धिबहादुर प्रजासमेत।

विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय सिंहदरबार काठमाण्डौंसमेत।

आदेश

न्या. अनूपराज शर्मा: नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २३/८८ (२) बमोजिम यस अदालतमा दर्ता भई पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार रहेको छ:

१. मिति २०५८/७/२७ मा नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरण र श्री शुभकार्की समूह निर्माण सेवा प्रा.लि. बीच रु. ३४,३७५८५/२१ को लागतमा कालिकोट जिल्ला स्थित कोटवाडा विमानस्थल निर्माण कार्य पूरा गर्नेगरी सम्झौता भएको थियो। श्री शुभकार्की समूह निर्माण सेवा प्रा लि को मातहतमा हामी निवेदकका आफन्त मृत व्यक्तिहरु उल्लेखित कोटवाडा विमानस्थलमा मजदुरको रूपमा कार्यरत थियो।

यसैबीच मिति २०५८/११/१२ मा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाद्वारा आतंककारीसँगको मुठभेडको हवाला दिई कालिकोट कोटवाडा विमानस्थलमा कार्यरत हामी निवेदकका आफन्त निर्दोष व्यक्तिहरुको गैरकानूनी ढंगले गोली हानी सामूहिक हत्या गरियो। हामी मृतकका आश्रित परिवारहरुले उचित क्षतिपूर्ति भराई पाऊँ भनी मिति २०६२/६/६ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालय, धादिङबेसीमा निवेदन दिएकोमा जिल्ला प्रशासन कार्यालय धादिङबाट मिति २०६२/६/७ र मिति २०५८/११/१२ मा कालिकोट जिल्लाको कोटवाडा विमानस्थल निर्माण कार्यमा संलग्न १७ जनालाई सेनाद्वारा मारिएको भनिएका मजदुरका परिवारलाई हालसम्म सरकारबाट कुनै राहत प्राप्त नगरेकोले सो सम्बन्धमा के कारवाही भइ रहेको छ? जानकारी उपलब्ध गराईदिनु भनी जिल्ला प्रशासन कार्यालय कालिकोटलाई पटक पटक पत्र पठाइएकोमा कुनै जानकारी नदिनुको साथै हालसम्म कुनै क्षतिपूर्ति समेत दिइएको छैन।

विपक्षीबाट नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२ (१) मा अन्तरनिहित जीवनको स्वतन्त्रता, धारा १२ (ड) द्वारा प्रत्याभूत पेशा तथा व्यवसाय गर्ने स्वतन्त्रता, धारा १४ द्वारा प्रत्याभूत फौजदारी न्यायसम्बन्धी हकको स्वतन्त्रता धारा १८ द्वारा प्रत्याभूत संस्कृति सम्बन्धी हक समेतको ठाडो उल्लंघन गरी अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार तथा मानवीय कानून विपरीत हामी निवेदकहरुका आफन्तहरुको हत्या हुन गएबाट हामी आश्रित परिवारहरु प्रभावकारी न्यायिक उपचारको अभावमा प्रस्तुत निवेदनसहित सम्मानित अदालतमा उपस्थित भएका छौं।

अतः हामी निवेदक लगायत आश्रित परिवारमा पुग्न गएको क्षति वापत विपक्षीहरुबाट उचित क्षतिपूर्ति भराई कानूनले तोकेको न्यूनतम शर्त र मापदण्डको समेत कुनै वास्ता नगरी स्वेच्छाचारी ढंगले बल प्रयोग गरी निर्दोष नागरिक उपर जथाभावी गोली चलाउने र त्यस्तो आदेश दिने सुरक्षा अधिकारीलाई हदैसम्मको सजाय गरी पीडितलाई भएको क्षति भराइलिन सक्ने सम्बन्धी छद्म कानूनको निर्माण समेत गर्नु भनी विपक्षीहरुको नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदन माग दावी।

२. यसमा के कस्तो भएको हो? निवेदकको माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो? यो आदेश प्राप्त भएको मितिले बाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पठाउनु भनी सूचना पठाई लिखित जवाफ आएपछि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६३/२/३० को आदेश।
३. निवेदकका आफन्तहरू श्री शुभ कार्की समूह निर्माण सेवा प्रा.लि. को मातहतमा कालिकोट जिल्ला स्थित कोटवाडा विमानस्थलमा कार्यरत थिए। यसैबीच २०५८/११/१२ मा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाद्वारा आतंककारीसँगको मुठभेडमा मृत्युभएको हुँदा प्रस्तुत निवेदन खारेज गरीपाउँ भन्ने समेत व्यहोराको नेपाल सरकार, रक्षा मन्त्रालयको लिखित जवाफ।
४. निवेदकले यस कार्यालयको के, कस्तो काम कारवाहीबाट नीजहरूको के कस्तो हक अधिकारको हनन भएको हो, त्यसको स्पष्ट जिकिर नलिई बिना आधार र कारण यस कार्यालय समेतलाई विपक्षी बनाई दिएको निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने समेत व्यहोराको नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयको लिखित जवाफ।
५. घटनास्थल यस जिल्लामा नभएको, उक्त घटनामा मारिने व्यक्तिहरू यस जिल्लामा भएको हुँदा नीजहरूको सहयोगार्थ यस कार्यालयबाट समय समयमा पत्राचार भएको र घटनास्थल कालिकोट जिल्लामा भएको हुँदा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी कारवाही सोही जिल्लाबाट हुनुपर्ने हुँदा यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाई दिएको प्रस्तुत निवेदन खारेज हुनुपर्छ भन्ने व्यहोराको जिल्ला प्रशासन कार्यालय धादिङको लिखित जवाफ।
६. यस मन्त्रालयको तर्फबाट निवेदकहरूको मौलिक हक अधिकार हनन हुने कुनै पनि काम कारवाही नगरिएको हुनाले प्रस्तुत निवेदन खारेज गरीपाउँ भन्ने व्यहोराको नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफ।
७. कोर्ट अफ इन्क्वायरी बोर्डको रायमा कालिकोट जिल्लाको कोटवाडामा सुरक्षाफौजको उपस्थिति नभएबाट माओवादीहरूले निर्माणाधीन धावनमार्ग निर्वाध रूपमा तालीम सञ्चालन गर्ने, अन्य वन्दोवस्तीका गतिविधिहरू गर्ने, सुरक्षा फौजको हेलिकप्टर समेत बस्न नसक्ने गरी घोचा गाडेको तथा हेलिकप्टर जाँच फायर गर्ने र लो फलाईट समेत गर्न नदिने र धावन मार्गको छेउछाउमा ओ.पि. पोष्टहरू बनाई विविध गतिविधि सञ्चालन गरेबाट माओवादी गतिविधिलाई नियन्त्रण गर्न श्री ४ नं. बाहिनी अड्डाबाट अपरेशन सञ्चालन गर्ने योजना बनाई अपरेशन सञ्चालन गरिएको थियो। मिति २०५८/११/११ गते सुरक्षा फौज कोटवाडातर्फ मुभ भई कोटवाडा विमानस्थलबाट अन्दाजी ३००० गज टाढा हार्वोट लिई बसेछ। भोलिपल्ट फष्ट फलाईटमा नै सुरक्षाफौज त्यहाँबाट मुभ भई बाटोमा माओवादीहरूले निर्माण गरेका सहीद गेटहरू ध्वस्त गर्दै अगाडी बढ्ने क्रममा कोटवाडाको निर्माणाधीन विमान स्थलका मानिसहरू शंकास्पद हर्कत गरिरहेको समेत देखिएछ। सुरक्षाफौज निर्माणाधीन विमानस्थल नजिक पुग्न लाग्दा उक्त स्थानबाट माओवादीहरूले सुरक्षाफौजलाई लक्षित गरी फायर गरेपछि सुरक्षाफौजले पनि प्रतिरक्षाको लागि फायर आएको तर्फ आफ्नो व्यक्तिगत तथा मद्दती हतियारबाट फायर गरेको। माओवादीहरूले मजदूरहरूको आड पक्रिई बीच-बीचमा घुसेर सुरक्षाफौजतर्फ फायर गरेबाट सुरक्षाफौजले त्यसको प्रतिकार गर्दै फायर गर्दा र दोहोरो फायर हुँदा मजदूरहरू आफ्नो ज्यान जोगाउनको लागि भाग दौडगर्दा सुरक्षाफौज र माओवादीहरूको क्रस फायरमा परी विमानस्थल निर्माण कार्यमा संलग्न मजदूरहरूको मृत्यु हुन गएकोमा नेपाली सेनाको कुनै गल्ती भएको नदेखिएको।
नेपाली सेनाले कोर्ट अफ इन्क्वायरी बोर्ड गठन गरी उक्त कोटवाडा घटनाका सम्बन्धमा सत्यतथ्य पत्ता लगाउने घटनामा संलग्न सैनिक व्यक्तिहरू र उक्त धावन मार्ग निर्माण गर्ने ठेकेदार समेतको बयान लिई विस्तृत अध्ययन अनुसन्धान गरी यथार्थ छानविन गरी सकेको र उक्त बोर्डले दोहोरो भिडन्तमा परी मर्न गएका निर्दोष व्यक्तिहरूलाई क्षतिपूर्ति दिलाउनु पर्ने भनी राय समेत पेश गरी सकेको हुँदा उक्त घटनाको छानविन गर्न छुट्टै कार्यदल गठन गर्नुको कुनै औचित्य नरहेकोले प्रस्तुत निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने व्यहोराको जंगी अड्डा भद्रकाली, काठमाडौंको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ।
८. नेपाल सरकारबाट मृतकका आफन्तहरूको नाउँमा क्षतिपूर्ति रकम यस कार्यालयमा निकास भई नआएको र यस कार्यालयमा निवेदकहरूको तर्फबाट निवेदनसमेत नपरेको अवस्थामा यस निर्माण गर्दाको अवस्थामा सुरक्षा फौजको कारवाहीबाट मृत्यु

भएको र उक्त सुरक्षाफौज यस कार्यालयबाट परिचालन नभएको हुँदा मृतकको मृत्यु हुनमा यस कार्यालयको कुनै संलग्नता छैन। मिति २०६२/८/२६ मा सुरक्षा समितिको बैठक बसी घटनाको वास्तविकता एकिन गर्न केन्द्रीय एवं क्षेत्रीय स्तरबाट अनुसन्धान टोली गठन गरी एकिन गर्नपर्ने भन्ने समेत निर्णय भएकोमा तत्सम्बन्धमा नियमानुसार हने हुँदा अहिले नै राहत पाइएन भन्ने समेत निवेदन खारेज गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको जिल्ला प्रशासन कार्यालय कालिकोट र जिल्ला प्रहरी कार्यालय कालिकोटको एकै व्यहोराको छुट्टाछुट्टै रूपमा पर्न आएको लिखित जवाफ।

९. वारदात हुँदाको अवस्थामा यस जिल्लामा भैरव गुल्म कार्यरत रहेको र उक्त गुल्म सुर्खेत स्थानान्तरण भएपछि, २०६१ साल चैत्रदेखि मात्र हाल कार्यरत रणदल गुल्म यस जिल्लामा रहेको हुँदा मृतकहरूको मृत्यु हुनुमा यस कार्यालयको कुनै संलग्नता नरहेकोमा विपक्षी बनाई दिएको निवेदन खारेज गरी पाऊँ भन्ने व्यहोराको रणदल गुल्म कालिकोटको लिखित जवाफ।
१०. नियम बमोजिम पेशी सूचीमा चढी इजलाश समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदनमा निवेदकका तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरू डा. शंकर कुमार श्रेष्ठ, चन्द्रकान्त ज्ञवाली, हरि फैयाल, गोविन्द प्रसाद शर्मा 'बन्दी' र भीमार्जुन आचार्यले राज्यको सुरक्षार्थ खटिएका विपक्षी सुरक्षा अधिकारीबाट कालिकोट जिल्लास्थित कोटवाडा विमानस्थल निर्माणको लागि खटिएका मजदूरहरू माथि अन्धाधुन्ध रूपमा गोली चलाई निर्दोष नागरिकहरूको सामूहिक हत्या भएको छ, जुन अन्तर्राष्ट्रिय अपराधको परिभाषा भित्र पर्दछ। काम गर्ने मजदूरहरू माथि गोली हानी मारेको हुँदा विशुद्ध फौजदारी अपराध भएकोले मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धीको १ नं. विपरित निर्दोष मजदूरहरूमाथि जथाभावी गोली हानी मार्ने अपराधीहरू उपर जाहेरी लिई कानून बमोजिम कारवाही गर्नुपर्छ। राज्यबाट मृतकका आश्रितहरूलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्दैमा राज्यको दायित्व पूरा हुँदैन। यसो गरियो भने दण्डहीनता हावी हुन्छ। यस सम्बन्धमा छानविन गरी आश्रितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गरी दोषीलाई सजाय गर्न स्वतन्त्र रूपमा सत्य निरूपण आयोगबाट हेर्नु उपयुक्त हुन्छ। अभियुक्तका तर्फबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिन नसकेमा राज्यले अभिभावकत्व ग्रहण गरी क्षतिपूर्ति दिनुपर्छ भन्ने व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।
११. विपक्षी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को तर्फबाट उपस्थित विद्वान सह-न्यायाधीवक्ता श्री युवराज सुवेदीले निवेदकका आश्रित परिवारलाई क्षतिपूर्ति दिने सम्बन्धमा यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को व्यवस्थाको साथै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (घ) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने भनी राज्यको तर्फबाट प्रतिवद्धता जनाएको अवस्थामा द्वन्द्वमा परेर मृत्यु हुनेका आश्रित परिवारले उचित क्षतिपूर्ति माग गरेको स्थितिमा अदालतले सरकारको नाउँमा सबैलाई समेटेनगरी निश्चित मापदण्ड बनाउन आदेश जारी भएको अवस्थामा सरकारलाई कुनै आपत्ति हुँदैन भन्ने व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।
१२. विद्वान कानून व्यवसायीहरूले गर्नुभएको बहस समेत सुनी निवेदनसहितको मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा निवेदन माग दावी बमोजिमको आदेश जारी गर्न मिल्ने हो होइन? भन्ने सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने अवस्था देखिन आयो।
१३. निर्णयतर्फ विचार गर्दा कालिकोट जिल्लास्थित कोटवाडा विमानस्थल निर्माणको लागि श्री शुभकार्की समूह निर्माण सेवा प्रा लि को मातहत हामी निवेदकका आफन्तहरू मजदूरको रूपमा कार्यरत रहेको अवस्थामा मिति २०५८/११/१२ मा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाद्वारा आतंककारीसँगको मुडभेडको हवाला दिई निर्दोष कामदारहरूलाई गोली हानी सामूहिक हत्या गरियो। मजदूरहरूलाई जथाभावी गोली चलाउने सुरक्षा अधिकारीलाई हदैसम्म सजाय गरी मृतकका आश्रित परिवारलाई राहत एवं क्षतिपूर्तिको रकम उपलब्ध गराउनु साथै पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराई लिन सक्ने छुट्टै कानूनको निर्माण गरी लागू गर्न भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेशको आदेश जारी गरी पाऊँ भन्ने समेत व्यहोराको निवेदन मागदावी रहेको पाइन्छ।

तत्काल बहाल रहेको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा १२ को उपधारा (१) अनुसार "कानून बमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण हुने छैन र मृत्यु दण्डको सजाय हुने गरी कुनै

कानून बनाइने छैन।" भन्ने व्यवस्थाको साथै उपधारा (२) (ड) ले "कुनै पेशा, रोजगार, उद्योग र व्यापार गर्ने स्वतन्त्रता" सबै नागरिकलाई प्रदान गरेको छ भने सोही बमोजिमको व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ मा स्वतन्त्रताको हक अन्तर्गत राखी संविधानद्वारा प्रत्याभूत मौलिक हकको व्यवस्था गरिएको छ।

विपक्षी मध्येको नेपाली जंगी अड्डा भद्रकाली, काठमाडौंको लिखित जवाफमा नेपाली सेनाको कोर्ट अफ इन्क्वायरी बोर्डले कोटवाडा घटनाको सम्बन्धमा सत्य कुरा पत्ता लगाउन घटनामा संलग्न सैनिक व्यक्तिहरू र कोटवाडा धावन मार्ग निर्माण कार्यको ठेक्का लिएका ठेकेदार समेतको बयान लिई अनुसन्धान कार्य पूरागरी घटनाको यथार्थ छानविन गरिसकेको र सोही बोर्डले उक्त घटनामा दोहोरो भिडन्तमा परी मर्न गएका निर्दोष व्यक्तिहरूलाई क्षतिपूर्ति दिलाउनु पर्ने भनी राय समेत पेश भई सोही रायअनुसार क्षतिपूर्तिको निमित्त सम्बन्धित निकायमा लेखापढी समेत भइसकेको भन्ने देखिन्छ।

अदालतको आदेशानुसार क्षतिपूर्ति तर्फको कारवाही कुन अवस्थामा छ भनी सोधिएकोमा नेपाली सेनाले उपलब्ध गराएको जवाफमा मिति २०५८/११/१२ गते कालिकोट जिल्लाको कोटवाडा स्थित निर्माणाधीन विमानस्थलमा नेपाली सेना र आतंककारीबीचको दोहोरो भिडन्तमा परी विमानस्थल निर्माण कार्यमा संलग्न स्थानीय ७ जना मजदुर समेत जम्मा ३४ जना गैरसैनिक मजदुरहरूको मृत्यु भएको घटनाको सम्बन्धमा मृतकहरूको नजिकको हकवालालाई क्षतिपूर्ति दिलाई दिनेतर्फ रक्षा मन्त्रालय सिंहदरवारलाई नेपाली सेना जंगी अड्डाको प.सं. ११९७६ मिति २०६४/१२/८ गते पत्र पठाई अनुरोध गरिएको भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको पाइन्छ भने नेपाल सरकार गृह मन्त्रालय, योजना तथा अनुगमन शाखाको मिसिल संलग्नमिति २०६४/४/२७ को पत्र हेर्दा द्वन्द्व पीडितलाई राहत प्रदान गर्ने निर्देशिका, २०६१ को २.१.२ अनुसार "सुरक्षा कारवाहीको क्रममा दुर्घटना भई निर्दोष नागरिकको मृत्यु हुन गएमा मृतकका आश्रित परिवारलाई प्रति मृतक १लाखका दरले आर्थिक सहायता उपलब्ध गराउने" व्यवस्था रहेकोमा दिल्ली प्रजा समेतको विषयमा सुरक्षा समिति, कालिकोट र प्र.जि.अ. कालिकोटबाट कुनै सिफारिस भई आएको अभिलेखबाट देखिन नआएको भनेबाट मृतकका आश्रित परिवारलाई द्वन्द्वपीडितलाई राहत प्रदान गर्ने निर्देशिका, २०६१ अनुसारको आर्थिक सहायता हालसम्म उपलब्ध गराएको अवस्था देखिन आउँदैन।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (घ) बमोजिम "सशस्त्र द्वन्द्वको नशा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने।" गरी राज्यको दायित्व रहेको देखिन्छ। संविधान लागू भएको यति धेरै समय भइ सक्दा पनि हालसम्म सरकारको तर्फबाट सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा संविधानद्वारा गठन गर्ने भनिएको उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन भएको पाइदैन। विपक्षी जिल्ला प्रशासन कार्यालय कालिकोट समेतका लिखित जवाफमा मिति २०६२/८/२६ मा सुरक्षा समितिको बैठक बसी घटनाको वास्तविकता एकीन गर्न केन्द्रीय एवं क्षेत्रीय स्तरबाट अनुसन्धान टोली गठन गरी एकीन गर्ने भनी निर्णय भएकोले नियमानुसार हुने नै छ भनी लेखि आएको पाइन्छ भने विपक्षी तर्फबाट उपस्थित विद्वान सह-न्यायाधीवक्ताबाट निवेदकका आश्रित परिवारलाई पर्न गएको क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा राज्यको तर्फबाट क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नको लागि यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को व्यवस्था भएको र नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३३ (घ) ले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवताको विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलाप कायम गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने भनी राज्यको तर्फबाट प्रतिवद्धता व्यक्त भएको जिकिर लिएको देखिन्छ।

प्रस्तुत निवेदन दिँदाका बखत बहाल रहेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ का धारा १४ (४) बमोजिम "अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कने किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा नीजसँग निर्भर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन। त्यस्तो व्यवहार गएको व्यक्तिलाई कानूनले निर्धारित गरे बमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ" भन्ने संवैधानिक यवस्था अनुरूप अनुसन्धान, तहकिकात वा

पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिए वा निर्मम, अमानवीय या अपमानजनक व्यवहार गरेबापत क्षतिपूर्ति दिने सम्बन्धमा विधायिकाले यातना तथा कानपूर्ति ऐन, २०५३ को निर्माण गरी लागू गरेको पाइन्छ। यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन २०५३ को दफा ३ (१) अनुसार "अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै पनि व्यक्तिलाई यातना दिनु हुँदैन" भन्ने व्यवस्था गरी शाही ऐनको दफा ४ ले "नेपाल सरकारको कुनै कर्मचारीले कुनै व्यक्तिलाई यातना दिएको ठहरेमा पीडित व्यक्तिलाई यस ऐन बमोजिम क्षतिपूर्ति दिइनेछ" भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ।

यसरी तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२ (२ड) ले नागरिकलाई पेशा, रोजगार, गर्ने स्वतन्त्रता प्रदान गरेको र रोजगारको लागि कालिकोट जिल्ला स्थित कोटवाडा एयरपोर्ट निर्माण कार्यको लागि मजदूरी गर्न गएका निर्दोष नागरिकहरूलाई सुरक्षा फौजले जथाभावी चलाएको गोली लागि सामूहिक हत्या गरेकोले नागरिकको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक समेतबाट वञ्चित गरेको र मृतकका आश्रित परिवारलाई प्रदान गरिने क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ मा भएको व्यवस्थाले समेट्न नसकेको अवस्थामा विपक्षीको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ एवं बहसको क्रममा लिइएको जिकिर निवेदकका आश्रित परिवारलाई राज्यको तर्फबाट प्रदान गरिने क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा विद्यमान कानूनी व्यवस्था पर्याप्त भएको भन्न मिल्ने देखिन आउँदैन।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (ध) अनुसार सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्च स्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने भनी राज्यको दायित्व तोकिएकोमा संविधान लागू भएको यति समय भइसक्दा समेत राज्यको तर्फबाट उपरोक्त संवैधानिक व्यवस्था बमोजिमको उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन भएको समेत पाइदैन भने विपक्षीहरूले भनेझै घटनाको वास्तविक छानविन गरी पीडित परिवारलाई उचित क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नको लागि आवश्यक प्रक्रियामा रहेको भनेता पनि हालसम्म पनि मृतकका आश्रित परिवारलाई कुनै क्षतिपूर्ति प्रदान गरेको वा गर्ने तर्फ कुनै पहल भएको अवस्था समेत देखिदैन।

१४. अतः सरकारको जिम्मेवार निकायहरूबाट मानवीय कानूनको उल्लंघन गरी निर्दोष नागरिकहरूको हत्याको सम्बन्धमा पीडित शास्त्रीय दृष्टिकोणबाट पीडितको लागि उचित क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरी दण्डहीनताको अन्त्य गर्नुको साथै यस प्रकृतिका विवादहरूमा निष्पक्ष अनुसन्धान, तहकिकात र प्रभावकारी उपचारको लागि आवश्यक सरनलाह सुझाव प्रदान गर्ने निकायको व्यवस्थासमेत गर्नको लागि छुट्टै विस्तृत कानून बनाउनेतर्फ यथाशीघ्र पहल गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्री परिषद्को कार्यालयको नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ। मिसिल नियमानुसार गरी बुझाइ दिनु।

- न्या. अनुपराज शर्मा

उक्त रायमा सहमत छु।

- न्या. बलराम के.सी.

इति सम्वत् २०६५ साल वैशाख ३० गते रोज २ शुभम्..... ।

८. लिलाधर भण्डारीसमेत वि. नेपाल सरकारसमेत,

नेकाप, २०६५ निर्णय नं. ८०१२ अंक ९

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री मीनबहादुर रायमाझी
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
सम्बत् २०६४ सालको रिट नं. ०८६३
आदेश मिति: २०६५।९।२३।४

विषय: परमादेश।

निवेदक: द्वन्द्व पीडित तथा कृषक हकहित संरक्षण समाज केन्द्रीय कार्यालय कैलाली धनगढीका तर्फबाट अख्तियार प्राप्त भै आफ्नो हकमा समेत लिलाधर भण्डारीसमेत।

विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय सिंहदरवार, काठमाडौंसमेत।

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३२ अन्तर्गत धारा १०७ (२) बमोजिम पर्न आएको प्रस्तुत रिट निवेदन यसै अदालतको अधिकारक्षेत्र भित्र पर्ने हुँदा निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार छः-

आफ्नो पुख्रौली थलोमा बसोवास गरी आएकोमा २०५२ सालको द्वन्द्व पश्चात माओवादीले निवेदक एवम् हाम्रा परिवारका नाममा रहेको जग्गा जमिन, घर उद्योग धन्दा कलकारखाना लगायतका चल अचल सम्पत्ति राजनैतिक आस्थाका कारण कब्जामा लिएकोले हामी सुकुम्बासी एवम् आन्तरिक शरणार्थीको रूपमा देशको विभिन्न भागमा भौतारिई बसेका छौं। २०६२/०६३ सालको आन्दोलनमा विस्थापित परिवारको अहम् भूमिका रहेको थियो। आन्दोलनको सफलता पश्चात देशमा अमनचयन कायम भै नयाँ नेपालको निर्माण हुने र आफ्नो आफ्नो कब्जा भएको चल अचल सम्पत्ति सहज रूपमा फिर्ता हुनेछ, सबै परिवारको निश्चित ठेगाना लाग्नेछ र जीवन यापन गर्न सहज हुनेछ भन्ने कुरामा स्वाभाविक रूपमा विश्वस्त थियौं। आशा गरे अनुरूप आन्दोलन सफल भयो, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी भयो, शासक द्वन्द्वका क्रममा कब्जा गरिएका सम्पत्ति फिर्ता हुने कुरा संविधानमा लेखियो, मौलिक हकको व्यवस्था भयो, शान्ति सम्झौतालाई उल्लेख गरियो तर दुर्भाग्य झन बढ्यो।

नेपाल सरकार, राजनैतिक दलबाट संविधानमा व्यवस्था भएका मौलिक हक संविधानको धारा १६६ (३) को अनसूची ४ र ऐ. को दफा ५.१.८ मा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्ने राजनैतिक दल र विपक्षी बनाएका समेतबाट निवेदकहरूका कब्जा गरिएका चल अचल सम्पत्ति फिर्ता गरिएन। सम्पत्ति फिर्ताको लागि अनेकन पटक नयाँ नेपालको मसिहा भनेका दल, मानव अधिकार आयोग, नेपाल सरकार समक्ष उजुरी निवेदन गरियो, त्यताबाट कुनै पहल भएन। भयमुक्त वातावरणमा बाँच्ने कुनै आधार छैन।

मालपोत ऐन, २०३४ ले हामी निवेदकले चाहेको अवस्थामा हाम्रो घर जग्गा, कलकारखाना उद्योग धन्दा विक्री व्यवहार गर्न सम्पत्ति भोग विक्री व्यवहार गर्न सक्ने संविधानको धारा १९ (१) (२) बमोजिम मौलिक हक हो। नागरिक भएर, व्यक्ति भएर बाँच्न पाउने मानव अधिकारको घोषणा पत्र, १९४८ को व्यवस्था विपरीत हाम्रो जीवन पीडादायी बनेको छ। निवेदक सरह विस्थापित भएका निवेदक भोजराज तिमल्सेना विरुद्ध नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत भएको २०६४ सालको रिट नं. ०९२० मा २०६४।९।२ मा संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको संरक्षण गर्ने गरी सर्वोच्च अदालतबाट आदेश समेत भएको छ।

२०५२ सालमा शुरु भएको माओवादी आन्दोलन पश्चात राजनैतिक आस्थाको आधारमा उक्त पार्टी एवम् सो पार्टीका भातृ संगठनले हाम्रो घरवार, जग्गा जमिन, उद्योग धन्दा, कलकारखाना लगायतका चल अचल सम्पत्ति कब्जा गरी विस्थापित

भएका हामी निवेदकहरूको जीवनको पीडादायी यथार्थतालाई निवेदन मार्फत संविधानमा हस्ताक्षर गर्ने, राजनीतिक दल, मानव अधिकार आयोग, नेपाल सरकार समक्ष जाँदा पनि त्यस विषयमा कुनै प्रकारको पहल हुन सकेको छैन। संविधानमा लेखिएका हाम्रा हक कागजी बनेका छन्। हाम्रो जीवन पशुवत भन्दा बढी भएको छ, शान्ति सम्झौता कागजी बनेका छन्। वैकल्पिक उपचारको बाटो छैन। त्यसैले सम्मानीत अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत यो निवेदन लिएर उपस्थित भएका छौं। विपक्षी पार्टी एवम् त्यसका भातृ संगठनले २०६२/०६३ को आन्दोलनबाट प्राप्त हाम्रा उपलब्धी पनि समान रूपमा उपभोग गर्न दिएका छैनन्।

निवेदक, निवेदकका परिवारका नाममा रहेको उद्योग धन्दा, घर जग्गा फिर्ता नगर्ने विपक्षीहरूको उक्त कार्य नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१) (२) (३) (ड) (च), १३, १९(१) (२), १६६ (३) को अनुसूची ४ र ऐ. को दफा ५.१.८ बाट प्रदत्त मौलिक हक उपयोग गर्नबाट वञ्चित गरिएको हुँदा धारा ३२ अन्तर्गत धारा १०७ (२) बमोजिम सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बाँके, सल्यान, दाङ, बर्दिया कैलालीमा रहेका निवेदकहरूका लगभग २५० विघा जग्गा, कब्जा गरिएको उद्योग, घर जग्गा कलकारखाना फिर्ता गर्नु गराउनु र कब्जा गरिएको मिति देखि हालसम्मको सरकारी मापदण्ड अनुसारको क्षतिपूर्ति समेत दिनु दिलाउनु भन्ने विपक्षी नेपाल सरकार समेतका नाममा परमादेश लगायत जुनसुकै उपयुक्त आज्ञा आदेश जारी गरी पाउँ। २०६३ सालमा द्वन्द्वको विधिवत अन्त भई संविधान समेत जारी भै संविधानसभाको चुनाव समेत भई सकेको अवस्थामा हाम्रा उल्लेखित सम्पत्ति फिर्ता नभई दोश्रो दर्जाको नागरिक सरह नेपाल भरी विस्थापितले जीवन बिताउनु परेको विषय सार्वजनिक हक सरोकारको विषय हुँदा अग्राधिकार दिई न्याय निरोपण गरी पाउँ भनी पर्न आएको निवेदन।

यसमा के कसो भएको हो? निवेदकको माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो? लिखित जवाफ लिई उपस्थित हुनु भन्ने सूचना विपक्षीलाई दिई लिखित जवाफ परेपछि वा अवधि नाघेपछि पेश गर्नु साथै बहुजन पक्ष भएको र सामाजिक विषयवस्तु हुँदा छिटो किनारा हुन वाञ्छनीय देखिएकोले लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि अग्राधिकार दिई पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको २०६४।१२।२१ को आदेश।

निवेदन दावीका सन्दर्भमा व्यवस्थापिका संसदलाई विपक्षी बनाउनुको कुनै औचित्य छैन, आधार पनि छैन। निवेदन दावी गम्भिर र मर्मस्पर्शी भएकोले राज्यले सम्बोधन गर्नु नै पर्दछ। समस्याको गम्भिरता र संवेदनशीलतालाई लिएर नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ४ धारा ३३ को खण्ड (त) (द) (ध) मा सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा मारिएका व्यक्तिका परिवार र विस्थापितलाई राहत उपलब्ध गराउने दायित्व राज्यलाई सुम्पिएको छ। राज्य यस विषयमा समस्या समाधान गर्न निरन्तर लाग्नु पर्ने हुन्छ। धारा ३६ (१) ले यस विषय कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा अदालतमा प्रश्न उठाउन नपाउने व्यवस्था गरेकोले संवैधानिक र कानूनी रूपमा बाध्य बनाई अदालतबाट कार्यान्वयन गर्न नसकिने विषयमा परमादेशको माग गरी दायर भएको निवेदनबाट निवेदकलाई सहयोग गर्न सक्दैन। संसद सचिवालयले कुन गर्नुपर्ने कार्य नगरी निवेदक अदालत जानु परेको निवेदनमा स्पष्ट नभएको समेतबाट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने व्यवस्थापिका संसदको तर्फबाट व्यवस्थापिका संसद सचिवालयका सहसचिवको पर्न आएको लिखित जवाफ।

निवेदकहरूको मौलिक हक हनन हुने कुनै किसिमबाट यस मन्त्रालयले कुनै पनि काम कारवाही नगरेको र कुनै आधार बिना दायर भएको रिट निवेदन औचित्यहिन हुँदा खारेज गरी पाउँ भन्ने नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ।

व्यक्तिको सम्पत्ति राज्यले निश्चित कानून बनाएर मात्र कब्जा गर्न सक्छ। निवेदन माग दावी बमोजिमको सम्पत्ति राज्यले कब्जा गरेको पनि छैन। द्वन्द्व पीडितका सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारले द्वन्द्व पीडितहरूका लागि आर्थिक सहायता एवम् राहत सम्बन्धी मापदण्ड २०६४ स्वीकृत गरेको छ। मापदण्डको परिच्छेद ३.२. मा द्वन्द्वको क्रममा द्वन्द्वरत पक्षबाट व्यक्तिगत चल अचल सम्पत्तिमा क्षति पुऱ्याएकोमा निर्धारित मापदण्ड बमोजिम सहायता उपलब्ध गराउने व्यवस्था पनि छ। निवेदनमा उठाईएका विषय संवेदनशिल र मर्मस्पर्शी भए पनि प्रचलित कानून बमोजिम सम्बोधन गर्न

सकिन्छ। राज्यको दायित्वलाई संवैधानिक र कानूनी विषय बनाई अदालतबाट लागू गर्न बाध्य बनाउन नसकिने हुँदा निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ४ धारा ३३ को खण्ड (त) (द) र (ध) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मारिएका व्यक्तिका परिवार र विस्थापितलाई राहत उपलब्ध गराउने दायित्व राज्यलाई सुम्पेकोले राज्य यो मर्मस्पर्शी र संवेदनशिल विषयमा निरन्तर लागी रहनु पर्ने हुन्छ। धारा ३६ (१) ले यस भागमा लेखिएका विषयहरू कार्यान्वयन भए नभएकोमा अदालतमा प्रश्न उठाउन नपाइने व्यवस्था गरेकोले राज्य यस विषयमा निरन्तर लागनु पर्ने नै हुन्छ। राज्यलाई संवैधानिक र कानूनी रूपमा बाध्य बनाई अदालतबाट सो राज्यको दायित्व पूरा गर्न सहयोग गर्न सकिदैन। निवेदनमा उठाएका विषय कार्यान्वयन गर्ने दायित्व यो समितिको पनि होइन। व्यवस्थापिका संसद नियमावली, २०६३ को नियम २१६ बमोजिम द्वन्द्वको क्रममा मृत्यु भएका र वेपत्ता पारिएका व्यक्ति र परिवारको तथा अंगभंग भएका विस्थापित भएकालाई सरकारबाट प्रदान गर्ने राहत र पुनः स्थापना जस्ता कार्यको मूल्यांकन अनुगमन गरी सरकारलाई आवश्यक निर्देशन दिने प्रयोजनको लागि समितिको गठन भएको हो। २०६४।८।१८ देखि २०६४।१०।११ तक ६ वटा बैठक बसी सकेको छ। सो बैठकमा शान्ति तथा पुनःस्थापना मन्त्रालय समेत भई विस्थापित घाईते एवम् पीडितका राहत सम्बन्धमा विस्तृत छलफल भइसकेको छ। निरन्तर रूपमा समिति काममा लागेको अवस्थामा दावी बमोजिम निवेदकहरूको हक हनन् हुने काम भएको छैन निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने व्यवस्थापिका संसदको द्वन्द्व पीडित पुनःस्थापना तथा राहत परिचालन अनुगमन विशेष समितिको तर्फबाट समितिका सचिवको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ।

निवेदनमा उल्लेख भएका विषयहरू यस मन्त्रालयको कार्यक्षेत्र भित्र पर्दैनन्। तथापि निवेदकहरूको दावीलाई उच्च सम्मान गर्दै सो समस्या समाधान गर्ने परिस्थिति सिर्जना गर्न सवैले लागनु पर्ने र यो मन्त्रालय पनि मनसा वचसा कर्मणा लाग्नेछ। अनधिकृत रूपमा कब्जा गरिएका भनिएका जग्गा जमिनका श्रेस्ता मालपोत कार्यालयमा वास्तविक जग्गा धनीकै नाममा कायम रहने हुँदा अनधिकृत कब्जालाई मालपोतले मान्यता दिदैन। उल्लेखित विषय न्यायिक निरोपण भन्दा पनि आपसी सहमति, कटिबद्धता र सामूहिक प्रयासबाट साकार बनाउनु पर्ने प्रकृतिका हुन्। सो अर्थमा समेत निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने भूमिसुधार व्यवस्था मन्त्रालयका तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ।

शान्ति तथा पुर्ननिर्माण मन्त्रालयको के कस्तो काम कारवाहीबाट निवेदकहरूको मौलिक तथा कानूनी हकहरूको हनन हुन गएको हो? निवेदनमा स्पष्ट रूपमा उल्लेख छैन। द्वन्द्वका समयमा ने.क.पा. माओवादीद्वारा कब्जा गरिएका सम्पत्ति फिर्ता गर्ने सम्बन्धमा विस्तृत शान्ति सम्झौता, वातावरण सहज गराउने सम्बन्धमा आठ राजनीतिक दलद्वारा व्यक्त गरेको प्रतिवद्धता लगायत संविधान संशोधन लगायतका विषयमा २०६५।३।११।४ मा दलहरू बीच सहमति भै सो कार्य अगाडि वढाउने प्रतिवद्धता व्यक्त भएको छ। त्यस्तो सम्पत्तिको वास्तविक स्वामित्व भएकालाई उपभोग गर्नबाट बाधा पुऱ्याउनेलाई प्रशासनबाट कारवाही गरिने, सहमतिलाई माओवादीले १५ दिन भित्र घोषणा गरी कार्यान्वयन गर्ने सहमति भएको छ। यस्तो अवस्थामा शान्ति सम्झौता, अन्तरिम संविधान कार्यान्वयनमा वेवास्ता गरेको भन्न मिल्दैन। नेपाल सरकारबाट आन्तरिक रूपमा विस्थापित व्यक्ति सम्बन्धी नीति, २०६३ जारी भै विस्थापित व्यक्ति पहिचान गर्ने संयन्त्र निर्माण भएको छ। यथार्थ लगत लिन नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्बाट २०६४।२।११ मा द्वन्द्व प्रभावित व्यक्ति परिवार तथा भौतिक संरचना लगत संकलन कार्यदल बनेको छ र लगत लिने कार्य भै रहेको छ। अन्तरिम सरकारको २०६३।१२।१६ को साझा सहमतिको न्यूनतम कार्यक्रमको बुँदा (ग) (१) अनुसारका व्यक्तिलाई आर्थिक सहायता दिदै आएको छ। विस्थापित तथा द्वन्द्व पीडितलाई आर्थिक सहायता एवम् राहत प्रदान गर्ने कार्यलाई व्यवस्थित गर्ने निर्देशिका, २०६३ समेत निर्माण गरी सो कार्यलाई व्यवस्थित गर्न नेपाल सरकारले द्वन्द्व पीडितलाई आर्थिक सहायता एवम् राहत सम्बन्धी मापदण्ड, २०६४ समेत पारित गरेको समेत परिप्रेक्ष्यमा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउनुको औचित्य छैन भन्ने समेत शान्ति तथा पुननिर्माण मन्त्रालयको तर्फबाट पर्न आएको लिखित जवाफ।

नियम बमोजिम दैनिक मुद्दा पेशी सूचीमा समावेश भई निर्णयार्थ इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदनमा निवेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ता श्री शेरबहादुर के.सी.ले २०६२ सालको सशस्त्र द्वन्द्वबाट राजनैतिक आस्थाका

आधारमा निवेदकहरूले आफ्नो घर जग्गा, कलकारखाना, उद्योग धन्दा पेशाबाट विस्थापित भई देशको विभिन्न भागमा दोश्रो नागरिकका रूपमा बस्न परेको छ। आफ्नो परिवारका नाममा रहेका त्यस्ता अचल सम्पत्ति माओवादी पार्टी एवम् सो पार्टीका भातृ संगठनबाट कब्जा भएका छन्। प्रमुख राजनैतिक दलहरू बीच भएको शान्ति सम्झौता समेतलाई संविधानमा व्यवस्थित गरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी भै संविधानसभाको समेत चुनाव भइसकेको छ। तर पनि युद्धरत समयमा कब्जा भएका निवेदकहरूका त्यस्ता सम्पत्ति फिर्ता हुनसकेका छैनन्। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्रको विपरीत निवेदकहरूको सम्पत्ति कब्जा भएको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१) (२) (३) (ड) (च), १३, १९ (१) (२), १६६ (३) को अनुसूची ४ र ऐ. को दफा ५.१.८ प्रतिकूल भएको विपक्षीको कार्यले निवेदकहरू मानव भएर बाँच्न नपाएको स्थिति हुँदा अविलम्ब त्यस्ता सबै सम्पत्ति फिर्ता गरी विपक्षीले कब्जा गरेको समय देखि नै न्यायोचित क्षतिपूर्ति दिनु भन्ने परमादेशको आदेश जारी गरी पाऊँ भन्ने समेतको वहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

महान्यायाधिवक्ता कार्यालय तर्फबाट उपस्थित सह-न्यायाधिवक्ता श्री कुमार चुडालले निवेदकहरूको दावी सम्बन्धमा सरकार संवेदनशिल रहेको र निवेदकहरूको पीडा मर्मस्पर्शी भएकोमा विवाद छैन। द्वन्द्वको समयमा निवेदकहरूका अचल सम्पत्ति कब्जा भई आफूहरू पुख्रिँदेखि बसोबास गर्दै आएको आफ्नो घरवार, पेशा समेतबाट विस्थापित भई देशका विभिन्न भागमा लुकी छिपी रहनु परेको भन्ने निवेदनको यथार्थतालाई अन्यथा भन्न पनि सकिँदैन। यथार्थमा राजनैतिक रूपमा समस्याको सिर्जना भएको र सोही तरहले समाधान गर्ने क्रममा सरकार अग्रसर भएकै छ। द्वन्द्वका समयमा कब्जा भएका निवेदकहरूका सम्पत्ति फिर्ता गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न समिति समेतको गठन भई सकेको र त्यस्ता सम्पत्तिको कानूनी रूपमा स्वामित्वको हस्तान्तरण पनि भएको छैन। विद्यमान मालपोत ऐन समेतले वास्तविक सम्पत्तिका हकदार वास्तविक रूपमा धनी नै रहने र श्रेस्तामा समेत परिवर्तन भएको नहुँदा यस्तो विषयमा परमादेश जारी हुने होइन भन्ने समेतको वहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

निर्णय तर्फ विचार गर्दा, २०५२ सालमा शुरु भएको माओवादी शासक द्वन्द्वको समयमा निवेदकहरूको परिवारको नाममा रहेको विभिन्न अचल सम्पत्ति उद्योग धन्दा कलकारखाना पेशा व्यवसाय जस्ता निजी सम्पत्ति विपक्षी पार्टी एवम् पार्टीका भातृ संगठनहरूले कब्जा गरी निवेदकहरूलाई घरवार विहिन, पेशा विहिन बनाई कब्जा गरी विस्थापित जीवन विताउनु परेको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा समेत त्यस्तो सम्पत्ति फिर्ता गर्ने सम्बन्धमा शान्ति सम्झौता गर्ने दलहरूद्वारा गरिएको प्रतिवद्धतालाई संविधानमै उल्लेख भएको हुँदा नेपाल सरकार, राजनैतिक दल एवम् मानव अधिकार आयोग समक्ष त्यस्तो सम्पत्ति घर जग्गा फिर्ताको लागि पटक पटक निवेदन गर्दा कुनै पहल चासो नभएर देश भित्रै अनागरिकको रूपमा विस्थापित जीवन विताउनु परेको हुँदा वैकल्पिक उपचारको अभावमा अन्तरिम संविधानको धारा ३२ अन्तर्गत धारा १०७(२) बमोजिम यस अदालत समक्ष निवेदन लिएर आएका छौं। विपक्षीहरूबाट माथि उल्लेख भएको कब्जा भएका सम्पत्ति अविलम्ब फिर्ता गरी न्यायोचित क्षतिपूर्ति समेत दिनु दिलाउनु भन्ने परमादेशको आदेश जारी गरी पाऊँ भन्ने निवेदन देखियो। यस्को लिखित जवाफमा निवेदकहरूको माग दावी मर्मस्पर्शी भएको र त्यस्तो सम्पत्ति फिर्ता गर्ने सम्बन्धमा विभिन्न संयन्त्र समेत बनी रहेकोले अदालत मार्फत बाध्य बनाउन नसकिने हुँदा निवेदन खारेज गरी पाऊँ भन्ने रहेको पाईयो।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १९ ले सम्पत्तिको हकको व्यवस्था गरेको पाईन्छ। उक्त धाराको उपधारा १ मा प्रत्येक नागरिकलाई प्रचलित कानूनको अधिनमा रही सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेच विखन गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोवार गर्ने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था गर्दै उपधारा (२) मा सार्वजनिक हितको लागि बाहेक राज्यले कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति अधिग्रहण वा प्राप्त गर्ने वा त्यस्तो सम्पत्ति उपर कुनै प्रकारले कुनै अधिकारको सिर्जना गर्ने छैन तर अवैध ढंगले आर्जन गरेको सम्पत्तिको हकमा यो उपदफा लागू हुने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको पाईन्छ। ऐ. को उपधारा (३) बमोजिम वैज्ञानिक भूमिसुधार कार्यक्रम लागू गर्दा वा सार्वजनिक हितको लागि राज्यले कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति अधिग्रहण वा प्राप्त गर्दा त्यस्तो सम्पत्ति उपर कुनै अधिकारको सिर्जना गर्दा कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति दिईनेछ, क्षतिपूर्ति र सो को आधार र कार्यप्रणाली कानूनद्वारा निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको पाईन्छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १६६ को उपधारा (३) ले मिति २०६३ साल मंसिर ५ गते नेपाल सरकार र ने.क.पा. (माओवादी) बीच सम्पन्न विस्तृत शान्ति सम्झौता र मिति २०६३।८।२२ गते सम्पन्न हतियार र सेनाको व्यवस्थापनको अनुगमन सम्बन्धी सम्झौता अनुसूची -४ मा राखिएको छ भन्ने व्यवस्था गरेको पाईन्छ। अनुसूची -४ ले विस्तृत शान्ति सम्झौताको व्यवस्था गरी ५.१.८ ले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा कब्जा गरिएका, ताला लगाईएका वा प्रयोग गर्न नदिईएका सरकारी सार्वजनिक, निजी भवन, जमिन तथा अन्य सम्पत्तिहरू लगत खडा गरी तत्काल फिर्ता गर्न दुवै पक्ष सहमति व्यक्त गर्दछन् भन्ने उल्लेख भएको पाईन्छ।

निवेदकहरूले आफ्नो निवेदनमा वर्तमान अन्तरिम संविधानको धारा १२, १३ र १९ (१) को मौलिक हकको अतिरिक्त धारा ३३ को खण्ड (त) (द) (ध) र धारा १६६ र सम्बद्ध अनुसूची समेतको आधारमा उपचार माग गरेको देखिन्छ।

निवेदकले सम्पत्ति समेतको मौलिक हकको आधारमा उपचार माग गरेकोमा द्वन्द्व पीडितको हकमा आर्थिक सहायता तथा राहत सम्बन्धी मापदण्ड स्वीकृत गरी कार्यान्वयन गर्न लागेको भै धारा ३३ को व्यवस्था अदालतबाट प्रचलन गराउन नसकिने राज्यको दायित्वको रूपमा रहेको हुनाले प्रस्तुत विषय न्याय योग्य नहुने भन्ने विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय र राज्य स्वयं आफ्नो दायित्वमा क्रियाशिल रहनु पर्ने भएकोले परमादेशको आदेश जारी गर्न नसकिने जिकिर विपक्षी मध्येको द्वन्द्व पीडित पुनःस्थापना तथा राहत परिचालन अनुगमन विशेष समिति र व्यवस्थापिका संसदबाट समेत प्राप्त लिखित जवाफमा उल्लेख भएको हुँदा निवेदन माग बमोजिम प्रस्तुत विषय न्याय योग्य हो वा होइन? निवेदनमा उल्लेखित शान्ति सम्झौताको संवैधानिक महत्व छ वा छैन? कब्जा भएको सम्पत्ति फिर्ता सम्बन्धमा विपक्षीहरूको कानूनी उत्तरदायित्व रहन्छ वा रहन्न? निवेदकहरूको माग बमोजिम आदेश जारी हुनु पर्ने हो वा होईन? भन्ने समेत प्रश्नमा विचार गर्नुपर्ने हुन आएको छ।

निवेदकहरूले शान्ति सम्झौताको अतिरिक्त संविधानको धारा १२ अन्तर्गतको समानताको हक, धारा १३ अन्तर्गतको स्वतन्त्रताको हक र धारा १९ अन्तर्गतको सम्पत्तिको हकको आधारमा समेत निवेदन गरेका छन्। निवेदकहरूले आफ्नो दर्ता श्रेस्ताको हकको सम्पत्ति समेत गैरकानूनी रूपमा द्वन्द्वको समयमा तत्कालिन द्वन्द्वरत पक्षबाट अनधिकृत कब्जा गरी हालसम्म फिर्ता नगरेको भनेको हुनाले त्यस्तो विषयमा निवेदकलाई अन्तरिम संविधानको धारा ३२ को संवैधानिक उपचारको हक प्रचलन गराई पाउने हक भएको हुँदा निवेदकको मागको सम्बन्धमा विचार गर्न धारा १०७ (२) ले मिल्ने नै देखियो।

निवेदकहरूले उल्लेख गरेको धारा ३३ को व्यवस्था अनुरूप विस्थापितलाई राहत उपलब्ध गराउने कुरा उल्लेख गरे पनि सो राज्यको दायित्वको रूपमा किटानसम्म गरेको तर निवेदकहरूले सोलाई हकको रूपमा ग्रहण गर्न र अदालतले न्यायिक तवरले विचार गर्न नमिल्ने जिकिर लिखित जवाफमा लिइएको छ। साथै धारा १६६ र सो सँग सम्बद्ध वृहत शान्ति सम्झौताले सिर्जना गरेको दायित्व अनुरूप विपक्षीहरू नेपाल सरकार र तत्काल सहि गर्ने नेपाली कांग्रेस र ने.क.पा. माओवादी दल बाध्य हुने भन्ने जिकिर लिएको हुँदा सर्वप्रथम यहि प्रश्नमा विचार गर्नुपर्ने देखिन आयो।

निवेदकहरूले राजनैतिक दलहरूलाई विपक्षी बनाए पनि निजहरूबाट लिखित जवाफ प्राप्त भएको देखिएन। राजनैतिक दलसँग नेपाल सरकारले सम्झौता गरेको विषय देखिएकोले त्यस्तो सम्झौताको सम्बन्धमा सामान्यतया पक्षकार दलहरू र सरकारको दायित्व नहुने भन्न नमिल्ने भए पनि निवेदकहरूको हकको सन्दर्भमा अदालतले असाधारण अधिकारक्षेत्रको रोहमा सम्झौताको कार्यान्वयन गर्न दललाई बाध्य गर्न सकिने स्पष्ट आधार निवेदकहरूले प्रस्तुत गर्न सकेको देखिन्न।

द्वन्द्वकालको समाप्तिको लागि सम्पन्न शान्ति सम्झौता राजनैतिक सम्झौता भएको र तिनको कार्यान्वयन पनि राजनैतिक प्रक्रियाबाट नै अभिनिश्चित हुनु पर्छ भन्ने धारणा राख्न खोजिएको देखिन्छ। अदालतको सन्दर्भबाट हेर्ने हो भने द्वन्द्वलाई शान्तिमा रूपान्तरण गर्ने सिलसिलामा द्वन्द्वरत पक्षहरू बीच राजनैतिक प्रकृतिको कुनै सम्झौता हुन्छ र त्यसको समेत आधारमा अन्तरिम संविधानको प्रारूपहरू कोरिन्छ भने संवैधानिक विकासक्रमलाई प्रभावित गर्ने महत्वपूर्ण घटनाको रूपमा उक्त लिखतलाई हेर्नु पर्ने हुन्छ। सम्झौताहरू सबै सिधै कानूनी रूपमा रूपान्तरित नहुने हुनाले तिनको भावनालाई विधि निर्माणको प्रक्रियाद्वारा समाहित गर्ने वा सम्बोधन गर्नु पर्ने हुन्छ। यदि वृहत शान्ति सम्झौता जस्तो लिखतलाई द्वन्द्वलाई शान्तिमा रूपान्तरित गर्ने युगान्तकारी घटनाको रूपमा वास्तविक रूपमा लिइएको भए राजनैतिक शक्तिहरूले विभिन्न विधायिकी, प्रशासनिक र साँस्कृतिक प्रवन्ध

मिलाउनु पर्ने हुन्छ। यो विषय बहु आयामिक प्रकृतिको भएकोले एउटै परिघटनाले सबै पक्षलाई र सबै काललाई सम्बोधन गर्न सम्भव नहुने हुनाले नै विभिन्न पक्षहरूलाई समेटिएको एउटा वृहत योजना र तिनको विधिसम्मत र प्रभावकारी कार्यान्वयन आवश्यक हुन्छ। तर यथार्थमा हेर्दा जति द्रुत गतिमा शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएको छ र राजनैतिक प्रक्रिया क्रियाशील भएर अन्तरिम संविधान निर्माण भै संविधानसभाको निर्वाचन तथा नयाँ सरकार गठन भएको छ, त्यस्तै गतिमा द्वन्द्वको कारणहरू र तिनको प्रभावहरूको सम्बन्धमा अध्ययन गरी सही निराकरण खोज्ने र शान्ति प्रक्रियालाई दिगो रूपमा सुदृढ गरी कार्यान्वयन गर्ने कुरामा ध्यान गएको अनुभूत हुँदैन।

निवेदकहरूले लिएर आएका प्रस्तुत विषय विभिन्न समस्याहरू मध्येको एउटा प्रतिनिधिमुलक समस्या देखिए पनि समस्याको प्रकृति र पैमान यस निवेदनमा चित्रित गरिएको भन्दा विविध र धेरै हुन सक्ने कुरा सहज अनुमानको विषय देखिन्छ। द्वन्द्वको वास्तविक कारणहरू र प्रभावहरूलाई थाती राखेर शान्ति सम्झौताको राजनैतिक पक्षको कार्यान्वयनमा मात्रै प्राथमिकता दिने हो भने समस्याको जगसम्म पुग्न नसकिने प्रष्टै छ। वृहत शान्ति सम्झौता जस्तो लिखतलाई राजनीतिक रूपले बढी र अन्य कानूनी, न्यायिक वा सामाजिक आर्थिक एवम् साँस्कृतिक दृष्टिले कम सम्झन मिल्ने लिखत अवश्य होइन। यदि अहिलेको अन्तरिम संविधानले जन आन्दोलनको भावना र शान्ति सम्झौताको मर्मलाई कार्यान्वयन गर्ने राजनैतिक प्रतिवद्धता देखाएको छ भनी मान्ने हो भने तिनको खोजी संविधानका क्रियाशील भागहरूमा गर्नुपर्ने हुन्छ, संविधानका मौलिक हक सम्बन्धी व्यवस्था लगायतका हरेक धारामा गरिएको व्यवस्थाको कार्यान्वयनको लागि राज्य पक्ष र सम्बद्ध अरु सबै पक्षहरू पनि इमान्दार हुन जरुरी छ। संविधानको प्रावधानको कार्यान्वयन गर्नु भनेको अक्षरको झिँगा टसाई होइन, यसले जुन उद्देश्यले र जुन वर्गलाई लक्षित गरेको हो त्यसलाई सम्बोधन गरी परिणाममा अन्तर ल्याएको हुनु पनि पर्छ। समग्रमा वर्तमान अन्तरिम संविधानले शान्तिलाई संस्थागत गर्ने र देशलाई दिगो विकासको बाटोमा अग्रसर गराई जनताका सुख अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य राखेको देखिन्छ, यस अभिष्ट हासिल गर्नको लागि द्वन्द्वोत्तर मुलुकले द्वन्द्वलाई शान्ति र स्थिरतामा रूपान्तरण गर्नको लागि जो चाहिने आवश्यक रणनीतिक उपायहरू गर्नुपर्ने हुन्छ, त्यसका अवयवहरू र शाखाहरूको समष्टिगत र विशिष्टिकृत सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ। यस तथ्यलाई गम्भिरतापूर्वक राज्य र सम्बद्ध सबैले राम्ररी बुझ्नु जरुरी देखिन्छ।

वर्तमान अन्तरिम संविधानको धारा १६६ सँग सम्बद्ध गरेको शान्ति सम्झौतालाई जुन अनुसूची ४ मा समावेश गरिएको छ, द्वन्द्वोत्तर नेपालमा शान्ति, व्यवस्था र न्यायलाई संस्थागत गर्न रणनीतिक योजनाको रूपमा हेर्न सकिन्छ। संविधानको धारा १६६ मा समावेश गरिएकोले यसलाई पनि संविधानको अंग मान्न त सकिन्छ तर यसको कार्यान्वयनको हकमा संविधान भित्र कुन निकायको दायित्वसँग सम्बद्ध गरी किटान गरिएको हो, सो कुरा स्पष्ट गरेको पाईन्न। शान्ति सम्झौताले मूलतः राजनैतिक सहमतिको अभिव्यक्ति दिएको हुनाले यसलाई कार्यान्वयन गर्नु राजनैतिक दलहरू वा शक्तिहरू बीच निरन्तरको सहमति र कार्यनीतिगत सहकारितालाई अधि वढाउँदै वैधानिक रूपमा अर्थात् ऐन कानूनको रूपमा मापदण्ड निर्धारण गरी कार्यान्वयनको दिशा स्पष्ट गरिनु जरुरी देखिन्छ। शान्ति सम्झौताका हरेक व्यवस्थाहरू कानूनसँग सम्बद्ध मात्रै छैनन्, यसले सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक, राजनैतिक र संरचनात्मक कतिपय पक्षहरूलाई सम्बोधन गर्न खोजेको र मूलतः परम्परागत शासकीय प्रणालीबाट नविन लोकतान्त्रिक प्रणालीमा रूपान्तरण गर्ने लक्ष्य राखेकोले यसलाई समग्रतामा हेर्नु जरुरी देखिन्छ।

शान्ति सम्झौताको विशेषताहरू हेर्दा विगतको द्वन्द्व र युद्धलाई युद्ध विराम मार्फत शान्तिमा परिणत गर्ने प्रतिवद्धताको लिखतको रूपमा प्रकट गरेको देखिन्छ। यसले राजनैतिक, आर्थिक र सामाजिक रूपान्तरण र द्वन्द्व व्यवस्थापनमा विशेष जोड दिएको देखिन्छ। साँच्चै भन्ने हो भने द्वन्द्वहरू जुनसुकै कारणले पनि हुन सक्छन्, र द्वन्द्वविहीन समाजको परिकल्पना असम्भव छ। द्वन्द्वहरू सही अर्थमा बुझ्न सक्तियो भने अवसरहरू हुन्छन् तर तिनै द्वन्द्वलाई यथार्थमा अवसरको रूपमा रूपान्तरण गर्न धेरै चुनौतिहरू पनि हुन्छन्। द्वन्द्वको ठीक ढंगले व्यवस्थापन गर्न सकिएन भने द्वन्द्व विनाशकारी बन्न जान्छ। त्यसैले द्वन्द्वको व्यवस्थापन महत्वपूर्ण हो भन्ने देखिन आउँछ। यस अर्थमा शान्ति सम्झौताले जुन नीतिहरू सहित द्वन्द्वको व्यवस्थापन गर्न खोजेको छ त्यसको महत्व स्पष्ट हुन आउँछ।

शान्ति सम्झौतामा अन्य कुराहरूको अतिरिक्त इच्छा विरुद्ध कर नअसुल्ने, कब्जामा रहेका मानिसहरू एवम् वेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको वारेमा स्थिति सार्वजनिक गर्ने, युद्धबाट पीडित व्यक्तिको लागि राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापना आयोग गठन गर्ने, द्वन्द्वको क्रममा उल्लंघन भएको मानव अधिकारको सम्बन्धमा सत्य अन्वेषण गर्ने र समाजमा मेलमिलापको वातावरण तयार गर्ने, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने, दुवै पक्षका परिवारका कुनै सदस्य एक अर्का पक्षसँग सम्बद्ध भएको आधारमा परिवारको अन्य सदस्यहरू माथि कुनै पनि विभेद नगर्ने र कुनै पनि दवाव नदिने प्रतिवद्धता जाहेर गर्ने जस्ता महत्वपूर्ण कुराहरू समावेश भएको पाइन्छ भने युद्ध समाप्तको घोषणा गर्दै मानव अधिकार, मौलिक अधिकार र मानवीय कानूनको परिपालना सम्बन्धमा स्पष्ट प्रतिवद्धता व्यक्त भएको पाइन्छ। यसले दण्डहीनतालाई प्रश्रय नदिने, पीडित एवम् वेपत्ता पारिएकालाई राहत दिने, बाँच्न पाउने अधिकारको सम्मान गर्ने, द्वन्द्वबाट विस्थापित भएको व्यक्ति र परिवारहरू आफ्नो मूल वासस्थानमा फर्कन पाउने वा तिनीहरूले चाहे अनुसार अन्य कुनै ठाउँमा बसोवास गर्न पाउने अधिकारको सम्मान गर्ने, खाद्य सम्बन्धी हकको सम्मान गर्ने, कानून बमोजिम बाहेक कसैको पनि व्यक्तिगत सम्पत्ति जफत वा कब्जा नगर्ने कुराहरू विशेष रूपले उल्लेख गरेको देखिन्छ।

उक्त शान्ति सम्झौता कार्यान्वयनको लागि राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापना आयोग गठन गर्ने र सो आयोगले शान्ति अभियान सफल बनाउनको लागि आवश्यकतानुसार संयन्त्रको निर्माण गर्न सक्ने व्यवस्था गर्दै आयोगको गठन र कार्यविधि अन्तरिम मन्त्रपरिषद्ले तय गरे बमोजिम हुने कुरा समेत उक्त सम्झौतामा भनिएको पाइन्छ। उक्त सम्झौताको कार्यान्वयन तथा अनुगमनको काममा संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको नेपाल स्थित कार्यालयबाट हुन सक्ने गरी सहमति भएको समेत देखिन्छ।

उपरोक्त विशेषताहरू हेर्दा शान्ति सम्झौताले युद्धकालका विभाजित मनस्थितिलाई त्यागेर शान्तिमा रूपान्तरण हुनको लागि प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको, द्वन्द्वकालमा प्रभावित व्यक्ति एवम् परिवारको हकमा राहत र पुनःस्थापना गर्न खोजेको, त्यसकालमा उल्लंघन भएको मानव अधिकार उल्लंघनको लागि सत्य अन्वेषण गरी उपचार दिने र मेलमिलापको वातावरण खडा गरी शान्तिलाई संस्थागत गर्न खोजेको भन्ने देखिन्छ। द्वन्द्वकालमा भौतिक निर्माण देखि सामाजिक सम्बन्ध लगायतका विविध पक्षहरू प्रभावित भै जनताका मौलिक एवम् कानूनी हक प्रचलन समेतमा अवरोध आएको देखिएकोले जनताको हक प्रचलन गराउन उपयुक्त कानूनी एवम् शासकीय वातावरण कायम गराउनको लागि शान्ति सम्झौताको इमान्दार कार्यान्वयन सान्दर्भिक देखिन आउँछ।

व्यक्तिको जीवनको अधिकारको सम्मान गर्न उसको जीविकाको आधारको रूपमा रहने सम्पत्ति र व्यवसायको अधिकार महत्वपूर्ण हुन्छ, जसको अभावमा न त खाद्य अधिकार सुरक्षित हुन्छ, न त जीवनको लागि चाहिने आवश्यकता पूर्ति गर्न सकिन्छ। जीवनको सम्बन्धमा व्यक्तिले आफ्नो आत्म निर्णयको अधिकार प्रयोग गर्न सम्पत्ति, वासस्थान र व्यवसाय जस्ता आधारभूत कुराहरूको अभावमा असाध्य हुन्छ। त्यसैले त्यस्तो अधिकारको सम्मान गर्नु, कानून विपरीत व्यक्तिको सम्पत्ति जफत वा कब्जा नगर्नु र आफ्नो वासस्थानमा ससम्मान र सुरक्षित ढंगले फिर्ता हुन पाउनु उक्त सम्झौताको महत्वपूर्ण प्रतिवद्धताहरू हुन् भन्न सकिन्छ।

यो अधिकारको संरक्षण गर्ने प्रयोजनको लागि शान्ति सम्झौतामा निर्देशित गरिए बमोजिम गठित हुने शान्ति तथा पुनःस्थापना आयोगको हकमा मन्त्रपरिषद्को विशेष जिम्मेवारी हुने भनिए पनि हालसम्म राष्ट्रिय शान्ति तथा पुनःस्थापना आयोग गठन हुन सकेको पाइएन। इतिहासमा कहिल्यै पनि देश भित्रको द्वन्द्वको सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाबाट निगरानी ननिम्त्याईएकोमा वर्तमान शान्ति सम्झौता अन्तर्गत शान्ति सम्झौताको कार्यान्वयन एवम् अनुसरण गर्ने भूमिका संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको नेपाल स्थित कार्यालयलाई दिइएको पाइन्छ। त्यस्तो भूमिकाको सकारात्मक परिणाम हेर्न पाउन अझै बाँकी देखिन्छ।

यसरी जुन अर्थमा शान्ति सम्झौताले शान्तिमा रूपान्तरण गर्नको लागि आधारभूत मार्ग निर्देशक लिखतको रूपमा सम्मानजनक स्थान पाएको थियो, तदनुरूप सो जनजीविका र जनताको हक संरक्षणको विषयमा कार्यान्वयन स्तरमा प्रभावकारिता

देखिन आएन, वरु त्यसमा अघोषित मौनता, उदासिनता वा सिथिलता देखिन आएको पाईन्छ। फलतः यसबाट अन्य कुराको अतिरिक्त कानूनी राज्यको कार्यान्वयनमा विद्यमान अवरोधहरू हटी नसकेको आभाष मिल्दछ।

ज्ञातव्य के छ भने युद्धको कारणहरू मानिस वसेको वातावरणमा भन्दा मानिसको मनमा हुन्छ। जवसम्म हकहरूको समुचित संरक्षण र सम्बोधन हुँदैन, मानिसको द्वन्द्वरत मनबाट द्वन्द्वले निकास पाउँदैन। व्यक्तिलाई उसको हकको सम्मान हुन्छ भनी आश्वस्त नबनाएसम्म उ कुनै न कुनै रूपमा भय, त्रास, बदला, उपेक्षा, आदि भावले आक्रान्त भइरहन्छ र फलस्वरूप द्वन्द्वको मलजल गरिरहन्छ।

द्वन्द्वले राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र भौतिक सबै पक्षलाई क्षत विक्षत पार्दछ, निर्माण र विकासलाई अवरुद्ध गर्दछ र थप विनाशको सम्भावना वढाउँछ। त्यसैले द्वन्द्वोत्तर समाजमा शान्ति निर्माण गर्न सामाजिक न्याय र मानव अधिकारको संरक्षण गर्नु विशेष महत्वपूर्ण मानिन्छ।

द्वन्द्वकाल वा त्यस पछि पनि कब्जा गरिएको सम्पत्ति फिर्ता नहुने, वासस्थान रक्षा नहुने, आफ्नो ठाउँमा आफूले रोजेको पेशा गर्न नसक्ने, निर्वाध आवागमन गर्न नसक्ने र असुरक्षाको भाव मडारिरहनले द्वन्द्वकालको धडधडीलाई नै निरन्तरता दिएको हुन्छ र शान्ति सम्झौताको सही कार्यान्वयनको अभावमा कुनै न कुनै समयमा द्वन्द्व चर्कने वा पुनरागमन गर्न सक्ने सम्भावनालाई गर्भमा राखेको हुन सक्छ भन्ने कुराको हेक्का राख्नु सम्बन्धित सबैको लागि अति जरुरी छ।

त्यसैले शान्ति बहालीको प्रक्रियामा प्राथमिकताको साथ द्वन्द्वकालीन मानव अधिकार उल्लंघनको घटनाहरूको निराकरण गरी तिनको प्रभावहरूको सम्बन्धमा आवश्यकतानुसार पुर्नस्थापना वा उपचारात्मक उपायहरूद्वारा सम्बोधन गरिनु जरुरी हुन्छ। नेपालमा द्वन्द्वको संरचनात्मक पक्ष ज्यादै जटिल र व्यापक प्रकृतिको देखिन्छ। यसले परम्परागत राजतन्त्र र राज्य संगठनको संरचना तथा राज्य संचालनको दर्शनमा नै प्रश्न उठाएको छ र सो को प्रभावको रूपमा सामाजिक, आर्थिक सम्बन्धहरूमा पनि व्यापक प्रश्नहरू उठाईएको पाईन्छ। यस सम्बन्धी कतिपय कुराहरू संविधान निर्माणको प्रक्रियाबाट सम्बोधन हुने खालको देखिन्छ भने त्यसको साकार रूप लिन अन्य कतिपय हक दायित्वहरूको सही कार्यान्वयनको आवश्यकता हुने देखिन्छ। त्यसको लागि सामाजिक एवम् आर्थिक अन्याय हटाउने, द्वन्द्वबाट पीडित समुदायलाई राहत प्रदान गर्ने, प्रभावकारी पुनस्थापकीय न्यायको व्यवस्थापन गर्ने, कानूनी राज्यलाई स्थायीत्वको आधार बनाई द्वन्द्वको पुनरावृत्तिको सम्भावना रोक्ने र संक्रमणकालीन न्यायको आवश्यकताहरूलाई हृदयंगम गरी फौजदारी न्यायलाई सवलीकरण गरी दण्डहीनता रोक्ने र द्वन्द्वरत पक्षहरू एवम् पीडितहरू बीचको सम्बन्धलाई सामान्यकरण तथा सहजीकरण गर्नु जस्ता मेलमिलापका आधारभूत कुराहरू आवश्यक देखिन आएका छन्।

शान्ति सम्झौताको समग्र कार्यान्वयनको लागि नै प्रस्तुत निवेदन पर्न आएको नभए पनि अन्तरिम संविधानले प्रदान गरेको सम्पत्तिको हक लगायतका मौलिक हकको कार्यान्वयनमा वृहत शान्ति सम्झौता समेतले प्रतिवद्धता र सम्मानको भाव व्यक्त गरेको कारणले निवेदकले खोजेको उपचारको सन्दर्भमा उक्त सम्झौताको कार्यान्वयन सान्दर्भिक हुन आउँदछ।

विगतमा द्वन्द्वरत रहेका पक्षहरू बीच शान्ति सम्झौता समेत सम्पन्न भई नयाँ शिराबाट सम्बन्धहरू पुर्नस्थापित गर्न खोजिएको बेला विगतको अन्यायको प्रसंग उठाएर विकसित भै सकेको नयाँ सम्बन्धहरूमा बाधा पर्ने त होईन भन्ने प्रश्न उठ्न नसक्ने होइन। यस अर्थमा न्याय र शान्तिलाई परस्पर विरोधी रूपमा हेर्न खोज्नेहरू पनि हुन सक्दछन्। ज्ञातव्य के छ भने विगतका हरेक ज्यादतीहरू न्यायिक प्रक्रिया र क्षतिपूर्तिकै माध्यमबाट टुङ्गिनु पर्छ भन्ने होइन। द्वन्द्वकालमा भएका कतिपय कुराहरू द्वन्द्वका पक्षहरू बीचको सम्वाद र सहमतिबाट टुङ्ग्याउन सकिन्छ। भौतिक निर्माणबाट जनताका असुविधाहरू हटाउन सकिन्छ। तर जव जीउ, ज्यान र सम्पत्तिमा नोक्सानीका घटनाहरू हुन्छन् र मानवीय कानूनको समेत उल्लंघन भएको हुन्छ, त्यसमा घटनाको प्रकृति अनुसार पुर्नस्थापना र क्षतिपूर्तिबाट मात्र सम्बोधित हुन सक्ने कुराहरूमा त्यसै रोहमा र अरुमा अन्य न्यायिक प्रकृयाहरूबाट सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ। मानवीय कानूनको उल्लंघन गरी धनजनको क्षति हुन्छ र त्यसको अनदेखा गरियो भने दण्डहीनताको अवस्था बढ्छ वा दण्डहीनता मौलाउँछ। दण्डहीनता भनेको वास्तवमा कानूनी राज्यको विरोधी स्थिति हो। युद्ध वा शान्ति जुन कालमा पनि समाजलाई एकसुत्रमा जोड्ने कानूनी राज्यको केही आधारभूत कुराहरू हुन्छन् जसको

उपेक्षा गरियो भने समाजमा बस्नुको औचित्य नै भत्किन जान्छ। त्यसैले मानव अधिकार सम्बन्धी कानून तथा मानवीय कानूनको कार्यान्वयनमा किंचित पनि लापरवाही गर्नु हुँदैन। वरु मानव अधिकार कानून तथा मानवीय कानूनको उल्लंघनको हरेक स्थितिलाई कानूनी प्रक्रियामा ल्याई सही निष्कर्षसम्म पुऱ्याउनु पर्दछ र समाजलाई कानूनले दिन सक्ने सुरक्षाको भरोसा दिनै पर्दछ। व्यक्तिको जीउ धनमा नोक्सानी गर्ने वा मानवीय कानूनको चरम उल्लंघन गर्ने आदि कामबाट उत्पन्न उत्तरदायित्वबाट उन्मुक्ति प्रदान गरी घटनालाई राज्यले पटाक्षेप गर्न खोज्यो भने व्यक्ति, परिवार वा समाजमा त्यसबाट पर्ने असर विद्यमान भइरहने हुनाले समाजमा तिनले कुनै न कुनै बखत कुनै न कुनै बहानामा प्रतिक्रियात्मक रूपमा प्रकट हुने सम्भावना राख्दछ। त्यसैले द्वन्द्वका असरहरूको सन्तोषजनक समाधान नगरीकन शान्ति दिगो हुन असम्भव देखिन आउँछ। यसैले पनि संक्रमणकालीन न्यायको सही व्यवस्थापन महत्वपूर्ण देखिन्छ।

संयुक्त राष्ट्रसंघका महासचिवले कानूनी राज्य र द्वन्द्वकालीन तथा द्वन्द्वोत्तर कालको समाजमा संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धमा सुरक्षा परिषद्मा दिएको प्रतिवेदनमा कानूनी राज्यको सम्बन्धमा व्यक्त गर्नु भएको धारणा यहाँनै महत्वपूर्ण छ। उहाँले भन्नु भएको छः कानूनी राज्यले शासनका ती सिद्धान्तहरूलाई जनाउँछ, जहाँ राज्य लगायतको सबै व्यक्तिहरू, संस्थाहरू र निकायहरू, चाहे ती सार्वजनिक वा निजी होउन, सार्वजनिक रूपमा जारी भएका, समान रूपमा लागू गरिएका, स्वतन्त्र रूपमा पुर्पक्ष गरिएका र अन्तरराष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनका मूल्य र मापदण्डहरू अनुरूप भएका कानूनहरू प्रति जवाफदेही छन्। यसको लागि कानूनको सर्वोच्चताको सिद्धान्तहरू, समानताको सिद्धान्त, कानून प्रतिको उत्तरदायित्व, कानूनको प्रयोगमा स्वच्छता, शक्तिपृथकीकरण, निर्णयमा सहभागिता, कानूनी सुनिश्चितता र स्वेच्छाचारिता विहितता र कार्यविधिगत एवम् कानूनी पारदर्शीता आवश्यक हुन्छन्।

(It refers to a principle of governance in which all persons, institutions and entities, public and private, including the state itself, are accountable to laws, that are publicly promulgated, equally enforced and independently adjudicated and which are constant with international human right works and standards. It requires, as well, measures to ensure adherence to the principles of supremacy of law, separation of powers, participation in decision making, legal certainty, avoidance of arbitrariness and procedural and legal transparency)

द्वन्द्वरत पक्षहरू बीच वृहत् शान्ति सम्झौता सम्पन्न भए पछि द्वन्द्वकालमा भएका घटनाहरू र तिनका प्रमाणहरू आदि सबैको अभिलेख राख्ने, अनुसन्धान गर्ने, व्यक्ति, परिवार वा राष्ट्रको समग्र क्षतिको आंकलन गर्ने, मूल्यांकन गर्ने र तिनीहरूको सम्बन्धमा मर्मत सम्भार, पुर्ननिर्माण, पुर्नस्थापना र न्याय तथा क्षतिपूर्ति गर्नुपर्ने सबै कुराको प्रयोजनको लागि उपयुक्त आयोग/नियोग वा संयन्त्र खडा गरी प्राथमिकता साथ तत्काल कार्य थालनी हुनुपर्ने हो। तर द्वन्द्व समाधानको यो प्रक्रिया अपनाईएको पाईएन। शान्ति सम्झौता सम्पन्न हुनुलाई नै एउटा छाता समाधानको रूपमा लिएर त्यसैमा सन्तोष मानेको जस्तो देखिन आयो। फलतः द्वन्द्वोत्तर काल पछिको राजनैतिक घटनाक्रम अघि बढे पनि द्वन्द्वकालको घटनावलीको सम्बन्धमा अपेक्षाकृत कम ध्यान गएको देखिन आएको छ।

प्रस्तुत निवेदनमा गरिएको मागले संक्रमणकालीन न्यायको प्रश्न उठाएको छ। द्वन्द्वकालमा किन निवेदकहरू र निवेदकहरू जस्ता अन्य कतिपयहरूको धनजनको क्षति भयो भनी हेर्न पर्ने गराएको छ। व्यक्तिको धनजनको रक्षा गर्ने कानून, कानून कार्यान्वयनको निकाय र प्रकृया हुँदा हुँदै किन कानून कार्यान्वयनको तहबाट निवेदकहरूको सम्पत्ति वा हकको संरक्षण हुन सकेन ? किन कानूनी प्रक्रियाबाट न्याय खोज्न निवेदकहरू तत्कालै आउन सकेनन् ? किन न्यायमा पहुँच सहज भएन ? के उपरोक्त सबै कुराहरू यथास्थितिमा ठिकै भएर पनि निवेदकहरूले आफ्नो अधिकार परित्याग गरी बसेका हुन् ? के प्रचलित कानूनले ती सबै कुराको सन्तोषजनक समाधान दिन सक्छ ? यस्ता प्रश्नहरूको श्रृंखला लामो हुन सक्छ। यथार्थमा कानूनहरू र तिनको कार्यान्वयनको सम्भावना दुरुस्त भएको भए वा न्यायमा सहज पहुँचको वातावरण भएको भए कोही पनि सामान्य सुझबुझ भएका व्यक्तिले अनावश्यक रूपमा आफ्ना धनजन वा सम्पत्तिको अनधिकृत कब्जाको स्थिति सहन गरेर बस्ने कुराको अनुमान गर्न सकिँदैन। द्वन्द्वकालमा अदालतकै भौतिक संरचनासम्म आहत भएको अवस्था छ, द्वन्द्व प्रभावित कतिपय क्षेत्रमा अदालतका सूचनाको तामेलसम्म गर्न नसक्ने निषेधात्मक अवस्थाहरू विद्यमान थिए, न्यायको मार्गमा आएका कतिपयले धम्कीको कारणले आफ्नो मुद्दा नै छाडी गएको पाईएको थियो भने मुद्दा गर्नुपर्ने कारण उत्पन्न भएर पनि न्यायको मार्गको

अवरोध वा असहजता र न्यायको गन्तव्यसम्म पुग्न सकिन्छ भन्ने आँट वा भरोसाको अभावले गर्दा सहेर बस्ने बाध्यता आएको थियो। आफ्नो व्यक्तिगत जीवनको सुरक्षाको खतराको माझबाट आफ्नो हक वा सम्पत्तिको लागि सामान्य अवस्थामा जस्तो खोजविन गर्न अवश्य पनि सहज नभएर नै हुनु पर्छ, गैरकानूनी ढंगले कब्जा गरिएको धनजनको लागि शान्ति सम्झौता पछिको लामो समयसम्म पर्खन परेको। त्यसैले यस्तो प्रश्नमा अत्यन्त परम्परागत र नियमित सोच र प्रकृयाबाटै द्वन्द्वकालीन सबै समस्याको कानूनी उपचार खोजियो भने धेरै हदसम्म हाम्रा समाधानहरू वास्तविक कम र गल्प ज्यादा हुनेछ। त्यसैले पनि संक्रमणकालीन न्यायको अवधारणाको कार्यान्वयन सान्दर्भिक छ भन्न खोजिएको हो।

१. संक्रमणकालीन न्यायमा द्वन्द्वकालका घटनाहरूको समग्रतामा मूल्यांकन गरी रणनीतिक उपचार गर्ने दृष्टिकोण लिईन्छ, त्यसैले अपराध अनुसन्धान र अभियोजन, सत्य अन्वेषण (Truth Seeking), क्षतिपूर्ति (reparation), संस्थागत सुधार (Institutional reforms), परीक्षण (vetting) लगायतका विविध पक्षहरूमा चरणबद्ध विचार गर्नुपर्ने हुन्छ। ती सबै कामहरूमा चुस्तता वा प्रभावकारीता सुनिश्चित गर्ने कानूनहरू, शीपहरू र संस्थागत क्षमताहरू विद्यमान हुनु जरुरी छ।
२. द्वन्द्वकालमा भइरहेका मानवीय कानून विरुद्धका वा मानव अधिकार उल्लंघनका गम्भिर कसूरहरू रोक्ने, ती कसूरहरू दोहरिन नदिने, पीडितमा सुरक्षा र आत्मसम्मानको भाव उद्बोधन गराउने, घटनावलीको यथार्थ अभिलेख राख्ने, राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानूनी राज्यको पुर्नस्थापना गर्ने, अनि अन्ततः शान्ति बहालीको मार्गमा योगदान पुऱ्याउने नै संक्रमणकालीन न्यायका मुख्य अभिष्ट हुन्।
३. उपरोक्त स्थितिहरू वान्छित छन् भन्ने कुरामा कुनै विमती नहोला, तर ति स्वतः वा सहजै बहाल हुने कुरा भने होइनन्। यसमा न्यायपालिका लगायत राज्यले नै नयाँ शिराबाट सोचेको हुनु अति जरुरी छ। द्वन्द्वपूर्व, द्वन्द्वकालमा वा द्वन्द्वोत्तर कालमा पनि न्यायपालिका र कानून कार्यान्वयनमा निकायहरू विद्यमान नभएका होइनन्। तथापि कानूनी राज्यले अवरोध महसुस नगरेको भए निवेदकहरू र त्यस्तै अनि कतिपयले ठूलो संख्यामा धनजनको क्षति व्यहोर्नु पर्ने थिएन। व्यहोर्नु परे पनि अहिलेसम्म उपचारविहिन भएर बस्नु पर्ने थिएन। त्यसैले हाम्रो कानूनी राज्य सधैँ निरापद थियो भन्ने सोच सही नहुन सक्छ, र कानूनी राज्यलाई पूर्ववत् वा यसको सिद्धान्त अनुरूप सही रूपमा राख्न कानूनी राज्यकै पुर्नस्थापना गर्ने हिसावले पनि संक्रमणकालीन न्यायका चुनौतिहरू उपर उदासिनता प्रदर्शित गर्न मिल्ने देखिन्न।
४. संक्रमणकालीन अवस्था धेरै जसो पीडादायी हुने गर्दछ। विगतको असुविधा र भविष्यको अनिश्चितता बीच वर्तमान असुरक्षाको भावले संक्रमित हुने गर्दछ। त्यसैले संक्रमणबाट चाँडो मुक्त हुन सबैले प्रयास गरेको हुन्छ। संक्रमणकालमा गरिएका कामहरूको प्रकृतिबाटै संक्रमणकालबाट मुक्ति पाउने वा नपाउने कुरा निर्भर रहने हुनाले संक्रमणकालबाट स्थायित्वको बाटो तय गर्ने हो भने संक्रमणकालको व्यवस्थापन होशियारीपूर्वक गरेको हुनु पर्दछ। संक्रमणकाल आफैँ विन्ने कुरा नभएकोले यसबाट रूपान्तरित हुनको लागि सही रूपमा सचेत कोशिस पनि हुनु जरुरी छ।
५. द्वन्द्वकालमा विविध प्रकृतिका अन्यायहरू हुने र तिनको समग्र क्षतिको मूल्यांकन नगर्ने र सो वापत समग्र उपचारको योजना पनि नगर्ने हो भने द्वन्द्वबाट शान्तिमा रूपान्तरणको प्रक्रिया प्रभावहीन हुन जाने संभावना रहन्छ। द्वन्द्वकालको अन्यायको उपचारको लागि क्षतिपूर्ति सहितको न्यायको अवधारणालाई कार्यान्वयन गर्न राज्य पक्षले चाहेको देखिएन भने राज्यले जति नै धेरै आश्वासन बाँडे पनि ती खोक्रा महसुस हुने देखिन्छ। यो प्रश्न खास गरेर पीडितको सन्दर्भमा महत्वपूर्ण देखिन्छ। खाडीमा इराकले कुवेत उपर हमला गर्दा भएको क्षति वापत पीडितलाई क्षतिपूर्ति गर्न मात्रै अरबौँ डलर बराबरको रकम तिर्नु परेको थियो। विगतको अन्यायलाई न्यायको मार्गबाट सम्बोधन गर्न राज्यले आफ्नो तर्फबाट आवश्यक श्रोत सहित सक्रिय सहयोग गर्नु अति महत्वपूर्ण छ। उपचारको हक र पीडितको क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा एउटा निश्चित मापदण्ड नै बनाई मनासिव क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्नु र सम्पत्ति फिर्ता गर्नु यस हिसावले महत्त्वपूर्ण देखिन आउँछ।

६. प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकहरूले उल्लेख गर्नु भएको समस्या सरसरती हेर्दा निवेदकहरूको व्यक्तिगत असुविधाको विषय देखिन आए पनि तिनले द्वन्द्वकालका कथित अकथित धेरै समस्याहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने र त्यस्ता सबै परिस्थितिहरूको यथासक्य छिटो छरितो र सन्तोषजनक ढंगले सम्बोधन गर्न वाञ्छनीय हुने हुनाले पनि यस्तो प्रश्नमा राज्य पक्ष वा अन्य पक्ष जसको कारणबाट भए पनि पीडित हुन पुगेका पीडितहरूको अन्यायको बारेमा विस्तृत कार्यक्रम (Comprehensive Programme) बनाउन जरूरी देखिन्छ। यस विषयमा नेपाल सरकारको ध्यानाकर्षण हुनु विशेष रूपले महत्वपूर्ण छ।
७. प्रस्तुत निवेदनमा निवेदकहरूले द्वन्द्वरत गैर राज्य पक्ष अर्थात तत्कालिन जनयुद्धको आब्हानकर्ता माओवादी पक्षबाट निजहरूका सम्पत्ति लगायतका अनधिकृत कब्जा गरेको भन्ने उल्लेख भएको छ। विपक्षीहरूका लिखित जवाफमा निवेदकहरूको भनाई कपोलकल्पित वा अवास्तविक भनिएको नभै वरु निवेदनका कथनहरू मर्मस्पर्शी भनिएको छ। तर अमुक कुन निवेदकको के कस्तो रितबाट गैरकानूनी ढंगले सम्पत्तिको अनधिकृत कब्जा गरिएको हो भनी खुलाएको छैन। निवेदकहरू मध्ये प्रत्येकको के कस्तो सम्पत्ति कब्जा भएको भनी हेर्न त्यस्तो तथ्यको गहिराई सम्म प्रवेश गरेर अन्वेषण गर्नलाई प्रस्तुत निवेदनकै रोहमा रिट जस्तो असाधारण अधिकारक्षेत्रबाट हेर्न सम्भव पनि हुन्न। वस्तुतः द्वन्द्वकालमा यस्ता घटनाहरू समय समयमा र ठाउँ ठाउँमा सामुहिक रूपमा वा वारम्बार घटित भई रहेको हुनाले यो कुनै खास व्यक्तिले निजी तवरले दावी विरोध गरी उपचार माग्ने जस्तो व्यक्तिगत घटनाको रूपमा मात्र हेर्न मिल्ने अवस्थाको पनि देखिन्न। द्वन्द्वकाल भनेको राज्य जस्तो सर्वाधिक ठूलो संगठनले पनि सम्हाल्न नसकेर निश्चित प्रक्रिया र परिस्थितिमा सम्झौताको माध्यमबाट टुङ्गो लगाईएको विषय भएको हुनाले द्वन्द्वबाट पीडित व्यक्ति वा परिवारले निजी तवरले आफ्नो उपचारको खोजवीन गरी पार लगाउन सक्ने अवस्था अशोचनिय देखिन आउँछ। यसैले निवेदकहरूले प्रस्तुत निवेदनमा जस्तो संगठित वा सामुहिक रूपमा माग दावी लिई प्रवेश गर्नु परेको हो भन्ने कुरा छर्लङ्ग छ।
८. जहाँसम्म निवेदनमा उल्लेखित शान्ति सम्झौताको कार्यान्वयनको मागको कुरा छ, त्यसको समग्र कार्यान्वयनको प्रश्न प्रस्तुत मुद्दाको विषयवस्तु नबनाएको भए पनि शान्ति सम्झौताको जरोमा रहेको द्वन्द्वकालीन गतिविधिको रूपमा निवेदकहरूको घर जग्गा सम्पत्तिको कब्जा भएको देखिन्छ र द्वन्द्वकालमा भएका यस्ता घटनाहरूले सम्पत्तिविहिन हुन पुगेबाट पीडित हुन पुगेका व्यक्तिहरूले तत् तत् कार्यबाट प्रत्यक्ष रूपमा गाँस बास नै गुमाएको अवस्था देखिन्छ, भने परोक्ष रूपमा आत्मसम्मान, सुरक्षाको भाव र उत्पादनशील अवसर र क्षमताहरू गुमाएको देखिन्छ। त्यसैले द्वन्द्वको कारकहरू र तिनको व्यवस्थापनको वृहत्तर परिवेश भित्र प्रस्तुत निवेदनको मागको विषयलाई हेर्नुपर्ने देखिन्छ। यस्तो समस्यालाई राजनैतिक, प्रशासनिक र नैतिक आदि विविध उपायबाट समाधान गर्ने प्रश्नहरू आफ्नो ठाउँमा छन्, तर अदालतको अधिकारक्षेत्र भित्र प्रवेश गरेको यस्तो विषयलाई अदालतले न्याय निरोपणको पद्धति भित्र कसरी हेर्न सक्छ भन्ने प्रश्न अदालत समक्ष छ।
९. यस अदालत समक्ष निवेदकहरू प्रवेश गर्दा संविधानको धारा १२ (१), (२), (३) (ङ), (च), १३, १९ (१), (२), १६६ (३) को अनुसूची ४ र ऐ. को दफा ५.१.८ को हक हनन् भएको भन्ने आधारमा धारा ३२ र धारा १०७ बमोजिम आदेश जारी गरी पाउन माग गरी आएको देखिन्छ। सो रोहमा विचार गर्दा निवेदकका निर्विवाद सम्पत्तिहरू निवेदकहरूले कानून बमोजिम भोग विक्री व्यवहार वा चलन गर्न सक्ने सम्पत्तिहरू हुन्। त्यस्तो सम्पत्तिको संरक्षण गर्नु राज्यको पहिलो कर्तव्य हुन आउँछ भने व्यक्तिको मौलिक वा कानूनी हकमा हस्तक्षेप नगरी प्रयोग वा प्रचलन गर्न बाधा नदिनु अरुको कर्तव्य हुन्छ। द्वन्द्वको कारणहरू जे भए पनि व्यक्तिको जीउ, ज्यान र सम्पत्तिको हक अनुल्लंघनीय रहन्छन्। द्वन्द्व चर्किएको कारणले मात्रै कसैको वैयक्तिक वा साम्पत्तिक हकमा हस्तक्षेप वा उल्लंघन गरेको कार्यले वैधता प्राप्त गर्न सक्दैन। द्वन्द्वको सिलसिलामा गरिएको भए पनि कानून प्रदत्त हक हननको हरेक कार्य गैरकानूनी नै मानिन्छ।

१०. निवेदनमा उल्लेखित विषयमा द्वन्द्वोत्तर कालमा अझ भनौं शान्ति सम्झौता सम्पन्न भई नयाँ अन्तरिम संविधानको कार्यान्वयन भएको अवस्थामा आई पुगदासम्म पनि द्वन्द्वकालमा अनधिकृत रूपमा कब्जा गरिएको सम्पत्ति निरन्तर रूपमा कब्जाकै अवस्थामा रही रहन दिएको पाईन्छ। यसबाट केवल त्यस सम्पत्तिको उपभोगमा मात्रै बाधा उत्पन्न भएको नभै त्यसको विविध प्रयोग वा लाभको उपभोगमा समेत व्यवधान भई रहेको देखिन्छ। यस्तो वञ्चनाको स्थितिबाट निरन्तर नोकसानीको स्थिति सिर्जना हुने हुनाले त्यस्तो अवस्थामा न्यायलाई यथेष्ट र प्रभावकारी बनाउन निरन्तरको क्षतिलाई पनि सम्बोधन गरी सम्पत्ति फिर्ता गर्नुपर्ने र पछिसम्म पनि त्यस्तो घटना दोहोरिन नदिने स्थायी समाधानको बाटो अख्तियार गर्नुपर्ने देखिन आउँछ।
११. अव यस्तो दायित्व यथार्थमा कसको हो भन्ने प्रमुख प्रश्न उपस्थित हुन आएको देखिन्छ। निवेदकहरूले मूलतः सम्पत्तिको हक सम्बन्धी धारा १९ समेतको आधारमा दावी गरेको भए पनि शान्ति सम्झौताका बुँदा पनि प्रसंगवश उल्लेख गरेको देखिन्छ। अदालतले निवेदकहरूको मौलिक हकहरूको प्रचलन गर्ने सिलसिलामा नै यस अदालतको असाधारण अधिकारक्षेत्र अन्तर्गत विचार गर्न सक्ने हो। जहाँसम्म शान्ति सम्झौताको न्यायिक कार्यान्वयनको कुरा छ, शान्ति सम्झौताका व्यवस्थाहरू स्वयं हकको श्रोत नभएकोले र जनताको मौलिक एवम् कानूनी हक माथि उक्त सम्झौताले बन्देज लगाउन समेत नसक्ने हुनाले शान्ति सम्झौताको अन्तरवस्तुलाई नै हक स्वरूप ग्रहण गरेर तिनको प्रचलनको लागि अदालतको साधारण वा असाधारण अधिकारक्षेत्र गुहार्न मिल्ने देखिन्छ। यथार्थमा उक्त शान्ति सम्झौताले कोरेको द्वन्द्व समाधान र शान्तिको संस्थागत विकासको वृहत् संरचनालाई द्वन्द्वोत्तर कालमा राज्यले निर्वहन गर्नुपर्ने सहमतिको दस्तावेजको रूपमा लिन भने नमिल्ने देखिन्छ। त्यसैले संविधान अन्तर्गत स्थापित हकहरूको प्रयोग वा प्रचलनमा शान्ति सम्झौताले पनि प्रतिबद्धता जाहेर गरेको हुँदा हक प्रचलन गराउने प्रयोजनको लागि आनुषांगिक रूपमा अदालतले शान्ति सम्झौतामा अभिव्यक्त मूल्य वा मान्यताको सम्बन्धमा प्रासंगिक रूपमा राज्यको ध्यानाकर्षण गराउन नमिल्ने देखिन्छ।
१२. हाम्रो संविधानले सम्पत्तिलाई मौलिक हकको रूपमा सम्मानजनक र प्रभावकारी स्थान दिएको हुनाले कानून बमोजिम अधिग्रहण गरेको अवस्थामा बाहेक सम्पत्तिको गैरकानूनी कब्जालाई वैध ठहराउने कुनै पनि राजनैतिक वा अन्य चेष्टा मान्य हुन सक्दैन। संविधानको आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा स्वीकृत सम्पत्तिको हक सहितको मौलिक हक, कानूनी राज्य र उत्तरदायी सरकारका सिद्धान्तहरू विपरीत सम्पत्तिको वास्तविक धनीलाई सम्पत्तिको उपभोग गर्न वा हक हस्तान्तरण गर्न नदिनु भनेको संवैधानिक राज्यको मौलिक आधारमा नै प्रहार गर्नु जस्तो हो। संविधान विपरीतको यस्तो शोच वा व्यवहार कायम रहन दिने हो भने कुनै संविधान बनाउनु वा त्यसमा कानूनी राज्य, स्वतन्त्र न्यायपालिका, मौलिक अधिकार आदिको व्यवस्था गर्नुको कुनै अर्थ रहँदैन।
१३. जहाँसम्म निवेदकहरूको घर जग्गा वा सम्पत्तिको अनधिकृत कब्जा राज्य वा सरकारले गरेको होइन वा द्वन्द्वका अन्य पक्षले गरेको हो भन्ने प्रश्न छ, राज्य वा सरकारको प्रमुख कर्तव्य भनेकै जनताको जीउ धनको संरक्षण गर्ने र देशको सीमा सुरक्षा गर्ने हो। त्यसको अतिरिक्त समाजमा शान्ति र अमन चैन कायम गरी जनतालाई आफ्नो सम्भाव्यता अनुसार विकासको अधिकार उपभोग गर्न पूर्वाधारहरू विकसित गरी आवश्यक वातावरण जुटाई दिनु हो र सामाजिक शान्ति र सामाजिक न्यायको प्रत्याभूति दिनु हो। यसरी हेरेको खण्डमा राज्य वा सरकार स्वयंले कुनै खास व्यक्तिको कुनै खास सम्पत्तिको हस्तक्षेप नगरेको भन्नेसम्म कुराले राज्यको उत्तरदायित्व पूरा भएको मानिन सक्दैन। राज्य स्वयंले जनताको हक अधिकारको उल्लंघन गर्न नहुने कुराहरू छँदैछन्। प्रस्तुत निवेदनमा उल्लेख भएको जस्तो परिस्थितिमा यथार्थमा राज्यले कसको के कस्तो हकको गैरकानूनी उल्लंघन गर्‍यो भन्ने आधारमा उत्तरदायित्व किटान गर्ने नभै जनताको हक अधिकारको रक्षाको लागि राज्य सकारात्मक रूपमा सफल भयो वा भएन भनी उसको उत्तरदायित्व निर्वहनको मूल्यांकन गर्नुपर्ने हुन आउँछ।

१४. यदि कानून प्रदत्त हकको उपभोग वा प्रचलनमा आई परेको व्यवधान हटाउन सरकार आम रूपमा असफल भएको छ भने सरकारले आफ्नो उत्तरदायित्व पूरा गर्न नसकेको भनी मात्र सिद्धान्ततः करै लाग्दछ। सम्पत्तिको हक सामान्यतया व्यक्तिगत हकको विषय हो, तर धेरै व्यक्तिहरू वा समुदायको हकलाई असर पार्ने गरी हक उल्लंघनको घटना दोहोरिने तर तिनको निवारणको लागि राज्यले मुकःदर्शकको रूपमा प्रभावहिन उपस्थिति मात्रै देखाई रहन्छ वा ठोस र प्रभावकारी उपाय गर्न सक्दैन भने त्यस्तो राज्य आधारभूत रूपमा आफ्नो दायित्वबाट च्युत भएको मानिन्छ। त्यसैले ठूलो संख्यामा वा सामुदायिक रूपमा सम्पत्तिको वा व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको हकको उल्लंघन भई रहन्छ भने राज्यले हस्तक्षेपकारी भूमिका निर्वाह गरी कानूनको कार्यान्वयन गरी स्थितिलाई सामान्य बनाउनु उसको अनिवार्य कर्तव्य हुन्छ। यदि यस्तो कार्यमा चुक्दछ र हकमा धनीहरूले हकको प्रचलन वा उपभोगको लागि अदालतमा संवैधानिक उपचारको लागि प्रवेश गर्दछन् भने संविधानको अधीनमा उपलब्ध सबै उपायहरूद्वारा जनताको हक संरक्षणार्थ राज्यलाई दायित्व निर्वहन गर्न बन्धनकारी आदेश गर्नु अदालतको पनि अनिवार्य कर्तव्य हुन आउँछ। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून अन्तर्गत विकसित मानव अधिकार विधिशास्त्रमा केवल सार्वजनिक निकाय वा अधिकारीले गरेको मानव अधिकारको उल्लंघनको विषयलाई मात्रै नसमेटी निजी जीवन भित्र पनि राज्य बाहेक अरु कसैबाट व्यक्ति वा समुदायको हकको उल्लंघन हुनबाट बचाउने प्रत्याभूति दिन राज्य असफल हुन्छ र परिणाम स्वरूप जनताको हक संरक्षित हुँदैन भने मानव अधिकार कानूनको उल्लंघन मानिने र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको दृष्टिमा राज्य उत्तरदायी हुने भनी परिभाषित गर्ने गरेको पाईन्छ।
१५. विद्यमान अवस्थामा शान्ति सम्झौताको तत्कालिन गैर सरकारी पक्ष स्वयं सरकारमा संलग्न भएको र वर्तमान अवस्थामा सरकारको नेतृत्व समेत गरेको अवस्था छ। मन्त्रपरिषद्को नेतृत्व गरेको नाताले माथि नै उल्लेख भए झैं संविधानमा उल्लेखित सबै हकहरूको सम्मान गर्ने र प्रचलनको प्रत्याभूति दिने दायित्व उस माथि छ। यस्तो दोहोरो भूमिकामा पुगेको अवस्थामा वर्तमान सरकार अझ वढी संवेदनशील र उत्तरदायी हुनुपर्ने हुनाले द्वन्द्वको एउटा पक्ष भएको नाताले र सरकारको अंग भएको नाताले निवेदकहरूले उल्लेख गरे झैं कब्जा सम्पत्ति फिर्ता दिनु र दिलाउनु उसको कर्तव्य देखिन आउँछ।
१६. निष्कर्षमा, निवेदकहरूको माग संविधान एवम् कानूनमा आधारित देखिएको र तिनीहरूको सम्पत्तिको हकको सम्मान गर्नु राज्यको हरेक अंगको दायित्व हुने भै तिनको संरक्षण गरी प्रचलन गराउने कुरामा राज्यको नै प्रमूख भूमिका हुने हुनाले द्वन्द्वकाल देखि शान्ति सम्झौता सम्पन्न भै नयाँ अन्तरिम संविधान जारी भै कार्यान्वयन भएको र सो को नेतृत्व स्वयं तत्कालिन द्वन्द्वरत पक्ष माओवादी दलले नै गरेको अवस्थामा आई पुग्दा पनि सम्पत्तिको वास्तविक हकवालालाई वञ्चित र वर्जित गरी अनधिकृत कब्जा गरी राखेको सम्पत्ति वैध हकवालालाई फिर्ता नदिईनु, नदिलाउनु वा दिन नसक्नु संविधान र कानूनको दृष्टिमा आपत्तिजनक कार्य भन्नु पर्ने हुन आयो। वर्षौंसम्म घर जग्गा र सम्पत्तिमा समेत अनधिकृत कब्जा गरिएबाट सम्पत्तिको हकवालाको गुणात्मक जीवन जिउने हक समेत प्रभावित भएको र त्यसबाट भएको वा हुने क्षति निरन्तर खालको भएकोले त्यस्तो स्थितिको अविलम्ब अन्त्य हुनु जरुरी देखिन आयो। द्वन्द्वकालमा सम्पत्ति कब्जा लगायतको मौलिक एवम् मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू लगायतको संक्रमणकालीन न्यायका समस्याहरू बारे खास संयन्त्र एवम् कार्यक्रम मार्फत सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकता तर्फ नेपाल सरकारको ध्यानाकर्षण हुनुपर्ने देखियो।
१७. निवेदकहरूले निजहरूको सम्पत्तिको अनधिकृत कब्जा छुटाई हालसम्मको क्षतिपूर्ति सहित सम्पत्ति फिर्ता पाउन माग गरेकोले सो गर्नु अघि निवेदकहरूको खास खास सम्पत्तिको दर्ता श्रेस्ता र भोग तथा तिनको आय उपार्जनको समीक्षा गरी क्षति समेतको आंकलन गरी निरोपण गर्नुपर्ने स्थिति देखिन आयो।
१८. सो प्रयोजनको लागि निवेदकहरू रहेको तथा निवेदकहरूको जस्तो सम्पत्ति कब्जाको समस्या भएको जिल्लाहरूमा पीडित समुदायको प्रतिनिधी र कानून कार्यान्वयन निकायको प्रतिनिधि एवम् राजनैतिक व्यक्तिहरू समेत समावेश भएको

वढीमा पाँच सदस्यीय जिल्ला स्तरीय सम्पत्ति फिर्ता सम्बन्धी समिति गठन गरी सो समिति मार्फत माथि उल्लेखित प्रक्रिया पूरा गरी कब्जा भएको सम्पत्ति फिर्ता गर्नु गराउनु तथा कब्जा भए देखि हालसम्म कब्जा भएको सम्पत्तिमा भएको हानी नोक्सानी वा हास तथा कब्जा भएको सम्पत्तिबाट आय हुनेमा सो आयमा भएको हालसम्मको नोक्सानीको मूल्यांकन गरी सो नोक्सानीको क्षतिपूर्ति समेत यो आदेश प्राप्त भएको मितिले ३ महिना भित्र निवेदकको माग बमोजिम सम्पत्तिको वास्तविक धनी व्यक्तिहरूलाई फिर्ता दिनु, दिलाउनु र सम्पत्ति कब्जाको कारण भएको क्षतिबाट पीडित हुन पुगेकालाई राहत पुऱ्याउन क्षतिपूर्तिको लागि एउटा कोष खडा गर्नु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतको नाउँमा नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १०७ (२) बमोजिम परमादेशको आदेश जारी गरी दिएको छ। सो को सूचना महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत विपक्षीहरूलाई समेत लेखी पठाउनु।

न्या.कल्याण श्रेष्ठ

उक्त रायमा म सहमत छु।

न्या.मीनवहादुर रायमाझी

इजलास अधिकृत (उप-सचिव) कविप्रसाद न्यौपाने

इति संबत् २०६५ साल पौष २३ गते रोज ४ शुभम्

९. राजाराम ढकालसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,

नेकाप., २०६० निर्णय नं. ७२७४ अंक ९

संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री हरिप्रसाद शर्मा

माननीय न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी

सम्बत २०५९ सालको रिट नं. २९४२

आदेश मिति: २०६०।९।२५

विषय:- उत्प्रेषण, परमादेश समेत।

निवेदक: जिल्ला नुवाकोट खानिगाउँ गा.वि.स. वडा नं. ४ घर भै हाल काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं महानगरपालिका वार्ड नं. ३२ पुतलीसडक स्थित मानवअधिकार, वातावरण तथा वैकल्पिक विकास प्रतिष्ठानका महासचिव अधिवक्ता राजाराम ढकालसमेत।

विरुद्ध

विपक्षी: सम्माननीय प्रधानमन्त्री, प्रधानमन्त्रीको कार्यालय, सिंहदरवार काठमाडौंसमेत।

आदेश

न्या.हरिप्रसाद शर्मा: नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा २३/८८ (२) अनुसार पर्न आएको निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र ठहर यसप्रकार छ।

- हामी आदीवासी मानव अधिकार सरोकार केन्द्र नामक अनुसन्धान एवं अभियानकारी कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरू नेपालमा कानूनी शासन, प्रजातन्त्र र मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनका विभिन्न विषयहरूमा जनचेतना जगाउने तथा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून र संविधानको उचित प्रयोगद्वारा नेपाली नागरिकको हक, हित र प्रगतिको निमित्त विभिन्न कार्यहरूमा समर्पित सचेत नेपाली नागरिक हौं। श्री ५ को सरकारले कुनै पनि अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतालाई अनुमोदन, सम्मिलन एवं हस्ताक्षर गरेरमात्र नागरिकहरूको हक अधिकारको संरक्षण गर्न सकिदैन। संरक्षणको लागि अनुमोदित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनलाई लागू गर्नको लागि राष्ट्रिय कानूनको निर्माण एवं उक्त कानून लागू गर्ने सक्षम सरकारी निकाय समेतले पारदर्शी रूपबाट जनहित संरक्षकको लागि कार्य गर्नु पर्दछ, भन्ने हाम्रो मान्यता रही आएको छ। २०५२ सालदेखि नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) ले जनयुद्धको घोषणा गरे पश्चात माओवादी र सरकारी सुरक्षा फौजद्वारा गरिएका सुरक्षा कारवाहीको सिलसिलामा हजारौं हजार शान्तिकामी, युद्धमा भाग नलिएका निर्दोष नागरिकहरूको आम रूपमा गैरकानूनी हत्या भएको व्यहोरा एमनेष्टी इन्टरनेशनलको प्रतिवेदन, मानवअधिकार आयोगले गरेको अनुगमन तथा अन्य गैरसरकारी संस्थाहरूले गरेको अध्ययनहरूको आधारमा समेत सर्वविदितै छ। यस्तो विषम परिस्थितिमा युद्धरत पक्षहरूले बाध्यात्मक रूपमा पालना गर्नुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (जेनेभा महासन्धि) लाई नेपाल सरकारले ७ फरवरी १९६४ मा अनुमोदन गरी सकेको छ। सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौतालाई अनुमोदन, सम्मिलन वा हस्ताक्षर गरिसकेपश्चात त्यस्ता सन्धि सम्झौतामा भएका व्यवस्थासँग बाझिएका राष्ट्रिय कानूनहरूलाई संशोधन गर्नुपर्ने हुन्छ। सो कार्य हालसम्म श्री ५ को सरकारबाट भए गरेको छैन। यसै परिप्रेक्ष्यमा, नेपालले अनुमोदन गरेको जेनेभा महासन्धि पहिलो सन्धिपत्रको धारा ४९, दोश्रो महासन्धिको धारा ५०, तेस्रो महासन्धिको धारा १२९, चौथो महासन्धिको धारा १४६ र पहिलो सन्धिपत्रको धारा ८० मा भएको व्यवस्थाअनुसार मानवीय कानूनको पालनाको सुनिश्चितता प्रदान गर्न निम्नबमोजिमका उपायहरू अवलम्बन गर्ने पर्दछ। कानून, नियमहरू र अन्य निर्देशिकाहरूको निर्माण, सबैभन्दा पहिले जेनेभा महासन्धिहरू र पहिलो अतिरिक्त सन्धिपत्रको गंभीर उल्लंघनलाई दण्डित गर्ने सम्बन्धी कानूनी प्रावधान आउँछन्। प्रतिबन्धित कार्यहरूलाई राष्ट्रिय कानूनमा अथवा सशस्त्र बलका लागि लागू हुने अनुशासनात्मक नियमावलीमा र उल्लंघनमा सजायसम्बन्धी व्यवस्था समाहित गरिनुपर्छ। यसका

अतिरिक्त कारवाही गर्ने अधिकारीहरू र अदालत पनि तोकियो पर्छ। यसका अतिरिक्त पहिलो सन्धिपत्रको धारा ८०(१) मा भएको व्यवस्थाअनुसार “संविदाकारी पक्षहरू र संघर्षका पक्षहरूले महासन्धिहरू र यस सन्धिपत्र अन्तर्गतका दायित्वहरूको कार्यान्वयनका लागि विना ढिलाई आवश्यक उपाहरू अवलम्बन गर्नेछन्”। यसरी माथि उल्लेखित धाराहरूमा महासन्धिहरूको पक्ष राष्ट्रको हैसियतले बाध्यात्मक रूपमा बहन गर्नुपर्ने दायित्वहरूको व्यवस्था गरिएको छ। यस आधारमा नेपालले महासन्धि अनुमोदन गरेको ४० वर्ष पुग्न लाग्दा समेत त्यस महासन्धि अनुरूप बहन गर्नुपर्ने दायित्वबाट पन्छिनुले उक्त महासन्धिहरूमा भएको व्यवस्थाहरूको उल्लंघन गरेको व्यहोरा स्पष्ट छ। सरकार र माओवादी बीच युद्धको शुरुवात भएयता युद्धमा भाग नलिने सर्वसाधारण हजारौं हजार नागरिक आफ्नो परापूर्वकालदेखि चलि आएको प्रथा, प्रचलन अनुरूप जन्ती जाँदा, मलामी जाँदा, घेवा गएर फर्कदा (नुवाकोटमा हालसालै घटेको काउले काण्ड यसको पछिल्लो उदाहरण हो) क्रिया बस्दा, आदि आदि स्थान र समयमा सरकार र माओवादी दुवै पक्षबाट भएको आक्रमणमा परी नागरिकहरूले जीवनको अधिकार (Right To Life) समेत गुमाउनु परेको छ। यस्ता क्रियाकलापबाट युद्धरत दुवैपक्षले संविधानको धारा १२ को स्पष्ट रूपमा वेवास्ता गर्दै ठाडो रूपमा उल्लंघन समेत गरेका छन्। श्री ५ को सरकार नागरिक स्वतन्त्रता सम्बन्धी नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूमा भएका व्यवस्थाहरूलाई समेत लागू गर्ने उद्देश्य अनुरूप कानूनको निर्माण नगरेको कारण संविधान प्रदत्त मौलिक हकमा आघात पुगनुका साथै संविधानले परिकल्पना गरेको राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू समेतको वेवास्ता भएको छ।

२. सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ को उपदफा (२) अनुसार नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरू मध्येको एक जेनेभा महासन्धिको कार्यान्वयनको कानूनी व्यवस्था समेत राज्यले नगरेको कारण सन्धिमा भाग नलिने व्यक्तिहरूको मानव अधिकारको वेवास्ता हुन गएको कारणले प्रथम जेनेभा महासन्धिको धारा ४९, दोश्रो महासन्धिको धारा ५०, तेस्रो महासन्धिको धारा १२९, चौथो महासन्धिको धारा १४६ तथा पहिलो सन्धिपत्रको धारा ८०, ८० (१) विपरीत कार्य गरेको हुँदा श्री ५ को सरकारको नाममा तत्काल जेनेभा महासन्धिलाई लागू गर्ने राष्ट्रिय कानून तर्जुमा गर्न, गराउन तथा उल्लेखित मानवीय कानून (Geneva Convention) कार्यान्वयनका अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्नका लागि अन्तरिम आदेश सहित निर्देशात्मक आदेश जारी गरी पाउँ भन्ने समेतको निवेदन।
३. यसमा के, कसो भएको हो ? निवेदकको निवेदन माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? आदेश जारी हुन नपर्ने कुनै आधार र कारण भए बाटोको म्याद बाहेक १५ दिन भित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत लिखित जवाफ पेश गर्नु। साथै मानवअधिकारसँग सम्बन्धित भएकोले लिखित जवाफ परेपछि प्राथमिकता दिई पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०५९।९।१६ को कारण देखाउ आदेश।
४. नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ अनुसार जेनेभा महासन्धिमा नेपालले हस्ताक्षर गरेको नाताले नेपाल सो सन्धिको पक्ष भैसकेको हुँदा र जेनेभा महासन्धिहरूको भावना अनुरूप राष्ट्रिय कानूनहरूको तर्जुमा गर्ने क्रममा मानवअधिकार आयोग ऐन, २०५३ लागू भैसकेको र सो अनुरूप राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग गठन भई आफ्नो कार्य गरिरहेको अवस्थामा निवेदकले जेनेभा महासन्धि अनुसारको भावनाको कार्यान्वयन गर्न कुनै काम नभएको भनी लगाउनु भएको आरोप झुठ्ठा र कपोकल्पित भएको हुँदा रिट खारेज गरी पाउँ भन्ने समेतको विपक्षी प्रधानमन्त्रीको कार्यालय र एकै मिलानको विपक्षी कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रीले पेश गरेको लिखित जवाफ।
५. सन्धिको दायित्वको भार कार्यपालिकामा रहन्छ। कुन कानून जरुरी छ, कस्तो कानून आवश्यक छ भनी मूल्याङ्कन गरी विधेयक प्रस्ताव गर्ने जिम्मेवारी श्री ५ को सरकारको हो। रिट खारेजभागी छ भन्ने समेतको राष्ट्रिय सभाको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ।
६. विपक्षीले यस सचिवालयलाई विपक्षी बनाउन पर्ने स्पष्ट कारण र आधार विना यस सचिवालय समेतलाई विपक्षी बनाएकोले निवेदन खारेजयोग्य छ। कस्तो र के कानून बनाउने भन्ने कुरा व्यवस्थापिकाको अधिकारको कुरा हो।

जेनेभा महासन्धिको भावनालाई आत्मसात गरी मानव अधिकार आयोग गठन भएको र सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ बमोजिम नेपाल कानून सरह लागू भैरहेको अवस्थामा निवेदकले जेनेभा महासन्धि अनुसारको भावना र कार्यान्वयन गर्न कुनै काम नभएको भनी भएको जिकिर खारेजभागी छ। खारेज गरी पाउँ भन्ने समेतको मन्त्रीपरिषद् सचिवालयको लिखित जवाफ।

७. नियम बमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चढी इजलास समक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत निवेदनसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण मिसिल कागजात अध्ययन गरी निवेदक तर्फका विद्वान अधिवक्ता श्री राजाराम ढकाल र श्री गोपालकृष्ण घिमिरेले नेपालले जेनेभा महासन्धिमा हस्ताक्षर गरिसकेको परिप्रेक्ष्यमा राष्ट्रले सो सन्धिको भावना विपरीत कानून नबनाई बस्न मिल्दैन। मानव अधिकारसँग सम्बन्धित र मानवीय कानूनसँग सम्बन्धित विषय भएको हुँदा कानूनको अभावमा युद्धमा भाग नलिएका निर्दोष नागरिकहरू युद्धको अवस्थाबाट दिनहुँ पीडित भइरहेको परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत मानवीय विषयसँग निवेदकको सार्थक सम्बन्ध देखिनुका साथै निवेदकलाई यस विषयमा निवेदन गर्ने हकद्वैया समेत रहेको देखिन्छ। तसर्थ, जेनेभा महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भएको हैसियतले सो सन्धिको मान्यताअनुसारको कानून निर्माण गर्नु राज्यको दायित्व भएको हुँदा कानून निर्माणको लागि निर्देशात्मक आदेश जारी गरी पाउँ भन्ने समेतको र विपक्षी तर्फबाट उपस्थित विद्वान नायब महान्यायाधिवक्ता श्री नरेन्द्र पाठकले सन्धि ऐन अनुसार कानून बनाउन पर्ने हो वा निर्देशात्मक आदेश जारी गर्नुपर्ने हो भन्नेमा निवेदक स्वयं स्पष्ट छैनन्, जेनेभा महासन्धि युद्ध र सशस्त्र विद्रोहको अवस्थामा लागू हुन्छ। हालको अवस्था भनेको विशुद्ध रूपले हाम्रो फौजदारी न्याय प्रणालीले निर्देश गर्ने विषयवस्तु भित्रको कुरा हो। Geneva Convention अनुसारको अवस्था कायम राख्न भिन्न भिन्न कानूनहरू बनेकै अवस्था हुँदा निवेदन माग अनुसारको आदेश हुनुपर्ने होइन। निवेदन खारेज गरी पाउँ भनी गर्नु भएको बहस समेत सुनियो। निवेदन माग बमोजिम प्रस्तुत आदेश जारी हुन पर्ने हो, होइन ? भन्ने कुराको निर्णय दिनपर्ने देखिन आयो।
८. निर्णयतर्फ विचार गर्दा २०५२ सालदेखि माओवादी जनयुद्ध घोषणा भएपछि युद्धमा भाग नलिएका हजारौं नागरिकको हत्या भएको सन्दर्भमा युद्धरत पक्षले बाध्यात्मक रूपमा पालना गर्नपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून जेनेभा महासन्धिलाई नेपाल सरकारले ७ फेब्रुअरी १९६४ मा अनुमोदन गरिसकेको हुँदा उक्त जेनेभा महासन्धि पहिलो सन्धिपत्रको धारा ४९, दोश्रो महासन्धिको धारा ५०, तेश्रो महासन्धिको धारा १२९, चौथो महासन्धिको धारा १४६ र पहिलो सन्धिपत्रको धारा ८० र ८० (१) मा भएको व्यवस्था विपरीत कार्य भएको हुँदा श्री ५ को सरकारको नाममा तत्काल जेनेभा महासन्धिलाई लागू गर्ने राष्ट्रिय कानून तर्जुमा गर्न गराउन तथा उल्लेखित मानवीय कानून (जेनेभा कन्भेन्सन) कार्यान्वयनका अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्नको लागि निर्देशात्मक आदेश जारी गरी पाउँ भन्ने समेतको मुख्य निवेदन व्यहोरा देखियो। प्रस्तुत निवेदनसँग सम्बन्धित विपक्षीहरूको लिखित जवाफ हेर्दा सन्धि ऐनको दफा ९ (२) अनुसार नेपाल पक्ष भएको सन्धि सम्झौता कानून सरह लागू हुने नै हुँदा र जेनेभा कन्भेन्सनको मान्यता अनुसार मानव अधिकार आयोग ऐन जस्ता मानवीय कानूनहरू बनिरहेको परिप्रेक्ष्यमा माग बमोजिमको आदेश जारी गर्न पर्ने होइन भन्ने समेतको व्यहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ।
९. The Geneva Convention of August 12, 1949 भित्र मुख्य रूपले युद्ध मैदानमा घाइते तथा विरामी भएका सैनिकहरूको अवस्था सुधार सम्बन्धी १२ अगष्ट १९४९ को जेनेभा महासन्धि, समुन्द्रमा घाइते, विरामी, संकटग्रस्त जहाजका सशस्त्र सेनाका सदस्यहरूको अवस्था सुधार सम्बन्धी १२ अगष्ट १९४९ को जेनेभा महासन्धि, युद्धबन्दीहरूसँग गरिने व्यवहार सम्बन्धी १२ अगष्ट १९४९ को जेनेभा महासन्धि र युद्धको समयमा गैरसैनिक व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धी १२ अगष्ट १९४९ को जेनेभा महासन्धि रहेको देखिन्छ। नेपाल अधिराज्य सो सन्धिको ७ अगष्ट १९६४ मा सम्मिलन (Accession) प्रक्रियाबाट पक्ष भएको अवस्था देखियो। प्रस्तुत विषयमा यी निवेदकहरूको निवेदन दिने हकद्वैया छ, छैन भन्ने तर्फ विचार गर्दा निवेदकहरू कानून व्यवसायी भएका र मानव अधिकारसँग सम्बन्धित संस्थाहरूमा कार्यरत रहेको देखिएको र नेपाल अधिराज्य पक्ष भैसकेको सन्धि सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सरोकार देखाइ

यस अदालतमा प्रवेश गरेको हुँदा प्रस्तुत सार्वजनिक प्रकृतिको विषयसँग निजहरूको सार्थक सम्बन्ध छैन भन्न सकिने अवस्था देखिएन। नेपाल कानून पत्रिका २०४८ नि. नं.४४३० पृष्ठ ८१० निवेदक राधेश्याम अधिकारी बिरुद्ध श्री ५ को सरकार, मन्त्रीपरिषद् सचिवालय समेत भएको उत्प्रेषणको रिट निवेदनमा सार्वजनिक सरोकारको विषयमा निवेदन गर्ने निवेदकले उठाएको विषयवस्तुसँग निजको सार्थक सम्बन्ध (Meaningful Relation) हुन पर्ने भनी यस अदालतबाट सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भएको हुँदा प्रस्तुत निवेदन दिने निजहरूको हकद्वैया भएकै देखियो।

१०. द्वितीय विश्वयुद्धको विभिषिकाबाट भएको व्यापक नरसंहार र विध्वंसको अवस्थामा युद्धरत पक्षहरूको सैनिक र युद्धबाट प्रभावित जनताको हित रक्षार्थ युद्धरत पक्षले पालन गर्नपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय सन्धी सम्बन्धी कानूनको प्रावधान अपर्याप्त भएको महसूस भयो। यसैको फलस्वरूप सबै पक्षलाई समेट्ने प्रकृतिको अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको आवश्यकता देखियो। सो आवश्यकता पूर्ति गर्ने प्रयास स्वरूप उल्लेखित विश्वयुद्धको समाप्ती पश्चात अन्तर्राष्ट्रिय स्तरबाट अनेकौं चरणमा छलफल र विचारहरूको मन्थन भई स्थलगत युद्ध, युद्धबन्दी र गैर सैनिक (Civilian) हरूको सम्बन्धमा समेत सन् १९४९ मा जेनेभा शहरमा उक्त महासन्धिहरू पारित भएको देखिन्छ। उक्त महासन्धिले मुख्य रूपमा युद्धरत पक्षहरूको सैनिक र युद्धबाट प्रभावित जनताको हितका कुरा तथा युद्धरत पक्षले पालन गर्नपर्ने नियमहरूलाई समेटेको छ। जेनेभा महासन्धि भित्र रहेका मुख्य ४ वटा महासन्धि हेरिएमा पनि जेनेभा प्रथम महासन्धि युद्ध मैदानमा घाइते तथा विरामी भएको सैनिकहरूको अवस्था सुधार सम्बन्धमा द्वितीय महासन्धि समुद्रमा घाइते विरामी र संकटग्रस्त जहाजका सशस्त्र सेनाका सदस्यहरूको अवस्था सुधार सम्बन्धमा तृतीय महासन्धि युद्धबन्दीहरूसँग गरिने व्यवहार सम्बन्धमा र चौथो तथा अन्तिम युद्धको समयमा गैर सैनिक व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धमा आएको देखिन्छ। साथै यो सन्धी दुई वा दुई भन्दा बढी उच्च संविदाकारी पक्षहरू बीच हुने घोषित युद्ध वा अन्य किसिमको सशस्त्र संघर्षका स्थितिमा लागू हुने भन्ने कुरा उल्लेखित जेनेभा महासन्धिको साझा धारा २ ले स्पष्ट रूपमा स्वीकारेको छ। जेनेभा महासन्धि युद्धको अवस्थामा लागू हुने मानवीय कानून (Humanitarian Law) सँग सम्बन्धित देखिन्छ, तर यी निवेदकहरूले आफ्नो निवेदनमा मुख्य रूपले युद्धमा भाग नलिने वा नलिएका व्यक्तिहरूको मानव अधिकार (Human Rights) संरक्षणको प्रश्नलाई उठाएको पाइयो। मानव अधिकार (Human Rights) सम्पूर्ण मानव जातिलाई नैसर्गिक र निरन्तर रूपमा प्राप्त हुने विषय भएकोले यो सशस्त्र द्वन्द्वको बेला पनि क्रियाशील रहन्छ। तर मानवीय कानून (Humanitarian Law) सशस्त्र द्वन्द्वको बेला वा तोकिएको अवस्थामा मात्र क्रियाशील हुने भएकोले यसको प्रकृति नै अवस्थामूलक (Conditional) छ। वास्तवमा मानवीय कानून भन्नु र मानव अधिकार भन्नु अलग अलग विषय र अवस्था हुन्। मानव अधिकारको संरक्षण सम्बन्धमा देशको संविधान कानून र मानव अधिकारसँग सम्बन्धित कैयन अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू सक्रिय छन्। Geneva Convention विशुद्ध रूपले दुई वा सो भन्दा बढी युद्धरत उच्च संविदाकारी पक्ष (High Contracting Parties) बीच लागू हुने मानवीय कानून भएको र नेपालको हालको अवस्था कुनै घोषित युद्धको अवस्था नभएको हुँदा यस सम्बन्धमा अरु विचार गरी रहन परेन।
११. सन्धीको पक्ष राष्ट्र भएको नाताले निवेदन माग बमोजिम राष्ट्रिय स्तरमा सो सम्बन्धी कानून बन्न पर्ने हो होइन भन्ने तर्फ विचार गर्दा जेनेभा महासन्धिको साझा धारा १ मा उच्च संविदाकारी पक्षहरूले वर्तमान महासन्धिलाई हरेक अवस्थामा सम्मान गर्ने गराउने (The High Contracting Parties undertake to respect and to ensure respect for the present Convention in all circumstances) भन्ने कुरा र सोही पहिलो महासन्धिको धारा ४९ दोश्रो महासन्धिको धारा ५० तेस्रो महासन्धिको धारा १२९ तथा चौथो महासन्धिको धारा १४६ ले उच्च संविदाकारी पक्षहरूले सो धारामा उल्लेख भए अनुसार महासन्धिको गम्भीर उल्लंघन गर्ने वा गर्न आदेश दिने व्यक्तिहरू उपर प्रभावकारी दण्ड व्यवस्था गर्नको लागि कुनै कानून बनाउन आवश्यक भए सो बनाउन पर्ने (The High Contracting Parties undertake to enact to any legislation necessary to provide effective penal sanctions for persons committing or ordering to be committed any of the grave breaches of the present convention defined in the following article) भनी पक्षराष्ट्रलाई सन्धीको दायित्व अनुसारको कानून बनाउन पर्ने अवस्था समेत तोकेको देखिन्छ। यी उल्लेखित धाराहरू

र जेनेभा महासन्धिको साझा धारा १ समेत हेर्दा उच्च संविदाकारी पक्ष (High Contracting Party) हरूले हरेक प्रकारको परिस्थितिमा सन्धिको सम्मान गर्नु पर्ने दायित्व वहन गर्नुका साथै राष्ट्रिय स्तरमा कानूनको निर्माण पनि गर्न पर्ने देखिन्छ। यसको अतिरिक्त नेपाल सन्धी ऐन २०४७ को दफा ९ (१) हेर्दा नेपाल पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानूनसँग बाझिएमा सो सन्धिको प्रयोजनको लागि बाझिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुनेछ र तत्सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागूहुनेछ भन्ने समेतको व्यवस्था रही ऐ. दफा ९ को उपदफा (२) मा श्री ५ को सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धीबाट नेपाल अधिराज्य वा श्री ५ को सरकार उपर कुनै थप दायित्व वा भार पर्न जाने र त्यसको कार्यान्वयनको लागि श्री ५ को सरकारले यथासम्भव चाँडो कानून बनाउने कारवाही चलाउनु पर्दछ भन्ने समेतको कानूनी व्यवस्था रहेको देखियो। नेपाल पक्ष भएको सन्धी सम्झौताको कार्यान्वयनको लागि तदनुरूप कानूनको निर्माण गर्नुपर्ने भनी सम्बत् २०५८ सालको रिट नं. ५५ निवेदक मीरा ढुङ्गाना विरुद्ध कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय समेत भएको उत्प्रेषणको निवेदनमा २०५९।१।१९ मा यस अदालतको विशेष इजलासबाट निर्णय भइसकेको हुँदा यस्तो नेपाल पक्ष भएको सन्धी सम्झौता राष्ट्रिय कानून सरह लागू हुने र त्यस्ता सन्धी सम्झौतासँग राष्ट्रिय कानून बाझिएमा राष्ट्रिय कानून नै अमान्य हुने समेतको परिप्रेक्षमा सर्वसाधारणको जानकारी र महासन्धिको राष्ट्रिय स्तरमा कार्यान्वयनको लागि सन्धी ऐनको उल्लेखित दफा ९ (२) समेतलाई विचार गर्दा जेनेभा महासन्धिको कार्यान्वयनको लागि त्यसको भावना अनुरूप राष्ट्रिय कानून बनाइनु पर्ने कुराको उपयुक्तता र आवश्यकता रहेको देखियो।

१२. विपक्षीहरूको लिखित जवाफबाट जेनेभा महासन्धिहरूको भावना अनुरूप राष्ट्रिय कानूनहरूको तर्जुमा गर्ने क्रममा मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ लागू भैसकेको तर जेनेभा महासन्धिको भावना अनुरूप सबै पक्षलाई समेट्ने गरी कानून निर्माण भै नसकेको हुँदा तदनुरूप राष्ट्रिय कानून बन्नु पर्ने र सो क्रम जारी रहेको भन्ने तथ्यलाई श्री ५ को सरकारले पनि स्वीकार गरेकै अवस्था देखिन आएको छ। त्यसैले उक्त जेनेभा महासन्धिको प्रावधानको उल्लंघन र कसूर हुन गएमा मुद्दा हेर्ने निकाय, कार्यविधि तथा दण्ड सजाय जस्ता महासन्धिको प्रावधान बमोजिम सो महासन्धिको कार्यान्वयनको विविध विषय समावेश गरी राष्ट्रिय स्तरमा प्रभावकारी कानूनी व्यवस्थाको निर्माण गर्नु आवश्यक र उपयुक्त देखिँदा तत्सम्बन्धमा आवश्यक अध्ययन अनुसन्धान गरी गराई उपयुक्त कानून निर्माणको लागि कारवाही चलाउनु भनी विपक्षी श्री ५ को सरकारको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी गरिएको छ। आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई दिई मिसिल नियमानुसार बुझाईदिनु।

न्या.हरिप्रसाद शर्मा

उक्त रायमा म सहमत छु।

न्या.खिलराज रेग्मी

इतिसम्बत २०६० साल पौष २५ गते रोज....शुभम्

१०. सुनिल रञ्जन सिंहसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,

नेकाप, २०६९, निर्णय नं. ८९३३ अंक १२

सर्वोच्च अदालत संयुक्त इजलास
माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री तर्कराज भट्ट
०६७-WO-११९८
आदेश मिति: २०६९।४।२८।१

विषय: उत्प्रेषण, समेत।

रिट निवेदक: काठमाडौं जिल्ला का.म.न.पा वडा नं. ३२ बस्ने अधिवक्ता सुनिल रञ्जन सिंहसमेत।

विरुद्ध

विपक्षी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत।

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा ३२, १०७ (२) अन्तर्गत यस अदालतमा दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यसप्रकार छ:

विगत केही समयदेखि मानव अधिकारकर्मीहरू र कानून व्यवसायीहरूले उठाएका संक्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूलाई राज्य संयन्त्रहरूले वेवास्ता गर्दै आएको अवस्था छ। सोही सिलसिलामा विपक्षीहरूको कामले मानव अधिकारको प्रवर्द्धन र विधिको शासनमा अवरोध र पीडित परिवारलाई थप मर्माहत सिर्जना गर्ने गरी विपक्षीहरू प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, गृहमन्त्री, नेपाल प्रहरी महानिरीक्षक, प्रहरी प्रधान कार्यालय नक्सालले कर्तव्य ज्यान मुद्दाका अभियुक्तको रूपमा रहेका विपक्षी कुवेरसिंह रानालाई एआइजी जस्तो पदमा नियुक्ती गरेको र सो कार्यबाट मुलुकमा दण्डहीनताले प्रश्रय पाएको तथा विधिको शासनको उपहास गरेकोले यो विषय सार्वजनिक सरोकारको विषयसमेत पर्न गएको हुँदा यसमा हाम्रो सरोकार रहन गैँ सो निर्णय बदर गराउने अन्य प्रभावकारी उपचारको अभावमा वाध्य भै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२, १०७ (२) बमोजिम प्रस्तुत रिट निवेदन गर्न आएका छौं।

वेपत्ता तथा गैरन्यायिक हत्या अभियोगमा किटानी जाहेरी परेका विपक्षी कुवेरसिंह रानाउपर मुद्दाको अनुसन्धान गर्नुपर्ने दायित्व भएका विपक्षीहरूले सो दायित्व वहन नगरिरहेकै अवस्थामा कानूनी राज्यमा विधिको शासनको आधारभूत सिद्धान्त र नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका अन्तराष्ट्रिय कानून अन्तर्गत दायित्व प्रतिकूल हुने गरी हाल निज कुवेरसिंह रानाले एआइजी पदको कार्यभार सम्हाली सक्नुभएको छ। वेपत्ता पार्ने तथा कर्तव्य ज्यान मुद्दाको अभियुक्तको रूपमा आरोप भोगिरहेका निजलाई एआइजी जस्तो पदमा नियुक्ती गरी जिम्मेवारी दिइनु अनुचित, गैरकानूनी, गैरसंवैधानिक, प्रजातान्त्रिक पद्धतिको मूल्य मान्यता समेतको पनि विपरीत छ। यसै सम्मानीत अदालतको आदेशले जिल्ला प्रशासन कार्यालय धनुषामा मूलदायरीमा दायर भै कर्तव्य ज्यानको अभियोगको रूपमा आरोपित रहेका र अनुसन्धानको दायरामा रहेका निज कुवेरसिंह रानालाई विना प्रतिष्पर्धा र निजमाथि लागेको आरोपको क्रममा सुरक्षा सेवा जस्तो महत्वपूर्ण क्षेत्रको एआइजी पदमा बढुवा गर्नाले सम्मानीत अदालतको अपहेलनासमेत हुन पुगेको छ। मानव अधिकारको सम्मान र रक्षा गर्न अडिग रहेको प्रतिवद्धतासहितको नेपाल विषयमा भएको युपिआर छलफलमा विश्वजगतसमक्ष नेपाल सरकारले जाहेर गरेको छ। सो प्रतिवद्धताप्रति वेवास्ता गर्दै गम्भीर प्रकारको मानवअधिकार उल्लंघन तथा दुरुपयोगको दोषीलाई बढुवा गरिनुले जिम्मेवार र जवाफदेही सरकारको मान्यतालाई उपहास गरेको छ।

कुनै पनि सार्वजनिक पदको व्यक्तिलाई फौजदारी अभियोग लागेपछि राज्यको कुनै पनि सानो भन्दा सानो पदमा बहाल रहेकोमा समेत निज व्यक्ति निलम्बित हुने कानूनी मान्यता रहेको छ। निज पदमा बहाल भै रहने हो भने सो मुद्दाको अनुसन्धानमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने, पदीय दुरुपयोगको माध्यमले प्रमाणको लोप गर्ने तथा अनुसन्धान गर्ने अधिकारीहरूमा अनुचित

प्रभाव पर्न गै पीडितले न्याय प्राप्त गर्न नसक्ने प्रष्टै रहेको छ। विधिको शासन भएको मुलुकमा यस्तो कार्य उचित हुन सक्दैन। निज कुवेरसिंह रानाउपर मानव अधिकार उल्लंघनको अभियोग लागेको र निजले प्रहरीले अनुसन्धान गरिरहेको अवस्थामा एउटा असल नागरिक र जिम्मेवार पदाधिकारीको हैसियतले अनुसन्धानको रूपमा खटिएको प्रहरीसमक्ष उपस्थित भइ आफूमाथि लागेको अभियोगको बारेमा बयान दिनु हो। फौजदारी अभियोगको यस मान्यतालाई उल्लंघन गर्नु भनेको कानूनी शासनको अपहेलना समेत हो। विपक्षी कुवेरसिंह रानाले त्यसो नगर्दा प्रहरीको उच्च ओहदामा हुँदा फौजदारी न्यायको प्रक्रियाबाट उन्मुक्ति पाइन्छ भन्ने सन्देश आमनागरिकमा सम्प्रेषण हुन्छ। मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र, १९४८ को धारा ८, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ लाई सन् १९९१ को मे १२ तारिखमा नेपालले अनुमोदन गरी यसको पक्ष राष्ट्र भएको छ। यो अनुबन्धको धारा २ (३) ले प्रभावकारी उपचारको हकसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ र प्रभावकारी उपचारको हकअन्तर्गत न्यायको हक महत्वपूर्ण तत्वको रूपमा रहेको हुन्छ। उक्त प्रभावकारी उपचारको हकलाई सुनिश्चित गर्न राज्यले अपनाउनुपर्ने विभिन्न उपायहरू र तरिकाहरूको सम्बन्धमा पनि यस अनुबन्धले सम्बन्धित पक्ष राष्ट्रउपर विभिन्न दायित्वहरू सिर्जना गरेको छ। त्यस्तो दायित्वअन्तर्गत अनुसन्धान गर्नुपर्ने दायित्व तथा आरोपीलाई अभियोजन गर्ने कुरा समेत पर्दछ। अन्तराष्ट्रिय अनुबन्धको प्रावधानअनुरूप दोषीलाई कानूनको दायरामा ल्याई पीडितलाई सजाय गर्नुपर्नेमा सो नगरी उल्टै पुरस्कृत गरिनु उचित हुन सक्दैन। बहुवा गरिएका कुवेरसिंह राना २०६० साल असोज २१ गते जनकपुरको कटैयाचौरीबाट माओवादी पार्टीप्रति आस्था राखेकै भरमा पक्राउ गरी बेपत्ता पारिएका शैलेन्द्र यादव, दुवही, ७ धनुषा, जितेन्द्र झा, जनकपुर ४, धनुषा, प्रमोद नारायण मण्डल कुर्था-१ धनुषा, दुर्गेशकुमार लाभ, जनकपुर १०, धनुषा, संजिवकुमार कर्ण, जनकपुर १०, धनुषा गरी पाँच जना व्यक्तिलाई पक्राउ गरी बेपत्ता पारी हत्यामा संलग्न रहने कार्यमा स्वयं संलग्न रहेको कुरा प्रहरी नायव महानिरीक्षक दीपेन्द्रबहादुर विष्टको अध्यक्षतामा गठित ५ सदस्यीय समितिले प्रहरी महानिरीक्षक समक्ष पेश गरेको २०६२।११।२५ को प्रतिवेदनबाट स्पष्ट हुन्छ। जेनेभा महासन्धि को साझा धारा ३ ले गिरफ्तार गरिएको व्यक्तिको जीवन सुरक्षित गर्दै बन्धक बनाउने, बेपत्ता पार्ने र अमानवीय व्यवहार गर्ने जस्ता व्यवहारलाई निषेध गरेको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा बेपत्ता बनाइने कार्य विरुद्ध संरक्षण महासन्धि पारित (International convention for protection of all persons from Enforced Disappearance) भएको तथा २००६ को धारा ५ ले नागरिक बेपत्ता पार्ने कामलाई मानवता विरोधी अपराधको (Crime Against Humanity) रूपमा परिभाषित गरेको छ। दीपु भनिने संजिवकुमार कर्णलाई दिन दहाडै गिरफ्तार गरी २ वर्ष ३ महिनासम्म स्थिति सार्वजनिक नगरी गैरन्यायिक हत्या गरी लाससमेत बेपत्ता पारेकोले सो अपराधजन्य कार्यमा संलग्न अभियुक्तहरूको नाम समेत किटानी रूपमा उल्लेख गरी धनुषा जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा विशेष आन्तरिक दर्ता जय किशोरलाल १२२८ मिति २०६३।३।२५ जिवक्षीदेवी मण्डल दर्ता नं. १२८९ मिति २०६३।३।२५ रहेकोमा सर्वोच्च अदालतबाट फैसला हुँदा मूल डायरीमा दर्ता भएको उल्लेख गरिएको छ। निज कुवेरसिंह राना तत्कालीन अवस्थामा धनुषाको प्रहरी उपरीक्षक (कृ० रहेको र निजले कानूनबमोजिम पदीय दायित्वअनुसार आफूलाई तोकेको जिम्मेवारी पूरा नगरी गैरन्यायिक जस्तो जघन्य अपराधमा संलग्न रहेको कुरा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको मिति २०६४।१०।२५ मा च.नं. ९८१ संरक्षण २८९७ प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् विषय आयोगको निर्णय कार्यान्वयन सम्बन्धमा सिफारिश, पत्रपत्रिकामा निस्किएको समाचार र पीडित परिवारहरूका जाहेरी दर्ता र बयानहरूबाट समेत पुष्टि हुन्छ। सम्मानीत सर्वोच्च अदालतबाट भएको २०६५ माघ २० गतेको परमादेशको फैसलापश्चात् मात्र जाहेरी दरखास्त दर्ता भएको अवस्था र सो परमादेशमा सम्मानीत अदालतले स्पष्ट रूपमा फौजदारी न्यायको लामो र स्पष्ट व्याख्या गरी "सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ को ढाँचामा जाहेरी दरखास्त दर्ता गर्न ल्याएपछि सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ३ (२) बमोजिम भरपाई दिई कानूनबमोजिम अनुसन्धान तथा तहकीकातको कारवाही अगाडि बढाउनु भनी फैसला भएको अवस्था विद्यमान छ। कुनै पनि व्यक्ति वा पदाधिकारी विरुद्ध मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धी महलबमोजिम कारवाही गरी पाउन किटानी जाहेरी परेपछि सोको अनुसन्धानको कार्य अगाडि बढाउनु पर्ने कानूनी व्यवस्था सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ३ मा रहेको र जाहेरीलाई आधार मानी प्रमाण लोप वा नास हुन नदिन र अपराधी उम्कन नपाउने व्यवस्था दफा ४ ले गरेको छ। संवैधानिक मान्यता पाएको राष्ट्रिय मानव अधिकार

आयोगले २०६४।१०।१५ मा आयोगको निर्णय कार्यान्वयन गर्न मन्त्रिपरिषद्लाई गरेको सिफारिशमा प्रहरी वरिष्ठ उपरीक्षक चुडाबहादुर श्रेष्ठ, जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषाको तत्कालीन प्रहरी उपरीक्षक कुवेरसिंह राना, जिल्ला धनुषा धारापानी गा.वि.स. स्थित सैनिक व्यारेक (श्री नं.९ वाहिनी) जिल्लाका तत्कालीन मेजर अनूप अधिकारी र संयुक्त सुरक्षा फौजलाई आदेश दिने र निर्देशन दिने तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारी रेवतीरमण काफ्ले समेतको संलग्नता रहेको भनी अनुसन्धानबाट देखिएको छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार जस्तो संवैधानिक निकाय तथा सम्मानीत श्री सर्वोच्च अदालतले उक्त घटनाको अनुसन्धानका लागि परामादेश जारी गरेको अवस्थामा मुख्य अभियोगी रहेका तत्कालीन वरिष्ठ प्रहरी उपरीक्षकलाई वर्तमान समयमा एआइजी पदमा बढुवा र पदभारको जिम्मेवारी दिनाले कानूनी राज्यको उपहास भएको छ साथै आयोगको सिफारिश समेतको उल्लंघन भएको छ।

सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ६ र ७ ले अनुसन्धानको अधिकार प्रहरीलाई मात्र दिएको र सोही प्रहरीका प्रमुख आरोपी रहेको अवस्थामा प्रहरीले निष्पक्ष रूपमा विश्वसनीय अनुसन्धान गर्ना भनी विश्वासको आधार गर्न पनि सकिन्न। उनी पदमा रहेमा प्रमाण लोप हुन सक्ने प्रबल सम्भावना समेत रहेको छ। प्रहरी ऐन, २०१२ को (संशोधन सहित २०६६) को दफा ९, ९ (३) ले राजपत्रांकित प्रहरी अधिकृतलाई नेपाल सरकारले र अन्य मातहत दर्जाका अधिकृत जवानलाई तोकिएबमोजिम प्रहरी महानिरीक्षक, प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक, प्रहरी महानिरीक्षक वा अञ्चल उपरीक्षकले बरखास्त गर्न, सेवाबाट हटाउन, दर्जा वा तलब घटाउन वा अरु सजाय गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था अनुसार नेपाल सरकारले सो नगरी उल्टै प्रोत्साहन स्वरूप बढुवा र पदस्थापन गरी कानूनी राज्यको उपहास गरेको छ। त्यसैगरी उक्त ऐनको दफा ९ को उपदफा ४ अनुसार प्रहरी महानिरीक्षकले गर्नुपर्ने कर्तव्य पालन गर्दा असावधानी र लापरवाही गरेका वा कुनै कर्तव्य पालन गर्नबाट बचनको लागि आफूले केही गरी सो कर्तव्य पालन गर्न अयोग्य भएमा वा अनुशासन भंग गरेमा वा अन्यथा अनुचित आचरण गरेमा निजलाई तोकिएको अधिकृतले बर्खास्त गर्न सेवाबाट हटाउन, दर्जा वा तलब घटाउन वा आवश्यक सम्झे तोकिएबमोजिम देहायको सजाय गर्न सकिन्छ भन्ने तथा ऐनको दफा ९ को उपदफा ४ को (ग) अनुसार महत्वपूर्ण जिम्मेवारीको पदबाट हटाउने वा विशेष तलब भत्ता पाएको झिक्ने प्रावधान भएकोमा सोअनुसार केही नगरिएकोले ऐनको प्रावधानको उल्लंघन भएको प्रष्ट देखिन्छ। त्यसैगरी ऐ.ऐनको दफा १० को (क) मुद्दा चलाउन बाधा नपर्ने भनी दफा ९ बमोजिम कारवाही वा सजाय भएकै कारणले यो ऐन वा प्रचलित अन्य नेपाल कानूनअन्तर्गत मुद्दा चलनमा कुनै बाधा भएको नमानिने व्यवस्था छ। यसरी विपक्षीहरूले सरुवा बढुवा गर्दा लोकसेवा आयोगको सिफारिश र सहमति समेत लिनुपर्ने, लोकसेवा आयोग ऐन, २०६६ को दफा १६ सामान्य सिद्धान्त निर्धारण गर्न सक्ने ऐ.को दफा १७ मा सैनिक सेवा, सशस्त्र प्रहरी सेवा वा प्रहरी सेवा वा अन्य सरकारी सेवाको पदमा नियुक्ती र बढुवा गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्तको विषयमा लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनु पर्दछ भन्ने व्यवस्था समेत छ।

मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनको आरोप लागेका व्यक्तिहरूलाई सार्वजनिक पदमा बढुवा गरी कार्यभार गर्न दिन नहुने वा पदमा भएकालाई समेत पदबाट निलम्बित गरेर मात्र अनुसन्धान अघि बढाउनु पर्ने सम्बन्धमा अन्तराष्ट्रिय स्तरमा थुप्रै मापदण्ड र सिद्धान्तहरू विकसित भएका छन्। गैरन्यायिक र स्वेच्छाचारी हत्याको प्रभावकारी रोकथाम र अनुसन्धानसम्बन्धी राष्ट्रसंघीय सिद्धान्तहरू तथा यातना र अन्य कुरा, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायको प्रभावकारी अनुसन्धान र अभिलेखका राष्ट्रसंघीय सिद्धान्तहरूले यस किसिमका घटनामा संलग्न रही आरोप लागेका व्यक्तिहरूलाई प्रत्यक्ष परोक्ष रूपमा सार्वजनिक पद वा शक्तिमा रहनबाट हटाउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। प्रहरी सेवाको शक्तिशाली पदमा गरिएको गैरकानूनी बढुवा र नियुक्तीले विपक्षीले चालु अनुसन्धानलाई प्रभाव पार्ने असर र पीडित तथा साक्षीलाई आफ्ना कुरा भन्नमा कठिनाई सिर्जना गर्ने अवस्था रहन्छ। अतः उक्त बढुवा र पदबहालीले पीडितको न्याय पाउने हकमा चुनौती खडा गर्ने भएकोले माथि उल्लिखित आधारमा विपक्षी कुवेरसिंह रानालाई एआइजी पदमा बढुवा गर्ने र पदभार ग्रहण गराउने मिति २०६८।३।८ को नेपाल सरकारको निर्णय नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ र २४ समेतको विपरीत भएकोले सो निर्णय तथा निजले पदभार ग्रहण गरेपश्चात् निजबाट भए गरेका कामकारवाहीहरू उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी परमादेशालगायत उपयुक्त

आज्ञा आदेश समेत जारी गरी पाउँ। साथै निज कुवेरसिंह राना पदमा निरन्तर रहिरहने हो भने प्रमाणको लोप गर्ने पदीय दुरुपयोग गरी प्रहरीउपर अनुचित प्रभाव गर्ने र आफूअनुकूल निर्णय गराउन सक्ने र पीडितले न्याय पाउने हकबाट समेत वञ्चित हुनुपर्ने भएकोले यो विवादको टुङ्गो नलागेसम्मको लागि एआइजीको हैसियतले कुनै पनि काम नगर्नु नगराउनु भनी अन्तरिम आदेश समेत जारी गरी पाउँ भन्ने समेतको अधिवक्ता सुनील रञ्जनसिंह समेतका तर्फबाट पेश भएको रिट निवेदन।

यसमा के कसो भएको हो? निवेदकको माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो? जारी हुनु नपर्ने कुनै कारण भए सोको कारण र आधार खुलाई यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेश गर्नु भनी सूचना पठाई लिखित जवाफ पेश भएपछि वा म्याद नाघेपछि नियमानुसार पेश गर्नु। अन्तरिम आदेश छलफलको लागि मिति २०६८।३।२७ को पेशी तोकी सोको सूचना विपक्षीहरूलाई दिनु र मिति २०६८।३।२७ सम्मलाई कुवेरसिंह रानालाई एआइजीको हैसियतले त्यस्तो कुनै कार्य नगर्नु नगराउनु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ सोको सूचना विपक्षीहरूलाई दिई मानव अधिकार आयोगले गरेको अनुसन्धान निर्णय कार्यान्वयनसम्बन्धी मिति २०६४।१०।१५ को सकल फायल महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् झिकाउनु र प्रस्तुत विवादको गाम्भीर्यतालाई विचार गर्दा चाँडो निराकरण हुन उपयुक्त देखिएकोले अप्राधिकार प्रदान गरिदिएको छ भन्ने समेतको यस अदालत एक न्यायाधीशको इजलासबाट मिति २०६८।३।२९ मा भएको आदेश।

विपक्षी कुवेरसिंह रानाको सम्बन्धमा उठाएका मानव अधिकार उल्लंघन र निजको बहुवाकोप्रक्रियागत त्रुटि र कानूनी वैधतासम्बन्धी प्रश्नहरूको निरूपण प्रस्तुत रिट निवेदनको अन्तिम निर्णयबाट हुने अवस्था बाँकी नै रहेकोले सुविधा सन्तुलन र अपूरणीय क्षतिको दृष्टिकोणले समेत विपक्षी कुवेरसिंह रानाले एआइजीको काम काज गर्न नपाउने भनी अन्तरिम आदेश जारी गर्नुपर्ने नदेखिई यस अदालतबाट २०६८।३।२९ मा जारी भएको अन्तरिम आदेशलाई निरन्तरता दिई रहनु परेन तर, यो अदालत मानव अधिकारको संरक्षणप्रति गम्भीर र संवेदनशील भइआएको र सो अनुसारको संवैधानिक दायित्वको निर्वाह सधैं गरी नै रहने तथ्यको सन्दर्भमा हेर्दा विपक्षी कुवेरसिंह रानाउपर परेको जाहेरी दरखास्त र निजसमेत उपर अनुसन्धान गरी कानूनबमोजिम कारवाही गर्नु भनी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले प्रधानमन्त्रीलाई २०६४।१०।१५ मा लेखी पठाइसकेकोले त्यस अनुसन्धानको प्रगतिको विवरण यस अदालतलाई जानकारी गराउनका साथै अहिलेसम्म उक्त मुद्दाको अनुसन्धानको लागि कारवाही अगाडि नबढाएको भए सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम ४ (१) अनुसार अपराधको तहकीकात गर्ने प्रयोजनका लागि अधिकार प्राप्त प्रहरी नायव उपरीक्षक दर्जाको अधिकृत तोकी निष्पक्ष, स्वतन्त्र र प्रभावकारी ढंगले अनुसन्धान गर्न गराउन र विपक्षी बनाइएका र २०६८।३।८ को नेपाल सरकारको निर्णयबाट एआइजीमा बहुवा भएका कुवेरसिंह रानाले सो अनुसन्धान कार्यमा कुनै हस्तक्षेप गर्न वा प्रभाव पार्न नसक्ने कुराको समुचित व्यवस्था गरी सो मुद्दाको अनुसन्धान भएको प्रगतिको जानकारी प्रत्येक महिनामा यस अदालतलाई र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई पनि गराउँदै जानु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्रीको कार्यालय, गृहमन्त्री र प्रहरी प्रधान कार्यालयलाई लेखी पठाउनु भन्ने समेतको यस अदालत संयुक्त इजलासबाट मिति २०६८।३।२९ मा भएको आदेश।

आयोगको कुनै संलग्नता विना बहुवा गरिएको विषयलाई रिट निवेदकले समेत स्वीकार गरेको देखिँदा सो विषयमा केही बोली रहन परेन। जहाँसम्म लोकसेवा आयोग ऐन, २०६६ को दफा १७ बमोजिम लोकसेवा आयोगको परामर्श बमोजिमको सामान्य सिद्धान्तअनुरूप नभएको भन्ने जिकीर छ सो सम्बन्धमा आयोगबाट मिति २०६८।३।९ मा ...आयोगद्वारा परामर्श दिइएको प्रहरी सेवाको पदमा नियुक्ती र बहुवा गर्दा अपनाउनुपर्ने सामान्य सिद्धान्तको परिच्छेद २ दफा ४३ को खण्ड (क) मा प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक र प्रहरी नायव महानिरीक्षक पदमा बहुवा गर्दा लोकसेवा आयोगको अध्यक्ष वा निजले तोकेको आयोगको सदस्यको अध्यक्षतामा गठित बहुवा समितिको सिफारिशमा गरिने व्यवस्था छ। उक्त बहुवा समितिको बैठक नै नबसी सिफारिशसमेत नभएको अवस्थामा सरकारी तथा निजी सञ्चार माध्यमबाट प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षकको पदमा बहुवा गरिएको भन्ने समाचारका सम्बन्धमा लोकसेवा आयोगको ध्यान आकृष्ट भएको छ। तत्सम्बन्धमा के भएको हो विवरण सहितको प्रतिक्रिया मुख्य सचिव, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय र सचिव, गृह मन्त्रालयबाट माग गर्ने भन्ने निर्णय भएको र सो

निर्णयबमोजिम सम्बन्धित पदाधिकारीसँग विवरणसहितको प्रतिक्रिया माग गरिसकिएको हुँदा रिट निवेदन खारेजभागी छ, खारेज गरी पाउँ भन्ने समेतको विपक्षी लोकसेवा आयोगकातर्फबाट यस अदालतसमक्ष पेश भएको लिखित जवाफ।

प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक पदमा बढुवासम्बन्धी विषयका सम्बन्धमा प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक पदमा बढुवा (प्रहरी नायब महानिरीक्षक कुवेरसिंह रानालाई) गर्ने विषयको गृह मन्त्रालयको नं. ६/२९-०६८।३।७ को प्रस्ताव म.प.बै.स. १४/०६८ मिति २०६८।३।८ को मन्त्रपरिषद्को बैठकमा पेश हुँदा प्रहरी नियमावली, २०४९ (संशोधन सहित) को नियम २७ (२) बमोजिम प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षकमा बढुवा गरी महानगरीय प्रहरी आयुक्तको कार्यालय रानीपोखरीका प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक श्री अर्जुनजंग शाही निलम्बनमा रहेको हुँदा निजको दरबन्दी प्रहरी प्रधान कार्यालय कार्य विभागमा सारी सो खाली हुन आउने स्थानमा पदस्थापन गर्ने निर्णय भएको हो। जहाँसम्म गैरन्यायिक हत्यामा संलग्न रहेको भन्ने प्रश्न छ, तत्सम्बन्धमा निवेदकले सो कुरालाई पुष्टि गर्ने कुनै प्रमाण समेत पेश गर्न सकेको पाइदैन। संविधानको धारा २४ को उपधारा (५) को व्यवस्थाका आधारमा हेर्दा अदालतबाट कसूर ठहर नभएसम्म केवल कुनै कसूरमा उजूरी परेको कारणले मात्र कुनै पनि व्यक्तिलाई संविधान तथा कानून प्रदत्त हक अधिकारबाट बञ्चित गर्न सकिने व्यवस्था पनि हुँदैन। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १३५ (२) बमोजिम कसैका विरुद्ध कुनै उजूरी परी अनुसन्धान भई मुद्दा चलाउने नचलाउने अधिकारक्षेत्र महान्यायाधिवक्तालाई तोकिएको हुँदा निज कुवेरसिंह रानालाई कुनै मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको निर्णय गर्ने निकाय प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय पनि होइन। रिट निवेदन खारेज हुनुपर्छ भन्ने समेतको विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालयको तर्फबाट यस अदालत समक्ष पेश भएको लिखित जवाफ।

बढुवा भएका कुवेरसिंह रानाको विरुद्धमा कुनै पनि फौजदारी मुद्दाको अभियोग लागी अदालतमा मुद्दा दायर भएको अवस्थामा नदेखिएको र निज ओहदामा नै रही कानूनबमोजिम आफूलाई ठेकिएको काम काज गरी रहेको अवस्थामा कानूनबमोजिम गरिएको बढुवालाई अन्यथा भन्न सकिने अवस्था नभएकोले प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने समेतको विपक्षी गृहमन्त्री कृष्णबहादुर महराको यस अदालतसमक्ष पेश भएको लिखित जवाफ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेको सिफारिशका आधारमा कुवेरसिंह राना कसूरदार ठहर भै नसकेको, रिट निवेदकहरूलाई अपूरणीय क्षतिसमेत नभएको र अन्तरिम आदेशले निरन्तरता नपाएको अवस्थामा प्रारम्भिक दृष्टिबाटै रिट निवेदन खारेजभागी छ। कानूनबमोजिम सम्बन्धित निकायद्वारा भएको बढुवाको विषय सार्वजनिक सरोकारको विषय हुन नसक्ने र सर्वोच्च अदालतबाट २०६५।१०।२० मा परमादेश जारी भै सम्बन्धित पीडित व्यक्तिहरू उक्त आदेशप्रति सन्तुष्ट रहेको अवस्थामा निरूपण भैसकेको विषयलाई तेस्रो व्यक्तिले अदालतमा उठान गर्ने हकद्वैया छैन। मानव अधिकार आयोगले दोषी ठहर नगरी छानबीन तथा अनुसन्धानका लागि मात्र सिफारिश गरेअनुसार नेपाल सरकारबाट शव उत्खनन् डी.एन.ए. परीक्षणलगायतका अनुसन्धान प्रक्रियाहरू अगाडि बढाइरहेको, घटना प्रमाणित नभएको, व्यक्तिहरूको पहिचान नभैसकेको अवस्थामा जाहेरीको व्यहोराले वा अभियोगले व्यक्तिको निर्दोषिताको अवस्थालाई अन्यथा गर्न सक्ने अवस्था छैन। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ (५) मा अभियोग प्रमाणित नभएसम्म बेकसूर मानिने हक प्रत्याभूत गरेको तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ को धारा १४ (२) ले सो हकलाई मानव अधिकारको रूपमा समेत प्रतिविम्बित गरेको छ। कार्यसम्पादन गर्ने क्षमता, उत्तरदायित्व बहन गर्न सक्ने खुबी र वरिष्ठतम् उम्मेदवारका आधारमा प्रहरी नायब महानिरीक्षकहरू मध्येबाट विद्यमान नेपाल प्रहरी ऐन, नियमावली, तथा अन्य प्रहरी उच्च अधिकारीहरूलाई बढुवा गर्दा अपनाइएका प्रक्रियाअनुसार नै नेपाल सरकार (मन्त्रपरिषद्) को मिति २०६८।०८।०३ को निर्णय अनुसार मलाई नेपाल प्रहरीको प्रशासन तर्फको प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक पदमा बढुवा गरी पदस्थापन गरिएको हो। धनुषा जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा एसपी पदमा कार्यरत् रहेको बेला बेपत्ता तथा गैरन्यायिक हत्यासम्बन्धी प्रश्न उठेको, जाहेरी दर्खास्त परेको र अनुसन्धान अगाडि बढाउन सम्मानीत अदालतबाट आदेश समेत जारी भएको र उक्त घटनामा मेरो कुनै प्रकारको संलग्नता नरहेकोले उक्त वारदातसँग मेरो बढुवाको विषय सम्बन्धित छैन। प्रहरी नियमावली, २०४९ को नियम ६ ले महानगरीय प्रहरी कार्यालयको प्रत्यक्ष रेखदेख तथा नियन्त्रणमा रहनेगरी नियन्त्रण श्रृंखला राखेको र नियम ३२ (क) ले महानगरीय प्रहरी कार्यालय प्रमुखको

काम कर्तव्यको व्यवस्था गरेको छ। म कार्यरत् रहेको पदीय जिम्मेवारीबाट रिट निवेदनमा उल्लिखित धनुषा जिल्लाअन्तर्गतको विषयवस्तुको अनुसन्धानको कार्यमा प्रत्यक्ष वा परोक्ष कुनैपनि किसिमको प्रभाव मबाट हुन सक्ने अवस्था छैन। अर्को उपचारको विद्यमानता रहेको अवस्थामा लोकसेवा आयोगको प्रक्रियाको कुरालाई लिएर रिट क्षेत्रमा प्रवेश गर्न मिल्ने होइन। नेपाल सरकारले प्रहरी ऐन र नियमबमोजिम कानूनले तोकेअनुसार नियमित प्रक्रियाअन्तर्गत मेरो बढुवा गरेको विषय सार्वजनिक सरोकारको विषय र रिट क्षेत्रभित्र पर्न सक्ने होइन। यस विषयमा सम्मानीत अदालतबाट हस्तक्षेप गर्न मिल्दैन। रिट निवेदन पुर्नअघि नै मेरो दुई तह बढुवा भएको, अनुसन्धानमा कुनै प्रकारको प्रभाव नपरेको, प्रमाण लोप गराएको वा प्रभाव पारेको कुनै कुरा भएको भन्ने वस्तुनिष्ठ आधार नभएबाट निवेदकको माग बमोजिम नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्बाट मिति २०६८।८।३ मा भएको बढुवा निर्णय बदर हुनुपर्ने होइन रिट खारेज गरी पाऊँ भन्ने समेतको विपक्षी कुवेरसिंह रानाको तर्फबाट यस अदालतसमक्ष पेश भएको लिखित जवाफ।

कुवेरसिंह राना यसपूर्व प्रहरी उपरीक्षकबाट प्रहरी बरिष्ठ उपरीक्षक हुँदै २०६५।०७।१८ गते नेपाल सरकारबाट भएको निर्णयअनुसार प्रहरी नायव महानिरीक्षकको दर्जामा बढुवा हुँदासम्म निज कुवेरसिंह रानाबाट निवेदकले आफ्नो निवेदनमा उल्लेख गरेको धनुषाको घटना सम्बन्धमा अनुसन्धान कार्यमा बाधा पुग्ने काम भएको भनी कुनै आधार उल्लेख गरी शिकायत पेश गरेको नहुँदा हालको बढुवाबाट पनि साधिकार कार्यालयबाट हुने अनुसन्धानमा प्रभाव पर्छ भनी अनुमान लगाउन मिल्दैन। हालको बढुवापश्चात् रहने निजको जिम्मेवारी कार्यक्षेत्रको प्रकृतिको कारण पनि साधिकार रहेको कार्यालयबाट हुने अनुसन्धान कार्यमा बाधा पुग्न जाने नहुँदा अनुसन्धानमा बाधा पुग्न जान्छ भनेकै भरमा यस कार्यालयलाई विपक्षी गराउन मिल्ने नहुँदा रिट निवेदन खारेज गरी पाऊँ भन्नेसमेतको विपक्षी प्रहरी प्रधान कार्यालय नक्सालका तर्फबाट ऐ.का प्रहरी महानिरीक्षक रविन्द्रप्रताप शाहको यस अदालतसमक्ष पेश भएको लिखित जवाफ।

नियमबमोजिम पेशी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा रिट निवेदकका तर्फबाट निवेदक अधिवक्ता श्री सुनिल रञ्जन सिंह, अधिवक्ता श्री गोविन्द बन्दी, श्री अम्मर राउत तथा श्री दीपेन्द्र झाले बहस गर्नुभयो। इजलाससमक्ष बहस प्रारम्भ गर्दै उपस्थित विद्वान कानून व्यवसायीले आफ्नो बहसमा मिति २०६०।६।२१ गते पाँच जना व्यक्तिहरूलाई समाती बेपत्ता पारिएको र सो कार्यमा प्रहरीद्वारा प्रक्राउ गरी सोही दिन सेनालाई बुझाएको भन्ने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसमेतबाट निर्णय भएकोले विपक्षी कुवेरसिंह राना तत्कालीन अवस्थामा धनुषा जिल्लामा कार्यरत् रहेको अवस्थामा निजको संलग्नतासमेत रहेको तथ्यबाट पुष्टि भएको छ। मानव अधिकारको उल्लंघन गरेका विपक्षी कुवेरसिंह रानालाई बढुवा गर्ने गरी भएको नेपाल सरकारको निर्णयले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिएको छ। विपक्षी कुवेरसिंह राना व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न भए नभएको विषय अनुसन्धानबाट देखिने कुरा भए पनि निज प्रहरी संगठनको उच्च पदमा वहाल रही बढुवा समेत भएको र निजले अपराधको अनुसन्धानको क्रममा प्रभाव पार्न सक्ने अवस्था विद्यमान छ। निज गैरन्यायिक हत्यामा संलग्न भई मानव अधिकारको उल्लंघनमा संलग्न भएको भनी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग समेतले निर्णय गरी कारवाहीका लागि प्रधानमन्त्री समक्ष सिफारिश गरी सकेको र विपक्षी कुवेरसिंह राना प्रहरी उपरीक्षकको हैसियतले तत्कालीन समयमा धनुषा जिल्लामा रही प्रहरी संगठनको जिम्मेवार व्यक्ति भएबाट निजले गैरजिम्मेवार तरिकाबाट भूमिका निर्वाह गरेकोमा त्यस्तो व्यक्तिलाई बढुवा गर्न मिल्ने होइन। मानव अधिकार उल्लंघन गरेको व्यक्तिलाई बढुवा गर्न सम्बन्धित कानूनले रोक नलगाएको भन्दैमा मानव अधिकार सम्बन्धी सन्धिको नेपाल पक्ष भएको कारण ती अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिको मर्मअनुरूप राज्यले मानव अधिकारको उल्लंघन गरेको आरोप लागी कारवाहीका लागि सिफारिश गरेको व्यक्तिलाई प्रहरी संगठन जस्तो जिम्मेवार संगठनको पदमा बढुवा गर्न मिल्ने होइन। गैरन्यायिक हत्याको विषय सार्वजनिक सरोकारको विषय भएको र यस्तो गैरकानूनी कार्यमा संलग्न भएको व्यक्तिको हकमा निजको बढुवाको विषयलाई लिएर अदालतसमक्ष प्रस्तुत हुने अधिकार निवेदकहरूलाई छ। लोकसेवा आयोग ऐन, २०६६ को दफा १७ ले विपक्षी कुवेरसिंह रानालाई बढुवा गर्दा समेत लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था गरेकोमा सो भएको देखिदैन। विपक्षी कुवेरसिंह रानाको बढुवासम्बन्धी प्रश्न मात्रै उठाएर प्रस्तुत रिट निवेदन परेको अवस्था होइन। विपक्षी कुवेरसिंह रानालाई बढुवा गर्न प्रचलित कानूनले रोक नलगाएको भन्दैमा कमजोर कानूनी संरचनाको

सहारा लिई गम्भीर मानव अधिकारको उल्लंघन गरेको व्यक्तिलाई विपक्षी सरकारबाट बढुवा गर्नु आफैमा गैरजिम्मेवारी कार्य हो। सुरक्षा निकाय जस्तो संवेदनशील सेवामा बहाल रहेका पदाधिकारीहरूलाई बढुवा गर्नु भन्दा पहिला निजले मानव अधिकारको सम्बन्धमा खेलेको भूमिका तथा मानव अधिकार उल्लंघनमा संलग्न भए नभएको जस्ता कुराको परीक्षण गर्ने खततत्पलन प्रणालीको समेत ख्याल राख्नु आवश्यक हुन्छ। खततत्पलन कसरी गर्ने भन्ने कुराको बारेमा प्रचलित नेपाल कानूनमा खास व्यवस्था र परम्परा नभए पनि सम्मानीत अदालतबाट यस सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था हुन नेपाल सरकारका नाउँमा निर्देशन जारी हुन समेत आवश्यक छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट विपक्षी कुवेरसिंह राना मानव अधिकारको उल्लंघनमा दोषी पाइएको स्पष्ट भएको अवस्थामा निजलाई निलम्बन गर्नुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड समेत भएकोले रिट निवेदकहरूबाट निजको बढुवा रद्द हुनुपर्छ भन्ने आसयले नै रिट निवेदन दायर भएको हो। संक्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्तमा Vetting पनि पर्ने र यसले सार्वजनिक पदधारण गरी मानव अधिकार उल्लंघनमा संलग्न भएको व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गर्नुपर्ने कारवाही तथा निजलाई तोकिएको सार्वजनिक उत्तरदायित्वका सम्बन्धमा निर्धारण गर्दा निजलाई परीक्षण गर्नुपर्ने मान्यता समेत रहेको छ। मानव अधिकारको उल्लंघनमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रतिवेदन समेतबाट दोषी देखिएका विपक्षी कुवेरसिंह रानालाई प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक (एआइजी) पदमा बढुवा गर्ने गरी भएको नेपाल सरकारको निर्णय गैरकानूनी हुँदा निवेदकको माग बमोजिम विपक्षी कुवेरसिंह रानाको बढुवा उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुनुपर्छ साथै खततत्पलन कसरी गर्ने भन्ने कुराको बारेमा नेपाली कानूनमा खास व्यवस्था र परम्परा नभएबाट सो समेतका लागि नेपाल सरकारका नाममा आवश्यक आदेश जारी हुनुपर्छ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित विद्वान नायब महान्यायाधिवक्ता श्री पुष्पराज कोइराला, सूर्यप्रसाद कोइराला, सहन्यायाधिवक्तात्रय श्री युवराज सुवेदी, श्री किरण पौडेल, श्री धर्मराज पौडेलले सरकारकातर्फबाट प्रतिरक्षा गर्दै रिट निवेदकहरूलाई प्रस्तुत बढुवासम्बन्धी विवादमा सरोकार पर्ने गरी रिट निवेदन दायर गर्ने हकदैया छैन। बढुवाको विषयउपर बढुवा नहुने पक्षले मात्र त्यस्तो बढुवालाई बदर माग गरी पाउन रिट निवेदन दायर गर्ने अधिकार रहन्छ। रिट निवेदकहरू कानून व्यवसायीको हैसियतले मात्रै सार्वजनिक सरोकारको प्रतिनिधित्व गर्न समर्थ हुनुहुन्न। विवादित विषयमा संलग्न भनिएका कुवेरसिंह रानाको व्यक्ति वेपत्ता पार्ने भनी भनिएको घटनाका सम्बन्धमा यकीन भए नभएको अवस्था विद्यमान नभई अनुसन्धान आफ्नै क्रममा जारी छ। सुरक्षा निकायमा बहाल रही आफ्नो कार्य सम्पादन गरिरहेका व्यक्तिका हकमा कुनै घटना विशेषसँग जोडी निजको बढुवा हुने कानूनबमोजिमको प्रक्रियालाई चुनौती दिने अधिकार रिट निवेदकहरूलाई छैन। प्रहरी सेवा जस्तो संस्थामा कुवेरसिंह राना निरन्तर रहिरहेको अवस्था छ। निजलाई सेवासम्बन्धी प्रचलित कानूनले बढुवा हुन रोक लगाएको अवस्था नभएको र कानूनबमोजिमको बढुवालाई चुनौती दिने अधिकार निवेदकहरूलाई रहँदैन। प्रचलित कानूनबमोजिम भएको बढुवामा मर्का पर्ने पक्षले मात्र प्रश्न उठाउन सक्ने हो। कुनै घटना विशेषमा संलग्न रहेको भनी आरोप लगाइएकोमा त्यस्तो आरोप मुद्दा हेर्ने अधिकारी वा सक्षम अदालतबाट कसूर ठहर नभएसम्म प्रचलित कानूनले रोक नलगाएको अवस्थामा त्यस्तो व्यक्तिलाई बढुवा गर्न नमिल्ने भन्ने होइन। विपक्षी बनाइएका कुवेरसिंह रानाले विवादित घटनाको अनुसन्धानको विषयलाई लिएर के कसरी प्रभाव पार्न सक्नुहुन्छ भन्ने कुरा रिट निवेदनमा स्पष्ट छैन। निजले नै व्यक्ति वेपत्ता पार्ने वा मार्ने क्रममा प्रत्यक्ष भूमिका खेलेको वा निज संलग्न रहेको भन्ने स्पष्ट आधार नभइकन निजलाई घटनामै संलग्न भएको भनी भन्न मिल्दैन। द्वन्द्वकालको घटनाको प्रश्नलाई लिएर बढुवासँग जोड्न मिल्ने होइन। कसूर प्रमाणित भएको अवस्था छैन। कसूर प्रमाणित भएको अवस्थामा मात्र निज विरुद्ध प्रश्न उठाउन सक्नु स्वाभाविक हुन्छ। अनुसन्धानका क्रममा कुवेरसिंह रानाले अनुसन्धानलाई प्रभावित गर्ने यो यस्तो कार्य गरे भनी रिट निवेदनमा उल्लेख भएको छैन। निवेदकको तर्कमा आधारित रहेर प्रस्तुत विवादमा निष्कर्षमा पुग्नु मनासिब हुँदैन। प्रस्तुत विवाद कुवेरसिंह रानाको बढुवाको विषयलाई लिएर परेको देखिँदा बढुवाबाट मर्का पर्ने पक्ष अदालतसमक्ष उपस्थित नभई कानून व्यवसायीले प्रतिनिधित्व गरेका कारण निजी सरोकारको विषयमा सार्वजनिक सरोकार भनी अर्थ गर्न मिल्दैन। कुवेरसिंह राना एसपी, एसएसपी, डिआइजी हुँदै प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक (एआइजी) मा बढुवा भएको अवस्थामा हाल आएर विवाद गर्नुको औचित्य छैन। रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

विपक्षी कुवेरसिंह रानाका तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता श्री बद्रीबहादुर कार्की, अधिवक्ताहरू डा.श्री युवराज सगौला, डा.श्री भिमार्जुन आचार्य, श्री रामनारायण बिडारी, श्री रविन्द्र भट्टराईले बहस प्रारम्भ गर्दै सम्मानीत अदालतबाट जारी भएको परमादेशबमोजिम विवादित विषयको मुद्दामा अनुसन्धानको कार्य जारी रहेको अवस्था छ। हाम्रो पक्षको पदाधिकार काठमाडौंमा रहेको र अनुसन्धान गर्ने स्थल धनुषामा रहेका कारण निजले अनुसन्धान कारवाहीलाई प्रभाव पार्न सक्ने अवस्था छैन। पीडितहरूले नै उपचार खोजी आवश्यक आदेशसमेत प्राप्त गरिसकेको र विवादित घटनाका सम्बन्धमा अनुसन्धान भई रहेको अवस्थामा निवेदकहरूलाई पक्षको बढुवासम्बन्धी नितान्त व्यक्तिगत सरोकारको विषय लिइ उपस्थित हुने हकद्वारा छैन। अनुसन्धानमा हस्तक्षेप नगरोस् भन्ने प्रश्न जाहेरवाला वा पीडितले नै गर्न सक्ने अवस्थासम्म हुन्छ। रिट निवेदकहरूले पक्षको पछिल्लो बढुवालाई मात्रै छानेर प्रश्न उठाएको देखिन्छ। हाम्रो पक्षउपर शंका गरिएकै आधारमा निजले निर्वाह गरेको सेवाबापत पदोन्नति हुन पाउने हकको प्रक्रियागत विषयलाई चुनौती दिन मिल्ने होइन। पक्षको बढुवा कानूनबमोजिम भएको र सो बढुवाउपर मर्का परेका कुनै उम्मेदवारहरूले चुनौती दिन सकेको अवस्था छैन। कानूनबमोजिम भएको बढुवालाई सम्मानीत अदालतबाट हस्तक्षेप गर्न मिल्ने होइन। हाम्रो पक्षको बढुवाबाट निवेदकको के कस्तो हक हनन् भयो सो कुरा निवेदनमा उल्लेख भएको देखिदैन। अदालत वा सक्षम निकायबाट पक्षउपर लागेको आरोप पुष्ट्याई नभएसम्म निजलाई निर्दोषिताको सुविधा प्राप्त हुने हुन्छ। हाम्रो पक्ष कुवेरसिंह राना दोषी प्रमाणित भैसकेको नभई शंकित मात्रै देखिएको अवस्थामा प्रचलित कानूनबमोजिम भएको निजको बढुवालाई अन्यथा भन्न समेत मिल्ने हुदैन। प्रचलित कानूनले बढुवाको लागि स्पष्ट रूपमा रोक नलगाएसम्म हाम्रो पक्ष बढुवाको लागि योग्य हुने र सेवासम्बन्धी प्रचलित कानूनले स्पष्ट गरेको आधारबाट पक्षको बढुवा भएको कारण त्यस्तो बढुवा बदर हुनसक्ने अवस्था छैन तसर्थ रिट निवेदन जारी हुन सक्ने अवस्था छैन रिट निवेदन खारेज गरी पाऊँ भनी बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

प्रस्तुत रिट निवेदनमा बहस पैरवी गर्न उपस्थित हुनु भएका निवेदक अधिवक्ता तथा निजहरूका तर्फबाट उपस्थित अन्य विद्वान कानून व्यवसायी, विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित विद्वान नायब महान्यायाधिवक्ताहरू तथा सहन्यायाधीवक्ताहरू एवं विपक्षी कुवेरसिंह रानाका तर्फबाट उपस्थित विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ता तथा अन्य अधिवक्ताहरूको बहससमेत सुनी प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकले उठाएका प्रश्नहरूको सम्बन्धमा निर्णय दिनुपर्ने देखिन आयो।

सर्वप्रथम निवेदकहरूले प्रस्तुत रिट निवेदनमा २०६० साल असोज २१ गते जनकपुरको कटैयाचौरीबाट वेपत्ता पारिएका शैलेन्द्र यादव समेतका पाँच जना व्यक्तिलाई पक्राउ गरी वेपत्ता पारी हत्यामा संलग्न रही मानव अधिकारको उल्लंघन गरेको कार्यमा प्रत्यक्ष भूमिका निर्वाह गरेको भनिएका विपक्षी कुवेरसिंह रानालाई नेपाल सरकारबाट नेपाल प्रहरीको प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक (एआइजी) पदमा बढुवा गर्ने गरी भएको मिति २०६८।३।८ को निर्णय गैरकानूनी भएको र विपक्षी कुवेरसिंह राना विगतमा मानव अधिकारको उल्लंघनको घटनामा संलग्न भई राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले दोषी समेत ठहर्‍याई सकेको त्यस्तो व्यक्तिलाई नेपाल सरकारले प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक (एआइजी) पदमा बढुवा गर्नु अन्तराष्ट्रिय मानव अधिकारको मापदण्ड र सिद्धान्तविपरीत भएको तथा उक्त बढुवा र पदवहालीले पीडितको न्याय पाउने हकमा चुनौती खडा गर्ने भएकोले विपक्षी कुवेरसिंह रानालाई प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक (एआइजी) पदमा बढुवा गर्ने र पदभार ग्रहण गराउने गरी नेपाल सरकारबाट मिति २०६८।३।८ मा भएको निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी परमादेशलगायत उपयुक्त आदेश जारी गरी पाऊँ भनी निवेदक अधिवक्ता सुनिल रञ्जन सिंह र दिपेन्द्र झाले प्रस्तुत विवादलाई सार्वजनिक सरोकारको विवादको रूपमा उल्लेख गरी प्रस्तुत रिट निवेदन दायर गरेको देखियो।

विपक्षी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको लिखित जवाफ व्यहोरा हेर्दा प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक पदमा बढुवा सम्बन्धी विषयका सम्बन्धमा प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक पदमा प्रहरी नायब महानिरीक्षक कुवेरसिंह रानालाई बढुवा गर्ने विषयको गृह मन्त्रालयको नं. ६/२९-०६८।३।७ को प्रस्ताव म.प.बै.स. १४/०६८ मिति २०६८।३।८ को मन्त्रिपरिषद्को बैठकमा पेश हुँदा प्रहरी नियमावली, २०४९ (संशोधन सहित) को नियम २७ (२) बमोजिम प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षकमा बढुवा गरी महानगरीय प्रहरी आयुक्तको कार्यालय रानीपोखरीका प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक श्री अर्जुनजंग

शाही निलम्बनमा रहेको हुँदा निजको दरबन्दी प्रहरी प्रधान कार्यालय कार्य विभागमा सारी सो खाली हुन आउने स्थानमा पदस्थापन गर्ने निर्णय भएको हो भन्ने समेत व्यहोरा उल्लेख गरी बढुवा प्रचलित कानूनबमोजिम भएबाट निवेदकको माग बमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने होइन भन्ने समेत लिखित जवाफ पेश गरेको देखिन्छ।

१. वस्तुतः विपक्षी कुवेरसिंह रानालाई प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक पदमा गरेको बढुवा बदरको माग भएको सन्दर्भमा प्रस्तुत विवाद सार्वजनिक सरोकारको विवाद हो होइन भन्ने प्रश्नमा विचार गर्नुपरेको छ। निवेदकहरूले विपक्षी कुवेरसिंह रानालाई नेपाल सरकारको मिति २०६८।३।८ को निर्णयबाट प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक (एआइजी) पदमा बढुवा गर्ने र पदभार ग्रहण गराउने कार्यलाई चुनौती दिई रिट दायर गरेको देखिन्छ। विवादित बढुवाको विषयसँग यि निवेदकहरूले कुनै सार्थक सम्बन्ध देखाउन सकेको पनि देखिन्न। विवादित विषयसँग सम्बन्धित कुनै सार्थक सरोकार नरहने विषयवस्तुलाई सार्वजनिक सरोकारको विषय भनी अदालत प्रवेश गर्ने प्रवृत्तिलाई बढावा दिन मिल्दैन। बढुवा विशुद्ध सेवासम्बन्धी कानूनको प्रशासनिक विषय हो। यस्तो बढुवा विशुद्ध सेवासम्बन्धी कानूनको प्रशासनिक विषय भएकोले सोको सम्बन्धमा सेवासम्बन्धी कानूनबमोजिम आफ्नो स्वार्थ वा सरोकार रहेको व्यक्ति बाहेक अरुले प्रश्न उठाउन सक्ने विषय देखिदैन। विपक्षी कुवेरसिंह रानाको बढुवाबाट निवेदकहरूको यो यस्तो हक हनन् भएको भन्ने निवेदनमा खुलाएको देखिदैन। बढुवा जस्तो नितान्त प्रशासनिक प्रकृतिको कार्यबाट हुन सक्ने हक हनन्मा त्यस्तो कार्यबाट मर्का पर्ने वा सो कार्यबाट हक हनन् भएको व्यक्ति नै उक्त बढुवालाई चुनौती दिई अदालतसमक्ष उपस्थित हुनु वाञ्छनीय हुन आउँछ। त्यसैले यस्ता विषयमा हकद्वैयाको स्पष्टता देखाउन अनिवार्य हुन्छ। प्रस्तुत बढुवासम्बन्धी विषयको हकमा यी रिट निवेदकहरूले बढुवासँग सम्बन्धित सार्थक सरोकारको सम्बन्ध स्थापित गर्न सकेको देखिएन। प्रचलित कानूनले सिर्जना गरी सञ्चालन गरेको सेवासँग सम्बन्धित संगठनमा कार्यरत् कर्मचारीको पदोन्नतिको विषयलाई मर्का पर्ने पक्षले बाहेक चुनौती दिने हकद्वैया अन्य जो कोही व्यक्तिलाई रहेको देखिँदैन।
२. जहाँसम्म रिट निवेदनमा निवेदकहरूले मानव अधिकारसम्बन्धी उल्लंघनको विषयलाई आधार बनाई सार्वजनिक सरोकारको तत्व विद्यमान रहेको भनी तर्क गर्नु भएको कुरा छ, मानव अधिकार उल्लंघनसम्बन्धी कुनै कसूर वा कार्य गरेको हो भने त्यसको लागि सम्बन्धित कानूनअन्तर्गत छुट्टै कारवाहीको खोजी गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यस्तो विषयको मागको सम्बन्धमा बढुवासम्बन्धी विवादले सम्बोधन गर्ने कुरा आउँदैन। त्यसमा पनि विपक्षी कुवेरसिंह रानाउपर व्यक्ति बेपत्ता पारेको भन्ने उजुरीको रोहमा निवेदकहरूले उपरोक्त माग गर्न आएको देखिए पनि व्यक्ति बेपत्ता पारिएको भनेको पीडित वा निजको परिवारको तर्फबाट निजहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने हिसावले समेत प्रस्तुत रिट निवेदन पर्न आएको देखिँदैन। यसरी नितान्त भिन्न प्रकृतिको सेवासम्बन्धी कानूनबमोजिम गरिने बढुवाको विषयमा सार्थक सरोकार नभएको व्यक्तिको निवेदनबाट माग बमोजिम आदेश जारी गर्ने अवस्था देखिन आउँदैन।
३. निवेदकहरूले प्रस्तुत रिट निवेदनमा उल्लेख गरेको वारदात सम्बन्धी विवादित बेपत्ता पारेको भन्ने विषयमा घटनाबाट पीडित व्यक्तिले नै यस अदालतबाट उपचारको माग गरी परमादेश जारी भै अनुसन्धानको प्रक्रिया चालु रहेको भन्ने देखिएकोमा अब उक्त घटनाबाट पीडित व्यक्ति वा निजहरूका परिवार बाहेकका यी निवेदकहरूले आफ्नो तर्फबाट उजुर गर्न आउनुको औचित्य देखिँदैन। एकै जरियाबाट शुरु हुने प्रश्नमा सरोकारवाला बाहेकका अन्य निवेदकहरूले निवेदन माथि निवेदन थप गरी शृङ्खला बाँधी न्यायलाई अन्तहीन प्रक्रियामा लैजान मुनासिब हुँदैन। यस अदालतको परमादेश बमोजिमको अनुसन्धान प्रक्रियामा हस्तक्षेप गर्ने आशंका विद्यमान छ भनी निवेदकहरूले सो तथ्यको विश्वसनीय तवरले देखाउन सकेको देखिँदैन। विवादित वारदातको विषयमा संलग्न भएको भन्ने समयमा विपक्षी कुवेरसिंह राना धनुषा जिल्लाको एसपी भएकोमा मानव अधिकार आयोगले अनुसन्धान कारवाहीतर्फ लेखी पठाएपश्चात् निज कुवेरसिंह राना एसएसपी, डिआइजीमा बढुवा हुँदै हाल प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक (एआइजी) मा बढुवा भएको देखिन्छ। यस अधिको पदमा बढुवा हुँदा निवेदकहरूले आपत्ति नगरेकोले अहिले आपत्ति गर्नुपर्ने कारण खुलाउन सकेको देखिँदैन। पीडित परिवारबाट समेत हस्तक्षेप भएको वा हुन सक्ने त्यस्तो शिकायत कतै गरेको देखिँदैन।

४. बहुवाको प्रक्रिया अपराध अनुसन्धानको भन्दा भिन्न प्रक्रिया हुने हुनाले विपक्षी कुवेरसिंह राना जुनसुकै तह वा पदमा रहे पनि कानूनबमोजिम अपराध अनुसन्धान हुन नसक्ने देखिन्न र प्रहरी संगठन भित्रै माथिल्लो तहको पदमा आसिन व्यक्तिहरू उपर बहाल छँदै अनुसन्धान भै मुद्दा चलाउने गरेको अन्य मुद्दाहरूबाट समेत देखिन्छ। कसूरमा संलग्न भएको अवस्थामा जुनसुकै तहमा बहाल रहे भए पनि फौजदारी कानूनबमोजिम अपराध अनुसन्धान गर्नुपर्ने र सो हुन सक्ने नै देखिन्छ। कोही व्यक्ति कुनै पदमा बहाल रहेकै कारणले मात्रै अपराध अनुसन्धान हुन नसक्ने देखिँदैन। त्यसैले बहुवालाई कसूरको दायित्वबाट मुक्तिको रूपमा लिन मिल्ने देखिँदैन।
५. जहाँसम्म द्वन्द्वकालमा भएको मानव अधिकार उल्लंघनको उजुरीको सम्बन्धमा भएको मानव अधिकार आयोगको निर्णयको कुरा छ उक्त आयोगले विवादित घटनाका बारेमा अपराध अनुसन्धान एवं कारवाही गर्नुपर्ने ठहर्‍याई सो प्रयोजनको लागि लेखी पठाएको देखिन्छ। सो बमोजिम अपराध अनुसन्धान गरी अभियोजन गरेको वा न्यायिक निर्णय भएको भन्ने अवस्था भने देखिन्न। कसूरको अनुसन्धानका लागि लेखी पठाउने कार्य स्वयंमा अभियोजन वा न्यायिक निर्णय हुँदैन। अनुसन्धानका लागि लेखी पठाउने कार्य र कसूर ठहर हुनुको बीचमा जमिन आसमानको अन्तर पर्ने हुनाले अपराध अनुसन्धानको लागि लेखिएको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको पत्रलाई नै आधार मानी निज कुवेरसिंह रानाको प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक (एआइजी) पदमा भएको बहुवा बदर गर्न वा अन्य अयोग्यता तोक्न वा त्यस्तो गर्न सकिन्छ भन्ने ठान्नु समेत कानून, न्याय र विवेकसम्मत देखिन आउदैन। तर विचारणीय कुरा के छ भने मानव अधिकार उल्लंघनको घटना एउटा गम्भीर र संवेदनशील कुरा हो। त्यस्तो घटनालाई कानूनको घेराभित्र ल्याउन र न्यायको अन्तिम विन्दुसम्म शीघ्रताशीघ्र पुऱ्याउनु राज्य र सबैको कर्तव्य हुन्छ। मानव अधिकारको उल्लंघनको घटनाबाट पीडितलाई न्याय र राहत दिनुपर्ने हुन्छ भने त्यस्तो मानव अधिकार उल्लंघनको घटनाको न्याय निरोपण गर्दा प्रचलित संविधान, ऐन, कानून र मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा सिद्धान्तको आधारभूत मूल्य मान्यताको कतै पनि उल्लंघन नगर्ने कुराको प्रत्याभूति सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ। मानव अधिकारको उल्लंघनका हरेक घटनाहरूमा समयमा नै र प्रभावकारी अनुसन्धानदेखि न्यायिक प्रक्रियाबाट टुङ्गोमा पुऱ्याउने चेष्टा गर्नु राज्यको हरेक अङ्गको अविभाज्य उत्तरदायित्व बन्दछ। कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने कार्य नगर्ने वा नगर्नुपर्ने कार्य गरेमा वा गर्न दिइरहेमा तथा त्यसबाट मानव अधिकार जस्तो प्रश्नमा प्रभावित हुन दिइरहेमा मानव अधिकार उल्लंघन वा अमूक घटनाले अन्य हकहरूको समेत उल्लंघनको शृङ्खला बाँध्न सक्दछ र मानव अधिकार संरक्षणको संस्कृतिको उपेक्षा मानव अधिकार उल्लंघनको संस्कृति निर्माण हुने भय रहन्छ। मानव अधिकार उल्लंघन गर्नेहरू भनेका व्यक्तिहरूमा दण्डहीनताको अनुभूति जागृत हुन सक्दछ र त्यस भयबाट थप अवाञ्छित कार्य हुन सक्दछ भने मानव अधिकार उल्लंघनको घटनाबाट पीडित व्यक्तिले भने कानूनी उपचार र न्यायको अनुभूतिको अभावमा आफ्नो हक अधिकार उपभोग गर्ने कुरा त परै जाओस् आफ्नो व्यक्तिगत सुरक्षा समेतको कुरामा असुरक्षित महसूस गरी स्ववञ्चनाको शिकार हुन सक्छ। यस्तो सामाजिक मनोविज्ञानको विकास हुन दिएमा समाजको समग्र स्वास्थ्य र विकास प्रभावित हुने खतरा रहन्छ। त्यसैले मानव अधिकार उल्लंघनको सानो वा ठूलो जुनसुकै आरोप वा गुनासोको मौकामा नै समुचित सम्बोधन हुन अनिवार्य देखिन्छ। अन्यथा पीडितको असहायपनको त के कुरा स्वयं मानव अधिकार उल्लंघनकर्ताको रूपमा आरोपित व्यक्तिहरूले पनि सफाइको उचित अवसर पाउन नसकी विभिन्न लाञ्छना र त्यसका दुष्परिणामहरू भोग्न बाध्य हुन पुग्छ। यस्तो अवस्था कसैका लागि पनि बाञ्छनीय हुन सक्दैन।
६. मानव अधिकार उल्लंघनको प्रश्न स्वभावैले गम्भीर र संवेदनशील हुन्छ। त्यसमा पनि सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा आसिन व्यक्तिका उपर लाग्ने त्यस्ता आरोपहरू झन बढी सम्बेदनशील हुन्छन्। त्यसैले यसलाई हलुको रूपमा किमार्थ लिन हुँदैन। पीडित एवं आरोपित व्यक्ति दुवैको लागि शीघ्र अनुसन्धान, अभियोजन र निरोपण जरूरी हुन्छ अन्यथा दुवै पक्षले आ-आफ्नो ढंगले पिरोलिइरहने र न्यायको निष्पत्ति भने प्रभावित भइरहने अवस्था रहन्छ। पीडितका जाहेरी वा सूचनाहरूमा कारवाही नहुने अनि आरोपित उपर पनि तथ्यगत अनुसन्धान निष्कर्ष भन्दापनि आग्रह पूर्वाग्रह

चलन दिइरहने हो भने न्यायले निकास पाउन सक्दैन। त्यसैले यस्तो कुरालाई प्राथमिकताका साथ सम्बोधन गर्न अतिआवश्यक हुन आउँछ। उपरोक्त पृष्ठभूमिमा प्रस्तुत मुद्दाको सन्दर्भमा विपक्षी कुवेरसिंह राना उपरको जाहेरी एवं यस अदालतको परमादेश समेतको रोहमा अनुसन्धान प्रक्रिया टुङ्गोमा पुऱ्याउन जरुरी देखिन्छ। अनुसन्धान प्रक्रियाको निष्कर्षबाट भन्दा अन्य बाह्य आरोप, प्रत्यारोप वा विश्वासहरूको आधारमा कसैलाई हेर्न थालियो भने त्यो कानूनसम्मत नहुने त छदैछ। त्यसका अलावा विवेक र युक्तिसंगत पनि हुँदैन। हालको अवस्थासम्म निज कुवेरसिंह रानाउपर कुनै औपचारिक अभियोजनसम्म पनि नभएको अवस्थामा आरोपहरू स्थापित भए सरह मानी कुनै अन्य परिणामहरू सिर्जना गर्न नमिल्ने देखिन्छ। एउटा घटनामा एकाको हकको संरक्षण गर्दा अर्काको हकको अन्यथा उल्लंघन हुन नदिनु पनि न्यायको रोहमा उत्तिकै गम्भीर विषय हुन जान्छ। कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउनु पूर्व नै कसूर प्रमाणित हुँदाको जस्तो अपराधिक दायित्वको परिणाम भोग्न लगाउनु न्यायको रोहमा मिल्दैन। यो एउटा बहुते विचारणीय र सन्तुलित ढंगले हेर्नुपर्ने कुरा हो।

७. जहाँसम्म मानव अधिकार उल्लंघनको आरोप लागेको भै त्यस्तो व्यक्तिबाट भावी दिनमा थप मानव अधिकार उल्लंघन हुन नदिन र दण्डहीनता बढ्न नदिन सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा त्यस्तो व्यक्तिलाई रहन नदिन वा त्यस्ता पदको जिम्मेवारी नसुम्पने व्यवस्था हुनुपर्ने भन्ने प्रश्न छ, यो प्रश्न ज्यादै महत्वपूर्ण प्रश्न देखिएको छ।
८. मानव अधिकारको सम्मान गर्नुपर्ने र त्यसको उल्लंघनको विषयलाई राज्यले संवेदनशील भएर तदारुखताका साथ न्यायिक प्रक्रियामा ल्याउन कारवाही गर्ने तथा त्यस्ता व्यक्तिबाट मानव अधिकारको थप उल्लंघन हुनबाट बचाउन संक्रमणकालीन न्यायको सान्दर्भिक र आवश्यक कानूनलगायतको पूर्वाधार खडा गरी अविलम्ब क्रियाशील हुनुपर्ने हो। यस्तै प्रश्न उपस्थित हुँदा यस अदालतबाट यस अदालतबाट २०६४ सालको रिट नं. ०८६३ को निवेदक लीलाधर भण्डारी समेत विरुद्ध नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत भएको परमादेश मुद्दामा संक्रमणकालीन न्यायमा द्वन्द्वकालका घटनाहरूको समग्रतामा मूल्याङ्कन गरी रणनीतिक उपचार गर्ने दृष्टिकोण लिइने र अपराध अनुसन्धान र अभियोजन, सत्य अन्वेषण, संस्थागत सुधार र परीक्षणलगायतका विविध पक्षमा चरणबद्ध विचार गरी सबै काममा चुस्तता वा प्रभावकारिता सुनिश्चित गर्नेगरी कानूनहरू, सीपहरू र संस्थागत क्षमताहरू विद्यमान हुनु जरुरी भएको तथ्यमा समेत प्रशस्त प्रकाश पारी आवश्यक व्यवस्थाको लागि नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाएको अवस्था पनि हो।
९. राज्यको सत्ता प्रयोग गर्ने महत्वपूर्ण अङ्गहरूमा काम गर्नेहरू संविधान, प्रचलित ऐन कानून, र मानव अधिकारप्रति आस्थावान् हुनुपर्ने हुन्छ। निजहरूको अभिलेखबाट कानूनको उल्लंघनको इतिहास भए नभएको, निजहरू उपर लगाइएको आरोपित र प्रमाणित कार्यको गम्भीरता, पीडितको न्यायमा पहुँचको स्थिति, उपलब्ध प्रमाणको मूल्याङ्कन आदि कुराहरूको विचार गरी सार्वजनिक पदमा रहेका जिम्मेवार व्यक्तिहरूलाई अझ खासगरी देशको शान्ति सुरक्षा तथा अमनचयन कायम राख्न जिम्मेवारी तोकिएका सुरक्षाकर्मी तथा प्रशासकीय अधिकारीहरूको लागि सार्वजनिक जवाफदेहीता विचार गरेर र निजहरूबाट मानव अधिकार उल्लंघन हुन नसक्ने सुनिश्चिततासहित त्यस्तो जिम्मेवारी तोक्न वाञ्छनीय हुन्छ।
१०. खास गरेर विगत द्वन्द्वकालमा भएका मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूका सम्बन्धमा सम्बोधन गर्न शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएपश्चात् द्वन्द्वरत पक्षहरूको ज्यादती र विवादहरूको समाधानको लागि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग, वेपत्तासम्बन्धी आयोग जस्ता संयन्त्रको स्थापना गर्ने सम्बन्धमा विचार गरिएको भए पनि नेपाल सरकारबाट हालसम्म त्यसको कुनै कार्यान्वयन गरेको पाइँदैन। फलस्वरूप मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरूको बारेमा विधिसम्मत सम्बोधन हुन सकेन र दण्डहीनता कायमै रहेको देखिन्छ। संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनको लागि मानव अधिकार संरक्षणको दृष्टिले विभिन्न संयन्त्र एवं प्रक्रियाहरू तोकिएको मध्ये अहिलेको सन्दर्भमा परीक्षण पद्धति Vetting Process महत्वपूर्ण मानिन्छ। तर नेपाल कानूनमा यस सम्बन्धी न त खास व्यवस्था रहेको पाइँन्छ

न त यस सम्बन्धमा कुनै कानूनी मापदण्ड निर्माण हुन सकेको देखिन्छ। जिम्मेवार मानिएको व्यक्तिको नैतिक जिम्मेवारीभित्र निजले लिने निर्णयका हकमा बाहिरबाट कसैले केही भन्न सक्ने कुरा भएन। तर, समाजमा मानव अधिकारको संस्कृति निर्माण गरी कानूनी राज्यको माध्यमद्वारा शान्तिपूर्ण सामाजिक व्यवस्था कायम गर्न राज्यले संक्रमणकालीन न्यायका आवश्यकतालाई पूर्ति गर्ने दिशामा ठोस कदम चाल्नुपर्ने हुन्छ। अन्यथा मानव अधिकार उल्लंघनको आरोप लागि रहने वा मानव अधिकारप्रति अनास्था देखाएको भए पनि मानव अधिकारको रक्षा गर्नुपर्ने प्रकृतिको जिम्मेवारी सुम्पने काम भइरहन सक्छ। त्यसैले त्यस्तो अशोभनीय र अवाञ्छित स्थितिहरू हुन नदिनको लागि संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनको हिसावले जरुरी हुने उपयुक्ततासम्बन्धी परीक्षण प्रक्रिया निर्धारण गर्न आवश्यक कानून बनाई व्यवस्थित गर्न विपक्षी नेपाल सरकारको दायित्वसमेत हुन आउने हुँदा सो सम्बन्धमा आवश्यक कानून एवं नीति बनाई व्यवस्थित गर्न नेपाल सरकार अग्रसर हुनुपर्ने नै देखिन आउँछ।

११. अब नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२६ (५) बमोजिम को प्रक्रिया पूरा गर्नुपर्ने नपर्ने सम्बन्धी प्रश्नतर्फ प्रवेश गरौं। निवेदकले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२६ (५) बमोजिम लोकसेवा आयोगसँग सामान्य सिद्धान्तको सम्बन्धमा परामर्श लिनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेकोमा सोको पालना नगरेको भनी तर्क गरेको देखिन्छ। उक्त धारा १२६ (५) मा सैनिक सेवा, सशस्त्र प्रहरी सेवा वा प्रहरी सेवा वा अन्य सरकारी सेवाको पदमा नियुक्ती र बढुवा गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्तको विषयमा लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनुपर्ने छ भन्ने स्पष्ट संवैधानिक व्यवस्था भएको देखिन्छ। सोही संवैधानिक व्यवस्थाअनुरूप नेपाल सरकारबाट यी विपक्षी कुवेरसिंह रानालाई एआइजी पदमा बढुवा गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्तको विषयमा लोकसेवा आयोगसँग परामर्श लिएको कुरा लोकसेवा आयोगको लिखित जवाफबाट पनि देखिँदैन। नत विपक्षी नेपाल सरकारले यी कुवेरसिंह रानालाई एआइजी पदमा बढुवा गर्दा लोकसेवा आयोगसँग परामर्श लिएको भनी त्यस्तो जिकीर लिन सकेको देखिन्छ।
१२. संविधानको उक्त धारा १२६ (५) बमोजिम लोकसेवा आयोगको परामर्श लिनुपर्ने भन्ने बाध्यात्मक व्यवस्था भई सो व्यवस्थाअनुरूप बाध्यात्मक रूपमा लोकसेवा आयोगबाट परामर्श लिनुपर्नेमा विपक्षी नेपाल सरकारबाट प्रहरी संगठनको सेवाको पदमा नियुक्ती र बढुवा गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्तको विषयमा लोकसेवा आयोगको परामर्श नलिइकन प्रहरी संगठनको नियुक्ती एवं बढुवालाई निरन्तर गर्नु कुनै हालतमा पनि स्वीकार्य हुन सक्ने भएन। विपक्षी कुवेरसिंह रानालाई प्रहरी अतिरिक्त महानिरीक्षक (एआइजी) पदमा बढुवा गर्नु भन्दा अघि र सो बढुवा भन्दा पछि हालसम्म यस्तै रीतले सबै नियुक्ती एवं बढुवा गर्ने गरेको पाइएकोले प्रस्तुत विषयलाई मात्रै छुट्टयाई विचार गर्न मनासिव भएन। तर संविधानबमोजिम गर्नुपर्ने काम नगरी फरक ढंगले निर्णय गर्ने परम्परालाई मान्यता दिइ रहन मिल्ने भएन। अब आइन्दा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १२६ (५) को व्यवस्था र लोकसेवा आयोग ऐन, २०६६ को दफा १६ र १७ को अधिनमा रही प्रहरी संगठनमा नियुक्ती र बढुवा गर्दा अपनाउनुपर्ने सामान्य सिद्धान्तको विषयमा अनिवार्य रूपमा लोकसेवा आयोगसँग परामर्श लिई नियुक्ती एवं बढुवा गर्ने गर्नु विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, नेपाल सरकार गृहमन्त्रालय, प्रहरी प्रधान कार्यालयको संवैधानिक तथा कानूनी दायित्व हुन आउँछ भने संविधान तथा लोकसेवा आयोग ऐन, २०६६ बमोजिम विपक्षी लोकसेवा आयोगले पनि विपक्षी नेपाल सरकारका उपरोक्त मन्त्रालयहरूले ती निकायमा नियुक्ती वा बढुवा गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्तको विषयमा परामर्श दिनु लोकसेवा आयोगको कर्तव्य समेत हुन आउँछ। तसर्थ अब आइन्दा प्रहरी सेवामा नियुक्ती, बढुवा लगायतका कार्य गर्दा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२६ (५) को व्यवस्था र लोकसेवा आयोग ऐन, २०६६ को दफा १६ र १७ बमोजिमको प्रक्रिया र सामान्य सिद्धान्तलाई अनिवार्य रूपमा अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिन आउँछ।
१३. निष्कर्षमा रिट निवेदकले विवादित बढुवाको विषयसँग आफ्नो कुनै सार्थक सम्बन्ध विना र पीडितको प्रतिनिधित्व पनि गरेको नदेखिएको अवस्थामा प्रस्तुत रिट निवेदन दायर गरेको देखिएको र यस अदालतले विवादित विषयमा सार्थक सरोकार नरहेको व्यक्तिलाई निवेदन दिने हकद्वैयालाई स्थापित गर्न समेत नमिल्ने र यस्तो प्रवृत्तिलाई बढावा दिन

समेत नमिल्ने हुनाले तथा विपक्षी कुवेरसिंह राना प्रचलित कानूनबमोजिम बढुवा हुन अयोग्य नदेखिएको भै निजको भैसकेको बढुवा बदर गर्न नमिल्ने हुँदा निजको बढुवा बदर हुने ठहर्दैन। बढुवा बदरतर्फको हदसम्म निवेदकहरूको निवेदन दावी पुग्न सक्दैन। सो हदसम्म निवेदन खारेज हुने ठहर्छ।

१४. यी रिट निवेदकहरूले उठाएको अर्को महत्वपूर्ण विषयको रूपमा रहेको मानव अधिकारको उल्लंघनको विषय र सार्वजनिक जवाफदेहीताको सन्दर्भलाई विचार गर्दा, मानव अधिकारको उल्लंघनको घटना सम्बन्धमा समाजमा दिगो शान्ति र न्यायको वातावरण बनाउन सार्वजनिक उत्तरदायित्वको जिम्मेवारी सुम्पदा त्यस्तो कार्यको लागि अनुकूल देखिने व्यक्तिहरूको पहिचान गरी जिम्मेवारी सुम्पन उपयुक्त हुन्छ। मानव अधिकारको उल्लंघन भविष्यसम्म हुन नदिन निरोधात्मक रूपमा त्यस्तो आधारमा व्यक्तिको उपयुक्तताको परीक्षण गरी नियुक्ती गर्ने, पदस्थापन गर्ने, स्थानान्तरण गर्ने वा बढुवा गर्ने वा नगर्ने कुराको निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ। विगतको मानव अधिकार उल्लंघनको घटनामा संलग्न भए नभएको र मानव अधिकार एवं कानूनी राज्यमा आस्था भए नभएको नहेरी कुनै सार्वजनिक उत्तरदायित्व बहन गर्ने व्यक्तिलाई राज्यसत्ताको उपयोग गर्ने किसिमको खास जिम्मेवारी दिँदा राज्य र सर्वसाधारण थप संकटमा पर्न सक्ने हुनाले संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्था गर्न र खास गरी सार्वजनिक पदमा नियुक्ती तथा बढुवालगायतका अन्य कारवाही गर्दा उपरोक्त बमोजिम जिम्मेवारी दिन सार्वजनिक उत्तरदायित्व बहन गर्ने त्यस्तो पदाधिकारीले मानव अधिकार उल्लंघन गरे नगरेको कुराको परीक्षण गरी जिम्मेवारी सुम्पने सम्बन्धमा परीक्षण प्रक्रिया (Vetting Process) सम्बन्धी खास कानूनको व्यवस्था हालसम्म निर्माण नभएको र यस अदालतबाट लीलाधर भण्डारीको निवेदनमा समेत सो सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न नेपाल सरकारका नाममा आदेश समेत जारी भैसकेको अवस्थामा पनि परीक्षण प्रक्रियासम्बन्धी आवश्यक गृहकार्य भइरहेको भन्ने समेत अवस्था नदेखिँदा परीक्षण प्रक्रिया प्रशस्त गर्ने हिसावले आवश्यक कानून एवं मापदण्ड तोकी सोको कार्यान्वयनको व्यवस्था मिलाउन विपक्षी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ठहर्छ।
१५. विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतको लिखित जवाफबाट समेत नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२६ (५) तथा लोकसेवा आयोग ऐन, २०६६ को दफा १६ र १७ को भावनाअनुरूप प्रहरी संगठनमा नियुक्ती एवं बढुवाका सम्बन्धमा अपनाउनुपर्ने सामान्य सिद्धान्तका विषयमा लोकसेवा आयोगसँग परामर्श गरेको नदेखिएकोले अब आइन्दा उक्त संवैधानिक एवं कानूनी प्रावधान अनिवार्य रूपमा अपनाई लोकसेवा आयोगसँग परामर्श लिई मात्रै नेपाल प्रहरी सेवाको पदमा नियुक्ती वा बढुवासम्बन्धी कार्य अघि बढाउनु भनी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, नेपाल सरकार गृह मन्त्रालय, प्रहरी प्रधान कार्यालय तथा विपक्षी लोकसेवा आयोगका नाममा परमादेश जारी हुने ठहर्छ। प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत् विपक्षीहरूलाई दिनु। प्रस्तुत रिट निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु।

न्या. कल्याण श्रेष्ठ

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या. तर्कराज भट्ट

इति संवत् २०६९ साल साउन २८ गते रोज १ मा शुभम्

११. मिरा ढुङ्गानासमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,

नेकाप, २०७३ निर्णय नं. ९५५१ अंक ३

सर्वोच्च अदालत

विशेष इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ

माननीय न्यायाधीश श्री ओमप्रकाश मिश्र

माननीय न्यायाधीश श्री देवेन्द्र गोपाल श्रेष्ठ

आदेश मिति: २०७२।१।३।५

०७०-WS-००५२

विषय : उत्प्रेषण/परमादेश।

निवेदक: काठमाडौं जिल्ला का.म.न.पा. वडा नं ११ थापाथली स्थित महिला, कानून र विकास मञ्चको तर्फबाट र आफ्नै तर्फबाट अधिवक्ता मिरा ढुङ्गानासमेत।

विरुद्ध

विपक्षी: प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार काठमाडौंसमेत।

आदेश

न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (१) र (२) बमोजिम यस अदालतमा दायर भई इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यस प्रकार छ:

महिला, कानून र विकास मञ्च महिला वर्गको हक हित, सशक्तिकरण, उत्थान र विकास, कानूनी हक अधिकार स्थापित गराउने, मानवअधिकारको विषयमा सरोकार राख्ने हक अधिकारको रक्षा गर्ने, कार्यान्वयन गर्ने गराउने र मौलिक हक संरक्षणको लागि वकालत एवं कार्य गर्दै आइरहेको संस्था हो। महिला र देशका सम्पूर्ण नागरिकहरूको मानव अधिकार र मौलिक हक संरक्षणको लागि वकालत गर्दै आएका हामी निवेदकहरू सचेत नागरिकको भूमिका निर्वाह गर्दै जनताको सरोकारसँग गासिएका विषयमा, राष्ट्रिय महत्त्वको विषयमा, ऐन कानूनको व्यवस्था संविधानसँग बाझिएको विषयमा, नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता अनुकूलको कानून निर्माण तथा संशोधन हुनुपर्ने विषयमा रिट निवेदन दायर गर्दै आएका छौं। हामी निवेदकहरूको पहलमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट पनि सरकार, संवैधानिक निकाय र कार्यालयहरूको नाममा कानून बनाउन, कानून संशोधन गर्न, नीतिगत सुधार गर्न र नीति निर्माण गर्नका लागि आवश्यक र उपर्युक्त आदेश जारी हुँदै आएको छ। यसै क्रममा हामीले विक्रम संवत् २०५२ साल फाल्गुण १ गते देखि २०६३ साल मङ्सिर ५ गते सम्मको अवधिमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकार तथा मानवीय कानून उल्लङ्घनका घटनाको प्रत्यक्ष रूपमा महसुस गरेका छौं।

उक्त सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकार तथा मानवीय कानून उल्लङ्घनका घटनाको सम्बोधन गर्ने कार्य नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (थ) र (घ) मा राज्यको दायित्वको विषय बनाइयो। त्यसै अनुरूप २०६३ साल मङ्सिर ५ गते भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको धारा ५.२.३ र ५.२.५ मा तत्कालीन ने.क.पा. (माओवादी) ले २०५२ साल फाल्गुण १ गतेदेखि सुरु गरेको सशस्त्र द्वन्द्वकालमा घटेका घटनाहरूलाई सम्बोधन गरी दण्डहीनताको अन्त्य, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको बारेमा छानबिन गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाउने लगायतका कार्यहरू गरी संक्रमणकालीन न्यायलाई प्रवर्द्धन गर्ने प्रतिवद्धता गरेको थियो। शान्ति सम्झौता तथा अन्तरिम संविधानका ती प्रावधानहरूलाई विभिन्न मुद्दाका रोहमा व्याख्या गर्दै सम्मानित सर्वोच्च अदालतले संक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको स्थापनाद्वारा सत्य, न्याय, परिपुरण र संस्थागत सुधार गर्नुपर्ने आवश्यकता औल्याउँदै आएको छ।

संविधानको धारा ३३ (थ), (घ) र विस्तृत शान्ति सम्झौताको धारा ५.२.३ तथा ५.२.५ को व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने प्रयोजनार्थ तत्कालीन सरकारले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, २०६६ र सत्य निरूपण तथा

मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी विधेयक, २०६६ मस्यौदा गरी २०६६ सालमा व्यवस्थापिका संसदमा पेश गरियो। उक्त विधेयकले गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूमा क्षमादान हुन नसक्ने गरी गरेको महत्त्वपूर्ण व्यवस्थाबाट असन्तुष्ट शक्तिहरूले ती विधेयकहरू फिर्ता लिन व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्ताव पेश गरेको थियो। तर पनि ती विधेयकहरू फिर्ता नभइ विचाराधिन अवस्थामा थिए। मिति २०६९।२।१४ गते संविधानसभा विघटन भएपश्चात ती विचाराधिन विधेयकहरू स्वतः निष्क्रिय हुन पुगे। पछि तत्कालीन प्रधानमन्त्री बाबुराम भट्टराइको सरकारले मिति २०६९।५।११ गते बेपत्ता भएको व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी अध्यादेश जारी गर्नका लागि राष्ट्रपतिसमक्ष पेश गरेको थियो। सो अध्यादेश पनि विभिन्न विरोधको कारण जारी हुन सकेन। पछि संविधानसभाको अर्को निर्वाचन गर्न गठित प्रधानन्यायाधीश खिलराज रेग्मीको सरकारले मिति २०६९।१२।१ गते सरोकारवाला महिलालगायत कसैसँग छलफल र परामर्श नगरी घोर अन्यायकारी क्षमादानमुखी अध्यादेश जारी गरियो।

उक्त अध्यादेशमा राखिएका अन्यायकारी व्यवस्था बदरको लागि जुरी नेपालको तर्फबाट माधवकुमार बस्नेतले रिट नं. ०६९-WS-००५७ र रामकुमार भण्डारीसमेतको तर्फबाट रिट नं ०६९-WS-००५८ का २ वटा रिट निवेदन दायर गरिएकोमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०७०।९।१८ मा सो अध्यादेशको दफा २३, २५ र २९ का केही प्रावधानहरू असंवैधानिक घोषणा गरी तत्काल सो अध्यादेशको व्यवस्था परिमार्जन र संशोधन गर्न नेपाल सरकारको नाममा परमादेशको आदेश जारी भएको थियो।

पछि सरकारले यस अदालतबाट सो अध्यादेशको दफा २३, २५ र २९ का केही प्रावधानहरू असंवैधानिक घोषणा गरी संशोधनसमेत गर्न परमादेशको आदेश जारी गरेको भए तापनि मिति २०७०।१२।२६ गते पुरानै अध्यादेशलाई सामान्य हेरफेर गरी बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, २०७० व्यवस्थापिका संसदसमक्ष प्रस्तुत गरियो। मानव अधिकार, महिला अधिकारकर्मी, संघ संस्था, समुदाय, पीडित र संयुक्त राष्ट्र संघीय निकायहरू समेतले चासो व्यक्त गरेको उक्त विधेयक राजनीतिक सहमतीको नाममा यस अदालतको पूर्व आदेश विपरीत मिति २०७१।१।१२ गते व्यवस्थापिका संसदबाट पारित भयो। सो विधेयक सम्माननीय राष्ट्रपतिद्वारा प्रमाणीकरण भई २०७१।१।२८ को नेपाल राजपत्र, अतिरिक्तांङ्क २ मा प्रकाशित भएको छ। अब उक्त विधेयक ऐनको रूपमा लागू भएको तथ्यमा विवाद छैन।

उक्त ऐनमा संक्रमणकालीन न्यायको मान्य सिद्धान्त, संविधान, सम्मानित सर्वोच्च अदालतको फैसला पालना गरिएको छैन। यस अदालतबाट गम्भीर अपराधमा क्षमादान हुन नसक्ने अर्थात् क्षमादान निषेध गर्नु पर्ने, क्षमादानको सिफारिस हुन सक्ने अपराधको हकमा पनि पीडितको अनिवार्य सहमती लिन पर्ने, पीडकबाट क्षतिपूर्ति भराउन सक्षम छैन भने क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा के हुने? गम्भीर प्रकृतिको अपराधमा मेलमिलाप हुन नसक्ने, आयोगद्वारा अभियोजन गर्नुपर्ने अपराध सिधै महान्यायाधिवक्तासमक्ष सिफारिस गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने, यौनजन्य अपराधको हदम्यादको व्यवस्था गर्नुपर्ने गरी आदेश भएको छ। दश वर्षको सशस्त्र द्वन्द्वबाट महिलाहरू सबैभन्दा बढी पीडित हुँदाहुँदै पनि न्यायको पहुँचभन्दा बाहिर पारिएका छन। दिगो शान्ति र लोकतन्त्रको विकासका लागि विगतमा महिलामाथि भएका ज्यादती, हिंसा र विशेष गरी यौन हिंसा र शोषणलाई सम्बोधन गरी पीडितलाई न्यायमा पहुँच र पीडकलाई जवाफदेही बनाउन संक्रमणकालीन न्यायको संरचना बनाइनु पर्दछ। जसले गर्दा भविष्यमा यस्ता मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको पुनरावृत्ति नहुने सुनिश्चितता गर्न सकोस।

सशस्त्र द्वन्द्वकालमा नियन्त्रणमा लिई गरिएको हत्या, बलपूर्वक बेपत्ता यातना तथा जबरजस्ती विस्थापन सर्वस्व हरणसहित घरबाट निकालाबास, अपहरण, बलात्कारलगायत यौनजन्य हिंसा, अंगभंग जस्ता मानवअधिकार उल्लङ्घनबाट पीडित तथा पीडित परिवारका सदस्यहरूको यस ऐनको सम्बन्धमा प्रत्यक्ष सरोकार, चासो र सार्थक सम्बन्ध रहेको छ। ऐनमा गरिएको परिभाषा अस्पष्ट एवम् सबै खाले पीडितलाई नसमेट्ने खालको छ। साथै विगतका ज्यादतीलाई संक्रमणकालीन न्यायका मान्य सिद्धान्तका आधारमा न्यायोचित ढंगले सम्बोधन गरी समाजमा दिगो शान्ति स्थापना गर्ने कुरा आफैमा गम्भीर सार्वजनिक हित र सरोकारको विषय हो।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा ३ को उपदफा (३) ले पाँच सदस्यीय आयोग गठन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। जसमा एकजना महिला रहने व्यवस्था गरेको छ। संक्रमणकालीन न्यायमा महिलासँग सम्बन्धित विषयवस्तुको गम्भीरता र महिलाको न्यायमा पहुँचको लागि महिलाको समानुपातिक सहभागिताको व्यवस्था हुनुपर्दछ। दफा ११ ले आयोगमा रहने कर्मचारीको व्यवस्था गरेको छ। आयोगमा आयोगद्वारा नै गठन गरिएका विभिन्न समिति, अनुसन्धानात्मक कार्य, उजुरी लिने कार्य, सत्य तथ्य अन्वेषण गर्ने, मेलमिलाप गर्ने कार्यमा पनि अधिकांश महिलाको सहभागिता हुनुपर्दछ। महिला विरुद्ध हुने यौनजन्य हिंसालाई युद्ध रणनीतिको रूपमा द्वन्द्वरत दुवै पक्षले प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। यस्ता यौनजन्य हिंसासम्बन्धी घटनाका कुराहरू महिलाले पुरुष कर्मचारीसँग भन्न गाह्रो मान्ने भएकाले बढीभन्दा बढी महिला कर्मचारीको व्यवस्था हुनुपर्नेमा ऐनमा त्यस्तो व्यवस्था छैन। ऐनमा बलत्कारलाई क्षमादान नदिने मुद्दाभित्र राखेको भए तापनि ऐनमा हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्था नगर्दा अप्रत्यक्षरूपमा क्षमादान नै दिने भन्ने देखिन्छ।

संक्रमणकालीन न्यायको लागि सोही सामान्य कानूनमा भएको हदम्यादलाई नै कायम गर्दा कतिपय गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका मुद्दाहरू हदम्यादको कारणले गर्दा दर्ता नहुने अवस्था आउँछ। जबरजस्ती करणी मुद्दामा सामान्य कानूनमा ३५ दिनको हदम्यादको व्यवस्था छ। तर सो ऐनमा हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्था राखिएको छैन। त्यसकारण सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका जबरजस्ती करणीका घटना दर्ता नहुने अवस्था छ। आयोगले अभियोजन गर्ने भनी सिफारिस गरेको जबरजस्ती करणी मुद्दामा सामान्य कानूनमा भएको हदम्यादको व्यवस्था लागू नहुने र आयोगले सिफारिस गरेको यस्तो मुद्दामा हदम्याद नलाग्ने भन्ने प्रष्ट व्यवस्था हुनुपर्दछ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २५ मा आयोगले यस ऐनबमोजिम छानबिन गर्दा कुनै व्यक्ति मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी अपराधमा संलग्न भएको देखिएमा आयोगले त्यस्तो व्यक्तिउपर कानूनबमोजिम कारवाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने छ, दफा २७ उपदफा (२) बमोजिम अन्तरिम प्रतिवेदन समावेश गरी नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरिसकेपछि दफा २९ को उपदफा (१) बमोजिम मानव अधिकारको उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएका पीडकउपर मुद्दा चलाउन आयोगबाट नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउनु पर्ने छ, दफा २९ को उपदफा (२) मा उपदफा (१) बमोजिम शान्ति तथा पुन निर्माण मन्त्रालयबाट मुद्दा चलाउन लेखी आएमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्ने छ भन्ने व्यवस्थाले आयोगले मुद्दा चलाउनको लागि सिफारिस गरिसकेपछि पुनः मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्ने स्वविवेकीय अधिकार राज्य पक्षलाई दिइ सिफारिस भएका मुद्दा पनि चल्ने नचल्ने दोधारमा रहेको स्पष्ट देखिन्छ। निस्पक्ष आयोगबाट सिफारिस भई आएका मुद्दाहरूको कारवाही हुने व्यवस्था ऐनमा निश्चित हुनुपर्छ।

उक्त ऐनको दफा २ को (ज) मा पीडितको परिभाषा गरिएको छ। पीडित भन्नाले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिणाम स्वरूप मृत्यु भएको वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा आर्थिकरूपमा हानि नोक्सानी पुगेको वा थुनामा रहेको व्यक्ति तथा निजको परिवारको सदस्य सम्झनु पर्छ र सो शब्दले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिणाम स्वरूप मानवीय, सामाजिक वा सामुदायिकरूपमा गम्भीर प्रतिकूल असर पुग्न गएको समुदायसमेतलाई जनाउँछ भनी परिभाषा गरेको छ। तर पनि विवाहित छोरीलाई परिवारको परिभाषाभित्र समेटेको छैन। विवाहित छोरी पनि द्वन्द्वकालमा पीडित भएको तथ्यमा विवाद छैन। पीडितले परिपुरणसमेत पाउनु पर्ने हुँदा परिवारको परिभाषाभित्र नसमेटिँदा विवाहित छोरीले परिपुरण पाउने अवस्था छैन। त्यसकारण विवाहित छोरीलाई पनि परिवारको परिभाषामा समावेश गरी परिपुरणको व्यवस्था राखिनु पर्दछ। विवाहित छोरी पीडित भएमा परिपुरणको व्यवस्था पनि छैन।

नेपाल नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभावहरू उन्मूलन गर्ने महासन्धि, १९७९ र यातना तथा अन्य क्रुर, अमानविय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४ लगायत २३ वटा मानव अधिकारसम्बन्धी दस्तावेजको पक्ष राष्ट्र बनेको छ। त्यसै गरी नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय

मानवीय कानून (जेनेभा महासन्धि) को पनि पक्ष राष्ट्र हो। संयुक्त राष्ट्र संघको सुरक्षा परिषदबाट पारित प्रस्ताव नं. १३२५ र १८२० को कार्वान्वयन गर्न नेपाल सरकारले पाँच वर्षे कार्य योजना बनाइ लागू गरिसकेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारसम्बन्धी कानूनमा मानव अधिकारको उल्लङ्घन भएमा पीडितले प्रभावकारी उपचार पाउने व्यवस्था छ। मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा ८, नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानविय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा १४, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को धारा ३९ र जेनेभा रोम विधानको धारा ६८ तथा ७५ समेतका व्यवस्थाले मानव अधिकारलाई संरक्षित गरेको छ। पक्ष राष्ट्रले उल्लिखित प्रतिज्ञापत्र, महासन्धि, घोषणापत्र, विधान र दस्तावेजको निशर्त पालना गर्नुपर्दछ।

उल्लिखित महासन्धिसमेतको व्यवस्थाको आधारमा नेपाल सरकारले नागरिकलाई कुनै नागरिकका अधिकार र स्वतन्त्रता उल्लङ्घन भएका छन् भने, निजले प्रभावकारी उपचार पाउने कुरा सुनिश्चित गर्ने, उपचार दावी गर्नेको अधिकार सक्षम, न्यायिक, प्रशासनिक वा व्यवस्थापिकीय अधिकारीहरू वा सो राष्ट्रको कानून प्रणालीअनुसार सक्षम अधिकारीद्वारा निर्धारण गरी पाउने कुरा, न्यायिक उपचारको संभावनाहरूको विकास गर्नुपर्ने र उपचार प्रदान गरिएमा सक्षम अधिकारीले त्यस्तो उपचार लागू गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्दछ।

सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ (१) बमोजिम नेपाल पक्षराष्ट्र भएको कुनै सन्धिको व्यवस्था नेपाल सरहदभित्र राष्ट्रिय कानूनसरह लागू हुने हुँदा ती प्रतिज्ञापत्र र महासन्धिद्वारा सिर्जित र प्रदत्त दायित्वहरूलाई पनि स्वतः स्वीकारिएको छ। सन्धि र महासन्धिको व्यवस्था प्रचलित नेपाल कानूनसँग बाझिएमा बाझिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य भई सन्धिको व्यवस्था लागू हुन्छ। यस व्यवस्थाको आधारमा पनि प्रतिज्ञापत्र, घोषणापत्र, विधान र महासन्धिको व्यवस्था प्रभावकारी र वाध्यकारी व्यवस्था हो। योबमोजिमको कानून निर्माण भई कार्वान्वयन पनि हुनुपर्दछ।

अतः बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २६ र २९ को व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३, १९, २०, २२, २४ को उपधारा (९) विपरीत भई नेपाल पक्ष भएको नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा २, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानविय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड सजाय विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा १४, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३९ समेतसँग बाझिएको हुँदा सो बाझिएको हदसम्म नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १०७ (१) को आधारमा अमान्य र बदर घोषित गरिपाउँ। ऐनको दफा ३ मा आयोगको गठनसम्बन्धी व्यवस्था छ। गठनमा पाँच सदस्यीय आयोग हुने, तीमध्ये एक जना महिला रहने व्यवस्था छ। तर सशस्त्र द्वन्द्वबाट महिला बढी पीडित हुने भएकाले उनीहरूको पीडा अन्वेषण गर्न, उनीहरूको फरक आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २१ ले समेत समानुपातिक सहभागिताको व्यवस्था गरेको हुनाले आयोगमा महिला आयुक्तको समानुपातिक सहभागिता आवश्यक पर्ने हुनाले दफा ३ को उपदफा (२) मा आयोगको आयुक्तमा महिलाको समानुपातिक सहभागिता हुनेछ भन्ने व्यवस्था र दफा ११ को उपदफा (१) मा रहेको आयोगको कर्मचारी शीर्षकमा आयोगको कर्मचारीको सम्बन्धमा उपदफा (४) पछि प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश थप गरी समानुपातिक संख्यामा महिला कर्मचारीको नियुक्तिको व्यवस्था गरिने छ, दफा २९ बमोजिम दायर गर्ने मुद्दाहरूमा हदम्याद लागू हुने छैन भन्ने र पीडितको परिभाषाभित्र विवाहित छोरीलाई पनि समावेश गर्नु भन्नेसमेतका व्यवस्थाहरू थप गर्नु भनी धारा १०७ (२) को आधारमा विपक्षीहरूको नाममा परमादेशलगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरिपाउँ। साथै यो अत्यन्तै संवेदनशील र सार्वजनिक सरोकारको विषयको मुद्दा भएकोले प्रस्तुत रिट निवेदनलाई अग्राधिकार दिई सुनुवाइ गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको रिट निवेदन।

यसमा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनु नपर्ने कुनै कारण भए १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पठाउनु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना दिनु। साथै विषयवस्तुको प्रकृतिबाट प्रस्तुत रिट निवेदन चाँडो किनारा हुनुपर्ने देखिँदा लिखित जवाफ परेपछि अग्राधिकार दिई पेस गर्नु भन्ने व्यहोराको यस अदालतबाट मिति २०७१।३।२२ मा भएको आदेश।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ को उपधारा (२) ले कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार संविधानले नै महान्यायाधिवक्तालाई सुम्पेको अवस्थामा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा २९ (२) (३) मा भएको व्यवस्था संविधान, कानूनका आधारभूत सिद्धान्त र मूल्य मान्यता सम्मत नै हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको विपक्षी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको तर्फबाट पेस भएको लिखित जवाफ।

निवेदकले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा महिला पदाधिकारी र महिला कर्मचारी नै राख्नु पर्ने भनी जिकिर लिएको देखिन्छ। महिला पदाधिकारी राख्नु पर्ने मागका सम्बन्धमा हेर्दा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा ३ को उपदफा (२) ले आयोगमा एक जना महिला रहने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। आयोगमा बढीमा पाँच जना पदाधिकारी रहने भनिएकोमा पाँचै जना महिला पदाधिकारी हुन सक्ने कुरालाई इन्कार गर्न पनि मिल्दैन। दफा ३ (३) बमोजिम रहने नियुक्ति सिफारिस समितिले संविधान र प्रचलित कानूनबमोजिम नै समावेशीरूपमा नियुक्ति सिफारिस गर्ने हुँदा आयोग समावेशी हुने कुरालाई अस्वीकार गर्न सकिदैन। त्यसै गरी आयोगमा कार्यरत कर्मचारी पनि महिला नै हुनुपर्ने मागको सम्बन्धमा हेर्दा कर्मचारी प्रचलित कानूनबमोजिम नै समावेशीरूपमा व्यवस्था गरिने हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको विपक्षी महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयको तर्फबाट पेस भएको लिखित जवाफ।

निवेदकले निवेदनमा सभामुखलाई विपक्षी बनाउनु पर्नाको कारण उल्लेख गरेको देखिँदैन। राज्यले आवश्यक महसुस गरेअनुसारको कानूनी व्यवस्थाका लागि सरकारद्वारा प्रस्तुत हुने विधेयक पारित गर्ने प्रक्रिया संविधानसभा (व्यवस्थापिका संसदको कार्यसञ्चालन) नियमावली, २०७० ले स्पष्ट गरेकै छ। सभामुखले पनि सोही नियमावलीले दिएको अधिकार मात्र प्रयोग गरी काम कारवाही गर्ने हो। कानूनमा के कस्ता व्यवस्था राख्ने भन्ने कुरा सभामुखको क्षेत्राधिकारको विषय होइन। कानूनको निर्माणमा सभामुखको कुनै भूमिका हुँदैन। कानूनका व्यवस्था कुन प्रयोजनका लागि राखिएका हुन भन्ने कुरा कानूनमै स्पष्ट हुन्छ। व्यवस्थापिका संसदमा पेस भएको विधेयक व्यवस्थापिका संसदबाट पारित भएमा प्रमाणित गरी प्रमाणीकरणको लागि राष्ट्रपतिसमक्ष पेस गर्ने काम सभामुखको भएको र कानून निर्माणमा सभामुखको भूमिका नरहने हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको विपक्षी व्यवस्थापिका संसदका सभामुख सुवास चन्द्र नेम्वाङको तर्फबाट पेस भएको लिखित जवाफ।

कुनै पनि कानून निर्माण प्रक्रियामा यस सचिवालयको कुनै भूमिका रहँदैन। संविधानसभा (व्यवस्थापिका संसदको कार्यसञ्चालन) नियमावली, २०७० ले तोकिएको कार्यविधि अनुरूपको काममात्र यस सचिवालयले गरेको हो। के कस्तो कानूनको आवश्यकता परेको हो र कस्तो कानून बनाउने भन्ने कुरामा यस सचिवालयले केही भन्न मिल्ने हुँदैन। तसर्थ प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको विपक्षी संसद सचिवालयको तर्फबाट पेस भएको लिखित जवाफ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको काम विशिष्ट प्रकृतिको भएको हुँदा दफा ११ को उपदफा (२) मा आयोगले विशेषज्ञ कर्मचारी नियुक्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। आयोगमा जुनसुकै वर्ग वा क्षेत्रका व्यक्ति पनि नियुक्त हुन सक्ने हुनाले विशेषज्ञ सेवा लिनुपर्ने प्रकृतिको पदमा महिला कर्मचारीको समानुपातिक प्रतिनिधित्व रहने गरी कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने जिकिर न्यायसम्मत नहुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको विपक्षी कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संघीय मामिला मन्त्रालयको तर्फबाट पेस भएको लिखित जवाफ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (ध) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था भएकोमा विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ मा पनि सोही व्यवस्था रहेको छ। उक्त मानव अधिकारसम्बन्धी घटनालाई जतिसक्दो चाँडो सम्बोधन हुनुपर्ने आवश्यकता भएकोले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भएको हो।

सो ऐनको दफा २९ को व्यवस्था बदरको माग गरेको सम्बन्धमा संविधानको धारा १३५ को उपधारा (२) मा नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका अधिकृतहरूबाट नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गरिने छ। यस संविधानमा अन्यथा लेखिएदेखि बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई भएको भए तापनि त्यो व्यवस्था स्वेच्छाचारी भने होइन।

दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले आयोगबाट मुद्दा चलाउनको लागि प्राप्त भएको सिफारिस कार्यान्वयन गर्न शान्ति तथा पुननिर्माण मन्त्रालयले महान्यायाधिवक्तालाई बाध्यात्मकरूपमा लेखी पठाउन पर्ने र उपदफा (२) को उपदफा (१) बमोजिम सो मन्त्रालयबाट लेखी आएमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो पीडक उपर मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्ने छ भन्ने व्यवस्थाले अनुसन्धानबाट शकित व्यक्ति दोषी नदेखिएको अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको चाहानाको कारणले मात्र मुद्दा नचल्ने गरी निर्णय हुन सक्छ भनी अर्थ गर्नु मनासिब हुँदैन। यस दफाबमोजिम दायर गरिने मुद्दाहरूमा हदम्याद लागू हुने छैन भन्ने व्यवस्था थप गरी पाउन माग गरेको सम्बन्धमा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारका गम्भीर उल्लङ्घनका घटनालाई जतिसक्दो चाँडो सम्बोधन गरी मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धका अपराधसम्बन्धी अन्य घटना र घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी पीडक र पीडितविक्रम मेलमिलाप गराई समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आवश्यक रहेको अवस्थामा हदम्यादको व्यवस्थाको कारणबाट उक्त प्रक्रियालाई थप लम्ब्याउन विधायिकाले उचित र आवश्यक नदेखेको अवस्थामा अदालत त्यसतर्फ प्रवेश गर्न मिल्दैन।

आयोगको आयुक्तमा समानुपातिक सहभागिता हुने कुरामा विवाद छैन। तसर्थ ऐनको दफा ३ को उपदफा (२) मा आयोगको आयुक्तमा महिलाको समानुपातिक सहभागिता हुने कुरा थप गरी रहनु पर्दैन। आयोगमा विशेषज्ञ कर्मचारीको पनि आवश्यकता हुने हुँदा समानुपातिक संख्यामा महिला कर्मचारीको नियुक्ति गर्नुपर्ने छ भन्ने व्यवस्था थप गर्नुको कुनै औचित्य छैन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनअन्तर्गत हत्या, अपहरण तथा शरीर बन्धक, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, अङ्ग भङ्ग वा अपाङ्ग बनाउने, शारीरिक वा मानसिक यातना, बलत्कार तथा यौनजन्य हिंसा, व्यक्तिगत वा सार्वजनिक सम्पत्ति लुटपाट, कब्जा तोडफोड वा आगजनी, घर जग्गाबाट जबरजस्ती निकाला वा अन्य कुनै किसिमको विस्थापन र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार वा मानवीय कानूनविपरीत भए गरेका क्रियाकलाप पर्दछन्। यी क्रियाकलापसँग सम्बन्धित ऐनको व्यवस्था अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूपको हुँदा ऐनको दफा २६ को विपरीत भई सन्धि ऐनको दफा ९ आकर्षित हुँदैन। संविधानको धारा ३३ को खण्ड (ड) आकर्षित हुन्छ।

ऐनको दफा २६ मा भएको व्यवस्थाले जुनसुकै अपराधको घटनामा संलग्नलाई पनि आयोगले निःशर्त क्षमादान (Blanket Amnesty) दिने व्यवस्था गरेको होइन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा पीडकले आफूले गरेको गल्ती प्रति पश्चाताप गरी पीडितसँग माफी मागी क्षमादान दिनुपर्ने पर्याप्त आधार र कारण रहेमा मात्र आयोगले नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्ने ऐनको दफा २६ को उपदफा (२) मा व्यवस्था छ। सो व्यवस्था स्वतन्त्रता र समानताको हकसँग नबाझिएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयको तर्फबाट पेस भएको लिखित जवाफ।

ऐनको दफा २६ को उपदफा (१) र (२) को व्यवस्थालाई दफा २ को खण्ड (ज) को व्यवस्थसँग एकैसाथ राखेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। दफा २६ को उपदफा (१) र (२) ले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई निःशर्त क्षमादान (Blanket Amnesty) दिन सकिने गरी व्यवस्था गरेको भन्नु ऐनको समग्र उद्देश्य र व्यवस्थाविपरीत हुने भएकोले त्यसरी अर्थ गर्न सकिँदैन। दफा २६ मा भएको व्यवस्थाको सम्बन्धमा जस्तो सुकै अपराधको घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई पनि आयोगले क्षमादान गर्न सक्ने भन्ने होइन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूमा दफा २६ को उपदफा (४) मा उपदफा (३) बमोजिम दिइने निवेदनमा पीडकले देहायका प्रतिबद्धता प्रकट गरेको कुरा उल्लेख गर्नुपर्नेछ। सशस्त्र द्वन्द्वको

क्रममा आफूबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको कुरा स्वीकार गरेको, त्यस्तो कार्यबाट आफूलाई पश्चाताप भएको स्वीकार गरी आयोगसमक्ष पीडितसँग चित्त बुझ्दो ढङ्गले क्षमायाचना गर्न मञ्जुर गरेको, भविष्यमा त्यस्तो किसिमको कुनै कार्य नगर्ने प्रतिज्ञा गरेको अवस्थामा पीडकले आफूबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको स्वीकार गरी सो सम्बन्धमा पीडितसँग माफी नमागेसम्म आयोगले पीडकलाई क्षमादान दिन सक्ने अधिकार ऐनको कुनै पनि दफाले दिएको छैन।

ऐनको दफा २९ बमोजिम दायर गर्ने मुद्दाहरूमा हदम्याद लागू हुने छैन भन्ने व्यवस्था थप होस भन्ने माग दावीका सम्बन्धमा विचार गर्दा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनालाई जतिसक्दो चाँडो सम्बोधन गरी मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधसम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, पीडक र पीडितविच मेलमिलाप गराइ पारस्परिक सदभाव तथा सहिष्णुताको भावना अभिवृद्धि गर्दै समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आवश्यक रहेको अवस्थामा हदम्यादको व्यवस्थाको कारणबाट प्रक्रियालाई लम्ब्याउन आवश्यक छैन।

आयोगको आयुक्तमा समानुपातिक महिला सहभागिता होस भन्ने र महिला कर्मचारी आवश्यक छ भन्ने रिट निवेदकको जिकिर तथ्य परक छैन। दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले आयोगबाट मुद्दा चलाउनको लागि प्राप्त भएको सिफारिस कार्यन्वयन गर्न यस मन्त्रालयले महान्यायाधिवक्तालाई बाध्यात्मकरूपमा लेखी पठाउनु पर्ने र मन्त्रालयबाट लेखी आएमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्ने छ भन्ने व्यवस्थाले अनुसन्धानबाट शंकित व्यक्ति दोषी नदेखिएको अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको चाहानाको कारणले मात्र मुद्दा नचल्ने गरी निर्णय हुनसक्छ भनी अर्थ गर्नु मनासिब हुँदैन। तसर्थ प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको विपक्षी शान्ति तथा पुन निर्माण मन्त्रालयको तर्फबाट पेस भएको लिखित जवाफ।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको मिसिल संलग्न कागजातहरूको अध्ययन गरी हेरियो।

निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री सपना प्रधान मल्ल, विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री मिरा ढुङ्गाना, श्री सुषमा गौतम र श्री सविन श्रेष्ठले सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा हजारौं नेपाली नागरिक बेपत्ता भएका छन्। त्यतिकै संख्यामा महिलाहरू बलात्कृत भएका छन्। सो संक्रमणकालीन समयमा भएका ती घटनाहरूको सम्बोधन गरी दण्डहीनताको अन्त्य, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको बारेमा छानबिन गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाउने अहम् उद्देश्य संविधानले ग्रहण गरेको छ। मिति २०६३।८।५ गते भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताले पनि दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने प्रमुख उद्देश्य राखेको देखिन्छ। छानबिनको लागि उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को (थ) ले संक्रमणकालीन समयमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गठित छानबिन आयोगको प्रतिवेदनको आधारमा पीडित व्यक्तिलाई राहत उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ।

त्यसै गरी खण्ड (ध) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था छ।

तर विपक्षीहरूले तत्काल उल्लिखित व्यवस्था सम्बोधन गर्न सकेको अवस्था थिएन २०६६ सालमा सम्बोधन गर्ने प्रयास स्वरूप गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकारका घटनाहरूमा संलग्नहरूलाई क्षमादान हुन नसक्ने गरी सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी विधेयक र व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्नसमेतका लागि व्यवस्थापिका संसदमा विधेयक पेस भएको थियो। विधेयकमा क्षमादान हुन नसक्ने व्यवस्था प्रस्तावित भएको कारण सो विधेयक पारित हुन सकेको

थिएन। विधेयक विचाराधीन अवस्थामा रहेकै समयमा संविधानसभा विघटन भएपश्चात व्यवस्थापिका संसद स्वतः विघटन भई विधेयकहरू निष्क्रिय भए। पछि कोही कसैसँग परामर्श नगरी दलीय भागबन्डामा मिति २०६९।१२।१ मा अध्यादेश जारी भयो।

उक्त अध्यादेशको दफा २३ को उपदफा (१), (२), (४), (६), र दफा २५ को उपदफा (१) मा भएका केही प्रावधानहरू बदर घोषित गरी पाउन यस अदालतमा निवेदक माधवकुमार बस्नेत समेतले ०६९-WS-००५७ को रिट निवेदन र दफा १३, २३, २५ र २९ का प्रावधान बदरको लागी निवेदक रामकुमार भण्डारीसमेतले ०६९-WS-००५८ को रिट निवेदन दायर गर्नुभएको थियो। उक्त दुवै रिट निवेदनमा यस अदालतबाट मिति २०७०।९।१८ गते सो अध्यादेशको दफा २३, २५ र २९ लगायतका प्रावधानहरूलाई असंवैधानिक घोषणा गर्दै अध्यादेशका कतिपय प्रावधानहरूलाई निस्प्रभावी तुल्याइ यस विषयमा विषय विशेषज्ञ टोलीको सहयोग लिई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी मापदण्डहरू बमोजिम अध्यादेशमा परिमार्जन र संशोधन गर्न नेपाल सरकारको नाममा परमादेशको आदेश जारी भएको थियो। सो आदेशबमोजिम विशेषज्ञ टोलीले प्रतिवेदनमार्फत नेपाल सरकारलाई दिएको सुझावहरू हाल पारित भएको ऐनमा समावेश गरिएन। अदालतको आदेशबमोजिमको व्यवस्था ऐनमा समावेश गर्नुपर्ने कुरा समावेश नगरिएबाट उक्त ऐन दोषयुक्त विधायन भएको स्वतः सिद्ध भएको हुन्छ। दोषयुक्त विधायन अस्तित्वमा रही रहन नसक्ने हुँदा यस अदालतबाट बदर हुनुपर्छ।

यस अदालतको मिति २०७०।९।१८ को आदेशलाई पन्छाइ पुन ऐनको रूपमा जारी भएपछि पनि यस अदालतमा सुमनकुमार अधिकारीले ०७०-WS-००५० को रिट निवेदन दायर गरेको थियो। सो रिट निवेदनमा पनि मिति २०७१।११।१४ मा मिति २०७०।९।१८ मा भएको आदेशबमोजिम गराउन पुन निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ।

उक्त ऐनको प्रस्तावना हेर्दा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधसम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउनु, समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्नु, सो घटनाबाट पीडितलाई परिपूरण र गम्भीर अपराधमा संलग्न पीडकलाई कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याउनु ऐनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। तर ऐनमा गरिएको कतिपय व्यवस्था अस्पष्ट एवं सबैखाले पीडितलाई नसमेट्ने खालको हुनुका साथै व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, नियन्त्रणमा लिएर गरिएको हत्या, यातना तथा बलात्कारलगायत मानवता विरुद्धको गम्भीर अपराधमा संलग्न कसुरदारहरूले समेत अपराधबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्था रहेको छ।

व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, नियन्त्रणमा लिएर गरिएको हत्या, यातना तथा बलात्कारलगायत मानवता विरुद्धका गम्भीर अपराधहरूमा क्षमादान तथा माफी गरी दण्डहीनताबाट उन्मुक्ति दिन मिल्दैन। तर प्रस्तुत ऐनको दफा २६ को उपदफा (२) मा भएको “उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बलात्कार र आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने छैन” भनी राखिएको प्रावधानमा प्रयुक्त “आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका” भन्ने वाक्यांशले मानवता विरुद्धका गम्भीर अपराधका पीडकलाई पनि पर्याप्त आधार र कारण देखिएको भनी आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने तजविजी अधिकार प्रदान गरेको छ।

ऐनको दफा २९ को उपदफा (१) मा भएको “मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको पीडकउपर मुद्दा चलाउन आयोगबाट नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चलाउन महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउनु पर्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले आयोगले मुद्दा चलाउन पठाउने सिफारिस माथि मन्त्रालयले अंकुश लगाउने स्थिति रही महान्यायाधिवक्ताले मन्त्रालयबाट लेखी आएको अवस्थामा मात्र मुद्दा चल्ने वा नचलाउनेसम्बन्धी निर्णय गर्न सक्ने हुँदा पीडकले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनबाट उन्मुक्ति पाउने अवस्थाको विद्यमानता छ।

तसर्थ, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२, १३, १९, २०, २२ र २४ (९), जुरी नेपालको तर्फबाट अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतले दायर गरेको रिट नं. ०६९-WS-००५७ तथा द्वन्द्व पीडितहरूको तर्फबाट निवेदक रामकुमार भण्डारीले

दायर गरेको रिट नं. ०६९-WS-००५८ मा सम्मानित अदालतबाट मिति २०७०।९।१८ गते भएको आदेशको पालना नगरी संक्रमणकालीन न्यायको मान्यता प्रतिकूल बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भएको र सोउपर सुमन अधिकारीसमेतको तर्फबाट परेको रिट निवेदनमा यस अदालतबाट मिति २०७१।११।१४ गते पनि मिति २०७०।९।१८ गतेको आदेश, राजेन्द्र ढकाल र माधवकुमार बस्नेत रिट निवेदनमा भएको आदेशबमोजिम गर्ने गराउने गरी आदेश भइसकेको परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत रिट निवेदनमा पनि मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्दछ, भनी गर्नुभएको बहस सुनियो।

विपक्षी नेपाल सरकारको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री संजिव रेग्मीले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ संविधान, विस्तृत शान्ति सम्झौता र यस अदालतबाट मिति २०७०।९।१८ मा भएको आदेशको शिरोधार्य गरी आएको छ। कुनै पनि ऐन अर्थात् कानूनी राज्यको आवश्यकताको आधारमा निर्माण हुने हो। उक्त ऐन द्वन्द्वकालमा भएका मानव अधिकारका गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधसम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने, समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने र घटनाबाट पीडितलाई परिपूरण तथा अपराधमा संलग्न पीडकलाई कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याउन आवश्यकता परेको हो।

उल्लिखित कानून निर्माण गर्ने सम्बन्धमा राज्यले पटक-पटक प्रयास गरेको छ। २०६६ सालमा व्यवस्थापिका संसदमा विधेयक पेस भएको, २०६९ सालमा अध्यादेश विधेयक पेस भएको र २०६९।१२।११ मा अध्यादेश जारी भएको भन्ने कुरा निवेदन लेखबाट नै अवगत भइरहेको छ। २०६६ सालमा र मिति २०६९।५।११ मा पेस भएको विधेयकले मूर्तरूप लिन सकेको थिएन। पछि मिति २०६९।१२।१ गते राजनीतिक दलहरूको भद्र सहमतिमा अध्यादेश जारी भयो। सो अध्यादेशका केही प्रावधानहरू गैर संवैधानिक भएकाले बदर तथा निस्प्रभावी घोषणा गरी पाउन यस अदालतमा माधवकुमार बस्नेतसमेतले दायर गरेका २ वटा रिट निवेदनमा यस अदालतबाट आदेश जारी भइसकेको छ। त्यस पछि सो आदेशसमेतका आधारमा अर्को विधेयक पेस भएको हो। सो विधेयक पारित भई मिति २०७१।१।२८ को राजपत्रमा प्रकाशन भएको छ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ बनेको तथ्यमा विवाद छैन। उक्त ऐन जारी भएपछि सुमन अधिकारीले समेत रिट निवेदक भई यस अदालतमा उक्त ऐनका दफा २३, २६ र २९ समेतका केही प्रावधानहरू बदर माग गरी दायर गरेका रिट निवेदनमा यस अदालतबाट मिति २०७१।११।१४ मा दफा २३, २६ र २९ का प्रावधानहरू असंवैधानिक ठहर गर्दै माधवकुमार बस्नेत रिट निवेदक भएका मुद्दाहरूमा यस अघि जारी भएका आदेश, निर्देशन र व्याख्याको प्रतिकूल नहुने गरी कार्य गर्नु गराउनु भनी आदेश जारी भइसकेको र उल्लिखित रिट निवेदनमा भएका आदेशबमोजिम नै हुनेहुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भन्नेसमेत व्यहोराको बहस गर्नुभयो।

पक्ष विपक्षको तर्फबाट उपस्थित कानून व्यवसायीहरूले गर्नुभएको उपरोक्त बहससमेत मनन गरी रिट निवेदन, लिखित जवाफ, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, यस अदालतका पूर्व आदेश, निर्देशनात्मक आदेश र व्याख्यासमेतका समग्र पक्षमा ध्यान दिई प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो होइन भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नुपर्ने देखियो।

१. निर्णयतर्फ विचार गर्दा निवेदकहरूले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (थ), (घ) र विस्तृत शान्ति सम्झौताको धारा ५.२.३ र ५.२.५ मा भएको व्यवस्थाबमोजिम २०५२ साल फागुन १ गते देखि ०६३ मङ्सिर ५ गतेसम्मको अवधिमा बेपत्ता भएका व्यक्तिको सत्य तथ्य पत्ता लगाउने र मानव अधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूमा संलग्न दोषीलाई कानूनी दायरामा ल्याउने उद्देश्यले मिति २०६९।१२।१ मा बेपत्ता पारिएको व्यक्ति छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश जारी भएकोमा सो अध्यादेशको दफा १३, २३, २५ र २९ का प्रावधान बदरको लागि रिट निवेदक माधवकुमार बस्नेतले ०६९-WS-००५७ को र रिट निवेदक रामकुमार भण्डारीले ०६९-WS-००५८ को रिट निवेदन दायर गरेको र सो रिट

निवेदनमा यस अदालतबाट मिति २०७०।९।१८ मा उक्त अध्यादेशको दफा १३, २३, २५ र २९ मा समावेश भएका असंगती प्रावधानहरू बदर भई कानून संशोधन गर्न सरकारको नाममा परमादेशको आदेश जारी भएकोमा सो आदेश जारी भइसकेपछि सो आदेशको अन्तरवस्तु र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको सिद्धान्तसमेतलाई समावेश नगरी पन्छाई व्यवस्थापिका संसदमा विधेयक पेश गरी सो विधेयक पारित भई ऐनको रूपमा आएको र सो ऐनका प्रावधानहरू पनि गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन र मानवीय कानून उल्लङ्घनका दोषीहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याउन सो ऐनमा राखिएका दफाले बाधा पुगेको हुँदा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २६ र २९ का व्यवस्था बदर गरी दफा ३ को उपदफा (२) मा आयोगको आयुक्तमा महिलाको समानुपातिक सहभागिता हुनेछ भन्ने व्यवस्था, दफा २ (ज) पछि दफा २ (ज१) र दफा ११ को उपदफा (१) मा रहेको आयोगको कर्मचारी शीर्षकमा आयोगको कर्मचारीको सम्बन्धमा उपदफा (४) पछि प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश थप गरी समानुपातिक संख्यामा महिला कर्मचारीको नियुक्तिको व्यवस्था गरिने छ भन्ने व्यवस्था गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेशयुक्त निर्देशनात्मक आदेशसमेतको माग गरेको देखिन्छ।

२. विपक्षीहरूको लिखित जवाफमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (घ) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था भएकोमा विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ मा पनि सोही व्यवस्था रहेकोले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भएको हो। सो ऐनको दफा २९ को व्यवस्था बदरको माग गरेको सम्बन्धमा संविधानको धारा १३५ को उपधारा (२) मा नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार निहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका अधिकृतहरूबाट नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गरिने छ। यस संविधानमा अन्यथा लेखिएदेखि बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई भएको भए तापनि त्यो व्यवस्था स्वेच्छाचारी भने होइन।
३. दफा २९ को उपदफा (१) को व्यवस्थाले आयोगबाट मुद्दा चलाउनको लागि प्राप्त भएको सिफारिस कार्यान्वयन गर्न शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयले महान्यायाधिवक्तालाई बाध्यात्मकरूपमा लेखी पठाउन पर्ने र उपदफा (२) को उपदफा (१) बमोजिम सो मन्त्रालयबाट लेखी आएमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्ने छ भन्ने व्यवस्थाले अनुसन्धानबाट शंकित व्यक्ति दोषी नदेखिएको अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको चाहानाको कारणले मात्र मुद्दा नचल्ने गरी निर्णय हुनसक्छ भनी अर्थ गर्नु मनासिब हुँदैन। यस दफाबमोजिम दायर गरिने मुद्दाहरूमा हदम्याद लागू हुने छैन भन्ने व्यवस्था थप गरी पाउन माग गरेको सम्बन्धमा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारका गम्भीर उल्लङ्घनका घटनालाई जतिसक्दो चाँडो सम्बोधन गरी मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धका अपराधसम्बन्धी अन्य घटना र घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी पीडक र पीडितविच मेलमिलाप गराई समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आवश्यक रहेको अवस्थामा हदम्यादको व्यवस्थाको कारणबाट उक्त प्रक्रियालाई थप लम्ब्याउन मिल्दैन।
४. ऐनको दफा २६ मा भएको व्यवस्थाले जुनसुकै अपराधको घटनामा संलग्नलाई पनि आयोगले निःशर्त क्षमादान (Blanket Amnesty) दिने व्यवस्था गरेको होइन। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा पीडकले आफूले गरेको गल्ती प्रति पश्चाताप गरी पीडितसँग माफी मागी क्षमादान दिनुपर्ने पर्याप्त आधार र कारण रहेमा मात्र आयोगले नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्न सक्ने ऐनको दफा २६ को उपदफा (२) मा व्यवस्था छ। सो व्यवस्था स्वतन्त्रता र समानताको हकसँग बाझिएको छैन। तसर्थ विगतमा चलेका सशस्त्र द्वन्द्वको व्यवस्थापन गरी समाजमा मेलमिलाप

- र सौहार्द सम्बन्ध कायम गरी दिगो शान्ति र स्थायित्वको लागि संविधान, विस्तृत शान्ति सम्झौता, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानून तथा यस अदालतबाट भएका आदेशसमेतलाई दृष्टिगत गरी उक्त कानून बनाइएको हुँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्था नरहेको भन्नेसमेतको व्यहोरा उल्लेख भएको पाइन्छ।
५. मिति २०५२।११।०१ गते देखि मिति २०६३।०८।०५ गतेसम्म अवधिका पीडितलाई राहत, पुनस्थापना, संक्रमणकालीन न्याय र परिपुरणसमेतको व्यवस्था गर्ने र संलग्न दोषीलाई कानूनको दायरमा ल्याउने हेतुले नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बिच २०६३।८।५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको तथ्यमा विवाद छैन। उक्त विस्तृत शान्ति सम्झौताको प्रस्तावनामा अन्य कुराको अतिरिक्त "मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून तथा मानव अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरू प्रति प्रतिवद्ध रहँदै" भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ। सोबमोजिमको व्यवस्था गर्नु राज्यको दायित्वको विषयवस्तु हो। मिति २०६३।८।५ मा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको धारा ५.२.५ मा दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतीबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्ने भन्ने उल्लेख भएको छ। साथै सो प्रावधानलाई स्थिति सामान्यीकरणका उपायहरूको रूपमा समेत अवलम्बन गरिएको छ।
६. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को (घ) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने संवैधानिक व्यवस्था भएको देखिन्छ। उक्त संवैधानिक व्यवस्था राज्यको दायित्वको विषय भएको तथ्यमा पनि विवाद छैन।
७. वस्तुतः मानिस प्राकृतिक प्राणी भएको कारण मानिससँग अन्योन्याश्रित भएका र अपहरण गर्ने नसकिने अधिकारहरूको दायराभित्र गैरकानूनी तवरले प्रवेश गर्ने वा अतिक्रमण गर्ने वा उल्लङ्घन गर्ने छुट राज्यका अमुक संगठन वा कुनै व्यक्ति कसैलाई पनि छैन। त्यस्तै मानवीय सम्वेदनाका कतिपय विषयहरू संकटकालीन अवस्था वा युद्धका बेलासमेत अनतिक्रम्य र संरक्षित हुनुपर्दछ। नेपाल नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र र यातना विरुद्धको महासन्धिलगायत सबैजसो महत्त्वपूर्ण मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धिहरूको पक्ष राष्ट्र हो। यसका अतिरिक्त, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून (जेनेभा) महासन्धिहरूको पनि पक्ष राष्ट्र छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनअन्तर्गत अधिकार वा स्वतन्त्रताको उल्लङ्घनबाट पीडित व्यक्तिको प्रभावकारी कानूनी उपचार पाउने हक सुनिश्चित छ। यो अधिकार प्रमुखरूपमा मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ८, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा २, यातना तथा क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धिको धारा १४, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ३९ र जेनेभा महासन्धि, १९४९ लगायतका व्यवस्थाहरू अन्तर्गत संरक्षित छ। मानव अधिकारका पछिल्ला केही दस्तावेजले संक्रमणकालीन न्याय र परिपुरणको सुनिश्चितताको लागि मार्ग निर्देश गरेको छ।
८. उल्लिखित अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी मान्यताहरूको राष्ट्रिय कानूनहरूसँगको सम्बन्धलाई हेर्नु पनि अपरिहार्य हुन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (ड) ले राज्य पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने संवैधानिक कर्तव्य राज्यको हुने भनी तोकेको देखिन्छ। यसका अतिरिक्त नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ (१) ले पनि नेपाल पक्ष भएका सन्धिको प्रावधानसँग बाझिने नेपाल कानूनका प्रावधानहरू अमान्य भई सन्धिको प्रावधानले प्राथमिकता पाउने व्यवस्था छ।
९. मानव अधिकारको उल्लङ्घन र त्यसका कसुरदारलाई फौजदारी कानूनका स्थापित मूल्य र मान्यताअनुरूप फौजदारी दायित्व बहन गराउनु आवश्यक हुन्छ। कानून मात्रै संस्कृति जनसाधारणसँग मात्रै अपेक्षा गरिने होइन, राज्यसँग पनि

उत्तिकै अपेक्षा गरिन्छ। राज्यले आफैँ कानूनको उचित सम्मान गर्न सक्तैन भने राज्यले बनाएको कानून अन्य जनसाधारणबाट पालनाको अपेक्षा गर्न कठिन हुन्छ। यस सन्दर्भमा राज्यको चरित्र दण्डहीनतालाई प्रोत्साहन गर्ने होइन। द्वन्द्वले उजागर गरेका प्रश्न र परिणामलाई व्यवस्थित गर्दै न्यायपूर्ण समाज स्थापना गर्ने तर्फ अग्रसर हुनुपर्दछ। गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउने राज्यको राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी सिर्जित दायित्व हो।

१०. राष्ट्रिय कानूनका अतिरिक्त अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानूनविपरीत हुने मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरू अक्षम्य र दण्डनीय छन्। त्यस प्रकारको दोषबाट उन्मुक्ति लिन अब सम्भव छैन। सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको विषय हाम्रो देशको मात्र स्वार्थ र चासोको विषय नभई समग्र विश्वजगतको अविभाज्य र अक्षुण एजेन्डा बन्न पुगेको छ। त्यसैले यस्ता विषयहरू न्यायको दायरामा ल्याउने पर्ने हुन्छ। संक्रमणकालीन न्यायको सबैभन्दा ठूलो सम्बन्ध समाज र कानूनसँग रहेको हुन्छ। हाम्रो देशमा १० वर्ष चलेको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा धेरै नेपाली मारिएका छन्। धेरै बेपत्ता भएका छन् र धेरै घरबार विहिन भई विस्थापित भएका छन्। यही अवधिमा विगतको न्यायपूर्ण समाज क्षत विक्षत बन्न पुगेको तथ्य सबैको सामू छर्लङ्ग छ। द्वन्द्वको समयमा भएका उल्लिखित घटनाको सम्बोधन हुनु नपर्ने कुनै कारण छैन। राज्यले द्वन्द्वको समयमा भएका घटनाको दोषीलाई क्षमादान दिन प्रयास गरे तापनि फौजदारी कानूनको स्थापित मूल्य र मान्यताले क्षमादान दिन मिल्दैन। मिति २०५२।११।१ देखि चलेको सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य मिति २०६३।८।५ को विस्तृत शान्ति सम्झौतामा आएर टुङ्गिएको छ। विस्तृत शान्ति सम्झौता भएपश्चात् शान्ति प्रक्रियाको थालनी भएको र शान्ति प्रक्रियालाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउने प्रमुख अभिभारा राज्यको जिम्मा आएको छ। शान्ति प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउने प्रयास स्वरूप नै नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा ३३ मा (ड), (ढ), (त), (थ), (द) र (ध) समेतका व्यवस्था राखिएको तथ्यमा विवाद छैन।
११. सशस्त्र द्वन्द्वकालमा नियन्त्रणमा लिई हत्या, बलपूर्वक बेपत्ता तथा जबरजस्ती विस्थापनसमेत गरे गराएको भन्ने कुरा निवेदन लेखबाट देखिन्छ। बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनालाई मानव अधिकारसम्बन्धी गम्भीर अपराधको रूपमा लिइने अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको दृष्टिकोण रही आएको देखिन्छ। द्वन्द्वकालमा भइरहेका मानवीय कानून विरुद्ध वा मानव अधिकार उल्लङ्घनका गम्भीर कसुरहरू रोक्ने, ती कसुरहरू दोहोरिन नदिने, पीडितमा आत्मसम्मानको भाव उद्बोधन गराउने राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानूनी राज्यको पुनस्थापन गरी शान्ति बहालीको मार्गमा योगदान पुऱ्याउने नै संक्रमणकालीन न्यायको मुख्य अभिष्ट हो। संक्रमणकालीन अवधिमा भएका घटनाहरूको दोषीलाई मनपरी क्षमादान गर्दा विधिको शासन (Rule of law) कायम रहन सक्दैन। बरु विधिको शासन (Rule of law) कायम गर्न गम्भीर अपराधका पीडकहरूलाई क्षमादान दिनेसमेतका व्यवस्था राखिनु हुँदैन। द्वन्द्वकालमा राजनीतिकरूपले मात्र घटना घटित भएका छैनन्। अपराधिकरूपले पनि घटना भएका छन्। राजनीतिकरूपले घटित घटना र अपराधिकरूपले घटित घटनालाई एकै स्थानमा राखेर हेर्न मिल्दैन।
१२. मानव अधिकारको दृष्टिकोणले द्वन्द्वकालमा घटेका घटनाहरू राज्यले सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ। राज्यले कानून बनाए भनेर मात्र हुँदैन। बनेको कानून संविधान अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र अदालतबाट भएको फैसला वा आदेश अनुकूलको भई कार्यान्वयन योग्य हुनुपर्दछ। संविधानसमेतको प्रतिकूल कानून बनेमा त्यस्तो कानून संवैधानिक परीक्षणको रोहमा कायम रहन सक्दैन। त्यस्तै गरी यस अदालतबाट विवादित विषयको सन्दर्भमा नै पहिले आदेश भइसकेको भए सो आदेशसमेतको पालना गरी कानून निर्माण गरिनु पर्दछ। यस सम्बन्धमा यस अदालतबाट राजेन्द्र ढकालको हकमा रवीन्द्र ढकाल विरुद्ध गृह मन्त्रालयसमेत भएको (नेकाप. २०६४, जेष्ठ, निर्णय नं. ७८१०, पृष्ठ १६९) बन्दी प्रत्यक्षीकरण मुद्दामा मानव अधिकार तथा मानवीय कानून उल्लङ्घनका घटनामा दोषी प्रमाणित भएकाहरूलाई न त क्षमादान दिन सकिन्छ न त माफी दिन सकिन्छ भन्ने सिद्धान्त स्थापित भएको देखिन्छ।

१३. संविधानको धारा ११६ को उपधारा (१) मा मुद्दा मामिलाको रोहमा अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको सबैले पालना गर्नुपर्ने र उपधारा (२) मा मुद्दा मामिलाको रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या र प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्त नेपाल सरकार तथा सबै अड्डा अदालतहरूले मान्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था भएको देखिन्छ। यो व्यवस्था विधिको शासनको मेरुदण्डको रूपमा रहेको देखिन्छ। विधिको शासनको पालनाबाट नै स्थायित्व, उन्नयन र विकास हुन्छ। स्थायित्व, उन्नयन र विकासको लागि विधिको शासन स्थापित गरिनु पर्दछ। विधिको शासनमा विश्वास गर्ने संस्थाहरूले अदालतबाट भएको आदेशलाई उपेक्षा गर्न मिल्दैन। विधिभन्दा माथि व्यक्ति वा संस्था कुनै पनि हुन सक्दैन।
१४. राज्यका हरेक अंगहरूको आ-आफ्नो कार्यहरू तोकिएका हुन्छन्। ती कुनै एक अर्काका विरुद्ध लक्षित छैनन्। हरेक अंगले तोकिएको आ-आफ्नो कार्य गरेको खण्डमा मात्र राज्य सन्तुलितरूपमा विकास र समृद्धिको पथमा अग्रसर हुन्छ। राज्यका अंगहरू विधायिका, कार्यपालिका र न्यायपालिकाले पनि आ-आफ्नो कार्य गरेमा त्यो सार्थक र अपेक्षित हुन्छ। नीति निर्माण गर्ने काम र देशको प्रशासन सञ्चालन गर्ने काम कार्यपालिकाको क्षेत्रभित्र, कानून निर्माण गर्ने काम व्यवस्थापिका संसदको क्षेत्रभित्र र कानूनको व्याख्या गर्ने काम न्यायपालिकाको क्षेत्रभित्र पर्ने हुँदा यी तिनै अंगहरूले एक अर्काको अधिकार क्षेत्रमा हस्तक्षेप गर्न मिल्दैन। अदालतबाट भएको आदेश अन्यथा भएमा बाहेक कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाले मान्नुपर्ने हुन्छ। अतः अदालतबाट विभिन्न महत्त्वपूर्ण अवसरमा जारी भएका आदेश, निर्णय, निर्देशनको उपेक्षा गरी अर्को अंगले विपरीत दिशामा हिड्ने कोशिस गर्ने हो भने राज्य सुचारू रूपले सञ्चालन सम्भव हुँदैन। अदालतले आफ्नो स्वार्थ वा अभिष्टको लागि कुनै निर्णय वा आदेश गर्दैन। बरू जनताको न्यायको सर्वोपरितालाई हृदयंगम गरेर नै आदेश वा निर्णय गरेको हुन्छ। यस अवस्थामा आदेशबमोजिमका कार्यहरू राज्यका अंगहरूले एक आपसमा एक अर्का प्रति सम्मान, मैत्री र सहकारिताको भावनाले प्रेरित भएर गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ।
१५. कानून बदर माग गरेको सम्बन्धमा अदालतले आफूसमक्ष आएका विवादको निरूपण गर्दा विधायिकी कानूनहरू प्रारम्भमा संविधानसम्मत नै भएको अनुमान गर्दछ। प्रारम्भिकरूपमा शंकाको सुविधा विधायिकी कानूनको पक्षमा नै जान्छ। विधायिकी कानून बदर गर्दा अदालतले आफूलाई संयमित र आत्मनियन्त्रणमा राखेको हुन्छ। कुनै विधायिकी कानून संविधानको प्रावधानसँग प्रत्यक्ष मेल नखाने देखिएको र संविधान प्रदत्त जनताको मौलिक हकमा प्रतिकूल असर परेको देखिएको अवस्थामा त्यसलाई अन्यथा गर्नु अघि यस अदालतले विधायिकी असल नियतको पक्षमा नै आफ्नो खोजीलाई जारी राख्दछ। तर त्यति हुँदाहुँदै पनि विधायिकी कानून संविधानविपरीत भई जनताको मौलिक हकमा अनुचित बन्देज लगाउने गरी जारी भई विधायिकी दुर्भावना वा स्वेच्छाचारिता जस्ता कमी कमजोरीका गन्ध आएमा यस अदालतले त्यस्तो कानूनलाई बदर वा संशोधन वा परिमार्जन गर्ने गरी आदेश गर्न सक्छ।
१६. अब यस सन्दर्भमा यस अदालतबाट पटक-पटक गम्भीर मानव अधिकारका उल्लङ्घनका दोषीहरूलाई कानूनको दायरमा ल्याई पीडितलाई न्यायको महसुस गराउन, परिपुरणको व्यवस्था गर्नु र मेलमिलापको वातावरण बनाइ दण्डहिन्ता अन्त्य गर्न आदेश जारी भइरहने तर राज्यका जिम्मेवार निकायबाट त्यसको उपेक्षा र उल्लङ्घन भई रहेमा विधिको शासनको अवमूल्यन हुन्छ।
१७. प्रस्तुत विवादमा निवेकहरूले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २६ र २९ संविधानको धारा १०७(१) बमोजिम बदर गरी धारा १०७(२) बमोजिम दफा २(ज) पछि २(ज१), थप गरी ३(२) मा आयोगको आयुक्तमा महिलाको समानुपातिक सहभागिताको व्यवस्था र दफा ११ को उपदफा (४) पछि प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश थप गरी समानुपातिक संख्यामा महिला कर्मचारीको व्यवस्था होस भन्ने माग गरेको सम्बन्धमा हेर्नु पर्ने देखियो।
१८. निवेकहरूले सो ऐनको दफा २(ज) पछि दफा २(ज१) र दफा ११ को उपदफा (४) पछि प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश थप गरी पाउन माग गरेको सम्बन्धमा विचार गर्दा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(१) अनुसार

संविधानद्वारा प्रदत्त हकउपर अनुचित बन्देज लगाएकोले वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानून संविधानसँग बाझिएमा बाझिएको हदसम्म सो कानून वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरिने हो। संविधानको अभिभावकीय अभिभारा सर्वोच्च अदालतलाई बहन गराएको यो धारा १०७(१) को उद्देश्य संविधानसँग विधायिकी कानून बाझिए बाझिएको हदसम्म अमान्य गर्ने अख्तियारीसँग सम्बन्धित छ। धारा १०७(१) ले अन्ततः संविधानको सर्वोच्चता कायम रहोस भन्ने अभिप्राय राखेको हुन्छ। कानूनको अवैधताको प्रश्नमा सर्वोच्च अदालतको ध्यानाकर्षण गराउने जिम्मेवारी नेपाली नागरिकको हो। नागरिकलाई राज्यले दिएका हकले संविधानमार्फत मूर्तता प्राप्त गरेका हुन्छन्। संविधानअन्तर्गत बन्ने ऐन संविधानका प्रावधानअनुरूप बनेको हुनुपर्दछ। संविधान प्रतिकूल बनेमा संविधानवादका मूल्य र मान्यता प्रतिकूल बनेको मान्नुपर्ने हुन्छ। तर बन्दै नबनेको कानूनलाई अव अमुक दफा थप गरी यस्तो कानूनी व्यवस्था थप गर्नु वा राख्नु भनी विधायिकी क्षेत्राधिकारमा हस्तक्षेप गर्न मिलेन।

१९. निवेदकहरूले दफा ३ को उपदफा (२) मा आयोगको आयुक्तमा समानुपातिक सिद्धान्तबमोजिम आयोगमा समानुपातिक महिला पदाधिकारीको व्यवस्था हुनुपर्दछ भन्ने जिकिर पनि उठाएको देखिन्छ। उक्त दफा ३(२) मा कम्तीमा एक जना महिला रहने गरी अध्यक्षसहित पाँच जना सदस्यहरू रहनेछन् भन्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधानले राज्यको हरेक निकायमा समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुने कुरालाई सिद्धान्तको रूपमा स्वीकार गरिसकेको छ।
२०. वस्तुतः सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनसम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य तथ्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, पीडक पीडितविच मेलमिलाप गराउन, पीडितलाई परिपुरणको व्यवस्थालगायत त्यस्तो घटनासँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारवाहीको लागि सिफारिस गर्ने कामसमेतका लागि उच्चस्तरीय बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन हुने हो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले सो संविधान जारी भएको ६ महिनाभित्र त्यस्ता आयोग गठन गरिसक्नु पर्ने व्यवस्था गरेकोमा तत्काल आयोग गठन हुन नसकी करिब सात वर्षपछि आयोग गठन भएको एकातर्फ देखिन्छ भने अर्कोतर्फ आयोगमा महिला पदाधिकारीको संख्या दफा ३ बमोजिम गठित सिफारिस समितिले गरेको सिफारिसबमोजिम हुने देखिन्छ। विपक्षीहरूको लिखित जवाफबाट सिफारिस समितिले पाँच जना पदाधिकारीमध्ये पूरै पदाधिकारी महिला रहने गरी वा एक जनाभन्दा बढी संख्यामा पनि सिफारिस गर्ने सक्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। त्यसलाई बिना आधार र कारण इन्कार गर्न मिल्दैन। त्यसमा पनि आयोगमा अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको नियुक्ति भई सकेबाट सो विषयवस्तुको औचित्य र सान्दर्भिकता नै समाप्त भई सकेको देखिन्छ। तसर्थ निवेदकहरूले दफा २(ज) पछि २(ज१), दफा ११ को उपदफा (४) पछि प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश र दफा ३(२) मा संशोधन गरी पाउन माग गरेको तर्फ निवेदन दाबी पुग्न सक्दैन।
२१. दफा २६ र २९ बदरको माग गरेको तर्फ हेर्दा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलापसम्बन्धी कानूनको व्यवस्था गर्नु राज्यको संवैधानिक दायित्व हो। यसलाई मूल कानून संविधानले आत्मासात गरिसकेको छ। यस क्रममा मिति २०६९।१२।१ मा "बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ जारी भएको देखिन्छ। सो अध्यादेशमा राखिएका कानूनी व्यवस्थामध्ये दफा १३, २३, २५ र २९ समेतका प्रावधानहरू उपर आपत्ति जनाई संवैधानिक परीक्षणको लागि यस अदालतमा निवेदक माधवकुमार बस्नेतसमेतले ०६९-WS-००५७ र रामकुमार भण्डारीसमेतले ०६९-WS-००५८ को दायर गरेको रिट निवेदन (ने.का.प. २०७०, पौष, निर्णय नं. ९०५१, पृष्ठ ११०१) मा सो अध्यादेशको दफा १३, २३, २५ र २९ बदर गरी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेतको नाममा निम्न लिखित आदेश भएको देखिन्छ।

क) अध्यादेशको दफा २३ को क्षमादान माफीसम्बन्धी व्यवस्थाले अध्यादेशको दफा २(ज) मा समावेश भएका कसुरहरूमा समेत समग्रमा क्षमादानको सिफारिस नगर्ने प्रत्याभूती दिएको नदेखिएको र माफीको प्रक्रियाको

विषय बनाएको एवं माफी प्रक्रियामा पीडितको सहभागिता र सहमतीलाई अनिवार्य नबनाई गौण बनाएको देखिकोले पीडितको न्यायसम्बन्धी मौलिक हकअन्तर्गत जीवन, स्वतन्त्रता, सूचनाको हक, यातना विरुद्धको हकलगायत एवं न्यायको मान्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएकोले सो व्यवस्थालाई पुनरावलोकन गरी परिमार्जन र संशोधन गर्नुपर्ने।

- ख) दफा २५ र २९ को व्यवस्थाबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका आरोपका दोषी देखिएका व्यक्तिउपरको फौजदारी अभियोजन निश्चित सहज र निर्बाध नबनाई कार्यापालिकाको विवेकाधीन एवं अनिश्चितरूपमा राखिएको भई न्यायमा अवरोध पुग्ने प्रकृतिको देखिएकोले सो व्यवस्थालाई संविधान र कानूनसङ्गत बनाउनु पर्ने।
- ग) आयोगले सिफारिस गरेको वा मन्त्रालयको पत्रआनुसार महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउनु पर्ने ठहर गरेपछि मुद्दा चलाउँदा मुद्दा चलाउने हदम्याद तोकिएको र हदम्याद ३५ दिन तोकिएको कारणबाट हदम्यादभित्र मुद्दा नचलाएमा न्यायमा पर्ने प्रभाव एवं सोसम्बन्धी उत्तर दायित्वसमेत किटान गरेको नदेखिएको साथै त्यस्तो गम्भीर कसुरमा अल्प हदम्याद तोक्दा मानव अधिकार कानूनको उल्लङ्घनको घटनामा दण्डहीनताको अवस्था सिर्जना हुन सक्ने हुनाले समेत उक्त व्यवस्था संविधानको मौलिक हक एवं न्यायसम्बन्धी व्यवस्था र संविधानले अंगिकार गरेको न्यायको मान्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएकोले उपरोक्तबमोजिम संविधान र न्यायसङ्गत हुने गरी संशोधित र परिमार्जन गर्नुपर्ने।
- घ) माथि उल्लिखित व्यवस्थाको अतिरिक्त सत्य निरूपण एवं मेलमिलापको बृहद व्यवस्थापनको लागि गम्भीर मानवअधिकार विरोधी फौजदारी कार्यको अपराधिकरणको लागि कानूनी व्यवस्था गर्न, मेलमिलापको भावना प्रवर्धन गर्न व्यापक अभियान सञ्चालन गर्न, पीडित एवं पीडितको परिवारको लागि यथेष्ट आर्थिक, कानूनी एवं संस्थागत व्यवस्थासहित परिपुरणको व्यवस्था गर्न, सत्य निरूपण एवं मेलमिलाप आयोगको स्वायत्तता एवं निष्पक्षताको सुनिश्चितताको लागि द्वन्द्वकालमा सशस्त्र विद्रोहको पक्षमा वा सो विद्रोहको दमन वा प्रशासनमा संलग्न भई कुनै रूपमा द्वन्द्वका पक्षरत वा सम्बन्धित भएका व्यक्तिहरू बाहेकका तथा मानव अधिकार उल्लङ्घनको नकारात्मक अभिलेख नभएका व्यक्तिहरू सम्मिलित हुने गरी अन्तर्राष्ट्रियरूपमा स्वीकृत मापदण्डसमेतको आधारमा त्यस्तो आयोगको गठन गर्ने, पीडितहरूले आफ्नो सत्य भन्न सक्ने र प्रभावकारी ढंगले प्रतिरक्षा गर्न सक्ने प्रयोजनको लागि पीडित एवं साक्षी संरक्षणसम्बन्धी कार्यक्रम बनाई लागूगर्न र उनीहरूको व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरणको संरक्षण गर्ने, आवश्यकता अनुसार बन्द इजलासबाट सुनुवाई हुने वा श्रव्यदृष्यको माध्यमबाट दूर सुनुवाइलगायतको उपयुक्त व्यवस्थापन गर्ने गरी कानूनको परिमार्जन गर्ने र कार्यान्वयन चरणमा व्यवहारिक उपायहरू अपनाउने।
- ड) आयोगले माफीलगायतको विषयमा अपनाउनु पर्ने मापदण्डको लागि कानूनमा नै आधारभूत कुराको किटान वा पीडितको हित प्रतिनिधित्व गर्ने संस्था, मानव अधिकार कानून विशेषज्ञ एवं सरोकारवाला पक्षहरू सम्मिलित भएको विषय विशेषज्ञको टोलीको सहयोग लिई उक्त अध्यादेश परिमार्जित गर्नु।

२२. उक्त आदेश भएपश्चात बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, मिति २०७१।१।२८ गते देखि लागू हुने गरी जारी भएको भन्ने कुरा नेपाल सरकारबाट प्रकाशित राजपत्र, खण्ड ६४, वैशाख २८ गते, २०७१ साल (अतिरिक्त २) बाट देखिन्छ। सो ऐनमा उल्लिखित निर्देशनात्मक आदेशबमोजिम मानव अधिकार र मानवीय कानून उल्लङ्घनका घटनाको सम्बोधन गर्न नसकेको हुँदा सोमा समावेश गरिएका व्यवस्था मध्ये १३, २२, २३, २४, २५, २६ र २९ लगायतका समस्याग्रस्त प्रावधानहरूलाई असंवैधानिक घोषणा गरी निष्प्रभावी गराई पाउन निवेदक सुमन अधिकारीसमेतले यस अदालतमा निवेदन दिएको देखिन्छ। उक्त निवेदनमा यस अदालतको विशेष इजलासबाट मिति २०७१।११।१४ गते विवादको निरूपण गर्ने क्रममा ऐनको दफा १३ को उपदफा (२)

र (४) को व्यवस्था संविधान र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका सिद्धान्तसमेत प्रतिकूल नभई अनुकूल नै रहेको हुँदा बदर घोषित गर्न नपर्नेसमेत व्यहोरा उल्लेख भई दफा २६ (२) मा प्रयुक्त...आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका...भन्ने शब्दावली र दफा २९ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त... नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चलाउन... भन्ने व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १२, १३, २४ र १३५ समेतको विपरीत हुँदा आजैका मितिदेखि बदर घोषित हुने ठहर्छ। अब सो ऐनमा नपरेका वा परेर पनि अस्पष्ट भएका तथा संविधान, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानूनसमेतसँग असङ्गत भएको कारणले कार्यान्वयन गर्न नमिल्ने व्यवस्थाहरू राजेन्द्र ढकाल, लिलाधर भण्डारी र माधवकुमार बस्नेतसमेत निवेदक भएका मुद्दाहरूमा यस अघि र प्रस्तुत रिट निवेदनमा जारी गरिएका आदेश, निर्देशन र व्याख्याहरू प्रतिकूल नहुने गरी कार्य गर्नु गराउनु भनी सम्बन्धित आयोग तथा नेपाल सरकार समेतका नाममा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (२) बमोजिम यो आदेश जारी गरिदिएको भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ।

२३. उक्त आदेशमा लिलाधर भण्डारी, राजेन्द्र ढकाल र माधवकुमार बस्नेतले दायर गरेको रिट निवेदनमा भएको आदेशसमेतको उल्लेख भएको देखिँदा उक्त रिट निवेदनहरूमा भएको आदेशलाई पनि हेरिनु पर्ने हुँदा राजेन्द्र ढकाल र माधवकुमार बस्नेत निवेदक भएको निवेदनमा भएको आदेशको व्यहोरा माथिको प्रकरणमा उल्लेख भइसकेको हुँदा थप उल्लेख गर्नु आवश्यक भएन। त्यसमा सोहीबमोजिम हुने हुन्छ। लिलाधर भण्डारी रिट निवेदक भएको निवेदनमा यस अदालतको संयुक्त इजलासबाट संक्रमणकालीन न्यायको सम्बन्ध (ने.का.प. २०६५, पौष, निर्णय नं. ८०१२, पृष्ठ १०८६) मा व्याख्या र विवेचना गर्दै देहायबमोजिमको आदेश जारी भएको पाइन्छ।

- १) संक्रमणकालीन न्यायमा द्वन्द्वकालका घटनाहरूको समग्रतामा मूल्याङ्कन गरी अपराध अनुसन्धान र अभियोजन, सत्य अन्वेषण (Truth seeking), क्षतिपूर्ति (Reparation), संस्थागत सुधार (Institutional reforms), परीक्षण (Vetting) लगायतका विविध पक्षहरूमा चरणबद्ध विचार गर्नुपर्ने।
- २) द्वन्द्वकालमा भएका मानवीय कानून मानव अधिकार उल्लङ्घनका गम्भीर कसुरहरू रोक्ने, ती कसुरहरू दोहोरिन नदिने, पीडितमा सुरक्षा र आत्मसम्मानको भाव उदबोधन गराउने...राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानूनी राज्यको पुनस्थापना गर्ने, अन्ततः शान्ति बहालीको मार्गमा योगदान पुर्याउने नै संक्रमणकालीन न्यायका मुख्य अभिष्टहरू हुने।
- ३) द्वन्द्वको अवस्था जे भएपनि व्यक्तिको जीउ, ज्यान र सम्पत्तिको हक अनुल्लङ्घनीय रहन्छन्। द्वन्द्वको कारणले मात्रै कसैको वैयक्तिक वा साम्पत्तिक हकमा हस्तक्षेप वा उल्लङ्घन गरेको कार्यले वैधता प्राप्त गर्न नसक्ने हुँदा कानून प्रदत्त हक हननको हरेक कार्य गैरकानूनी नै मानिने।
- ४) संविधानअन्तर्गत स्थापित हकहरूको प्रयोग वा प्रचलनमा शान्ति सम्झौताले पनि प्रतिवद्धता जाहेर गरेको हुँदा हक प्रचलन गराउने प्रयोजनको लागि आनुषांगिकरूपमा अदालतले शान्ति सम्झौतामा अभिव्यक्त मूल्य वा मान्यताको सम्बन्धमा प्रासंगिकरूपमा राज्यको ध्यानाकर्षण गराउन मिल्ने।
- ५) संविधानले सम्पत्तिलाई मौलिक हकको रूपमा सम्मानजनक र प्रभावकारी स्थान दिएको हुनाले कानूनबमोजिम अधिग्रहण गरेको अवस्थामा बाहेक सम्पत्तिको गैरकानूनी कब्जालाई वैध ठहराउने कुनै पनि राजनैतिक वा अन्य चेष्टा मान्य हुन नसक्ने।
- ६) संविधानको आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा स्वीकृत सम्पत्तिको हक सहितको मौलिक हक, कानूनी राज्य र उत्तरदायी सरकारका सिद्धान्तहरू विपरीत सम्पत्तिको वास्तविक धनीलाई सम्पत्तिको उपभोग गर्न वा हक हस्तान्तरण गर्न नदिनु भनेको मौलिक हकमा नै प्रहार गर्नु हो। संविधान विपरीतको यस्तो व्यवहार कायम रहन दिने हो भने कुनै संविधान बनाउनु वा त्यसमा कानूनी राज्य, स्वतन्त्र न्यायपालिका, मौलिक अधिकार आदिको व्यवस्था गर्नुको कुनै अर्थ नरहने।

- ७) ठूलो संख्यामा वा सामुदायिकरूपमा व्यक्तिगत सम्पत्तिको स्वतन्त्रताको हकको उल्लङ्घन भइरहन्छ भने राज्यले हस्तक्षेपकारी भूमिका निर्वाह गरी कानूनको कार्यान्वयन गरी स्थितिलाई सामान्य बनाउनु अनिवार्य कर्तव्य हुने।
- ८) द्वन्द्वकालमा...मौलिक एवं मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटना र संक्रमणकालीन न्यायका समस्याहरू बारे खास संयन्त्र एवं कार्यक्रम मार्फत सम्बोधन गर्नुपर्ने आवश्यकतातर्फ नेपाल सरकारको ध्यानाकर्षण हुनुपर्ने देखियो।
- ९) सो प्रयोजनको लागि...कानून कार्यान्वयन निकायको प्रतिनिधि एवं राजनैतिक व्यक्तिहरू समेत समावेश भएको बढीमा पाँच सदस्यीय जिल्ला स्तरीय सम्पत्ति फिर्तासम्बन्धी समिति गठन गरी सो समितिमार्फत माथि उल्लेखित प्रक्रिया पूरा गरी कब्जा भएको सम्पत्ति फिर्ता गर्नु गराउनु... सम्पत्तिमा भएको हानि नोकसानी वा हास तथा कब्जा भएको सम्पत्तिबाट आय हुनेमा सो आयमा भएको हालसम्मको नोकसानीको मूल्याङ्कन गरी सो नोकसानीको क्षतिपूर्तिसमेत यो आदेश प्राप्त भएको मितिले ३ महिनाभित्र निवेदकको मागबमोजिम सम्पत्तिको वास्तविक धनी व्यक्तिहरूलाई फिर्ता दिनु, दिलाउनु र सम्पत्ति कब्जा भएको कारण क्षतिबाट पीडित हुन पुगेकालाई राहत पुर्याउन क्षतिपूर्तिको लागि एउटा कोष खडा गर्नु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय समेतको नाउँमा नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १०७(२) बमोजिम परमादेशको आदेश जारी गरिदिएको छ।
२४. साविकमा बहाल रहेको बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ का सन्दर्भमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन गर्ने सम्बन्धमा र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्नेसम्बन्धी व्यवस्था एउटै अध्यादेशमार्फत गरिएको तथा अध्यादेशका प्रावधानहरूमध्ये मेलमिलाप, क्षमादान, कारवाहीको सिफारिस र मुद्दा चलाउनेसम्बन्धी व्यवस्थाहरू विवादित बनेका देखिन्छन्।
२५. हाल लागू गरिएको ऐनमा पनि दुवै आयोगको गठनसम्बन्धी व्यवस्था एउटै कानूनमा समेटिएको कुरामा भिन्नता देखिँदैन। त्यस्तै मेलमिलाप, क्षमादान, कारवाहीको सिफारिस र मुद्दा चलाउनेसम्बन्धी व्यवस्थाहरूको अन्तर्वस्तु वा सारमा समानता नै रहेको पाइन्छ।
२६. यस अदालतबाट जारी गरिएका उल्लिखित आदेशलाई पालना नगरी कुनै प्रयत्न नै नगरी यस अदालतबाट कुनै आदेश नै नभए जस्तो सम्झी प्रत्यर्थी नेपाल सरकारले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को एकिकृत विधेयक पेश गरी संविधानसभाको हैसियतमा रहेको व्यवस्थापिका संसदबाट पारीत भई मिति २०७१।१।२८ देखि प्रारम्भ भएको देखियो।
२७. साथै बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को सम्बन्धमा यस अदालतले यसअघि यस्तै प्रकृतिको अध्यादेशको सम्बन्धमा मूलरूपमा औल्याइएका अदालत र आयोगबिचको अन्तरसम्बन्ध, मेलमिलापको दायरा, क्षमादान, परिपुरण (पीडितलाई उपलब्ध गराइने क्षतिपूर्ति, सुविधा वा सहूलियत) र माफी तथा मुद्दा चलाउनेसम्बन्धी साविक अध्यादेशमा भएका व्यवस्थाहरूमा तात्त्विक भिन्नता नआउने प्राय उहीरूपमा स्थापित गरेको देखियो।
२८. निवेदकहरूले यस ऐनअन्तर्गतको कसुरमा मुद्दा दायर गर्ने ३५ दिनको हदम्यादको व्यवस्था गरेको कारण द्वन्द्वकालका पीडितहरू न्याय र परिपुरणबाट वञ्चित भएका भन्ने जिकिर लिएको देखिन्छ। हाल जारी भएको ऐनमा हदम्यादको सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था भएको देखिँदैन। बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ को दफा २९ को उपदफा (४) मा ३५ दिनको हदम्यादको व्यवस्था भएको देखिन्छ। सो व्यवस्थाउपर माधवकुमार बस्नेत (ने.का.प. २०७०, पौष, निर्णय नं ९०५१, पृष्ठ ११०१) रिट निवेदक भएको रिट निवेदनमा यस अदालतबाट गम्भीर अपराधमा सीमित हदम्याद नहुने भनी आदेश गरिसकिएको छ।

२९. अतः बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा नपरेका वा परेर पनि अस्पष्ट भएका तथा संविधान, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानूनसमेतसँग असङ्गत भएको कारणले कार्यान्वयन गर्न नमिल्ने व्यवस्थाहरूका सम्बन्धमा राजेन्द्र ढकाल, लिलाधर भण्डारी, सुमन अधिकारी र माधवकुमार बस्नेतसमेत निवेदक भएका मुद्दाहरूमा यसअघि जारी गरिएका तथा प्रस्तुत रिट निवेदनमा भएको आदेश, दिइएका निर्देशन र व्याख्याहरू प्रतिकूल नहुने गरी कार्य गर्नु गराउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (२) बमोजिम ध्यानाकर्षणसहितको निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिदिएको छ। विपक्षीहरूको जानकारीको लागि प्रस्तुत आदेशको प्रतिलिपि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत पठाई प्रस्तुत रिट निवेदनहरूको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाइ दिनु।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं।

न्या. ओमप्रकाश मिश्र

न्या. देवेन्द्र गोपाल श्रेष्ठ

इजलास अधिकृत: भीमबहादुर निरौला

इति संवत् २०७२ साल वैशाख ३ गते रोज ५ शुभम्।

१२. अनिता न्यौपाने थपलियासमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयसमेत,

सर्वोच्च अदालत

सयुक्त इजलास

इजलास माननीय न्यायाधीश श्री ओम प्रकाश मिश्र

माननीय न्यायाधीश श्री केदार प्रसाद चालिसे

मुद्दा नं. २०६७-WO-११०५

आदेश मिति: २०७३।०९।२०

विषय:- परमादेश।

ललितपुर जिल्ला ललितपुर उप म.न.पा. वडा नं. ५ मानभवन स्थित कानून सहयोग तथा परामर्श केन्द्र (ल्याक) को तर्फबाट अख्तियार प्राप्त भै आफ्नो हकमा समेत ऐ. ऐ. वस्ने अधिवक्ता अनिता न्यौपाने थपलियासमेत।

विरुद्ध

नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालय सिंहदरवार काठमाडौंसमेत।

आदेश

न्या.: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र धारा १०७ (२) बमोजिम यस अदालतको क्षेत्राधिकार अन्तर्गतको भई दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य एवं आदेश यसप्रकार रहेको छ :

विभिन्न कारणबाट बेपत्ता हुने व्यक्ति मध्ये अधिकांश व्यक्तिहरू घरको मुख्य व्यक्ति बाबु र श्रीमान रहेको तथ्याङ्कले देखिएको छ। यसरी घरको मुख्य संरक्षक व्यक्ति बेपत्ता भएको अवस्थामा परिवारको हेरचाह, पालनपोषण, शिक्षा दिक्षा लगायतका सम्पूर्ण पारिवारिक दायित्व तथा जिम्मेवारी सहसंरक्षकमा स्वतः जान्छ। यसरी पारिवारिक जिम्मेवारी वहन गर्ने क्रममा विभिन्न प्रकारका आर्थिक, सामाजिक, व्यवहारिक तथा नैतिक जिम्मेवारी वहन गर्नु पर्ने अवस्था स्वभाविक रूपमा नै सिर्जना हुन्छ। यस्तो अवस्थामा मुख्य संरक्षकको नाममा रहेको सम्पत्तिको हकमा भने बेचबिखन तथा अन्य कारोवार गर्न सक्ने अधिकार कानूनले प्रत्याभूत नगरेको कारण बेपत्ता व्यक्तिका परिवारले शिक्षा स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत आवश्यकताबाट नै वन्चित हुनु परेको कयौं उदाहरणहरू छन्। सामान्यतया नेपालको कानूनी व्यवस्था अनुसार अंश अपुताली तथा बकसपत्र आदि तरिकाबाट सम्पत्तिको हक हस्तान्तरण हुने गर्दछ। अंश व्यक्तिको जन्मसिद्ध तथा नैसर्गिक अधिकार हो। तर त्यसरी बेपत्ता भएका व्यक्तिलाई प्रतिवादी बनाई मुद्दा दर्ता गर्न विपक्षीको वतन खुलाउने तथा म्याद तामेली सम्बन्धमा कार्यविधिगत समस्या हुन जाने साथै निज बेपत्ता व्यक्ति जिवित छन् वा मृत छन् भन्ने सम्बन्धमा निक्क्यौल नभएको अवस्थामा अंश मुद्दाबाट हकवालालाई पारिवारिक जिम्मेवारीको साथै लामो अदालती प्रकृयाबाट बारम्बार पीडित हुन जान्छ। त्यसैगरी अपुतालीको हकमा हेर्ने हो भने व्यक्तिको मृत्यु पश्चात अपुताली निजको नजिकको हकवालामा सर्छ भनी मुलुकी ऐन अपुतालीको महलले व्यवस्था गरेको छ। संविधान लगायत अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता समेतले सुनिश्चित गरेका व्यक्तिको सम्पत्ति सम्बन्धी अधिकार बेपत्ता भएका परिवारका सदस्यहरू विशेष गरी निजका श्रीमती र छोरा छोरीहरूको हकको प्रचलनको लागि विशेष कानूनको अभावमा सम्पत्ति विक्री वितरण, हक हस्तान्तरण तथा अन्य कारोवार गर्नबाट वन्चित भएवाट निजहरूको सम्पत्ति सम्बन्धी हक हनन भएको अवस्था छ। देशको राष्ट्रिय कानूनहरूलाई हेर्ने हो भने प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३२ अनुसार यदि कुनै बेपत्ता भएको व्यक्तिको सम्बन्धमा स्वभाविक रूपमा जानकारी पाउने कुनै व्यक्तिले निजको सम्बन्धमा १२ वर्ष देखि कुनै जानकारी पाएको छैन भनि प्रमाणित भएमा उक्त व्यक्ति मृत मानिन्छ भन्ने प्रावधान रहेको छ। मुख्य संरक्षक बेपत्ता भएको अवस्थामा परिवारको सम्पूर्ण पारिवारिक सामाजिक तथा आर्थिक दायित्व स्वतः सह-संरक्षकमा सर्ने जाने साथ साथै मुख्य संरक्षक रहेको अवस्थामा लगाएको सम्पूर्ण ऋणको दायित्व समेत मुलुकी ऐन लेनदेन व्यवहारको महलको २२ नं. बमोजिम स्वतः परिवारका सदस्यमा पर्न जान्छ। बेपत्ता भएका व्यक्तिले लगाएको ऋण असुल उपर गर्न निजको श्रमिती तथा छोरा छोरीलाई धरपकड गरिन्छ तर निज बेपत्ता भएको मुख्य संरक्षकको नाममा भएको अचल सम्पत्तिको बेचबिखन गर्न तथा अन्य कारोवार गर्ने हकमा भने व्यक्ति बेपत्ता

भएको १२ वर्षसम्म पर्खनु पर्ने कानूनी प्रावधान भएकोले त्यस्तो बेपत्ता भएका परिवारका सदस्यहरू विशेष गरी श्रीमती तथा छोरा छोरी बारम्बार पीडित हुन पर्ने अवस्थाको सृजना भएको छ। तर बेपत्ता भएका व्यक्तिको परिवारको सम्पत्ति सम्बन्धी हकको प्रचलनको लागि कुनै विशेष कानून नभएकोले यो निवेदन लिई उपस्थित भएका छौं। संविधानद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनको लागि बेपत्ता भएको व्यक्तिको १ भाग अंश छुट्याई अन्य अंशियार श्रीमती तथा छोराछोरीको हकमा कानून बमोजिम सम्बन्धित मालपोत कार्यालयमा निवेदन दिई आफ्नो भागको सम्पत्ति अंश नामसारी गरी चलन समेत चलाउनको लागि मुलुकी ऐन अंशबण्डाको महलमा संशोधन गरी नयाँ कानून बनाउन तथा प्रमाण ऐन २०३१ को दफा ३२ ले व्यवस्था गरेको समय भुक्तान भएपश्चात निजको हकवालाले बाँडी खान पाउने गरी कानून बनाउनको लागि विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेश वा अन्य जो चाहिने आज्ञा आदेश वा पूर्जा जारी गरी पाउँ भन्ने रिट निवेदन पत्र।

यसमा के कसो भएको हो, निवेदकको माग बमोजिमको आदेश किन जारी हुनु नपर्ने हो। निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी गर्न नपर्ने कुनै आधार र कारण भए सो सहित यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाको म्याद बाहेक १५ दिनभित्र सम्बन्धित कागज साथै राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मार्फत लिखित जवाफ पेश गर्नु भनी विपक्षीहरूलाई रिट निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियम बमोजिम पेश गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०६८/०२/२२ को आदेश।

प्रस्तुत रिट निवेदनमा मूलतः भैरहेको कानूनी व्यवस्थामा संशोधन गरी बेपत्ता भएका व्यक्तिको परिवारलाई संवोधन गर्ने गरी कानूनमा परिमार्जन गर्ने मुख्य दाबी लिएको देखिएकोले यदि राज्यले आवश्यक ठानेमा यस विषयलाई समयानुकूल परिमार्जन वा संशोधन गर्न सक्ने नै भएको भन्ने भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

मुलुकी ऐनलाई विस्थापित गरी नयाँ कानूनी व्यवस्था आत्मसात गर्ने उद्देश्यले कानून तथा न्याय मन्त्रालयबाट देवानी कानूनको संशोधन र एकिकरण गर्न बनेको विधेयक, देवानी मुद्दाको कार्यविधि - सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकिकरण गर्न बनेको विधेयक लगायतका विधेयकहरू व्यवस्थापिका संसदमा दर्ता भैसकेको सन्दर्भमा उल्लेखित कानूनी व्यवस्थाका सम्बन्धमा निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी गर्नु पर्ने अवस्था विद्यमान नभएकोले रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद् कार्यालयको लिखित जवाफ।

राज्यमा के कस्ता कानून बनाउनु पर्ने हो भन्ने विषय विधायिकाको एकलौटी अधिकारक्षेत्र हो। कानून बनाउने कार्यक्षेत्र यस मन्त्रालयको पर्दैन। देवानी कानूनको संशोधन र एकिकरण गर्न बनेको विधेयक, देवानी मुद्दाको कार्यविधि सम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकिकरण गर्न बनेको विधेयक लगायतका विधेयकहरू व्यवस्थापिका संसदमा दर्ता भैसकेको सन्दर्भमा उल्लेखित कानूनी व्यवस्थाका सम्बन्धमा निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी गर्नु पर्ने अवस्था विद्यमान नभएकोले रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने स्थानीय विकास मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

निवेदकले रिट निवेदनमा यस मन्त्रालयको के कुन कारवाहीले निवेदकको मौलिक हकमा हनन भएको हो खुलाउन सक्नु भएको छैन। व्यक्तिको सम्पत्तिको हस्तान्तरणमा यस मन्त्रालयको कुनै भूमिका नरहने हुँदा विपक्षी बनाइनु पर्ने होइन। रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

विपक्षीको निवेदन जिकिर संगोलको सम्पत्ति भएका कुनै व्यक्ति बेपत्ता भएमा निजको भाग छुट्याई अन्य अंशियार विच सम्पत्ति बाँडफाँड हुन सक्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ। कुनै व्यक्ति बेपत्ता भएको हो होइन भन्ने विषय सक्षम अदालतको निर्णयको आधारमा मात्र निर्धारण गरिने विषय हो। हालसालै नेपाल सरकारले व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्तुत गरेको देवानी संहिता २०६७ को दफा ४० को उपदफा (४) मा विना सूचना बेपत्ता भएको व्यक्तिको सम्बन्धमा न्यायिक घोषणा गरी पाउन सरोकारवालाले अदालतमा निवेदन दिन सक्ने र सो विषयमा अदालतले आवश्यक सबूत प्रमाण बुझी सो व्यक्तिको सम्बन्धमा मृत्युको न्यायिक घोषणा गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको हुँदा सो विधेयक व्यवस्थापिका संसदबाट पारित भएपछि बेपत्ता भएका व्यक्तिको मृत्युको सम्बन्धमा चाँडै न्यायिक घोषणा हुन सक्ने भई अंशियार बीच अंशबण्डा गर्न बाधा नपर्ने भएकोले सो

विषयमा छुट्टै कानूनी व्यवस्था गर्न नपर्ने भएबाट रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्ने कानून तथा न्याय मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

नियम बमोजिम दैनिक पेशी सूचीमा चढी पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको मिसिल कागजात अध्ययन गरी रिट निवेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरू श्री पुण्यशिला दवाडी, विद्वान अधिवक्ता श्री अनिता न्यौपाने थपलिया तथा विद्वान अधिवक्ता श्री सकुन्तला बस्नेतले संविधान लगायत अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौता समेतले सुनिश्चित गरेको व्यक्तिको सम्पत्ति सम्बन्धी अधिकार बेपत्ता भएका परिवारका सदस्यहरू विशेष गरी निजका श्रीमती र छोरा छोरीहरूको हकको प्रचलनको लागि विशेष कानूनको अभावमा सम्पत्ति विक्री वितरण हक हस्तान्तर तथा अन्य कारोवार गर्न नसक्ने भएबाट शिक्षा स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत आवश्यकताबाट नै बन्चित हुनु परेको छ । बेपत्ता भएका व्यक्तिलाई प्रतिवादी बनाई मुद्दा दर्ता गर्न वतन खुलाउने तथा म्याद तामेली सम्बन्धमा कार्यविधिगत समस्या रहन गएको छ । बेपत्ता भएका व्यक्तिले लगाएको ऋण असुल उपर गर्न निजको श्रीमती तथा छोरा छोरीलाई धरपकड गरिन्छ तर निज बेपत्ता भएका मुख्य संरक्षकको नाममा भएको अचल सम्पत्तिको बेचबिखन गर्ने तथा अन्य कारोवार गर्ने हकमा भने व्यक्ति बेपत्ता भएको १२ वर्षसम्म पर्खनु पर्ने कानूनी प्रावधान भएकोले आश्रित परिवार पीडित हुनु परेको छ । तसर्थ निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी हुनु पर्दछ भनी तथा विपक्षी नेपाल सरकारका तर्फबाट उपस्थित महान्यायाधिवक्ता कार्यालयका विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री गिता प्रसाद तिमिल्सिनाले निवेदकहरूले माग गरेको विषयमा प्रस्तावित देवानी कानूनको संशोधन र एकिकरण गर्न बनेको विधेयकको दफा ४० को उपदफा (४) मा व्यवस्था गरी कानून निर्माण कार्य हुने नै भएकोले निवेदन माग बमोजिमको आदेश जारी गरी रहनु पर्ने अवस्था छैन भनी प्रस्तुत गर्नु भएको बहस समेत स्नियो ।

अब निवेदकको माग बमोजिम रिट जारी हुनु पर्ने हो होइन भन्ने विषयमा निर्णय दिनु पर्ने भै तत्सम्बन्धमा विचार गर्दा बेपत्ता व्यक्ति लामो समयसम्म बेपत्तै अवस्थामा रहेको कारणबाट निजका परिवारमा पर्न आउने कानूनी व्यवस्थामा संशोधन गरी बेपत्ता भएका व्यक्तिको परिवारलाई संवोधन गर्ने गरी आवश्यक कानून निर्माण तथा परिमार्जन गर्न आदेश जारी गरी पाउँ भन्ने नै मुख्य रिट निवेदन जिकिर रहेको पाइन्छ । विपक्षी तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफमा प्रस्ताविक देवानी कानूनको संशोधन र एकिकरण गर्न बनेको विधेयकको दफा ४० को उपदफा ४ मा बेपत्ता व्यक्तिका सम्बन्धमा संवोधन हुने नै हुँदा रिट निवेदन जारी गरी रहनु पर्ने अवस्था नरहेको भन्ने लिखित जवाफ रहेको देखिन्छ ।

प्रमाण ऐन २०३१ को दफा ३२ मा कुनै व्यक्ति जिवित छ वा निजको मृत्यु भैसकेको छ भन्ने प्रश्न उठेमा सो व्यक्तिका सम्बन्धमा स्वभाविक रूपमा जानकारी पाउने व्यक्तिले निजको सम्बन्धमा १२ वर्षदेखि कुनै जानकारी पाएको छैन भन्ने प्रमाणित भएमा निज जिवित छ भन्ने पक्षले नै सो कुरा प्रमाणित गर्नुपर्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखिन्छ । सो वाहेक बेपत्ता भएका व्यक्तिका स्वामित्वमा रहेको सम्पत्ति हकवालाले बेचबिखन वण्डा गर्न पाउने लगायतका विषयमा कुनै कानूनी व्यवस्था रहे भएको देखिदैन । सम्पत्ति सम्बन्धी अधिकारको सम्बन्धमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १९(१) मा प्रत्येक नागरिकलाई प्रचलित कानूनको अधीनमा रही सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोवार गर्ने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ । संविधानको उपरोक्त व्यवस्थाले व्यक्तिको सम्पत्ति सम्बन्धी अधिकारको सुनिश्चिता गरेकोले सो अधिकारको उपभोग नागरिकले निर्वाध रूपमा गर्न पाउने हुन्छ । वर्तमान नेपालको संविधानको धारा २५(१) मा प्रत्येक नागरिकलाई प्रचलित कानूनको अधीनमा रही सम्पत्ति आर्जन गर्ने भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने, व्यवसायिक लाभ प्राप्त गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोवार गर्ने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेबाट नेपालको अन्तरिम संविधानको उपरोक्त व्यवस्थालाई वर्तमान संविधानले समेत आत्मसात गरेको देखिँदा सम्पत्ति सम्बन्धी हकको उपभोग गर्ने सन्दर्भमा वाधाको रूपमा रहेको अडचनहरू हटाई सम्पत्ति सम्बन्धी अधिकारको उपभोग निर्वाध रूपमा गर्न पाउने सम्बन्धमा समुचित व्यवस्था गर्ने दायित्वबाट सम्बन्धित निकाय पन्छिन मिल्दैन । लामो समयसम्म बेपत्ता व्यक्तिका नाममा रहेका सम्पत्ति निजका हकवालाले उपयोग गर्न निज जीवित छैन भन्ने कुरा यकिन गर्न लाग्न समय अर्थात १२ वर्ष पर्खनु पर्ने भएकोले हकवालाले बेपत्ताको नाममा रहेको सम्पत्तिको उपभोग गर्न बाधा पुग्ने जाने कुरामा विवाद छैन । त्यस्ता सम्पत्तिमा हकवालाले अंशवण्डा तथा नामसारी लगायतका

काम कारवाही गरी लिन समेत कानून अडचन रहेकै देखिन्छ। प्रस्तावित देवानी संहितामा बेपत्ता भएको व्यक्तिको हकमा व्यवस्था भएको भन्ने जिकिर कानून न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयले आफ्नो लिखित जवाफमा उल्लेख गरेपनि सो संहितामा निवेदकले उठाएको जिकिर बमोजिमका समस्याका समाधान हुने उपाय भए नभएको र नभएको भए उपचार प्रदान गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्ने तर्फ सम्बन्धित निकायबाट विचार हुन सक्ने नै हुन्छ। तर बेपत्ता व्यक्तिको नाममा रहेको सम्पत्ति बण्डा बेचबिखन गर्ने सम्बन्धमा हाल भैरहेको समस्याको समाधान यथाशिघ्र हुन आवश्यक भएको हुँदा यस सम्बन्धमा यथाशिघ्र कानून तर्जुमा गर्ने तर्फ आवश्यक पहल अविलम्ब गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ। आदेशको जानकारी विपक्षहरूलाई दिई प्रस्तुत मुद्दाको दायरी लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी वुझाई दिनु।

न्यायाधीश

उक्त रायमा म सहमत छु।

न्या. केदार प्रसाद चालिसे

सम्बत् २०७३ साल पौष महिना २० गते रोज ४ शुभम्..... ।

१३. सावित्री श्रेष्ठ वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री डा. बाबुराम भट्टराईसमेत,

नेकाप, २०७५ निर्णय नं. ०००२ अंक १

सर्वोच्च अदालत

संवैधानिक इजलास

सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ

माननीय न्यायाधीश श्री शुसीला कार्की

माननीय न्यायाधीश श्री बैद्यनाथ उपाध्याय

माननीय न्यायाधीश श्री गोपाल पराजुली

माननीय न्यायाधीश श्री ओमप्रकाश मिश्र

आदेश मिति: २०७२।९।२३।६

०६८-WS-००२९

विषय: उत्प्रेषण।

निवेदक: जिल्ला रामेछाप, साँघुटार गाविस वडा नं. ५ घर भई हाल का.जि.का.म.न.पा. वडा नं. ४ बस्ने सावित्री श्रेष्ठसमेत।

विरुद्ध

विपक्षी: सम्माननीय प्रधानमन्त्री बाबुराम भट्टराई, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवार, काठमाण्डौसमेत।

आदेश

स.प्र.न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२, १०७ (२) बमोजिम यस अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्रान्तर्गत दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको सक्षिप्त तथ्य र आदेश यसप्रकार छ:

म निवेदिकाको भाइ भुवनकुमार भन्ने उज्जनकुमार श्रेष्ठलाई मिति २०५५।३।१० गतेका दिन करिब बिहानको ४ बजेको समयमा गोली हानी बालकृष्ण ढुंगेलसमेतका अन्य प्रतिवादीहरूले हत्या गरेउपर जिल्ला प्रहरी कार्यालय, ओखलढुंगामा किटानी जाहेरी दरखास्त परेको अवस्थामा उक्त घटनाको किटानी जाहेरी दिने मृतकका दाजु गणेशकुमार श्रेष्ठसमेतलाई सोही कारणले बालकृष्ण ढुंगेलसमेतको संलग्नतामा क्रूरतापूर्वक हत्या भएको थियो भने सोही हत्याको कारणले मानसिक सन्तुलन गुमाएर निज गणेशकुमारकी छोरी रन्जनासमेतले आत्महत्या गरेपश्चात् बालकृष्ण ढुंगेलसमेतको कारणले मेरो परिवारमा हालसम्म तिन जनाको ज्यान गइसकेको छ भने म निवेदकसमेतलाई पटकपटक ज्यान लिने धम्की आइसकेको छ।

यसरी मृतक गणेशकुमारको जाहेरीउपर अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्यका आधारमा मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(१) नं. अनुसार सर्वश्वसहित जन्मकैद माग गरी ओखलढुंगा जिल्ला अदालतमा अभियोग पत्र दायर भएकोमा सुरु जिल्ला अदालतले मिति २०६१।१।२८ मा मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(१) बमोजिम बालकृष्ण ढुंगेललाई सर्वश्वसहित जन्मकैद ठहर हुने गरी फैसला गरेको र जिल्ला अदालतको फैसलाउपर पुनरावेदन अदालत, राजविराजमा दोहोरो पुनरावेदन परी पुनरावेदन अदालतले मिति २०६३।३।११ मा आंशिक उल्टी गर्ने गरी फैसला गरेकोमा सो फैसलाउपर नेपाल सरकारको तर्फबाट परेको पुनरावेदनमा मिति २०६६।९।१९ मा श्री सर्वोच्च अदालतबाट निज बालकृष्ण ढुंगेललाई सर्वश्वसहित जन्मकैद गर्ने सुरु जिल्ला अदालतको फैसला सदर भई उक्त फैसला अन्तिम भई बसेको छ।

यसरी सर्वोच्च अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्न विपक्षी निकायलगायतका अन्य निकायहरूले आनाकानी गरेपछि सो फैसलाबमोजिम निज बालकृष्ण ढुंगेललाई कैद भुक्तान गर्न पक्राउ गरी कारागार कार्यालयमा पठाउनु पर्नेमा निरन्तररूपमा संविधान सभा सदस्य र व्यवस्थापिका सदस्यको रूपमा काम गरी आउनु भएकोले निजलाई सो हैसियतमा काम गर्न नदिनु र पक्राउ गरी कैद भुक्तान गर्न कारागार कार्यालयमा पठाउने माग गर्दै म निवेदिकाले मिति २०६८।२।३१ मा यसै सम्मानित अदालतमा रिट निवेदन दायर गरेको थिएँ। विपक्षी बालकृष्ण ढुंगेललाई समेत पनि सो रिट निवेदनमा विपक्षी बनाइएकोमा अदालतको आदेशको अवज्ञा गर्दै निज हाजिर भएका छैनन्। उक्त रिट निवेदन पनि सम्मानित अदालतमा हालसम्म पनि विचाराधीन रहेको छ। मिति २०६८।७।२३

गतेको पेसी तोकिएकोमा सोको अघिल्लो दिन तथा २०६८।७।२२ गतेका दिन निजलाई माफी मिनाहा दिने निर्णय भएको भनी नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को बैठकपश्चात् माननीय मन्त्री हृदयेश त्रिपाठीले सार्वजनिक सञ्चार माध्यममा जानकारी गराउनुभएको र यस सम्बन्धमा विभिन्न संघ संगठनहरूले समेत विभिन्न प्रतिक्रिया जनाएकोले उक्त निर्णयको यथार्थ जानकारी माग्न म निवेदकले विपक्षी मन्त्रिपरिषद्मा निवेदन दर्ता गराउन खोज्दा विपक्षी निकायबाट निवेदन लिन अस्वीकार गरेको र उक्त निर्णय बदर गराउने अन्य कुनै वैकल्पिक उपचार नभएकोले सम्मानित अदालतसमक्ष यो रिट निवेदन लिई उपस्थित भएकी छु।

म निवेदिकाले दोषीलाई जवाफदेही बनाई न्याय प्राप्तिको लागि विगत लामो समयदेखि कानूनी बाटोहरू खोजी गर्दै भौतारी रहेको अवस्थामा सर्वोच्च अदालतबाट दोषी ठहर भएको र अदालतको आदेशको पालना र विधिको शासनको पालना गर्नुपर्नेमा अदालतको आदेश छली हिँड्ने र अदालतको आदेशलाई अपमान गर्ने निज बालकृष्ण ढुंगेललाई माफी दिनको लागि सिफारिस गर्ने सरकारको निर्णयले पीडितले न्याय पाउने हकबाट वञ्चित हुन परेको छ भने कानूनको शासनको उपहास भएको छ। व्यक्तिगत इवीका कारण गरेको हत्याको घटना केवल आफ्नो दलको राजनीतिक कार्यकर्ता भएकै कारण माफी दिने कार्य कुनै पनि अर्थमा संविधान र कानूनसम्मत हुन सक्दैन। बरू त्यस्तो निर्णयले राज्यको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वअनुसार पीडितलाई न्याय दिलाउने प्रतिबद्धताको समेत ठाडो उल्लङ्घन हुन पुगेको छ। पीडित परिवारलाई बेवास्ता गरी पीडित परिवारको सहमति बिना माफी दिनको लागि सिफारिस दिने कार्य न्याय र कानूनसङ्गत हुन सक्दैन र सरकारको यस्तो कार्यले शान्ति प्रक्रियामा समेत प्रतिकूल असर पार्न जान्छ।

तसर्थ सर्वोच्च अदालतको मिति २०६६।९।१९ अन्तिम फैसलाबाट सर्वस्वसहित जन्मकैद ठहर भएका र अदालतको आदेशको अवज्ञा गर्दै, सो फैसलालाई चुनौती दिँदै स्वतन्त्रपूर्वक। हिडडुल गरिरहेका बालकृष्ण ढुंगेललाई माफीको लागि सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गर्ने विपक्षी नेपाल सरकारको मिति २०६८।७।२२ गतेको भनिएको सिफारिस निर्णय अन्तरिम संविधानको प्रस्तावना, धारा १२, १३, ३२, ३३ (ग), १००, ११५, ११६ र १५१, विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपाल पक्ष भएको म मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि ग ICCPR को धारा २ (३) लगायतको विपरीत रहेकोले श विपक्षी नेपाल सरकारबाट माफी सम्बन्धमा भए गरेका निर्णय, काम कारवाही पत्राचार लगायत पीडितको न्याय पाउने हक हितमा असर पर्ने सम्पूर्ण निर्णयहरू अन्तरिम संविधानको धारा १०७ (२) बमोजिम उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी सो निर्णयअनुसार वि माफी नदिनु भनी विपक्षी राष्ट्रपतिको कार्यालयको नाममा प्रतिषेधको आदेश र अन्य विपक्षीहरूको प्र: नाममा प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा र परमादेशसमेतका अन्य उपयुक्त आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत रहे व्यहोराको रिट निवेदन।

यसमा के कसो भएको हो, निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो, यो ४ आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्यादबाहेक सम १५ दिनभित्र सम्बन्धित मिसिलसाथ राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेतलाई सूचना पठाई त्यसको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार गरी पेस गर्नु।

यसका साथै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को अनुसूची ४ मा रहेको नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको धारा ५.२.७ मा रहेको "दुवै पक्ष विभिन्न व्यक्तिहरूलाई राजनीतिक कारणले लगाइएको आरोप, दाबी, उजुरी र विचाराधीन रहेका मुद्दा मामिला फिर्ता लिन र थुनामा राखिएका बन्दीहरूको स्थिति तत्कालै सार्वजनिक गरी तुरून्त रिहा गरिने" भन्ने व्यवस्थाअन्तर्गत नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५१ मा भएको सजायलाई माफी, मुलतबी, परिवर्तन वा कम गर्न सकिने गरी निर्णय गर्न सकिने हो वा उक्त धारा १५१ को प्रयोग विस्तृत शान्ति सम्झौताको धारा ५.२.७ वा अन्य कानूनी व्यवस्थाभन्दा स्वतन्त्र रहेर गरिने हो तथा अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५१ को व्यवस्था र त्यसको प्रयोग पूर्णरूपले कार्यपालिकीय विवेकमा। निर्भर रहने हो वा त्यो न्यायिक पुनरावलोकनको। विषयवस्तु पनि हुन सक्ने हो, यी सबै कुरा र प्रश्नहरू। संवैधानिक व्याख्याका लागि गम्भीर एवम् जटिल। प्रश्नहरू यस रिट निवेदनसँग सम्बन्धित रहेको। देखिएकोले यस्तो जटिल संवैधानिक प्रश्नहरू निहित। रहेको यस रिट निवेदनको सुनुवाइ विशेष इजलासबाट हुन उपयुक्त हुने हुनाले यस रिट निवेदनको सुनुवाइ। सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम। ४ (१) को खण्ड (ख) अनुसार विशेष इजलासबाट हुन। सम्माननीय प्रधानन्यायाधीशको ध्यानाकर्षण हुनुपर्ने अवस्था देखिन्छ।

यस्तो अवस्थामा यस रिट निवेदनमा उठाइएका संवैधानिक र कानूनी प्रश्नहरूको जटिलतालाई तत्काल सम्बोधन गर्नु आवश्यक देखिएकोले सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४ (१) को खण्ड (ख) अनुसार हुने सम्बन्धमा सम्माननीय प्रधानन्यायाधीशज्यूको ध्यानाकर्षण गराउँदै यसमा नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद बाट ०६३ सालको फौ.पु.नं. ०३९२ को ज्यान मुद्दाका प्रतिवादी बालकृष्ण ढुंगेललाई यस अदालतसमेतको फैसलाअनुसार भएको कैद सजाय नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदले माफी दिने भनी गरेको भनिएको २०६८।७।२२ को निर्णयको प्रतिलिपि यस अदालतमा पठाउनुका साथै अन्तरिम आदेश सम्बन्धमा छलफलका लागि उपस्थित हुन विपक्षी बनाइएका कार्यालयहरूलाई मिति २०६८।५ मा उपस्थित हुनु भनी सूचना पठाइदियो।

साथै यस रिट निवेदनमा उठाइएको संवैधानिक प्रश्नहरूमा दुवै पक्षको कुरा सुनी निर्णय वा आदेश गर्नुअघि नै नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदको मिति २०६८।७।२२ को निर्णय कार्यान्वयन भएमा यो रिट निवेदन प्रयोजनहीन हुन सक्ने अवस्था देखिँदा उक्त ज्यान मुद्दाका प्रतिवादी बालकृष्ण ढुंगेलको सजाय माफीको हकमा मन्त्रपरिषदको भएको निर्णय अहिले जुन अवस्थामा छ सोही अवस्थामा यथास्थितिमा राख्नु भनी विपक्षी कार्यालयहरूलाई लेखी पठाइदियो भन्नेसमेत व्यहोराको मिति २०६८।७।२७ को यस अदालत एक न्यायाधीशको इजलासबाट भएको आदेश।

यसमा निवेदन मागबमोजिम अन्तरिम आदेश जारी हुने, नहुने सम्बन्धमा विचार गर्दा प्रस्तुत निवेदनमा उल्लिखित फौ.पु.नं. ०६३-CR-०३९२ को कर्तव्य ज्यान मुद्दाका प्रतिवादी बालकृष्ण ढुंगेललाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १३ (१) नं. बमोजिम सर्वश्वसहित जन्मकैद हुने गरी यस अदालतबाट मिति २०६६।९।१९ मा भएको फैसला अन्तिम भई बसेकोमा विवाद भएन। सो फैसला कार्यान्वयन गर्नुपर्नेमा सो नगरेको भनी नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषदको कार्यालयसमेतलाई विपक्षी बनाई परमादेशको आदेश जारी गरिपाउँ भनी यिनै निवेदिकाले यस अदालतमा निवेदन दिई हालसम्म विचाराधीन अवस्थामा रहेको भन्ने निवेदन व्यहोराबाटै देखिन आएको छ। उक्त रिट निवेदनमा सो कर्तव्य ज्यान मुद्दामा भएको फैसला कार्यान्वयन नरोकिने भन्ने आशय व्यक्त गरी अन्तरिम आदेश जारी नभएको भए पनि सोबमोजिम फैसला कार्यान्वयन हुन नसकी फैसला कार्यान्वयन गर्ने दायित्व भएका सम्बन्धित निकायहरूबाट प्राप्त लिखित जवाफमा निज प्रतिवादीको खोजतलास भइरहेको भन्ने उल्लेख भएको देखिन आउँछ। यसैबीच निज प्रतिवादी बालकृष्ण ढुंगेललाई नेपाल सरकार मन्त्रपरिषदको मिति २०६८।७।२२ को निर्णयबाट सर्वोच्च अदालतबाट ठेकिएको सर्वश्वसहितको जन्मकैदको दण्ड सजाय पूरै माफी दिन सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गर्ने निर्णय भएको प्राप्त प्रतिलिपिबाट देखिन आएको छ। सोही सिफारिस बढेर गरिपाउन अन्तरिम आदेशसमेतको माग भई यस अदालतको मिति २०६८।७।२७ को आदेशबमोजिम यस इजलाससमक्ष पेस भएको देखिन्छ।

यस अदालतको संयुक्त इजलासको मिति २०६६।९।१९ को फैसलाबाट कसुरदार ठहर भई सजाय तोकिएका प्रतिवादी बालकृष्ण ढुंगेलको हकमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५१ बमोजिम पूरै दण्ड सजायको माफीको लागि सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गर्ने निर्णय भएको र सो सम्बन्धमा अपनाइएको प्रक्रियाको बारेमा नेपाल सरकारको तर्फबाट प्राप्त सकल फाइल अध्ययन गरी हेर्दा एकीकृत नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) केन्द्रीय समितिले प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषदको कार्यालयलाई लेखेको मिति २०६७।५।२३ को पत्र र प्रतिवादी बालकृष्ण ढुंगेलले संविधान सभाका सभासदको हैसियतले सम्माननीय प्रधानमन्त्रीलाई सम्बोधन गरी संविधान सभाको अध्यक्षलाई बोधार्थ दिइएको निवेदनको आधारमा कारवाही चलाएको देखिन्छ भने सम्बन्धित मन्त्रालयको हैसियतमा गृह मन्त्रालयले सिफारिस गर्दा जनयुद्धको समयमा पार्टीको काममा खटिएको अवस्थामा कर्तव्य ज्यानको अभियोग लगाइएको र उक्त घटना राजनीतिक घटना हुनुको साथै राजनीतिक प्रतिशोधको आधारमा मुद्दा लगाइएको भन्ने कारण खुलाइएको देखिन्छ।

प्रतिवादीले अन्तिम भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दाको फैसला स्वीकार गरेको भन्ने निवेदन पत्रबाटै देखिन आउँदैन। उपर्युक्त उल्लिखित निवेदन एवं पत्रबाहेक सो कर्तव्य ज्यान मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट भएको फैसला एवं अन्य पक्षहरू बुझ्नेलगायतको कार्य गरेको देखिन आउँदैन। संविधानमा समावेश भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको धारा ५.२.७ बमोजिमको अवस्था उल्लेख गरिएको देखिँदैन। साथै अन्तिम रहेको फैसलाबमोजिम भएको कुरामा राजनीतिक आधारमा अभियोग लगाइएको भन्ने आधार स्पष्ट गरिएको

देखिन्न। अन्तरिम संविधानको धारा १५१ बमोजिम माफीको लागि सिफारिस। गरिएको भए पनि उक्त धाराको प्रयोगबाट न्यायमा सर्वसाधारणको पहुँच हुन सक्ने, न्यायिक स्वच्छता र समानताको भावना अनुकूल बनाउन कार्यविधि तोकेको अवस्थासमेत देखिएन।

अन्तरिम संविधानको धारा ११६ बमोजिम अन्तिम रहेको फैसला सबैले मान्नुपर्ने र धारा १०४ (४) बमोजिम संविधान र प्रचलित कानूनको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार सर्वोच्च अदालतमा निहित रहेको परिप्रेक्ष्यमा संविधानको धारा १५१ हु को प्रयोगको लागि गरिएको सिफारिससम्बन्धमा न्यायिक पुनरावलोकनको स्थिति विद्यमान देखिएकोले। फैसलाबमोजिम कार्यान्वयनसम्बन्धी निवेदकको निवेदनसमेत विचाराधीन रहेको अवस्थामा नै माफी दिने सिफारिस कार्यान्वयन गर्न दिदान्यायिक पद्धतिको कार्यान्वयनमा असुविधाजनक अवस्था सिर्जना हुने हुनाले सुविधा र सन्तुलनको दृष्टिकोणसमेतबाट उक्त सिफारिस कार्यान्वयन गर्न बाँकी कारवाही पूरा गर्न तत्काल दिन नमिल्ने भई प्रस्तुत रिट निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्म उपर्युक्त पूरै दण्ड सजाय माफी दिन राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गर्ने विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको मिति २०६८।७।२२ को निर्णय हाल जेजस्तो अवस्थामा छ सोही अवस्थामा रोक्नु, अघि नबढाउनु भनी सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१ (१) बमोजिम विपक्षीहरूको नाउँमा अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ। सोको सूचना विपक्षीहरूलाई दिनु भन्नेसमेत व्यहोराको मिति २०६८।८।७ को यस अदालतको आदेश।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५१ मा मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिले जुनसुकै अदालत, विशेष अदालत, सैनिक अदालत वा अन्य कुनै न्यायिक, अर्ध न्यायिक वा प्रशासकीय पदाधिकारी वा निकायले गरेको सजायलाई माफी, मुलतबी, परिवर्तन वा कम गर्ने सक्ने व्यवस्था रहेको छ। प्रस्तुत व्यवस्था कार्यकारी अधिकारसँग सम्बन्धित संविधानको विशेष व्यवस्था हो। राष्ट्राध्यक्षबाट माफी, मिनाहा दिने व्यवस्था विश्वव्यापीरूपमा रहेको पाइन्छ। हाम्रो कानून प्रणालीले पनि यसलाई आत्मसात् गर्दै आएको छ। वर्तमान संविधानको धारा १५१ त्यसैको निरन्तरता हो।

विपक्षी निवेदिकालेदाबी लिनुभएको बालकृष्ण ढुंगेल लामो समयदेखि ने.क.पा. एमाओवादीसँग आबद्ध हुनुहुन्छ। नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी एमाओवादीबाट घोषणा भएको जनयुद्धको समयमा उक्त पार्टीका नेता बालकृष्ण ढुंगेल पार्टीको काममा खटिएको समयमा कर्तव्य ज्यानको अभियोग लगाइएको र उक्त घटना राजनीतिक घटना हुनुका साथै उहाँमाथि राजनीतिक प्रतिशोधका आधारमा उक्त मुद्दा लगाइएकोले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५१ मा राष्ट्रपतिले सजाय माफी दिनसक्ने व्यवस्था भएबमोजिम दण्ड सजाय माफी दिने (बालकृष्ण ढुंगेललाई) विषयको गृह मन्त्रालयको नं. ६।२६-०६८।२।२७ को प्रस्ताव मन्त्रिपरिषद्को बै.सं. ४५।०६८ मिति २०६८।७।२२ को मन्त्रिपरिषद् बैठकमा पेस हुँदा बालकृष्ण ढुंगेललाई संवत् २०६३ सालको फौजदारी मुद्दा नं. ०६३-CR ०३९२ कर्तव्य ज्यान मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट ठेकिएको सर्वश्वसहित जन्मकैदको दण्ड सजाय पूरै माफी दिन राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गर्ने निर्णय भएको व्यहोरा सम्मानित अदालतलाई अवगत गराउँदछु। नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद् एवं म लिखित जवाफ प्रस्तुतकर्ता न्यायिक स्वायत्तता सर्वोच्चता एवं कानूनको शासनप्रति पूर्णतः प्रतिबद्ध रहेको व्यहोरा सम्मानित अदालतलाई अवगत गराउँदै मन्त्रिपरिषद्को उक्त निर्णय संविधानको धारा १५१, कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्त (प्राङ्गन्याय, दोहोरो खतराको सिद्धान्त), अदालती अभ्याससमेतमा आधारित रहेकोले स्वेच्छाचारी, न्यायिक स्वायत्तता र कानूनको शासनविपरीत रहेको भन्ने विपक्षी निवेदिकाको भनाइ सत्य होइन। संविधानको धारा १५१ मा माफी दिनेसम्बन्धमा कुनै किसिमको सर्त र बन्देज नरहेको अवस्थामा राष्ट्रपतिबाट जुनसुकै किसिमको मुद्दामा सजाय पाएका व्यक्तिको सजाय माफी दिन सकिने हुन्छ। सजाय माफी दिने अधिकार कार्यकारिणीको एकलौटी (Absolute) अधिकार हो। साथै, प्रस्तुत विषय कार्यकारिणीको नीतिगत विषय पनि हो। यसमा न्यायिक परीक्षण हुन सक्तैन। तसर्थ उपर्युक्त आधार र कारणसमेतबाट बालकृष्ण ढुंगेललाई सर्वोच्च अदालतबाट ठेकिएको सर्वश्वसहित जन्मकैदको दण्ड सजाय पूरै माफी दिन राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गर्ने गरी नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्बाट भएको मिति २०६८।७।२२ को निर्णय संविधान, कानून एवं प्रतिपादित सिद्धान्तसमेतको अनुकूल रहेकोले बदर हुनुपर्ने होइन। विपक्षीको रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद् एवं आफ्नो हकमा समेत प्रधानमन्त्री डा. बाबुराम भट्टराईको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ।

वादी नेपाल सरकार र प्रतिवादी निज बालकृष्ण ढुंगेलसमेत भएको २०६३ सालको फौ.मु.नं. ०६३-CR-०३९२ नं.को कर्तव्य ज्यान मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट भएको सर्वश्वसहित जन्मकैदको सजाय माफी दिने विषयमा गृह मन्त्रीबाट मिति

२०६८।२।२६ मा मन्त्रिपरिषद्मा प्रस्ताव पेस गर्ने गरी स्वीकृति भई सो विषयमा गृह मन्त्रालयको २०६८।२।२७ को प्रस्तावमा नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्द्वारा "प्रस्तावमा लेखिएबमोजिम सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गर्ने" भनी मिति २०६८।७।२२ गते निर्णय भई मन्त्रिपरिषद्को उक्त सिफारिस मिति २०६८।७।२४ गते यस कार्यालयमा प्राप्त भएको र रिट निवेदक सावित्री श्रेष्ठद्वारा यस कार्यालयसमेतलाई प्रत्यर्थी बनाई मन्त्रिपरिषद्को उक्त सिफारिस कार्यान्वयन नगर्न नगराउनका लागि सम्मानित सर्वोच्च अदालतसमक्ष दायर उत्प्रेषणसमेतको रिट निवेदनका सम्बन्धमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतको एक न्यायाधीशको इजलासबाट मिति २०६८।७।२७ गते भएको आदेश र विशेष इजलासबाट भएको मिति २०६८।८।७ गतेको आदेशबमोजिम मन्त्रिपरिषद्को सो सिफारिस यथास्थितिमा राखिएको व्यहोरा सादर अनुरोध छ भन्नेसमेत व्यहोराको राष्ट्रपतिको कार्यालयको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ।

यसमा फौ.पु.नं. ०६३-CR-०३९२ को कर्तव्य ज्यान मुद्दाको रोहमा यस अदालतबाट प्रतिवादी बालकृष्ण ढुंगेललाई सर्वश्वसहित जन्मकैदको सजाय हुने गरी मिति २०६६।१।१९ मा भएको फैसला कार्यान्वयनसमेतको माग गरी यिनै निवेदिकाले दायर गरेको रिट नं. ०७६-WO-११४८ को रिट निवेदन यस अदालतमा विचाराधीन रहेको भनी प्रस्तुत निवेदनमा उल्लेख भएको र उक्त कर्तव्य ज्यान मुद्दाका प्रतिवादी बालकृष्ण ढुंगेललाई ठेकिएको सजाय माफी दिन सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गर्ने गरी नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्बाट मिति २०६८।७।२२ मा निर्णय भएको भनी सो निर्णयलाई चुनौती दिई प्रस्तुत रिट निवेदन दायर हुन आएको सन्दर्भमा प्रस्तुत मुद्दाको पेसीका दिन नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्को मिति २०६८।७।२२ को निर्णयसहितको फाइलसमेत लिई उपस्थित हुनु भनी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई लेखी पठाई रिट नं. ०६७-WO-११४८ को मिसिलसमेत अवलोकन निमित्त संलग्न राखी नियमानुसार गरी पेस गर्नु भन्नेसमेत व्यहोराको मिति २०६९।१।२८ को यस अदालतको आदेश।

अदालतको ठहर

नियम बमोजिम दैनिक मुद्दा सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकका तर्फबाट उपस्थित हुनुभएका विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री टिकाराम भट्टराई, श्री हरि फुयाल, श्री भोजराज आचार्य, श्री पुष्पराज पौडेल, श्री शिवकुमार यादव, श्री सिताशरण मण्डल, श्री ज्ञानेन्द्रराज आरणले समग्र सबै फैसलाले यो मुद्दा राजनीतिक प्रकृतिको हो भन्ने कहाँबाट देखिंदैन। लखेटी लखेटी लिखु खोलामा जिउँदै फालिएको छ। अघिल्लो संविधान वर्तमान संविधानले खारेज गरिसकेको हुँदा अहिले सम्माननीय राष्ट्रपतिले उक्त काम गर्न मिल्दैन। त्यस्तो विषयमा अदालतले हस्तक्षेप गर्न सक्छ। कारागार नियमावली, २०२० को नियम २९ बमोजिम असल आचरणमा बस्ने कैदीका हकमा कैद घटाउनका लागि सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादी बालकृष्ण ढुंगेलले सिधै प्रधानमन्त्री कार्यालयमा निवेदन गरेको अवस्था छ। कारागार नियमावलीको व्यवस्थाले प्रतिवादीलाई सिधै प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा निवेदन दिन सक्ने व्यवस्था गरेको देखिएको छैन। अर्कोतर्फ त्यस्तो सुविधा लिनका लागि उक्त व्यक्ति कारागारमा बसेको हुनुपर्दछ। अदालतको फैसलाबमोजिम कैद भुक्तानीका लागि समर्पण गरेको अवस्थामा उक्त कारागार नियमावलीको व्यवस्थाबमोजिम छुट पाउन सक्ने हुन्छ। असल आचरणको आधारमा उक्त नियमावलीको सुविधा पाउने हो। प्रस्तुत मुद्दामा बालकृष्ण ढुंगेल कारागार नियमावलीको प्रावधानबमोजिम सुविधा पाउनका लागि कैदमा बसेको र त्यो पनि आचरणभित्र बसेको हुनुपर्दथ्यो।

अर्कोतर्फ उक्त मुद्दामा कैद सजाय ठहर भएका अन्य प्रतिवादीहरूमध्ये कसैले कैद भुक्तान गरिसकेका छन्, कसैले कैद भोगिरहेको अवस्था छ भने सोही मुद्दामा कैद सजाय ठहर भएका बालकृष्ण ढुंगेलले व्यक्तिगत पहुँचका आधारमा सिधै मन्त्रिपरिषद्समक्ष निवेदन दिई तत्कालीन संविधानको धारा १५१ को सुविधा लिन खोजेको देखिन्छ। दण्ड सजायको ११ नं. मा भएको कानूनी व्यवस्थाले समेत कैदको हकमा कैदमा बसेको हुनुपर्दछ भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। अदालतले समानहरूको बीचमा असमान व्यवहार गरेको छ छैन भन्नेसमेत विचार गर्नुपर्दछ। एउटै मुद्दामा कुनै व्यक्ति व्यक्तिगत पहुँच नभएको आधारमा कारागारमा बस्नुपर्ने र अर्को व्यक्ति सोही मुद्दामा व्यक्तिगत पहुँच नभएको कारणले कैदमा बस्नुपर्ने भन्ने हुन सक्दैन। लागेको कैद भुक्तानीका लागि अदालतमा समर्पण पनि नगर्ने र उल्टै राजनीतिक पहुँचका आधारमा सिधै मन्त्रिपरिषद्मा निवेदन दिई तत्कालीन संविधानको धारा १५१ मा व्यवस्था भएबमोजिमको सुविधा पाउने अवस्था हुँदैन। त्यस्तो अवस्था भयो भने कानूनको शासन र संविधानवादको मर्म र भावनाविपरीत हुन्छ।

जसको परिणाम मानिसहरू अदालती प्रक्रियालाई छुल्दै जाने र राजनीतिक पहुँचको पछाडि लाग्दै जाने अवस्था उत्पन्न हुन्छ जुन स्वतन्त्र न्यायपालिकाको बर्खिलापसमेत हुन पुग्दछ भन्नेसमेत बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

विपक्षी नेपाल सरकारको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री संजीवराज रेग्मीले प्रस्तुत विवादको विषय कार्यपालिका (Executive) को कार्यपालिकीय क्षेत्राधिकारभित्रको विषय हो । तत्कालीन नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५१ मा भएको संवैधानिक व्यवस्थालाई वर्तमान संविधानको धारा २७६ ले निरन्तरता दिएको पाइन्छ । वर्तमान संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम कानून बनाएर मात्र उक्त माफीसम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयन हुन सक्ने गरी बाध्यात्मक व्यवस्था गरेको छ । यससम्बन्धमा कानून बनेकै छैन । मन्त्रपरिषद्को सिफारिसलाई राष्ट्रपतिले स्वीकार (Accept) गरिसकेको अवस्था छैन । परिपक्व (Maturity) नै नभएको विषयमा अदालत प्रवेश गरी बोल्नु पर्ने अवस्था उत्पन्न भएकै छैन । यो सिफारिस मात्रै हो । वर्तमान संविधानअनुसार कानून बनेको अवस्था छैन । कानून नबनी कार्यान्वयन गर्न मिल्ने देखिंदैन । आफ्नो कार्यकर्ता बचाउन फिर्ता लिएको भन्ने निवेदकको भनाई गलत छ । अन्य व्यक्तिले माफीका लागि निवेदन दिएको अवस्था नै छैन । असमान भयो भन्न पनि मिल्दैन । तसर्थ झुठ्ठा रिट निवेदन खारेजभागी छ भन्नेसमेत बहस प्रस्तुत गर्नुभयो ।

पूर्व प्रधानमन्त्री बाबुराम भट्टराईको तर्फबाट विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता श्री मुक्तिनारायण प्रधान, अधिवक्ताहरू श्री विश्वप्रकाश भण्डारी, श्री गोविन्द गौतम र श्री तुलसीराम तिमिल्सिनाले रिट निवेदनले उठाएको धारा १५१ को प्रयोगमा न्यायिक पुनरावलोकन (Judicial Review) हुन सक्छ कि सक्दैन भन्ने विषयमा विचार गर्नुपर्दछ । धारा १५१ को Provision कार्यपालिकाको क्षेत्राधिकार (Domain) को विषय हो । संविधानको उल्लङ्घन (Violation) भएको अवस्थामा मात्र अदालत प्रवेश गर्न सकिन्छ । यो विषय परम्परागत अपराध (Traditional Crime) को विषय पनि होइन । यसलाई राजनीतिक उन्मुक्ति (Political Immunity) सँग जोडेर हेर्नुपर्दछ । अदालतले राजनीतिक उन्मुक्ति (political Immunity) को विषयमा प्रवेश गर्न मिल्दैन । धारा १५१ को प्रयोग मन्त्रपरिषद् (Cabinet) बाहेक अरु कसैले प्रयोग गर्न सक्दैन र गरेको भए मात्र अदालतले प्रवेश गर्ने हो । फेरि यो कार्यविधिगत विषय (Procedural Matter) पनि हो । संविधानमा राष्ट्रपतिको यो अधिकार "सक्नेछ" भन्ने उल्लेख गरेकोले स्वविवेकीय अधिकार हो । राष्ट्रप्रमुख (Head of the State) ले अधिकार (Authority) प्रयोग गर्न बाँकी नै छ र यस्तो परिपक्व (Maturity) नै नभएको विषयमा अदालतले प्रवेश गर्न मिल्दैन भन्नेसमेत बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नुभयो ।

उक्त बहससमेतलाई सुनी प्रस्तुत रिट निवेदनको मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा रिट निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुने हो वा होइन भन्ने निर्णय दिनुपर्ने देखिन आएको छ ।

१. निर्णयतर्फ विचार गर्दा, प्रस्तुत रिट निवेदनमा बालकृष्ण ढुंगेलउपर अदालतको अन्तिम फैसलाबाट ठहर भएको सजाय तत्काल बहाल रहेको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५१ बमोजिम माफीको लागि राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गर्ने निर्णयलाई चुनौती दिई प्रस्तुत निवेदन परेको देखिन्छ ।
२. मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य सिंहावलोकन गर्दा निवेदक सावित्री श्रेष्ठका भाइ भुवन भन्ने उज्जनकुमार श्रेष्ठलाई पारिवारिक र व्यक्तिगत रिसइवीका कारणबाट मिति २०५५।३।१० मा गोली हानी हत्या गरेको अभियोगमा बालकृष्ण ढुंगेललाई सुरु ओखलढुङ्गा जिल्ला अदालतबाट मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १ र १३ (३) नं. बमोजिम कसुरदारदार ठहर्‍याई सर्वस्वसहित जन्मकैदको सजाय हुने गरी मिति २०६१।१।२८ मा फैसला भएको रहेछ ।
३. उक्त फैसला आंशिक उल्टी गरी पुनरावेदन अदालत, राजविराजबाट मिति २०६३।३।११ मा निजलाई सफाइ दिइएकोमा वादी नेपाल सरकारको पुनरावेदन परी यस अदालतबाट मिति २०६६।९।१९ मा पुनरावेदन अदालतको फैसला उल्टी भई सुरु अदालतकै फैसला सदर भएको रहेछ । यस अदालतको उक्त फैसला न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ११ बमोजिम पुनरावलोकन गरी हेरिपाउँ भनी निज बालकृष्ण ढुंगेलको यस अदालतमा निवेदन परेको भन्ने देखिन आएको छैन । त्यस्तै अदालतको फैसलाअनुरूप निजले समर्पण गरी वा पक्राउमा परी कैदमा बसेको भन्नेसमेत देखिंदैन ।

४. यस अदालतको उक्त अन्तिम फैसलाबमोजिम ठहर भएको सजाय पूरै माफी दिनको लागि राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गर्ने गरी नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषद्बाट मिति २०६८।७।२२ मा गरिएको निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाउँ भनी मृतककी दिदी सावित्री श्रेष्ठको प्रस्तुत निवेदन परेको रहेछ।
५. निवेदनमा मूलतः बालकृष्ण ढुंगेलसमेतको र संलग्नतामा आफ्ना भाइको क्रूरतापूर्वक हत्या गरेको, त घटनाको सम्बन्धमा किटानी जाहेरी दिने मृतकका में दाजु गणेशकुमार श्रेष्ठको पनि जाहेरी दिएकै भरमा स हत्या गरिएको र सोही कारणबाट मानसिक सन्तुलन व गुमाएर गणेशकी छोरी रंजनाले आत्महत्या गरेको, कुनै राजनीतिक कारणबाट नभई व्यक्तिगत रिसइवीबाट व हत्या गरिएको हुँदा अदालतबाट भएको फैसला व कार्यान्वयन नहुँदै माफीको लागि सिफारिस गरिएबाट आफूहरूको न्याय प्राप्त गर्ने संवैधानिक र कानूनी हक दि हनन् भएको र दण्डहीनताले प्रश्रय पाएको हुँदा उक्त न निर्णय उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गर्न माग गरेको पाइयो।
६. विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद्को कार्यालय र प्रधानमन्त्रीसमेतको लिखित जवाफमा बालकृष्ण ढुंगेल लामो समयदेखि ने.क.पा. माओवादीसँग आबद्ध रहेको, सो पार्टीबाट घोषणा भएको जनयुद्धको समयमा पार्टीको काममा खटिएको, सोही समयमा कर्तव्य ज्यानको अभियोग लगाइएको, उक्त घटना राजनीतिक हुनुका साथै राजनीतिक प्रतिशोधका आधारमा मुद्दा लगाइएको हो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५१ मा राष्ट्रपतिले सजाय माफी दिन सक्ने व्यवस्था भएबमोजिम दण्ड सजाय माफी दिने विषयको गृह मन्त्रालयको नं. ६। २६-२०६८।२।२७ को प्रस्ताव मन्त्रपरिषद्को बै.सं. ४५।०६८ मिति २०६८।७।२२ को बैठकमा पेस हुँदा बालकृष्ण ढुंगेललाई संवत् २०६३ सालको फौजदारी मुद्दा नं. ०६३-CR ०३९२ को कर्तव्य ज्यान मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट ठेकिएको सर्वस्वसहित जन्मकैदको सजाय पूरै माफी दिन राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस भएको हो भन्नेसमेत जिकिर लिएको पाइन्छ।
७. उपर्युक्त पृष्ठभूमिमा मुख्यतः माफीसम्बन्धी अवधारणा र यसको विकासक्रम, अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र अभ्यास, नेपालको संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था तथा विपक्षी मन्त्रपरिषद् बाट बालकृष्ण ढुंगेललाई माफी दिन सिफारिस गरिएको निर्णयको औचित्यताका सम्बन्धमा विश्लेषण गरी विवादको निष्कर्षमा पुग्न वाञ्छनीय देखिन्छ।
८. वस्तुतः माफी (Pardon) भन्ने शब्दले दया, क्षमा, सहानुभूति (mercy, forgiveness, clemency) आदि भाव वा अर्थहरूलाई उद्बोधित गरिरहेको देखिन्छ। विभिन्न क्षेत्र र विधामा माफीका विभिन्न अर्थ वा भावहरू रहेका हुन सक्दछन्। तर न्यायिक प्रक्रियामा माफीलाई अदालतबाट ठहर भएको दण्ड सजायबाट कसुरदारलाई उन्मुक्ति दिने वा ठेकिएको सजाय भोगिरहन नपर्ने अवस्था बुझ्नु पर्ने हुन्छ।
९. माफीसम्बन्धी अभ्यासको सुरुवात कहिलेदेखि भएको हो भन्नेसम्बन्धमा यकिनरूपमा भन्न मिल्ने खास आधार भेटिँदैन। तर न्याय र नागरिकको जीवन नै शासकको निगाहामा भरपर्ने युगमा शासक वा राजाबाट यसको सुरुवात भएको अनुमान गर्न सकिन्छ। यस दृष्टिकोणबाट कानूनको विकास क्रमसँगै माफीसम्बन्धी अभ्यास पनि आरम्भ भएको हुनुपर्दछ। मध्य युगमा बेलायती राजतन्त्रबाट माफीको अभ्यास गरिएका दृष्टान्तहरू पाइन्छ। खासगरी न्यायिक अधिकारसमेत राजाबाटै निःसृत हुने तत्कालीन समयमा राजाले दया वा सहानुभूतिस्वरूप अदालतबाट दोषी ठहर भएका कसुरदारलाई क्षमा दिने प्रचलनको विकास भएको भन्ने देखिन्छ।
१०. यद्यपि माफी दिने अधिकारको प्रयोग अपरिमितरूपमा स्वेच्छाचारी ढंगबाट हुन सक्ने स्थिति त्यस बखत पनि थिएन। माफीका निर्णयहरूमा बेलायती अदालतहरूले अंकुश लगाउने कार्यको सुरुवातसमेत सन् १६७३ बाटै भइसकेको देखिन्छ। खास गरी पीडितलाई पुगेको हानि नोक्सानीलाई पूरै बेवास्ता गरी राजाले कुनै व्यक्ति विशेषको पक्षपोषण गर्न सक्दैनन् भन्ने मान्यता Thomas v. Sorrel को मुद्दादेखि नै स्थापित भइसकेको पाइन्छ।
११. लिखित संविधानको विकासक्रमसँगै। विधिको शासन, लोकतन्त्र र गणतान्त्रिक मूल्य मान्यता अवलम्बन गरेका संविधानहरूले समेत माफीसम्बन्धी अभ्यासलाई चटकै छोड्न सकेको पाइँदैन। पहिलो लिखित संविधानको रूपमा परिचित

- संयुक्त राज्य अमेरिकाको संविधानको धारा २ को उपधारा (२) तथा संसारको ठूलो लोकतन्त्र भनिने छिमेकी भारतको संविधानको धारा ७२ र १६१ मा समेत माफीसम्बन्धी व्यवस्थाहरू समेटिएको देखिन्छ।
१२. संयुक्त राज्य अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतले संविधानको माफीसम्बन्धी व्यवस्थालाई व्याख्या गर्दै यो कार्यकारी प्रकृतिको कार्य भएको हुँदा फौजदारी कानूनको कार्यान्वयनमा प्रत्यक्ष त्रुटि वा अनुचित तवरले हैरानी दिने उद्देश्यबाट अभियोजन गरिएको कार्यबाट जोगाउने उद्देश्यबाट मात्र यसको प्रयोग हुन सक्दछ भन्ने व्याख्या गरिएको देखिन्छ : "Executive clemency exists to afford relief from undue harshness or evident mistake in the operation or the enforcement of the criminal law. The administration of justice by the courts is not necessarily always wise or certainly considerate of circumstances which may properly mitigate guilt. To afford a remedy, it has always been thought essential in popular governments, as well as in monarchies, to vest in some other authority than the courts power to ameliorate or avoid particular criminal judgments."
- त्यसैगरी Biddle v. Perovich^३ को मुद्दामा संयुक्त राज्य अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश Justice Holmes ले अभिव्यक्त गरेको राय उद्धृत गर्नु सान्दर्भिक हुने देखिन्छ:
- "A pardon in our days is not a private act of grace from an individual happening to possess power. It is a part of the constitutional scheme. When granted, it is the determination of the ultimate That the public welfare will be better served by inflicting less than what the judgment fixed."
- अमेरिकन सर्वोच्च अदालतबाट भएका उपर्युक्त फैसलाहरूलाई भारतीय सर्वोच्च अदालतबाट समेत अनुशरण गर्ने गरेको देखिन्छ।
१३. विपक्षी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को लिखित जवाफ तथा सो तर्फबाट उपस्थित विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता संजिवराज रेग्मीले बालकृष्ण हुंगेल तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीको नेता रहेको र उक्त पार्टीले विगतमा घोषणा गरेको जनयुद्धको क्रममा घटेको घटनाका सम्बन्धमा : राजनीतिक प्रतिशोधका आधारमा निजमाथि झुठा अभियोग लगाइएको भन्ने पनि जिकिर लिइएको पाइन्छ। तर त्यस्तो धारणा बनाउने आधार भने प्रस्तुत गर्न सकेको देखिँदैन। उपर्युक्त उल्लिखित न्यायको वास्तविक मर्मको संरक्षणको लागि सीमित प्रयोजनको लागि माफीको प्रयोग भएको भएपनि यस सन्दर्भमा थप स्पष्ट हुन द्वन्द्वका क्रममा घटेका गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनालाई हेर्ने अन्तर्राष्ट्रिय दृष्टिकोणका बारेमा पनि केही परिचर्चा: हुन आवश्यक देखियो।
१४. संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापनाको प्रमुख उद्देश्य विश्व शान्ति र न्यायपूर्ण समाज कायम गर्नेसमेत थियो। संयुक्त राष्ट्रसंघीय प्रणालीअन्तर्गत अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून र मानवीय कानूनहरूको एक समृद्ध कानूनसहितको विधिशास्त्रीय अवधारणा वा मापदण्ड विकसित गरिएको पाइन्छ। विश्वका प्रायः सबै मुलुक सदस्य रहेको यो विश्व संस्थामार्फत विकसित गरिएका न्यायसम्बन्धी अवधारणा र अभ्यासहरूको प्रभाव पनि विश्वव्यापी हुनु अपेक्षित नै छ। यसको असरबाट आज विश्वको कुनै पनि मुलुक वा त्यसको न्याय प्रणाली मात्र एकांगीरूपमा अछुतो रहन सम्भव छैन।
१५. जेनेभा महासन्धि, १९४९ र यससँग सम्बद्ध साझा महासन्धिहरूबाट अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको बृहद् स्वरूप निर्माण भएको छ। यसैअन्तर्गत पर्ने मुख्य चार महासन्धिलाई नेपालले मिति २०२०।१०।२४ मा नै अनुमोदन गरिसकेको देखिन्छ। यी कानूनहरूसँग प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनहरू पनि अन्यान्याश्रितरूपमा लागू हुने मान्यता विकसित भएको पाइन्छ।
१६. त्यस्तै जातीय विभेद उन्मुलनसम्बन्धी महासन्धि, १९६५, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६ र ऐजनाको पहिलो र दोस्रो स्वेच्छिक प्रोटोकल, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ र यसको अनुबन्ध, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका विभेदको उन्मुलनसम्बन्धी महासन्धि, १९७९ र ऐजनाको स्वेच्छिक प्रोटोकल, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायसम्बन्धी महासन्धि १९८४, बालअधिकार महासन्धि, १९८९ र यसका दुईवटा स्वेच्छिक प्रोटोकलसमेतलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार- सन्धि वा कानून (The Core International Human Rights Treaties) का रूपमा लिने - गरिन्छ। नेपाल उपर्युक्त सबै सन्धि, महासन्धि वा

- अनुबन्धको पक्ष भइसकेको परिप्रेक्ष्यमा नेपाल सन्धि - ऐन, २०४७ को धारा ९ ले उक्त सन्धिका प्रावधानहरू नेपाल कानूनसरह क्रियाशील हुने अवस्था रहेको पाइन्छ।
१७. उपर्युक्त अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानवअधिकार कानून र तिनको व्यावहारिक। अभ्यासबाट मुख्यतः गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा 'संलग्न रहेकालाई दण्डित नगरी पक्ष राष्ट्रहरूले माफी वा क्षमा दिन नहुने विधिशास्त्रीय मान्यता कायम भएको देखिन्छ। गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी कसुरदार गर्ने व्यक्तिलाई माफी वा क्षमा दिने कार्यबाट दण्डहीनताले प्रश्रय पाउने र विधिको शासन कमजोर हुने कुरामा। जोड दिइएको पाइन्छ। साथै यस्तो कार्य अन्तर्राष्ट्रिय। कानूनको बाध्यात्मक नियम (JUS COGENS) विपरीत हुने मान्यतासमेत कायम छ।
१८. नेपाल पक्ष भएको यातना तथा अन्य र क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय १ विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा २ (१) मा पै प्रत्येक पक्ष राष्ट्रले आफ्नो अधिकार क्षेत्रअन्तर्गतको ज कुनै पनि इलाकामा यातनाका कार्यहरूमा रोक लगाउन र प्रभावकारी कानूनी, प्रशासनिक, न्यायिक वा अन्य दे उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन् भन्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ।^{१०३} त्यस्तै धारा १३ मा सक्षम निकायमा उजुर दि गरी न्याय पाउने हकलाई प्रत्याभूत गरिएको पाइन्छ।
१९. मानव अधिकारको विश्वव्यापी रु घोषणापत्रको धारा ८ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई संविधान र वा कानूनद्वारा प्रदत्त मौलिक अधिकारको उल्लङ्घन गर्ने कार्यविरुद्ध सक्षम राष्ट्रिय न्यायाधिकरणहरूबाट प्रभावकारी उपचार पाउने अधिकार हुनेछ भन्नेसमेत व्यवस्था रहेको छ।^{१०४}
२०. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ६ ले जीवनको अधिकारको सुनिश्चितता खोजेको छ। यससम्बन्धमा उक्त प्रतिज्ञापत्रअन्तर्गतको मानव अधिकार समितिले समान्य टिप्पणी नं.६ र १४ जारी गरेको पाइन्छ। उक्त दुवै टिप्पणीको बदलामा ३६ औं सामान्य टिप्पणीको मस्यौदा भइरहँदा मृत्युदण्डको सजाय विरुद्ध माफीको कारवाही चलाउन पाउने कुरालाई अधिकारको रूपमा स्थापित गर्नेतर्फ पहल भएको भन्ने देखिन्छ। यसबाट मृत्युदण्ड जस्तो गम्भीर प्रकृतिको सजायका हकमा मात्र माफीको सान्दर्भिकता बढी हुन सक्ने कुरा बोधगम्य नै छ।
२१. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा १४ को उपधारा (६) मा अन्य कुराका अतिरिक्त फैसला भइसकेपछि पत्ता लागेको कुनै नयाँ तथ्य जसबाट निर्णय वा फैसला गलत प्रमाणमा आधारित रहेको पाइएमा मात्र माफी दिन सकिने प्रावधान रहेको देखिन्छ।^{१०५}
२२. अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान, १९९८ को प्रस्तावनाको चौथो प्याराग्राफमा पनि गम्भीर प्रकृतिका अपराधहरूमा दण्डित नगरी त्यतिकै उन्मुक्ति दिन नहुने विषयमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको ध्यानाकर्षण गराइएको पाइन्छ।^{१०६}
२३. अन्तर अमेरिकी मानव अधिकार अदालतले Barrios Altos vs. Peru को मुद्दामा पेरुका दुई क्षमादान कानूनहरूलाई अमेरिकी मानवअधिकार महासन्धिविपरीत ठहर्‍याउँदै फौजदारी अभियोजनलाई उन्मुलन गर्ने तथा दण्डहीनता स्थापित गर्ने खाले सबै माफी तथा क्षमादानसम्बन्धी उपायहरू मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका सन्दर्भमा अस्वीकार्य हुन्छन् भनेको देखिन्छ।^{१०७}

^{१०३} Each state party shall take effective legislative, administrative, judicial or other measures to prevent acts of torture in any territory under its jurisdiction.

^{१०४} Everyone has the right to an effective remedy by the competent national tribunals for acts violating the fundamental rights granted him by the constitution or by law.

^{१०५} When a person has by a final decision been convicted of a criminal offence and when subsequently his conviction has been reversed or he has been pardoned on the ground that a new or newly discovered fact shows conclusively that there has been a miscarriage of justice, the person who has suffered punishment as a result of such conviction shall be compensated according to law, unless it is proved that the non-disclosure of the unknown fact in time is wholly or partly attributable to him.

^{१०६} Affirming that the most serious crimes of concern to the international community as a whole must not go unpunished and that their effective prosecution must be ensured by taking measures at the national level and by enhancing international cooperation.

^{१०७} IACtHR, Barrios Altos V. Peru, Judgment 14 May 2001

२४. नेपालको सन्दर्भ दृष्टिगत गर्दा, द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याई दण्डित गर्नुपर्ने र पीडितको न्याय प्राप्त गर्ने हकमा असर पर्ने गरी माफी वा मेलमिलापसम्बन्धी व्यवस्था गर्न नमिल्ने भनी यस अदालतबाट यसअघि नै पटकपटक विपक्षी नेपाल सरकारका नाममा आदेश जारी भइसकेको पनि देखिन्छ।^{१०८}
२५. निवेदकले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ अन्तर्गत प्रस्तुत रिट निवेदन दायर गरेकोमा हाल अन्तरिम संविधानलाई विस्थापित गरी नेपालको संविधान जारी भएको अवस्था छ। यस स्थितिमा दुवै संविधानमा भएका माफीसम्बन्धी व्यवस्थाहरूको तुलनात्मक अध्ययन हुनु वाञ्छनीय देखिएको छ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १५१ मा देहायबमोजिम उल्लेख भएको पाइयो
१५१. माफी: मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिले जुनसुकै अदालत, विशेष अदालत, सैनिक अदालत, वा अन्य कुनै न्यायिक, अर्धन्यायिक वा प्रशासकीय पदाधिकारी वा निकायले गरेको सजायलाई माफी, मुलतबी, परिवर्तन वा कम गर्न सक्नेछ।
- त्यसैगरी हाल प्रचलित नेपालको संविधानको धारा २७६ मा देहायबमोजिम व्यवस्था रहेको पाइयो:
२७६. माफी: राष्ट्रपतिले कुनै अदालत, न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकाय वा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत, ने.का.प.२०७१ अंक १२ नि. नं.९३०३ प्रशासकीय पदाधिकारी वा निकायले गरेको सजायलाई कानूनबमोजिम माफी, मुलतबी, परिवर्तन वा कम गर्न सक्नेछ।
- उपर्युक्त दुवै संवैधानिक प्रावधानहरूले नेपालको राष्ट्रपतिलाई जुनसुकै अदालत वा न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकाय वा प्रशासकीय पदाधिकारीले गरेको सजायलाई माफी, मुलतबी, परिवर्तन वा कम गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको पाइँदा सारभूतरूपमा उक्त प्रावधानहरूमा भिन्नता रहेको पाइएन।
२६. साबिक र हाल प्रचलित संविधानमा माफीसम्बन्धमा भएको व्यवस्थाको तुलना गर्दा साबिकमा मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा त्यस्तो अधिकार प्रयोग हुने व्यवस्था भएकोमा हाल कसको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट सो अधिकारको प्रयोग हुने हो भन्ने कुरा उल्लेख भएको देखिएन। तर हाल प्रचलित संविधानको धारा ६६ को उपधारा (२) मा संविधान र संघीय कानूनबमोजिम कुनै निकाय वा पदाधिकारीको सिफारिसमा गरिने भनी किटानीसाथ व्यवस्था भएकोबाहेक अन्य जुनसुकै कार्य मन्त्रिपरिषद्को सिफारिस र सम्मतिबाट हुने व्यवस्था रहेको देखिँदा राष्ट्रपतिले कसैको सिफारिस बिना संवैधानिक कार्य सम्पादन गर्न सक्ने अवस्था देखिँदैन। साथै साबिकमा उक्त अधिकारको प्रयोग के कसरी हुने हो भन्नेसम्बन्धमा कुनै कुरा उल्लेख नभएकोमा हालको संवैधानिक प्रावधानअनुसार कानूनबमोजिम मात्र सो अधिकार प्रयोग हुनुपर्ने देखिन्छ। यसबाट हालको परिवर्तित संवैधानिक सन्दर्भमा माफीसम्बन्धी छुट्टै कानूनको अभावमा सो संवैधानिक व्यवस्था क्रियाशील हुन सक्ने अवस्था नै देखिएन।
२७. यसरी हेर्दा साबिकमा माफीसम्बन्धी अधिकारको प्रयोगमा कुनै सर्त बन्देज नरहेको र कुनै प्रक्रिया नै पूरा गर्न नपर्ने हो कि जस्तो प्रतीत हुन आउँदछ। तर माफी दिने अधिकारको प्रयोग अनियन्त्रित, अपरिमित र स्वेच्छाचारी ढंगबाट हुनसक्ने कुराको परिकल्पना गर्न सकिन्न। संविधानबमोजिम सम्पादन गरिने जुनसुकै कार्यहरूमा संविधानवादका आधारभूत सिद्धान्त र मूल्य मान्यताहरूलाई अनुशरण गर्ने पर्ने हुन्छ। त्यसमा पनि अदालतको अन्तिम फैसलाबाट ठहरेको दण्ड सजायलाई माफी दिने जस्तो गम्भीर विषयमा विशेषाधिकार प्रयोग गर्दा ज्यादै सचेत र संवेदनशील बन्नु पर्दछ। कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूको किञ्चित मात्र पनि उपेक्षा गरी माफीको अधिकार प्रयोग हुन सक्दैन।
२८. माफी सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय प अभ्यासहरूको सन्दर्भमा माथि केही चर्चा भइसकेको प्र छ। त्योबाहेक माफीसँग जोडिएको संविधानवादको र पाटोमा समेत केही विश्लेषण हुन यहाँ आवश्यक देखिन्छ।
२९. न्यायिक र कार्यकारी कार्यबीच संविधानतः आधारभूत भिन्नता रहेको हुन्छ। कुनै पनि कसुरदारको आरोप लागेको व्यक्ति दोषी हो वा होइन भनी ठहर गर्ने र दोषी ठहरिएको अवस्थामा निजलाई हुने दण्ड सजाय निर्धारण गर्ने कुरा पूर्णतः न्यायिक हु अधिकारक्षेत्रभित्रको विषय हो। यसको प्रयोग राज्यको र स्वतन्त्र न्यायिक निकायबाहेक अन्यत्रबाट हुन सक्दैन। फैसला

^{१०८} सुमन अधिकारी वि. नेपाल सरकार प्रम तथा मपकासमेत, नेकाप २०७१ अंक १२ नि.नं. ९३०३

- अन्तिमताको सिद्धान्त (Finality of the judgment) अनुसार अदालतबाट भएको फैसलाको अन्तर्वस्तुभिन्न प्रवेश गरी राज्यका अन्य निकाय वा पदाधिकारीबाट पुनरावेदन सुने जसरी जाँचन र पुनरावलोकन गरी अन्यथा गर्न मिल्दैन। त्यस्तो अभ्यासलाई वैधता दिन खोजिन्छ भने न्यायिक स्वतन्त्रता, विधिको शासन र लोकतन्त्रको अस्तित्व समाप्त भएको सम्झनुपर्ने हुन्छ।
३०. न्यायिक प्रक्रियाका आफ्नै संवैधानिक, पै कानूनी र स्थापित मूल्य, मान्यता तथा अभ्यासहरू रहेका हुन्छन्। प्रचलित कानूनबमोजिम कसुरदार नमानिने विषयमा कुनै व्यक्तिउपर अभियोजन गर्न। सर्किदैन भने कानूनले तोकेभन्दा बढी सजाय दिन। पनि मिल्दैन। राज्यले विनाकारण कसैलाई पक्राउ। गर्न सक्दैन र पक्राउ गर्नुअघि सोको मनासिब। कारणसहितको पुर्जीसमेत दिनुपर्छ। पक्राउ गरिएको। मानिसलाई बाटाका म्यादबाहेक २४ घण्टाभित्र मुद्दा। हेर्ने अधिकारीसमक्ष पेस गर्नुपर्छ र त्यस्तो अधिकारीको। आदेशले बाहेक सोभन्दा बढी अवधि थुनामा राख। मिल्दैन। थुनामा रहेको व्यक्तिलाई यातना दिन वा। दुर्व्यवहार गर्न पाइँदैन। कुनै कुराको आरोप लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध बोल्न वा साक्षी बन्न बाध्य। पार्न सर्किँदैन। कानून व्यवसायीसँगको परामर्श र। प्रतिनिधित्व, असमर्थ पक्षलाई कानूनी सहायता,। स्वच्छ र शीघ्र सुनुवाइ आदि विषयहरू फौजदारी। न्यायसम्बन्धी मौलिक हकको रूपमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ र हाल। प्रचलित नेपालको संविधानको धारा २० ले नै प्रत्याभूत - गरेको छ।
३१. संविधान, कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तभन्दा बाहिर गई न्यायिक अधिकार प्रयोग हुन नसक्ने कुराको सुनिश्चितता नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १०० र हालको नेपालको संविधानको धारा १२६ ले प्रत्याभूत गरेको छ। त्यसैले न्यायिक प्रक्रिया सबैको लागि समान, निष्पक्ष, पारदर्शी, निश्चित, अनुमानयोग्य र पहुँचयोग्य रहेको हुन्छ। पात्रभन्दा प्रवृत्ति र घटना वा विषयवस्तु केन्द्रित रहनु न्यायिक प्रक्रियाको विशेषता हो। मनोगत आवेग र संवेगभन्दा पृथक रही वस्तुनिष्ठ विश्लेषणबाट निष्कर्षमा पुग्ने प्रक्रियाबाटै न्यायप्रति नागरिकको विश्वास टिकेको हुन्छ।
३२. त्यस्तै अदालतबाट अन्तिम भएको फैसला कार्यान्वयनको सुनिश्चितता न्यायिक प्रक्रियाको अर्को महत्वपूर्ण पाटो हो। अदालतबाट फैसला भइरहने तर अनेक बहानामा त्यसको कार्यान्वयन नहुने हो भने अदालतको उपस्थिति र न्यायिक प्रक्रियाको औचित्य रहँदैन। तत्काल प्रचलित नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ११६ र हाल प्रचलित नेपालको संविधानको धारा १२६ को उपधारा (२) तथा धारा १२८ को उपधारा (४) ले फैसला कार्यान्वयनको इ संवैधानिक सुनिश्चितता खोजेको छ।
३३. तत्काल प्रचलित नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ र हालको संविधानको d धारा १८ मा अन्य कुराका अतिरिक्त सबै नागरिक भ कानूनको दृष्टिमा समान हुने र कसैलाई पनि कानूनको व् समान संरक्षणबाट वञ्चित नगरिने भन्ने समानताको सम्बन्धी मौलिक हकको व्यवस्था भएको देखिन्छ। अ यदि व्यक्तिको सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक र पदीय स हैसियत वा शक्तिको आडमा फैसला कार्यान्वयन हुने र नहुने अवस्था सिर्जना गरिन्छ भने त्यसलाई संविधान भ प्रदत्त समानताको हक प्रतिकूल नागरिक नागरिकबीच क भेदभावको आधार खडा गरेको मान्नुपर्ने हुन्छ। सामान्य भू नागरिकले अदालतको अन्तिम फैसलाबमोजिम ठहर रा भएको सजाय भुक्तान गर्नुपर्ने तर उच्च प्रशासक, घि राजनीतिक दलका नेता, सभासद् वा मन्त्रीलाई सो गर्न ब नपर्ने छुट हुन्छ भन्ने हो भने घोर असमानताको स्थिति प्र सिर्जना भई कानूनी राज्यको उपहास मात्र हुन पुग्दछ। यसबाट ठूलालाई चैन र सानालाई ऐन भन्ने लोकोक्ति क चरितार्थ बन्न पुग्दछ र समाज पुनः द्वन्द्वमा धकेलिन्छ। उ त्यस्तो असमान र भेदभावपूर्ण अवस्थालाई प्रोत्साहित क गरिरहँदा न्यायपूर्ण समाज निर्माणको जग नै भत्कन र सक्नेतर्फ सम्बन्धित सबै संवेदनशील बन्न पर्दछ।
३४. वस्तुतः न्याय सम्पादन मानवीय कार्य हो। मानवीय कार्य भएको हुँदा न्याय सम्पादन सदैव त्रुटिरहित भइरहन्छ वा त्यसमा सुधारको कुनै वि गुञ्जाइस नै रहँदैन भन्न खोजिएको होइन। तर त्यस्तो क सम्भावित त्रुटि न्यूनीकरण वा निराकरण अन्यत्रबाट स खोज्ने नभई न्यायिक पद्धतिअन्तर्गत नै रही खोज्नुपर्ने हुन्छ। अदालतको तहगत संरचना र पुनरावेदन सुत्रे खर्चिलो पद्धति न्याय सम्पादनमा रहन जाने त्रुटि सच्याउने प्रयोजनकै लागि हुन् भन्ने कुरा बोधगम्य नै छ। नत्र भने तहतह न्यायिक संरचना खडा गरी एउटै मुद्दाको पटकपटक सुनुवाइ गरिरहनु पर्ने लामो र झन्झटिलो प्रक्रियाको औचित्य साबित गर्न सकिन्न। त्यसैले

- स्वतन्त्र र सक्षम न्यायपालिका, विधिको शासन र उत्तरदायी एवम् गतिशील लोकतन्त्र (Functional democracy) भएको मुलुकमा तहतह हुँदै अन्तिम भएको फैसला कार्यान्वयनमा राज्यकै तर्फबाट व्यवधान खडा गर्न मिल्दैन।
३५. नेपालको संविधानको भाग ६ मा अन्य विषयका अतिरिक्त राष्ट्रपतिसम्बन्धी व्यवस्था समेटिएको पाइन्छ। संविधानको धारा ६१ को उपधारा (१) बमोजिम नेपालमा एक राष्ट्रपति रहने देखिन्छ भने सोही उपधारा (२) बमोजिम निजलाई संविधान र कानूनबमोजिम कार्य सम्पादन गर्ने गरी राष्ट्रध्यक्षको भूमिकामा पदासिन गराइएको छ। उपधारा (३) ले राष्ट्रपतिलाई नेपालको राष्ट्रिय एकताको प्रवर्द्धन गर्ने जिम्मेवारीसमेत प्रदान गरेको छ। साथै उपधारा (४) बमोजिम संविधानको पालना र संरक्षण गर्नु राष्ट्रपतिको प्रमुख कर्तव्य तोकिएको देखिन्छ।
३६. संविधानको धारा ६६ मा राष्ट्रपतिको काम, कर्तव्य र अधिकारका बारेमा उल्लेख गर्दै उपधारा (१) मा राष्ट्रपतिले यो संविधान वा संघीय कानूनबमोजिम निजलाई प्राप्त अधिकारको प्रयोग र कर्तव्यको पालना गर्नेछ भनिएको पाइन्छ। साथै सोही उपधारा (१) बमोजिमको अधिकारको प्रयोग वा कर्तव्यको पालन गर्दा संविधान र संघीय कानूनबमोजिम कुनै निकाय वा पदाधिकारीको सिफारिसमा गरिने भनी किटानीसाथ व्यवस्था भएकोबाहेक अन्य जुनसुकै कार्य मन्त्रपरिषदको सिफारिस र सम्मतिबाट हुने कुरा सोही उपधारा (२) मा निर्दिष्ट गरिएको पाइन्छ।
३७. अर्कोतर्फ संविधानको धारा ७५ को उपधारा (१) बमोजिम नेपालको कार्यकारिणी अधिकार संविधान र कानूनबमोजिम मन्त्रपरिषद्मा निहित हुने व्यवस्था भएको छ। त्यस्तै उपधारा (२) बमोजिम संविधान र कानूनको अधीनमा रही नेपालको शासन व्यवस्थाको समान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्ने अभिभारासमेत मन्त्रपरिषद्मा निहित गरिएको पाइन्छ।
३८. राष्ट्रपतिको काम, कर्तव्य र अधिकार तथा कार्यकारी अधिकारको प्रयोगसम्बन्धी दुवै व्यवस्थालाई अनियन्त्रित नराखी संविधान र कानूनको अधीन राखिएको कुरा स्मरणीय छ। राज्यका निकाय वा पदाधिकारीहरूलाई संविधान र कानूनको अधिनस्थ राख्ने पद्धति विधिको शासन र संविधानवादको आधारस्तम्भ पनि हो। यसको उपेक्षा राज्यको जुनसुकै पदमा बसेको पदाधिकारी होस् वा जस्तोसुकै अधिकार सम्पन्न निकाय होस् गर्न मिल्दैन। अझ राष्ट्रिय एकताको प्रतीकको रूपमा रहेको राष्ट्रपतिलाई त संविधानको पालना र संरक्षण गर्ने गुरुत्तर दायित्वसमेत संविधानले सुम्पिएको हुँदा त्यस्तो सम्मानित संस्थाबाट संविधानविपरीतको कुनै कार्य हुने कल्पनासम्म पनि गर्न मिल्दैन।
३९. अदालतबाट भएको फैसला कार्यान्वयन गर्ने विषय कार्यकारी वा प्रशासकीय हो। अदालतबाट भएको फैसलाको कार्यान्वयन राज्यको कार्यकारी अंगले गर्नुपर्दछ। अदालतबाटै फैसला कार्यान्वयन हुने कानूनी व्यवस्था गरिन्छ भने पनि कार्यपालिकाको सहयोगबिना त्यो सम्भव हुन सक्दैन। संविधानको संरक्षक र पालनकर्ताको रूपमा रहेको राष्ट्रप्रमुखबाट संविधान र कानूनबमोजिम अदालतबाट भएको फैसलाले ठहर भएको सजाय कानूनी आधारबेगर माफी हुन सक्दैन।
४०. निश्चित र स्थापित न्यायिक प्रक्रियाबाट कसुर र सजाय निर्धारण गरिन्छ भन्ने विषयमा माथि विश्लेषण भइसकेको छ। त्यस्तो न्यायिक प्रक्रियामार्फत् प्रचलित फौजदारी कानून उल्लङ्घन गर्ने व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम दण्डित गर्नु राज्यको नियमित कार्य वा दायित्व हो। तर संविधानमा व्यवस्था रहेकै भए पनि सजाय माफी दिने विषय दुर्लभ परिस्थितिमा प्रयोग हुन सक्ने अपवादात्मक प्रावधान मात्रै हो। यो भेदलाई राज्यका जिम्मेवार निकायमा रहने पदाधिकारीले हेक्का राख्ने पर्ने हुन्छ। विशेष परिस्थितिमा ज्यादै सजग, संयमित र जिम्मेवाररूपमा प्रयोग हुनुपर्ने यस्तो अपवादित विषयलाई मूल जस्तो ठानी कसुरदारलाई दण्डित गर्नुपर्ने राज्यको मुख्य दायित्व नै अन्यथा गर्ने प्रयास गरिन्छ भने न्यायिक सक्रियता अपेक्षित हुन्छ।
४१. बालकृष्ण हुंगेललाई यस अदालतको अन्तिम फैसलाबाट ठहर भएको सजाय माफीको लागि सिफारिस गर्नुपर्ने के त्यस्तो विशेष कारण वा परिस्थिति विपक्षी नेपाल सरकारलाई परेको रहेछ भन्नेसम्बन्धमा विचार गर्दा मन्त्रपरिषद्को मिति २०६८। ७। २२ को निर्णयमा त्यस्तो कुनै ठोस र वस्तुनिष्ठ आधार खुलेको पाइँदैन। सजाय ठहर भएका निज बालकृष्ण हुंगेलको निवेदन तथा निजसम्बद्ध राजनीतिक दलको सिफारिस मात्रलाई टेकी गृह मन्त्रालयबाट मन्त्रपरिषद्मा प्रस्ताव गएको र त्यसैलाई मन्त्रपरिषद्को बैठकले अनुमोदनसम्म गरेको देखिन्छ। निजसँगै कसुरदारदार ठहरिएका र सजाय भोगिरहेकाहरूको हकमा

- किन केही पनि विचार गर्न परेन सो पनि स्पष्ट गरिएन । एउटै वारदातमा कसुरदार ठहरिएकाहरूको बीचमै पनि भेदभाव हुने कस्तो व्यवहार हो सो पनि बुझ्न सकिने अवस्था छैन ।
४२. यस अदालतबाट अन्तरिम आदेश जारी भएको कारण राष्ट्रपतिबाट तत्काल माफीसम्बन्धी कुनै निर्णय भइसकेको देखिएन । साथै हालको परिवर्तित संवैधानिक स्थितिमा माफीसम्बन्धी कानून नबनाई उक्त सिफारिस कार्यान्वयन हुन सक्ने अवस्था हुँदैन ।
४३. यसको लागि प्रथमतः के कस्ता कसुरमा माफी दिन मिल्ने हो र के कस्ता कसुरमा माफी दिन नमिल्ने हो भन्ने स्पष्ट व्यवस्थासहितको कानून बन्नुपर्ने हुन्छ । साथै के कस्तो अवस्था र परिस्थितिको विद्यमानतामा माफीको लागि कारवाही चलाउन पाउने हो भन्ने आधारहरू पनि कानूनमा नै व्यवस्थित हुनुपर्दछ ।
४४. भविष्यमा भन्ने माफीसम्बन्धी कानून पनि संविधानले अंगीकार गरेको विधिको शासन र न्यायका मान्य सिद्धान्तविपरीत हुन सक्दैन । जसरी कुनै पनि व्यक्तिलाई कसुरदार घोषित गरी सजाय दिने कुरा कानून र स्थापित न्यायिक मान्यताअनुरूप मात्र हुन सक्दछ त्यसरी नै ठहर भएको सजाय अन्यथा गर्ने विषय पनि कानून र न्यायका मान्य सिद्धान्तभन्दा बाहिर गई खोज्न मिल्दैन । कुनै अमुक दलको सदस्य हुनु वा कुनै हैसियत वा भूमिकामा रहनु न्यायिक प्रक्रियालाई विस्थापन गर्ने, दण्डलाई न्यूनीकरण गर्ने वा माफी दिने आधार बन्न सक्दैन ।
४५. माफीसम्बन्धी त्यस्तो कानूनमा के कस्ता विषय समेटिनु पर्दछ भन्ने कुरा राज्यको नीति र विधायिकी बुद्धिमत्ता वा विवेकमा निर्भर हुने हुँदा यस अदालतले निर्देशित गर्न मिल्ने स्थिति रहँदैन । तर निर्मम वा आततायी ढंगबाट वारदात नघटाइएको, स्पष्ट मनसाय नदेखिएको, पूर्वयोजना वा तयारी नभएको, कर्तव्य पालनाको सिलसिलामा पर्याप्त ध्यान पुग्न नसकी घटना घटेको, पीडित पक्षलाई परेको हानि नोक्सानी परिपूरण हुनसक्ने प्रकृतिको भएको वा कसुरदारदारका तर्फबाट सो गरिएको, सजाय माफी दिनमा पीडित पक्षको समेत सहमति रहेको, कसुरदारप्रति आश्रित निजको परिवारका सदस्यहरूको अवस्था, कसुर ठहर भएको व्यक्ति अति किशोर वा वृद्धावस्थाको भएको तथा गम्भीर प्रकृतिको रोगबाट स्वयम् ग्रसित भएको, कसुरदारको पूर्व अभिलेख र चालचलन राम्रो भएको, अदालतको फैसलालाई स्वीकार गरी समर्पण गरेको वा सजाय भोगिरहेको आदि कारणहरू सजाय माफीका आधार बन्न सक्ने अपेक्षा गर्नु अन्यथा हुँदैन ।
४६. निवेदिकाका भाइ भुवन भन्ने उज्जनकुमार श्रेष्ठलाई हत्या गरेको कसुरदार ठहरी यस अदालतबाट सर्वस्वसहित जन्मकैदको सजाय तोकिएका बालकृष्ण ढुंगेलका सम्बन्धमा माथि उल्लिखित कुनै पनि आधार वा अवस्थाको विद्यमानता रहेको पाइँदैन । निज उक्त फैसला हुँदाका अवस्थामा संविधान सभाको सदस्य रहेको भन्ने देखिन्छ । राज्यको महत्त्वपूर्ण निकायको जिम्मेवार पदमा आसिन भएको व्यक्तिले अदालतको अन्तिम फैसलाप्रति सम्मान देखाई तत्काल आत्मसमर्पण गर्नुपर्नेमा सार्वजनिक पद र हैसियतको आडमा राज्यकै अर्को निकायको खुलेआमरूपमा उपेक्षा गरिँदनु उचित मान्न सकिन्न । अदालतको फैसला स्वीकार गरी आत्मसमर्पण नगर्ने व्यक्तिका सम्बन्धमा कानून बनाएरसमेत राज्यले सजाय माफीको कारवाही अघि बढाउन मिल्दैन ।
४७. सारमा, यस अदालतबाट बालकृष्ण ढुंगेलले भुवन भन्ने उज्जनकुमार श्रेष्ठलाई व्यक्तिगत रिसइवीका कारण गोली हानी हत्या गरेको भन्ने निष्कर्षमा पुगी मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १३ (३) नम्बरबमोजिम निजलाई सर्वस्वसहित जन्मकैद सजाय हुने ठहरी मिति २०६६।९।१९ मा फैसला भएको तथ्यमा विवाद छैन । न्याय प्रशासन ऐन, २०४८ को दफा ११ को (१) मा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त प्रतिकूल भई वा फैसला भइसकेपछि प्राप्त भएको नयाँ प्रमाणबाट निर्णय अन्यथा हुनसक्ने अवस्थामा यस अदालतसमक्ष पुनरावलोकन गरी हेरिपाउँ भन्ने निवेदन लाग्ने व्यवस्था भइरहेको देखिन्छ । विपक्षी बालकृष्ण ढुंगेल विरुद्ध कसुरदार र सजाय ठहर भएको फैसला अन्यथा हुने कुनै नयाँ प्रमाण मुद्दामा फैसला भइसकेपछि पत्ता नेपाल कानून पात्रका, सवधा लागेको अवस्था भए निजले सोही कानूनी उपचारको मार्ग अवलम्बन गरी आफू विरुद्ध भएको फैसला पुनरावलोकन गराउन सक्नु कानूनसम्मत हुनेमा सो गर्न सकेको अवस्थासमेत देखिएन ।

४८. साथै बालकृष्ण ढुंगेलको सजाय माफीको लागि राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गर्ने मन्त्रपरिषद्को निर्णयमा समेत निजउपर गलत तरिकाले अभियोजन भएको वा कुनै गलत तथ्यका आधारमा उक्त फैसला भएको वा फैसला भइसकेपछि कुनै नयाँ तथ्य वा प्रमाण पाइएको जसले गर्दा उक्त फैसला त्रुटिपूर्ण हुन पुगेको भन्ने उल्लेख गरेको देखिन्न ।
४९. अतः राजनीतिक पूर्वाग्रहबाट मुद्धा चलाइएको भन्ने गोश्वारा र अमूर्त आधार लिई बालकृष्ण ढुंगेललाई अदालतबाट ठहर भएको सजाय माफीको लागि राष्ट्रपतिसमक्ष सिफारिस गर्ने गरी विपक्षी नेपाल सरकारको मन्त्रपरिषद्बाट मिति २०६८ । ७ । २२ को निर्णय र सोसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण काम कारवाहीहरू माथि प्रकरण प्रकरणमा गरिएको विक्षेपणका आधारमा तत्काल बहाल रहेको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३, २४, १०० र १५१ विपरीत भई सोही प्रकृतिको व्यवस्था गरिएको हाल प्रचलित नेपालको संविधानको क्रमशः धारा १८, २०, १२६ र २७६ बमोजिम कायम रहन सक्ने नदेखिएको हुँदा निवेदन मागबमोजिम उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिदिएको छ । साथै नेपालको संविधानको धारा २७६ बमोजिमको कानून निर्माण नभएसम्म अदालतको अन्तिम फैसलाबाट ठहर भएको सजाय माफी दिन मिल्ने स्थिति नदेखिएकोले कानून नबनेसम्म त्यसप्रकारको सिफारिस वा निर्णय नगर्नु नगराउनु भनी विपक्षीहरूका नाममा निर्देशनात्मक आदेशसमेत जारी
५०. यो आदेशको कार्यान्वयनको लागि आदेशको जानकारी विपक्षी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा । मन्त्रपरिषद्को कार्यालयलाई दिई दायरी लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाइदिनु ।

उक्त रूपमा हामी सहमति छौं ।

न्या. शुसिला कार्की

न्या. गोपाल पराजुली

इति संभवद २०७२ साल पौष २३ गते रोज ६ शुभम्

न्या. वैद्यनाथ उपाध्याय

न्या. ओमप्रकाश मिश्र

१४. सुमन अधिकारीसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,

नेकाप, २०७३ निर्णय नं. ९६१२ अंक ६

सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास
सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ
माननीय न्यायाधीश श्री ओमप्रकाश मिश्र
आदेश मिति: २०७२।५।१।४
०७०-WO-००३२

मुद्दा: उत्प्रेषण/परमादेश।

निवेदक/पक्ष: आतंक पीडित टुहुरा समाज नेपालका अध्यक्ष जिल्ला, लमजुङ, चन्द्रेश्वर गा.वि.स. वडा नं. ६ बस्ने सुमन अधिकारीसमेत।

विरुद्ध

प्रत्यर्थी/विपक्षी: नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत।

आदेश

स.प्र.न्या.कल्याण श्रेष्ठ: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) बमोजिम यस अदालतको अधिकारक्षेत्रअन्तर्गत दायर हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यसप्रकार छ:

हामी निवेदकहरू तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) द्वारा २०५२ साल फागुन १ देखि सञ्चालित माओवादी विद्रोहबाट पीडित व्यक्तिहरूको हकमा काम गर्ने उद्देश्यले स्थापित गैह्रसरकारी संस्थाका प्रतिनिधिहरूसमेत हौं। हामी निवेदकहरू विगत सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका पीडित व्यक्तिहरू भएकोले नेपाल सरकार र त्यसका मातहतका निकायहरूबाट विगत सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित राहत, क्षतिपूर्तिलगायतका विषयमा भएका काम कारवाहीको सम्बन्धमा प्रत्यक्ष सरोकार राखे भएकोले हालै सरकारले द्वन्द्व पीडित परिचय पत्र वितरणसम्बन्धी विषयमा जारी गरेको निर्देशिका, २०६९ मा व्यवस्था गरिएका विषयमा हाम्रो चासो र सरोकार रहेको र यो विषय सार्वजनिक सरोकारको समेत भएकाले प्रस्तुत निवेदन गर्न आएका छौं।

विस्तृत शान्ति सम्झौता, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र सो संविधान जारी भएपछिका विभिन्न सहमति र सम्झौताहरूमा विगतमा माओवादीद्वारा सञ्चालित विद्रोहलाई “सशस्त्र द्वन्द्व” को नामले सम्बोधन गरिएको छ। विस्तृत शान्ति सम्झौताको प्रस्तावनाको आठौं अनुच्छेदमा “देशमा २०५२ सालदेखि चल्दै आएको सशस्त्र द्वन्द्वलाई शान्तिपूर्ण सहकार्यको नयाँ अध्याय प्रारम्भ भएको घोषणा गर्दै...” भन्ने शब्दावली प्रयोग गरिएको छ। त्यसरी नै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (त), (थ), र (ध) मा पनि सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको उल्लङ्घन भएका व्यक्तिहरूलाई उचित राहत, सम्मान र पुनर्स्थापनाको व्यवस्था गर्ने भन्ने शब्दावलीको प्रयोग भएको छ। तर डा.बाबुराम भट्टराई प्रधानमन्त्री भएको बेलाको सरकारले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ तथा विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ को प्रावधान र भावनाविपरीत विगतको उक्त सशस्त्र द्वन्द्वलाई “राजनीतिक द्वन्द्वको” नाम दिई त्यस्ता द्वन्द्वबाट पीडित व्यक्तिलाई राज्यबाट प्रदान गर्ने भनिएको परिचयपत्रमा माओवादी जनयुद्ध भनी सम्बोधन गरी “राजनीतिक द्वन्द्वको क्रममा मृत्युवरण गरेका वा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति तथा परिवारलाई प्रदान गरिने परिचयपत्रसम्बन्धी निर्देशिका, २०६९” जारी गरी मिति २०६९/११/०१ गते स्वीकृत भएको जानकारी प्राप्त भयो। सोहीअनुरूप विपक्षीहरूबाट काम गर्न लागिएको व्यहोरा जानकारी हुन आयो।

उक्त निर्देशिकामा रहेका प्रावधानहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ को प्रावधानसँग बाझिएको छ। “राजनीतिक द्वन्द्वको क्रममा मृत्युवरण गरेका वा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति तथा परिवारलाई प्रदान गरिने परिचयपत्रसम्बन्धी निर्देशिका, २०६९” को नामकरण नै गलत छ। विगतको सशस्त्र द्वन्द्वलाई यसले राजनीतिक द्वन्द्व भन्नु आफैमा गलत छ। उक्त विवादित निर्देशिकाको दफा २ को परिभाषा खण्डमा “राजनीतिक द्वन्द्व” भन्ने शब्दको परिभाषा

गरिएको छ। जसअनुसार “राजनीतिक द्वन्द्व” भन्नाले माओवादी जनयुद्धसमेतलाई जनाउनेछ भनी परिभाषित गरिएको छ। विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले विगतको सशस्त्र द्वन्द्वलाई मात्र चिन्दछ। माओवादी जनयुद्धलाई चिन्दैन। विघटित संविधान सभाको बहुमतसमेतबाट अस्वीकृत भइसकेको उक्त जनयुद्ध शब्दलाई विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को मर्म तथा भावनाविपरीत नामकरण गर्ने अधिकार विपक्षी मन्त्रालयलाई छैन। अतः निर्देशिकाको नाम र दफा २ को व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रस्तावना र धारा ३३(त)(थ) र (घ) सँग बाझिएकाले बदर गरी पाउँ।

त्यसै गरी विवादित निर्देशिकाले परिचयपत्र दिने गरी परिभाषित गरेका सबै व्यक्तिहरू पीडितको परिभाषाभित्र पर्दैनन्। परिचयपत्र प्राप्त गर्ने व्यक्ति पनि राजनीतिक द्वन्द्वसँग सम्बन्धित भएको मानिने भन्ने व्यवस्था गरेकोले विगतमा भएका गम्भीर अपराधका पीडितलाई समेत घुमाउरो पाराले राजनीतिक घटनाका पीडित बनाई प्रकारान्तरले सबै गम्भीर अपराधलाई राजनीतिक घटना बनाउन षडयन्त्रमूलक ढंगले निर्देशिका जारी गरिएकोले सो निर्देशिका स्वीकार्य हुन सक्दैन। त्यसमा पनि माओवादी जनयुद्ध भनेर लिखितरूपमा स्वीकार गरेपछि मात्र परिचय पत्र दिइने गरी बनाइएको उक्त संवैधानिक प्रावधानविपरीतको निर्देशिकाको ढाँचाले पीडितलाई झन् पीडा दिलाउने, अपमानित र अपहेलित गराउने किसिमको छ।

अतः विपक्षीहरूद्वारा तयार पारिएको राजनीतिक द्वन्द्वको क्रममा मृत्युवरण गरेका वा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति तथा परिवारलाई प्रदान गरिने परिचयपत्र निर्देशिका, २०६९ को अनुसूची १ मा उल्लिखित राजनीतिक द्वन्द्व, मृत्युवरण गरेका तथा अनुसूची ५ मा मृत्युवरण गरेका, माओवादी जनयुद्ध, राजनीतिक द्वन्द्वलगायतका शब्दावलीहरू राखी परिचयपत्र दिने गरी भएका निर्णयहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रस्तावना, धारा १२, १३, ३३, १६६ समेतको विपरीत भएकोले उक्त मृत्युवरण गरेका, माओवादी जनयुद्ध, राजनीतिक द्वन्द्व र राजनीतिक आन्दोलन जस्ता शब्दहरू उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी पाउँ। द्वन्द्वबाट पीडित पक्षहरूलाई मान्य हुने विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लिखित सशस्त्र द्वन्द्वको नाममा पीडित परिवारका सदस्यहरूलाई परिचय पत्र बाँड्नु भनी परमादेशलगायत उपयुक्त आज्ञा, आदेश वा पुर्जा जारी गरी पाउँ। साथै विपक्षीहरूबाट वितरण गर्न लागिएको परिचयपत्र नेपालको अन्तरिम संविधान, एवं विस्तृत शान्ति सम्झौतासमेतको प्रावधानविपरीत भएकोले त्यस्तो गैरकानूनी प्रमाणका आधारमा सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित ठूलो समुदायले राज्यबाट प्राप्त गर्ने विभिन्न सुविधा एवं पहिचानबाट वञ्चित हुनुपर्ने र त्यस्तो सुविधा प्राप्त गर्न अयोग्य व्यक्तिले समेत प्राप्त गर्ने प्रवल सम्भावना भएकोले परिचयपत्र बाँड्ने कार्य प्रस्तुत रिट निवेदनको अन्तिम किनारा नहुँदासम्म जुन अवस्थामा छ, त्यही अवस्थामा राख्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको रिट निवेदन।

यसमा के कसो भएको हो? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाको म्यादबाहेक १५ (पन्ध्र) दिनभित्र सम्बन्धित मिसिलसमेत साथै राखी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाममा सूचना म्याद पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमानुसार पेस गर्नु। अन्तरिम आदेश हुनुपर्ने नपर्ने सम्बन्धमा विपक्षीहरू समेतलाई सहभागी गराई छलफल गराउन उपयुक्त हुने हुँदा सोसम्बन्धमा पेसी तोकी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय तथा विपक्षीहरूलाई जानकारी गराई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतको मिति २०७०।४।२१ को आदेश।

अन्तरिम आदेश जारी हुने नहुने सम्बन्धमा विचार गर्दा, राजनीतिक द्वन्द्वको क्रममा मृत्युवरण गरेका वा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारलाई प्रदान गरिने परिचयपत्र निर्देशिका, २०६९ मा समेटिएका शब्दावली नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ मा प्रयोग भएदेखि बाहेकका शब्दहरू प्रयोग भई द्वन्द्वका पक्षहरू द्वन्द्वबाट पीडितहरूलाई समग्रतामा नसमेटिएको प्रश्न विद्यमान रहेको र मन्त्रपरिषदले त्यस्तो निर्देशिका जारी गरी सुविधा दिनेलगायतका व्यवस्थाहरूको निश्चित कानूनी आधार प्रस्ट गर्न सकेको नदेखिएको, संविधानबमोजिम निर्विवादरूपमा वा न्यायिक निरोपण गरे बेगर कुनैरूपमा परिचय पत्र वितरण गर्न तथा कार्यान्वयन गर्न दिन तत्काल मिल्ने नदेखिएकोले अन्तिम निर्णय नभएसम्म विवादित निर्देशिकाको कार्यान्वयन जहाँ जे अवस्थामा छ, सोही अवस्थामा रोक्नु, अघि नबढाउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम

४१ (१) बमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गरिएको छ भन्नेसमेत व्यहोराको यस अदालतको मिति २०७०/४/२८ को आदेश।

गृह मन्त्रालयबाट के कुन किसिमको गैरकानूनी वा गैरसंवैधानिक कार्य भई रिट निवेदकहरूको मौलिक हकको हनन् भयो सो विषयमा निवेदन व्यहोरामा किटान गरी उल्लेख गर्न नसकेको हुँदा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई दायर भएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (त) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मारिएकाहरूको परिवारलाई तथा यस क्रममा घाइते भई अपाङ्ग र अशक्त भएकाहरूलाई उचित राहत, सम्मान तथा पुनर्स्थापनाको व्यवस्था गर्ने राज्यको दायित्व रहने भनी स्वीकार गरिएको र सोहीबमोजिम नेपाल सरकारले सशस्त्र द्वन्द्व पीडितहरूलाई राहत प्रदान गर्दै आइरहेको छ। जहाँसम्म निवेदकहरूले उल्लेख गर्नुभएको निर्देशिकासम्बन्धी विषय छ, मुलुकमा भएको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मारिएका वा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको नजिकको हकदारको पहिचान गरी सम्बन्धित परिवारलाई सरकारको तर्फबाट उपलब्ध हुने विभिन्न सेवा सुविधा प्रदान गर्न सहज होस् भन्ने पवित्र उद्देश्यले उक्त निर्देशिका बनेको देखिन्छ।

राजनीतिक द्वन्द्वको क्रममा मृत्युवरण गरेका वा बेपत्ता पारिएका परिवारलाई प्रदान गरिने परिचय पत्र निर्देशिका, २०६९ स्वीकृत गर्ने विषयको शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको प्रस्ताव मन्त्रपरिषद्को बैठकमा पेस हुँदा मन्त्रपरिषद्ले उक्त प्रस्ताव स्वीकृत गर्ने निर्णय गरेको हो। सो निर्देशिका ऐन वा नियमअन्तर्गत बनेको नभई कार्यकारिणीको नीतिगत तहबाट बनेको नीतिगत दस्तावेज भएको हुँदा संवैधानिक वा कानूनी परीक्षण गर्नुपर्ने आवश्यकता नरहेको हुँदा रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषद् कार्यालयको लिखित जवाफ।

विपक्षीहरूले दाबी लिएको निर्देशिकामा उल्लेख भएका शब्दावलीहरू मृत्युवरण गरेका, माओवादी जनयुद्ध र राजनीतिक द्वन्द्व भन्ने व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र विस्तृत शान्ति सम्झौताविपरीत भएको भनी जिकिर लिनुभएको देखिन्छ। उक्त निर्देशिकाबमोजिम प्रदान हुने परिचय पत्रको ढाँचामा राजनीतिक द्वन्द्व र माओवादी जनयुद्ध भन्ने शब्दावलीहरू प्रयोग नभएको अवस्था छ। परिचयपत्रको प्रकरण नं. २ मा राजनीतिक द्वन्द्वको विवरण भन्नेसम्म उल्लेख भएको र सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित व्यक्ति वा परिवारले आफू वा परिवार के कुन अवस्था, कारण र पक्षबाट पीडित हुनु परेको हो सो विवरण निजहरूबाट नै प्राप्त हुन सकोस् र सोहीबमोजिम द्वन्द्वको विवरण उल्लेख गरी परिचयपत्र प्रदान गर्दा निजहरूको पहिचान तथा आत्मसम्मान हुने उद्देश्यले सो परिचयपत्र प्राप्त गर्दा भर्नुपर्ने फारममा राजनीतिक द्वन्द्वको विवरणसम्म उल्लेख गर्नको लागि उक्त अनुसूचीका फारमहरू रहेका हुन्। विपक्षीले सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्था, कारणबाट परिचय पत्र लिन चाहेको भए सोबमोजिम परिचय पत्र पाउने अधिकार निजहरूमा सुरक्षित नै भएकोमा अन्य व्यक्तिले राजनीतिक द्वन्द्वको अवस्था, कारण र पक्षको विवरण भरी सो विवरणका आधारमा निजहरूले प्राप्त गर्ने परिचयपत्रलाई विपक्षीले अन्यथा भन्न मिल्ने होइन।

निर्देशिकाको दफा २ को (क) ले राजनीतिक द्वन्द्वको परिभाषा गरेको छ। माओवादी जनयुद्ध, ऐतिहासिक जन आन्दोलन, मधेश/तराई, जनजाति, थरुहट, दलित, पिछडा वर्ग, चुरेभावर आन्दोलन र अन्य समुदायका न्यायोचित मागका लागि भएका विविध आन्दोलनलाई समेट्ने गरी परिचय पत्र प्रदान हुने सन्दर्भमा निर्देशिका जारी भएको हो। नेपालमा भएका विविध प्रकारका आन्दोलनलाई सम्बोधन हुने गरी प्रदान हुने परिचय पत्रलाई केवल राजनीतिक द्वन्द्व र माओवादी जनयुद्धलाई मात्र समेट्ने गरी जारी गर्नुपर्ने भन्ने निवेदकहरूको माग गलत छ। उल्लिखित विषयमा सम्मानित अदालतबाट जे जस्तो अन्तिम निर्णय हुन्छ यस मन्त्रालयलाई सर्वस्वीकार्य हुने नै छ भन्नेसमेत व्यहोराको शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको लिखित जवाफ। नियमबमोजिम पेसीमा चढी इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदक तर्फबाट उपस्थित विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री ज्ञानेन्द्रराज आरण, श्री गोविन्द वन्दी, श्री रामचन्द्र पौडेल र श्री शिवकुमार यादवले अन्तरिम संविधानको भावनाविपरीत निर्देशिका जारी भएको छ। पीडक नै पीडित बनी परिचयपत्र लिने हो भने पीडितको क्षतिपूर्ति र राहतको सुनिश्चितता हुँदैन। राजनीतिक शब्दावली प्रयोग गरी बनाइएको निर्देशिका पीडितमुखी हुन सकेको छैन। परिचयपत्र सरकारी सेवा सुविधा लिनको लागि हो। यदि पीडितले सो लिन नमाने कसका लागि यो बनेको हो विपक्षीहरूले प्रस्ट पार्न सकेका छैनन्। यसकारण नेपालको

अन्तरिम संविधान, २०६३ र यसको अभिन्न अंगको रूपमा रहेको विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ को मर्म, भावना र प्रावधानविपरीत “राजनीतिक द्वन्द्वको क्रममा मृत्युवरण गरेका वा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति तथा परिवारलाई प्रदान गरिने परिचयपत्रसम्बन्धी निर्देशिका, २०६९” जारी भएको हुँदा त्यस्तो निर्देशिका प्रारम्भिकरूपमै बदर घोषित गरिनुपर्दछ भन्नेसमेत व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

विपक्षी नेपाल सरकारको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् उपन्यायाधिवक्ता श्री बालकृष्ण वाग्लेले उक्त निर्देशिका कानूनी शक्ति नभएको दस्तावेज हुँदा अदालतले बदर घोषित गर्न सक्दैन। सशस्त्र द्वन्द्व चाहे त्यो माओवादी द्वन्द्व होस्, चाहे त्यो ऐतिहासिक जनआन्दोलन वा मधेश/तराई आन्दोलन, जनजाति, थरूहट, चुरेभावर एवं अन्य समुदायले न्यायोचित मागका लागि गरिएका विविध आन्दोलन किन नहोस् त्यस्ता आन्दोलनको क्रममा मृत्युवरण गरेका वा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति वा परिवारलाई सरकारको तर्फबाट उपलब्ध हुने विभिन्न सेवा सुविधा प्रदान गर्न सहज होस् भन्ने उद्देश्यका साथ उक्त निर्देशिका जारी गरिएको हुँदा बदर हुनुपर्ने होइन। त्यसमा प्रयुक्त शब्दकै कारण पीडित व्यक्तिलाई सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यमाथि आपत्ति जनाउनु पर्ने विषय नभएको र राज्यले सबै प्रकारका द्वन्द्वबाट प्रभावित व्यक्तिहरूलाई समान व्यवहार गर्नुपर्ने हुँदा रिट जारी हुनुपर्ने अवस्था छैन भन्नेसमेत व्यहोराको बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

दुवै पक्षहरूको तर्फबाट प्रस्तुत बहससमेत सुनी मिसिल अध्ययन गरी हेर्दा यसमा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनु पर्ने हो होइन? सोही विषयको निरूपण गर्नुपर्ने देखिन आयो।

१. निर्णयतर्फ विचार गर्दा नेपाल सरकार शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयबाट जारी भएको राजनीतिक द्वन्द्वको क्रममा मृत्युवरण गरेका वा बेपत्ता पारिएका परिवारलाई प्रदान गरिने परिचय पत्र निर्देशिका, २०६९, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रस्तावना, धारा ३३ (त) (थ) र (घ) सँग बाझिएको साथै विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ र संविधानको भावना र त्यसले स्वीकार गरेको सशस्त्र द्वन्द्वलाई राजनीतिक द्वन्द्वको नाम दिई त्यसको परिभाषा गर्ने क्रममा राजनीतिक द्वन्द्व भन्नाले माओवादी जनयुद्धलाई जनाउँछ भनी उल्लेख गरिएकोले त्यस्तो निर्देशिकाका शब्दहरूलाई उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी अन्तरिम संविधान र विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लिखित सशस्त्र द्वन्द्वको नामबाट पीडित परिवारका सदस्यहरूलाई परिचयपत्र बाँड्नु भनी परमादेश जारी गरिपाउँ भन्ने निवेदन दाबी रहेको देखियो।
२. उक्त निर्देशिकाको कानूनी परिणाम नभएको हुँदा अदालतले हस्तक्षेप गर्न नमिल्ने भनी विपक्षीतर्फबाट जिकिर लिएको देखियो। निवेदकले विवाद उठाएको “राजनीतिक द्वन्द्वको क्रममा मृत्युवरण गरेका वा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति तथा परिवारलाई प्रदान गरिने परिचयपत्र निर्देशिका, २०६९” मा भएको व्यवस्था हेर्दा सशस्त्र द्वन्द्वलगायतका विविध आन्दोलनको क्रममा मारिएका वा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति तथा परिवारलाई नेपाल सरकारबाट दिन खोजिएको राहतलाई सम्बोधन गर्न खोजिएको देखिन्छ। परिचयपत्र बाँड्नुको उपादेयता सशस्त्र द्वन्द्वलगायतका विविध आन्दोलनको क्रममा मारिएका व्यक्ति वा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सम्मान तथा निजका परिवारहरूलाई नेपाल सरकारबाट उपलब्ध हुने विभिन्न सेवा सुविधा प्राप्त गर्न सहज होस् भन्ने रहेको उक्त निर्देशिकाको प्रकरण नं. ६ बाट देखिन्छ। यसरी परिचयपत्रको आधारमा सरकारले द्वन्द्वपीडित व्यक्तिलाई राहत तथा आर्थिक सहयोगलगायतका सेवा सुविधा प्रदान गर्ने उद्देश्यले परिचयपत्र वितरण गर्न लागेको देखिँदा उक्त परिचयपत्र पीडित व्यक्ति तथा परिवारलाई लाभको आधार बन्न जाने देखिन्छ। मन्त्रपरिषद्ले घोषणा गरेको नीति अर्थात् स्वीकृत गरेको निर्देशिका आफैँमा नीति हुने र त्यसको आधारमा क्षतिपूर्ति, सेवा सुविधा आदिलाई प्रभावित गर्ने खालको छ भने त्यसको परिणाम छैन भन्न मिल्दैन। मन्त्रपरिषद्ले कुनै निर्णय गर्न चाहे त्यो प्रशासनिक नै किन नहोस् त्यसले कानूनको सीमालाई ध्यान राख्नु पर्छ। मन्त्रपरिषद्ले कुनै निर्णय स्वयं पनि कानूनको सीमाबाहिर पर्दैन। परिचयपत्र निर्देशिका नेपाल सरकारको निर्णयद्वारा जारी भएको र त्यसको आधारमा द्वन्द्वबाट पीडित व्यक्ति वा निजको परिवारलाई सुविधा वा लाभ वितरण हुन्छ भने वा त्यसको आधार बनाइन्छ भने त्यसबाट सिर्जित परिणामको खराबीको उपचार माग गर्न संविधानको धारा १०७(२)

को सहारा लिन नसकिने भन्ने हुँदैन। प्रस्तुत निर्देशिका धारा ३३ को खण्ड (त) सँग र विस्तृत शान्ति सम्झौतासँग सम्बन्धित देखिएको र निर्देशिकाअन्तर्गत जारी हुने परिचयपत्रबाट आर्थिक सेवा सुविधा प्रदान गर्ने दृष्टिकोण लिएको र त्यसबाट हक अधिकारको उपभोगमा प्रमाणित गर्ने दृष्टिकोण लिइन्छ। त्यसबाट समानतालगायतको हक प्रभावित हुन सक्ने भई उपचारको रिटमा विचार गर्न मिल्दैन भन्न मनासिब हुँदैन। साथै सरकारको निर्णय एवं काम कारवाही संविधान एवं प्रचलित कानूनविपरीत हुन्छ र त्यसबाट व्यक्तिको हक अधिकारमा प्रतिकूल असर पर्न जान्छ भने त्यस विरुद्ध उपचार खोज्न नमिल्ने भन्न मिलेन। यसकारण प्रस्तुत निर्देशिकाको कानूनी परिणाम छैन भन्ने विपक्षीहरूको जिकिरसँग सहमत हुन सकिएन।

३. विवादित परिचयपत्र निर्देशिका, २०६९ को नाम र त्यसमा उल्लिखित राजनीतिक द्वन्द्व, मृत्युवरण गरेका तथा माओवादी जनयुद्धलगायतका शब्दावलीहरू राखी परिचयपत्र दिने गरी भएका निर्णयहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र विस्तृत शान्ति सम्झौतासमेतको विपरीत भएकोले उक्त शब्दहरू उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरिपाउँ निवेदकहरूले चुनौती दिएको देखिन्छ। मिति २०६९।११।४ मा जारी भएको विवादित परिचयपत्र निर्देशिका, २०६९ को दफा २ को परिभाषा खण्डमा “राजनीतिक द्वन्द्व” भन्नाले माओवादी जनयुद्ध, ऐतिहासिक जनअन्दोलन, मधेश/तराई आन्दोलन, जनजाति आन्दोलन, थरूहट आन्दोलन, दलित तथा पिछडावर्ग आन्दोलन, चुरेभावर आन्दोलन र अन्य समुदायका न्यायोचित मागका लागि भएका आन्दोलनलाई जनाउनेछ भनी परिभाषित गरिएको पाइन्छ। यसैगरी परिचयपत्र लिनका लागि भर्नुपर्ने निर्देशिकाको अनुसूची २ बमोजिम निवेदनको ढाँचामा चिह्न लगाउनका लागि राजनीतिक आन्दोलनको विवरणअन्तर्गत (क) मा “माओवादी जनयुद्ध” लाई राखिएको देखिन्छ। उक्त व्यवस्था संविधानको भावना अनुकूल छ छैन भनी हेर्दा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (त) (थ) (द) र (घ) मा राज्यको दायित्वसम्बन्धी देहायको व्यवस्था रहेको पाइन्छ।

- त) सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मारिएकाहरूको परिवारलाई तथा यस क्रममा घाइते भई अपाङ्ग र अशक्त भएकाहरूलाई उचित राहत, सम्मान तथा पुनर्स्थापनाको व्यवस्था गर्ने,
- थ) सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गठित छानबिन आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा त्यस्ता व्यक्तिहरूका पीडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने,
- द) सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा विस्थापितहरूको पुनर्स्थापना गर्न, नष्ट भएका निजी तथा सार्वजनिक सम्पत्तिहरूको हकमा राहत प्रदान गर्न तथा ध्वस्त संरचनाहरूको पुनर्निर्माण गर्न विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने,
- घ) सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने।

४. यसरी संविधानको उपर्युक्त व्यवस्थाबाट सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका वा मारिएका व्यक्तिहरूको पीडित परिवारहरूलाई राहत दिनुपर्ने राज्यउपर दायित्व निरूपित गरेको देखिन्छ भने विगतको सशस्त्र द्वन्द्वलाई विवादित परिचयपत्र निर्देशिकामा उल्लेख भएजस्तै “राजनीतिक द्वन्द्व र माओवादी जनयुद्ध” जस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरी सम्बोधन गरेको पाइँदैन। साथै विवादित निर्देशिकाले समग्ररूपमा राजनीतिक द्वन्द्वको क्रममा मृत्युवरण गरेका वा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ। यसैगरी उक्त विवादित निर्देशिकामा प्रयुक्त “मृत्युवरण” शब्दले मारिएको भन्ने स्पष्ट गर्ने देखिँदैन। विगतको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा सर्वसाधारण नागरिकसमेत मारिएका वा बेपत्ता पारिएका छन्। जसअनुसार निर्देशिकाले पीडक र पीडितबीचको फरक व्यवहार देखाउन सकेको देखिँदैन। यसले गर्दा द्वन्द्व पीडितलाई दिन लागेको परिचयपत्र पीडकले समेत प्राप्त गर्ने देखिन्छ जुन न्यायोचित हुँदैन। युद्धरत पक्ष विपक्षबाट अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको व्यापक उल्लङ्घनद्वारा निर्दोष पक्षका उपर पुऱ्याएको शारीरिक, मानसिक, आर्थिक क्षति, मौलिक अधिकारको उल्लङ्घन वा भावनात्मक पीडा पुऱ्याइएका व्यक्तिहरूलाई पीडित

मान्न सकिन्छ। सोअन्तर्गत पीडकलाई समावेश गर्न सकिँदैन। पीडक अर्थात् मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनकर्तालाई न्यायको दायरामा ल्याइनु पर्ने विधिशास्त्रीय अवधारणाविपरीत पीडितसह नै समान व्यवहार गरिनु न्यायोचित हुँदैन। द्वन्द्वकालका पीडितको विशिष्ट पहिचान गर्ने आधारहरू सुनिश्चित नगर्ने हो र पीडित र पीडक सबैलाई द्वन्द्वको नाताले समान व्यवहार गर्ने हो भने पीडितप्रतिको राज्यको व्यवहार सम्मानजनक, यथार्थपरक र न्यायोचित हुन सक्दैन। निर्देशिकाको उद्देश्य द्वन्द्व कालका सबैलाई पीडित मान्ने हो भने त्यो फरक कुरा हो। उल्लिखित निर्देशिकाको समग्र अध्ययनबाट सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडितले मात्र होइन पीडकले पनि परिचयपत्र लिन सक्ने देखिन्छ।

५. संक्रमणकालीन न्यायको सही र इमान्दार कार्यान्वयन गर्ने क्रममा सम्बद्ध विषयहरूको कानूनी, संस्थागत, प्रक्रियात्मक, उपचारात्मक र राहतमूलक कतिपय व्यवस्थाहरूको एकमुष्ट तर्जुमा गर्नु र लागू गर्नु जरूरी हुन्छ। बदलाको भाव वा अपराध ढाकछोप गर्ने उद्देश्यले कुनै नीति वा कानूनको तर्जुमा गर्नु वा सहीरूपमा बन्नुपर्ने नीति वा कानूनको निर्माण वा कार्यान्वयनलाई अवरोध गर्नु विडम्बनापूर्ण कुरा हुन्छ। नितान्त न्याय र विवेकसङ्गत तवरले समाजको चाहनाको सम्बोधन गर्ने हिसाबले दीर्घकालीन लक्ष्य लिई कानून र न्याय प्रणालीको सञ्चालन गर्न सकिएन भने समाज निरन्तर द्वन्द्वमा फसिरहेने हुँदा विकास र सभ्यताको मार्गमा अग्रसर हुन असम्भव हुन्छ। द्वन्द्वकालमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका पीडितहरू आफूउपर भएको अन्याय विरुद्धको उपचार पाउने हकदार हुन्। तसर्थ पनि द्वन्द्व पीडित व्यक्तिहरूको लागि ल्याइएको भनिएको निर्देशिका र त्यसमा रहेका प्रावधानहरूलाई पीडितले सुरुमै आपत्ति जनाइसकेको अवस्थामा त्यस्तो चाहनालाई सिधै इन्कार गर्न पनि सकिँदैन। सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका वा मारिएका पीडितहरूलाई माओवादी जनयुद्धमा मारिएको भनी परिचयपत्र लिन बाध्य पारिने हो भने आफ्नै विरुद्धको कार्यको गौरवीकरण गर्न पीडितलाई बाध्य पारिएको अवस्था सिर्जना हुन जान्छ। सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित व्यक्तिलाई निजको इच्छा विरुद्ध माओवादी जनयुद्धबाट पीडित भन्नु विरोधाभाषपूर्ण हुन्छ। यसबाट पीडित झन् पीडित बन्न जाने देखिन्छ। माओवादी पक्ष स्वयं पीडित भएको भए त्यसको लागि उनीहरूलाई स्वीकार्य फरक शब्द प्रयोग हुन सक्दछ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले सशस्त्र द्वन्द्वको कारण द्वन्द्वरत पक्षहरू, राज्य तथा तत्कालीन विद्रोही पक्षबाट पीडित भएका व्यक्तिलाई र नेपालको विभिन्न आन्दोलनमा संलग्न समूहहरूलाई एकै स्तरमा सम्बोधन गर्ने भनेको छैन। मुलुकमा भएको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मारिएका वा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको नजिकको हकदारको पहिचान गरी सम्बन्धित परिवारलाई सरकारको तर्फबाट उपलब्ध हुने विभिन्न सेवा सुविधा प्रदान गर्न सहज होस् भन्ने उद्देश्यले उक्त निर्देशिका बनेको देखिँदा द्वन्द्व पीडितले अपनत्व ग्रहण गर्ने खालको निर्देशिका बन्नु पर्ने जरूरी देखिन्छ। छुट्टाछुट्टै आन्दोलनका पीडितलाई समेट्ने गरी छुट्टाछुट्टै विषयको छुट्टै परिचय खुल्ने गरी निर्देशिका जारी गर्नु व्यावहारिक एवं न्यायोचितसमेत हुने देखिन्छ।
६. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (त) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मारिएकाहरूको परिवारलाई तथा यस क्रममा घाइते भई अपाङ्ग र अशक्त भएकाहरूलाई उचित राहत, सम्मान तथा पुनर्स्थापनाको व्यवस्था गर्ने, (थ) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गठित छानबिन आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा त्यस्ता व्यक्तिहरूका पीडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने र (द) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा विस्थापितहरूको पुनर्स्थापना गर्न, नष्ट भएका निजी तथा सार्वजनिक सम्पत्तिहरूको हकमा राहत प्रदान गर्न तथा ध्वस्त संरचनाहरूको पुनर्निर्माण गर्न विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्नेसमेतको सवैधानिक प्रावधान राखिएको देखिन्छ। तर विपक्षी नेपाल सरकारले जारी गरेको प्रस्तुत निर्देशिकामा प्रयुक्त भाषा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भावनाअनुसार भएको देखिएन। प्रस्तुत निर्देशिकामा सवैधानिक दायित्वअनुरूपको भाषा तथा उद्देश्य नदेखिएको हुँदा मन्त्रिपरिषद्को मिति २०६९।११।४ को निर्णयबाट जारी भएको उक्त “राजनीतिक द्वन्द्वको क्रममा मृत्युवरण गरेका वा बेपत्ता पारिएका

व्यक्ति तथा परिवारलाई प्रदान गरिने परिचयपत्रसम्बन्धी निर्देशिका, २०६९” सविधानको भावना तथा मर्मअनुरूपको र मान्य देखिन आएन।

७. अतः उक्त “राजनीतिक द्वन्द्वको क्रममा मृत्युवरण गरेका वा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति तथा परिवारलाई प्रदान गरिने परिचयपत्रसम्बन्धी निर्देशिका, २०६९” मा पुनरावलोकन गरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ मा प्रयोग भएका शब्द र भावनाअनुरूप जुन आन्दोलन वा संघर्ष हो त्यसको स्पष्ट किटान गरी मानव अधिकारको उल्लङ्घनबाट पीडित हुन पुगेको स्थिति देखिने गरी निर्देशिका जारी गरी परिचयपत्र प्रदान गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ठहर्छ। प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत विपक्षीहरूलाई दिई दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाइदिएन।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या.ओमप्रकाश मिश्र

इजलास अधिकृत : सुरेशराज खनाल

इति संवत् २०७२ साल भदौ ९ गते रोज ४ शुभम्।

१५. विदुरप्रसाद अधिकारीसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत,

नेकाप, २०७५ निर्णय नं. १०००२ अंक ५

सर्वोच्च अदालत,

पूर्ण इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री दीपकराज जोशी

माननीय न्यायाधीश श्री दीपककुमार कार्की

माननीय न्यायाधीश श्री मीरा खड्का

आदेश मिति: २०७३।१२।१७

०७३-WF-०००१

मुद्दा: उत्प्रेषण/परमादेश।

निवेदक: मकवानपुर जिल्ला बज्रबाराही गा.वि.स. वडा नं. ५ स्थायी घर भई हाल इन्हुरेड इन्टरनेसनल, ल.पु.जि, ल.पु.उ.म.न.पा. वडा नं. २ सानेपा ललितपुरमा वकालत निर्देशक पदमा कार्यरत अधिवक्ता विदुरप्रसाद अधिकारीसमेत।

विरुद्ध

विपक्षी: नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौंसमेत।

आदेश

न्या. दीपकराज जोशी: यस अदालतको संयुक्त इजलासका माननीय न्यायाधीशहरूबीच मिति २०७२/०९/०५ मा रायबाझी भई सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ३ (१) (क) बमोजिम पूर्ण इजलासको दायरीमा दर्ता भई यस इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार रहेको छ:

मिति २०६९ साल आश्विन १९ गतेको कान्तिपुरमा “बस्नेतको सहायक रथीमा बढुवा” शीर्षकमा समाचार प्रकाशित भएको रहेछ। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोप खेपिरहेका तत्कालीन भैरवनाथ गण महाराजगञ्जमा नेपाली सेनाको सेनानी पदमा कार्यरत राजु बस्नेतलाई नेपाली सेनाको सहायक रथी जस्तो अति महत्त्वपूर्ण पदमा नेपाल सरकारले बढुवा गरेको भन्ने समाचारप्रति हामी मानव अधिकारकर्मी तथा बेपत्ता परिषद्का व्यक्तिहरूका आफन्तहरूको गम्भीर ध्यानाकर्षण भएको।

विपक्षी नं. ६ तत्कालीन अवस्थामा भैरवनाथ गण महाराजगञ्जमा कार्यरत रहँदा अर्जुन पोखरेल (थानापति गा.वि.स. वडा नं. ९ नुवाकोट) लगायत ४३ जना व्यक्तिहरूलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको भन्नेसमेतका आधारमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले थालेको अनुसन्धानबाट उल्लिखित व्यक्तिहरूलाई बेपत्ता पार्ने कार्यमा भैरवनाथ गणका तत्कालीन कर्णेल राजु बस्नेत, मेजरहरू पदमसिंह खत्री, राजाराम के.सी., विवेक विष्ट, हरेन्द्रबहादुर सिंह, क्याप्टेन इन्द्रवर राणा र सागर के.सी., लेफ्टिनेन्टहरू जगनाथ खड्का, राजेन्द्र बोगटी, हरिवोल के.सी. र रामहरि विष्ट, हवलदारहरू खड्ग बहादुर महत, मिनानाथ पन्त, दिनेश पौडेल, केशव ढकाल, जमदारहरू धनवीर खत्री, वेणु गोपाल श्रेष्ठ, लालबहादुर चन्द, रणबहादुर बुढाथोकी र शंकर बस्नेत, नायकहरू सूर्य के.सी. र गिरीराज घिमिरे तथा सिपाहीहरू शिव किरण के.सी., विनोद थापा, अर्जुन सापकोटा, हरिशरण खड्का, कुलप्रसाद वन्जारा, बाबुराम परियारसमेतको संलग्नमा रहेको देखियो। यति ठूलो संख्यामा सुनियोजित रूपमा बेपत्ता पार्ने कार्यको बारेमा सेनाको १० नं. बाहिनीका तत्कालीन बाहिनी एवं उच्च तहका सैनिक अधिकारी तथा तत्कालीन प्रधान सेनापतिसमेत जिम्मेवार हुनुपर्ने देखिन्छ भन्ने बेहोराको अनुसन्धान प्रतिवेदनका आधारमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिस खण्डको नं. १ मा उल्लिखित नेपाली सेनाका व्यक्तिहरू समेत माथि प्रचलित कानूनबमोजिम कारबाही अगाडि बढाउन नेपाल सरकारलाई लेखी पठाउने भन्ने निर्णयसाथ मिति २०६६।५।२८ मा विपक्षी नं. १ लगायतलाई आयोगको निर्णय कार्यान्वयन गरी सोको जानकारी आयोगलाई गराउने भन्नेसमेत पत्राचार भएको तथ्यहरू सार्वजनिक भएका थिए।

उल्लिखित व्यक्तिहरू बेपत्ता पार्ने कार्यबाट तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२ मा उल्लिखित स्वतन्त्रताको हक, धारा १४ मा उल्लिखित फौजदारी न्यायसम्बन्धी हक तथा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

को धारा १२ मा उल्लिखित स्वतन्त्रताको हक, धारा २४ मा उल्लिखित न्यायसम्बन्धी हक तथा धारा २६ मा उल्लिखित यातनासम्बन्धी हकसमेत उल्लङ्घन भएको देखिन्छ। साथै नेपाल सरकार र ने.क.पा. (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको धारा ५ (२) (३), नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को दफा १५, सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १४ र १५, यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को दफा ३, कारागार ऐन, २०१९ को दफा ७, तत्कालीन आतङ्ककारी तथा विध्वंससात्मक कार्य नियन्त्रण तथा सजाय ऐन, २०५८ को दफा ९ तथा सरकारले मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको कार्यान्वयनमा मिति २०६०।१२।१३ को प्रतिबद्धताको नं. १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, २२ र २३ समेत उल्लङ्घन हुन गएको देखिन्छ। साथै नेपाल पक्ष भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ७, ९, १० यातना र अन्य निर्दयी अमानवीय अपमानजनकको व्यवहार वा दण्ड सजाय विरुद्धको महासन्धि १९८४ को धारा १, २ (१) र (२) धारा ४, १०, १२ र १३ तथा जेनेभा महासन्धिको साझा धारा ३ समेतको उल्लङ्घन भएको हुँदा सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ बमोजिम बेपत्ता पार्ने कार्य गैरकानूनी एवं दण्डनीय कार्य हो। त्यसको विपरीत विपक्षी नं. ६ लाई कारबाही हुनुपर्नेमा प्रमोसन गरिनुबाट माथि उल्लिखित राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनविपरीतको कार्य हो। विस्तृत शान्ति सम्झौताका धारा ५.२.५ र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ मा बेपत्ताको अवस्था सार्वजनिक गर्न बेपत्ता छानबिन गर्ने उच्चस्तरको आयोग निर्माणको व्यवस्था गरिए तापनि हालसम्म उक्त कार्य नहुनु तथा हाल व्यवस्थापिका संसद्समेत नरहेको अवस्थामा विपक्षी नं. १ ले अध्यादेशमार्फत उक्त आयोगसम्बन्धी कानूनको तर्जुमा गर्ने प्रयत्न गरेको देखिए तापनि उक्त प्रस्तावित अध्यादेशमा पीडकलाई आममाफीसम्मको व्यवस्था गरी विधेयक तयार गरिएकाले हामी निवेदक मानव अधिकारकर्मी तथा पीडित परिवारहरूको असहमति रहेको छ। साथै उक्त कार्यको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा व्यापक विरोध हुनुले र सम्मानित राष्ट्रपतिबाट हालसम्म उक्त अध्यादेश जारी नहुनुले बेपत्ता छानबिन गर्ने कार्य तथा पीडकलाई न्यायको कठघरामा उभ्याउनु पर्ने दायित्वबाट विपक्षीहरू भाग्न खोजेको तथ्यहरू प्रमाणित भएका छन्।

यसैबीच बेपत्तासम्बन्धी छानबिन आयोग निर्माणको प्रक्रिया रोकिन गएको तथा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट रिट नं. ३५७५ समेत ३४ वटा रिट निवेदनउपर अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा निजको भाइ रविन्द्रप्रसाद ढकालसमेत निवेदकहरू र विपक्षी नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयसमेत भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दासमेतका विभिन्न मुद्दाहरूमा बेपत्ता तथा सत्य निरूपणसम्बन्धी आयोगका सन्दर्भमा नेपाल सरकारका नाममा जारी गरिएका विभिन्न निर्देशनात्मक आदेशहरू र फैसलामा उल्लिखित विभिन्न व्याख्यात्मक टिप्पणीहरूको हाल कार्यान्वयन हुन नसक्ने अवस्था भएबाट पीडितहरूले न्याय पाउने हक पूर्णतः बन्द भएकोले सम्मानित अदालतबाटै पुनः आवश्यक प्रभावकारी कदम चालिनु वाञ्छनीय भएको र विपक्षीहरूको गैरसंवैधानिक एवं गैरकानूनी कार्य तत्काल रोकी संवैधानिक एवं फौजदारी न्याय प्रशासनलाई दर्बिलो बनाउनु पर्ने टङ्कारो आवश्यकता छ।

अतः माथि प्रकरण प्रकरणमा उल्लिखित संवैधानिक एवं कानूनी उल्लङ्घनलाई तत्काल रोकी कानूनी राजको स्थापना गर्न विपक्षी नं. १ र २ बाट विपक्षी नं. ६ लाई सहायक रथी पदमा बढुवा गर्ने गरी गरिएको मिति २०६९।६।१८ को निर्णय र सोका आधारमा गरिएको पत्राचारहरू समेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाउँ तथा विपक्षी नं. ३ लाई संविधानको धारा १३२ ले दिएको अधिकार कार्यान्वयन सम्बन्धमा विपक्षीहरूबाट पटक-पटक उल्लङ्घन भइरहेकाले संविधानको धारा १३२ को अधिकारको बारेमा विस्तृत व्याख्या गरी विपक्षीहरूबाट भए/गरेका मानव अधिकार विरोधी एवं संवैधानिक र कानूनी व्यवस्थाविपरीतको कार्य रोक्न उत्प्रेषण, परमादेशलगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरिपाउँ।

प्रत्यर्थीहरूको कार्य प्राइमाफेसी, सुविधा सन्तुलन र अपूरणीय क्षतिको हिसाबले समेत गैरकानूनी, गैरसंवैधानिक र कानूनी शासनको विपरीत भएकाले प्रत्यर्थी नं. १ र २ बाट प्रत्यर्थी नं. ६ लाई सहायक रथीमा बढुवा गर्ने गरी गरिएको मिति २०६९।६।१८ को निर्णय तथा सोका आधारमा गरिएका पत्राचारहरूसमेतका कार्यहरू तत्काल कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु यथास्थितिमा राख्नु भनी प्रत्यर्थीहरूका नाममा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१ (१) बमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको मिति २०६९/६/२८ गतेको निवेदन पत्र।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी रिट निवेदनको एकप्रति नकल साथै राखी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेतका सरकारी निकायहरूलाई सूचना पठाई सोको बोधार्थ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयलाई पठाई दिनु र निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? यो आदेश प्राप्त भएका मितिले बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ लिई आफैं वा आफ्नो प्रतिनिधिमार्फत उपस्थित हुनु भनी रिट निवेदनको एकप्रति नकल साथै राखी अन्य विपक्षीलाई सूचना पठाई लिखित जवाफ आएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेस गर्नु।

प्रस्तुत रिट निवेदनमा माग गरिएको अन्तरिम आदेश सम्बन्धमा विचार गर्दा अन्तरिम आदेश जारी गर्नुपर्ने/नपर्ने सम्बन्धमा विपक्षीलाई समेत राखी छलफल गर्नु उपयुक्त देखिएकोले सो सम्बन्धमा छलफलको लागि मिति २०६९।७।१९ को पेसी तोकिएको सूचना विपक्षीहरूलाई दिनुः

अन्तरिम आदेश जारी गर्नुपर्ने/नपर्ने सम्बन्धमा अन्तिम किनारा नभए सम्म मिति २०६९।६।१८ को प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको विपक्षी राजु बस्नेतलाई बढुवा गर्ने निर्णय जे जो अवस्थामा छ सोही रूपमा यथास्थितिमा राख्नु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना दिई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतबाट मिति २०६९।६।२९ गते भएको आदेश।

विपक्षी निवेदकले दाबी लिनु भएको विषयमा यस कार्यालयको के कस्तो संलग्नता रहेको हो? भन्ने सम्बन्धमा कुनै कुरा उल्लेख गर्नुभएको छैन। यस कार्यालयलाई विपक्षी बनाउन पर्नाको कुनै कारण र आधार निवेदनमा उल्लेख गरिएको छैन। विवादको विषयवस्तुसँग कुनै सम्बन्ध नै नरहेको र संविधान तथा कानूनबमोजिम पूरा गर्नुपर्ने के, कुन दायित्व पूरा नगरेको कारण यस कार्यालयलाई प्रत्यर्थी बनाउनु परेको हो? भन्ने आधारभूत तथ्य नै स्थापित हुन नसकेको प्रस्तुत निवेदन प्रथमदृष्टिमा नै खारेज भागी हुँदा खारेज गरी पाऊँ। जहाँसम्म मिति २०६९।६।१८ को निर्णयसम्बन्धी प्रश्न छ, सो निर्णय प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट नभई मन्त्रिपरिषद्बाट भएको भनी विपक्षीहरूले नै निवेदनमा उल्लेख गर्नुभएको छ। निर्णय गर्ने आधिकारिक निकाय मन्त्रिपरिषद्लाई नै प्रस्तुत निवेदनमा विपक्षी कायम गरेको पाइँदैन। मन्त्रिपरिषद् र प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय एउटै निकाय नभई दुई बेगलाबेगलै निकाय हुनुका साथै प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई सो विषयमा निर्णय गर्ने अधिकारसमेत प्राप्त छैन। साथै मन्त्रिपरिषद्को निर्णयउपर यस कार्यालयलाई जिम्मेवार मानी रिट निवेदन दिन र अदालतबाट आदेश जारी हुन पनि नसक्ने भएकोले रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको विपक्षी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको मिति २०६९।७।२७ गतेको लिखित जवाफ।

प्रस्तुत रिट निवेदनका सन्दर्भमा रिट निवेदनको उठान नै आयोगले गरेको निर्णयको कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई गरिएको मिति २०६६।५।२८ को पत्राचारको आधारमा भएको देखिन्छ। उक्त पत्राचार आयोगबाट मिति २०६६।५।२६ गते भएको निर्णयको आधारमा गरिएको हो। उक्त निर्णयमा भैरवनाथ गण र युद्ध भैरव गणबाट सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी कम्तीमा ४३ जनालाई बेपत्ताको अवस्थामा राखेको देखिएकोले निजहरूको स्थिति सार्वजनिक गरी कानूनी प्रक्रियामा लैजान तथा लामो समयसम्म व्यक्तिलाई गैरकानूनीरूपमा बेपत्ताको अवस्थामा राख्ने कार्यमा जिम्मेवार देखिएका तत्कालीन कर्णेल राजु बस्नेतसमेतका जिम्मेवार सैनिक अधिकारीहरू समेत माथि प्रचलित कानूनबमोजिम कारबाही तत्काल अगाडि बढाउन नेपाल सरकारलाई लेखी पठाउने भन्नेसमेत रहेको छ। आयोगबाट भएको निर्णयको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु नेपाल सरकारको दायित्व हो। आयोगको निर्णय कार्यान्वयन हुनुपर्नेमा आयोग दृढ छ। यसको लागि आयोगले विभिन्न पहलहरू समेत गरेको छ। यस क्रममा आयोगको निर्णय कार्यान्वयन गर्न ध्यानाकर्षण गराउँदै प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई पत्राचार गर्ने, सरोकारवाला निकायलाई आयोगमा बोलाई निर्णय कार्यान्वयन गर्न आग्रह गर्नेलागतका कार्य आयोगबाट पटकपटक भएको छ।

प्रस्तुत रिट निवेदनका सन्दर्भमा रिट निवेदनको मुख्य आधार नै आयोगको निर्णय कार्यान्वयनको लागि नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई आयोगले गरेको पत्राचारको आधार भएबाट यस आयोगलाई नेपालको अन्तरिम

संविधान, २०६३ को धारा १३२ तथा अन्य प्रचलित कानूनले प्रदान गरेको अधिकार, कर्तव्य र दायित्वलाई पूरा गरेको छ। भविष्यमा पनि दृढ संकल्पित छ। आयोगले आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्दागर्दै पनि निवेदकहरूले के कस्तो कारणले आयोगलाई विपक्षी बनाउनु भएको हो, स्पष्ट छैन। अतः निवेदकहरूले आयोगलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने होइन तसर्थ निवेदकहरूले लगाएको आरोपबाट उन्मुक्ति पाउँ भन्नेसमेत बेहोराको विपक्षी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको मिति २०६९।८।१ गतेको लिखित जवाफ।

मेरो महासेनानीबाट सहायक रथीमा बढुवा गर्ने गरी नेपाल सरकारबाट मिति २०६९।६।१८ गते भएको निर्णय बदर गरिपाउँ भन्ने मागदाबी लिई उक्त पदोन्नतिको विषयलाई सार्वजनिक सरोकारको विषय भनी प्रस्तुत रिट निवेदन दायर भएको देखिन्छ। म सैनिक ऐन लागू हुने सैनिक व्यक्ति हुँ। सैनिक ऐन, २०६३ को दफा २१ मा बढुवासम्बन्धी व्यवस्था तोकिएबमोजिम हुनेछ भन्ने उल्लेख भएकोमा सैनिक नियुक्ति, प्रमोसन र अरू विविध व्यवस्था साधारण नियमहरू, २०२० को नियम १६ मा सैनिक अदालतमा कुनै मुद्दा परी सफाइ नहुन्जेल सैनिक व्यक्तिको प्रमोसन नसुनाइने व्यवस्था भएको तथा सैनिक सेवाको पदमा नियुक्ति र बढुवा गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्त, २०६४ को दफा ३९ को खण्ड (घ) मा कोर्ट अफ इन्क्वायरी वा विशेष छानबिन समितिबाट अभियोग लागि कुनै सैनिक अदालत वा सैनिक विशेष अदालतमा मुद्दा दायर भएको वा हुने क्रममा रहि सम्बन्धित अदालतबाट सफाइ नपाएसम्म बढुवाको लागि सम्भाव्य उम्मेदवार हुन नपाउने भन्ने व्यवस्था भएको। उल्लिखित सेवासम्बन्धी कानूनअनुसार म बढुवाको लागि योग्य भएको कुरामा कुनै विवाद देखिँदैन। सैनिक सेवाको पदमा नियुक्ति र बढुवा गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्त, २०६४ को दफा ३८ बमोजिम तोकिएको तालिम र सेवा अवधि पूरा गरी म जेष्ठता क्रममा रहेकोले ऐ.को दफा ३७ बमोजिमको बढुवा समितिले सहायक रथी पदमा बढुवाको लागि मिति २०६९।३।२२ को सिफारिसमा नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को मिति २०६९।६।१८ को निर्णयले सहायक रथी दर्जामा पदोन्नति भई मिति २०६९।६।२१ मा दर्ज्यानी चिह्न ग्रहण गरेको छु। प्रचलित सेवासम्बन्धी कानूनको आधारमा भएको पदोन्नतिको निर्णय के कसरी संविधान र कानूनविपरीत भएको हो र उक्त बढुवाको निर्णयबाट निवेदकहरूको के कस्तो संवैधानिक तथा कानूनी हक अधिकारमा आघात पुग्न गएको हो? र यस्तो विषय कसरी सार्वजनिक सरोकारको विषय भएको हो? विपक्षीहरूलाई मेरो बढुवाले के कस्तो क्षति हुन पुगेको छ र मेरो बढुवामा निवेदकहरूको के सार्थक सम्बन्ध छ भन्ने कुरा रिट निवेदनमा उल्लेख नभएबाट मप्रति पूर्वाग्रह राखी रिट निवेदन दायर भएको प्रस्ट नै छ। यस सम्मानित अदालतबाट यस्तै प्रकृतिको प्राड सहायक रथी वि.ए. कुमार शर्मालाई प्राड उपरथीमा बढुवा गर्ने गरी नेपाल सरकारले निर्णय गरेउपर अधिवक्ता जितमान बस्नेतले यस सम्मानित अदालतमा दायर गर्न खोजिएको रिटमा सम्मानित अदालतका तत्कालीन रजिस्ट्रार डा. रामकृष्ण तिमिल्सेनाबाट मिति २०६६।३।३१ मा दरपिठ आदेश भई उक्त आदेश अन्तिम भएर बसेको अवस्थामासमेतबाट प्रस्तुत रिटमा मेरो बढुवा सम्बन्धमा Public Interest Litigation अन्तर्गतको हकद्वैया नै नभएको र विपक्षीको meaningful relation समेत नभएकोले प्रथम दृष्टिमा खारेजभागी छ।

श्री भैरवनाथ गणमा गणपतिको रूपमा रहँदा ४३ जनालाई बेपत्ताको अवस्थामा राखिएको देखिएकोले बेपत्ताहरूको स्थिति सार्वजनिक गरी कानूनी प्रक्रियामा लैजान तथा उक्त कार्यमा जिम्मेवार देखिएका मलगायतका सैनिक अधिकारीहरू समेत माथि प्रचलित कानूनबमोजिम कारवाही अघि बढाउन भनी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेको सिफारिस कार्यान्वयन नगरी बढुवा गरेकोले उक्त बढुवा गैरसंवैधानिक र गैरकानूनी छ भन्ने रिट निवेदकहरूले दाबी गरेको सन्दर्भमा मेरो मिति २०६२।७।३ मा प्रमुख सेनानीबाट महासेनानीमा पदोन्नति र मिति २०६७।७।३ मा महासेनानीको पदावधि थप भई हाल सहायक रथी दर्जामा पदोन्नतिसमेत विवादरहित ढंगबाट भइसकेको अवस्था छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०० र १०१ बमोजिमको सक्षम अदालत वा निकायले मात्र कसैलाई दोषी ठहर गर्ने वा नगर्ने निर्णय गर्न सक्छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले व्यक्तिलाई गैरकानूनीरूपमा बेपत्ता अवस्थामा राख्ने कार्यमा जिम्मेवार देखिएका भनी मसमेत उपर प्रचलित कानूनबमोजिम कारवाही अगाडि बढाउन नेपाल सरकारलाई लेखी पठाउने भन्ने सिफारिसको आधारमा मेरो बढुवा निर्णय बदर हुनुपर्ने होइन। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३२(२)(क) बमोजिम मानव अधिकार उल्लङ्घनको

छानबिन तथा अनुसन्धान गरी सिफारिस गर्ने, धारा १३२ (२) (क) बमोजिम मानव अधिकार उल्लङ्घनको छानबिन तथा अनुसन्धान गरी सिफारिस गर्ने धारा १३२ (२) (ग) बमोजिम कानूनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिस गर्ने कार्यसम्म राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गर्दछ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई अभियोजन गर्ने अधिकार छैन र ठहर कसरी गर्ने? आयोगको सिफारिस केवल प्रारम्भिक प्रतिवेदनसरह मात्र हो। अनुसन्धान प्रतिवेदनले सबै दोषी ठहर्दैन, सफाइ पनि पाउन सक्छ। जहाँसम्म बेपत्तासम्बन्धी कसुर सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ६२ बमोजिम पर्दछ, धारा १३२ (४) ले आयोगको क्षेत्राधिकार अन्तर्गत पर्दैन। धारा २४ (५) बमोजिम कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार नमानिने निर्दोषिताको अनुमानको संवैधानिक प्रत्याभूतिसमेत रहेकोमा, यसरी बहुवा समितिबाट भएको सिफारिसको आधारमा कानूनबमोजिम गरिएको बहुवा र उक्त बहुवाको कार्यान्वयनसमेत भइसकेको अवस्थामा सुविधा र सन्तुलनको दृष्टिले समेत मेरो बहुवा निर्णय विपक्षीहरूको निवेदनको आधारमा बदर हुनुपर्ने अवस्था नभएकोले सम्मानित अदालतबाट मिति २०६९।६।२९ गते भएको आदेशसहित प्रस्तुत रिट खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको नेपाली सेना जंगी अड्डा भद्रकाली काठमाडौंमा सहायक रथीमा कार्यरत विपक्षी राजु बस्नेतको मिति २०६९।८।१५ गतेको लिखित जवाफ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (घ) र उक्त संविधानको अनुसूची ४ को बुँदा नं. ५.२.५ मा रहेको विस्तृत शान्ति सम्झौताबमोजिम सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था छ। उपर्युक्त संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिम आयोग गठन भई कुनै पनि पदाधिकारी मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न भएको प्रमाणित भएको अवस्थामा नेपाल सरकारले प्रचलित कानूनअनुसार कारवाही हुने निर्विवाद नै छ। कुनै पनि अभियोग प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष मानिने न्यायको सिद्धान्त रहेको र सोबमोजिम सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट सिद्धान्तसमेत प्रतिपादन भएको छ। संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिमको आयोग गठन हालसम्म नभई अभियोग प्रमाणित नभएकोले नियमित प्रक्रियाअनुरूप बहुवा भएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज भागी छ, भन्नेसमेत बेहोराको विपक्षी नेपाल सरकार रक्षा मन्त्रालयको मिति २०६९।८।१३ गतेको लिखित जवाफ।

सहायक रथी राजु बस्नेत सैनिक ऐन लागू हुने सैनिक व्यक्ति हुन। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग २०, धारा १४४ मा सेनासम्बन्धी व्यवस्था गरी धारा १४४ (५) मा नेपाली सेनासम्बन्धी अन्य कुरा कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम हुनेछ, भन्ने व्यवस्था भएअनुसार सैनिक ऐन, २०६३ को तर्जुमा भई लागू भएको छ। सैनिक ऐन, २०६३ को दफा २१ मा बहुवासम्बन्धी व्यवस्था तोकिएबमोजिम हुनेछ, भन्ने उल्लेख भएकोमा सैनिक नियुक्ति, प्रमोसन र अरू विविध व्यवस्था साधारण नियमहरू, २०२० को नियम १६ मा सैनिक अदालतमा कुनै मुद्दा परी सफाइ नहुञ्जेल सैनिक व्यक्तिको प्रमोसन नसुनाइने व्यवस्था भएको तथा सैनिक सेवाको पदमा नियुक्ति र बहुवा गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्त, २०६४ को दफा ३९ को खण्ड (घ) मा कोर्ट अफ ईन्क्वायरी वा विशेष छानबिन समितिबाट अभियोग लागी कुनै सैनिक अदालत वा सैनिक विशेष अदालतमा मुद्दा दायर भएको वा हुने क्रममा रही सम्बन्धित अदालतबाट सफाइ नपाएसम्म बहुवाको लागि सम्भाव्य उम्मेदवार हुन नपाउने भन्ने व्यवस्था छ। निज राजु बस्नेत उल्लिखित सेवासम्बन्धी कुनै पनि कानूनी प्रावधानअनुसार बहुवाको लागि योग्य भएको कुरामा कुनै विवाद देखिँदैन। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२६ (५) बमोजिम लोक सेवा आयोगको परामर्शमा निर्माण भएको सैनिक सेवाको पदमा नियुक्ति र बहुवा गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्त, २०६४ को दफा ३८ बमोजिम तोकिएको तालिम र सेवा अवधि पूरा गरी जेष्ठताक्रममा रहेका तत्कालीन महासेनानी राजु बस्नेतलाई ऐ.को दफा ३७ बमोजिमको बहुवा समितिले नेपाली सेनाको सहायक रथी पदमा बहुवाको लागि मिति २०६९।३।२२ मा सिफारिस गरेपश्चात् तत्कालीन प्रधान सेनापतिबाट मिति २०६९।३।२४ मा बहुवा समितिको सिफारिस समर्थनसहित सिफारिस गरी पदोन्नतिको लागि नेपाल सरकार रक्षा मन्त्रालयमा पठाइएकोमा नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को मिति २०६९।६।१८ को निर्णयले सहायक रथी दर्जामा पदोन्नती भई मिति २०६९।६।२९ मा दर्ज्यानी चिह्न प्रदान भएको हो। रिट निवेदकले

कानूनबमोजिम गठित बहुवा समितिबाट भएको मिति २०६९।३।२२ गतेको बहुवाको सिफारिसलाई अन्यथा भन्न नसकेको अवस्थामा बहुवा समितिको सिफारिसको आधारमा भएको पदोन्नतिको निर्णय के कसरी संविधान र कानूनविपरीत भएको हो र उक्त बहुवाको निर्णयबाट निवेदकहरूको के कस्तो संवैधानिक तथा कानूनी हक अधिकारमा आघात पुग्न गएको हो? रिट निवेदकहरूको सहायक रथी राजु बस्नेतको बहुवासँग के सार्थक सम्बन्ध छ? स्पष्ट नखुलाई मात्र सार्वजनिक हक र सरोकारको नाममा दायर गरेको हकद्वैयाविहीन रिट निवेदन प्रथम दृष्टिमा (Prima facie) खारेजभागी छ। जहाँसम्म श्री भैरवनाथ गणमा गणपतिको रूपमा कार्यरत रहँदा ४३ जनालाई बेपत्ताको अवस्थामा राखिएको देखिएकोले बेपत्ताहरूको स्थिति सार्वजनिक गरी कानूनी प्रक्रियामा लैजान तथा उक्त कार्यमा जिम्मेवार देखिएका तत्कालीन प्रमुख सेनानी राजु बस्नेतलगायतका सैनिक अधिकारीहरू समेत माथि प्रचलित कानूनबमोजिम कारबाही अघि बढाउन भनी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेको सिफारिस कार्यान्वयन नगरी बहुवा गरेकोले उक्त बहुवा गैरसंवैधानिक र गैरकानूनी छ भन्ने रिट निवेदकहरूको दाबी रहेको सन्दर्भमा निज राजु बस्नेत मिति २०६२।७।३ मा प्रमुख सेनानीबाट महासेनानीमा पदोन्नति र मिति २०६७।७।३ मा महासेनानीको पदावधि थप भई हाल सहायक रथी दर्जामा पदोन्नतिसमेत विवादरहित ढंगबाट भइसकेको विद्यमान अवस्था छ। हालसम्म पनि निज राजु बस्नेतका विरुद्धमा कानूनबमोजिम न्याय निरूपण गर्न सक्षम कुनै अदालत वा निकायमा उल्लिखित विषयमा मुद्दा दायर भइ दोषी ठहर भएको अवस्था नरहेको, नभएकोले सहायक रथी पदमा बहुवा हुनका लागि आवश्यक सम्पूर्ण योग्यता पूरा गरी प्रचलित सेवासम्बन्धी ऐन, नियमअनुसार बहुवाको लागि योग्य भएका र कुनै कानूनले बहुवाको लागि अयोग्य नठहरिएको व्यक्ति उपर केवल शंका र अनुमान गरी राष्ट्र सेवक सैनिक व्यक्तिको वृत्ति विकास हुन पाउने संवैधानिक र कानूनी अधिकारमा बन्देज लगाउन नमिल्ने साथै बहुवा समितिबाट भएको सिफारिसको आधारमा कानूनबमोजिम गरिएको बहुवा र उक्त बहुवाको कार्यान्वयनसमेत भइसकेको अवस्था रहेकोले कार्य सम्पन्न भइसकेको हकमा सुविधा र सन्तुलनको दृष्टिले समेत सम्मानित अदालतबाट मिति २०६९।६।२९ गतेको आदेशसहित प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको विपक्षी नेपाली सेना जंगी अड्डा, भद्रकाली काठमाडौं र नेपाली सेनाका प्रधान सेनापति गौरव शमशेर ज.ब.रा.को तर्फबाट पेस भएको मिति २०६९।८।१४ गतेको लिखित जवाफ।

यसमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट मिति २०६६।५।२८ मा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई आयोगको निर्णय कार्यान्वयन गरी सोको जानकारी आयोगलाई गराउने बारेको पत्र लेखिएकोमा सोको हालसम्मको कार्यान्वयन स्थिति स्पष्ट हुने गरी पन्ध्र दिनभित्र यस अदालतमा प्रतिवेदन पेस गर्नु भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लेखी पठाई प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि वा अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेस गर्नु भन्ने यस अदालतबाट मिति २०७१।२।२१ गते भएको आदेश।

भैरवनाथ गण र युद्ध भैरव गणबाट बेपत्ता पारिएका ४३ जना व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा छानबिन गर्न प्रतिनिधि सभा परराष्ट्र सम्बन्ध तथा मानव अधिकार समितिबाट नेपाल सरकारलाई आदेश दिएपछि रक्षा मन्त्रालयको निर्देशनमा नेपाली सेनाले २०६३ साल जेष्ठ २ गते तत्कालीन सहायक रथीको अध्यक्षतामा ५ सदस्यीय उच्चस्तरीय टाक्स फोर्स गठन गरी छानबिन गर्ने जिम्मा दिइएको थियो। सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मृत्यु भएका वा लामो समयसम्म बेपत्ता रहेका कारण पीडित परिवारजन एवं निकटवर्ती व्यक्तिहरूमा पुग्न गएको पीडाको क्षतिपूर्ति राहत रकमबाट हुन नसक्ने भए पनि त्यस्तो रकमबाट पीडित परिवारको जीविकाको लागि सघाउ पुऱ्याउने नेपाल सरकारको इमान्दार प्रयासलाई पीडितका परिवारजनहरूले सकारात्मक अर्थमा ग्रहण गर्नुहुने अपेक्षा नेपाल सरकारले गरेको छ। तत्कालीन राहतस्वरूप हाल उपलब्ध गराइएको रकम “अन्तरिम” भएको र निकट भविष्यमा नै गठन हुने संक्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूको सिफारिससमेतको आधारमा पीडित परिवारलाई थप राहतका प्याकेजहरू उपलब्ध गराउन नेपाल सरकार प्रतिबद्ध रहेको भन्नेसमेत बेहोराको प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको मिति २०७१।३।४ को प्रतिवेदन।

यसमा, २०६३ साल जेष्ठ २ गते तत्कालीन सहायक रथीको अध्यक्षतामा गठन गरिएको ५ सदस्यीय उच्चस्तरीय Task Force समितिले छानबिन गरी प्रतिवेदन दिएको छ, छैन, दिएको छ भने सो प्रतिवेदन पेसीको दिन विपक्षी नेपाली सेना जंगी

अड्डातर्फको कानून व्यवसायीमार्फत झिकाई पेस गर्न लगाउनुको साथै प्रस्तुत मुद्दाको जटिलता हेरी दुवैतर्फका कानून व्यवसायीहरूबाट बहस नोटसमेत दाखिल गर्न लगाई नियमानुसार पेस गर्नु भन्ने यस अदालतबाट मिति २०७२।३।१७ गते भएको आदेश।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २६ को उपधारा (२) ले "यातना दिने कार्य कानूनबमोजिम दण्डनीय हुनेछ" भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। यातना तथा क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४ लाई नेपालले १४ मे १९९१ मा अनुमोदन गरेको छ। उक्त महासन्धिको धारा १६ मा सरकारी पदमा रहनेले यातना दिने, बेपत्ता पार्ने कार्य अपराध हो भनिएको छ। यसको अनुमोदन पश्चात् नेपालले २०६३ सालमा सैनिक ऐन जारी गर्‍यो। उक्त महासन्धिको भावना अनुसार सैनिक ऐनको दफा ६२ मा बेपत्ता पार्ने कार्य विशेष कसुर हो भन्ने उल्लेख गरिएको छ। यसैगरी दफा ६८ मा यो अपराध वा कसुर सैनिक अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र नपर्ने भन्ने उल्लेख गरिएको छ भने दफा ७१ मा यस्ता क्रियाकलापको हदम्याद पनि नलाग्ने भन्ने उल्लेख गरिएको छ। यस्तै दफा १३ मा मानव अधिकार हननमा कसुरदार ठहरिएकालाई नेपाली सेनामा नियुक्ति गर्न नमिल्ने भन्ने उल्लेख छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले दोषी ठहर्‍याएको व्यक्तिले उक्त निर्णयलाई चुनौती नदिएको अवस्थामा स्वीकारोक्ति रहेकोले उक्त निर्णयलाई आधार मान्दा त्यस्तो व्यक्तिलाई नेपाली सेनामा नियुक्ति, बढुवालागायत गर्नु हुँदैन भन्ने सिद्धान्त नेपाल कानूनले स्थापित गरिसकेको मान्नुपर्दछ। यस्तो अवस्था जान्दाजान्दै मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोप खेपिरहेका निज बस्नेतको बढुवा सैनिक ऐनसमेतको विरुद्ध भई बदर भागी छ भन्नेसमेत बेहोराको रिट निवेदकहरूको तर्फबाट अधिवक्ता विदुरप्रसाद अधिकारीसमेतका कानून व्यवसायीहरूले मिति २०७२।४।२६ गते पेस गरेको संयुक्त बहसनोट।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७(२) बमोजिम सार्वजनिक सरोकारको विवाद बनाई रिट दायर गर्नको लागि उक्त विषयसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने व्यक्ति हुनुपर्दछ तर सहायक रथी राजु बस्नेतको पदोन्नति कसरी सार्वजनिक सरोकारको विषय बन्न पुग्यो भन्ने निवेदनमा खुलाउन सकेको देखिँदैन। सार्वजनिक सरोकारको विवादमा संवैधानिक तथा कानूनी प्रश्न पनि समावेश भएको हुनुपर्नेमा त्यस्तो संवैधानिक तथ्य कानूनी प्रश्न समावेश भएको अवस्था छैन। बढुवा जस्तो नितान्त प्रशासनिक प्रकृतिको कार्यबाट हुन सक्ने हक हननमा त्यस्तो कार्यबाट मर्का पर्ने वा सो कार्यबाट हक हनन भएको व्यक्ति उक्त बढुवालाई चुनौती दिई अदालतसमक्ष उपस्थित हुनु वाञ्छनीय हुन आउँछ भनी ०६७-WO-१९९८ को मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट समेत निरूपण भइसकेकोले रिट निवेदन दायर गर्न हकदैया निवेदकहरूमा सर्वथा अभाव छ। सहायक रथी राजु बस्नेत, बेपत्ता पार्ने घटनामा संलग्न भएको भनिएको घटनापछि निज अधिकृतको मिति २०६२/७/३ गते प्रमुख सेनानीबाट महासेनानीमा बढुवा भई मिति २०६७/६/१८ गते सहायक रथीमा बढुवा भइसकेको छ। यसअघिको पदमा बढुवा हुँदा निवेदकहरूले आपत्ति नगरेकोले अहिले आपत्ति गर्नुपर्ने कारण खुलाउन सकेको देखिँदैन भनी अधिवक्ता सुनिल रञ्जन सिंह विरुद्ध कुवेर सिंह रानासमेत भएको मुद्दामा बोलिएको विषयसमेत सान्दर्भिक रहेको छ। अनुसन्धानबाट दोषी देखिनु र अदालतबाट दोषी ठहर हुनु भिन्न अवस्था हो। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा २४ (५) मा कुनै अभियोग लगाइएको व्यक्तिले निजले गरेको कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार मानिने छैन भनी मौलिक हकको व्यवस्था गरिएको छ। द्वन्द्वकालीन घटनाहरूको अनुसन्धान गरी सत्य निरूपण गर्ने तथा कसुरदारहरूलाई कारवाहीको दायरामा ल्याउने उद्देश्यले "बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानबिन सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१" जारी भई ऐनबमोजिम सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता छानबिन आयोग गठन भई कार्य प्रारम्भ भइसकेको अवस्था र सहायक रथी राजु बस्नेतले मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनविपरीत कार्य गरेको देखिएमा निजउपर सैनिक अदालतबाट पुर्पक्ष हुने नै हुँदा उक्त वियषवस्तु श्री सर्वोच्च अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्रबाट हेर्न मिल्दैन भन्ने नेपाली सेना जङ्गी अड्डा काठमाडौंसमेतको तर्फबाट अधिवक्ता प्राड प्रमुख सेनानी डा. महेन्द्रजङ्ग शाहसमेतको पेस गरेको बहसनोट।

नेपाली सेना कार्यरथीको कार्यालय जङ्गी अड्डाले पेस गरेको उच्चस्तरीय टास्क फोर्सको प्रतिवेदन मिसिल सामेल रहेछ।

सत्य तथ्य पत्ता लगाई दोषीहरूलाई कानूनको दायरामा ल्याउन छुट्टै कानून निर्माण गर्न उल्लिखित रि.नं. ३५७५ समेतमा नेपाल सरकारलाई निर्देशनात्मक आदेश जारी गरिसकेको र सोअनुरूप नेपाल सरकारले प्रतिबद्धता जनाई ऐन जारी गर्नेसमेतको कार्य गरी यस अदालतका पूर्व आदेशहरू कार्यान्वयनको चरणमा प्रवेश गरेको र आदेश कार्यान्वयनपश्चात् निवेदकको माग सम्बोधन हुने नै देखिन्छ। यसमा निवेदकले उठाएका प्रश्नहरू सैनिक अधिकृतको बहुवाबाहेक अन्य विषय मूलतः यसपूर्व रिट नं. ३५७५ को रिट एवं राममाया नकर्मी निवेदक र विपक्षी राजु बस्नेतसमेत भएको परमादेश मुद्दा (०६३-WO-०६१५) को रिटको सार विषयवस्तुभन्दा भिन्न देखिन नआएको परिप्रेक्ष्य र रि.नं. ३५७५ को निर्देशनात्मक आदेश जारी भएकोमा सोअनुरूप नेपाल सरकारले आफ्नो प्रतिबद्धतासमेत प्रकट भइरहेको विषयमा पटक-पटक सोही विषयमा आधारित भएर रिट जारी गर्नु औचित्यपूर्ण हुन सक्दैन। प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ। जहाँ उत्प्रेषणद्वारा कुनै निर्णय बदर हुँदैन त्यस्तो अवस्थामा परमादेशको आदेश जारी हुन सक्दैन। माननीय न्यायाधीश श्री गोविन्दकुमार उपाध्यायज्यूले भइरहेको बहुवालाई उत्प्रेषणद्वारा बदर नगरी परमादेशको आदेश जारी गर्ने गरेको आदेशमा सहमत नभएकोले सर्वोच्च अदालत नियमावली २०४९ को नियम ३ (१) (क) बमोजिम प्रस्तुत रिट पूर्ण इजलासमा पेस गर्नु भन्नेसमेत बेहोराको माननीय न्यायाधीश श्री गोपाल पराजुलीको राय।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले विपक्षी राजु बस्नेतलाई कारबाहीको सिफारिस गरेको छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिसको ठूलो प्रभाव हुन्छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले दोषी देखाएको व्यक्ति पदमा रहिरहने वा बहुवा पाउने कुरा सेवा नीतिविपरीत हुन्छ। यस्तो विषयमा छानबिन हुँदा सो क्रममा राष्ट्रसेवक कर्मचारी भए राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिसपछि निजलाई निलम्बन गर्ने र अरूहरूको हकमा राहदानी जफत, खाता रोक्का आदि गरिने चलन विश्वभर छ। मानव अधिकार आयोग संवैधानिक निकाय हो। मानव अधिकार आयोग गठन गर्ने त्यसलाई संवैधानिक मान्यता दिने अनि उक्त आयोग महज प्रतिवेदक हो उसको सिफारिस भएर मात्र पुग्दैन। सक्षम अदालतबाट दोषी ठहर नभएसम्म त्यस्ता व्यक्तिलाई सिफारिसले केही गर्न सक्तैन भनी मान्दा संविधानको व्यवस्था देखावटी मात्र हुन पुग्छ। अरू कानून र निकायको तुलनामा मानव अधिकारसम्बन्धी कानून र निकायको ठूलो महत्त्व र शक्ति हुन्छ र तिनले overriding effect पाउँछन् भन्ने कुरा मानव अधिकारसम्बन्धी विधिशास्त्रका अतिरिक्त राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा ३४ बाट पनि प्रस्ट छ। प्रस्तुत सन्दर्भमा भोजबहादुर ऐर स.अ. बुलेटिन वर्ष १७ अंक २ पृष्ठ १५ मा मानव अधिकारका सम्बन्धमा दिएका सुझाव, प्रतिक्रिया एवं निर्देशन पालन गर्नु सरकारको कर्तव्य हुन आउँछ। ...आयोगबाट गरिएको सिफारिस वा सुझाव कार्यान्वयन गर्न सरकारले कुनै ifs and buts गर्नु हुँदैन भनी स्पष्ट व्याख्या गरिएबाट आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन गर्नु सरकारको दायित्व भएको स्पष्ट देखिएकोले विपक्षी राजु बस्नेतको हकमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन गर्न गराउन र कानूनबमोजिम उपयुक्त निर्णय गर्नसमेतका लागि विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेशसम्म जारी हुने ठहर्छ। निवेदकले यसबाटै सक्षम उपचार पाउने अवस्था रहेकोले उत्प्रेषणको आदेश जारी गरिरहनु परेन। रिट निवेदन खारेज गर्नु भएको मा.न्या. श्री गोपाल पराजुलीको रायसँग सहमत हुन नसकेकोले छुट्टै राय व्यक्त गरेको छ। सर्वोच्च अदालत नियमावली २०४९ को नियम ३ (१) (क) बमोजिम निर्णयको लागि प्रस्तुत रिट निवेदनको मिसिल पूर्ण इजलासमा पेस गर्नु भन्नेसमेत बेहोराको माननीय न्यायाधीश श्री गोविन्दकुमार उपाध्यायको राय।

नियमबमोजिम दैनिक मुद्दा पेसी सूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदकका तर्फबाट उपस्थित हुनु भएका निवेदकसमेत रहनुभएका विद्वान् अधिवक्ता श्री विदुरप्रसाद अधिकारी, अधिवक्ताहरू श्री एकराज भण्डारी, श्री कान्तिराम ढुङ्गानाले विपक्षी राजु बस्नेत भैरवनाथ गणमा हुँदा मानिस बेपत्ता पार्ने कार्यमा सहभागी रहेकोले मानव अधिकार आयोगले कारबाहीको सिफारिस भएका व्यक्ति हुनुहुन्छ। निजलाई बरखास्त गरी नियमित अदालती प्रक्रियाबाट कारबाही अगाडि बढाउनु पर्नेमा उल्टै बहुवा गरिएको छ। यसले पीडितहरू थप पीडामा पर्दै जाने अवस्था आएको छ। सैनिक ऐनको दफा ६२ ले पनि यातना र बेपत्तालाई सैनिक अदालतको क्षेत्राधिकारभित्र पारेको छैन। TRC गठन भएन भन्दै नियमित अदालतमा प्रवेश गरेका मुद्दामा अदालत चुप लागेर बस्न मिल्दैन। यसले पीडितलाई थप पीडामा पार्दै जाने अवस्था आउँछ। यातना दिने र

व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य संविधान र कानूनबमोजिम अपराधजन्य कार्य हो। व्यक्ति बेपत्ता पार्ने र यातना दिने कार्यमा दोषी देखिएका व्यक्तिलाई कारबाही गरी सजाय ठहर गर्न सैनिक ऐनको व्यवस्थाले पनि रोक लगाएको छैन। तसर्थ रिट निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्दछ भन्नेसमेत बेहोराको बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नुभयो।

विपक्षी नेपाली सेनाको तर्फबाट विद्वान् सहन्यायाधिवक्ता श्री रेवतीराज त्रिपाठी, विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री सरोज रेग्मी र श्री महेन्द्रजंग शाहले उत्प्रेषणको आदेश खारेज हुने भन्ने विषयमा संयुक्त इजलासका माननीय न्यायाधीशज्यूहरूबीच मतैक्यता रहेकै छ। बहुवाको विषय पहिले नै Settle भइसकेको छ। सिफारिसकर्ताले गरेको सिफारिस रायसम्म हो। त्यसरी दिइएको राय बाध्यात्मक हुन सक्दैन। सिफारिसकै आधारमा दोषी करार गर्दै जाने हो भने अनुसन्धान र अभियोजनको कुनै उपादेयता रहँदैन। Prosecution Executive को Sovereign भित्रको विषय हो। मानव अधिकार आयोग Watch Dog को भूमिकामा रहेको हुन्छ। उसले आफैले कसैलाई दोषी ठहर गर्न पनि सक्दैन र उसको सिफारिस बाध्यात्मक पनि हुँदैन। कुनै पनि व्यक्तिलाई दोषी करार गर्ने विषय अदालतबाहेक अरु कसैबाट हुन पनि सक्दैन। अदालतले गरेको निर्णय मात्र अन्तिम र बाध्यात्मक हुन्छ। अन्य निकायको सिफारिस त परीक्षण पनि हुन सक्छ बाध्यकारी र अन्तिम मात्र सकिँदैन। सैनिक सेवा नियमावली, २०६९ को नियम ३६ ले सम्भाव्य उम्मेदवार हुन नसक्ने विषयवस्तु उल्लेख गरेको छ। नियम ३६ मा उल्लिखित विषयवस्तुले निवेदकको बहुवामा कुनै प्रकारको रोक लगाएको अवस्था नहुँदा कुवेरसिंह राना, राजेन्द्रप्रसाद ढकाललगायतको रिटमा सम्मानित अदालतबाट सिद्धान्त स्थापित भइसकेको अवस्था हुँदा निवेदकको रिट खारेज गर्ने माननीय न्यायाधीश श्री गोपाल पराजुलीले व्यक्त गर्नुभएको राय सदर हुनुपर्दछ भन्ने समेत बेहोराको बहस जिकिर प्रस्तुत गर्नुभयो।

पक्ष विपक्षका तर्फबाट रहनुभएका विद्वान् अधिवक्ताहरू तथा विद्वान् सहन्यायाधिवक्ताले गर्नुभएको बहस जिकिरसमेत सुनी मिसिल संलग्न रिट निवेदन र लिखित जवाफसहितका मिसिल कागजातसमेत अध्ययन गरी हेर्दा देहायका विषयमा केन्द्रित रही निर्णय दिनुपर्ने देखियो।

- १) निवेदकले उठाएको बहुवाको विषय सार्वजनिक सरोकारको विषय हो वा होइन? बहुवाको विषयमा उजुरी गर्ने हकद्वारा रिट निवेदकमा रहेको छ छैन?
 - २) मानव अधिकार आयोगले गरेको सिफारिसको आधारमा दोषी करार गर्न मिल्छ वा मिल्दैन?
 - ३) रिट निवेदकको माग दाबीबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो होइन?
१. माथि उल्लिखित निर्णयार्थ पहिलो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोप खेपिरहेका तत्कालीन भैरवनाथ गण महाराजगञ्जमा नेपाली सेनाको सेनानी पदमा कार्यरत राजु बस्नेतलाई नेपाली सेनाको सहायक रथी जस्तो अति महत्त्वपूर्ण पदमा नेपाल सरकारले बहुवा गरेको भन्ने समाचारप्रति हामी मानव अधिकारकर्मी तथा बेपत्ता परिएका व्यक्तिहरूका आफन्तहरूको गम्भीर ध्यानाकर्षण भएको छ। उल्लिखित व्यक्तिहरू बेपत्ता पार्ने कार्यबाट तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १२ मा उल्लिखित स्वतन्त्रताको हक, धारा १४ मा उल्लिखित फौजदारी न्यायसम्बन्धी हक तथा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ मा उल्लिखित स्वतन्त्रताको हक, धारा २४ मा उल्लिखित न्यायसम्बन्धी हक तथा धारा २६ मा उल्लिखित यातनासम्बन्धी हकसमेत उल्लङ्घन भएको देखिन्छ। साथै नेपाल सरकार र ने.क.पा. (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १४ र १५, यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को दफा ३, कारागार ऐन, २०१९ को दफा ७, तत्कालीन आतङ्ककारी तथा विध्वंशात्मक कार्य नियन्त्रण तथा सजाय ऐन, २०५८ को दफा ९ तथा सरकारले मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको कार्यान्वयनमा मिति २०६०।१२।१३ को प्रतिबद्धताको समेत उल्लङ्घन हुन गएको देखिन्छ। साथै नेपाल पक्ष भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि लगायतका नेपाल पक्ष भएका सन्धि तथा महासन्धिहरूको व्यापक उल्लङ्घन हुन गएको छ। त्यसको विपरीत विपक्षी नं. ६ लाई कारबाही हुनुपर्नेमा प्रमोसन गरिनुबाट माथि उल्लिखित राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय कानूनविपरीतको कार्य भएको छ। बेपत्ता छानबिन गर्ने कार्य तथा पीडकलाई न्यायको कठघरामा

उभ्याउनु पर्ने दायित्वबाट विपक्षीहरू भाग्न खोजेको देखिएको छ। अधिवक्ता राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा निजको भाइ रविन्द्र प्रसाद ढकालसमेत निवेदकहरू र विपक्षी नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयसमेत भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दासमेतका विभिन्न मुद्दाहरूमा बेपत्ता तथा सत्य निरूपणसम्बन्धी आयोगका सन्दर्भमा नेपाल सरकारका नाममा जारी गरिएका विभिन्न निर्देशनात्मक आदेशहरू हाल कार्यान्वयन हुन नसकेको र पीडितहरूले न्याय पाउने हक पूर्णतः बन्द भएकोले सम्मानित अदालतबाटै पुनः आवश्यक प्रभावकारी कदम चालिनु वाञ्छनीय भएकोले प्रत्यर्थी नं. १ र २ बाट प्रत्यर्थी नं. ६ लाई सहायक रथीमा बढुवा गर्ने गरी गरिएको मिति २०६९।६।१८ को निर्णय तथा सोका आधारमा गरिएका पत्राचारहरू समेतका कार्यहरू उत्प्रेषणको आदेशले बदर गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन गर्न गराउन र कानूनबमोजिम उपयुक्त निर्णय गर्नसमेतका लागि विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेशसमेत जारी गरिपाउँ भन्नेसमेत बेहोराको रिट निवेदनको मुख्य जिकिर रहेको देखिन्छ।

२. विपक्षीमध्येका राजु बस्नेतको लिखित जवाफ हेर्दा सैनिक सेवाको पदमा नियुक्ति र बढुवा गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्त, २०६४ को दफा ३८ बमोजिम तोकिएको तालिम र सेवा अवधि पूरा गरी म जेष्ठता क्रममा रहेकोले ऐ.को दफा ३७ बमोजिमको बढुवा समितिले सहायक रथी पदमा बढुवाको लागि मिति २०६९।३।२२ को सिफारिसमा नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को मिति २०६९।६।१८ को निर्णयले सहायक रथी दर्जामा पदोन्नति भई मिति २०६९।६।२१ मा दर्जानी चिह्न ग्रहण गरेको छु। आयोगको सिफारिस केवल प्रारम्भिक प्रतिवेदनसरह मात्र हो। संविधानको धारा २४(५) बमोजिम कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार नमानिने निर्दोषिताको अनुमानको संवैधानिक प्रत्याभूतिसमेत रहेकोमा, यसरी बढुवा समितिबाट भएको सिफारिसको आधारमा कानूनबमोजिम गरिएको बढुवा र उक्त बढुवाको कार्यान्वयनसमेत भइसकेको भन्ने बेहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ भने विपक्षी नेपाल सरकार रक्षा मन्त्रालयको तर्फबाट परेको लिखित जवाफ हेर्दा कुनै पनि पदाधिकारी मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न भएको प्रमाणित भएको अवस्थामा नेपाल सरकारले प्रचलित कानूनअनुसार कारबाही हुने निर्विवाद नै छ। कुनै पनि अभियोग प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष मानिने न्यायको सिद्धान्त रहेको र संवैधानिक व्यवस्थाबमोजिमको आयोग हालसम्म गठन नभई अभियोग प्रमाणित नभएकोले नियमित प्रक्रियाअनुरूप बढुवा भएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज भागी छ भन्नेसमेत बेहोरा उल्लेख भएको पाइन्छ। प्रचलित सेवासम्बन्धी ऐन, नियमअनुसार बढुवाको लागि योग्य भएका र कुनै कानूनले बढुवाको लागि अयोग्य नठहरिएको व्यक्तिउपर केवल शंका र अनुमान गरी राष्ट्र सेवक सैनिक व्यक्तिको वृत्ति विकास हुन पाउने संवैधानिक र कानूनी अधिकारमा बन्देज लगाउन नमिल्ने भन्ने प्रधान सेनापति गौरव शमशेर राणाको लिखित जवाफबाट देखिन आएको छ।
३. विपक्षीमध्येका राजु बस्नेतलाई नेपाली सेनाको सहायक रथीमा गरेको बढुवा बदरको माग गर्दै सार्वजनिक सरोकारको विवादको रूपबाट पेस हुन आएको देखिन्छ। रिट निवेदकहरूले विपक्षी राजु बस्नेतलाई सहायक रथीमा गरिएको बढुवाको विषयलाई लिएर यस अदालतको असाधारण अधिकार क्षेत्रअन्तर्गत सार्वजनिक सरोकारको विषयको माध्यमबाट प्रवेश गरेको देखिन्छ। बढुवा समितिले मिति २०६९।३।२२ मा विपक्षीमध्येका राजु बस्नेतलाई बढुवा गर्न भनी नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गरेको र नेपाल सरकार मन्त्रपरिषद्को मिति २०६९।६।१८ को निर्णयले विपक्षीमध्येका राजु बस्नेत सहायक रथी दर्जामा पदोन्नति भई मिति २०६९।६।२१ मा दर्जानी चिह्न प्राप्त गरी कामकाज गरी आएको रिट निवेदन तथा लिखित जवाफबाट खुल्न आएको देखिन्छ। रिट निवेदकहरूले बढुवाको विषयमा विवाद सृजना गरेको भएपनि बढुवाको विषयमा निवेदकहरू बढुवाको सम्भाव्य उम्मेदवार रहेको र निजको बढुवाबाट आफूलाई मर्का परेको भन्ने देखाउन नसकेको अवस्था हुँदा रिट निवेदकहरूले उक्त बढुवाको विषयमा कुनै सार्थक सम्बन्ध स्थापित गराउन सकेको देखिँदैन।

४. "सार्वजनिक सरोकारको विषयमा निवेदन दिने निवेदकले विवादको विषयवस्तुसँग सार्थक सम्बन्ध र तात्त्विक सरोकार (Meaningful Relation and Substantial Interest) रहेको कुरा देखाउन सक्नुपर्दछ। अन्यथा निवेदन गर्ने हकद्वारा स्थापित हुन सक्दैन। सार्वजनिक सरोकारका विवादहरूमा हकद्वारा सीमालाई बढाइएको हुन्छ भन्दैमा सबैलाई सबै विषयमा स्वतः निवेदन गर्ने हकद्वारा हुन्छ भनी अर्थ गर्न नमिल्ने" (ने.का.प. २०७३, अंक: ३ निर्णय नं. ९५६०, संयुक्त इजलास), "सार्वजनिक सरोकारको विषयको पहिचान गर्दा कुनै विवाद खास व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको हक वा सरोकारसँग सम्बन्धित छ वा सर्वसाधारण नागरिक वा जनसमुदायको सामूहिक हक वा सरोकारसँग छ भन्ने कुरा हेर्नुपर्ने" (ने.का.प. २०६८, अङ्क ९ निर्णय नं. ८६८०, संयुक्त इजलास) र "कुनै विवाद सार्वजनिक हक वा सरोकारको हो वा होइन भन्ने कुराको निर्णय त्यो विवाद सर्वसाधारण जनताको वा कुनै जनसमुदायको सामूहिक हक वा सरोकारसँग सम्बन्धित छ वा कुनै खास व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको हक वा सरोकारसँग मात्रै सम्बन्धित छ भन्ने आधारमा गर्नुपर्ने" (ने.का.प. २०६९, अङ्क १२ निर्णय नं. ८९२६, पूर्ण इजलास) भनी उल्लेख भएसमेतका थुप्रै मुद्दामा यसै अदालतबाट व्याख्या भई सिद्धान्तसमेत प्रतिपादन भइसकेको छ।
५. बढुवासँग सम्बन्धित विषय विशुद्ध रूपमा सेवासम्बन्धी कानूनको प्रशासनिक विषय हो। सेवासम्बन्धी कानूनबमोजिम आफ्नो स्वार्थ वा सरोकार रहेको व्यक्तिले बढुवाको विषयमा मर्का परेको कुरामा बाहेक अरुले प्रश्न उठाउन सक्ने विषय नै होइन। विपक्षी राजु बस्नेतको बढुवाको विषयले निवेदकहरूलाई के कुन प्रकारको असर परेको हो सो कुरा स्पष्ट रूपमा खुलाउन सकेको देखिँदैन। बढुवा जस्तो नितान्त प्रशासनिक विषयमा मर्का पर्ने वा सो कार्यबाट हक हनन् भएको व्यक्ति मात्र बढुवाको विषयमा चुनौती दिँदै आउनुपर्ने हुन्छ। कानूनबमोजिम सेवासँग सम्बन्धित संगठनमा कार्यरत कर्मचारीको पदोन्नतिको विषयलाई मर्का पर्ने पक्षले बाहेक चुनौती दिने हकद्वारा अन्य व्यक्तिलाई रहन सक्ने देखिएन। यसरी विवादको विषयसँग कुनै पनि प्रकारको सम्बन्ध नरहेको विषयवस्तुलाई सार्वजनिक सरोकारको विषयको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्ने देखिँदैन।
६. खासगरी मानव अधिकारसम्बन्धी उल्लङ्घनको विषयलाई सार्वजनिक सरोकारको तत्त्व विद्यमान रहेकोले बढुवाकै विषय भए पनि सार्वजनिक सरोकारको विषयको रूपमा ग्रहण गरी हेरिनुपर्दछ भन्ने निवेदकहरूको प्रश्नमा विचार गर्दा, विगतको सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा दोषी देखिएका व्यक्तिहरूलाई कारबाही गर्ने संयन्त्र निर्माण गरी त्यस्ता संयन्त्रमार्फत कारबाहीको प्रक्रिया अगाडि बढाउनुपर्ने हुन्छ। विगतको सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा मानिस बेपत्ता पार्नेसम्बन्धी विषयको कुरालाई जोडेर बढुवासम्बन्धी विवादमा जोड्ने भन्ने विषयलाई माथिको प्रकरणमा विश्लेषण गरिसकिएको छ। अर्कोतर्फ मानव अधिकारको उल्लङ्घन गरी व्यक्ति बेपत्ता पारिएको भनिएका पीडित वा निजको परिवारको तर्फबाट निजहरूको हकको प्रतिनिधित्व गर्ने गरी रिट निवेदन प्रस्तुत हुन आएको अवस्थामा होइन।
७. विवादको रूपमा आएको बढुवासम्बन्धी विषयका बारेमा सैनिक ऐनमा के कस्तो व्यवस्था रहेको छ त भन्ने सम्बन्धमा हेर्दा, सैनिक ऐन, २०६३ को दफा २१ मा बढुवासम्बन्धी व्यवस्था तोकिएबमोजिम हुनेछ भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। सैनिक नियुक्ति, प्रमोसन र अरू विविध व्यवस्था साधारण नियमहरू, २०२० को नियम १६ मा सैनिक अदालतमा कुनै मुद्दा परी सफाइ नहुन्जेल सैनिक व्यक्तिको प्रमोसन नसुनाइने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। सैनिक सेवाको पदमा नियुक्ति र बढुवा गर्दा अपनाउनु पर्ने सामान्य सिद्धान्त, २०६४ को दफा ३९ को खण्ड (घ) मा कोर्ट अफ इन्क्वायरी वा विशेष छानबिन समितिबाट अभियोग लागी कुनै सैनिक अदालत वा सैनिक विशेष अदालतमा मुद्दा दायर भएको वा हुने क्रममा रही सम्बन्धित अदालतबाट सफाइ नपाएसम्म बढुवाको लागि सम्भाव्य उम्मेदवार हुन नपाउने भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। यिनै निवेदकमध्येकी राममाया नकमी निवेदक र विपक्षी राजु बस्नेतसमेत भएको परमादेश मुद्दामा (०६३-WO-०६१५) भैरवनाथ गणमा भएको यिनै विपक्षी राजु बस्नेतसमेतले यातना दिएको, बेपत्ता पारेको र हत्या गरेको भन्ने सम्बन्धमा यिनै विपक्षीसमेत उपर मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धीको

महलबमोजिम कारवाही हुनका लागि विपक्षीहरूलाई तत्काल पक्राउ गरी जागिरबाट बर्खास्त गरी अनुसन्धान कार्य अविलम्ब सुरु गर्नु भनी विपक्षीहरूका नाउँमा परमादेशसमेतको आदेश जारी गरिपाउँ भनी परेको रिट निवेदनमा यस अदालतबाट मिति २०६७।५।१० मा रिट निवेदन खारेज हुने ठहरी फैसला भएको पाइन्छ। उपर्युक्त फैसलासमेतका कुनै पनि मिसिल प्रमाणबाट यी विपक्षी राजु बस्नेत अदालतबाट दोषी ठहरिएको भन्ने देखिन आउँदैन। साथै सो फैसलाले यी विपक्षी राजु बस्नेतको सैनिक अधिकारीको पदको निरन्तरतालाई कुनै असर परेको देखिँदैन। यी विपक्षी राजु बस्नेत उल्लिखित बेपत्ता पार्ने घटनामा संलग्न भएको भनिएको घटनापछि निज सैनिक अधिकृतको मिति २०६२।७।३ मा प्रमुख सेनानीबाट महासेनानीमा पदोन्नति भएको र मिति २०६९।६।१८ मा सहायक रथीमा बढुवा भएको देखिएको छ। यसरी सैनिक अधिकारीको पदको निरन्तरता कायम रही रहेको अवस्था र प्रस्तुत मुद्दाको विषयवस्तु पनि सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधसम्बन्धी घटनासँग सम्बन्धित देखिएको र उनै सैनिक अधिकारीको उही विषयसँग जोडी पछिल्लो पटक भएको निज सैनिक अधिकारीको बढुवाको विषयलाई लिएर प्रस्तुत रिट निवेदन परेको देखिन्छ।

८. यसै सन्दर्भमा निवेदक अधिवक्ता सुनिल रञ्जनसिंहसमेत विरुद्ध विपक्षी कुवेरसिंह रानासमेत भएको उत्प्रेषण (ने.का.प. २०६९ अंक १२ निर्णय नं.८९३३,०६७-WO-११९८) को रिटमा बढुवा विशुद्ध सेवासम्बन्धी कानूनको प्रशासनिक विषय भएकोले सोको सम्बन्धमा सेवासम्बन्धी कानूनबमोजिम आफ्नो स्वार्थ वा सरोकार रहेको व्यक्तिवाहेक अरूले प्रश्न उठाउन नसक्ने, नितान्त भिन्न प्रकृतिको सेवासम्बन्धी कानूनबमोजिम गरिने बढुवाको विषयमा सार्थक सरोकार नभएको व्यक्तिको निवेदनबाट मागबमोजिम आदेश जारी गर्ने अवस्था नदेखिने, भनी सिद्धान्तसमेत स्थापित भइसकेको छ। प्रस्तुत रिट निवेदनमा रिट निवेदकले विपक्षी राजु बस्नेतको विवादित बढुवाको विषयसँग आफ्नो कुनै सार्थक सम्बन्ध स्थापित गर्न सकेको देखिँदैन। विपक्षी राजु बस्नेतका विरुद्ध कुनै अभियोग लागी सैनिक अदालत वा सैनिक विशेष अदालतमा कुनै मुद्दा दायर भएको अवस्था पनि होइन। कुनै नियमित अदालतमा मुद्दाको कारवाही चली सजाय पाएका व्यक्तिसमेत होइनन। रिट निवेदकहरूले बढुवाको विषयमा विवाद सृजना गरेको भएपनि निवेदक सैनिक अदालत वा सैनिक विशेष अदालतमा मुद्दा दायर भएको वा मुद्दा दायर गर्ने क्रममा रहेका व्यक्ति हुँदा बढुवाको लागि सम्भाव्य उम्मेदवार हुन नपाउने व्यक्ति हुन् भन्नेसमेत सकिने अवस्था नहुँदा सेवासम्बन्धी कानूनबमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी भएको बढुवाको विषयमा मर्का पर्ने व्यक्तिवाहेक अरूले दिएको रिट निवेदनका आधारमा गरिएको बढुवाको विषय कानूनसम्मत नै रहेको देखियो।
९. मानव अधिकार आयोगले गरेको सिफारिसको आधारमा दोषी करार गर्न मिल्छ वा मिल्दैन भन्ने दोस्रो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्दा, तत्कालीन नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को दफा २४ को उपधारा ५ र वर्तमान नेपालको संविधानको धारा २० को उपधारा ५ मा कुनै अभियोग लगाइएको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार मानिने छैन भन्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेको पाइन्छ। प्रस्तुत विवादमा विपक्षी राजु बस्नेत सक्षम अदालतबाट दोषी ठहर भएका व्यक्ति हुन् भन्नेसमेत निवेदकहरूले प्रमाणित गर्नसकेको अवस्था पनि छैन। सक्षम निकायबाट अनुसन्धान गरी दोषी देखिए अदालतमा अभियोजन पक्षले अभियोजन गरी अदालतबाट दोषी प्रमाणित भएको देखिनुपर्दछ। मानव अधिकार आयोग सजाय ठहर गर्ने र दोषी ठहर गर्ने निकाय नभई कारवाहीको सिफारिससम्म गर्ने क्षेत्राधिकार प्राप्त निकायको रूपमा रहेको पाइन्छ। मानव अधिकार आयोगले गरेको सिफारिसकै आधारमा कानूनबमोजिम अनुसन्धान र अभियोजन भई अधिकारप्राप्त अदालतबाट दोषी ठहर नभई दोषी करार गर्ने अवस्था हुँदैन। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले विवादित घटनाका बारेमा अपराध अनुसन्धान एवं कारवाही गर्नुपर्ने ठहर्‍याई सो प्रयोजनको लागि लेखी पठाएको देखिन्छ। सोबमोजिम अपराध अनुसन्धान गरी अभियोजन गरेको वा न्यायिक निर्णय भएको भन्ने अवस्था भने होइन। कसुरको अनुसन्धानका लागि लेखी पठाउने कार्य स्वयंमा अभियोजन वा न्यायिक निर्णय हुन सक्दैन। अनुसन्धानका लागि लेखी पठाउने कार्य र कसुर ठहर हुनुको बीचमा ठूलो अन्तर

रहेको छ। मानव अधिकार आयोगले गरेको कारबाहीको सिफारिस केवल सिफारिससम्म हो। सिफारिस आफैमा आदेश हुन सक्दैन। सिफारिस गरेकै आधारमा दोषी ठहर गर्न पनि मिल्दैन।

१०. सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएको मानवीय कानून र मानव अधिकार कानूनको उल्लङ्घनमा संलग्न पीडक र पीडितबीचको तित्कतापूर्ण सम्बन्धलाई सत्य स्थापना, मेलमिलाप, परिपूरण र पुनःस्थापना गर्ने असाधारण समयको विशेष न्यायका रूपमा संक्रमणकालीन न्यायको अभ्यास विश्वका विभिन्न देशहरूमा भएको देखिन्छ। संक्रमणकालीन न्यायले कानूनी, सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक जवाफदेहिताको लागि न्यायिक निशस्त्रीकरण, स्थिरीकरण र सामाजिक केन्द्रविन्दुमा राखी सदाका लागि शान्ति एकता र न्याय स्थापित गर्दछ भन्ने मान्यताबमोजिम नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायलाई सम्बोधन गर्न नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ र विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ बमोजिम बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भई सोबमोजिम सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानबिन आयोग गठन भई कार्य भइरहेको देखिन्छ तथापि सशस्त्र द्वन्द्वमा भएका आतंककारी वा विध्वंसःात्मक वा अपराधजन्य कार्य राजनीतिक आवरणमा संक्रमणकालीन न्यायको दायराभित्र पर्ने नभई फौजदारी न्याय प्रणालीका विषय हुन। संक्रमणकालीन न्यायमा मुद्दा अभियोजनको माध्यमबाट मात्र पीडितले न्याय प्राप्त गर्ने होइन। समान प्रकृतिका घटनाहरू पुनः दोहोरिन नदिन सत्य अन्वेषण गर्ने निकायको सुधार, प्रभावकारी तथा पीडित सन्तुष्ट हुने प्रकृतिको परिपूरणको व्यवस्था, गल्ती गर्ने व्यक्तिको औपचारिक जानकारी र जिम्मेवारी संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाका अनिवार्य र विचारणीय पक्षका रूपमा रहेका हुन्छन्। अभियोजन मात्रले मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाका पीडितको मागलाई पूरा गर्न सक्दछ भन्न सकिँदैन। त्यसैले निर्णय गर्दा पीडित र सम्बन्धित पक्षको चासोलाई केन्द्रमा राख्नु पर्दछ। सत्य उद्घाटित नगरिकन र परिपूरणको प्रयास नगरिकन पीडकको सानो हिस्सालाई मात्र दण्डित गर्ने कार्यले राजनीतिक प्रतिशोधलाई दर्शाउँछ। यसर्थ द्वन्द्वकालमा भएका विभिन्न कसुरजन्य कार्यलाई सम्बोधन गरी न्याय सम्पादन गर्दा संविधान, कानून, सेना परिचालनको अवस्था, विस्तृत शान्ति सम्झौता र यस अदालतबाट विगतको द्वन्द्वलाई सम्बोधन हुने गरी भएका सम्पूर्ण आदेश तथा फैसलाको समग्र विश्लेषण गरी न्यायको माध्यमबाट द्वन्द्वकालीन घटनाहरूको सुरक्षित रूपमा अन्त्य गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ।
११. सैनिक ऐन, २०६३ को दफा ३ बमोजिम सैनिक ऐनको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने व्यक्तिले कर्तव्य पालनको सिलसिलामा कानूनविपरीतका कार्य गरेको देखिएमा त्यस्ता कार्यका सम्बन्धमा सैनिक न्याय प्रणालीबाट परीक्षण गर्न नसकिने भन्न पनि मिल्दैन। नेपालको संविधानको धारा १५२ (२) मा सैनिक अदालतलाई विशिष्टिकृत अदालतको रूपमा व्यवस्था गरेको छ। यातना र बेपत्ता सम्बन्धमा यातना तथा क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि, १९८४ लाई नेपालले १४ मे १९९१ मा अनुमोदन गरेपछि सैनिक ऐन, २०६३ जारी भई उक्त महासन्धिको व्यवस्था र भावनाबमोजिम यातना र बेपत्ता पार्ने कार्यलाई सैनिक ऐनको दफा ६२ ले सैनिक कसुरको रूपमा व्यवस्था गरेको छ भने यातना दिने र बेपत्ता पार्ने कार्यलाई छानबिन गर्न सैनिक ऐनभित्रकै अन्य कसुरमा हुने छानबिनभन्दा विशेष व्यवस्था गरी छानबिन भई सैनिक विशेष अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सकिने र सैनिक विशेष अदालतबाट भएको फैसलाउपर सर्वोच्च अदालतमा पुनरावेदन लाग्न सक्ने व्यवस्थासमेत गरेको देखिन्छ। यातना र बेपत्ताको कसुरमा अनुसन्धान, अभियोजन र पुर्पक्ष सैनिक न्याय प्रणालीबाट भई अन्तिम सुनुवाइ सर्वोच्च अदालतबाट हुने व्यवस्थासमेत भएको देखिन्छ।
१२. जहाँसम्म श्री भैरवनाथ गणमा गणपतिको रूपमा कार्यरत रहँदा ४३ जनालाई बेपत्ताको अवस्थामा राखिएको देखिएकोले बेपत्ताहरूको स्थिति सार्वजनिक गरी कानूनी प्रक्रियामा लैजान तथा उक्त कार्यमा जिम्मेवार देखिएका तत्कालीन प्रमुख सेनानी राजु बस्नेतलगायतका सैनिक अधिकारीहरू समेत माथि प्रचलित कानूनबमोजिम कारबाही अघि बढाउन भनी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेको सिफारिस कार्यान्वयन नगरी बढुवा गरेकोले उक्त बढुवा

गौरसंवैधानिक र गौरकानूनी छ भन्ने रिट निवेदकहरूको दाबी रहेको सन्दर्भमा निज राजु बस्नेत मिति २०६२।७।३ मा प्रमुख सेनानीबाट महासेनानीमा पदोन्नति र मिति २०६७।७।३ मा महासेनानीको पदावधि थप भई हाल सहायक रथी दर्जामा पदोन्नती भएको अवस्था छ। विपक्षी राजु बस्नेतलाई जुनसुकै तह वा पदमा रहे पनि कानूनबमोजिम अपराध अनुसन्धान हुनसक्ने नै देखिन्छ। कोही व्यक्ति कुनै पदमा बहाल रहेको र सो पदमा रहेकै कारणले यदि अपराधको अनुसन्धानपश्चात् दोषी ठहर भए सजायको भागीदार हुन नसक्ने भन्ने देखिँदैन। विपक्षी राजु बस्नेत सहायक रथीमा बढुवा पाएको भन्ने आधारमा कसुरको दायित्वबाट मुक्ति नै पाएका हुन् भन्ने अर्थको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्ने देखिँदैन।

१३. मानव अधिकारको उल्लङ्घनका घटनालाई समयमा सम्बोधन हुन नसकेमा पीडितले न्यायको अनुभूति गर्न नसक्ने र दोषी देखाइएका व्यक्तिहरूले सफाइको उचित अवसर पाउन नसक्ने र अनावश्यक लाञ्छनाको शिकार बन्न पुग्दछ। सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा आसिन व्यक्तिका उपर लाग्ने मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू झन् बढी संवेदनशील हुन्छन्। त्यस्ता घटनाहरूलाई समयमा टुंगो लगाई पीडित एवं आरोपित व्यक्ति दुवैको लागि शीघ्र अनुसन्धान, अभियोजन र निरूपण गर्नु अत्यावश्यक हुन्छ। छानबिन गरी तथ्यगत निष्कर्षमा पुग्नुभन्दा आरोप प्रत्यारोपमा उत्रिन सक्ने खतरा भई न्यायको निकास बन्द हुन सक्दछ।
१४. यसै सन्दर्भमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट रिट नं.३५७५ समेत ३४ वटा रिट निवेदनउपर अधिवक्ता राजेन्द्र प्रसाद ढकालको हकमा निजको भाई रविन्द्रप्रसाद ढकालसमेत निवेदकहरू र विपक्षी नेपाल सरकार गृहमन्त्रालयसमेत भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दासमेतका विभिन्न मुद्दाहरूमा जबरजस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यलाई सम्बोधन गर्ने गरी विशेष किसिमको कानून बनाउनु, बेपत्ता पारिएका तथा मृत्यु भएकाको तत्काल राहतका लागि हकवालालाई एक लाखदेखि दुई लाख रूपैयाँसम्म रकम दिनु भन्ने आदेश जारी भएकोमा मृत्यु भएका र बेपत्ता पारिएकाको हकवालालाई राहत प्रदान गर्न निर्देशिका, २०६५ निर्माण गरी एक लाखदेखि दुई लाख रूपैयाँसम्म रकम प्रदान गर्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ। लिलाधर भण्डारी विरूद्ध नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत भएको रिट निवेदनमा अदालतले द्वन्द्वको समयमा निवेदकहरूको सम्पत्ति कब्जा गरिएकोमा कब्जा गरिएको सम्पत्ति फिर्ता गर्न र सम्पत्तिको अपहरणबाट पर्न गएको क्षतिसमेत मूल्याङ्कन गरी क्षतिपूर्तिसहित सम्पत्ति फिर्ता दिन दिलाउन र त्यसका लागि पीडित समुदायका प्रतिनिधिसमेत रहेको जिल्ला स्तरीय समिति गठन गर्न नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्का नाममा परमादेश जारी भएकोमा सो आदेशानुसार सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा कब्जा गरिएका सार्वजनिक तथा निजी घर जग्गा सम्पत्ति फिर्तासम्बन्धी उच्च स्तरीय कार्यदल र जिल्ला कार्यान्वयन समिति मिति २०६८/६/१० मा मन्त्रिपरिषद्को निर्णयबाट गठन भएको देखिन्छ। रिट निवेदक राजेन्द्र घिमिरे विरूद्ध मन्त्रिपरिषद् कार्यालयसमेत भएको रिट निवेदनमा यातना दिने कार्यलाई अपराध घोषित गरी यातना पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने कानून बनाउनु भनी मिति २०६४/९/२ मा आदेश भएको ...। यसरी बेपत्ता तथा सत्य निरूपणसम्बन्धी आयोगका सन्दर्भमा नेपाल सरकारका नाममा जारी गरिएका विभिन्न निर्देशनात्मक आदेशहरू र फैसलामा उल्लिखित विभिन्न व्याख्यात्मक टिप्पणीहरूको हाल कार्यान्वयनको क्रममा रहेको भन्ने देखिन आएको छ। नेपाल सरकारका मुख्य सचिवले मिति २०६७।५।७ मा सर्वोच्च अदालतको पत्रको जवाफमा लेखेको पत्रमा मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ को दफा १३ अनुसार राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको निर्णय सिफारिस कार्यान्वयन गर्न नेपाल सरकार प्रतिबद्ध छ। तदनुसार पीडितहरूलाई रु. ६ करोड ५४ लाख २४ हजार रूपैयाँ क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन २०६६।८।१६ मा निर्णय भएको, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०६६।५।३२ को प्रतिवेदनबाट बेपत्ता पारिएका भनिएका ४३ जनामध्ये ३८ जनाका हकदारले जनही १ लाखका दरले राहत रकम पाएका, बेपत्ता पारिएका नाम समावेश भएका नागरिकका बढीमा ३ सन्ततिलाई १८ वर्ष नपुगेसम्म बेपत्ता अवधिभर प्राथमिक, नि.मा.वि., मा.वि. र प्रमाणपत्र वा उ.मा.वि. तहमा रु १०, १२, १४ र १६ हजारका दरले एकमुष्ट वार्षिक छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने, द्वन्द्व पीडितहरूको लगत

संकलनको काम भइरहेको समेतका र विभिन्न पीडितहरू जस्तो कि सोलुका जीतमान आदिको लागि रकम निकास भइसकेको, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २०६६।५।२२ को प्रतिवेदनमा उल्लेख भएका बेपत्ता व्यक्तिहरूको वास्तविक स्थिति पत्ता लगाउनका लागि विस्तृत शान्ति सम्झौताको धारा ५.२.५ एवं अन्तरिम संविधानको धारा ३३ अनुसार भएको सर्वोच्च अदालतको २०६४।२।१८ को निर्देशनात्मक आदेशबमोजिम सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग एवं बेपत्ता ...छानबिन आयोग गठन गर्ने दिशामा नेपाल सरकार प्रतिबद्ध छ। ती विधेयकहरू संसद्समक्ष प्रस्तुत छन्। व्यक्ति बेपत्ता पार्नेलाई क्षमादान हुन नसक्ने कानूनी व्यवस्था भनी उल्लेख भएको कुराबाट राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिसलाई कार्यान्वयन गर्ने दिशातर्फ अगाडि बढेकै देखिन आएको छ।

१५. रिट निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने हो होइन भन्ने तेश्रो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्दा, रिट निवेदकहरूले बहुवाको विषयमा विवाद सृजना गरेको भएपनि बहुवाको विषयमा निवेदकहरू बहुवाको सम्भाव्य उम्मेदवार रहेको र निजको बहुवाबाट आफूलाई मर्का परेको भन्ने देखाउन नसकेको उक्त बहुवाको विषयमा कुनै सार्थक सम्बन्ध स्थापित गराउन सकेको देखिँदैन भने बहुवा जस्तो नितान्त प्रशासनिक विषयमा मर्का पर्ने वा सो कार्यबाट हक हनन् भएको व्यक्ति मात्र बहुवाको विषयमा चुनौती दिँदै आउनुपर्नेमा सोबमोजिम आएको पनि देखिँदैन। मानव अधिकारको उल्लङ्घन गरी व्यक्ति बेपत्ता पारिएको भनिएका पीडित वा निजको परिवारको तर्फबाट निजहरूको हकको प्रतिनिधित्व गर्ने गरी रिट निवेदन प्रस्तुत हुन आएको अवस्थामासमेत होइन। कानूनबमोजिम सेवासँग सम्बन्धित संगठनमा कार्यरत कर्मचारीको पदोन्नतिको विषयलाई मर्का पर्ने पक्षले बाहेक चुनौती दिने हकद्वारा अन्य व्यक्तिमा रहन सक्दैन।
१६. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले विवादित घटनाका बारेमा अपराध अनुसन्धान एवं कारबाही गर्नुपर्ने ठहर्‍याई सो प्रयोजनको लागि लेखी पठाएको देखिन्छ। सोबमोजिम अपराध अनुसन्धान गरी अभियोजन गरेको वा न्यायिक निर्णय भएको भन्ने अवस्था छैन। कसुरको अनुसन्धानका लागि लेखी पठाउने कार्य स्वयंमा अभियोजन वा न्यायिक निर्णय हुन सक्दैन। मानव अधिकार आयोगले गरेको कारबाहीको सिफारिस केवल सिफारिससम्म हो। सिफारिस आफैँमा आदेश हुन सक्दैन। सिफारिस गरेकै आधारमा दोषी ठहर गर्न पनि मिल्दैन।
१७. कोही व्यक्ति कुनै पदमा बहाल रहेको र सो पदमा रहेकै कारणले यदि अपराधको अनुसन्धानपश्चात् दोषी ठहर भए सजायको भागिदार हुन नसक्ने भन्ने देखिँदैन। विपक्षी राजु बस्नेत सहायक रथीमा बहुवा पाएको भन्ने आधारमा कसुरको दायित्वबाट मुक्ति नै पाएका हुन् भन्ने अर्थको रूपमा ग्रहण गर्न मिल्ने देखिँदैन भने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिसलाई कार्यान्वयन गर्ने दिशातर्फ सरकार अगाडि बढेकै देखिन आएकोले रिट निवेदकहरूको मागबमोजिम आदेश जारी गर्न मिलेन प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ।
१८. माथि उल्लिखित केही रिट निवेदनहरूमा विगतमा यस अदालतबाट दिइएका निर्देशनात्मक आदेशहरूको कार्यान्वयन भएको देखिए पनि यस अदालतबाट मिति २०६५/९/२३ मा लिलाधर भण्डारीको निवेदन तथा सुनिलरञ्जन सिंह विरूद्ध कुवेरसिंह रानासमेत भएको रिट निवेदनमा मिति २०६९/४/२८ मा विगतको मानव अधिकार उल्लङ्घनको घटनामा संलग्न भए नभएको र मानव अधिकार एवं कानूनी राज्यमा आस्था भए नभएको नहेरी कुनै सार्वजनिक उत्तरदायित्व बहन गर्ने व्यक्तिलाई राज्यसत्ताको उपयोग गर्ने किसिमको खास जिम्मेवारी दिँदा राज्य र सर्वसाधारण थप संकटमा पर्नसक्ने हुनाले संक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्था गर्न र खास गरी सार्वजनिक पदमा नियुक्ति तथा बहुवालगायतका अन्य कारबाही गर्दा उपर्युक्तबमोजिम जिम्मेवारी दिन सार्वजनिक उत्तरदायित्व बहन गर्ने त्यस्तो पदाधिकारीले मानव अधिकार उल्लङ्घन गरे नगरेको कुराको परीक्षण गरी जिम्मेवारी सुम्पने सम्बन्धमा परीक्षण प्रक्रिया (Vetting Process) सम्बन्धी खास कानूनको व्यवस्था हालसम्म निर्माण भएको नदेखिएकोले यस सम्बन्धमा आवश्यक प्रबन्ध गर्नु भनी दिएको आदेश कार्यान्वयनका सम्बन्धमा तदारूखताका साथ काम कारबाही अगाडि बढाएको नदेखिँदा माथि उल्लिखित रिट निवेदनहरूमा जारी भएको निर्देशनात्मक आदेशहरूको कार्यान्वयन गर्नेतर्फ

आवश्यक पहल गर्नु भनी विपक्षी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयका नाममा पुनः यो निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ठहर्छ। उक्त आदेशहरूको हाल के कति कार्य प्रगति भएको छ भन्नेतर्फ सर्वोच्च अदालत फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयबाट सम्बन्धित क्षेत्रमा पहल गरी प्राप्त प्रतिवेदन वा जवाफ ३/३ महिनामा यस अदालतका मुख्य रजिस्ट्रारलाई पठाउनु। यस आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयलाई गराउनु। प्रस्तुत रिट निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी नियमानुसार अभिलेख शाखामा बुझाई दिनु।

उक्त रायमा हामी सहमत छौं।

न्या. दीपककुमार कार्की

न्या. मीरा खड्का

इजलास अधिकृत: रामप्रसाद बस्याल

इति संवत् २०७३ साल चैत १७ गते रोज ५ शुभम्।

१६. गोविन्द प्रसाद शर्मा बन्दी वि. महान्यायाधिवक्ता मुक्तिनारायण प्रधानसमेत,

नेकाप, २०७० निर्णय नं. ९०९१ अंक १२

सर्वोच्च अदालत

संयुक्त इजलास

माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमारप्रसाद शाह

माननीय न्यायाधीश श्री ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्की

आदेश मिति: २०७०।१२।१९।४

०६९-WO-०७४०

विषय: उत्प्रेषण/परमादेश।

निवेदक: जिल्ला दैलेख, नारायण नगरपालिका, वडा नं. १ घर भै हाल काठमाडौं जिल्ला, का.म.न.पा.वडा नं. ३४ बस्ने अधिवक्ता गोविन्दप्रसाद शर्मा “बन्दी” ।

विरुद्ध

विपक्षी: महान्यायाधिवक्ता मुक्ति नारायण प्रधान, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, रामशाहपथ, काठमाडौंसमेत।

आदेश

न्या.रामकुमार प्रसाद शाह: नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२ र १०७ (२) बमोजिम यस अदालतमा पर्न आएको प्रस्तुत रिट निवेदनको संक्षिप्त तथ्य र आदेश यस प्रकार छः

म निवेदक दैलेख जिल्ला घर भै विगत दुई दशकभन्दा बढी समयदेखि कानून व्यवसाय पेशामा क्रियाशील रही कानूनको शासन, स्वतन्त्र न्यायपालिका, मानव अधिकार र लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको पक्षमा उभिदै आएको छु। यसका अतिरिक्त मैले मानव अधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धन, विधिको शासन र दण्डहीनताको विरुद्धमा समेत काम गर्दै आईरहेको छु। मिति २०६१।४।२७ गते दैलेख जिल्लामा हत्या गरिएका पत्रकार डेकेन्द्रराज थापाकी पत्नी लक्ष्मी थापाको जाहेरीबाट शुरू भएको ज्यान मुद्दामा प्रहरी अनुसन्धान स्थगन गर्न विपक्षी महान्यायाधिवक्ता तथा प्रधानमन्त्री डा. बाबुराम भट्टराईले गरेको निर्देशनले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को मूल्य मान्यता र प्रावधानहरूको उल्लङ्घन भै स्वतन्त्र न्यायपालिकाको अवधारणामा समेत प्रश्नचिन्ह खडा भएकोले सो कार्यबाट मुलुकमा दण्डहीनताले थप प्रश्रय पाई विधिको शासनको उपहास गरेकोले यो विषय सार्वजनिक सरोकारको विषयसमेत भएको हुँदा र यसमा मसमेतको सरोकार रहन गएकोले सो निर्णय बदर गराउने अन्य वैकल्पिक र प्रभावकारी उपचारको अभावमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२, १०७ (२) समेतका आधारमा प्रस्तुत रिट निवेदन लिई उपस्थित भएको छु।

डेकेन्द्रराज थापा रेडियो नेपालको दैलेख सम्वाददाता तथा दैलेख बजारको खानेपानी उपभोक्ता समितिको अध्यक्षसमेत हुनुहुन्थ्यो। तत्कालीन नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी माओवादीका कार्यकर्ताहरूले दैलेख बजारमा आउने खानेपानीको पाईप काटी पानी आपूर्ति बन्द गराएकोले सो विषयमा सो पार्टीका कार्यकर्ताहरूसँग छलफल गर्न भनी मिति २०६१।३।१२ गते बिहान अन्दाजी ५ बजेको समयमा दैलेख नारायण नगरपालिका वडा नं.६ बस्ने कमल न्यौपानेसँग नौमूलेतर्फ जानुभएकोले सोही दिउँसो माओवादीले अपहरण गरी मिति २०६१।४।२७ गते ने.रा.प्रा.वि. द्वारी दैलेख (हाल मा.वि) स्कुलको कोठामा यातना दिई हत्या गरेको कुरा सो पार्टीका तत्कालीन जिल्ला सचिव रणजीत उपनामका लछिराम घर्तीको हस्ताक्षरित विज्ञप्तिबाट जानकारी हुन आएको थियो। यस विषयमा डेकेन्द्रराज थापाकी पत्नी श्रीमती लक्ष्मी थापाले मिति २०६५ साल भदौ ६ गते दैलेख कट्टी गा.वि.स. वडा नं. १ बस्ने बमबहादुर खड्का, ऐ. द्वारी गा.वि.स. वडा नं.१ बस्ने लछिराम घर्ती, ऐ. छिउडी पुसाकोट गा.वि.स. बस्ने केशव खड्कासमेतकाउपर जिल्ला प्रहरी कार्यालय, दैलेखमा किटानी जाहेरी दरखास्त दर्ता गराउनु भएको थियो। जाहेरी दर्ता भएको ४ वर्ष भन्दा बढी समय व्यतीत भै सकदासमेत अभियुक्त पत्ता लगाउने, पक्राउ गर्नेलगायत अनुसन्धान र तहकीकात हुन नसकेकोले प्रभावकारी अनुसन्धान गरी दोषी देखिएका व्यक्तिहरूलाई सम्बन्धित कसूर अपराधमा मुद्दा चलाउनु र पीडितलाई

परिपूरणलगायत प्रभावकारी उपचार प्रदान गरी पाउन परमादेशको आदेश जारी गरी पाउँ भन्ने माग दावीसहित जाहेरवाला लक्ष्मी थापाले मिति २०६९।८।२७ गते पुनरावेदन अदालत, सुर्खेतमा परमादेशको रिट निवेदन दर्ता गराउनु भएकोमा मिति २०६९।८।२८ गते पुनरावेदन अदालत, सुर्खेतबाट विपक्षी जिल्ला प्रहरी कार्यालय, दैलेख र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, दैलेखका नाउँमा कारण देखाऊ आदेश जारी भएपछि मिति २०६९।९।२० गते जिल्ला प्रहरी कार्यालय, दैलेखले उक्त हत्यामा संलग्न भएको आरोपमा लक्षिराम घर्तीलाई र ऐ. २१ गते हरिलाल पुन मगर, वीरबहादुर के.सी., निरकबहादुर घर्ती मगर र जयबहादुरसमेतलाई पक्राउ गरी दैलेख जिल्ला अदालतबाट कानूनबमोजिम म्याद थप गरी मुद्दाको अनुसन्धान गरिरहेको थियो।

विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा महान्यायाधिवक्ताले उक्त घटनामा पक्राउ परेका व्यक्तिहरूको बयान नलिन र अनुसन्धानको कार्य रोक्न निर्देशन दिएको कुरा मिति २०६९।९।२७ गतेको कान्तिपुर दैनिकमा प्रकाशित भएको थियो। विपक्षीहरूको मौखिक निर्देशनका बावजूद पनि अनुसन्धान अधिकृत र दैलेख जिल्लाका सरकारी वकीलले उक्त अनुसन्धान जारी नै राखेका र अनुसन्धान रोक्नुपर्ने हो भने लिखित निर्देशन चाहिने अडान लिएकाले विपक्षी महान्यायाधिवक्ता मुक्तिनारायण प्रधानले महान्यायाधिवक्ता कार्यालयको नाउँबाट मिति २०६९।९।२७ गते लक्ष्मी थापाको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार र प्रतिवादी लक्षिराम घर्ती मगरसमेत भएको मुद्दा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (घ) र तत्कालीन नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) बीच सम्पन्न विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ ले संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनको दायित्व निर्वाह गर्न गठन हुने सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने हुँदा सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ तथा प्रचलित कानूनबमोजिम अभियोजन तथा अनुसन्धान प्रक्रिया अगाडि बढाउन नमिल्ने भएकोले जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, दैलेख तथा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, सुर्खेतलाई उक्त अनुसन्धान तथा अभियोजन कार्य रोक्न निर्देशन दिने भन्ने नै मुख्य विषय रहेको एक निर्देशनात्मक पत्र प्रहरी प्रधान कार्यालयलाई पठाईएको रहेछ।

विपक्षी प्रधानमन्त्री एवं महान्यायाधिवक्तालाई फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान रोक्ने अधिकार कुनै कानूनले प्रदान गरेको छैन। विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा महान्यायाधिवक्ता मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा पीडितहरूलाई प्रभावकारी उपचार प्रदान गर्ने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले निर्धारण गरेका दायित्व निर्वाह गर्ने संवैधानिक पदाधिकारी हुन्। मानव अधिकारको उल्लङ्घनको प्रभावकारी उपचार सुनिश्चित गर्ने दायित्व भएका यी विपक्षीहरूबाट फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान कार्यलाई रोक्न गरेको पत्राचार विपक्षीको संवैधानिक तथा कानूनी दायित्वप्रतिकूल भै महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले मिति २०६९।९।२७ मा लेखेको उक्त पत्र गैरकानूनी एवं बदरभागी छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ (२) अनुसार महान्यायाधिवक्ताले कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार राख्दछन्। उक्त धारा १३५ (२) बमोजिमको अधिकार धेरै पहिलेदेखि नै सम्बन्धित जिल्ला र पुनरावेदन सरकारी वकीलहरूमा प्रत्यायोजन गरिएको छ र त्यसैका आधारमा मातहतका सरकारी वकीलले सो अधिकार प्रयोग गरी विभिन्न अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने काम गर्दछन्। प्रत्यायोजित अधिकार विपक्षी महान्यायाधिवक्ताले फिर्ता लिनु भएको पनि छैन। आफूले प्रत्यायोजन गरेको अधिकार फिर्ता नलिई सोझै प्रयोग गर्न नसकिने हुँदा उक्त पत्रको कानूनी अस्तित्व शून्यसरह छ र यस्तो गैरकानूनी निर्देशन मात्र अन्य विपक्षीहरू बाध्य छैनन्। जहाँसम्म महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पत्रमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को (घ), विस्तृत शान्ति सम्झौताको धारा ५.२.५ र सम्मानीत सर्वोच्च अदालतबाट रिट निवेदक तत्कालीन संविधानसभा सदस्य केशव राई विरूद्ध ओखलढुङ्गा जिल्ला अदालतसमेत भएको उत्प्रेषण मुद्दामा निवेदक केशव राईलाई पक्राउ नगर्नु/नगराउनु भनी अन्तरिम आदेश जारी भएको विषय सम्मानीत अदालतको मिति २०६८।३।७ को संयुक्त इजलासबाट रिट नं. १०९४ मा व्याख्या भै निरोपित भै सकेको छ। प्रस्तुत सन्दर्भमा महान्यायाधिवक्ताको उक्त कार्य राज्यको अनुसन्धान गर्नुपर्ने दायित्व तथा सार्वजनिक हितका लागि न्यायको प्रत्याभूति गर्ने दायित्वबाट विमुख भएको पाईन्छ।

माथि प्रकरणहरूमा उल्लेखित तवरबाट विपक्षीहरूले संविधान र प्रचलित कानून विरुद्ध आफ्नो पदीय हैसियत दुरुपयोग गरी गैरकानूनी ढङ्गबाट अपराध अनुसन्धानमा बाधा पुऱ्याउने र अनुसन्धान नै रोकेर कानूनको ठाडो उल्लङ्घन गर्ने काम गरेकोले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ (२) बमोजिम महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मिति २०६९।९।२७ मा लेखेको उक्त पत्रमा उल्लेखित २०६९।९।२६ को निर्णयसमेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी पाऊँ र अन्य विपक्षीहरूलाई सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐनले तोकेको आफ्नो दायित्व पूरा गर्न परमादेशलगायत उपयुक्त आदेश जारी गरी पाऊँ। महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले मिति २०६९।९।२७ मा लेखेको उक्त पत्र प्रस्तुत मुद्दाको अन्तिम किनारा नलागेसम्म कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु र जिल्ला अदालतको अनुमतिले अनुसन्धान प्रक्रिया अघि बढिरहेका कार्यलाई हस्तक्षेप नगर्नु नगराउनु भनी अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरीपाऊँ भन्नेसमेत व्यहोराको निवेदक गोविन्दप्रसाद शर्मा "बन्दी" को यस अदालतमा पर्न आएको निवेदनपत्र।

यसमा के कसो भएको हो निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो आदेश जारी हुन नपर्ने आधार र कारण भए यो सूचना प्राप्त भएको मितिले बाटाका म्याद बाहेक १५ दिनभित्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत लिखित जवाफ पठाउनु भनी यो आदेश र रिट निवेदनको एकप्रति नक्कल साथै राखी विपक्षीहरूका नाममा सूचना पठाई लिखित जवाफ परेपछि वा पर्ने अवधि नाघेपछि नियमबमोजिम पेश गर्नु।

यसमा अन्तरिम आदेशसमेतको माग भएको देखिएकोले सो सम्बन्धमा विचार गर्दा पत्रकार डेकेन्द्र थापाकी पत्नी लक्ष्मी थापाको जाहेरीबाट डेकेन्द्र थापाको हत्या सम्बन्धमा अनुसन्धानको सिलसिलामा लछिराम घर्तीसमेतका व्यक्तिहरूलाई दैलेख जिल्ला अदालतको अनुमतिले हिरासतमा राखिएको भन्ने निवेदन व्यहोरासमेतबाट देखिएको छ। सोअघि उपरोक्त जाहेरीबमोजिम हुनपर्ने अनुसन्धान नभएको भन्दै प्रभावकारी उपचारको लागि पुनरावेदन अदालत, सुर्खेतमा परमादेशको लागि जाहेरवालाको निवेदन परी कारण देखाऊ आदेश जारी भई विचाराधीन रहेको अवस्था देखिन्छ। सोहीबीच विवादित २०६९।०९।२७ को पत्र महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी भएको अवस्था छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ ले महान्यायाधिवक्तालाई विभिन्न अधिकार सुम्पेको छ र सोमध्ये उक्त संविधानको उपधारा (२) बमोजिम यस संविधानमा अन्यथा लेखिएदेखि बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुने कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ। उक्त अधिकारसमेत नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ (६) बमोजिम मातहत अधिकृतलाई सुम्पन सक्नेसमेतको व्यवस्था गरिएको देखिन्छ। सोहीबमोजिम मातहतको सरकारी वकीलहरूले अभियोजन गरी आएको पाइन्छ। त्यसरी प्रत्यायोजित अधिकार फिर्ता ग्रहण गरेको अवस्था नहुँदा सोअवस्थासम्म प्रत्यायोजित अधिकारअन्तर्गत सम्बन्धित सरकारी वकीलले अधिकार प्रयोग गर्न सक्ने नै देखिन्छ। कानूनमा स्पष्टरूपमा व्यवस्था गरिएको तरिका वा अवस्थामा बाहेक अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलको नियमित काममा माथिल्लो निकायसमेतले हस्तक्षेप गर्न मिल्ने अवस्था कानूनमा उल्लेख गरेको देखिँदैन।

त्यसको अतिरिक्त प्रस्तुत ज्यान मुद्दाको वारदात सम्बन्धमा जाहेरी परी शङ्कित व्यक्तिहरू पक्राउ परी जिल्ला अदालतको अनुमतिले थुनामा राखी अनुसन्धान जारी भएको अवस्थासम्म देखिन्छ। अपराधको अनुसन्धान पूरा भई अभियोजनको लागि प्रस्तुत नभएसम्म अभियोजन चरण नै प्रारम्भ हुँदैन। अपराध अनुसन्धानको चरणमा सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐनबमोजिम तत्काल गर्नुपर्ने कुराहरू रोकेर वा अन्य कुनै तरिकाले अवरोध गरेर अनुसन्धान प्रभावित गर्न पनि हुँदैन। अदालतको अनुमतिबमोजिम हुन लागेको वा भईरहेको अनुसन्धानमा कुनै पनि प्रकृतिको अवरोध भएमा न्यायको अन्तिम परिणामसमेत फरक पर्न सक्ने अवस्था आउँछ। त्यस्तो कार्यबाट न्यायमा अवरोध नआओस् भनी यस अदालत सचेत रहनुपरेको छ। सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ बमोजिम अपराध अनुसन्धानको सारभूत जिम्मेवारी प्रहरीलाई सुम्पेकोले सो जिम्मेवारी पूरा गर्न उक्त संगठन तदारूख रहनुपर्ने हुन्छ भने प्रहरी अनुसन्धानको सिलसिलामा पक्राउ परी अदालतबाट हिरासतमा लिनसमेत अनुमति दिएको अवस्थामा कानूनबमोजिम अपराध सम्बन्धमा प्रहरी कर्मचारीले बयान लिनु पर्दा सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ९

बमोजिम सरकारी वकीलको रोहबरमा बयान लिनपर्नेसम्मको व्यवस्था भएको देखिन्छ। सरकारी वकीलले आफूसमक्ष बयानको लागि प्रस्तुत गरेको अवस्थामा कुनै गैरकानूनी व्यवहार हुन नदिने बाहेक आफ्नो उपस्थिति नै इन्कार गरी बयान लिन नसकिने स्थिति सिर्जना गरी अनुसन्धान प्रभावित गर्न दिन मिल्ने पनि देखिँदैन।

अपराध अनुसन्धानको स्वभाविक परिणामस्वरूप कानूनबमोजिम अभियोजन गर्ने र न्यायिक प्रक्रियाको सबै चरण पार गरेर न्याय सम्पादनले पूर्ण रूप पाउने कुरा सर्वविदितै छ। अपराध अनुसन्धान कसैको पक्ष वा विपक्षमा कुनै प्रायोजित परिणाम ल्याउने दृष्टिकोणले अपराध अनुसन्धान गर्न मिल्दैन र त्यस्तो हिसाबले निर्देशित गर्न वा गराउन पनि मिल्दैन। अपराध अनुसन्धानको एउटै अभीष्ट न्याय हो। अपराध अनुसन्धान एउटा व्यावसायिक, वैज्ञानिक र स्वतन्त्र कानूनी प्रक्रिया हो, त्यसमा नै विश्वास नगर्ने वा गर्न नदिने हो भने न्यायको जगैदेखि खलबली उत्पन्न हुन सक्छ, त्यस्तो कुरा एउटा लोकतान्त्रिक र सभ्य कानून प्रणालीले कुनै पनि न्यूनतम हदसम्म पनि सहन गर्न सक्दैन। त्यसैले प्रारम्भिक चरणमा रहेको अनुसन्धान प्रक्रियामा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको सम्पूर्ण सहयोग र साथ अपेक्षित रहनेमा पत्रमा उल्लिखित जस्तो कुनै कारणहरू उल्लेख गरी सरकारी वकीलले अनुसन्धानको चरणमा कानूनबमोजिम सहभागी हुनुपर्ने अवस्थामा सहभागी नहुनु, संलग्न नहुनु तथा अभियोजन प्रक्रिया अगाडि नबढाउने हिसाबले कुनै काम गर्न मिल्ने देखिँदैन। सफल अनुसन्धान अभियोजनबाट प्राप्त हुने लाभ कुनै खास पक्षको विरुद्ध लक्षित नरहने भई स्वच्छ र स्वतन्त्र हुने हुनाले सम्बन्धित सबैले सहृदयताका साथ सहयोग गर्नुपर्ने अपेक्षा गरिन्छ। अभियोजनको लागि पेश नै नगरिएको अवस्थामा प्रहरी अनुसन्धानको चरणमा नै रहँदा अनुसन्धान र अभियोजन अघि बढाउन नमिल्ने भनी अग्रिमरूपमा त्यसमा पनि स्वयम् महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रहरी प्रधान कार्यालयमा पत्राचार गरेको र सोपत्रमा लिइएका आधारहरू संविधान, कानून र फौजदारी न्यायका आधारभूत सिद्धान्तसँग नै मेल खाएको भन्न प्रथम दृष्टिमा नै नमिलेकोले उक्त मिति २०६९।०९।२७ को महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट प्रहरी प्रधान कार्यालयलाई सम्बोधित पत्र कार्यान्वयन नगर्नु, रोक्नु, कानूनविपरीत अनुसन्धानमा अवरोध हुने कुनै कुरा प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा समेत नगर्नु। विपक्षी जिल्ला प्रहरी कार्यालय, दैलेख एवं जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, दैलेखले संविधान वा कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने कार्य कुनै कारणले पनि नरोक्नु, रोक्न नदिनु, कुनै गैरकानूनी अवरोध भए यस अदालतमा प्रतिवेदन गर्नु सो काममा नेपाल सरकारलगायतले जिम्मेवारीपूर्वक सहयोग गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ४१ बमोजिम अन्तरिम आदेश जारी गरिदिएको छ भन्ने यस अदालतको मिति २०६९।१०।२ को आदेश।

यस अदालतबाट विपक्षीहरूका नाउँमा मिति २०६९।१०।२ मा जारी भएको अन्तरिम आदेश बदर गरी पाऊँ भनी विपक्षी प्रधानमन्त्री डा. बाबुराम भट्टराई र महान्यायाधिवक्ता मुक्तिनारायण प्रधानको तर्फबाट दायर क्रमशः ०६९ - FN-०२९८ र ०६९ - FN-०२९९ को अन्तरिम आदेश रद्द गरी पाऊँ भन्ने निवेदन मिसिल सामेल रहेछन्।

नेपालमा लामो समयसम्म चलेको द्वन्द्वलाई शान्तिमा रूपान्तरण गर्न मिति २०६३।८।५ मा सम्पन्न विस्तृत शान्ति सम्झौता वर्तमान संविधानको आधारभूत जग हो। २०५२ साल फागुन १ देखि शुरू भएको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा धेरै व्यक्तिले ज्यान गुमाएको, घाईते र अङ्गभङ्ग भएको, बेपत्ता पारिएको अवस्था छ। सशस्त्र द्वन्द्वकालमा भएका मानव अधिकार र मानवीय कानून उल्लङ्घनका घटना एवं गल्ती कमजोरीलाई राज्यले न्यायिक र व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ। नियमित फौजदारी न्याय प्रणालीबाट संक्रमणकालीन न्यायको यो उद्देश्य पूरा गर्न सकिँदैन। द्वन्द्वकालमा घटेका घटनालाई संक्रमणकालीन न्यायको दायरामा ल्याउने उद्देश्यले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को (घ) मा उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने राज्यको दायित्व निर्धारण गरिएको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १६६ (३) बमोजिम संविधानको महत्त्वपूर्ण अङ्गका रूपमा रहेको २०६३।८।५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको रोहबरमा सम्पन्न भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतासमेत पालन गर्नुपर्ने सरकारको दायित्व अन्तर्गत पर्दछ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको रूपमा रहेको जेनेभा महासन्धिलाई नेपालले सन् १९६४ फेब्रुअरी ७ मा सम्मिलन गरिसकेको अवस्थामा नेपालसमेत सन्धिका पक्ष राष्ट्र भएकोले कानून बनाउनुपर्ने दायित्वबाट अलग रहन मिल्दैन। त्यसैगरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को (घ) ले निर्धारण गरेको दायित्वअनुरूप राजाराम ढकाल विरुद्ध सम्माननीय

प्रधानमन्त्रीसमेत भएको (नेकाप २०६०, अङ्क ९/१०, नि.नं.७२७४, पृष्ठ ७८१) परमादेशको रिट, राजेन्द्रप्रसाद ढकालसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत (नेकाप २०६४, अङ्क २, नि.नं. ७८१७, पृष्ठ १६९) भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट र लिलाधर भण्डारीसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत (नेकाप २०६५, अङ्क ९, नि.नं. ८०१२, पृष्ठ १०८६) भएको परमादेशको रिटमा सरकारका नाममा जारी भएका आदेशसमेतका आधारमा नेपाल सरकारले व्यवस्थापिका संसदसमक्ष सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठनसम्बन्धी विधेयक पेश गरिएको थियो। विधेयक पारीत नहुँदै संविधानसभाको कार्यकाल समाप्त भएकोले उक्त आयोग सम्बन्धमा अध्यादेश जारी गर्न संविधानको धारा ८८ (१) बमोजिम नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्बाट सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष प्रस्तुत भई हाल विचाराधीन रहेको छ।

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप र बेपत्तासम्बन्धी आयोग बनाई सशस्त्र द्वन्द्वकालका घटनालाई विशेष कानूनी दायराबाट समाधान गर्नुपर्नेमा त्यस्ता घटनालाई एक एक छानेर पृथक गर्ने र नियमित न्याय प्रणालीबाट समाधान खोज्नु मिति २०६३।८।५ मा सम्पन्न भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतासमेतको उल्लङ्घन हुन जान्छ। द्वन्द्वकालका घटनालाई संविधानको मर्म र राज्यको दायित्वअनुरूप सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको कार्यक्षेत्रअन्तर्गत पर्ने र नियमित फौजदारी न्याय प्रणालीअन्तर्गत नपर्ने स्पष्ट छ।

निवेदनमा उल्लेखित द्वन्द्वकालको घटनाको अनुसन्धान तथा अभियोजन सम्बन्धमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, दैलेखले पत्रद्वारा निर्देशन माग गरिएको थियो। महान्यायाधिवक्ताले संविधानको मर्म, भावना र संविधानप्रदत्त दायित्वबाट विमुख हुने गरी सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको क्षेत्राधिकारमा पर्ने विषयलाई नियमित न्याय प्रणालीअन्तर्गत पर्ने भनी राय परामर्श दिनु सर्वथा उचित एवं संविधानसम्मतसमेत नहुने हुँदा मिति २०६९।९।२६ को निर्णय कार्यान्वयन गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, दैलेखलगायत सोको प्रशासकीय नियन्त्रणसमेत गर्ने पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, सुर्खेत र अनुसन्धान तहकीकातको कार्यमा संलग्न जिल्ला प्रहरी कार्यालय, दैलेखको तालुक कार्यालय प्रहरी प्रधान कार्यालयका नाममा मिति २०६९।९।२७ मा पत्र लेखिएको हो।

यस्तो पत्र लेखी निर्देशन दिन सक्ने अधिकार सरकारी वकीलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १० (च) ले महान्यायाधिवक्तालाई सुम्पेको हुँदा त्यसरी पत्रबाट निर्देशन दिँदा प्रत्यायोजित अधिकारको प्रतिसंहरण गरेको भन्न मिल्दैन। सोपत्रसमेत संविधान र कानूनले तोकेको जिम्मेवारीअनुरूपकै कार्य भएकोले रिट निवेदन खारेजभागी छ। तसर्थ द्वन्द्वकालका घटनालाई समग्रतामा हेरी कानूनी र संस्थागत संरचनाबाट समाधान गर्ने सरकारको उद्देश्य भएकोले महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट मिति २०६९।९।२७ मा लेखिएको पत्रले संविधान र कानूनबमोजिमको दायित्व उपेक्षा गरेको नभई पदीय दायित्वअनुरूप कार्य गरेको हुँदा निवेदकको कुनै हक हनन भएको छैन। रिट निवेदन मागबमोजिमको आदेशसमेत जारी गर्नुपर्ने अवस्था छैन। रिट निवेदन खारेज गरी पाऊँ भन्नेसमेत व्यहोराको विपक्षी महान्यायाधिवक्ता कार्यालय र महान्यायाधिवक्ता मुक्तिनारायण प्रधानको तर्फबाट यस अदालतमा पेश भएको संयुक्त लिखित जवाफ।

मिति २०६५।५।६ मा लक्ष्मी थापाले जिल्ला प्रहरी कार्यालय, दैलेखमा दिएको जाहेरी दरखास्तमा मिति २०६१।४।२७ मा पति डेकेन्द्र थापाको हत्या गरिएको भनी उल्लेख गरेको देखिँदा उक्त घटना सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा घटेको तथ्यमा विवाद छैन। तत्कालीन नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) को नेतृत्वमा २०५२ साल फागुन १ गतेबाट प्रारम्भ भएको जनयुद्धको क्रममा हजारौं व्यक्तिहरू मारिएको, बेपत्ता पारिएको र घाइते भएको यथार्थप्रति सिङ्गो मुलुक नै परिचित छ। मिति २०६३ साल मङ्सिर ५ मा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) र नेपाल सरकारबीच सम्पन्न विस्तृत शान्ति सम्झौताका आधारभूत मूल्य र मान्यताहरूलाई वर्तमान अन्तरिम संविधानको प्रस्तावनामा नै लिपिबद्ध गरिएको छ। यसका साथै वर्तमान संविधानको धारा १६६ को उपधारा (३) र अनुसूची ४ ले विस्तृत शान्ति सम्झौतालाई संविधानको अभिन्न भागको रूपमा समाहित गरेको छ। त्यसैले वर्तमान संविधानको व्याख्या गर्दा विस्तृत शान्ति सम्झौताको व्याख्या, मर्म र भावनालाई हेरिनुपर्ने हुन्छ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताको ५.२.५ र संविधानको धारा ३३ को (घ) ले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने भन्ने व्यवस्था गरेको छ। सशस्त्र द्वन्द्वका समयमा घटेका मानव अधिकारको उल्लङ्घनसम्बन्धी घटनाहरू सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको क्षेत्राधिकारान्तर्गत पर्ने हुँदा त्यस्ता घटनाका सम्बन्धमा अन्य सामान्य अवस्थाका घटनाहरूको सम्बन्धमा आकर्षित हुने नियमित फौजदारी न्याय प्रणाली प्रयोग हुन सक्दैन। फौजदारी कानूनअनुसार अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक कारवाही गरिने हो भने संविधानबमोजिम स्थापित हुने सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमाथि नै प्रश्नचिन्ह उठ्ने र कुनै व्यक्तिलाई एकै कसूरको हकमा एक पटक भन्दा बढी कारवाही सजाय गरिने छैन भन्ने दोहोरो खतराको सिद्धान्तको समेत उल्लङ्घन हुन जाने हुन्छ। विस्तृत शान्ति सम्झौता र अन्तरिम संविधानको व्यवस्थाबमोजिम सशस्त्र द्वन्द्वमा घटेका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी घटनाहरूको सम्बन्धमा उच्चस्तरीय सत्य निरूपण र मेलमिलाप आयोग गठन गर्न अध्यादेश जारी गर्न सम्माननीय राष्ट्रपतिसमक्ष पेश गरिएको छ।

उल्लेखित प्रकरणहरूमा वर्णित विस्तृत शान्ति सम्झौता, नेपालको अन्तरिम संविधान तथा संक्रमणकालीन न्यायको आधारभूत सिद्धान्तसमेतका आधारमा द्वन्द्वकालमा भएका मानव अधिकारको उल्लङ्घनका घटनाहरू र मानवताविरोधी अपराधमा संलग्नहरूको सत्य निरूपणका लागि संविधान र शान्ति सम्झौताले निर्दिष्ट गरेको व्यवस्थाअनुसार सत्य निरोपण तथा मेलमिलाप आयोगबाट सत्य अन्वेषण हुनुपर्ने हो। डेकेन्द्र थापाको हत्याको अनुसन्धान तथा आरोपीहरूउपरको अभियोजनमा सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ अन्तर्गत महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय मातहतका जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय संलग्न हुन नमिल्ने भन्ने निर्देशनपत्रको विषय विशुद्ध संवैधानिक र विस्तृत शान्ति सम्झौताले निर्दिष्ट गरेको संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थासँग प्रत्यक्ष जोडिएको र सरोकार राख्ने विषय हो। अतः अस्वाभाविक र अप्रासङ्गिकरूपमा द्वन्द्व अवधिका घटना सम्बन्धमा पूर्वाग्रहप्रेरित भै निवेदकले दिएको औचित्यहीन निवेदन खारेज गरी पाऊँ भन्नेसमेत व्यहोराको प्रधानमन्त्री बाबुराम भट्टराईको लिखित जवाफ।

निवेदकले उल्लेख गरेको लक्ष्मी थापाको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार, प्रतिवादी जिल्ला दैलेख द्वारी गा.वि.स. वडा नं. १ बस्ने लक्षिराम घर्ती मगरसमेत भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा जिल्ला प्रहरी कार्यालय, दैलेखबाट जिल्ला दैलेख, द्वारी गा.वि.स. वडा नं. १ बस्ने लछिराम घर्ती मगरसमेत जना ५ पक्राउ गरी दैलेख जिल्ला अदालतबाट मिति २०६९।९।२२ गते म्याद थप भै पक्राउ परेका प्रतिवादीहरूलाई प्रहरी हिरासतमा राखी मुद्दा अनुसन्धानमा नै रहेकोमा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, सुर्खेतको च.नं. २४६, मिति २०६९।९।२९ को पत्रसाथ महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको च.नं. ८१७ मिति २०६९।९।२७ को निर्देशनपत्र प्राप्त भएकोले उल्लेखित पत्रहरूको प्रतिलिपि राखी यस कार्यालयको च.नं. १८३ मिति २०६९।९।२९ मा जिल्ला प्रहरी कार्यालय, दैलेखमा पठाउने कार्य मात्र भएकोले विपक्षी निवेदकको रिट खारेजभागी हुँदा खारेज गरी पाऊँ भन्नेसमेत व्यहोराको जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, दैलेखको लिखित जवाफ।

विपक्षीले आफ्नो रिट निवेदनमा प्रहरी प्रधान कार्यालयलाई विपक्षी बनाएको भए तापनि के कुन कारणले र किन विपक्षी बनाएको भन्ने कुरा खुलाउन सक्नु भएको छैन। निवेदनको प्रकरण नं. ८ को व्यहोराबाट प्रहरी प्रधान कार्यालयको विरुद्ध निजको कुनै दावी र आरोपसमेत नभएको नरहेको स्पष्ट हुन्छ। यस कार्यालयलाई विपक्षी खण्डमा नाम उल्लेख गरेको र कतै कतै गोश्वारारूपमा विपक्षीहरूको नाममा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गरी पाऊँ भन्ने शब्दावली प्रयोग गरेको भए तापनि विपक्षीले परमादेश र उत्प्रेषणको मागको विषय बनाएको पत्र र काम कारवाहीमा प्रहरी प्रधान कार्यालयको संलग्नता नरहेको हुनाले विपक्षीको रिट निवेदन खारेज गरी फुर्सद दिलाई पाऊँ भन्नेसमेत व्यहोराको प्रहरी प्रधान कार्यालय, नक्सालको लिखित जवाफ।

जिल्ला प्रहरी कार्यालय, दैलेखको नाममा जारी म्याद मिति २०६९।१०।४ मा तामेल भएकोमा सो कार्यालयबाट लिखित जवाफ प्राप्त नभएको।

यसमा विपक्षीहरूको लिखित जवाफ परिसकेको देखिँदा पूर्ण सुनुवाइको लागि नियमानुसार पेश गर्नु भन्ने व्यहोराको यस अदालतको मिति २०६९।१२।२० को आदेश।

नियमबमोजिम साप्ताहिक तथा दैनिक पेशीसूचीमा चढी इजलाससमक्ष पेश हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदक अधिवक्ता गोविन्दप्रसाद शर्मा 'बन्दी' तथा निवेदकतर्फका विद्वान वरिष्ठ अधिवक्ताहरू हरिहर दाहाल, सतीश कृष्ण खरेल, हरि उप्रेती, श्री शशिकुमार उपाध्याय, हरिकृष्ण कार्की, रवि नारायण खनाल तथा अधिवक्ताहरू टीकाराम भट्टराई, हरि फुर्याँल, रामकृष्ण काफ्ले, राजु चापागाई र लक्ष्मी पोखरेलले निम्नबमोजिम बहस प्रस्तुत गर्नुभयो।

रेडियो नेपालका दैलेख सम्वाददाता डेकेन्द्रराज थापालाई मिति २०६९।३।१२ मा अपहरण गरी मिति २०६९।४।२७ मा यातना दिई हत्या गरेको घटनाको सम्बन्धमा डेकेन्द्रराज थापाकी श्रीमती लक्ष्मी थापाले मिति २०६५।५।६ मा जिल्ला प्रहरी कार्यालय, दैलेखमा किटानी जाहेरी दरखास्त दिएकोमा ४ वर्षसम्म अनुसन्धान तहकीकात कार्य प्रारम्भ नगरिएकोले जाहेरवाली लक्ष्मी थापाले उक्त वारदातको प्रभावकारी अनुसन्धान गर्न पुनरावेदन अदालत, सुर्खेतमा दिएको परमादेश निवेदनमा कारण देखाऊ आदेश जारी भएपछि मात्र अनुसन्धान कार्य प्रारम्भ गरिएको सो अनुसन्धान कार्यलाई रोक्न विपक्षी महान्यायाधिवक्ताले मिति २०६९।९।२७ गते अनुसन्धान अधिकारी तथा जिल्ला सरकारी वकीललाई निर्देशनात्मक परिपत्र जारी गरेका रहेछन्। तर विपक्षी महान्यायाधिवक्तालाई त्यस्तो निर्देशन दिने अधिकार प्रचलित संविधान तथा कानूनले प्रदान गरेको छैन। विपक्षी महान्यायाधिवक्ताको उक्त कदमले फौजदारी कसूरको अनुसन्धान प्रक्रियालाई नै प्रभावित गरी न्यायमा अवरोध सिर्जना गर्ने काम भएको छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ को उपधारा २ ले महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको सरकारवादी मुद्दाको अभियोजनसम्बन्धी अधिकार उक्त संविधानको धारा १३५ को उपधारा ६ बमोजिम मिति २०६३।१०।१ मा पुनरावेदन तथा जिल्ला सरकारी वकीललाई प्रत्यायोजन गरेको अवस्थामा आफूले प्रत्यायोजन गरेको अधिकार फिर्ता नलिएसम्म त्यस्तो प्रत्यायोजित अधिकार महान्यायाधिवक्ता आफैले प्रयोग गर्न वा प्रत्यायोजित अधिकार प्राप्त गर्ने अधिकारी र अधिकार प्रत्यायोजन गर्ने अधिकारीबाट समानान्तररूपमा एकै पटक प्रयोग हुन सक्दैन।

सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७ (२) अन्तर्गतको मुद्दा चलाउने वा नचलाउने सम्बन्धमा अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार मात्र महान्यायाधिवक्ताबाट प्रत्यायोजित अधिकार हो भने अन्य अनुसन्धान तथा तहकीकातसम्बन्धी अधिकार र दायित्व कानूनद्वारा सरकारी वकील र प्रहरीलाई प्राप्त छ। त्यस्तो कानूनी अधिकार, कर्तव्य, जिम्मेवारीको संकुचन गर्न सक्ने अधिकार संविधान तथा प्रचलित कानूनले महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको छैन।

विपक्षी महान्यायाधिवक्ता तथा प्रधानमन्त्रीले निवेदनमा उल्लेखित वारदात द्वन्द्वकालीन घटना भएकोले बृहत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ एवं संविधानको धारा ३३ को (घ) बमोजिमको संक्रमणकालीन न्याय प्रबन्ध अन्तर्गत पर्ने भनी जिकीर लिएका छन्। सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी कानूनको निर्माण हुन सकेको छैन। सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजन रोक्न गरिएको विपक्षीहरूको गैरकानूनी हस्तक्षेपले कानूनी राज्यको अवधारणामाथि प्रहार गरी स्वेच्छाचारितालाई बल पुऱ्याएको छ। विपक्षीहरूको उक्त कदम मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६ ले सिर्जना गरेको फौजदारी कसूरको प्रभावकारी उपचार सुनिश्चित गर्नुपर्ने राज्यको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वसमेतको प्रतिकूल छ।

विपक्षीमध्येका जिल्ला प्रहरी कार्यालय र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयलाई कानूनद्वारा प्रदत्त दायित्व र जिम्मेवारी पूरा गर्नबाट महान्यायाधिवक्ताद्वारा हस्तक्षेप भएको अवस्था छ। महान्यायाधिवक्ताले संवैधानिक र कानूनी सीमा उल्लङ्घन गरी फौजदारी कसूरमा भइरहेको अनुसन्धानलाई हस्तक्षेप गरी कानूनी शासनको मूल्य र मान्यताप्रतिकूल कदम चालेको अवस्था हुँदा अदालतद्वारा हस्तक्षेप गरी विपक्षी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मिति २०६९।०९।२६ को निर्णय र उक्त निर्णयका आधारमा मिति २०६९।९।२७ गते प्रहरी प्रधान कार्यालयसमेतलाई लेखेको निर्देशनात्मकपत्र गैर संवैधानिक एवं कानूनप्रतिकूल हुँदा उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर हुनुपर्दछ। अनुसन्धान, तहकीकात र अभियोजनलाई प्रभावित गर्ने गरी महान्यायाधिवक्ताबाट

भविष्यमा यस्ता क्रियाकलाप नदोहोरिने कुराको सुनिश्चितताका लागि न्यायिक सिद्धान्तको विकास गरी पाउँ भन्नेसमेत बहस गर्नुभयो।

विपक्षीहरूको तर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ता श्री किरण पौडेल र उपन्यायाधिवक्ता श्री योगराज बरालले निम्नबमोजिम बहस गर्नुभयो।

निवेदकले बदर गर्न माग गरेको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मिति २०६९।९।२६ को निर्णय तथा उक्त निर्णय कार्यान्वयनका लागि मिति २०६९।९।२७ मा लेखिएको पत्र हाल कार्यान्वयनको अवस्थामा छैन। उक्त निर्णय तथा पत्रद्वारा अनुसन्धान नगर्नु नगराउनु भनिएको वारदातका सम्बन्धमा अनुसन्धान पूरा भई प्रतिवादीहरू विरुद्ध दैलेख जिल्ला अदालतमा मुद्दा दायर भइसकेको र हाल कारवाहीयुक्त अवस्थामा छ। प्रधानमन्त्री तथा महान्यायाधिवक्ताद्वारा उठाइएको द्वन्द्वकालको विषय संक्रमणकालीन न्याय प्रणालीबाट सम्बोधन हुनुपर्ने हो। तर राज्यले हालसम्म संक्रमणकालीन न्याय प्रणालीको प्रबन्ध गर्न सकेको अवस्था छैन। द्वन्द्वकालका घटनालाई सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगबाट सम्बोधन हुनुपर्ने भन्ने तर्क उल्लेख गर्दै निर्देशनात्मक पत्राचार भएको देखिँदा विशेष परिस्थितिलाई विशेष तरिकाले सम्बोधन गर्ने अवस्था भएको र सम्मानीत अदालतबाट जारी भएको अन्तरिम आदेशबाट उक्त निर्देशन सचिर्चसकेको अवस्था हुँदा मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने अवस्था छैन। रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भनी बहस गर्नुभयो।

निवेदकतर्फका विद्वान कानून व्यवसायीहरू र विपक्षीतर्फका विद्वान सहन्यायाधिवक्ताबाट लिखित बहसनोटसमेत पेश भई मिसिल सामेल रहेको छ।

निवेदकतर्फका विद्वान कानून व्यवसायीहरू र विपक्षीहरूका तर्फबाट उपस्थित सहन्यायाधिवक्ता तथा उपन्यायाधिवक्ताको बहस जिकीर सुनी दुवैतर्फबाट पेश हुन आएका लिखित बहस नोटहरू पेश भई आज निर्णय सुनाउन तारिख तोकिएको प्रस्तुत रिट निवेदनपत्र तथा विपक्षीहरूबाट पेश भएका लिखित बहसनोट तथा मिसिल संलग्न कागजातहरूको अध्ययन गरियो।

निवेदकले संविधान र कानूनको पालना गर्ने प्रमुख दायित्व र जिम्मेवारी भएका महान्यायाधिवक्ताले संविधान एवं कानूनप्रदत्त आफ्नो अधिकार र कर्तव्यको दायरा एवं सीमाको उल्लङ्घन गरी कानूनको शासनको मान्यताप्रतिकूल हुने गरी पत्रकार डेकेन्द्रराज थापाको हत्या भएको फौजदारी अपराधको अनुसन्धान, तहकीकात र अभियोजन कार्यलाई निष्प्रभावी पार्ने गरी अनुसन्धान अधिकृत तथा जिल्ला न्यायाधिवक्तालाई फौजदारी कसूर अपराधमा आरोपित व्यक्तिहरूका विरुद्धमा अनुसन्धान, तहकीकात तथा अभियोजन नगर्नु नगराउनु भनी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट मिति २०६९।९।२६ मा निर्णय गरी सोआधारमा जारी मिति २०६९।९।२७ को निर्देशनात्मक पत्र कानूनप्रतिकूल हुँदा उक्त निर्णय एवं निर्देशनात्मकपत्रसमेत उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी संविधान र प्रचलित कानूनबमोजिमको आफ्नो दायित्व र जिम्मेवारी पालना गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेश जारी गरी पाउँ भन्ने मुख्य निवेदन माग दावी गरेकोमा निवेदकले उठाएको विषय द्वन्द्वकालमा घटेको घटना भएको र द्वन्द्व व्यवस्थापनका क्रममा तत्कालीन सरकार र द्वन्द्वरत पक्षका बीचमा भएको बृहत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ तथा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को (घ) ले त्यस्ता घटनाको व्यवस्थापनका लागि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गरी सोही आयोगको माध्यमबाट द्वन्द्वकालीन घटनाको व्यवस्थापन गर्ने प्रबन्ध गरेको अवस्था हुँदा निवेदन दावीको घटना नियमित फौजदारी न्याय प्रणालीबाट हेरिने विषयवस्तु नभएकोले मातहत निकायलाई संविधान तथा कानूनबमोजिम परिपत्र गरिएको अवस्था हुँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी हुनुपर्ने होइन निवेदन खारेज होस् भन्नेसमेत व्यहोराको लिखित जवाफ रहेको देखियो।

अब प्रस्तुत रिट निवेदनमा लिएको निवेदन दावी, विपक्षीहरूको तर्फबाट पेश भएको लिखित जवाफ, पक्ष विपक्षका विद्वान कानून व्यवसायीहरूको बहस जिकीर एवं दुवै पक्षबाट पेश भएका लिखित बहस नोटसमेतलाई मध्यनजर राखी निम्न प्रश्नहरूको निरोपण गर्नुपर्ने देखियो:

क) महान्यायाधिवक्तालाई संविधान एवं कानूनद्वारा प्रदत्त अधिकार, कर्तव्य र दायित्वको दायरा एवं सीमा के हो?

- ख) सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान एवं अभियोजन सम्बन्धमा मातहत सरकारी वकील र प्रहरीलाई प्राप्त अधिकार, कर्तव्य र जिम्मेवारी महान्यायाधिवक्ता एवं विभागीय प्रमुखले स्थगन, नियन्त्रण र निष्क्रिय गर्न मिल्छ वा मिल्दैन?
- ग) सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको प्रबन्ध भई नसकेको अवस्थामा नियमित फौजदारी न्याय प्रणालीअन्तर्गत प्रवेश गरेको विवाद महान्यायाधिवक्ताको आदेशले स्थगन हुन सक्दछ वा सक्दैन?
- घ) निवेदकले माग गरेबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो वा होइन?
१. अब निरोपित गर्नुपर्ने पहिलो प्रश्नका सम्बन्धमा विचार गर्दा, नेपालको न्यायिक इतिहासको विकासक्रममा महान्यायाधिवक्ता कानूनी शासनप्रति समर्पित संवैधानिक पदको रूपमा विकसित हुँदै आएको देखिन्छ। नेपालको संविधान, २०१९ ले पहिलो पटक एटर्नी जनरललाई संवैधानिक पदको रूपमा व्यवस्था गरेको थियो। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले गरेको महान्यायाधिवक्तासम्बन्धी व्यवस्थालाई निरन्तरता दिँदै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ले महान्यायाधिवक्ताको पदलाई संवैधानिक पदको रूपमा व्यवस्था गरी निजको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको पाइन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ मा महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकारका सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गरेको छः
- १) महान्यायाधिवक्ता नेपाल सरकारको मुख्य कानूनी सल्लाहकार हुनेछ। संवैधानिक एवं कानूनी विषयमा नेपाल सरकार र नेपाल सरकारले तोकिएको अन्य अधिकारीलाई राय सल्लाह दिनु निजको कर्तव्य हुनेछ।
 - २) नेपाल सरकारको हक, हित वा सरोकार नीहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निजको मातहतका अधिकृतहरूबाट नेपाल सरकारको प्रतिनिधित्व गरिनेछ। यस संविधानमा अन्यथा लेखिएदेखि बाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ।
 - ३) उपधारा (२) को अधीनमा रही महान्यायाधिवक्तालाई आफ्नो कर्तव्य पालन गर्दा देहायका काम गर्ने अधिकार हुनेछः
 - क) नेपाल सरकार वादी वा प्रतिवादी भई दायर भएका मुद्दा मामिलामा नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रतिरक्षा गर्ने,
 - ख) मुद्दा मामिलाका रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको कानूनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानूनी सिद्धान्तको कार्यान्वयन भए वा नभएको अनुगमन गर्ने गराउने,
 - ग) हिरासतमा रहेको व्यक्तिलाई यस संविधानको अधीनमा रही मानवोचित व्यवहार नगरेको वा त्यस्तो व्यक्तिलाई आफन्तसँग वा कानून व्यवसायीमार्फत भेटघाट गर्न नदिएको भन्ने उजुरी परेमा वा जानकारी हुन आएमा छानबिन गरी त्यस्तो हुनबाट रोक्न सम्बन्धित अधिकारीलाई आवश्यक निर्देशन दिने।
 - ४) यस धारामा लेखिएका काम, कर्तव्य र अधिकारको अतिरिक्त महान्यायाधिवक्ताको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकार यो संविधान र अन्य कानूनद्वारा निर्धारण भएबमोजिम हुनेछ।
 - ५) आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालना गर्दा महान्यायाधिवक्तालाई नेपालको जुनसुकै अदालत, कार्यालय र पदाधिकारीसमक्ष उपस्थित हुने अधिकार हुनेछ।
 - ६) महान्यायाधिवक्ताले यो धाराबमोजिम आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिएको शर्तको अधीनमा रही प्रयोग र पालन गर्ने गरी मातहतका अधिकृतलाई सुम्पन सक्नेछ भन्ने देखिन्छ।
२. उक्त संवैधानिक व्यवस्थालाई हेर्दा महान्यायाधिवक्ता नेपाल सरकारको प्रमुख कानूनी सल्लाहकार, सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अभियोजक, सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित नजीर सिद्धान्त कार्यान्वयनको अनुगमनकर्ता र हिरासतमा रहेका

व्यक्तिहरूको मानव अधिकार संरक्षणसम्बन्धी जिम्मेवारी महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त भएको देखिन्छ। यसका अतिरिक्त सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९, सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ र सरकारी वकीलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ लगायतका अन्य विभिन्न नेपाल कानूनहरूले महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकेको पाइन्छ।

३. नेपाल सरकार वादी भई चलाइने मुद्दाको सम्बन्धमा र नेपाल सरकार विरुद्ध दायर हुने मुद्दाको प्रतिरक्षा गर्ने सम्बन्धमा समयानुकूल कानूनी व्यवस्था गर्न सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ लागू रहेको छ। नेपालको वर्तमान संविधान तथा कानूनले समाजमा कुनै अपराध हुन गएमा अपराध गर्ने व्यक्तिउपर अनुसन्धान गरी मुद्दा चलाई अभियुक्तलाई सजाय दिलाई पीडितको लागि न्याय सुनिश्चित गर्ने जिम्मेवारी र दायित्व संविधान र कानूनबमोजिम महान्यायाधिवक्ता र निज मातहतका सरकारी वकीलमा रहने व्यवस्था गरेको छ। अपराधको अनुसन्धान तथा तहकीकात प्रहरी र सरकारी वकीलले गर्ने र स्वतन्त्र अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्य र प्रमाणका आधारमा आरोपित व्यक्तिहरूउपर मुद्दा चलाउने र पीडितहरूको प्रतिरक्षा महान्यायाधिवक्ता र निज मातहतका सरकारी वकीलले गर्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ।
४. हाम्रो कानूनी प्रणालीमा जघन्य र गम्भीर अपराधका लागि पीडित पक्ष आफैले फौजदारी मुद्दा चलाउन सक्दैनन्। जघन्य र गम्भीर प्रकृतिको अपराधको सम्बन्धमा प्रमाण संकलन, अनुसन्धान तहकीकात र मुद्दा दायर गरी अपराधीलाई सजाय दिलाउने कार्य पीडितको प्रयासले मात्र सम्भव नहुने भएको र यस्ता अपराध व्यक्तिविरुद्धको अपराध नभई राज्यविरुद्धको अपराध हुने सम्झी पीडितको तर्फबाट राज्यले नै प्रमाण संकलनदेखि मुद्दा दायर गर्ने र बहस पैरवीसमेत गर्ने प्रणालीको विकास भएको छ। यस्ता जघन्य र गम्भीर प्रकृतिका मुद्दामा हुने सम्पूर्ण अनुसन्धान, तहकीकात, अभियोजन र प्रतिरक्षाका लागि पीडित पक्ष सरकारमाथि निर्भर रहन्छ। पीडितले घटना र अपराधको सूचना र अभियुक्तबारे जानकारीसहित प्रहरीमा उजुरीसम्म गर्नुपर्ने हुन्छ। तर राज्यको तर्फबाट प्रहरी र सरकारी वकीलले घटना वारदातको सूचना पाएपछि अपराध र अपराधीबारे अनुसन्धान र प्रमाण संकलन तथा अभियोजन प्रक्रिया अगाडि नबढाई दिने वा शुरू भएको अनुसन्धान र अभियोजन प्रक्रियालाई स्थगन गर्ने वा अदालतमा मुद्दा नचलाई दिने हो भने पीडित पक्ष न्याय पाउने मौलिक हकबाट बञ्चित हुने मात्र होइन फौजदारी न्याय प्रणाली नै असफल हुन जाने हुन्छ।
५. फौजदारी न्याय प्रशासन सञ्चालन गर्ने क्रममा स्वच्छ सुनुवाइको माध्यमबाट अभियुक्तको फौजदारी न्यायसम्बन्धी अधिकार संरक्षण गर्दै पीडित व्यक्तिलाई न्याय दिलाउनेतर्फ पनि संवेदनशील रहनुपर्दछ। अभियुक्तलाई स्वच्छ सुनुवाइको प्रतिबद्धताका साथै पीडित पक्षको न्याय प्राप्त गर्ने अधिकारको सुनिश्चितता, अपराधजन्य कार्यबाट भएको क्षतिको परिपूरण र पीडित पक्षलाई सहानुभूतिपूर्वक व्यवहार गर्ने जस्ता पक्षमा पीडित न्यायशास्त्रको पनि सदैब ख्याल राख्नुपर्दछ। यिनै पक्षलाई मध्यनजर राखेर कतिपय फौजदारी प्रकृतिका घटना वारदातको अनुसन्धान, अभियोजन तथा प्रतिरक्षा राज्यले गर्ने व्यवस्था गरिएको हो। फौजदारी कसूर अपराधको अनुसन्धान, तहकीकात तथा अभियोजन गर्ने क्रममा सरकारी अभियोक्ता पीडित न्यायशास्त्रको मान्यताबाट निर्देशित रहनुपर्दछ।
६. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ (२) बमोजिम नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई भएकोमा उपधारा (६) बमोजिम महान्यायाधिवक्ताले मातहतका सरकारी वकीललाई प्रत्यायोजन गर्न सक्ने प्रावधान गरिएको र सोअनुसार २०६३।१०।१ मा आफ्नो सो अधिकार प्रत्यायोजन गरेकोमा त्यस्तो प्रत्यायोजित अधिकारबमोजिम महान्यायाधिवक्ता मातहतका सरकारी वकीलले नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने सम्बन्धमा निर्णय गरी अदालतमा मुद्दा दायर गर्दै आएका छन्।

७. सरकारवादी हुने मुद्दाको अनुसन्धान तहकीकातको जिम्मेवारी र दायित्व सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ बमोजिम प्रहरीलाई सुम्पेको छ भने अभियोजन र बहस पैरवीसमेतको कार्य महान्यायाधिवक्ताको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने विषय हो। महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो मातहतको सरकारी वकीललाई संविधानको धारा १३५ (६) बमोजिम मिति २०६३।१०।१ को राजपत्रमा प्रकाशित सूचनाअनुसार प्रत्यायोजन गरेको अधिकार निजले प्रतिधारण नगरेको वा फिर्ता नलिएको अवस्थामा मातहतका सरकारी वकीलले प्रचलित कानून र स्थापित न्यायिक मान्यताको आधारमा प्रत्यायोजित अधिकारबमोजिम गर्ने अभियोजनसम्बन्धी कार्यमा महान्यायाधिवक्ताले हस्तक्षेप गर्न मिल्ने हुँदैन।
८. सरकारवादी मुद्दाको अभियोजनमा महान्यायाधिवक्ता र मातहतका सरकारी वकीललाई व्यावसायिक स्वायत्तता र स्वतन्त्रता प्राप्त हुन्छ। महान्यायाधिवक्ता र सरकारी वकीलको व्यावसायिक उन्मुक्तिका सम्बन्धमा यस अदालतबाट निवेदक बद्रिबहादुर कार्की विपक्षी अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगसमेत (नेकाप २०५८, अङ्क ५/६, नि.नं.७००१) र मधुसूदन भट्टराई विरूद्ध नरेन्द्रबहादुर चन्दसमेत (नेकाप २०५९, नि.नं. ७०८२, पृष्ठ २१०) भएको मुद्दामा सिद्धान्त कायम भएको छ। जस अनुसार “नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने अन्तिम निर्णय महान्यायाधिवक्ता र निज मातहतका सरकारी वकीलले गर्न सक्ने, अनुसन्धान तथा तहकीकातबाट प्राप्त तथ्य प्रमाणका आधारमा निष्कर्षमा पुगी गरेको निर्णयमा व्यावसायिक उन्मुक्ति प्राप्त हुने र त्यस्तो निर्णयमा पुनरावलोकन हुन नसक्ने” भन्ने उल्लेख छ। तर सरकारी अभियोक्तालाई प्राप्त व्यावसायिक उन्मुक्ति सीमाविहीन र स्वेच्छाचारी प्रकृतिको हुने भनी अर्थ गर्न मिल्दैन। व्यावसायिक स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको प्रयोग गर्दा महान्यायाधिवक्ता र निज मातहतका सरकारी वकील प्रचलित संविधान, कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तबाट निर्देशित रहनुपर्दछ। यस्तो नभएमा र व्यावसायिक स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको सीमा उल्लङ्घन भएमा न्यायिक पुनरावलोकनको विषय बन्न सक्ने हुन्छ। ज्योति लम्सालसमेत विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत भएको (नेकाप २०६७, अङ्क ११, पृष्ठ १९०३, नि.नं.८५०७) उत्प्रेषणयुक्त परमादेश मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता र निज मातहतका सरकारी वकीलले मुद्दा चलाउने र नचलाउने सम्बन्धमा गरेको निर्णय सरकारका लागिमात्र अन्तिम हो। यदि त्यस्तो निर्णयबाट कानूनको शासन र मौलिक हकमा असर पर्ने भए त्यस्तो निर्णयमा सर्वोच्च अदालतले पुनरावलोकन गर्न सक्दछ भनी न्यायिक सिद्धान्त कायम भएको छ।
९. त्यसैगरी महान्यायाधिवक्ताले कुनै वारदात घटनाका सम्बन्धमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्दा निराधार कुनै विषयमा कसैमाथि अभियोजन गर्न सक्ने र कुनै आरोपितका विरूद्ध तथ्य प्रमाणका बाबजूद पनि मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्न नसक्ने भन्ने सिद्धान्त नारायण सिंह राजपुतसमेत वि. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयसमेत भएको (नेकाप २०७०, अङ्क १, पृष्ठ १२७, नि.नं. ८९४९) मुद्दामा स्थापित भएको छ। जस अनुसार “महान्यायाधिवक्तामा नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउनेबारेको निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार रहेको भए पनि सोअधिकारको प्रयोग त्यस्तो अधिकार प्रयोगकर्ताको स्वेच्छामा निर्भर नभई निष्पक्ष अनुसन्धानबाट देखिएको निष्कर्षमा आधारित हुनुपर्दछ। यही अनुसन्धानबाट कुनै व्यक्ति निर्दोष देखिएको अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताको इच्छामा निजको विरूद्धमा मुद्दा चल्ने र त्यस्तो अनुसन्धानबाट शङ्कित व्यक्ति दोषी देखिएको अवस्थामा केवल महान्यायाधिवक्ताको चाहनाको कारणले मात्र मुद्दा नचल्ने भनी निर्णय हुन सक्दछ भनी संवैधानिक व्यवस्थाको अर्थ गर्नु मनासिब नहुने” भनी व्याख्या भएको पाइन्छ।
१०. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३४ को उपधारा १ ले “महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति प्रधानमन्त्रीको सिफारिशमा राष्ट्रपतिबाट हुने र महान्यायाधिवक्ता प्रधानमन्त्रीको इच्छानुसारको अवधिसम्म आफ्नो पदमा बहाल रहने” भन्ने व्यवस्था गरेको छ। महान्यायाधिवक्ताको नियुक्ति प्रक्रिया जे जस्तो भएपनि महान्यायाधिवक्ता संविधान, कानूनको शासन र न्यायको अक्षुण्यताप्रति प्रतिबद्ध तथा पीडितको न्यायप्रति संवेदनशील रहनुपर्दछ भन्ने कुरामा दुईमत हुन सक्दैन। कुनै संवैधानिक वा सार्वजनिक पदाधिकारीले आफ्नो नियुक्तिकर्ताप्रति नभई संविधान, कानून

र नागरिकप्रति जिम्मेवार रही आफ्नो कार्य सम्पादन गर्नुपर्दछ। आफ्नो जिम्मेवारी सम्पादन गर्दा संवैधानिक पदाधिकारीका रूपमा रहेका महान्यायाधिवक्ताले पनि प्रचलित संविधान र कानूनप्रति पूर्णरूपमा उत्तरदायी एवं फौजदारी न्याय प्रणालीको अवधारणा र पीडितलाई न्याय दिलाउने कार्यप्रति प्रतिबद्ध रहनुपर्दछ। सरकारवादी मुद्दाको अभियोजनसम्बन्धी अधिकार प्रयोग गर्दा महान्यायाधिवक्ताले विधिको शासन र न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूका आधारमा आफ्नो व्यावसायिक आचरणको पूर्णरूपमा पालना गर्नुपर्दछ। महान्यायाधिवक्ताको भूमिका न्यायोचित, सबैका लागि समान, न्याय र पीडितको हितमा केन्द्रित रहनुपर्दछ। साथै अभियोजनसम्बन्धी निर्णय गर्दा महान्यायाधिवक्ता र मातहतको सरकारी वकील पीडित एवं आरोपित दुबैको मौलिक हकको संरक्षण र कानूनी राज्यको अवधारणाबाट पूर्णरूपमा निर्देशित रहनुपर्दछ। यस्तो गहन जिम्मेवारी बहन गर्ने सन्दर्भमा न्यायिक मान्यतालाई चुनौती दिने वा न्यायमा अवरोध सिर्जना गर्ने गरी महान्यायाधिवक्ताले कुनै कदम चालेमा महान्यायाधिवक्ताको त्यस्तो काम निजको संवैधानिक दायित्व, कानून, न्यायिक मूल्य मान्यता र अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूले सिर्जना गरेका दायित्वहरूको समेत प्रतिकूल हुन जान्छ।

११. माथि विभिन्न प्रकरणमा गरिएको विवेचनासमेतबाट सरकारवादी फौजदारी मुद्दाहरूको अभियोजन र प्रतिरक्षासम्बन्धी जिम्मेवारी बहन गर्दा महान्यायाधिवक्ताले आफूलाई प्राप्त संवैधानिक तथा कानूनी अधिकारको प्रयोग स्वेच्छाचारी ढङ्गले गर्न सक्ने देखिदैन। सरकारवादी मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्न पाउने संवैधानिक अधिकारको प्रयोग गर्दा महान्यायाधिवक्ता र निज मातहतको सरकारी वकीलले कानूनको शासन, मानव अधिकार संरक्षण, पीडित पक्षको न्यायमा सुनिश्चितता, न्यायका स्थापित मूल्य मान्यताबाट नै निर्देशित रहनुपर्दछ। अभियोजनसम्बन्धी निर्णय गर्दा स्वच्छ र स्वतन्त्र अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्य र प्रमाणलाई आधार लिई कानूनको शासनको मान्यताबाट निर्देशित भई निष्कर्षमा पुगेको हुनुपर्दछ। सरकारवादी मुद्दाको अभियोजन गर्ने संवैधानिक एवं कानूनी दायित्व र व्यावसायिक उन्मुक्तिलाई महान्यायाधिवक्ताको सीमाविहीन र स्वेच्छाचारी अधिकार हो भनी अर्थ गर्न मिल्दैन।
१२. निरोपित गर्नुपर्ने दोस्रो पत्रका सम्बन्धमा विचार गर्दा, मिति २०६१।४।२७ मा पत्रकार डेकेन्द्रराज थापाको हत्या भएकोमा लामो समयसम्म प्रहरीबाट अनुसन्धान कार्य अगाडि नबढाएपछि निज मृतककी श्रीमती लक्ष्मी थापाले लछिराम घर्ती र केशव खड्कासमेतउपर मिति २०६५।५।६ मा किटानी जाहेरी दिएपश्चात् पनि उक्त वारदातका सम्बन्धमा प्रहरीद्वारा आवश्यक अनुसन्धान प्रक्रिया अगाडि नबढाएकोले प्रभावकारी अनुसन्धानका लागि परमादेश जारी गरी पाऊँ, भनी माग दावीसहित जाहेरवाली लक्ष्मी थापाले पुनरावेदन अदालत, सुर्खेतमा रिट निवेदन दर्ता गराएपश्चात् उक्त २०६१ सालको घटना वारदातका सम्बन्धमा विपक्षीमध्येका जिल्ला प्रहरी कार्यालय, दैलेख र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, दैलेखले अनुसन्धान तहकीकातको काम प्रारम्भ गरेकोमा सो हत्याका सम्बन्धमा अनुसन्धानलगायतका काम अगाडि नबढाउनु र सम्पूर्ण प्रक्रिया स्थगन गर्नु भनी जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, दैलेखसमेतलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट पत्र र निर्देशन जारी गरेकोमा सो पत्र निर्देशनका सम्बन्धमा प्रस्तुत रिट निवेदन पर्न आएको देखिन्छ।
१३. संविधान एवं अन्य प्रचलित कानूनहरू अनुसार कसैको ज्यान मार्ने कार्य सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को प्रावधानअनुसार सरकारवादी मुद्दा हुने र सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान एवं तहकीकात प्रहरी र सरकारी वकीलबाट गरिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ (२) बमोजिम नेपाल सरकारको हक हित वा सरोकार नीहित रहेको मुद्दामा महान्यायाधिवक्ता वा निज मातहतका सरकारी वकीलहरूबाट प्रतिनिधित्व हुने र कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुने संवैधानिक व्यवस्था रहेको पाइन्छ। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १३५ (६) ले नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्ताले आफू मातहतको सरकारी वकीललाई प्रत्यायोजन गर्न सक्ने व्यवस्थाअनुरूप

२०६३।१०।१ मा नै महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो मातहतका सरकारी वकीललाई आफूमा रहेको उक्त अधिकार प्रत्यायोजन गरिसकेको अवस्था छ।

१४. संविधानद्वारा महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त संवैधानिक जिम्मेवारी र दायित्व निर्वाह गर्नका लागि आवश्यक कानूनी संयन्त्रका रूपमा सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९, सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ र सरकारी वकीलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को व्यवस्था गरिएको छ। यी कानूनी व्यवस्थालगायत सम्बद्ध कानूनहरूले सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान तहकीकात सम्बन्धमा प्रहरीलाई घटनाका सम्बन्धमा जाहेरी दरखास्त दर्ता भएपछि अभियुक्तलाई पकाउ गर्ने, निजको बयान गराउने, तत्सम्बन्धी प्रमाण संकलन गर्नेलगायतका अनुसन्धान तहकीकातसम्बन्धी विभिन्न जिम्मेवारीहरू तोकेबमोजिम सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान र तहकीकात गर्न प्रहरीलाई अधिकार हुन्छ भने सरकारवादी मुद्दाको अभियोजनसम्बन्धी अधिकार महान्यायाधिवक्ताबाट प्रत्यायोजन भएपछि मातहतको सरकारी वकीलले प्रयोग गर्ने गर्दछन्।
१५. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ (२) ले महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार उक्त धाराको उपधारा (६) बमोजिम नेपाल राजपत्र खण्ड ५६, अतिरिक्ताङ्क ५६, भाग ४, मिति २०६३।१०।१ मा प्रकाशित सूचनाअनुसार महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो मातहतका अधिकृतहरूलाई प्रत्यायोजन गरेको र सो अधिकार प्रयोग गर्न तोकेका शर्त बन्देजहरूका सम्बन्धमा प्रकाशित सूचना निम्नबमोजिम रहेको छ।
१६. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ को उपधारा (६) ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी महान्यायाधिवक्ताले सोही धाराको उपधारा (२) बमोजिम आफूमा निहित अधिकार देहायको शर्तको अधीनमा रही मातहतका सरकारी वकीलले मिति २०६३।१०।०१ देखि प्रयोग र पालन गर्न पाउने गरी सुम्पेको छः
- १) कुनै अदालत वा न्यायिक निकायसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट दायर हुने मुद्दामा सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारीबाट मुद्दाको तहकीकात पूरा भै मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णयकोलागि रायसहित जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयसमक्ष प्रस्तुत हुन आएको मिसिल संलग्न कागज अध्ययन गर्दा सम्बन्धित सरकारी वकीलले सबूद प्रमाणको मूल्याङ्कनबाट मुद्दा चलाउन पर्ने देखेमा सोको निर्णय गरी आवश्यक कानूनी कार्यविधि पूरा गरी गराई आफूले मुद्दा दायर गर्नुपर्ने भए प्रचलित कानूनबमोजिम सम्बन्धित अदालत वा न्यायिक निकायसमक्ष मुद्दा दायर गर्ने र अन्य निकायमार्फत मुद्दा दायर गराउनुपर्ने भए सोसमेत गराउने।
 - २) प्रकरण १ बमोजिम प्राप्त मिसिल कागज अध्ययन गर्दा सबूद प्रमाणको मूल्याङ्कनबाट मुद्दा चलाउन नपर्ने देखेमा आधार कारणसहितको आफ्नो राय उल्लेख गरी सम्बन्धित सरकारी वकीलले निकासकोलागि मिसिल कागज पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयको सह न्यायाधिवक्तासमक्ष पेश गर्न सम्बन्धित पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयमा र पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयको सहन्यायाधिवक्ताले महान्यायाधिवक्तासमक्ष पेश गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई निकास भएबमोजिम गर्ने।
 - ३) प्रकरण २ बमोजिम सम्बन्धित सरकारी वकीलबाट प्राप्त मिसिल कागज अध्ययन गर्दा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयको सहन्यायाधिवक्ताले मुद्दा चलाउनुपर्ने देखेमा आधार र कारणसहितको निर्णय आदेश र मिसिल कागज सम्बन्धित सरकारी वकीलकहाँ पठाई दिने र मुद्दा चलाउन नपर्ने देखेमा आफ्नो आधार र कारणसहितको निर्णय र मिसिल कागज महान्यायाधिवक्तासमक्ष अन्तिम निकासकोलागि पेश गर्न महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई निकास भएबमोजिम गर्ने।
 - ४) प्रकरण २ बमोजिम सम्बन्धित जिल्ला सरकारी वकील कार्यालयका सरकारी वकीलबाट प्राप्त मिसिल कागजमध्ये आत्महत्या एवं प्रतिवादी नहुने प्रकृतिका मुद्दाहरू र वारदातबाट कर्तव्य देखाएका तर प्रतिवादी

खुलन नआएका मुद्दाहरूका हकमा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालयको सहन्यायाधिवक्ताले अन्तिम निकास दिने।

१७. उल्लिखित संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था र प्रत्यायोजित अधिकारसमेतका आधारमा सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को अनुसूची १ अन्तर्गतका कसूर अपराधको सम्बन्धमा उक्त ऐनको दफा ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२, १३, १४, १५, १६ बमोजिम प्रक्रिया र सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियमावली, २०५५ ले निर्धारण गरेको कार्यविधि अवलम्बन गरी अनुसन्धान र तहकीकात गरी दफा १७ बमोजिम रायसहितको प्रतिवेदन प्रहरी कार्यालयले सरकारी वकील कार्यालयमा पेश गर्ने र सो रायसहितको प्रतिवेदन प्राप्त भएपछि नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १३५ को उपधारा (६) बमोजिम महान्यायाधिवक्ताले सरकारी वकीललाई प्रत्यायोजन गरेको अधिकारको प्रयोग गरी सम्बन्धित सरकारी वकीलले अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्य र प्रमाणसमेतका आधारमा मुद्दा चल्ने वा नचल्ने सम्बन्धमा निर्णय गरी मुद्दा चल्ने देखिएमा उक्त ऐनको दफा १८ बमोजिम अभियोगपत्र दायर गर्ने व्यवस्था रहेको छ।
१८. तर पत्रकार डेकनद्रराज थापाको हत्या सम्बन्धमा परेको जाहेरी दरखास्त अनुसार अनुसन्धान तहकीकात गर्ने अधिकार र दायित्व कानूनअनुसार प्रहरीलाई भएको र सोबमोजिम जिल्ला प्रहरी कार्यालय, दैलेखद्वारा अनुसन्धान गर्न बयान गराउने कार्य प्रारम्भ भएकोमा प्रमाण संकलनलगायतका अनुसन्धान तहकीकात गरिरहेको अवस्थामा तथ्य र प्रमाणको आधारमा सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७ बमोजिम रायसहितको प्रतिवेदन सरकारी वकील कार्यालयमा पेश नगर्दै महान्यायाधिवक्ता कार्यालयबाट मिति २०६९।९।२६ मा निर्णय भई अनुसन्धान नै रोक्ने गरी निर्देशन दिएको देखिन आउँछ। सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धानलाई नै रोक्ने अधिकार र कर्तव्य संविधान र प्रचलित कानूनद्वारा महान्यायाधिवक्तालाई प्रदान गरेको पाइँदैन। अनुसन्धानपश्चात् तथ्य र प्रमाणको आधारमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने अधिकारमात्र महान्यायाधिवक्ताको रहेकोमा फौजदारी कसूरका सम्बन्धमा भईरहेको अनुसन्धान कार्यलाई स्थगन गर्न दिएको निर्देशन महान्यायाधिवक्ताको अधिकारक्षेत्रबाहिर रहेको स्पष्ट छ।
१९. त्यसमा पनि संविधानको धारा १३५ को उपधारा (२) बमोजिम महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार उपधारा (६) बमोजिम महान्यायाधिवक्ताले आफ्नो मातहतका सरकारी वकीललाई प्रत्यायोजन गरिसकेपछि उक्त प्रत्यायोजित अधिकार प्रतिधारण नगरेसम्म वा फिर्ता नलिएसम्म महान्यायाधिवक्ताले सोअधिकार आफैँले प्रयोग गर्न वा मातहत सरकारी वकीललाई प्रत्यायोजित अधिकार प्रयोग गर्नबाट रोक्न मिल्ने हुँदैन। अधिकार प्रत्यायोजनसम्बन्धी शर्त बन्देजभित्र रही अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्य र प्रमाण एवं प्रचलित कानूनबमोजिम सरकारवादी मुद्दा चलाउने निर्णय गर्न मातहत सरकारी वकील स्वतन्त्र र स्वायत्त हुन्छन्। अधिकार प्रत्यायोजन गर्ने अधिकारी र प्रत्यायोजित अधिकार प्राप्त गर्ने अधिकारीबाट सोअधिकार एकै साथ समानान्तररूपमा प्रयोग हुन सक्दैन। सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १७ को उपदफा (२) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले समेत यस कुरालाई स्पष्ट गर्दछ। प्रत्यायोजित अधिकार प्रतिधारण नगरेसम्म अधिकार प्रत्यायोजन गर्ने अधिकारीले त्यस्तो अधिकार प्रयोग गर्न नसक्ने भनी निवेदक प्रकाश पौडेलसमेत विरुद्ध खानी तथा भू-गर्भ विभाग लैनचौर, काठमाडौंसमेत भएको संवत् २०५६ सालको रिट नं.४१३६ को उत्प्रेषणयुक्त परमादेश मुद्दामा यस अदालतबाट मिति २०५७।८।३० मा न्यायिक सिद्धान्त स्थापितसमेत भईसकेको छ।
२०. यसरी महान्यायाधिवक्ताद्वारा नेपाल सरकारको तर्फबाट कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष मुद्दा चलाउने वा नचलाउने निर्णय गर्न पाउने अधिकार आफ्नो मातहतका सरकारी वकीलले प्रयोग गर्ने गरी प्रत्यायोजन गरेकोमा सो प्रत्यायोजनबमोजिम मुद्दा नचलाउने निर्णय गर्नुपर्दा मातहत सरकारी वकीलले माथिल्लो अधिकारीबाट तहतह निकास लिनुपर्ने बाध्यात्मक शर्त बन्देज तोकेको पाइन्छ। तर मुद्दा चलाउने निर्णय गर्ने सम्बन्धमा त्यसरी तहतहबाट निकास लिनुपर्ने शर्त बन्देज तोकिएको पाइँदैन। महान्यायाधिवक्ताले आफूमा रहेको अभियोजनसम्बन्धी अधिकार निःशर्तरूपमा

प्रयोग गर्ने गरी मातहत सरकारी वकीललाई प्रत्यायोजन गरेको अवस्थामा सोबमोजिम अनुसन्धान तहकीकात र प्रमाण संकलन कार्य गरी रहँदा कुनै खास आपराधिक वारदातका सम्बन्धमा बयानलगायतको अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्ने सम्बन्धमा कुनै पनि काम कारवाही नगर्नु नगराउनु भनी मातहत सरकारी वकीललाई निर्देशन दिन सक्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई भएको उपर्युक्त संवैधानिक वा कानूनी व्यवस्थाहरूबाट देखिन आउँदैन। अनुसन्धान र अभियोजन कार्यलाई रोक्ने, व्यवधान दिने वा सोआशयको कुनै निर्देशन दिन सक्ने यो यस कानूनद्वारा आफ्नो अधिकार रहेको भन्ने महान्यायाधिवक्ताको लिखित जवाफबाट देखिन आउँदैन।

२१. सरकारवादी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ र सरकारी मुद्दासम्बन्धी नियम, २०५५ लगायतका कानूनले त्यस्ता मुद्दाको अनुसन्धान तथा तहकीकात गर्ने जिम्मेवारी र दायित्व प्रहरीलाई तोकेको, सरकारवादी मुद्दाको अभियोजनसम्बन्धी अधिकार महान्यायाधिवक्ताबाट मातहत सरकारी वकीललाई प्रत्यायोजन भएको र अधिकार प्रत्यायोजन गर्दा मुद्दा चलाउने निर्णय गर्न कुनै निकास लिइरहन नपर्ने गरी अधिकार प्रत्यायोजन गरिएको अवस्थामा मातहत सरकारी वकीलले संविधान तथा कानूनबमोजिम प्रारम्भ गरेको सरकारवादी फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान कारवाहीलाई सो नगर्नु, भईरहेको अनुसन्धान तथा अभियोजनलाई स्थगन गर्नु भनी हस्तक्षेप गर्न पाउने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई प्रचलित संविधान तथा कानूनले प्रदान गरेकोसमेत नदेखिएको अवस्थामा महान्यायाधिवक्ताद्वारा भएको निर्णय र निर्देशनलाई विधिसम्मत मात्र मिल्दैन।
२२. पत्रकार डेकेन्द्रराज थापाको हत्या सम्बन्धमा लक्ष्मी थापाले मिति २०६५।५।६ मा दिएको किटानी जाहेरीबमोजिमको घटना वारदातका सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी मिति २०६९।९।२७ को पत्र हेर्दा “त्यस कार्यालयको मिति २०६९।९।२६ च.नं. १७८ को पत्रबाट लक्ष्मी थापाको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी लक्षिराम घर्तीमगरसमेत भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा हाल प्रतिवादीहरू पक्राउ परी दैलेख जिल्ला अदालतबाट म्याद थप भई हाल उक्त मुद्दाको अनुसन्धान कार्य जारी रहेकोले सो मुद्दामा निर्देशन भए आवश्यक निर्देशन माग भएको सम्बन्धमा, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (घ) विस्तृत शान्ति सम्झौताको धारा ५.२.५ लाई विश्लेषण गरी सम्मानीत सर्वोच्च अदालतबाट रिट निवेदक तत्कालीन संविधानसभा सदस्य केशव राई विरूद्ध ओखलढुङ्गा जिल्ला अदालतसमेत भएको उत्प्रेषण मुद्दामा निवेदक केशव राईलाई पक्राउ नगर्नु नगराउनु भन्ने मिति २०६७।८।२७ मा अन्तरिम आदेश जारी भएको र सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरूद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने प्रयोजनका लागि नेपाल सरकारबाट सत्य निरूपण तथा मेलमिलापसम्बन्धी ऐनको अध्यादेश सम्माननीय राष्ट्रपतिज्यूसमक्ष पेश भै रहेको हुँदा प्रस्तुत सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा घटित घटना सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ अन्तर्गत कारवाही अगाडि बढाउन नमिल्ने प्रष्ट देखिन्छ। संविधान र विस्तृत शान्ति सम्झौताले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गरी त्यसको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने गरी व्यवस्था गरेको छ। प्रस्तुत विषय सोही गठन हुने आयोगको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने भएकोले सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ तथा प्रचलित कानूनबमोजिम सरकारी वकील कार्यालय, दैलेखबाट अभियोजन तथा अनुसन्धान प्रक्रियामा संलग्न भै कारवाही प्रक्रिया अगाडि बढाउन मिल्ने देखिँदैन। अतः संविधान, विस्तृत शान्ति सम्झौताको उल्लेखित प्रावधान तथा सर्वोच्च अदालतको उल्लेखित अन्तरिम आदेशसमेतको आधारमा प्रस्तुत विषयमा जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, दैलेखबाट अनुसन्धान प्रक्रियामा संलग्न हुने तथा अभियोजन गर्ने लगायतका अन्य कुनै पनि कारवाही नगर्नु नगराउनु भनी जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, दैलेख तथा पुनरावेदन सरकारी वकील कार्यालय, सुर्खेतलाई निकाससहितको निर्देशन सरकारी वकीलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १० (च) बमोजिम दिने गरी मिति २०६९।९।२६ मा निर्णय भएको व्यहोरा अनुरोध छ” भन्ने व्यहोरा उल्लेख भएको देखिन्छ।

२३. निवेदकले उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरी पाउन माग गरेको महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको मिति २०६९।०९।२६ को निर्णय र मिति २०६९।०९।२७ को पत्र सरकारी वकीलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १० (च) ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी निर्णय भई निर्देशन जारी गरिएको हो भन्ने महान्यायाधिवक्ताको लिखित जवाफमा उल्लेख गरेको देखिन्छ।
२४. सरकारी वकीलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १० मा महान्यायाधिवक्ताको काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ। उक्त नियम १० को (च) मा “नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाको अनुसन्धान प्रक्रिया अपर्याप्त भएको वा अनुसन्धानमा कुनै खास तरिका वा विधि अपनाउनुपर्ने वा अनुसन्धान सम्बन्धमा अन्य निर्देशन दिन उपयुक्त देखेमा अनुसन्धान तहकीकात गर्ने अधिकारीको विभागीय प्रमुखलाई आवश्यक निर्देशन दिने” व्यवस्था रहेको देखिन्छ।
२५. उक्त नियम १० (च) को व्यवस्थाअनुसार सरकारवादी हुने मुद्दाको अनुसन्धान प्रक्रिया अपर्याप्त भएको देखिएमा वा थप विधि वा प्रक्रियाबाट प्रमाण संकलन गर्नुपर्ने देखिएमा अनुसन्धानलाई प्रभावकारी र नतिजामूलक बनाउनका लागि अपनाउनुपर्ने तरिका र विधिका सम्बन्धमासम्म निर्देशन दिन सकिने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। सोको प्रतिकूल प्रहरीद्वारा भई रहेको अनुसन्धान तथा तहकीकातलाई प्रभावित गर्न, रोक्न वा स्थगन गर्न महान्यायाधिवक्ताले अनुसन्धान गर्ने प्रहरीको विभागीय प्रमुख वा मातहत सरकारी वकीललाई निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था उक्त नियममा रहे भएको देखिँदैन।
२६. महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट जारी पत्र व्यहोरामा नै “लक्ष्मी थापाको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी लक्षिराम घर्तीमगरसमेत भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा हाल प्रतिवादीहरू पक्राउ परी दैलेख जिल्ला अदालतबाट म्याद थप भई उक्त मुद्दाको अनुसन्धान कार्य जारी रहेको” भन्ने उल्लेख भएको देखिन्छ। यसरी अदालतबाट अभियुक्तको म्याद थप भई न्यायिक प्रक्रियामा रहेको अवस्थामा अनुसन्धान कार्यलाई थप सशक्त र प्रभावकारी बनाउन निर्देशन दिन पर्नेमा अनुसन्धान र अभियोजन प्रक्रिया अगाडि बढाउन नमिल्ने भनी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट निर्णय गरी पत्राचार गर्नुलाई संविधान, कानून र फौजदारी न्यायका सिद्धान्तका साथै उक्त नियम १० (च) अनुकूल मान्न मिल्दैन। महान्यायाधिवक्ताको उक्त कार्यले फौजदारी अपराधको अनुसन्धान र अभियोजन तथा अदालतबाट हुने न्यायिक कारवाहीलाई नै अवरुद्ध गर्ने उद्देश्य लिएको देखिन्छ। विपक्षी महान्यायाधिवक्ताले आफूलाई प्राप्त संवैधानिक तथा कानूनी अधिकारको अन्यथा व्याख्या गर्दै फौजदारी न्याय पद्धतिको उद्देश्यविपरीत अनुसन्धानकर्ताबाट भईरहेको अनुसन्धान तहकीकातलाई रोक्न निर्देशन दिन सक्ने व्यवस्था सरकारी वकीलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ को नियम १०(च) मा भएको नदेखिदा महान्यायाधिवक्ताबाट मातहत सरकारी वकीललाई कानूनबमोजिमको जिम्मेवारी सम्पादन गर्नबाट रोक्ने गरी जारी गरेको निर्देशनात्मकपत्र संविधान र प्रचलित कानूनप्रतिकूल रहेको छ भने फौजदारी न्याय पद्धतिलाई निरर्थक, प्रभावहीन र विफल बनाउने रहेको मान्नुपर्ने हुन्छ। त्यसैले अनुसन्धान अधिकृतबाट भएका कामहरूमा अनुचित हस्तक्षेप गर्नुलाई कानूनसम्मत मान्न सकिँदैन।
२७. निरोपित गर्नुपर्ने तेस्रो प्रश्नतर्फ विचार गर्दा, महान्यायाधिवक्ताले लिखित जवाफ पेश गर्दा निवेदन दावीको विवाद द्वन्द्वकालीन घटनासँग सम्बन्धित रहेको र त्यस्ता घटना नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ (घ) तथा उक्त संविधानको अनुसूचीमा समावेश बृहत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ ले गरेको व्यवस्थाअनुसार गठन हुने सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगबाट हेरिने विषय भएको भन्ने जिकीर लिएको पाइन्छ। राज्यमा हुने अपराध र अपराधिक घटनाबाट आम नागरिकलाई संरक्षण गरी त्यस्ता कार्यबाट पीडितलाई न्याय सुनिश्चित गर्ने र अपराधीलाई दण्ड दिने प्रमुख दायित्व कार्यपालिकाको जवाफदेहिताअन्तर्गत पर्दछ। त्यस्तो अपराधिक कार्य भएमा नेपालको वर्तमान संविधान तथा प्रचलित कानूनबमोजिम फौजदारी कसूरको अनुसन्धान तथा अभियोजनको दायित्व र जिम्मेवारी विपक्षीहरूमा रहेको हुन्छ।

२८. मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा ८ ले "Everyone has the right to an effective remedy by the competent national tribunals for acts violating the fundamental rights granted him by the constitution or by law" भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।
२९. त्यसैगरी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६ को धारा २ को उपधारा ३ ले मानव अधिकारको उल्लङ्घनको प्रभावकारी उपचारको सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गरेको पाइन्छ :
- Each State Party to the present Covenant undertakes:
- To ensure that any person whose rights or freedoms as herein recognized are violated shall have an effective remedy, notwithstanding that the violation has been committed by persons acting in an official capacity;
 - To ensure that any person claiming such a remedy shall have his right thereto determined by competent judicial, administrative or legislative authorities, or by any other competent authority provided for by the legal system of the State, and to develop the possibilities of judicial remedy;
 - To ensure that the competent authorities shall enforce such remedies when granted.
३०. मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा ८ तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६ को धारा २ को उपधारा ३ ले मानव अधिकारको उल्लङ्घनको प्रभावकारी उपचारको सुनिश्चितता गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व सिर्जना गरेको पाइन्छ। संयुक्त राष्ट्रसंघको सदस्य राष्ट्र तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध, १९६६ को पक्ष राष्ट्र भएकोले त्यस प्रकारको उपचारको सुनिश्चितता गर्नु नेपाल राज्यको दायित्व हुन आउँदछ। नेपालमा करीब १२ वर्षसम्म चलेको द्वन्द्व अन्त्यका लागि द्वन्द्वरत पक्ष र तत्कालीन नेपाल सरकारको बीचमा २०६३।८।५ मा विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको र उक्त सम्झौतालाई अन्तरिम संविधानको अनुसूचीमा समावेश गरिएको छ। विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ र संविधानको धारा ३३ (घ) ले द्वन्द्वोत्तर व्यवस्थापनका लागि उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था गरेको छ।
३१. द्वन्द्वपश्चात्को व्यवस्थापन विशेष प्रकृतिको हुन्छ। त्यसमा द्वन्द्व रोकथाम, पुनरूद्धार, पुनर्स्थापना, पीडितको संरक्षण, क्षतिपूर्ति तथा मेलमिलाप जस्ता विविध पक्षहरूमा विशेष जोड दिइन्छ। यसै तथ्यलाई मनन गरेर यस अदालतद्वारा राजेन्द्रप्रसाद ढकाल विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयसमेत (नेकाप २०६४, अङ्क २, नि.नं. ७८१७, पृष्ठ १६९) भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरण मुद्दामा बेपत्ता छानबिन सम्बन्धमा आयोग गठनका विषयमा आवश्यक निर्देशन दिइएको तथा लिलाधर भण्डारी विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयसमेत (नेकाप २०६५, अङ्क ९, नि.नं. ८०१२, पृष्ठ १०८६) भएको मुद्दामा संक्रमणकालीन न्यायका संयन्त्र निर्माणका विषयमा विपक्षी नेपाल सरकारका नाममा परमादेश जारी भएको पाइन्छ।
३२. यसरी विभिन्न मुद्दामा यस अदालतले संक्रमणकालीन न्याय प्रबन्धका लागि आदेश जारी गरेको अवस्थामेत हुँदा द्वन्द्व व्यवस्थापनका लागि भईरहेको संविधानमा उल्लेखित शान्ति सम्झौतासम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयन हुनुपर्दछ भन्ने कुरामा यस इजलासको फरक मत रहन सक्दैन। तर द्वन्द्वकालमा भएका हत्या हिंसा लगायतका मानव अधिकार उल्लङ्घनका सबै प्रकारका घटनाहरू संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनका माध्यमबाट अन्त्य हुन्छन् भन्ने होइन। द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटना र फौजदारी अपराध कसूरहरूको अनुसन्धान र अभियोजन गर्न संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाको प्रबन्ध भईनसकेको अवस्थामा नियमित फौजदारी न्यायप्रणाली स्थगन वा निष्क्रिय भएको सम्झन मिल्दैन।
३३. मुलुकलाई द्वन्द्वबाट शान्तिपूर्ण अवस्थामा रूपान्तरण गर्ने क्रममा २०६३।८।५ मा नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी माओवादीबीच विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएको र उक्त सम्झौतालाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १६६ (३) र सोसँग सम्बन्धित अनुसूचीमा समावेश भएकोमा विवाद छैन। अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ को खण्ड (घ) र विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ ले संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनका लागि उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था गरेको भए तापनि अन्तरिम

संविधान जारी भएको सात वर्ष व्यतीत भईसकदा पनि संविधानको धारा ३३ को खण्ड (ध) बमोजिम कानून निर्माण भई उक्त आयोगको गठन हुन सकेको छैन। उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठनसम्बन्धी कानूनको अभावमा उक्त आयोगको कार्यक्षेत्रभित्र के कस्ता प्रकृतिका घटना वारदात पर्ने भन्ने कुराको किटान हुन सकेको छैन। यस्तो अवस्थामा द्वन्द्वकालीन घटना र वारदातको सम्बन्धमा कानूनबमोजिम अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्नेलगायतका कार्य सम्पादन गर्न नियमित फौजदारी न्याय प्रणाली निष्क्रिय भई रहन सक्दैन। लोकतान्त्रिक मुलुकमा कानून र न्याय प्रणाली कहिल्यै सुषुप्त हुँदैनन्। कानून कहिल्यै शून्य हुँदैन। फौजदारी अपराधको सूचना प्राप्त गर्ने, कानूनबमोजिम अनुसन्धान र अभियोजन गर्नेलगायतका कार्य सम्पन्न गरी न्यायिक प्रक्रिया अगाडि बढ्दछ। नियमित फौजदारी न्याय प्रणाली स्थगन हुँदैन गतिशील भईरहन्छ।

३४. मानवीय कानून वा मानव अधिकार उल्लङ्घनका सम्बन्धमा द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर कसूरहरू रोक्ने, ती कसूरहरू दोहोरिन नदिने, पीडितहरूको सुरक्षा र आत्मविश्वासको भावना जागृत गराउने, घटनाबलीहरूको यथार्थ अभिलेख राख्ने, राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण बनाउने र कानूनी राज्यको पुनर्स्थापना गरी शान्तिबहालीमा योगदान पुऱ्याउनु नै संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाको उद्देश्य रहेको हुन्छ। संक्रमणकालीन न्याय प्रणालीमा सत्यमाथि प्रकाश पारिसकेपछि क्षमादानमा जोड दिइन्छ। विगतको आहत भविष्यमा नदोहोरियोस् र भावी सन्तति यसप्रकारका विभीषिकाबाट गुञ्जन नपरोस् भन्ने मान्यतामा कसैको दबाव र प्रभावबाट मुक्त भई पीडितले स्वतन्त्ररूपमा पीडकहरूलाई क्षमादान दिन सक्दछन्। यसमा विचारणीय कुरा के छ भने पीडकलाई क्षमादान दिने वा नदिने भन्ने कुरा द्वन्द्वका पीडित पक्षको चाहनामा भर पर्ने विषय हो। आफू विरुद्ध भएको अन्यायको उपचार खोज्न पीडित पक्ष पूर्णरूपमा सार्वभौम र स्वतन्त्र रहन्छन्। नागरिकको त्यस्तो नैसर्गिक अधिकारलाई संक्रमणकालीन न्यायप्रणालीले संकुचन वा नियन्त्रण गर्न सक्दैन।
३५. प्रचलित कानून र स्थापित न्यायिक मूल्य मान्यताका आधारमा उचित प्रक्रियाको अवलम्बन गरी पीडित पक्षले न्यायको अनुभूति गर्ने गरी फौजदारी कसूरको अनुसन्धान र अभियोजन गरिएन भने त्यस्तो समाजमा द्वन्द्वोत्तर व्यवस्थापनपश्चात् पनि दिगो शान्ति कायम हुन सक्दैन। द्वन्द्वकालका सबै पीडितहरूले रोजेको न्याय पाउनुपर्दछ। पीडितले भोग्नुपरेका सबै प्रकारका आहतहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउनुपर्दछ। यसका लागि पीडितले रोजेको न्यायप्रणालीमार्फत न्याय पाउने अवसरको सुनिश्चितता हुनुपर्दछ। यस्तो कार्यमा राज्य उदासीनरूपमा बस्न पाउँदैन। त्यसैगरी आरोपित पक्षले पनि स्वच्छ सुनुवाइको माध्यमबाट स्वतन्त्र र सक्षम न्यायिक निकायबाट आफूविरुद्धका आरोपहरूको खण्डन गर्ने र स्वच्छ सुनुवाइद्वारा न्याय प्राप्त गर्ने अवसर पाउनुपर्दछ। यस्तो न्यायिक अधिकारको सुनिश्चितताका लागि पनि द्वन्द्वकालमा भएका फौजदारी कसूर अपराध तथा गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई सामान्य फौजदारी न्याय प्रणालीको दायराभित्र ल्याउनुलाई अन्यथा भन्न मिल्दैन।
३६. उल्लेखित विवेचनासमेतका आधारमा द्वन्द्वकालका सबै फौजदारी कसूर र मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको अनुसन्धान र अभियोजनलाई विधिसम्मत प्रक्रियाबाट सुचारू गर्नुपर्ने दायित्व भएका विपक्षी महान्यायाधिवक्ताले संविधान तथा प्रचलित कानूनबमोजिमको आफ्नो कर्तव्य, दायित्व र जिम्मेवारीविपरीत हत्या वारदातका सम्बन्धमा भईरहेको अनुसन्धान तथा तहकीकातको कार्यलाई द्वन्द्वसँग जोडेर स्थगन, नियन्त्रण र निष्क्रिय गर्न मिल्ने देखिदैन। यस्ता कार्य अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ र सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९, नियमावली २०५५ र सरकारी वकीलसम्बन्धी नियमावली, २०५५ ले महान्यायाधिवक्तालाई तोकेको काम, कर्तव्य, जिम्मेवारी र अधिकारको विपरीत देखिन आउँदछ।
३७. अब निवेदकले माग गरेबमोजिमको आदेश जारी हुने नहुने सम्बन्धमा विचार गर्दा, यी निवेदकले पत्रकार डेकेन्द्रराज थापाको मिति २०६१।४।२७ मा लछिराम घर्ती र केशव खड्कासमेतका व्यक्तिले हत्या गरेको भनी निज डेकेन्द्रराज थापाकी श्रीमती लक्ष्मी थापाले मिति २०६५।५।६ मा दिएको किटानी जाहेरीबमोजिम प्रारम्भ भएको अनुसन्धान तथा तहकीकातको कार्यलाई स्थगन गर्न नेपाल राज्यका महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट भएको मिति

२०६९।०९।२६ को निर्णय र उक्त निर्णय कार्यान्वयनका लागि लेखिएको मिति २०६९।०९।२७ को पत्रको कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु, अनुसन्धान प्रक्रिया स्थगन नगर्नु नगराउनु तथा उक्त घटना वारदातको अनुसन्धान तथा अभियोजनसम्बन्धी कार्य अगाडि बढाउनु भनी परमादेश जारी गरी पाऊँ भन्नेसमेत निवेदकको माग दावी लिएको देखिन्छ।

३८. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५ को उपधारा (२) ले महान्यायाधिवक्तालाई सरकारवादी मुद्दाको अभियोजन सम्बन्धमा सुम्पेको अधिकार उक्त संविधानको धारा १३५ को उपधारा (६) बमोजिम महान्यायाधिवक्ताले मातहत सरकारी वकीललाई मिति २०६३।१०।०१ को राजपत्रमा प्रकाशित सूचनाबाट प्रत्यायोजन गरेको देखिन्छ। त्यसरी प्रत्यायोजित अधिकार फिर्ता नलिएको अवस्थामा सोप्रत्यायोजित अधिकारअन्तर्गत सम्बन्धित सरकारी वकीलले स्वच्छ र स्वतन्त्ररूपमा अनुसन्धान गरी प्राप्त तथ्य र प्रमाणको आधारमा प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने अभियोजनसम्बन्धी अधिकार स्वतन्त्ररूपले प्रयोग गर्न सक्ने कुरामा विवाद हुनसक्दैन। कानूनमा स्पष्टरूपमा व्यवस्था गरिएकोमा बाहेक अभियोजनकर्ता सरकारी वकीलको उक्त नियमित काममा महान्यायाधिवक्ता वा विभागीय प्रमुखसमेतले हस्तक्षेप गर्न नमिल्ने र गरिएमा त्यस्तो हस्तक्षेप प्रचलित संविधान तथा कानूनको भावनाप्रतिकूल हुने भनी माथि विभिन्न प्रकरणमा विवेचना गरी सकिएको छ।
३९. माथि उल्लेखित पत्रकार डेकेन्द्रराज थापालाई कानूनविपरीत हत्या गरिएको उक्त ज्यान मुद्दाका अभियुक्तहरू पक्राउ परी पक्राउ परेका अभियुक्त लछिराम घर्तीमगरसमेतलाई अदालतबाट हिरासतमा राख्न अनुमति प्राप्त भई घटनाका सम्बन्धमा अनुसन्धान तहकीकात प्रारम्भ भई रहेको अवस्थामा विपक्षी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयबाट द्वन्द्वकालको घटना भएकोले अनुसन्धान तहकीकात र अभियोजनलगायतका कार्य नगर्नु नगराउनु भनी मिति २०६९।९।२७ को निर्देशनसम्बन्धी पत्र जारी भएउपर परेको प्रस्तुत रिट निवेदनको सुनुवाइ हुँदा यस अदालतबाट विपक्षीहरूका नाममा उक्त २०६९।९।२६ को निर्णय र २०६९।९।२७ को पत्र कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी मिति २०६९।१०।०२ मा अन्तरिम आदेश जारी भएको देखिन्छ। सो अन्तरिम आदेशबमोजिम विपक्षीहरूमध्येका जिल्ला प्रहरी कार्यालय, दैलेख र जिल्ला सरकारी वकील कार्यालय, दैलेखबाट विपक्षी महान्यायाधिवक्ताको उक्त निर्देशन र पत्रअनुसार नगरी आवश्यक अनुसन्धान तथा अभियोजनसम्बन्धी कार्य जारी राखी सम्बन्धित जिल्ला अदालतमा प्रतिवादीहरूउपर मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलअन्तर्गत दावी लिई ज्यान मुद्दा दायर भईसकेको र प्रतिवादीहरू अदालतको आदेशबमोजिम पुर्पक्ष निमित्त थुनामा रहेको भनी सहन्यायाधिवक्ताले प्रस्तुत गरेको लिखित बहसनोटबाट देखिन्छ। निवेदकले अनुसन्धान र अभियोजनलगायतका प्रक्रिया अगाडि बढाउन माग गरेको घटना वारदातका सम्बन्धमा यस अदालतको अन्तरिम आदेशबाट सामान्य फौजदारी न्याय प्रणाली प्रभावी भईसकेको र उक्त मुद्दामा अनुसन्धान प्रक्रियाका सबै चरण पूरा भई अदालतमा अभियोगपत्र दायर भईसकेकोले मुद्दाको तथ्य र प्रमाणबाट ठहरेबमोजिम न्याय प्रदान कार्यले पूर्णता पाउने नै हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदनको प्रयोजन नरहेको हुँदा निवेदन मागबमोजिमको आदेश जारी गरिरहनुपर्ने अवस्था विद्यमान देखिएन। तसर्थ निवेदन मागबमोजिमको कार्य सम्पन्न भई रिट निवेदनको प्रयोजन समाप्त भइसकेको देखिदा मागबमोजिमको रिट जारी गरी रहन परेन। प्रस्तुत निवेदन खारेज हुने ठहरेछ। प्रस्तुत रिट निवेदनको दायरीको लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार गरी बुझाई दिनु।

उक्त रायमा सहमत छु।

न्या. ज्ञानेन्द्रबहादुर कार्की

इजलास अधिकृत: भद्रकाली पोखरेल

इति संवत् २०७० साल चैत १९ गते रोज ४ शुभम्

१७. ओमप्रकाश अर्याल वि. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसमेत,

नेकाप, २०७० निर्णय नं. ९०२९ अंक ७

सर्वोच्च अदालत

विशेष इजलास

सम्माननीय प्रधान न्यायाधीश श्री खिलराज रेग्मी

माननीय न्यायाधीश श्री रामकुमार प्रसाद शाह

माननीय न्यायाधीश श्री गिरीश चन्द्र लाल

आदेश मिति: २०६९।११।२३।४

रिट नं. ०६८-WS-००६३

विषय:- उत्प्रेषणसमेत।

निवेदक: जि.गुल्मी, अमरपुर गा.वि.स.वडा नं. ४ घर भई सर्वोच्च अदालत बार एशोसिएशन कार्य समितिको सदस्य अधिवक्ता ओमप्रकाश अर्यालसमेत।

विरुद्ध

विपक्षी: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवनसमेत।

आदेश

न्या.गिरीश चन्द्र लाल : नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०७ को उपधारा (१) र (२) अन्तर्गत यस अदालतमा दर्ता भई पेश भएको प्रस्तुत रिट निवेदनको तथ्य एवं आदेश यसप्रकार छ:-

हामी निवेदकहरू राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सक्षमता, स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको लागि अध्ययन, अनुसन्धान र वकालत गर्दै आएका नेपाली नागरिक हौं। हाल मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ लाई खारेज गर्दै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ मिति २०६८।१०।६ देखि लागू भएको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले परिकल्पना गरेबमोजिम मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण, प्रवर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले संवैधानिक हैसियत प्रदान गरेको पनि छ। स्थापना कालमा ऐनद्वारा सिर्जित संस्था भए पनि आयोगले मानव अधिकारको संरक्षणको लागि महत्त्वपूर्ण अधिकारहरू पाएको थियो। त्यसैले २०५३ सालको पुरानो ऐन खारेज गरी नयाँ राष्ट्रिय मानव अधिकार ऐन, २०६८ जारी हुँदा पूर्ववर्ती ऐनको भन्दा आयोगलाई अझ व्यापक अधिकार र स्वतन्त्रता प्रदान गरिन्छ, भन्ने स्वाभाविक अपेक्षा रहेको थियो। तर राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ मा भएका कतिपय प्रावधानहरू २०५३ सालको ऐनले दिएको अधिकारभन्दा ठीक विपरीत रहेका हुनाले सो ऐन आयोगको अधिकारक्षेत्रलाई कटौती गरी आयोगलाई अझ सङ्कुचित बनाउने गरी जारी भएको देखिन्छ। त्यसैले, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ का देहायका व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को प्रावधान, मानव अधिकार आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्ततासम्बन्धी पेरिस सिद्धान्त, १९९३ तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून एवं मूल्य मान्यताको विपरीत भई बदरभागी हुँदा उक्त व्यवस्थाहरू उत्प्रेषणको आदेशद्वारा बदर गरिपाउन प्रस्तुत रिट निवेदन दिएका छौं।

क. दफा १० को उपदफा (५) मा «मानव अधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा सो भए गरेको, कुनै व्यक्ति कसैको नियन्त्रणमा रहेकोमा सो नियन्त्रणबाट छुटेको वा त्यस्तो व्यक्ति सार्वजनिक भएको मितिले ६ महिनाभित्र आयोगमा उजूरी गरिसक्नु पर्नेछ» भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। यो व्यवस्थाले मानव अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्ने तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने आयोगको सक्षमतालाई प्रतिकूल असर पुऱ्याएको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३१ को उपधारा (१) ले सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीश पदबाट सेवा निवृत्त व्यक्ति वा मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन वा समाज सेवामा क्रियाशील रही विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका व्यक्तिहरूमध्येबाट मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष नियुक्त हुने व्यवस्था गरी मानव अधिकार आयोगलाई

एक स्वतन्त्र, सक्षम र प्रभावकारी निकायको रूपमा स्थापना गर्ने परिकल्पना गरेको छ। तर हाल जारी गरिएको ऐनको दफा १० को उपदफा (५) ले आयोगलाई प्रभावहीन संस्था बनाउन खोजेको छ। संविधानको धारा १३२ को उपधारा (१) र (२) मा उल्लिखित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम, कर्तव्य अधिकारमा ऐनको दफा १० को उपदफा (५) को हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्थाले प्रत्यक्ष रूपमा कटौती गरेको छ। मानव अधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा सो भए गरेको, कुनै व्यक्ति कसैको नियन्त्रणमा रहेकोमा सो नियन्त्रणबाट छुटेको वा त्यस्तो व्यक्ति सार्वजनिक भएको मितिले ६ महिनाभित्र आयोगमा उजुरी गर्न नसकेमा त्यस्तो मानव अधिकार उल्लङ्घनको कसुरले उन्मुक्ति पाउने देखिन्छ। यो व्यवस्था राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सक्षमतासम्बन्धी पेरिस सिद्धान्तसमेतको विपरीत छ। यसबाट मानव अधिकार उल्लङ्घनका पीडितले उपचार पाउने अधिकारलाई निषेध गरी पीडकलाई उन्मुक्ति दिने कार्य हुन गएको छ जो संविधानको धारा १२ को उपधारा (१) को सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने हक तथा धारा १३ को उपधारा (१) को मौलिक हकसमेतको विपरीत छ। तसर्थ उक्त दफा १२ को उपदफा (२) को हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्था संविधानको धारा १०७ को उपधारा (१) बमोजिम प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर घोषित गरी पाउँ। साथै हाल उक्त दफा १० को उपदफा (५) कार्यान्वयनमा नल्याउनु भनी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको नाउँमा अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरी पाउँ।

ख. ऐनको दफा १६ को उपदफा (४) मा «यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि मानव अधिकारको उल्लङ्घन भएको सम्बन्धमा पीडित व्यक्तिले अन्य प्रचलित कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाएको वा क्षतिपूर्तिका लागि कारवाही अगाडि बढाएको भएमा आयोगले क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा कुनै निर्णय गर्ने छैन» भन्ने व्यवस्था रहेको छ। यो व्यवस्थाले मानव अधिकार आयोगलाई मानव अधिकार उल्लङ्घनबाट पीडित बनेका व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति दिने कार्यबाट वञ्चित गरेको छ। क्षतिपूर्तिबारे अन्यत्र कारवाही चलेको अवस्थामा आयोगले क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्ने नगर्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्न स्वविवेकीय अधिकारसम्म पनि दिएको छैन। यो व्यवस्था पेरिस सिद्धान्त र संविधानको धारा १३२ को उपधारा (१) को व्यवस्थाविपरीत छ। तसर्थ दफा १६ को उपदफा (४) को व्यवस्था अमान्य र बदर घोषित गरी पाउँ। पीडितलाई रकममा दिइने क्षतिपूर्ति मात्रले उपचारको प्रत्याभूति नहुने हुँदा परिपूरण नै उपलब्ध गराउन यसै ऐनमा आवश्यक कानूनी व्यवस्था मिलाउनु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेशसमेत जारी गरी पाउँ। साथै दफा १६ को उपदफा (४) को व्यवस्था तत्काल कार्यान्वयन नगर्नु भनी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको नाममा अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरी पाउँ।

ग. दफा १७ को उपदफा (१०) मा «यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि आयोगबाट संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) बमोजिम सिफारिश भई आएको विषयका सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताले प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउन नमिल्ने भनी निर्णय गरेमा सोको कारण खुलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले आयोगलाई जानकारी दिनुपर्नेछ» भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। यो व्यवस्था आयोगको सक्षमतासम्बन्धी पेरिस सिद्धान्तको विपरीत छ। किनभने आयोगले निष्पक्ष, स्वतन्त्र र विश्वसनीय रूपमा छानबिन तथा अनुसन्धान गरी मानव अधिकार उल्लङ्घनको दोषी पत्ता लगाई अभियोजनका लागि सिफारिश गरी पठाएकोमा त्यस्तो सिफारिश महान्यायाधिवक्ताले कार्यान्वयन नगरे पनि हुने अर्थात् दोषीविरुद्ध मुद्दा नचलाए पनि हुने गरी महान्यायाधिवक्तालाई अधिकार दिएको छ। यसरी आयोगको सिफारिश कार्यान्वयनलाई ऐच्छिक बनाउने कुरा संविधानले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई सुम्पिएको जिम्मेवारी, हैसियत, काम, कर्तव्यलगायतका व्यवस्थाको प्रतिकूल छ। यस्तो व्यवस्थाले पीडितको न्याय पाउने हकलाई निस्तेज पार्छ। यसले मानव अधिकारको उल्लङ्घनकर्तालाई न्यायको कठघरामा ल्याउनेसम्मको दायित्वलाई कमजोर बनाएको छ। अन्ततः यो व्यवस्थाले आयोगको सिफारिशहरू सरकारको स्वेच्छामा सीमित भई निष्प्रभावी बनेका छन्। संविधानतः महान्यायाधिवक्ता सरकारको कानूनी सल्लाहकार र प्रधानमन्त्रीको इच्छामा भर पर्ने पद हो। त्यस्तो व्यक्तिले सरकारका विरुद्ध मानव अधिकार आयोगले गरेका सिफारिशबमोजिम मुद्दा चलाउने सक्दैन।

तसर्थ दफा १७ को उपदफा (१०) को व्यवस्था संविधानको धारा १०७ को उपधारा (१) बमोजिम प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर घोषित गरी पाउँ। साथै उक्त व्यवस्था हाल कार्यान्वयनमा नल्याउनु भनी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयका नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरी पाउँ।

- घ. ऐनको दफा २० को उपदफा (३) मा “कुनै विदेशी संघ वा संस्थाले नेपालभित्र मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनसम्बन्धी कुनै कार्यक्रम सञ्चालन गर्न चाहेमा तोकिएबमोजिम आयोगको सहमति लिनु पर्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। यो व्यवस्थाले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई कमजोर बनाएको छ। किनभने यो व्यवस्थाअनुसार विदेशी संस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको नियमन आयोगले गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यस्तो कार्य नेपाल सरकारको मातहतमा रहेको समाज कल्याण परिषद्ले गर्ने हो। यो व्यवस्था पनि पेरिस सिद्धान्तसँग बाझिएको छ। उक्त सिद्धान्तले राष्ट्रिय संस्थासँग मानव अधिकार प्रबर्द्धन र संरक्षण गर्ने सक्षमता हुनुपर्दछ भनेको छ। आफूसँग सहकार्य गर्ने संस्थाको नियमन मानव अधिकार आयोगले गर्न मिल्दैन। यस्तो व्यवस्थाले आयोगलाई सरकार अधीनस्थ निकायको रूपमा स्थापित गराउँदछ। यो व्यवस्था आयोगले नागरिक समाजसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने भन्ने संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (घ) को व्यवस्था विपरीत छ। तसर्थ दफा २० को उपदफा (३) संविधानको धारा १०७ को उपधारा (१) बमोजिम प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर घोषित गरी पाउँ। साथै सो कानूनी व्यवस्था हाल कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका नाममा अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरी पाउँ।
- ङ. ऐनको दफा २५ मा “अध्यक्ष तथा सदस्यको पारिश्रमिक र सुविधा क्रमशः संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरूको पारिश्रमिक, सेवाका शर्त र सुविधासम्बन्धी प्रचलित कानूनबमोजिम प्रमुख पदाधिकारी र पदाधिकारीकोसरह हुनेछ। तर यो ऐन प्रारम्भ हुँदाका बखत कायम रहेका पदाधिकारीहरूले उपभोग गरिरहेको पारिश्रमिक तथा सुविधा लिन यस दफाले बाधा पर्ने छैन” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। पूर्ववर्ती मानव अधिकार ऐन, २०५३ को दफा ७ ले आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको पारिश्रमिक र सुविधा सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशले पाउने पारिश्रमिक र सुविधाभन्दा कम नहुने व्यवस्था गरेको थियो। २०५३ सालमै प्राप्त भई उपयोग गर्दै आएको सुविधा हाल आएर विधायिकाले खोस्न मिल्ने होइन। यसले आयोगको पदाधिकारीको मर्यादाक्रम घटाउँदछ। आयोगको पदाधिकारीको मर्यादाक्रम घटाउँदा त्यसको असर मानव अधिकार उल्लङ्घन उपर आवाज उठाउने आयोगको भूमिकामासमेत पर्दछ। यस्तो व्यवस्था मानव अधिकार आयोगको सक्षमतासम्बन्धी पेरिस सिद्धान्तको विपरीत हुन्छ। सर्वोच्च अदालतको प्रधान न्यायाधीश वा न्यायाधीश भइसकेको व्यक्ति मानव अधिकार आयोगको अध्यक्षमा नियुक्त हुने संविधानको व्यवस्था छ, तर तलव सुविधा चाँहि सो अनुकूल नराखे गर्दा अन्ततः आयोगको अध्यक्षमा पूर्व प्रधानन्यायाधीश वा न्यायाधीशले जान नचाहने अवस्था सिर्जना हुन गएको छ। सो कानूनी व्यवस्था आयोगको बारेमा संविधानको धारा १३१ को उपधारा (१) ले गरेको संवैधानिक भावनाको बर्खिलाप छ। तसर्थ ऐनको दफा २५ अमान्य र बदर घोषित गरी पाउँ। साथै संविधानको धारा १३१ को उपधारा (१) को भावनाअनुकूल हुने गरी र पूर्ववर्ती मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ ले प्रदान गरिआएको सुविधा यथावत् कायम गर्न गराउन आवश्यक व्यवस्था गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेश जारी गरी पाउँ।
- च. ऐनको दफा २० मा संघ संस्थासँग सम्पर्क र सम्बन्ध कायम गर्न सक्ने शीर्षकअन्तर्गत उपदफा (१) मा “आयोगले संविधान र यस ऐन तथा प्रचलित कानूनबमोजिम आफ्नो जिम्मेवारी प्रभावकारी रूपमा बहन गर्नको लागि मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थासँग आवश्यक सम्पर्क र सम्बन्ध राखी सहयोग आदान प्रदान गर्ने सम्झौता गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था छ भने उपदफा (२) मा “उपदफा (१) बमोजिमको सम्झौतामा आर्थिक विषय समावेश भएको भए आयोगले त्यस्तो सम्झौताका सम्बन्धमा अर्थ मन्त्रालयको स्वीकृति लिनु पर्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। पूर्ववर्ती मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ ले आयोगको कार्य सम्पादन गर्न

आवश्यक पर्ने स्रोत साधन आयोगले विभिन्न निकायबाट अनुदानको रूपमा प्राप्त गर्न सक्ने, आर्थिक सहायता लिन सक्ने, आयोगले प्राप्त गरेको सहायताको खर्च दाता र आयोगको बीचमा भएको शर्तबमोजिम हुने, आर्थिक व्यवस्थापनसम्बन्धी अन्य व्यवस्था आयोगले बनाएको नियममा तोकिएबमोजिम हुने व्यवस्था गरेको थियो। तर उपर्युक्त दफा २० को उपदफा (२) ले आयोगको आर्थिक स्वायत्ततामा कटौती गरी आयोगलाई अर्थ मन्त्रालयको अधीनस्थ पारेको छ। यस्तो व्यवस्थाले आयोग र दाताबीच सम्झौता गर्न पनि अर्थ मन्त्रालयकै सहमती लिनु पर्ने बाध्यता सिर्जना भएको छ। आयोगले आफ्ना गतिविधि स्वतन्त्र रूपमा सञ्चालन गर्न आर्थिक स्वायत्तता पूर्वशर्त नै हो। तर दफा २० को उपदफा (२) यसको विपरीत रहेको हुँदा यो व्यवस्थासमेत प्रारम्भदेखि नै अमान्य र बदर घोषित गरी पाउँ। साथै आयोगको वित्तीय स्वतन्त्रता र स्वायत्तताप्रतिकूलको सो दफा २० को उपदफा (२) को कानूनी प्रावधान हाल कार्यान्वयन नगर्नु नगराउनु भनी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको नाउँमा अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरी पाउँ।

- छ. ऐनको दफा २६ को उपदफा (२) मा “आयोगले आवश्यकताअनुसार अर्थ मन्त्रालयको परामर्शमा क्षेत्रीय कार्यालय, उपक्षेत्रीय वा सम्पर्क कार्यालय खोल्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। त्यस्तै दफा २७ मा “आयोगको संगठन संरचना र दरबन्दीको स्वीकृति आयोगको सिफारिशमा नेपाल सरकारले गर्नेछ” भन्ने व्यवस्था छ। पूर्ववर्ती मानव अधिकार ऐन, २०५३ को दफा १६ ले आयोगले आवश्यकताअनुसार नेपालको विभिन्न क्षेत्रहरूमा शाखा कार्यालयहरू खोल्न सक्ने व्यवस्था गरेको थियो। तर वर्तमान ऐनको उक्त व्यवस्थाहरूले आयोगको यो स्वतन्त्रतालाई खोसेको छ। आयोगलाई सरकारले नियन्त्रण गरेको छ। यसरी सरकारको नियन्त्रणमा रहेको आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा जेनेभा महासन्धिहरूको साझा धारा ३ तथा बालअधिकार महासन्धि, १९८९ र बालसैन्य प्रयोग विरुद्धको स्वेच्छिक प्रोटोकल, २००० बमोजिमको मानवीय कानूनबमोजिमका मानव अधिकारको सम्मानमा द्वन्द्वरत पक्षहरूको भूमिका अनुगमन गर्ने सक्तैन। संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) बमोजिम आयोगलाई प्राप्त भएको मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने सक्षमता नै यो कानूनी प्रावधानले खोसेको छ। तसर्थ, दफा २६ को उपदफा (२) मा रहेको अर्थ मन्त्रालयको परामर्शमा भन्ने वाक्यांश र दफा २७ मा रहेको ..को सिफारिशमा नेपाल सरकार भन्ने वाक्यांश अमान्य र बदर घोषित गरी पाउँ। साथै उक्त वाक्यांशहरू हाल कार्यान्वयन नगर्नु भनी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको नाममा अन्तरिम आदेश जारी गरी पाउँ।
- ज. ऐनको दफा २८ को उपदफा (२) मा “सचिवको नियुक्ति आयोगको सिफारिशमा नेपाल सरकारले गर्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। पूर्ववर्ती ऐनमा सचिवको नियुक्ति आयोगको सिफारिशमा राष्ट्रप्रमुखबाट हुने व्यवस्था थियो। राजतन्त्र उन्मूलन भई गणतन्त्र स्थापना भएपछि राष्ट्रप्रमुखको व्यवस्था नभएको अवधिमा सचिवको नियुक्ति गर्ने अख्तियारी मन्त्रपरिषद्लाई प्रदान गरिएको थियो। तर हाल राष्ट्र प्रमुखमा राष्ट्रपतिको व्यवस्था भइसकेको अवस्थामा हालको ऐनको उक्त दफा २८ को उपदफा (२) ले सचिव नियुक्ति गर्ने अख्तियारी नेपाल सरकारलाई सुम्पिएको मिलेको छैन। यो व्यवस्था मानव अधिकार आयोगको स्वायत्तता र सक्षमतासम्बन्धी पेरिस सिद्धान्त प्रतिकूल छ। किनभने नेपाल सरकारबाट नियुक्त हुने सचिवले नेपाल सरकारका निकाय वा पदाधिकारीहरूबाटै मानव अधिकार उल्लङ्घन भएका घटनामा निष्पक्ष रूपमा काम गर्ने सक्तैन। अतः यो व्यवस्था संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को व्यवस्थासँग बाझिएको छ। तसर्थ दफा २८ को उपदफा (२) मा प्रयुक्त ... को सिफारिशमा नेपाल सरकार भन्ने वाक्यांश अमान्य र बदर गरी पाउँ। साथै सो वाक्यांशको व्यवस्था अनुसार विपक्षी आयोगको दरबन्दीमा सरकारी कर्मचारी नपठाउनु र आयोगको कर्मचारीको रूपमा काममा पनि लगाउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरी पाउँ।

झ. ऐनको दफा २९मा “आयोगले राज्यको निशाना छापका अतिरिक्त आयोगको छुट्टै प्रतीकचिन्ह प्रयोगमा ल्याउन सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। पूर्ववर्ती ऐनको दफा ३(६) ले आयोगको आफ्नो छुट्टै छाप हुने व्यवस्था गरेको थियो। खासगरी द्वन्द्वको बेला राज्यको निशाना छाप प्रयोग गर्ने आयोगले द्वन्द्वरत पक्षको विश्वास जित्न सक्तैन। फलस्वरूप द्वन्द्वको अवस्थामा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको निष्पक्ष छानबीन गर्ने सक्षमता नै समाप्त हुन्छ। त्यसैले ऐनको दफा २९ मा रहेको राज्यको निशाना छापको अतिरिक्त भन्ने वाक्यांशलाई अमान्य र बदर घोषित गरी पाउँ। सो वाक्यांश हाल कार्यान्वयन नगर्नु र आफ्नो परम्परागत छाप र प्रतीकचिन्ह मात्र प्रयोग गर्नु भनी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको नाउँमा अन्तरिम आदेशसमेत जारी गरी पाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको मिति २०६८।१२।१९ को रिट निवेदन।

यसमा के कसो भएको हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी हुन नपर्ने हो ? बाटाका म्यादबाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेश गर्नु भनी विपक्षीहरूलाई सूचना पठाउनु। साथै निवेदकले उठाएको विषयवस्तुलाई विचार गर्दा प्रस्तुत विषय गम्भीर सार्वजनिक सरोकारको भई पूर्ण प्राथमिकतासाथ निर्णय गर्नुपर्ने विषय देखिएकोले मिति २०६९।१।२१ का दिन अन्तिम सुनुवाईको लागि पेश गर्नु भन्ने मिति २०६८।१२।२२ को यस अदालतको आदेश।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३१, १३२ र १३३ को अधीनमा रहेर नै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ निर्माण भएको हो। ऐनको दफा ४ (२) मा मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धनमा आयोग स्वतन्त्र र स्वायत्त रहने छ भन्ने प्रत्याभूति गरिएको हुँदा निवेदकको दावी यथार्थपरक छैन। दफा १० (५) मा निश्चित अवधिभित्र उजुरी दिनु पर्ने गरी भएको व्यवस्था र दफा १६ (४) मा पीडित व्यक्तिले दोहोरो क्षतिपूर्ति दावी नगरोस् भन्ने उद्देश्यले गरिएको व्यवस्थाबाट आयोगको स्वायत्ततामा कुनै असर पुग्दैन। यी व्यवस्थाहरू संविधानसँग बाझिएका पनि छैनन्। संविधानबमोजिमको निकाय भएको हुँदा आयोगले पनि अन्य संवैधानिक निकायसहरूसँगै केही संवैधानिक र कानूनी औपचारिकताहरू बहन गर्नुपर्ने कुरा स्वाभाविक मान्नु पर्दछ। आयोगलाई सरकारको समानान्तर संस्थाको रूपमा स्थापना गर्न सकिँदैन। दफा २५ लाई संविधानको धारा १३१ को उपधारा (७) सँग राखी हेर्दा सो उपधारामा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष र सदस्यको पारिश्रमिक र सेवाका शर्त कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम हुनेछ भनिएको हुँदा उक्त दफा २५ लाई संविधानको धारा १३१ (७) विपरीत मान्न सकिँदैन। सार्वजनिक पद धारण गरेका पदाधिकारीहरू कार्यरत रहने र जनताको करबाट उठेको रकम खर्च हुने निकाय भएकोले व्यवस्थापिका संसदले निर्माण गरेको विद्यमान कानूनको दायराभित्र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग पनि रहनैपर्दछ। ऐनको दफा २६, २७, २८ (२) र २९ लाई यसै सन्दर्भबाट हेर्नु आवश्यक छ। दावी लिँदा कुनै कानून असंवैधानिक ठहर्दैन। तसर्थ प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरी पाउँ भन्नेसमेत व्यहोराको व्यवस्थापिका संसद सचिवालयको मिति २०६९।१।३ को लिखित जवाफ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १० (५) मा भएको हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्थालाई असंवैधानिक भन्न मिल्दैन। हदम्यादको विषय विधायिकी कानूनद्वारा निर्धारण हुने कुरामा विवाद छैन। मानव अधिकार उल्लङ्घनको विषयमा कसुर कायम गरी कारवाही गर्ने वा नगर्ने प्रयोजनका लागि दफा १० (५) मा हदम्यादको व्यवस्था गरिएको नभई ऐनको परिधिभित्र रही मानव अधिकार आयोगले उजुरी ग्रहण गर्ने, त्यसमा छानबीन र अनुसन्धान गर्ने, पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने र सम्बन्धित निकायलाई सिफारिश गर्ने प्रयोजनको लागि सम्म सो हदम्यादको व्यवस्था भएको हो। यस्तो सिफारिशबमोजिम कसुर कायम गरी कारवाही गर्ने सम्बन्धमा अन्य प्रचलित कानूनसमेत लागू हुने भन्ने दफा ३४ मा व्यवस्था भएकै पनि छ। त्यसैले ६ महिनाभित्र उजुरी दिनु पर्ने व्यवस्थाले मानव अधिकार आयोगको अधिकारक्षेत्र, स्वतन्त्रता, स्वायत्तता तथा सक्षमतामाथि कुनै प्रतिकूल असर गर्दैन। अतः दफा १० (५) लाई अमान्य वा बदर घोषित गर्नु पर्ने कुनै आधार र कारण छैन। साथै दफा १६ (४) को व्यवस्था एउटै विषयमा एकै व्यक्तिले दोहोरो क्षतिपूर्ति प्राप्त नगरोस् भन्ने उद्देश्यबाट गरिएको हो। कुनै निकायमा क्षतिपूर्तिको लागि निवेदन वा मुद्दा दिई कारवाही भइरहेको विषयमा सोही निकायबाट निर्णय हुनुपर्ने हुँदा त्यस्तो विषयमा आयोगले समानान्तर कारवाही गर्नु नपरोस् भन्ने उद्देश्यले उक्त व्यवस्था भएको देखिन्छ। तसर्थ उक्त व्यवस्थाले आयोगको

अधिकार क्षेत्रमाथि कुनै प्रतिकूल असर पाउँदैन। ऐनको दफा १७ (१०) मा भएको व्यवस्थासमेत संविधानको धारा १३२ (२) विपरीत छैन। नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ भन्ने धारा १३५ (२) को व्यवस्था छ। मानव अधिकारको उल्लङ्घनसम्बन्धी आरोपमा मानव अधिकार आयोगलाई आफैँ अभियोग दायर गर्ने गरी संविधानले स्पष्ट रूपमा कुनै अधिकार दिएको नै छैन। मानव अधिकार आयोगले मुद्दा चलाउन आवश्यक देखेमा संविधानको धारा १३२ (२) (ग) बमोजिम सिफारिशसम्म गर्ने हो। यसबाट मानव अधिकार उल्लङ्घनको कसूरमा पनि प्रचलित कानूनबमोजिम नै मुद्दा चल्ने भन्ने देखिन्छ। नेपाल सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दाको सन्दर्भमा मुद्दा चलाउने कार्य सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को व्यवस्थाअनुसार महान्यायाधिवक्ता र सो मातहतका सरकारी कार्यालयबाट नै हुने गर्दछ। अनुसन्धान र छानबीनबाट सङ्कलित प्रमाण तथा प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चल्ने वा नचल्ने कुराको निर्णय गर्ने अधिकार संविधानले नै एकलौटी रूपमा महान्यायाधिवक्तालाई दिएको हुँदा महान्यायाधिवक्ताले मानव अधिकार आयोगको सिफारिशबमोजिम मानव अधिकार उल्लङ्घनको विषयमा मुद्दा चलाउनको लागि पर्याप्त आधार प्रमाण नदेखेमा मुद्दा नचलाउन पनि सक्ने नै हुन्छ। यसबाट मानव अधिकार आयोगको अधिकारमा कटौती हुने वा अड्डुश लाग्ने भनी अर्थ गर्नु संविधानको भावनाअनुकूल हुँदैन। ऐनको दफा २० (२) को व्यवस्थालेसमेत मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थासँग आवश्यक सम्पर्क र सम्बन्ध राखी सहयोग आदान प्रदान गर्ने सम्झौता गर्न सक्दछ। यो व्यवस्था पेरिस सिद्धान्तमा आधारित छ। आयोग पनि राज्यको एउटा संयन्त्र भएकोले यसले राज्यको जानकारीबिना नै जुनसुकै संघ संस्थासँग आर्थिक सम्झौता गर्दै जाने भन्ने हुँदैन। उपदफा (२) को प्रावधान निषेधात्मक नभई केवल नियमनकारी मात्र भएकोले पनि यो व्यवस्था बदर भागी छैन। ऐनको दफा २० (३) को व्यवस्थाले आयोगको गरिमालाई अझ बढाएको छ। यो व्यवस्थाअनुसार मानव अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धनको क्षेत्रमा केन्द्रित निकायको रूपमा रहेको छ। त्यसैले मानव अधिकारसँग सम्बन्धित संघ संस्थाका काम कारवाहीहरूलाई आयोगले नै स्वतन्त्रपूर्वक नियमन गर्न सकोस् भनेर उक्त व्यवस्था गरिएको हो। दफा २५ को व्यवस्था पनि आवश्यक र सामयिक छ। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३१ मा आयोग गठनसम्बन्धी व्यवस्था भई पहिलो पटक आयोगले संवैधानिक हैसियत प्राप्त गरेको हो। अन्य संवैधानिक अङ्गसह आयोगको पनि समान हैसियत छ। यदि पारिश्रमिक र सेवा सुविधाचाँहि अन्य आयोगका पदाधिकारीभन्दा मानव अधिकार आयोगका पदाधिकारीको फरक हुनुपर्दछ भन्ने संविधानको मनसाय रहेको भए संविधानमा नै सो कुरा उल्लेख हुने थियो। तर आयोग पदाधिकारीको सेवा सुविधा कानूनद्वारा निर्धारण भएबमोजिम हुनेछ भन्ने संवैधानिक प्रावधान रहेको हुँदा अन्य संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरूसह मानव अधिकार आयोगका पदाधिकारीको सेवा सुविधाको व्यवस्था गर्ने ऐनको दफा २५ को प्रावधान पनि संविधानविपरीत मात्र सकिँदैन। तत्कालीन मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ अन्तर्गत नियुक्त भएका पदाधिकारीको हकमा खाइपाई आएको पारिश्रमिक नघट्ने गरी दफा २५ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले बोलिरहेको पनि छ। तसर्थ दफा २५ को व्यवस्था राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ लागू भएपछि आयोगमा नियुक्ति हुने पदाधिकारीहरूको हकमा आकर्षित हुने व्यवस्था हो। साथै आयोगका पदाधिकारीहरूको पारिश्रमिक सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशकोसह हुने भनी व्यवस्था गर्ने तत्काल प्रचलित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ को दफा ३, ४, ५, ६ र ७ लाई गणतन्त्र सुदृढीकरण तथा केही नेपाल कानून संशोधन गर्ने ऐन, २०६६ द्वारा २०६६।२।५ मा नै खारेज गरिसकेको अवस्था छ। तसर्थ, हालको ऐनको दफा २५ लाई असंवैधानिक मान्न सकिँदैन। ऐनको दफा २६ (२) को व्यवस्थाले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्वतन्त्रता समाप्त भयो भन्नु कपोलकल्पित कुरा हो। अर्थ मन्त्रालयको परामर्श लिनुपर्छ भन्नुको तात्पर्य आयोगलाई कमजोर बनाउने भन्ने नभई आर्थिक विषयमा राज्यकोषबाट व्यहोर्नु पर्ने दायित्वका सम्बन्धमा राज्यले न्यूनतम जानकारी राख्नुपर्दछ भन्नेसम्म हो। सो व्यवस्थाले आयोगको संगठन विस्तारलाई कुनै प्रतिकूल असर पर्ने अवस्था पनि छैन। त्यस्तै दफा २७ बमोजिम आयोगको संगठन संरचना र दरबन्दीको स्वीकृति आयोगको सिफारिशमा नेपाल सरकारले गर्ने भन्ने छ। राज्यकोषबाट व्ययभार हुने राज्यका निकायहरूमा संगठन संरचना र दरबन्दी सिर्जना गर्दा त्यसको प्रभाव अर्थ व्यवस्थामा पनि स्वतः पर्ने नै हुँदा आयोगको संगठन र दरबन्दीका विषयमा आयोगकै परामर्शमा नेपाल सरकारले स्वीकृतिसम्म

गर्ने हो। यसै कुरालाई व्यवस्थित गर्नको लागि मात्र दफा २७ को व्यवस्था गरिएको छ। त्यस्तै आयोगले राज्यको निशाना छाप प्रयोग गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई पनि आयोगको स्वतन्त्रताको विपरीत मान्न मिल्दैन। आयोग राज्यको समानान्तर निकाय नभई राज्यको अङ्ग नै हो। त्यसैले राज्यको निशाना छाप प्रयोग गर्नु पर्ने भन्ने ऐनको व्यवस्थाले आयोगलाई सरकारको पराधीन बनाउने भन्ने अर्थ गर्न मिल्दैन। अन्य संवैधानिक निकायले पनि राज्यकै निशाना छाप प्रयोग गर्नु पर्दछ। त्यसैले यो व्यवस्थालाई चुनौति दिनुको कुनै अर्थ देखिँदैन। अतः मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ का माथि उल्लिखित व्यवस्थाहरू संविधानको प्रावधान र भावना, पेरिस सिद्धान्त, १९९३ तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको मान्यतासँग प्रतिकूल नभएको हुँदा प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज हुनुपर्दछ भन्ने प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद् कार्यालयको लिखित जवाफ।

नियमबमोजिम पेशी सूचीमा चढी निर्णयार्थ पेश भएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकको तर्फबाट निवेदक अधिवक्ताहरू ओमप्रकाश अर्याल र पुनदेवी महर्जन तथा निजहरूको तर्फबाट उपस्थित विद्वान अधिवक्ताहरू टीकाराम भट्टराई, राजुप्रसाद चापागाई, डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली, दीनमणि पोखरेल, दिनेश त्रिपाठी, रविराज भण्डारी, आर्या श्रेष्ठ र बाबुराम दाहालसमेतले बहस गर्नुका साथै बहस नोटसमेत पेश गर्नु भयो। निजहरूले गर्नुभएको बहसको सारसंक्षेप यस प्रकार छः-

मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १० को उपदफा (५) को हदम्यादको व्यवस्थाले मानव अधिकार उल्लङ्घनको घटनालाई ६ महिनाभित्र उजुरी नगरे उन्मुक्ति हुने अवस्था सिर्जना गरेको छ। यस्तो कानूनी व्यवस्थाले द्वन्द्वकालका मानव अधिकार उल्लङ्घनको कार्यलाई उन्मुक्ति दिएको छ। मानव अधिकारको उल्लङ्घन विरुद्ध उजुर गर्न हदम्यादको व्यवस्था गर्नु संविधानको धारा १३२ (२) को विपरीत हुन्छ। यस्तो व्यवस्था Paris principles, १९९३ समेतको भावनाविपरीत छ। त्यस्तै दफा १६ को उपदफा (४) को व्यवस्थाले मानव अधिकार उल्लङ्घनबाट पीडित व्यक्तिले अन्य निकायमा क्षतिपूर्तिको कारवाही चलाएको भन्ने आधारमा मानव अधिकार आयोगले सोबारेमा कुनै निर्णय गर्न सक्ने छैन भनी क्षतिपूर्ति भराउने कुरामा आयोगलाई सीमित तुल्याएको छ। अन्यत्र निकायमा कारवाही चलाएको मात्र कारणले पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउनबाट आयोगलाई वञ्चित गर्नु संविधानको धारा १३२ (१) बमोजिम आयोगलाई प्राप्त अधिकारमा अवरोध गर्नु हो। सो व्यवस्था सो धारा १३२ (२) को (घ) सँग प्रत्यक्ष बाझिएको छ। दफा १७ को उपदफा (१०) मा मानव अधिकार उल्लङ्घन गरेको विषयमा आयोगबाट अनुसन्धान भई संविधानको धारा १३२ (२) को (ग) बमोजिम मुद्दा चलाउन सिफारिश भई आएमा सो विषयमा मुद्दा चलाउन नमिल्ने भएमा महान्यायाधिवक्ताले कारण खुलाई आयोगलाई जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यो व्यवस्थाले मानव अधिकार उल्लङ्घनको कसुरमा मुद्दा चलाउनै नपर्ने अवस्था सिर्जना गरिदिएको छ। किनभने महान्यायाधिवक्ता सरकारको नियन्त्रणमा रहने व्यक्ति हो। मानव अधिकारको उल्लङ्घनमा सरकारी पदाधिकारी र निकाय संलग्न हुने हुँदा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई खुल्ला रूपमा दिने व्यवस्थाले मानव अधिकार आयोगलाई प्रकारान्तरले सरकारको अधीनस्थ बनाउँदछ। त्यसैगरी ऐनको दफा २० को उपदफा (२) र (३) मा क्रमशः आर्थिक विषयमा आयोगले अर्थ मन्त्रालयको सहमति लिनुपर्ने र विदेशी संघ संस्थाले मानव अधिकारसम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा आयोगको सहमति लिनुपर्ने भनी गरिएको व्यवस्थाले आयोगको स्वतन्त्रतामा प्रतिकूल असर पुऱ्याउने अवस्था छ। त्यसैगरी दफा २५ मा मानव अधिकार आयोगका पदाधिकारीहरूको पारिश्रमिक र सेवा सुविधा संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरूको पारिश्रमिक र सेवा सुविधासरह हुने भनिएको छ। मानव अधिकार आयोगमा पूर्व प्रधानन्यायाधीश वा सर्वोच्च अदालतको पूर्व न्यायाधीश नियुक्त हुने व्यवस्था छ। त्यस्तो सम्मानित व्यक्तिलाई अन्य संवैधानिक निकायका पदाधिकारीसरह बनाउँदा निजको मर्यादामा प्रतिकूल असर पुगेको छ। ऐनको दफा २६ को उपदफा (२) मा आयोगको क्षेत्रीय र सम्पर्क कार्यालय स्थापना गर्दा अर्थ मन्त्रालयको परामर्श लिनुपर्ने व्यवस्था छ। यसले पनि आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्ततामा प्रतिकूल असर गरेको छ। दफा २७ मा आयोगको संगठन संरचना र दरबन्दी स्वीकृती गर्ने अधिकार नेपाल सरकारलाई दिइएको छ भने दफा २८ को उपदफा (२) मा सचिवको नियुक्ति आयोगको सिफारिशमा नेपाल सरकारले गर्ने व्यवस्था छ। यो व्यवस्थासमेत आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्तताको विपरीत छ। त्यस्तै ऐनको दफा २९ मा राज्यको निशाना छापलाईसमेत मानव अधिकार आयोगको प्रतीक चिन्हसँगै राख्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको छ। यी व्यवस्थाहरूले आयोगलाई सरकारको अधीनस्थ संस्थाको रूपमा स्थापित

गर्न खोजेको देखिन्छ। साविकको मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ ले जुन रूपमा मानव अधिकार आयोगलाई एक स्वतन्त्र, स्वायत्त र सबल निकायको रूपमा स्थापित गरेको थियो, हाल प्रचलित मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ का उपर्युक्त व्यवस्थाहरूले आयोगलाई परनिर्भर, नियन्त्रित र सरकारको अधीनस्थ निकायको रूपमा स्थापित गरिदिएको छ। ऐनका यी व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३२ को समग्र भावना र संरचनासमेतको विपरीत छन्। साथै मानव अधिकारसम्बन्धी पेरिस सिद्धान्तहरू १९९३ लेसमेत मानव अधिकार संरक्षण गर्ने निकायलाई स्वतन्त्र, सबल र सक्षम निकायको रूपमा स्थापित गर्नु पर्ने गरी राज्यलाई दायित्व नै तोकेकोमा ऐनका यी विवादित व्यवस्थाहरूले मानव अधिकार आयोगलाई कमजोर र प्रभावहीन बनाई दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिने उद्देश्य लिएको देखिँदा उपर्युक्त कानूनी व्यवस्थाहरू अमान्य र बदर घोषित गरिनुपर्दछ।

विपक्षी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको तर्फबाट विद्वान अधिवक्ताहरू वीरबहादुर मगर र कल्पना झाले बहस गर्नुभयो। निजहरूले गर्नुभएको बहसको सारसंक्षेप यसप्रकार छ:-

निवेदकहरूले प्रस्तुत रिट निवेदनमा उठाउनु भएको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ का विवादित व्यवस्थालगायतको बारेमा सो ऐनको मस्यौदा तयार हुँदाको समयमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको तर्फबाट आयोगलाई बढी स्वतन्त्र, स्वायत्त र सक्षम बनाई मानव अधिकार संरक्षणमा प्रभावकारी भूमिका खेल्न सक्ने बनाउनुपर्दछ भनी सम्बन्धित निकायसमक्ष आयोगले लिखित रूपमा सुझाव दिएको हो। तर सो सुझावहरूको विपरीत ऐनका उपर्युक्त व्यवस्थाहरू राखिएको देखिन्छ। यी व्यवस्थाहरूले नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३२ द्वारा आयोगलाई प्रदत्त अधिकारको कार्यान्वयनमा कुनै न कुनै रूपमा व्यवधान खडा गर्ने अवस्था छ। तसर्थ सम्मानित अदालतले आयोगको संवैधानिक भूमिकासमेतको परिप्रेक्ष्यबाट निवेदकले उठाएका विषयहरूलाई सम्बोधन गर्नु आवश्यक छ।

विपक्षी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेतको तर्फबाट विद्वान सहन्यायाधिवक्ता किरण पौडेलले बहस गर्नु भयो। निजको बहसको सारसंक्षेप यसप्रकार छ:-

रिट निवेदकहरूले प्रस्तुत रिट निवेदनमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १० (५) को व्यवस्था घटना विशेषको आधारमा हदम्याद प्रारम्भ हुने व्यवस्था हो। यस्तो हदम्यादको व्यवस्था भारत, अष्ट्रेलिया, क्यानडालगायतका मुलुकमा रहेको देखिन्छ। ती मुलुकहरूमा हदम्याद चाहिँ फरकफरक खालको छ। हदम्यादको व्यवस्थाले आयोगलाई सङ्गठन गर्ने नभई मानव अधिकारको उल्लङ्घनका घटनाहरू चाँडो आयोगसमक्ष आउन सक्नु भन्ने उद्देश्य राखेको हो। महान्यायाधिवक्ताले नेपाल सरकार वादी हुने प्रत्येक फौजदारी मुद्दामा सरकारको तर्फबाट मुद्दा दायर गर्ने र प्रतिरक्षा गर्ने संवैधानिक जिम्मेवारी पाएको छ। मानव अधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी अपराधमा मानव अधिकार आयोग आफैले मुद्दा चलाउन सक्तैन। संविधानतः त्यस्तो मुद्दा चलाउने दायित्व महान्यायाधिवक्ताकै हो। आयोगले छानबिन गरी दोषी देखिएको व्यक्तिउपर मुद्दा चलाउने गरी सिफारिश गरेपछि त्यस्तो मुद्दा प्रचलित कानूनबमोजिम चलाउन पर्ने या नपर्नेबारेमा निर्णय गर्ने दायित्व त महान्यायाधिवक्ताकै हो। यदि मुद्दा चलाउने पर्याप्त आधार छन् भने महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा नचलाउने भन्न पनि मिल्दैन। अनुसन्धानबाट मुद्दा चलाउन आवश्यक प्रमाणको अभाव देखिएमा मात्रै यदाकदा मुद्दा नचलाउने अवस्था आउँछ। यदि पर्याप्त आधार प्रमाण हुँदाहुँदै पनि महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा नचलाएमा त्यसको जवाफदेहिता निजैले बहन गर्ने हो। त्यसैले ऐनको दफा १७ (१०) को व्यवस्थालाई निरपेक्ष रूपमा हेरी बदर गर्नु उपयुक्त देखिँदैन। रिट निवेदकले बदर घोषित गरिपाउन माग गरेका ऐनको दफा १६ (४), १७ (१०), २० (२) र (३), २५, २६ (२), २७, २८ (२) र २९ का व्यवस्थाहरूले मानव अधिकार आयोगलाई कमजोर बनाउँदछ भन्नु काल्पनिक कुरा हो। राज्यकै एउटा संवैधानिक अङ्गको रूपमा मानव अधिकार आयोग पनि रहने भएकोले सोही हैसियतमा आर्थिक विषयमा अर्थ मन्त्रालयको परामर्श लिने, प्रतीक चिन्हको साथमा नेपालको निशानाछाप राखे तथा आयोगको सचिव नेपाल सरकारले आयोगकै सिफारिशका आधारमा गर्ने जस्ता विषयहरूले आयोगलाई कमजोर बनाउने होइन। यी व्यवस्थाहरू सामान्य औपचारिकताका विषयहरू हुन्। यी व्यवस्थाले मानव अधिकार आयोगलाई मानव अधिकारको

संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने मूल जिम्मेवारीबाट वञ्चित गर्ने पनि होइन। तसर्थ निवेदकहरूको मागबमोजिम मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ का उल्लिखित व्यवस्थाहरू बद्र हुनुपर्ने होइन।

विद्वान् कानून व्यवसायीहरूले गर्नुभएको बहस सुनी मिसिल कागजातहरू अध्ययन गरियो।

१. आज निर्णय सुनाउन तारिख तोकिएको प्रस्तुत रिट निवेदनमा निम्न प्रश्नहरूको निरूपण हुनुपर्ने देखियो:

- १) राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १० को उपदफा (५), दफा १६ को उपदफा (४), दफा १७ को उपदफा (१०), दफा २० को उपदफा (२) र (३), दफा २५, दफा २६ को उपदफा (२), दफा २७, दफा २८ को उपदफा (२) र दफा २९ को व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ (१), १३ (१), २४, २५, २६, २८, १३१, १३२ र १३३ समेतसँग बाझिएको छ, छैन? र
- २) निवेदकको मागबमोजिमको आदेश जारी गर्नुपर्ने हो, होइन?

२. प्रस्तुत रिट निवेदनमा निवेदकहरूले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १० को उपदफा (५), दफा १७ को उपदफा (१०), दफा २० को उपदफा (२) र (३), दफा २५, दफा २६ को उपदफा (२), दफा २७, दफा २८ को उपदफा (२) र दफा २९ को «राज्यको निशाना छापका अतिरिक्त» भन्ने वाक्यांशसमेत नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १२ को उपधारा (क) द्वारा प्रदत्त सम्मानपूर्वक बाँचन पाउने हक, धारा १३ को उपधारा (१) द्वारा प्रदत्त समानताको हक, धारा २४ द्वारा प्रदत्त न्यायसम्बन्धी हक, धारा २५ द्वारा प्रदत्त निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक, धारा २६ द्वारा प्रदत्त यातना विरुद्धको हक, धारा २८ द्वारा प्रदत्त गोपनीयताको हकलगायतका मौलिक हकहरूको उपभोगमा बन्देज लगाउने प्रकृतिको भएको र ऐनका उक्त व्यवस्थाहरू संविधानको धारा १३१, १३२ र १३३ सँग प्रत्यक्ष रूपमा बाझिएको हुँदा अमान्य र बद्र घोषित गरी पाऊँ भनी माग गरेको देखिन्छ। यसरी रिट निवेदकहरूले संविधानको धारा १२ (१), १३ (१), २४, २५, २६ र २८ को मौलिक हकहरूको उपभोगमा ऐनका उपर्युक्त विवादित व्यवस्थाहरूले बन्देज लगाएको भनी प्रासङ्गिक रूपमा उल्लेख गरेको भएतापनि मूलतः धारा १३१, १३२ र १३३ को संवैधानिक प्रावधानको विपरीत हुने गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को उल्लिखित दफाहरूको कानूनी व्यवस्था रहेको हुँदा ऐनका उक्त व्यवस्थाहरू संविधानको धारा १३१, १३२ र १३३ को व्यवस्था, त्यसको संरचना र भावनासमेतको विपरीत भए नभएको भन्नेबारे प्रस्तुत रिट निवेदनमा निरूपण गरिनुपर्ने देखिएको छ।

३. प्रथमतः निवेदकहरूले संविधानसँग बाझिएको भनी दावी गरेको दफा १० को उपदफा (५) को व्यवस्थालाई हेर्दा सो उपदफा (५) मा «मानव अधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा सो भए गरेको, कुनै व्यक्ति कसैको नियन्त्रणमा रहेकोमा सो नियन्त्रणबाट छुटेको वा त्यस्तो व्यक्ति सार्वजनिक भएको मितिले छ महिनाभित्र आयोगमा उजूरी गरिसक्नुपर्ने छ» भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेको देखियो। ऐनको यो व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३२ द्वारा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई प्रत्याभूत गरिएको काम, कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्थासँग बाझिएको भन्ने निवेदकहरूको दावी रहेको छ। संविधानको धारा १३२ को उपधारा (१) मा मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्नु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको कर्तव्य हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ भने सोही उपधारा (२) को देहाय (क) देखि (ज) सम्म आयोगका कामहरूको बारेमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। उक्त कामहरूमध्ये देहाय (क) मा कुनै व्यक्ति वा समूहको मानव अधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा पीडित व्यक्ति आफैं वा निजको तर्फबाट कसैले आयोगसमक्ष प्रस्तुत वा प्रेषित गरेको निवेदन वा उजूरी वा कुनै स्रोतबाट आयोगलाई प्राप्त भएको जानकारी वा आयोगको आफ्नै स्वविवेकमा त्यसको छानबिन तथा अनुसन्धान गरी दोषीउपर कारवाही गर्न सिफारिश गर्ने कामसमेत संविधानतः आयोगलाई प्रदान गरिएको देखिन्छ।

४. संविधानको उपर्युक्त व्यवस्थाले मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहन भएकोमा सो विषयको सूचना कुनै पनि माध्यमबाट कुनै पनि बखत पीडित व्यक्ति स्वयम् वा निजको तर्फबाट अन्य जो सुकैले पनि निवेदन वा उजुरी दिई आयोगलाई संप्रेषण गर्न सक्ने वा कुनै पनि स्रोतबाट आयोग स्वयम्लेसमेत सूचना प्राप्त गर्न सक्ने देखिन्छ। मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहनको विषयमा उजुरी वा निवेदन लिन वा सोबारेमा आयोगले आफैं जानकारी लिई सो उजुरी वा निवेदन वा जानकारीका आधारमा तत्सम्बन्धमा छानबिन गरी दोषीउपर कारवाही गर्न सिफारिश गर्न सक्ने अधिकार संविधानतः मानव अधिकार आयोगलाई प्राप्त भइरहेको स्पष्टतः देखिन आउँछ।
५. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई पहिलोपटक संवैधानिक अङ्गको रूपमा स्थापित गरी धारा १३२ मा सो आयोगलाई व्यापक काम, कर्तव्य र अधिकार प्रदान गरिएको प्रसङ्गलाई यहाँ विशेष रूपमा ख्याल गरिनु आवश्यक हुन्छ। उक्त धारा १३२ को उपधारा (१) ले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनको सुनिश्चितता गर्ने व्यापक कर्तव्य प्रदान गरेको छ। सोही कर्तव्य पूरा गर्ने सिलसिलामा आयोगले गर्नुपर्ने कार्यहरूको बारेमा उपधारा (२) को देहाय (क) देखि (ज) सम्म विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ भने उपधारा (३) मा आयोगको अधिकारहरूको विषयमा उल्लेख भएको पाइन्छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गर्नुपर्ने कार्यहरू अन्तर्गत धारा १३२ को उपधारा (२) को देहाय (क) मा कुनै व्यक्ति वा समूहको मानव अधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहनउपर पीडित व्यक्ति स्वयम् वा निजको तर्फबाट अन्य कसैले आयोगसमक्ष प्रस्तुत वा प्रेषित गरेको निवेदन वा उजुरी वा कुनै स्रोतबाट आयोगलाई प्राप्त भएको जानकारी वा आयोगको आफ्नै स्वविवेकमा त्यसको छानबिन तथा अनुसन्धान गरी दोषीउपर कारवाही गर्न सिफारिश गर्नेसमेतको काम अभिनिश्चित भएको देखिन आउँछ। मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहनबाट पीडित व्यक्ति स्वयम् वा निजको तर्फबाट अन्य कसैले पनि आयोगमा उजुरी वा निवेदन कुनै निश्चित हदम्यादभित्र सीमित भई दिनु पर्ने वा त्यस्तो घटना वा कार्य भए गरेको मितिका आधारमा सोसम्बन्धी उजुरी वा निवेदन वा जानकारी लिन आयोगले कुनै खास अवधिभित्र सीमित रहनुपर्ने भन्ने संवैधानिक व्यवस्थाको मनसाय रहेको पाइँदैन।
६. संविधानको उपर्युक्त व्यवस्थाको विपरीत हुने गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १० को उपदफा (५) मा कानूनी व्यवस्था गरिएको भन्ने निवेदन दावी रहेको हुँदा अब उक्त विवादित कानूनी व्यवस्थालाईसमेत यहाँ विवेचना गरिनु आवश्यक भएको छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को परिच्छेद ३ मा उजुरी कारवाहीसम्बन्धी कार्यविधि शीर्षकअन्तर्गत दफा १० देखि १७ सम्म विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएको देखिन्छ। दफा १० मा उजुरी दिन सक्ने शीर्षकअन्तर्गत उपदफा (१) देखि (५) सम्म विभिन्न प्रक्रियाहरूको बारेमा उल्लेख गरिएको देखिन्छ। यसैक्रममा विवादित उपदफा (५) मा “मानव अधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा सो भए गरेको, कुनै व्यक्ति कसैको नियन्त्रणमा रहेकोमा सो नियन्त्रणबाट छुटेको वा त्यस्तो व्यक्ति सार्वजनिक भएको मितिले ६ महिनाभित्र आयोगमा उजुरी गरिसक्नु पर्नेछ” भन्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको देखियो। यस व्यवस्थाअनुसार मानव अधिकार उल्लङ्घन भएको वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा सो कुरा भए गरेको मितिले र कुनै व्यक्ति कसैको नियन्त्रणमा रहेकोमा सो नियन्त्रणबाट छुटेको वा त्यस्तो व्यक्ति सार्वजनिक भएको मितिले ६ महिनाभित्र अनिवार्य रूपमा आयोगसमक्ष सो विषयमा उजुरी गरिसक्नुपर्ने देखिन आयो। “६ महिनाभित्र आयोगमा उजुरी गरिसक्नुपर्ने छ” भन्ने व्यवस्थाले मानव अधिकार उल्लङ्घन भएको वा त्यसको दुरुत्साहन भएको घटनाका बारेमा वा कुनै व्यक्तिलाई कसैले नियन्त्रणमा लिई मानव अधिकारको उल्लङ्घन गरेको घटनाको बारेमा उजुरी गर्दा सो घटना भएका मितिले वा नियन्त्रणबाट छुटेको वा सार्वजनिक भएको मितिले ६ महिनाभित्र उजुरी गर्नसक्नुपर्ने अन्यथा सो मिति पछाडि आयोगमा उजुरी लाग्न नसक्ने भन्ने सो कानूनी व्यवस्थाको मनसाय देखिन आयो। ऐनको यस व्यवस्थाअनुसार मानव अधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा सो भए गरेको मितिले ६ महिनाभित्र उजुरी गरिसक्नुपर्ने अन्यथा सो विषयमा

उजूरी नलाग्ने भन्ने देखिन्छ भने कसैले कसैलाई नियन्त्रणमा लिई मानव अधिकार उल्लङ्घन गरेकोमा सो नियन्त्रणमा पर्ने व्यक्तिले सो नियन्त्रणबाट छुटेको वा सार्वजनिक भएको मितिले ६ महिनाभित्र उजूरी गर्नुपर्ने अन्यथा सो मितिपछि त्यस घटनाको बारेमा आयोगमा कुनै उजूरी लाग्न नसक्ने भन्ने देखियो।

७. उक्त दफा १० को उपदफा (५) भन्दा अगाडि उपदफा (१), (२), (३), (४) ले मानव अधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहनको विषयमा पीडित व्यक्ति स्वयम् वा निजको तर्फबाट अन्य कसैले आयोगसमक्ष उजूरी दिने, सो उजूरी दर्ता गर्ने प्रक्रिया र दर्ताको जानकारी दर्तावाला व्यक्तिलाई दिने विषयहरूको बारेमा स्पष्ट पारेको देखिन्छ, भने विवादित उपदफा (५) ले चाहिँ उपदफा (१), (२), (३) र (४) का विषयहरूलाईसमेत नियन्त्रित गर्ने गरी मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहन भएकोमा सो भए गरेको वा कुनै व्यक्ति कसैको नियन्त्रणमा रहेकोमा सो नियन्त्रणबाट छुटेको वा त्यस्तो व्यक्ति सार्वजनिक भएको मितिले ६ महिनाभित्र आयोगमा उजूरी गरिसक्नुपर्ने छ भन्ने व्यवस्था गरी संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को देहाय (क) को संवैधानिक प्रावधान भन्दा बेग्लै र थप शर्तको रूपमा हदम्यादको व्यवस्था गरेको देखिन्छ। दफा १० को उपदफा (५) को हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्थाले संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (क) लाई प्रत्यक्षतः नियन्त्रित र सङ्कुचित गरेको देखियो। यसरी संवैधानिक प्रावधानको सीमाभन्दा बाहिर गई संविधानको व्यवस्थाको मनसायप्रतिकूल हुने गरी मानव अधिकार उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहनको विषयमा उजूरी वा निवेदन गर्ने प्रयोजनका लागि त्यस्तो कार्य भए गरेको वा कुनै व्यक्ति कसैको नियन्त्रणमा रहेकोमा सोबाट छुटेको वा सार्वजनिक भएको मितिले ६ महिनाभित्र आयोगमा उजूरी गरिसक्नुपर्ने गरी हदम्यादको शर्त तोक्ने गरी व्यवस्था गरिएको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १० को उपदफा (५) को कानूनी व्यवस्था संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को देहाय (क) सँग प्रत्यक्ष रूपमा बाझिएको देखिन आयो।
८. अब रिट निवेदकहरूले संवैधानिकताको प्रश्न उठाएको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १६ को उपदफा (४) को सम्बन्धमा विचार गरौं। उक्त दफा १६ मा क्षतिपूर्तिसम्बन्धी व्यवस्था शीर्षकअन्तर्गत उपदफा (१), (२), (३), (४) र (५) मा क्षतिपूर्तिसम्बन्धी विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएको देखिन्छ। विवादित उपदफा (४) मा यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि मानव अधिकारको उल्लङ्घन भएको सम्बन्धमा पीडित व्यक्तिले अन्य प्रचलित कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाएको वा क्षतिपूर्तिको लागि कारवाही अगाडि बढाएको भएमा आयोगले क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा कुनै निर्णय गर्ने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको देखियो। सो व्यवस्थासमेत संविधानको धारा १३२ को उपधारा (१) को विपरीत रहेको भन्ने निवेदकहरूको दावी छ। मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा त्यसको दुरुत्साहनको विषयमा आयोगले छानबिन गर्दा पीडित देखिएको व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने देखिएमा त्यस्तो व्यक्तिले पाउने क्षतिपूर्ति आयोगले निर्धारण गर्न सक्ने गरी दफा १६ को उपदफा (१), (२) र (३) मा व्यवस्था भएको र विवादित उपदफा (४) मा अन्य प्रचलित कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाएको वा क्षतिपूर्तिका लागि कारवाही अगाडि बढाएको भएमा आयोगले क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा कुनै निर्णय गर्ने छैन भनी मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहनबाट पीडित व्यक्तिले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ अन्तर्गत बाहेक अन्य प्रचलित कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाइसकेको वा सोको कारवाही अगाडि बढाएको अवस्थामा सम्म त्यस्तो व्यक्तिलाई दिनुपर्ने क्षतिपूर्तिका बारेमा आयोगका तर्फबाट निर्णय नगरिने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ। यस कानूनी व्यवस्थाले मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहनबाट पीडित व्यक्तिले क्षतिपूर्ति पाउने प्रक्रियालाई नै अवरुद्ध पारेको भन्ने नभई यदि मानव अधिकार उल्लङ्घनको उही घटना वा कार्यबाट पीडित व्यक्तिले प्रचलित अन्य कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाइसकेको वा सो विषयमा कारवाही अगाडि बढाएको भएमा मात्र क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा आयोगले निर्णय गर्ने छैन भन्ने व्यवस्था गरी दोहोरो क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने गरी आयोगबाट सोही विषयमा निर्णय नहोस् भनी उक्त कानूनी व्यवस्था गरिएको देखिन्छ। यो व्यवस्थाले मानव अधिकार उल्लङ्घन वा सोको दुरुत्साहनबाट पीडित व्यक्तिले क्षतिपूर्ति नै नपाउने अवस्था पनि

देखिँदैन। मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहनबाट पीडित व्यक्तिलाई दिइने क्षतिपूर्ति मानव अधिकार आयोग वा अन्य जुनसुकै निकायबाट उपलब्ध गराइए पनि क्षतिपूर्तिको मूल उद्देश्य पीडित व्यक्तिलाई राहत दिनु नै हो। त्यसैले पीडित व्यक्तिले अन्य प्रचलित कानूनबमोजिम मानव अधिकार आयोग बाहेकको अन्य निकायबाट क्षतिपूर्ति पाइसकेको वा सोको लागि कारवाही अगाडि बढाएको अवस्थामा सम्म आयोगले सो व्यक्तिले पाउने क्षतिपूर्तिको बारेमा निर्णय नगर्ने भन्ने सो कानूनी व्यवस्थाको मनसाय रहेको देखिन्छ। तर सो कानूनी व्यवस्थाबाट पीडितले क्षतिपूर्ति नपाएको अवस्थामा वा दोहोरो क्षतिपूर्ति नहुने गरी सो विषयमा आयोगले निर्णय गर्न कुनै बन्देज रहेको पनि देखिँदैन। तसर्थ ऐनको दफा १६ को विवादित उपदफा (४) को कानूनी व्यवस्थाले आयोगलाई संविधानको धारा १३२ को उपधारा (१) द्वारा प्रदत्त काम, कर्तव्य र अधिकारमा कुनै प्रतिकूल असर पुऱ्याउने वा सो काम, कर्तव्य र अधिकारलाई सङ्कुचित, नियन्त्रित वा सीमित गरेको अवस्थासमेत देखिँदैन। अतः राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १६ को उपदफा (४) को कानूनी व्यवस्था संविधानको धारा १३२ को उपधारा (१) समेतको विपरीत रहेको भन्ने देखिँदैन।

९. अब राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐनको दफा १७ को उपदफा (१०) को विषयमा विचार गर्दा सो उपदफा (१०) मा «यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएतापनि आयोगबाट संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) बमोजिम सिफारिश भई आएको विषयका सम्बन्धमा महान्यायाधिवक्ताले प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउन नमिल्ने भनी निर्णय गरेमा सोको कारण खुलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले आयोगलाई जानकारी दिनु पर्नेछ» भन्ने व्यवस्था गरिएको देखियो। ऐनको दफा १७ मा आयोगको सिफारिश, निर्णय वा आदेशको कार्यान्वयन शीर्षकअन्तर्गत उपदफा (१) देखि (१३) सम्म विभिन्न व्यवस्थाहरू रहेका र विवादित उपदफा (१०) ले संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) बमोजिम मानव अधिकार आयोगबाट सिफारिश भई आएको विषयमा महान्यायाधिवक्ताले मुद्दा नचलाउने निर्णय गरेमा सोको कारणसहित आयोगलाई जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। उक्त उपदफा (१०) को संरचना हेर्दा संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) को कार्यान्वयनको लागि बनेको भन्ने देखिँदा संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) सँग सादृश्य गरी उक्त कानूनी व्यवस्थालाई हेरिनु आवश्यक भएको छ। संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) मा «मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने व्यक्तिका विरूद्ध मुद्दा चलाउनु पर्ने आवश्यकता भएमा कानूनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्ने सिफारिश गर्ने» भनी मानव अधिकार आयोगको संवैधानिक काम निश्चित गरिएको देखिन्छ। सो व्यवस्थाअनुसार मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने व्यक्तिका विरूद्ध आवश्यक अनुसन्धान गरी त्यस्तो व्यक्तिउपर प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा दायर गर्न आवश्यकता भएमा अदालतमा मुद्दा दायर गर्नको लागि आयोगले सिफारिश गर्ने र त्यसरी सिफारिश भई आएपछि सम्बन्धित पदाधिकारी वा निकायले पनि त्यस्तो व्यक्तिउपर अदालतमा कानूनबमोजिम मुद्दा दायर गर्नु पर्ने स्पष्ट संवैधानिक मनसाय रहेको देखिन्छ। «मुद्दा चलाउन आवश्यकता भएमा कानूनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गर्ने» भन्ने वाक्यांशबाटै मानव अधिकार उल्लङ्घनको विषयमा आवश्यक छानबिन र अनुसन्धान गरी दोषी देखिएको व्यक्तिउपर प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउनुपर्ने आवश्यकता छ, छैन भन्ने कुराको निर्णय गर्न मानव अधिकार आयोगलाई पूर्ण अधिकार रहेको र तदनुरूप कसैउपर मुद्दा चलाउनुपर्ने आवश्यकता छ भन्ने तथ्यमा आयोग सन्तुष्ट भई मुद्दा चलाउने निर्णय गरी सो मुद्दा दायर गर्नको लागि सम्बन्धित पदाधिकारी वा निकायसमक्ष आयोगले सिफारिश गर्न सक्ने र त्यसरी मुद्दा दायर गर्न सिफारिश भई आएमा त्यस्तो निकाय वा पदाधिकारीले पनि मानव अधिकार उल्लङ्घनको दोषीउपर प्रचलित कानूनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्नु पर्ने देखिन्छ। संविधानको उपर्युक्त प्रावधानबाट मानव अधिकारको उल्लङ्घनको विषयमा अनुसन्धान गरी दोषीउपर मुद्दा चलाउन आवश्यक छ, छैन भन्ने कुराको निर्णय गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई पूर्ण अधिकार प्राप्त भएको अवस्था देखिन्छ। त्यसरी मुद्दा चलाउने निर्णय गरी आयोगले सो मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गरी पठाई सकेपछि तत्

विषयमा मुद्दा चल्ने वा नचल्ने भनी महान्यायाधिवक्ता वा सो मातहतको अन्य कुनै सरकारी वकिल कार्यालयले सो मुद्दा नचलाउने वा आयोगले मुद्दा दायर गर्ने गरी सिफारिश गरिसकेको विषयलाई निष्प्रभावी हुने गरी अन्यथा निर्णय गर्न सक्ने अधिकार संविधानतः रहे भएको पनि देखिँदैन। किनभने संविधानको धारा १३५ को उपधारा (२) मा "...यस संविधानमा अन्यथा लेखिएदेखिबाहेक कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ" भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। सो व्यवस्थाअनुसार नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने विषयमा निर्णय गर्ने अन्तिम अधिकार महान्यायाधिवक्ताको हुने हो। तर मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहन गर्ने व्यक्तिउपर मुद्दा चलाउन आवश्यक भएमा मुद्दा दायर गर्न मानव अधिकार आयोगले सिफारिश गरी पठाएपछि महान्यायाधिवक्ताले सो विषयमा मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्न पाउने भन्ने होइन। संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) को मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गर्ने आयोगको अधिकारलाई निष्प्रभावी हुने गरी धारा १३५ को उपधारा (२) द्वारा महान्यायाधिवक्तालाई प्राप्त मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भनी निर्णय गर्ने अधिकारको प्रयोग हुन सक्छ भनी व्याख्या गर्ने हो भने धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) अन्तर्गत मानव अधिकार आयोगलाई प्राप्त अधिकारको औचित्य नै रहँदैन।

१०. संविधानले महान्यायाधिवक्तालाई संवैधानिक अङ्गकै रूपमा स्थापना गरेको र धारा १३५को उपधारा (२) ले कुनै अदालत वा न्यायिक अधिकारीसमक्ष नेपाल सरकारको तर्फबाट मुद्दा चलाउने वा नचलाउने भन्ने कुराको अन्तिम निर्णय गर्ने अधिकार महान्यायाधिवक्तालाई हुनेछ भन्ने संवैधानिक व्यवस्था गरेको हुँदा संविधानको धारा १३२ (२) को खण्ड (ग) बमोजिमको सिफारिश पनि स्वतः कार्यान्वयन हुने नभई त्यसमा महान्यायाधिवक्ताले विचार गरी प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चल्ने वा नचल्ने विषयमा निर्णय गर्न ऊ स्वतन्त्र हुन्छ भन्ने पनि विपक्षीतर्फबाट उपस्थित विद्वान सहन्यायाधिवक्ताले तर्क प्रस्तुत गर्नु भएको छ। यस सन्दर्भमा संविधानको धारा १३४ र धारा १३५ (२) को समग्र व्यवस्थालाई हेरिनु आवश्यक छ। धारा १३४ अनुसार महान्यायाधिवक्ता प्रधानमन्त्रीबाट नियुक्त हुने, निजकै इच्छाअनुसारको अवधिसम्म पदमा बहाल रहने र प्रधानमन्त्रीले जुनसुकै बखत निजलाई पदमुक्त गर्न सक्ने देखिन्छ। यसबाट महान्यायाधिवक्ता संवैधानिक पदाधिकारी भएता पनि निज प्रधानमन्त्रीप्रति पूर्ण वफादार रही निजकै इच्छाअनुसार मात्र पदमा बहाल रहने देखिन्छ। महान्यायाधिवक्तासम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्थाबाटै निजले प्रधानमन्त्रीको इच्छाविपरीत हुने गरी कुनै काम गर्न सम्भव छैन। यदि प्रधानमन्त्रीले महान्यायाधिवक्ताको काम कारवाही वा निर्णयबाट असजिलो महसूस गरेमा निजलाई जुनसुकै बखत पनि पदमुक्त गर्न सक्ने भएकोले आफ्नो पदलाई खतरामा राखी महान्यायाधिवक्ताले मानव अधिकार आयोगको सिफारिशलाई स्वतः कार्यान्वयन गर्न सक्तछन् भनी अनुमान गर्न पनि मिल्दैन।
११. संविधानले मानव अधिकारको उल्लङ्घनको विषयमा अनुसन्धान गरी दोषी व्यक्तिउपर मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गर्न सक्ने गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई संवैधानिक अधिकार प्रदान गर्नुको पनि खास औचित्य र प्रयोजन हुन्छ। मानव अधिकारको उल्लङ्घन स्वयंमा मानवीय कानून एवं मानवताविरुद्धको अपराध मानिन्छ। यस्तो अपराधलाई राज्यको सीमाभित्र मात्र सीमित गरी हेर्ने भन्दा यसलाई अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा समेत मानवताविरुद्धको अपराध मानी यसलाई नियन्त्रित गर्ने र दोषीउपर कारवाही गर्न प्रत्येक राज्यलाई नैतिक दबाव दिने अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास रहिआएको छ। त्यसैले मानव अधिकारको उल्लङ्घन गर्नेका विरुद्ध राष्ट्रिय कानूनले पर्याप्त कानूनी उपचारको व्यवस्था गर्न नसकेमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबमोजिमसमेत कारवाही गर्ने व्यवस्थाहरू प्रभावकारी बन्दै गएको देखिन्छ।
१२. हाम्रो जस्तो लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थामा संविधानले नै मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धनका लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार जस्तो स्वतन्त्र संवैधानिक निकायको स्थापना गरी मानव अधिकारको उल्लङ्घन र दुरुत्साहनका घटनाहरूको स्वतन्त्र र निष्पक्ष अनुसन्धान गर्ने, दोषीउपर कानूनबमोजिम मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गर्ने, पीडितलाई

उचित क्षतिपूर्ति दिलाउनेलागयतका गहनतम् जिम्मेवारी उक्त आयोगलाई सुम्पिएको देखिन्छ। त्यसैले मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहनको घटनामा दोषी व्यक्तिउपर आयोगले प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउन आवश्यक देखी मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गरेपछि सो विषयमा महान्यायाधिवक्ता वा निज मातहतको कुनै सरकारी वकील कार्यालयले अन्य अपराधमा जस्तो मुद्दा चलाउन आवश्यक छ, वा छैन भनी आयोगको सिफारिशको औचित्यमाथि अन्यथा प्रश्न गर्न मिल्ने अवस्था संविधानतः देखिँदैन।

१३. ऐनको दफा १७ को विवादित उपदफा (१०) को व्यवस्था संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को खण्ड (ग) को कार्यान्वयनका लागि गरिएको जस्तो देखिए तापनि सो विवादित व्यवस्थाले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको संविधानको उक्त प्रावधानबमोजिमको अधिकारलाई निष्क्रिय पार्ने उद्देश्य लिएको भन्ने ऐनको प्रावधानबाट देखिन्छ। किनभने संविधानले मानव अधिकारको उल्लङ्घनको दोषीउपर प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउन आवश्यक देखिएमा सोबमोजिम मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गर्न सक्ने गरी शर्तरहित रूपमा आयोगलाई अधिकार प्रदान गरिएको छ भने विवादित कानूनी व्यवस्थाले आयोगको सो सिफारिशलाई कार्यान्वयन नगरी महान्यायाधिवक्ताले सो विषयमा मुद्दा चलाउन नै नपर्ने गरी निर्णय गर्न पनि पाउने अधिकार प्रदान गरेको देखिन आउँछ। विवादित उपदफा (१०) मा प्रयुक्त «प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउन नमिल्ने भनी निर्णय गरेमा» भन्ने वाक्यांशबाटै महान्यायाधिवक्ताले मानव अधिकार आयोगको सिफारिशअनुसार दोषी व्यक्तिउपर प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा दायर गर्नु पर्नेमा मुद्दा नै नचलाउने निर्णय गर्न पनि सक्ने गरी अधिकार प्रदान गरेको भन्ने देखिन्छ।
१४. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३१, १३२ र १३३ मा गरिएको संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग मानव अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन, प्रवर्द्धन तथा कार्यान्वयनका लागि स्थापना भई त्यसका विविध काम, कर्तव्य र अधिकारहरूसमेत परिभाषित र व्यवस्थित भएका छन्। संवैधानिक परिषद्को सिफारिशमा नियुक्त हुने आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यहरू मानव अधिकारको क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान पुऱ्याएका सर्वोच्च अदालतको प्रधानन्यायाधीश वा न्यायाधीश पदबाट सेवा निवृत्त व्यक्ति वा मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा वा समाज सेवामा विशिष्ट योगदान दिएका ख्याति प्राप्त व्यक्तिमध्येबाट नियुक्त हुने र त्यसका सदस्यहरूसमेत मानव अधिकारको क्षेत्रमा ख्यातिप्राप्त व्यक्तिहरूमध्येबाट नियुक्त हुने संवैधानिक व्यवस्था छ। यस्तो स्वतन्त्र एवं स्वायत्त संवैधानिक निकायले मानव अधिकारको दोषीउपर प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा चलाउनु आवश्यक छ भनी मुद्दा दायर गर्न सिफारिश गर्नुपूर्व प्रचलित कानूनबमोजिम निजउपर मुद्दा चलन सक्ने अवस्था भए नभएको विषयमा गहिरो अध्ययन, अनुसन्धान गरी मुद्दा चलाउन र चलन सक्ने अवस्था भएमा मात्रै प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्दा दायर गर्नु भनी सिफारिश गर्ने हो। आयोगले बिनाआधार र कारण हचुवाको भरमा कसैका विरुद्ध मुद्दा चलाउन सिफारिश गर्ने पनि होइन। त्यसैले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिशलाई कार्यान्वयन गर्ने वा नगर्ने भन्ने स्वविवेक त्यस्तो सिफारिश प्राप्त गर्ने निकाय वा पदाधिकारीलाई रहन्छ भनी सम्झन मिल्दैन। त्यस्तो स्वविवेक प्रदान गर्ने खालका कानूनी व्यवस्थाहरू संविधानको प्रावधान र त्यसको मनसायअनुकूल हुन्छन् भनी अर्थ गर्न पनि मिल्दैन।
१५. संविधानको यो व्यवस्थाको पृष्ठभूमिमा मानव अधिकारको उल्लङ्घनको घटनामा दोषी व्यक्तिउपर प्रचलित कानूनबमोजिम अदालतमा मुद्दा दायर गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सिफारिश गरेपछि त्यस्तो सिफारिश स्वयम् प्रधानमन्त्री वा सत्ताधारी राजनीतिक दल वा सरकारका पदाधिकारी वा त्यस्तै प्रकारका पदाधिकारी वा व्यक्तिका विरुद्ध पनि लक्षित हुन सक्तछन्। यस्तो अवस्थामा दफा १७ को उपदफा (१०) को उक्त व्यवस्थामा महान्यायाधिवक्ताले आयोगको सिफारिशलाई कार्यान्वयन गर्न सक्ने अवस्था नहुन पनि सक्तछ किनभने प्रधानमन्त्रीको सिफारिशमा नियुक्त भई निजकै इच्छाअनुसारको अवधिसम्म पदमा बहाल रहने महान्यायाधिवक्ताले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिशबाट प्रधानमन्त्री वा सरकारका पदाधिकारीलाई प्रतिकूल असर पर्ने गरी मुद्दा चलाउनु पर्ने परिस्थिति आएमा

- मुद्दा चलाउने भन्दा नचलाउने गरी निर्णय गर्ने स्वाभाविक र सहज विकल्प अनुशरण गर्दछन् यसमा अन्यथा तर्क गरिरहनु पर्ने आवश्यकतासमेत देखिँदैन।
१६. यसरी रिट निवेदकहरूले संवैधानिकताको प्रश्न उठाएको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १७ को उपदफा (१०) को विवादित कानूनी व्यवस्थाले संविधानको धारा १३२ (२) को खण्ड (ग) लाई सीमित, सङ्कुचित र नियन्त्रित गरेको देखिँदा सो व्यवस्था संविधानको धारा १३२ (२) को भावनाविपरीत भई संविधानसँग प्रत्यक्ष रूपमा बाझिएको देखिन आयो।
१७. रिट निवेदकहरूले प्रस्तुत रिट निवेदनमा संवैधानिकताको प्रश्न उठाएको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा २० को उपदफा (२) र (३) को बारेमा हेर्दा सो दफा २० मा “संघ संस्थासँग सम्पर्क र सम्बन्ध कायम गर्न सक्ने” शीर्षक अन्तर्गत उपदफा (१) मा “..... मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरूसँग आवश्यक सम्पर्क र सम्बन्ध राखी सहयोग आदान प्रदान गर्ने सम्झौता गर्न सक्नेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको छ भने उपदफा (२) मा “उपदफा (१) बमोजिमको सम्झौतामा आर्थिक विषय समावेश भएको भए आयोगले त्यस्तो सम्झौताका सम्बन्धमा अर्थ मन्त्रालयको स्वीकृति लिनुपर्ने छ” भन्ने व्यवस्था रहेको पाइन्छ। त्यसैगरी उपदफा (३) मा “कुनै विदेशी संघ वा संस्थाले नेपालभित्र मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनसम्बन्धी कुनै कार्यक्रम सञ्चालन गर्न चाहेमा तोकिएबमोजिम आयोगको सहमति लिनुपर्नेछ” भन्ने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ।
१८. उपर्युक्त दफा २० को उपदफा (२) र (३) को व्यवस्थाले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई आर्थिक विषयमा सरकारको अधीनस्थ बनाएको साथै विदेशी संघ संस्थाले आयोगसँग सहमति लिनुपर्ने व्यवस्थाबाट आयोगको व्यवस्थापकीय कार्यभार मात्रै बढाएको हुँदा सो उपदफा (२) र (३) संविधानको धारा १३२ (२) (घ) समेतसँग बाझिएको भन्ने रिट निवेदकहरूको कथन देखिन्छ।
१९. दफा २० को उपदफा (२) अनुसार आयोगले आफ्नो जिम्मेवारी प्रभावकारी रूपमा बहन गर्ने सिलसिलामा मानव अधिकारको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थासँग आवश्यक सम्पर्क र सम्बन्ध राखी सहयोग आदानप्रदान गर्ने सम्झौता गर्न सक्ने र त्यसरी सम्झौता गर्दा त्यस्तो सम्झौतामा आर्थिक विषय समावेश भएको भए सो सम्झौताको विषयमा अर्थ मन्त्रालयको स्वीकृति लिनुपर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ। यसरी मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने कार्यमा संलग्न रहिआएका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थासँग गरिने सम्झौतामा आर्थिक विषय पनि समावेश भएको अवस्थामा त्यस्तो आर्थिक विषयमा सम्झौता गर्ने प्रयोजनका लागि अर्थ मन्त्रालयको सहमति लिनुपर्ने व्यवस्थाले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्ततामा प्रतिकूल असर पर्न सक्ने अवस्था देखिँदैन। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको मूलभूत जिम्मेवारी वा कर्तव्य मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नु नै हो। त्यसैले स्वतन्त्र संवैधानिक निकायको हैसियतमा यसले पूर्ण कार्यात्मक स्वायत्तता प्राप्त गर्नु पर्नेमा कुनै द्विविधा छैन। तर मानव अधिकार आयोगले आफ्नो जिम्मेवारी र कर्तव्य पालना गर्ने वा काम कारवाही सञ्चालन गर्ने सिलसिलामा राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थासँग आर्थिक स्रोत साधनको निमित्त सम्झौता गर्दा नेपाल सरकारको सम्बद्ध निकाय अर्थ मन्त्रालयको सहमति लिँदा आयोगले आफ्नो स्वायत्तता गुमाउने वा आयोगको प्रभावकारितामा प्रतिकूल असर पुग्ने भन्ने हुँदैन। आर्थिक विषयहरूको नियमन गर्ने जिम्मेवार निकायको रूपमा अर्थ मन्त्रालय रहने हुँदा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई पनि आर्थिक विषय समावेश भएको कुनै सम्झौता गर्दा अन्य संवैधानिक निकायहरूसरह सो मन्त्रालयको सहमति लिनुपर्ने उपर्युक्त कानूनी व्यवस्थालाई संविधानविपरीत मान्न मिल्ने देखिएन।
२०. त्यस्तै दफा २० को उपदफा (३) ले कुनै विदेशी संघ वा संस्थाले नेपालभित्र मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनसम्बन्धी कुनै कार्यक्रम सञ्चालन गर्न चाहेमा तोकिएबमोजिम आयोगको सहमति लिनु पर्ने व्यवस्था गरेको हुँदा सो व्यवस्थाले मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्य गर्ने विदेशी संघ संस्थाको बारेमा आयोगले स्वयम् निगरानी राखी वा समन्वय गरी मुलुकभित्र प्रभावकारी रूपमा समन्वयात्मक तवरले मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न

- सक्ने, मानव अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरुत्साहनका घटनाहरूको प्रभावकारी अनुगमनसमेत गरी यथाशिघ्र त्यसको अनुसन्धान गर्नसमेत बल पुग्न जाने देखिन्छ। यसरी मानव अधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाको कार्यक्रमहरू उपर आयोगको नियमन हुने व्यवस्थाले आयोगको भूमिकालाई सीमित गर्ने नभई अझ व्यापक बनाउन सक्ने देखिन आउँछ। यस्तो व्यवस्थालाई संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) को देहाय (घ) ले निषेधित गरेको वा सोको विपरीत सम्झन पनि मिल्ने हुँदैन। तसर्थ दफा २० को उपदफा (२) र (३) को कानूनी व्यवस्था संविधानको धारा १३१ को उपधारा (१) र धारा १३२ को उपधारा (२) समेतसँग बाझिएको भन्ने देखिएन।
२१. अब, ऐनको दफा २५ को व्यवस्थाको बारेमा हेरौं। सो दफा संविधानको धारा १३१ को उपधारा (१) सँग बाझिएको भन्ने निवेदकहरूको दावी रहेको देखिन्छ। उक्त दफा २५ मा "पारिश्रमिक र सुविधा" शीर्षकअन्तर्गत अध्यक्ष तथा सदस्यको पारिश्रमिक र सुविधा क्रमशः संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरूको पारिश्रमिक, सेवाका शर्त र सुविधासम्बन्धी प्रचलित कानूनबमोजिम प्रमुख पदाधिकारी र पदाधिकारीकोसरह हुनेछ। तर यो ऐन प्रारम्भ हुँदाका बखत कायम रहेको पदाधिकारीहरूले उपयोग गरिरहेको पारिश्रमिक तथा सुविधा लिन यस दफाले बाधा पर्ने छैन" भन्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको देखिन्छ।
२२. ऐनको उपर्युक्त व्यवस्थाबमोजिमको सेवा सुविधा साविकको मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ ले व्यवस्था गरेको मानव अधिकार आयोगका अध्यक्ष तथा सदस्यहरूको पारिश्रमिकभन्दा घट्न गई पदाधिकारीहरूको मनोबल गिराउने खालको भएको र त्यसबाट आयोगको समग्र प्रभावकारितामा प्रतिकूल असर पर्ने हुन्छ भन्ने निवेदकहरूको कथन रहेको देखिन्छ। उल्लिखित कानूनी व्यवस्था लागू हुनुभन्दा पहिले साविकको मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ अन्तर्गत नियुक्त भई कार्यरत रहेका पदाधिकारीहरूले उपभोग गरिरहेको सुविधा तदनुरूप नै उपभोग गर्न पाउने गरी विवादित दफा २५ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले व्यवस्था गरिरहेको हुँदा हाल कार्यरत पदाधिकारीहरूको हकमा दफा २५ को व्यवस्था आकर्षित हुन नसक्ने हुँदा यो व्यवस्थाले हाल बहाल रहेका आयोगका पदाधिकारीहरूलाई प्रतिकूल असर पर्ने रहेछ भनी सम्झन मिल्ने।
२३. अब जहाँसम्म यो व्यवस्थाले आगामी दिनमा नियुक्त हुने पदाधिकारीको कार्य सम्पादन वा मनोबलमा प्रतिकूल असर पार्दछ भन्ने प्रश्न छ, सोतर्फ विचार गर्दा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ लागू भएपछि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसमेत संविधानअन्तर्गत गठन भई अन्य संवैधानिक अङ्गहरूसरहको हैसियतमा कार्यरत रहेको देखिन्छ। संविधानतः गठन भएका संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरूको पारिश्रमिक सेवाका शर्त र सुविधाका विषयमा राज्यले कानून बनाई विशेष व्यवस्था गर्न सक्तछ। तदनुरूप नै हाल सबै संवैधानिक निकायका पदाधिकारीहरूको सेवा सुविधासम्बन्धी छुट्टै ऐन निर्माण भई लागू भएको र सोही ऐनअनुसार अन्य संवैधानिक अङ्गका पदाधिकारीहरूले पारिश्रमिक र सुविधाहरू उपभोग गरिआएको भन्ने विपक्षी कानून, न्याय तथा संविधानसभासम्बन्धी मन्त्रालयको लिखित जवाफसमेतबाट देखिन्छ। विवादित दफा २५ को कानूनी व्यवस्थाले पनि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष तथा सदस्यको पारिश्रमिक र सेवा सुविधा अन्य संवैधानिक अङ्गमा पदाधिकारीहरूको पारिश्रमिक, सेवाका शर्त र सुविधासम्बन्धी प्रचलित कानूनबमोजिम प्रमुख पदाधिकारी र पदाधिकारीकोसरह हुने व्यवस्था गरी अन्य संवैधानिक अङ्गका पदाधिकारीहरूको सेवा शर्त र सुविधासम्बन्धी ऐनअन्तर्गत नै नियमित हुने व्यवस्थासम्म गरेको देखिन्छ। यसबाट राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका पदाधिकारहरूको सेवा र सुविधालाई अन्य संवैधानिक अङ्गका पदाधिकारहरूको सेवा सुविधाभन्दा कम हुने नभई समान र एउटै प्रकृतिको हुने गरी व्यवस्था गर्न खोजिएको देखिन्छ।
२४. संविधानबमोजिम संवैधानिक अङ्गको रूपमा स्थापित भएको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका पदाधिकारीहरूको सुविधाको विषयलाई साविकको राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ अन्तर्गतको सुविधा अनुकूल छ, छैन भनी हेर्न मिल्ने पनि हुँदैन। साथै आयोगका पदाधिकारीहरूको पारिश्रमिक सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशकोसरह हुने भनी व्यवस्था गर्ने तत्काल प्रचलित मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ को दफा ३, ४, ५, ६ र ७ लाई गणतन्त्र

- सुदृढीकरण तथा केही नेपाल कानून संशोधन गर्ने ऐन, २०६६ द्वारा मिति २०६६।२।५ मा नै खारेज गरिसकेको देखिन आएको छ। यस्तो अवस्थामा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका पदाधिकारीहरूको सेवा सुविधा सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशकोसरह हुनुपर्छ भनी यस अदालतले निरूपण गर्न मिल्ने पनि देखिएन। अतः दफा २५ को कानूनी व्यवस्थालाई साविकको मानव अधिकार आयोग ऐन, २०५३ सँग तुलना गरी संविधानको धारा १३१ को उपधारा (१) सँग बाझिएको भन्ने निष्कर्ष निकाल्न मिल्ने।
२५. अब, दफा २६ को उपदफा (२) मा रहेको “आयोगले आवश्यकताअनुसार अर्थ मन्त्रालयको परामर्शमा क्षेत्रीय कार्यालय, उपक्षेत्रीय कार्यालय वा सम्पर्क कार्यालय खोल्न सक्ने छ” भन्ने कानूनी व्यवस्थाको बारेमा हेरौं। सो कानूनी व्यवस्थाबाट आयोग नेपाल सरकारको अधीनस्थ हुन जाने, यसले आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्ततामा प्रतिकूल असर पर्न गई मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र सम्बर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्ने आयोगको कर्तव्यविपरीत हुने हुँदा सो व्यवस्था संविधानको धारा १३२ (१) सँग बाझिन गएको भन्ने निवेदन दावी छ।
२६. उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाअनुसार आयोगको क्षेत्रीय वा उपक्षेत्रीय वा सम्पर्क कार्यालय विस्तार गर्दा अर्थ मन्त्रालयको परामर्शसम्म लिनुपर्ने देखिन्छ। आयोगले आफ्नो कार्यालय विस्तार गर्दा त्यसको प्रशासनिक व्ययभार पर्ने र सो व्ययभार नेपाल सरकारबाटै बेहोरिनु पर्ने हुन्छ। आर्थिक व्ययभारको विषयमा सम्बद्ध मन्त्रालयको परामर्श लिनुपर्ने भन्ने उपर्युक्त कानूनी व्यवस्थाबाट आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्ततामा प्रतिकूल असर पर्दछ भन्ने देखिँदैन। किनभने ऐनमा प्रयुक्त भएको “अर्थ मन्त्रालयको परामर्शमा” भन्ने वाक्यांशले क्षेत्रीय वा उपक्षेत्रीय वा सम्पर्क कार्यालय खोल्दा सो मन्त्रालयको पूर्व स्वीकृति लिनु पर्ने भन्ने पनि देखिँदैन। आफूले विस्तार गर्न लागेका शाखा कार्यालयहरूको लागि आवश्यक आर्थिक व्ययभारको विषयमा अर्थ मन्त्रालयसँग परामर्श गर्नुपर्ने कुराले आयोगलाई नेपाल सरकारको मातहतमा राखेको भन्ने अर्थ गर्ने हो भने हरेक संवैधानिक अङ्गहरूले छुट्टाछुट्टै रूपमा आर्थिक स्रोतको तर्जुमा गर्नुपर्ने परिस्थिति निर्माण हुने गर्दछ, जुन कुनै पनि दृष्टिकोणबाट व्यवहारिक र औचित्यपूर्ण हुँदैन।
२७. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग पनि राज्यको एउटा महत्त्वपूर्ण संवैधानिक निकाय भएकोले राज्यले उपलब्ध गराएको स्रोत साधनको उच्चतम उपयोग गरी मानव अधिकारको संरक्षण, सम्मान र प्रबर्द्धनका लागि क्रियाशील रहनुपर्ने संवैधानिक कर्तव्य र दायित्व यसमा रहन्छ। यसको अर्थ आयोगले आर्थिक व्ययभार पर्ने विषयहरूमा अर्थ मन्त्रालयसँग परामर्श नै गर्नुपर्दैन, यदि परामर्श गर्नुपर्ने भएमा आयोगको स्वतन्त्रता र स्वायत्ततामा प्रतिकूल असर पर्दछ भनी व्याख्या गर्न पनि मिल्दैन। तसर्थ दफा २६ को उपदफा (२) को कानूनी व्यवस्थाअन्तर्गत रहेको “अर्थ मन्त्रालयको परामर्शमा” भन्ने वाक्यांश संविधानको धारा १३२ को उपधारा (२) सँग बाझिएको भन्ने देखिएन।
२८. ऐनको दफा २७ मा रहेको “आयोगको संगठन संरचना र दरबन्दीको स्वीकृति आयोगको सिफारिशमा नेपाल सरकारले गर्नेछ” भन्ने कानूनी व्यवस्थालेसमेत आयोगलाई नेपाल सरकारको नियन्त्रणमा राखेको हुँदा सो कानूनी व्यवस्थाअन्तर्गत रहेको “...को सिफारिशमा नेपाल सरकार...” भन्ने वाक्यांश बदर हुनुपर्दछ भन्ने निवेदन दावी रहेकोतर्फ विचार गर्दा उपर्युक्त कानूनी व्यवस्थाबमोजिम राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले के कस्तो संगठन संरचना र के कति संख्याको दरबन्दी आवश्यक छ भन्नेबारेमा आफैले निरूपण गरी तदनु रूपको संगठन संरचना र दरबन्दी स्वीकृतिका लागि नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिश गर्न सक्ने र सोही सिफारिशबमोजिम नेपाल सरकारले आयोगको संगठन संरचना र दरबन्दी स्वीकृत गर्ने देखिन्छ। ऐनमा आयोगको संगठन संरचना र दरबन्दीको स्वीकृति आयोगको सिफारिशमा नेपाल सरकारले गर्नेछ भन्ने उल्लेख भएको छ। आयोगको सिफारिशबमोजिम नेपाल सरकारले संगठन संरचना र दरबन्दी स्वीकृत गर्नेछ भन्ने कानूनी व्यवस्थाको अर्थ आयोगले सिफारिश गरी पठाएको संगठन संरचना र दरबन्दी अस्वीकृत गर्न सक्ने अधिकार नेपाल सरकारलाई रहेको भन्ने पनि होइन। किनभने संगठन, संरचना र दरबन्दीको सिफारिश गर्नुपूर्व आयोगले त्यस्तो संगठन संरचना र दरबन्दीको औचित्य, आवश्यकता, त्यसको प्रशासनिक र आर्थिक पक्षलगायतका विषयमा नेपाल सरकारसँग आवश्यक परामर्श र छलफलसमेत गर्न सक्तछ। नेपाल सरकारसँगको

परामर्शसमेत बमोजिम आयोगले गरेको सिफारिशलाई नेपाल सरकारले अन्यथा गर्न पनि मिल्दैन। त्यसैले दफा २७ को कानूनी व्यवस्थाबाट राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्रशासनिक स्वतन्त्रता र स्वायत्ततामा प्रतिकूल असर पर्ने भन्ने देखिँदैन। अतः ऐनको उक्त दफा २७ मा रहेको “...को सिफारिशमा नेपाल सरकार” भन्ने वाक्यांश संविधानप्रतिकूल रहेको भन्ने देखिएन।

२९. अब निवेदकहरूले संविधानविपरीत भनी दावी लिएको दफा २८ को उपदफा (२) को कानूनी व्यवस्था सम्बन्धमा विचार गरौं। सो उपदफा (३) मा “सचिवको नियुक्ति आयोगको सिफारिशमा नेपाल सरकारले गर्नेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। सो वाक्यांशमध्ये “...को सिफारिशमा नेपाल सरकार...” भन्ने वाक्यांशसम्म बदर र अमान्य घोषित गरिनु पर्ने भन्ने निवेदकहरूको दावी रहेको छ। उक्त उपदफा (२) को संरचना हेर्दा मानव अधिकार आयोगको सचिव पदमा नियुक्तिका लागि आयोग स्वयम्ले नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिश गर्ने र सो सिफारिशबमोजिम नै नेपाल सरकारले आयोगको सचिव नियुक्ति गर्नुपर्ने देखिन्छ। आयोगले गरेको सिफारिशलाई अन्यथा गरी सो सिफारिशबाहेकको व्यक्तिलाई सचिव नियुक्त गर्न सक्ने गरी नेपाल सरकारलाई अधिकार यो कानूनी व्यवस्थाले दिएको भनी अर्थ गर्न मिल्ने देखिँदैन।
३०. ऐनको दफा २८ को उपदफा (२) बमोजिम सचिव पदमा नियुक्ति कसलाई गर्ने भनी सिफारिश गर्ने अधिकार नै आयोगको सचिव नियुक्तिको मूलभूत र महत्त्वपूर्ण अधिकार हो। त्यो सिफारिशलाई इन्कार गर्ने अधिकार नेपाल सरकारलाई रहेको देखिँदैन। आयोगले सचिव नियुक्तिको लागि गरेको सिफारिश कार्यान्वयन गर्ने सामान्य औपचारिक अधिकार मात्र नेपाल सरकारमा रहेको भन्ने सो उपदफाको संरचनाबाट देखिन्छ। ऐनको यो व्यवस्थाबाट संविधानको धारा १३२ को उपधारा (१) अन्तर्गत आयोगलाई प्राप्त काम, कर्तव्य र अधिकारमा प्रतिकूल असर पुग्ने अवस्था पनि देखिँदैन। त्यसैले दफा २८ को उपदफा (२) मा प्रयुक्त “...को सिफारिशमा नेपाल सरकार...” भन्ने वाक्यांशलाई संविधानको धारा १३२ को उपधारा (१) विपरीत रहेको भनी अर्थ गर्न मिल्ने देखिएन।
३१. अब, रिट निवेदकहरूले असंवैधानिक रहेको भनी दावी लिएको ऐनको दफा २९ को कानूनी व्यवस्थातर्फ विचार गरौं। सो दफा २९ मा - आयोगको प्रतीक चिन्ह शिर्षक अन्तर्गत आयोगले राज्यको निशाना छापको अतिरिक्त आयोगको छुट्टै प्रतीक चिन्ह प्रयोगमा ल्याउन सक्ने छ, भन्ने व्यवस्था रहेको देखिन्छ। राज्यको प्रतीक चिन्ह प्रयोग गर्दा मानव अधिकार आयोगले द्वन्द्वको समयमा विश्वसनीयता गुमाउँछ र मानव अधिकारको संरक्षणमा प्रभावकारी काम गर्न सक्तैन, त्यसैकारण सो दफा २९ मा प्रयुक्त ...राज्यको निशाना छापको अतिरिक्त भन्ने वाक्यांश बदर हुनुपर्दछ भन्ने निवेदकहरूको दावी रहेको छ। सो कानूनी व्यवस्थालाई हेर्दा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले राज्यको निशाना छापका अतिरिक्त आफ्नो छुट्टै प्रतीक चिन्ह प्रयोगमा ल्याउन सक्ने देखिन्छ। अर्थात् नेपालको निशाना छापको साथै आयोगको छुट्टै पहिचान हुने प्रतीक चिन्ह प्रयोग गर्ने अधिकार मानव अधिकार आयोगलाई रहेको देखिन्छ।
३२. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग नेपालको अन्तरिम संविधानअन्तर्गत स्थापित भएको स्वतन्त्र, निष्पक्ष र स्वायत्त निकाय हो। नेपाल राज्यभित्र मानव अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि यसको संवैधानिक भूमिका संविधानमा नै निश्चित गरिएको छ। त्यसैले यसको पहिचान राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा हुने कुरामा विवाद छैन। नेपाल राज्यको एउटा महत्त्वपूर्ण अङ्गको रूपमा रहेको आयोगले नेपाल राज्यको निशाना छाप प्रयोग गर्नु पर्ने व्यवस्थाबाट समग्रमा नेपाल राज्यको मानव अधिकार आयोगको रूपमा यसको पहिचान कायम हुने हो। किनभने नेपाल राज्यको विशिष्ट पहिचानको लागि नै नेपालको निशाना छापको निर्धारण गरिएको हुन्छ। राज्यको प्रतीक चिन्हको रूपमा रहेको निशाना छापले सार्वभौम राज्यको पहिचान गराउँदछ। त्यसैले नेपाल राज्यको निशाना छापलाई कुनै अङ्ग विशेषको वा नेपाल सरकारको मात्र प्रतीक चिन्हको रूपमा अर्थ गर्न मिल्दैन। राज्यको पहिचानका लागि निर्धारण भएको निशाना छापलाई राज्यका सबै निकाय वा अङ्गले प्रयोग गर्नु पर्ने नै हुन्छ। सो निशाना छाप प्रयोग गरेको कारणले मात्र संविधान र कानूनबमोजिम स्थापित भएका राज्यका अङ्गले आफूलाई प्राप्त काम, कर्तव्य र

अधिकारको प्रयोगमा प्रतिकूल असर पर्ने पनि होइन। बरू सो निशाना छापबाट सो अङ्ग राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा नेपाल राज्यको अङ्गको रूपमा परिचित हुन मद्दत पुग्दछ। राज्यका सबै अङ्गहरूले नेपालको निशाना छाप प्रयोग गर्नु पर्ने खास उद्देश्य पनि यही नै हो।

३३. उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाबमोजिम राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले नेपालको निशाना छापका अतिरिक्त आफ्नो छुट्टै प्रतीक चिन्हसमेत प्रयोग गर्न सक्ने देखिन्छ। त्यस्तो छुट्टै प्रतीक चिन्हको प्रयोगबाट आयोगले आफ्नो भूमिकाबमोजिमको विशेष पहिचान कायम गर्न सक्ने नै देखिन्छ। आयोगको छुट्टै प्रतीक चिन्हको प्रयोगबाट द्वन्द्वको समयमासमेत आयोगले स्वतन्त्र पहिचान र विश्वसनीयता कायम गर्न सक्ने हुन्छ। तसर्थ राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा २९ मा रहेको “...राज्यको निशाना छापका अतिरिक्त” भन्ने वाक्यांशबाट राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारमा कुनै प्रतिकूल असर पर्न सक्ने अवस्था नहुँदा सो वाक्यांशलाई संविधानको धारा १३२ को उपधारा (१) को विपरीत मान्न सकिएन।
३४. यसप्रकार माथिका विभिन्न प्रकरणहरूमा गरिएको विक्षेपणसमेतबाट प्रस्तुत रिट निवेदनमा संविधानविपरीत रहेको भनी निवेदकहरूले दावी गरेका राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा १० को उपदफा (५), दफा १६ को उपदफा (४), दफा १७ को उपदफा (१०), दफा २० को उपदफा (२) र (३), दफा २५, दफा २६ को उपदफा (२) मा रहेको “...अर्थ मन्त्रालयको परामर्शमा भन्ने वाक्यांश”, दफा २७ मा रहेको “...को सिफारिशमा नेपाल सरकार” भन्ने वाक्यांश, दफा २८ को उपदफा (२) मा रहेको “...को सिफारिशमा नेपाल सरकार” भन्ने वाक्यांश र दफा २९ मा रहेको “...राज्यको निशाना छापका अतिरिक्त” भन्ने वाक्यांशसमेतका कानूनी व्यवस्थाहरूमध्ये दफा १० को उपदफा (५) र दफा १७ को उपदफा (१०) को कानूनी व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३१ र १३२ समेतको विपरीत देखिन आएकाले सो दफा १० को उपदफा (५) र दफा १७ को उपदफा (१०) आजैका मितिबाट अमान्य र बदर घोषित गरिएको छ।
३५. उक्त ऐनको दफा १६ को उपदफा (४), दफा २० को उपदफा (२) र (३), दफा २५, दफा २६ को उपदफा (२) मा रहेको “...अर्थ मन्त्रालयको परामर्शमा” भन्ने वाक्यांश, दफा २७ मा रहेको “...को सिफारिशमा नेपाल सरकार” भन्ने वाक्यांश, दफा २८ को उपदफा (२) मा रहेको “...को सिफारिशमा नेपाल सरकार” भन्ने वाक्यांश र दफा २९ मा रहेको “...राज्यको निशाना छापका अतिरिक्त” भन्ने वाक्यांश संविधानविपरीत रहेको नदेखिँदा उक्त व्यवस्थाहरूसमेत बदर हुनुपर्दछ भन्ने हदसम्मको रिट निवेदन खारेज हुने ठहर्छ। यो आदेशको प्रतिलिपिसमेत साथै राखी विपक्षीहरूलाई जानकारी लेखी पठाउनु। प्रस्तुत रिट निवेदनको दायरी लगत कट्टा गरी मिसिल नियमबमोजिम बुझाई दिनु।

उपर्युक्त रायमा हामी सहमत छौं।

प्र.न्या.खिलराज रेग्मी

न्या.रामकुमार प्रसाद शाह

इजलास अधिकृत : विदुर कोइराला

इति संवत् २०६९ साल फागुन २३ गते रोज ४ शुभम्.....

